

भूमिका

शेषवे शाब्दानुशासनपरिशीलनव्युत्पत्तिवैशद्येन सर्वतन्त्रस्वतन्त्रपण्डित कुलपति धर्मदत्तोपाध्याय (यच्चाज्ञा) पदपाद्योजानुकम्पासम्पादित न्यायवेदान्त विद्याविशारदत्वेन मिथिलादेशावयव दरभंगा मण्डलान्तर्गत दाथ (सीमा) ग्राम-निवासिना श्री लक्ष्मीनाथशर्मणा विनिर्मितं व्युत्पत्तिवादस्य व्याख्यानमवलोक्य साम्प्रतम्प्रमोदमनुभवामि नितराम् यदस्मिन् मूलस्य सकलस्य सरलेन शब्देनार्थोऽभि प्रायस्तु प्रायस्तालोकांनुयायी सम्यक्प्रकाशितो लसति ग्रन्थग्रन्थयोऽपि इलययितु नायशिष्यन्ते दूरीकृतस्तावद्विकल्पकल्पनाजालप्रसारणाहितः साधारणविद्वत्ताकारकोविस्तार- विभिगोपुमनोरञ्जनीया परिष्कृतिरपि अस्ते निवेशिता अत एवाध्येतृजनानां क्लेशयाहुल्येन विना व्याघातध्यतोऽर्थाधिगतौ साहाय्यमेतद्वदनदर्शने द्वपेण ह्यार्पयितुमीष्टे ।

यद्यपि विद्यन्तपथैतस्य प्राञ्चि प्रचुराणि व्याख्यानानि परन्तु तेषु किञ्चिदसम्पूर्णं किञ्चिदतिसमासमापन्नं किञ्चिद्विवरणपरायणतया तात्पर्यार्पयंयत्तायि किञ्चिच्च परमविपमाशयाभिधेयपदसमुदयमिति न तादृशेन सन्तोष समेषाम् यतस्तु तद्वैपरीत्ये निदर्शनतामुपेत्य सर्वथा सकलोपादेयतामासादयितुमर्हतीति ।

बालकृष्णमिश्रः

विश्वविद्यालय :

काशी

विज्ञप्तिः

अयि सहृदय महानुभावाः

व्युत्पत्तिवादस्यातिगभीरस्य घट्टदेशालङ्कारैः विद्वत्प्रकाण्डैः गदाधर भट्टाचार्यैः प्रणीतं चतुःपञ्चिवादान्तर्गतस्यास्य व्याख्यानं यद्यप्यस्मद्गुरुभिः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः परमकारुणिकैः स्वगृहे नियसद्भिरेव नानादिदेशागता नन्तेयासिनः स्वधिभवंभोग्नादिव्यवस्थापूर्वकमध्यापयद्भिः दिगन्तविख्यातकोत्तिभिः मिथिलादेशायय दरभङ्गामण्डलान्तर्गत नवानी ग्राम निवासिभिः दरभङ्गा महाराजाधिराज श्री रमेश्वरसिंह बहादुराणां प्रेमपूर्णकात्यायासेन मुजफ्फरपुर संस्कृत (कालेज) महाविद्यालयाध्यक्ष-पद धर्पकमात्रं स्वीकुर्यद्भिः बहुतरनियन्त्रप्रणेतृभिः सधृतन्त्रस्वतन्त्र श्री धर्मदातापरनामधेयक वच्चाज्ञा महानुभावैः गृहार्थतत्वालोकनामक पिरचितमेव । नचान्यद्याख्यानं तदीय पद्धतिमध्यारोढुमर्हति तथापि तस्यातिगहनतया विरलपथकदिवत्तस्य यायात-ध्यतोऽर्थग्रहणेनोपकृतिभाग्भवतीत्यालोच्य गृहार्थतत्वालोचं प्रविविक्षूणामुप-काराय मूलाक्षरार्थप्रतिभानाय च उक्तगुरुचरणसेवतसमुपजातेन ज्ञानलयेन तत्वरणाभ्युज्जमनुस्मरतो ममापि समारम्भः ।

यदावाहं गुर्जरदेशीय सुरतनगरे बल्लभकुलाब्धिकोस्तुभ गोस्वामिधर श्री मग्नलालजी महाराजात्मज श्री ब्रजरत्नलालजी महाराजान् विद्याधिनय सम्पन्नानध्यापयन्नासं तदेव सुरत नगरस्थैः सुहृद्भिः परोपकारव्यसनिभिः विद्वद्भिः धीयुत मनसुषाराम कृष्णशंकर जगन्नाथ इयम्बराम शास्त्रिभिः प्रोत्साहितेन मया सुरतनगरे प्रकाशस्यास्य बहुतराश निर्माय स्वकीयद्रव्यव्ययेन अमदावाद वसन्तप्रिष्टिके मुद्रणालयाधिपतौ मुद्रणकार्यभारोऽयमारोपितः ।

अथ सकललोकचिस्ताग्निमहोपकारपरम्परापरवशानामनवधानेकविद्यावि-द्योतमानमानसानां हिन्दूविश्वविद्यालय जीवात् श्रीमनमदनमोहन मालवीयजी महोदय महानुभावानामादेशेन विश्वविद्यालये वैशान्ताध्यापकपदे नियुक्तः कतिपयेष्वेव समासादितेषु रामयेषु बहुतरांशपरिशोधनमिदमीयमात्मनैव समपादयम् ।

तत्रात्युपयुक्तमपि किञ्चिद्वैचर्नं विस्तरादिभयात् प्रकाशं प्रकाशनसमये परित्यक्तमावश्यकतां समालोच्य परिशिष्टे सन्निवेशितम् ।

किंचात्र अप्रतिमप्रतिभाविभामित् पण्डित श्री बालकृष्णमिश्रमहाशयानां काशीविश्वविद्यालयवेदान्तप्रधानाध्यापकानामनुकम्पया गदाधरभट्टाचार्ये शिष्यहस्तविन्यस्तपुस्तकपरिशोधित व्युत्पत्तिवादपुस्तकं यद्वाचस्पत्ये तदनु सृष्ट्याग्रेपाठं समावेशयम् ।

अथच शीशकाक्षरसयोजकदोषजनिता मदीयजनिताश्चाशुद्धयो विद्वद्भिः संशोधनीया इति भूयोऽभ्यर्थयते ।

लक्ष्मीनाथ शर्मा,

विश्वविद्यालय :

काशी.

तत्सपरमा मने नमः

व्युत्पत्तिवादः सप्रकाशः

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

शाब्दबोधे चैकपदार्थेऽपरपदार्थस्य संसर्गः संसर्गमर्यादया भासते, स च

त्रिविधां मूर्तिमाविश्य सृष्टिस्थित्यंतकारिणम्
-चन्द्रमौलिमहं वन्दे तिष्ठन्तं हृदयाम्बुजे ॥ १ ॥
मोदयन् भातसं पित्रोः क्रीडयन् बहिर्मूपकौ
विनायको विजयते विघ्नपुञ्जनिवारकः ॥ २ ॥
आसीन्मैथिलपण्डितेन्द्रतिलकोऽपणेशपूजारतः
वेदान्तार्णवमज्जताञ्च तरणिन्यायेऽपरो गौतमः ॥
सांख्ये चा कपिलस्तथातिविदितो भीमांसयाऽलङ्कृतः
बचाग्राऽपरनामकोऽतिकरुणः शोधर्मदत्तो गुरः ॥ ३ ॥
स्मृत्या तच्चरणाम्भोजं लक्ष्मीनाथेन धीमता
व्युत्पत्तिवाददोकेष प्रकाशाख्या विरच्यते ॥ ४ ॥

अथैकस्मादपि घटादिपदाद् घटादेरुपस्थितावनुपस्थितेऽविवक्षितेवैकत्वे
योग्यायामस्तित्वादि क्रियायामुपस्थितायामर्थनिष्ठाकाङ्क्षायोग्यताज्ञानादिघटित-
सामग्रीसम्यक्त्वनादस्तित्ववान् घट इत्यादि शाब्दबोधस्वार्थोप्याहारवादि
प्रभाकरादिसम्मतत्त्वान् “पश्यतः श्वेतिमारूपं हेपाशब्दश्च शृण्वतः सुरवि-
क्षेपशब्दश्च श्वेतोऽव्योधावतीतिधीः” इति वदद्भिर्भट्टपादैः श्वेतादि बोधकपदा
भावेऽपिताशब्दश्ले “श्वेतोऽव्योधावतीति” विशिष्टप्रत्ययस्य शाब्दबोधोपात्मक-
स्यैवाज्ञीकृतत्वाच्च चिकीर्षितग्रन्थे पदनिष्ठाकाङ्क्षाज्ञानकारणत्वस्य वक्ष्यमाणस्य-
मिद्धान्तविरुद्धत्वमित्याशङ्कां परिजिहीषुं प्रथममेव पदद्वयार्थसंसर्गं शाब्द-
बोधत्वव्यापकाङ्क्षाप्रयोज्यसंसर्गस्याभिधानेन तत्पक्षं प्रतिक्षिपन् तार्किक-
तर्कनिर्द्दं पदनिष्ठाकाङ्क्षाप्रयोज्यसंसर्गत्य बोधयति शाब्दबोधेचेति अत्राभिव्या-
पकार्यान्तमी अभिव्यापकत्वञ्चायच्छेदकायच्छेदेनवृत्तिमत्त्वम् तदपि प्रकृत्यर्थः

तायच्छेदकव्यापकस्य पर्यपस्यति तस्यच भासधात्वयविपयतायामभ्यय एक
 पदार्थे इत्यत्र सप्तम्या अनुयोगित्वम् अपरपदार्थस्यैव प्रपञ्चगा प्रतियो
 गित्वम् सप्तम्यादाशब्दस्याकाङ्क्षाप्रयाज्यमसर्गत्वम् तृतीयायाभेदाऽर्थ
 तयाचोक्तवाक्यादेकपदार्थानुयोगिकापरपदार्थप्रतियागिकसमर्गआकाङ्क्षा प्रयाज्य
 मसर्गात्वाभिप्राशब्दबुद्धि-व्यापकविपयतायान् इतिवाध । अत्रैवत्यपरा
 त्ययो पद ध्यात्वय । पदार्थे पदायतायच्छेदक या तदन्वयेत्यतःकाव्या
 थस्य प्रभाकरमतसाधारणत्वाप या तन्मतखण्डन एतद्वाक्यस्यारम्भे न लभ्ये
 तेति । नचेध घटघटत्वयो समवाय शक्तिभास्याऽप्येकत्वयद्वयद घटपद
 तदर्थानुयोगिकोऽपरत्वयद्वयद्वयदपद तदर्थप्रतियागिकश्चति तथाविधमसर्गा
 त्तर्गत एकवापरत्वया सप्तसाधारण्यात्तत्रचाकाङ्क्षा प्रयोज्यमासर्गिकविपय-या
 भावाज्ञोत्थाक्यायानुक्त इतिचन । एकपदार्थोऽपरपदार्थस्यमसर्ग एतत्पर्यतस्य हि
 पदविशिष्टसमर्गतायान् इत्यर्थ । येशिष्टश्च स्वप्रयोज्यविशेष्यताक-वस्यभिन्नपद
 प्रयाज्यप्रकारताक-त्वोभयसम्बन्धेन एवञ्च नैकपदस्यार्थयो घटघटत्वयो समवाय
 स्यप्रवृणमिति नचेध मालयातार्थकालवृत्तौ ससर्गस्याकाङ्क्षा भास्यस्य मप्रदीनस्या
 त्तयो पदद्वयार्थत्वाभावादितिवाच्यम् तावतापिस्तस्यभावाद यदिहेतुत्वाक्यालब्ध
 ससर्ग आकाङ्क्षाज्ञानादिधारणकलापसत्यपि नैवभासत इति नियम स्यात् स्याद
 यमसप्रवृद्धोपाय नवेतदस्तोति प्रभाकरादिसम्मतताकशाब्दस्यल च स्वमिद्धात
 मानसप्रत्यक्षस्यैवोपगममज्ञानुपपत्तिरिति । न वर्थज्ञानार्थमेव पदप्रयोगाद्विनापि
 पद प्रमाणान्तरेणोपस्थितार्थस्य प्रकारविधया विशेष्यविधया वा शाब्दवाधे
 भाग किमितिनाभ्युपेयत इतिचेन्न । पदजन्यपदार्थापस्थिते शाब्दबोधे कारण
 त्वात् पदानुपस्थितस्य मसर्गातिरिक्तस्य शाब्दबोधेभानामभवाद् अन्यथा घटा
 दिपदज्ञानजन्योपस्थितार्थैकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिन स्मारयतीत्यादिरीत्या
 भासमानस्याकाशस्यापि घटोऽस्तीत्यादि वाक्यजन्यशाब्दबोधे भानप्रसंग ।
 घट कर्मत्वमानयनकृतिरित्यादौ नीलघट इत्यादौ च तत्तत्पदजन्यतत्तदर्थान्प
 स्थितौ घटकर्मताकानयनानुकूलवृत्ते एवमभेदेननीलविशिष्टघटादे शाब्दबोध
 प्रसंगस्याद् । अथ पदनिष्ठाकाङ्क्षाज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि तत्पदसमभिव्याहृतापर
 पदत्वरूपाकाङ्क्षाया उक्तस्थलेत वादन्वयबोधापत्तिर्दुर्वारैवेतिचेन्न आनुपूर्वीविशे
 षरूपाकाङ्क्षाज्ञान-येन कारणत्वम्यधस्यमाणतयातदभावादुक्तापत्तेरमभवात् । न
 वैधमस्याकाङ्क्षाज्ञानशाब्दबोधयोरव्यवहितोत्तर-वघटितकार्यकारणभावस्य यत्
 व्यतया तत्तदाकाङ्क्षाविरहस्याकिञ्चित्करत्वादेकपदादपि शाब्दबोधस्याङ्गीकरण
 मेवशरणीकरणीयमिति वाच्यम् । सामा यत शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रति पदवि
 शिष्टपदत्वरूपाकाङ्क्षाज्ञानस्य कारणताया यत्कव्य-वाद वैशिष्ट्यस्यच स्वभिन्नत्व
 स्वप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वाभयमन्व-धेन विवक्षितत्वात्
 तथाच व्याप्यधर्मावच्छिन्नकार्योपत्तौ व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्र्या अपेक्षित
 तयोक्तसामा यकारणविरहादेवोक्तस्थले शाब्दबोधात्मभवाद् । एतत्कार्यका
 रणभावे यद्विशेषया कार्यकारणभावस्तत्सामान्ययोरपीति न्यायोऽप्यनुग्राहको

कचिदभेदः कचिच्च तदतिरिक्तावाधाराधेयप्रतियोग्यनुयोगि विषयविषयिभावाद्विः
 अभेदश्च प्रातिपदिकार्थे स्वसमानविभक्तिकेन स्वाव्यवहितपूर्ववर्तिनाच पदेनोपस्था-
 पितस्यैव संसर्गमयादया भासते । यथा नीलो घटो नीलघटमानयेत्यादौ । घटादौ
 नीलादेः । नतु विरुद्धविभक्तिमत्पदार्थस्य । नीलस्ययत् इत्यादौ नीलघटाभेदा-
 न्वयबोधस्य सर्वानुभवविरुद्धत्वात् । स्वसमानविभक्तिकत्वञ्च स्वप्रकृतिकविभक्ति-
 सजातीयविभक्तिकत्वम् । साजात्यञ्च विभक्तिविभाजकप्रथमात्वादिना । नतु समा-
 नानुपूर्वीकत्वेन । वेदा प्रमाणम् । शतं ब्राह्मणाः इत्यादावन्वयबोधानुपपत्तेः । ननु

बोधः । शाब्दबोधे चेत्तत्र चकारोऽनुमित्यादिभ्यो घैलक्षण्यं सूचयति । मङ्गलन्तु
 ग्रन्थादवहिरेव कृतमिति बोध्यम् सचेति आकाङ्क्षाप्रयोज्यसंसर्गतायाश्चेत्यर्थः
 भेदाभेदान्वयविषयकत्वेन शाब्दबोधोद्विधिविधः । भेदशब्दश्चाभेदान्वयसम्बन्धेषु
 पारिभाषिकः । तत्र भेदसम्बन्धानाह आधारेत्यादि भावशब्दस्य ग्न्धान्तेभूय
 भागान्वात्प्रत्येकं सम्बन्धः । तेनाधाराधेयभावाद्विलाभः । आधारधेययोर्भावाऽसा-
 धारणधर्मः आधारत्वमाधेयत्वञ्च यद्यप्याधारत्वाधेयत्वयोर्मि लितयोर्न सम्ब-
 न्धत्वम् उभयोरैकप्राप्तत्वाद्वापि प्रत्येकप्राधेयत्वस्य संसर्गत्वेऽप्याधारत्वस्य सं-
 सर्गताया नवीनैरन्वोक्तत्वात्तथापि पक्षपातराहित्येन अर्वाचीनप्राचीनोभयमता-
 नुसारिणीयमुक्तिः । आधारतानिरूपिताधेयत्वादेः संसर्गत्वाभिप्रायेण वा तत्रयथा
 यद्विन्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया, संसर्गत्वे यद्विन्वमवच्छिन्नत्वमप्रतियोगित्वञ्च प्रिय-
 तमेव संसर्गाभवति । तथाऽऽधारतानिरूपिताधेयत्वस्य संसर्गत्वे आधारत्वमाधे-
 यत्वञ्च संसर्गाभवति । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । अत्र च ग्रामं गच्छतीत्यादिस्थले द्वि-
 तीयार्थकर्मत्वाद्वा ग्रामादेराधाराधेयभावः । घटो न पट इत्यादौ प्रतियोग्यनुयोगि
 भावः । घटं ज्ञातातीत्यादौ विषयविषयिभावो बोध्यः । आदिपदात् समवायायानुकूल-
 त्वादिपरिग्रहः । तेन चेन्नः पत्रतोत्यादौ कृतिवप्रयो समवायस्य पाककृत्योरनुकूल-
 त्वस्य च नासद्ग्रहः । एवमन्यप्राप्त्युद्गीयम् नालं गतमानयेति अत्र प्रथमान्तो
 दाहरणं परित्यज्य द्वितीयान्तदाहरणं विन्यस्य प्रयोजनकम् । क्वचित्तु नीलं घट-
 मानयेत्यादावित्यसमस्तपत्रपाठः सत्रयुक्तत्वादपि पदात्तुतोयायन्तव्यस्तथाप्य
 परिग्रहो नालं घट इति समस्तपरिग्रहश्चेति । विरुद्धविभक्तिमदिति नमानविभ-
 क्तिकभिन्नेत्यर्थः स्वप्रकृतिरिति स्वभिविशेष्यत्वात्कंपदं विभक्तिविभाजकेति
 विभक्तिविभाजकत्वञ्च विभक्तित्वव्याप्यत्वे सति विभक्तित्वव्याप्याप्यत्वैरूप-
 म् । तच्च न प्रथमान्वादौ विभक्तित्वस्य मुतिइसाधारणत्वेन विभक्तित्वव्याप्या
 भूतमुच्यव्याप्यत्वादतो विभक्तिपदं सुप्ताम् । तथाच सुविभाजकम् यन्प्रथमो
 त्यद्वितीयान्वादिकं तदन्यतरूपेण साजात्यम् । सुप्त्वञ्च सुप्पदात्स्योजसादिर्वा-
 न्व्यइति पाणिनिस्मृतसम्बन्धेन सुप्पदत्वमिति बोध्यम् समानानुपूर्वीकत्वे-
 नेति आनुपूर्वीच तत्तद्गणोत्तर, तत्तद्गणत्वरूपतस्यात्र “गोभनो हरो” इत्यादौ

“विशत्याद्याः सदैकत्वे” इत्यनुशासनात् शतब्राह्मणाइत्यादेः साधुत्वेऽपि वेदाः प्रमाणमित्यादयः कथं प्रयोगाः । विशेष्यविशेषणवाचकपदयोरसतिविशेषानुशासने समानवचनकत्वनियमात् । अन्यथा घटानील इत्यादेरपि साधुता प्रसंगात् । समानलिङ्गकस्थले तथानियमोपगमेन वेदाः प्रमाणमित्यादेः साधुत्वोपपादनेऽपि “इतिहेतुस्तदुद्भवे” इति कारिकाया इतित्रयः समुदिताहेतुरितिकाव्यप्रकाशव्याख्याया असंगतिर्दुर्वारिव एवैव समानलिङ्गकस्थले विशेष्यवाचकपदासमानवचनस्यापि विशेषणपदस्य साधुत्वे तादृशस्थले औत्सर्गिकमेकवचनमेव सर्वत्रविशेषणपदानन्तरं प्रयोक्तुमुचितमिति “प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि” पितरोदेवताः,

- न साम्यमतः सुखौत्थजस्त्वादिकान् दिव्यौत्थस्यमुपैत्यपर्यन्तान् धर्मानुपादाय स्ववृत्तितार्थदन्यतमप्यथमेव समानानुपूर्वीकत्वं प्रयाज्यम् अन्ययधोधानुपपत्तेरिति यद्यप्यप्रशोभनाभ्यां पटाभ्यामित्यादायेकविभक्तौ तृतीयात्वमहेऽपत्र चतुर्थीत्वमहेऽप्युक्तसमानानुपूर्वीकत्वसत्त्वादेभेदान्वयधोधापत्तिरप्युद्गाययितुमुचिता तथापि यावन्तादोषाः सम्भवन्ति तावन्तीनां द्वावनीया इति न्यायेनैकतरदोषस्यैवोद्गायनी-
 • यतयाऽऽपत्येक्षया प्रबलानुपपत्तिरेवोद्गायिता । वस्तुतःऽत्र समानानुपूर्वीकत्वं सत्येऽपि न क्षतिः प्रकृतित्याघज्ञानदशायां अपि हि शाब्दबोधस्त्वादया रसमानवि-
 • भक्तिकत्वस्य ज्ञानं न हेतुः । एवमसमानविभक्तिकत्वप्रमदशायां शाब्दबोधस्यानुपादात्समानविभक्तिकत्वप्रमदशायां तदनुपादाच्च स्वरूपसत्समानविभक्तिकत्वमपि न हेतुः । विरुद्धविभक्तिकत्वज्ञानदशायाच्च तस्यैव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्राभेदान्वयबोधः । प्रकृतग्रन्थस्तु अभेदान्वयबोधमध्यलप्रदर्शनपरी ननु तेन रूपेण कार्यकारणभाषप्रदर्शनपर इति बोध्यम् समानलिङ्गेति समानलिङ्गकत्वञ्च स्ववृत्तिपुल्लिङ्गत्वाद्यन्यतमवाच्यम् । तत्र यद्यपि पुल्लिङ्गत्वादिकं लिङ्गयोन्यादिमात्रमेव । तदपि ब्राह्मण ब्राह्मणोत्यादिवाक्यजन्य एव बोधेभासते । ननु घटोऽस्तीत्यादिवाक्यजन्मे । तथाप्यत्र पुल्लिङ्गत्वादिना सङ्केतितत्वं पदसंस्कारप्रयोजकमेव पुल्लिङ्गत्वादिकं वाच्यम् न तु तस्य घटादीभानं मानाभावादिति । वैयाकरणास्तु लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वं तत्प्रयोगानुमेयसत्त्वादिगुणोपचयादिरूपत्वज्ञाभ्युपेक्ष्य घटाद्यचेतनेऽपि तद्ज्ञानमभ्युपगच्छन्ति इति हेतुरिति हेतुस्तदुद्भवे” इति काव्यप्रकाशे प्रथमोल्लासे । इतित्रयइति इतिपदेन शक्तेर्निपुणताया अभ्यासस्य च परामर्शं यत्रेत्यादि अत्रवाक्यं यच्छब्दार्थं प्रत्ययस्य घटकत्वमर्थः । तस्य विशेष्यवाचकपदेऽन्वयः । वा कश्चिद्व्योधाधकार्यः । उत्तरेत्यस्याव्ययहितोत्तरत्वेनानुसन्धीयमानेत्यर्थः । विभक्तिज्ञानबोधविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितेच्छीय

इत्यादेरनुपपत्तिः । मैवम् । यत्रविशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयसंख्या-
विरुद्धसंख्याया अविवक्षितत्वं तत्र विशेष्यविशेषणपदयोः समानवचनकत्वनियमः

विशेष्यतायच्छेदकसंख्यान्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नभिन्नसंख्येत्यर्थः । अविषयक्षित-
मित्यत्र विशेषणपदोत्तरविभक्त्येतिशेषः । तत्सहितस्याविवक्षितत्वमित्यस्योक्त
संख्याविषयकबोधजनकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितेच्छीयविशेष्यत्वाभाववद्भि भक्ति
कविशेषणवाचकपदमर्थः । नन्वेत्यस्य तदुघटकत्वमर्थः । तस्य विशेष्यविशे-
षण पदयोरन्वयः पदयोरित्यत्र सप्तम्यर्थाधेयत्वस्य नियमशब्दार्थव्यातामन्वयः
तथाच यद्वाक्यघटकविशेष्यवाचकपदोत्तरत्वेनानुसन्धीयमानविभक्तिजन्यबोधविष-
यत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितेच्छीयविशेष्यतायच्छेदकसंख्यान्वव्याप्यधर्मावच्छिन्न-
भिन्नसंख्यानिष्ठविषयताकबोधजनकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितेच्छीयविशेष्यत्वाभा-
ववद्भिभक्तिकविशेषणवाचकपदं यद्वाक्यघटकविशेष्यविशेषण वाचकपदव्यापकं
समानवचनत्वमित्यर्थः । अत्रचविशेष्यविशेषणपदयोर्व्याप्यन्वयतादात्म्येनबोधयम्
तथाच नीलोघटइत्यादौ घटपदव्यवहितोत्तरत्वेनानुसन्धीयमानसुविभक्तिज-
न्यबोधविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपिताया एकत्वं सुविभक्तिजन्यबोधविषयो
भवत्वित्येच्छीयैकत्वनिष्ठविशेष्यता तदवच्छेदकसंख्यान्वव्याप्यैकत्वभावच्छि-
न्नभिन्नद्विन्धादिसंख्यानिष्ठविषयताकबोधजनकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितेच्छीय वि-
शेष्यता साच नीलपदोत्तरमुपदनिष्ठा । नीलपदोत्तरमुपदं द्विन्यादिविषयकबोध-
जनयतु इतीच्छायाअभावात् । एवंसति उक्तविशेष्यत्वाभाववद्भिभक्तिकमेव नील
पदम् । अतउक्तवाक्यघटकनीलपदघटपदव्यापकत्वेसमानवचनत्वमर्थमुक्तनियमो-
पपत्तिः । वेदा प्रमाणमित्यादौ च तथाविधसंख्यात्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नभिन्ने-
कत्वनिष्ठविषयताकबोधजनकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपिताया प्रमाणपदोत्तरमुपद-
मेकत्वं बोधयत्वित्येच्छीयविशेष्यताया प्रमाणपदोत्तरमुपदेसत्वात् । यद्वाक्यघटक
यत्पदेनवेदाः प्रमाणमित्यादिकं न गृहीतुंशक्यम् । किन्तु नीलोघट इत्यादिक-
मेव । एवञ्चाप्रिमतद्वाक्यघटेत्यत्रापि तत्पदेन नीलोघट इत्यादि वाक्यमेव परा-
मर्द्दुंशक्यते । नतुवेदाः प्रमाणमित्यादिकम् । अतो नात्रसमानवचनत्वमिति ।
अथ लाक्षणिकस्यापि विशेष्यपदस्य मंग्रहाय वाचकपदस्य बोधपरत्वमुक्तम् ।
इदं दधीत्यादौ विभक्तैरध्वजादुत्तरेत्यस्याव्यवहितोत्तरत्वेनानुसन्धीयमानार्थ
कत्वमुक्तम् । विभक्तितात्पर्यविषयसंख्याविरुद्धमर्थेन्यस्यविभक्तिजन्यबोध
विषयकेच्छाविषयसंख्याभिन्नसंख्यार्थकत्वे वेदाः प्रमाणमित्यत्र “ जत्पदजन्य
बोधविषयोबहुत्यं सुपदजन्यबोधविषयएकत्वंचमधतु ” इति समूहान्यने-
च्छाविषयैकत्वभिन्नसंख्यायाः प्रमाणपदोत्तरविभक्त्याऽविषयक्षितत्वात्समानवच-
नत्वापत्तिरतः सोऽर्थपरित्यक्त इति । नन्वनरीत्या विशेष्यविशेषणपदयोः
समानवचनत्वव्याप्यत्वेऽपि वेदाः प्रमाणमित्यादौ समानवचनत्वापत्तिर्दुर्गद्वरा ।
नद्विप्याप्याभावो व्यापकाभावं प्रयोजयतीतिव्याप्योभूतावनविशेष्यविशेषणपद-
योरभावेऽपि व्यापकस्यसमानवचनकत्वस्यसत्त्वेवाधकाभावादितिचेन्न । प्रयोज-

अत एव पुरुरवो माद्रवसौ विभेदेवा इत्यादौ द्वित्वविशिष्टयोः पुरुरवोमाद्रवः प्रभृत्यो-

कान्तराभावात्समानवचनत्वे उक्तपदव्याप्यत्वस्यापि विवक्षितत्वेन व्यापकीभूते ये उक्तविशेष्यविशेषणवाचकपदे तयोरसत्त्वात् व्याप्यस्य समानवचनकत्वस्याभावसिद्धेरिति अथैवमपि समानविभक्तिकविशेषणवाचकपदोत्तरविभक्त्या संख्याया अवोधनात् । " अयं घटः शोभनाः षटाः " इति वाक्यघटकविशेष्यवाचकपदपदोत्तरत्वेनानुसन्धीयमानमुविभक्तिजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितेच्छीयविशेष्यतावच्छेदकमंख्यात्वव्याप्यैकत्वत्वावच्छिन्नभिन्नद्वन्द्वनिष्ठविषयताकबोधजनकत्वप्रकारतानिरूपितेच्छीयविशेष्यत्वाभाववद्विभक्तिकत्वस्य विशेषणवाचकशोभनपदे सत्त्वात् तत्र घटपदशोभनपदयोः समानवचनत्वापत्तिरिति चेन्न । विशेष्यपदव्याप्यं समानवचनत्वमित्यर्थतात्पर्यात् विशेष्यपदनिष्ठव्यापकता च स्वप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकत्व स्वाव्यवहितोत्तरत्वेनानुसन्धीयमानविभक्तिजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितेच्छीयविशेष्यतावच्छेदकमंख्यात्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नभिन्नसंख्यामिष्टविषयताकबोधजनकत्वप्रकारतानिरूपितेच्छीयविशेष्यत्वाभाववद्विभक्तिकत्वोभयसम्बन्धेन । तत्रप्रथमसम्बन्धनिवेशेन " अयं घटः शोभनाः षटाः " इत्यादौ घटपदप्रयोज्यविशेष्यत्वशोभनपदप्रयोज्यप्रकारत्वयोनिरूप्यनिरूपकभावविरहाप्रघटपदवत्त्वस्य शोभनपदे सत्त्वमिति तयोः समानवचनत्वम् । द्वितीयसम्बन्धनिवेशेन " वेदाः प्रमाणम् " इत्यादौ न समानवचनत्वमिति । समानवचनत्वञ्च विभक्तिविशिष्टविभक्तिकत्वम् । वैशिष्ट्यञ्च स्ववृत्तिसुन्दरत्वज्ञत्वाद्यन्यतमवस्थसम्बन्धेन । इदमप्रबोध्यम् यत्रैकत्वं प्रमाणपदोत्तररूपद्वयबोधविषयो भवन्निव्याकारकेच्छा तत्र तद्विशेष्यत्वमेकत्वं एव वर्तते ननु विभक्तौ । तथाच तथाविधेच्छीयविशेष्यत्वाभाववद्विभक्तिकत्वस्य प्रमाणपदेऽपि सत्त्वात् समानवचनत्वापत्तिः । यद्विच संख्यानिष्ठविशेष्यतानिरूपितेच्छीयविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितबोधिनिष्ठविषयतानिरूपितजन्यत्वनिष्ठविषयतानिरूपितव्यपध्याभावावच्छिन्नविभक्तिकत्वमित्युच्येत तदा यत्र प्रमाणपदोत्तररूपद्वयेकत्वं विषयकबोधजनयन्वितोच्छा तत्रोक्तविषयत्वाभाववद्विभक्तिकत्वस्य प्रमाणपदे सत्त्वादुक्तापत्तितादवस्थमित्युभयतः पाशरज्जुरिति चेन्न विशेष्यवाचकपदोत्तरत्वेनानुसन्धीयमानविभक्तिप्रयोजकेच्छीयसंख्यानिष्ठविषयतावच्छेदकधर्माभिन्नधर्मावच्छिन्नविषयतानिरूपकेच्छाप्रयोज्यत्वाभाववद्विभक्तिकत्वस्य विवक्षितत्वात् । उक्तविभक्तिप्रयोजकत्वञ्च संख्यानिष्ठविषयतायां विशेषणम् । इत्यञ्चेच्छायां विभक्तिधर्मिकत्वं संप्रदायमिकत्वं वाभवतु भयथापि विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तिप्रयोजकत्वसंख्यानिष्ठविषयतायामस्यैवेति नानुपतिरिति । उक्तविभक्तिप्रयोजकत्वस्येच्छायां विशेषणत्वे तु वेदाः प्रमाणमित्यादौ पूर्वोक्तरोत्या समूहालम्बनेच्छामादायजसप्रयोजकेच्छाविषयत्वस्यैकत्वादी सत्त्वात्समानवचनत्वापत्तिः । अतोविषयतायां

विशेषणतया विवक्षितत्वात् तद्व्याचकस्यपदस्यद्विवचनान्तता । वेदाः प्रमाणमित्यत्र न विशेषणपदोत्तरविभक्त्या बहुत्वविरुद्धमेकत्वं विवक्षितम् । तच्च प्रकृत्यर्थतावच्छेदके प्रमितिकरणत्वेऽन्वेति । शाब्दप्रमाकरणत्वञ्च शब्दत्वावच्छिन्नं यावच्छब्दनिष्ठमेक

उक्तनियमोपगमादेवेत्यर्थः पुरुरव इत्यादि । अत्र “पिशाचा राक्षसा यक्षा भूता नाताविधास्तथा । प्रतिलुम्पन्ति सहसा श्राद्धमारक्षवर्जितम् । तत्पालनायविहिता विश्वेदेवाः स्वयम्भुवा । इष्टिआध्वे क्रतुर्दक्षः सत्यो नान्दीमुखे वसुः । नैमित्तिके कालकामौ काम्ये च धुरिलोचनौ । पुरुरवामाद्रवसाञ्च पार्वणे समुदाहृतौ । इत्यादि-
वचनमस्ति । तत्र पुरुरवोमाद्रवसावितिव्याचितिकपाठमवलम्ब्यार्थ ग्रन्थः । क्रतु-
दक्षसत्यवसु कालकामधुरिलोचनपुरुरवोमाद्रवसपते विश्वेदेवपदवाच्याः । तत्रे-
ष्टिआद्वाद्यौ एतेषां सर्वेषां प्राप्तौ सत्यामपि द्वौ द्वौ प्रधानतया वेदितव्यावित्युक्तवच-
नाशयः । इत्यञ्च इष्टिआध्वे क्रतुर्दक्षौ विश्वेदेवाः । नान्दीमुखे सत्यवसु विश्वेदेवाः
एवंक्रमेण पार्वणे पुरुरवोमाद्रवसौ विश्वेदेवाः । इति मन्त्रयोवोध्यः ।
तत्र क्रतुदक्षावित्यादायैकपदं तात्पर्यग्राहकमपरञ्च प्रधानतया बोधनीयक्रतुदक्षादिष-
दितसमुदाये लाक्षणिकम् । तथाच प्रधानतया बोधनीयद्वित्ववत् क्रतुदक्षघटित
समुदायप्रकारकेष्टिआध्वघटकबहुत्ववद्विश्वेदेवविशेष्यकोऽभेदान्वयबोधः । एवं
प्रधानतया बोधनीयद्वित्ववत् पुरुरवोमाद्रवो घटितसमुदायप्रकारकपार्वणघटकबहुत्व-
वद्विश्वेदेवविशेष्यकोऽभेदान्वयबोधः । तत्र द्वयोः प्राधान्योपपत्त्यर्थं द्वित्वं विव-
क्षितमिति बोध्यम् । द्वित्वविशिष्टयोरिति न च बहुत्वविशिष्टेषु द्वित्वा-
न्वयाविरुद्धः तदुपगमे द्वौ बहवः इत्यादीन् प्रयोगान् परीक्षका अपि प्रयुञ्जोरिति-
वाच्यम् । बहुत्वविशिष्टे साक्षाद् द्वित्वान्वयो विरुद्धो ननु परम्परयापि । प्रकृते च
प्रधानतया बोधनीयपुरुरवोमाद्रवो घटितसमुदायरूपलक्ष्यार्थघटकपुरुरवोमाद्रवसो
द्वित्वमन्येति बहुत्वञ्च तादृशसमुदायात्मकविश्वेदेवपदार्थः, इति नानुप-
पत्तिः । प्रभृतिपदात् क्रतुर्दक्षौ विश्वेदेवा इत्यादिस्थलीयक्रतुदक्षाद्योः परि-
ग्रहः । तत्राप्येवैवरीतिरनुसन्धेया शाब्दप्रमाकरणत्वञ्चेति तच्च प्रमात्वन्वूनवृत्ति-
शाब्दत्वघटितधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितासाधारणकारणत्वम् । तत्र प्रमात्व-
न्वूनवृत्तिर्यं न शाब्दत्वस्य विशेषणमुपलक्षणं वा । प्रमात्मकेऽपि शाब्दवाधे
शाब्दत्वस्य सत्यात् तस्य प्रमात्वन्वूनवृत्तिरन्वा सम्भवात् । किन्तु शाब्दत्वघटित
धर्मस्योपलक्षणम् । यवञ्च प्रमात्वन्वूनवृत्तिरन्वोपलक्षितं यन्मालादिप्रकारकघटादि
विशेष्यकशाब्दत्वं तदवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वस्य नो लोभट इत्यादि
वाक्ये सत्त्वात् तस्य प्रमाणत्वमेव मिष्टसाधनोभूतयागानुक्कूलकृतिप्रकारकस्वर्ग
कामविशेष्यकशाब्दत्वस्य प्रमात्वन्वूनवृत्तितया तदवच्छिन्नकार्यतानिरूपित कार-
णत्वस्य “स्वर्गकामोपजेत” इति वेदवाक्ये सत्यात् एवंवाक्यान्तरे-
ष्वपि प्रमात्वन्वूनवृत्तितत्तच्छाब्दत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वस्य सत्त्वात्
सर्वेषां वेदवाक्यानां प्रमाणत्वबोध्यम् । न चैवमुक्तप्रमाकरणत्वस्य प्रतिपादकं

मेवेति नायोग्यता । न च पदार्थः पदार्थनाम्नेतीति व्युत्पत्तिविरोधः । सम्पन्नोऽपि हि
रित्यनेकरीहितात्पर्यकेऽप्येकवचनदर्शनेन तादृशव्युत्पत्तिसङ्कोचस्यावश्यकत्वात् ।

भिन्नन्यात् यावच्छब्दनिष्ठमेकमेवेति ग्रन्थासहतिरिति वाच्यम् । शाब्दजन्यजाते
रेकत्वेनोक्तप्रत्यक्षस्य भाक्तैक्यपरत्वात् । उक्तशाब्दजन्यघटितधर्मावच्छिन्नप्रकार्य-
तानिरूपितकारणत्वविरहादेव ध्यनिःप्रमाणं घटःकर्मत्वमानयनंकृतिरिति-
वाच्यं प्रमाणमित्यादयःप्रयोगा अप्रामाणिकाः यद्विदु यद्विशेषयोः कार्यकारण-
भावस्तस्मात्प्रमाणयोगरपीतिन्यायान् शाब्दयुद्धिन्यायवच्छिन्नप्रति शाब्दजन्यकारण-
त्वमभ्युपगम्य यावच्छब्दनिष्ठमेकमेवकरणत्वमुक्तप्रत्याभिप्रेतमिति मन्येत तदा
तु घटःकर्मत्वमानयनंकृतिरितिवाक्यं प्रमाणमित्यादाविष्टापत्तिरेव शरणी-
करणीयातस्यापि शाब्दरूपत्वेनोक्तप्रमाणकरणत्वमन्यसत्यादिति । न चेति पक्ष-
मिति शेषः । पदार्थतावच्छेदकेऽपि पदार्थान्तरान्वयव्योपगम इतितदर्थः इति
व्युत्पत्तिविरोधः इति इति शाब्दस्याप्र संनिहितवाक्यार्थपरत्वम् । उक्तवाक्या-
र्थस्यवाभेदेनव्युत्पत्तिपदार्थेन नियमेनसहान्वयः । तथाचोक्तवाक्यार्थात्मक-
नियमविरोध इत्यर्थः अथोक्तव्युत्पत्तिनिवाहको घटादिपदजन्यशाब्दबोधे घट-
त्वाद्यंशुत्तरपदार्थान्वयवारको विशेष्यतासम्बन्धेनशाब्दबोधे मुख्यविशेष्यता
सम्बन्धेनोपस्थितित्वेन कार्यकारणभाषीनसम्भवति । पशुपदस्य लोममल्लाङ्गूल-
ात्मकपशुत्वविशिष्टेशक्ततया तत्पदजन्यशाब्दबोधस्यविशेष्यतासम्बन्धेनलोममल्ला-
ङ्गूलयोः सत्वात् तयोर्जात्यखंडोपाधयतिरिक्ततया स्वरूपतोभानासंभवेन लोमत्व-
लाङ्गूलत्वाभ्यां भानात् । तत्रच मुख्यविशेष्यतासम्बन्धेनोपस्थितेरसत्वात् । नवा-
मुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधे मुख्यविशेष्यतासम्बन्धेनोपस्थितित्वेन
कार्यकारणभावः । तथासति पशुपदजन्यशाब्दबोधस्योक्तसम्बन्धेन लोमादावजा-
यमाननवात्तदंशे मुख्यविशेष्यतासम्बन्धेनोपस्थित्यनपेक्षणादुक्तदोषधारणेऽपि
दीर्घःपशुरित्यादिवाक्याल्लोमार्थंशेदीर्घादिरूपेतरपदार्थाविगाहिनः शाब्दबोधस्या
पक्षः । तथात्वमेऽपि तदंशे मुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधस्यासत्वात् ।
तत्रमुख्यविशेष्यतासम्बन्धेनोपस्थितेरनपेक्षणादिति चेन्मैधम् । विशेष्यताविशि-
ष्टविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधे हि मुख्यविशेष्यतासम्बन्धेनोपस्थितिर्हेतुः
वैशिष्ट्यञ्च स्यतादात्म्यस्वप्रयोजकवृत्तिज्ञानोपधिपयतानिरूपितविषयत्वाप्रयोज्य
विषयतानिरूपितत्वाभयसम्बन्धेन । तथाच नीलोघट इत्यादिवाक्यजन्यशाब्द-
बोधस्यले घटनिष्ठविशेष्यतयास्वप्रयोजकवृत्तिज्ञानोपधिपयतानिरूपितघटत्व-
निष्ठविषयत्वाप्रयोज्यनीलादिविषयतानिरूपितत्वस्वतादात्म्योभयसम्बन्धेनवि-
शिष्टा घटनिष्ठविशेष्यता अस्ति च तेनसम्बन्धेनशाब्दबोधोघटे तत्र
मुख्यविशेष्यतासम्बन्धेनोपस्थितिरपीति नानुपपत्तिः । पक्षञ्चलो मादौ यदी-
तरपदार्थान्वयबोधः स्यात्तदोक्तविषयत्वाप्रयाज्यायेतरपदार्थनिष्ठविषयता त-
न्निरूपितत्वस्यतादात्म्योभयसम्बन्धेन लोमनिष्ठविशेष्यताविशिष्टविशेष्यता
सम्बन्धेन शाब्दबोधस्य लोमिसत्त्वं स्यात् । तत्र मुख्यविशेष्यता सम्बन्धेनोप-

यादेचस्वाश्रयं प्रकृत्यथेनावच्छेदकवत्प्रमस्यन्नेन प्रकृत्यर्थ एवकत्वान्वयः ब्रीहि-
त्वजातेः । स्वरूपतएव ब्रीह्यादिपदमवयवनावच्छेदकतयाऽन्वयित्वावच्छेदकरूपेणानु-
पस्थितेस्तत्र पदार्थान्तरस्यान्वयानुपपत्तेरिति मन्यते तदाप्रकृतेऽपीदृश्वेवगतिः ।

स्थितेरेयामायाप्रलोमाद्येश्वरपदायान्यवबोधः । इदञ्च द्वितीयसम्बन्धस्वरूप-
लम् । स्यतादात्म्यानुक्तौ च घटादिनिष्ठविशेष्यतायाः स्वप्रयोजकवृत्ति-
ज्ञानीय विषयतानिरूपितविषयस्याप्रयोज्यत्वमन्यादिनिष्ठविषयतानिरूपितस्य
नस्यभेदेन वैशिष्ट्यस्य लोमाद्दिनिष्ठविशेष्यतायां साप्ताताशुविशेष्यतासम्ब-
न्धेनशाब्दयोधाधिकरणेलोमादौ मुख्यविशेष्यतासम्बन्धेनापस्थितेरभावादनु-
पपत्तिरस्तन्नप्रियेष्टम् । अधिकम्बु मङ्गुराधिरयिनगूढार्थत्वालोकेषिलोकनी-
यम् । मुख्यविशेष्यत्वेनैकाज्ञानीयसमानाधिकरणविषयतयोरभेदपक्षे प्रकार-
त्वभिन्नविशेष्यत्वम् । उक्तविषयतयोरच्छेदपापच्छेदकभावपक्षे तु प्रकारत्वान-
वच्छिन्नविशेष्यत्वमिति बोध्यम् । ननु सम्प्रसारो व्रीहिरिति वाक्यस्य ज्ञाताये-
कस्यान्ययमन्तरेण न प्रामाण्यमभवति । सम्प्रसारस्य बहुत्वमेकपाविशेष्यत्वे-
नैकावविशिष्टंव्रीहावन्यस्यायांगत्यादेश्वस्य सम्पूर्णवृत्तियातदनुयोगि-
तायच्छेदकत्वाभावात् । सहज्येत्या भासमानमर्थस्यान्तरानुयोगितायच्छेदकत-
वैधमानाद् । अन्यैकाद्राधिरयादिप्रयोगापत्ति अतउक्त नियममङ्कोचस्यापश्य-
त्वाया प्रमाणत्वेऽप्येकपावयोनिरायार्थमित्यतीत्याशयगतत्वाद् सम्प्रसारोव्रीहि-
जन्यादि॥ एवंचनदर्शनेनेति इदं त्रुत्यंशम् सम्प्रसारोव्रीहि सम्प्रसारोव्रीहयः इत्य-
भयविधप्रयोगस्य "जातेषाम्वायामेकस्मिन् बहुत्वमप्युच्यते" इति चेत् ॥ १ ॥ ॥ ॥
सुत्रनिष्कर्षणात् । बहुवचनस्याप्येतन्मतेति समसग्रन्थस्याभिमतत्वं प्रशस्य-
कृतश्चेत्तत्पदपापरत्नाकरे ॥ २ ॥ पदमागमो यथा विज्ञेयमप्यर्थयोधरपदपर-
व्युत्पत्तिसङ्घर्षे कथं ति गृहादावप्रघटोऽस्तीति प्रयोगस्यलेऽनुपपद्यमानस्येण-
त्तद्भेदकृत्वाः स्वात्मकपदपठनप्रतिघ्नभेदस्तद्वृत्तियदेत्यतदवच्छिन्नप्रतिघ्नो-
अत्रयदि भवत्यतस्तदेकरमुक्तभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविशिष्टमेव च-
काशस्य द्रव्यादिमिति स्मज्जातीयघटद्रव्यादिकमेवेति तयो परस्परतन्तदेकर-
भेदसाध्यात् तत्प्रतियोगितायच्छेदकमेवेकग्रन्थादिकमिति घटद्रव्यादिमति-
अप्रघटोऽस्तोन्यादिनघटे पर्याप्तिसंबन्धेनैकत्वान्यथाभिप्रायेण प्रयोगइति॥ भेदप्रति-
योगितानवच्छेदकमिति अथात्रयपि स्वमजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगिन्याभावरूपमेवे-
कत्वमेवंतुमुचितम् घटद्रव्यादिमिति स्मज्जातीयघटद्रव्यादिरेवेत्यतएव सम्प्रसक्त-
इत्यतिन्याछिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य यमत्वेनात प्रतियोगिन्याभावात्साक्षात्प्रघटोऽ-
स्तीति प्रयोगः तच्चैकघटस्य छेदपि स्वमजातीयस्यान्नरूपघटेऽपि घटपदोभयमाय-
दमेत्यादिपतीति मिद्धोभयन्यावरच्छिन्नप्रतियोगिताश्च भेदप्रतियोगित्वमेवास्मीत्य-
भ्योऽप्यच्छेदकत्वानुसरणमिति ध्यानम् तत्पक्षेऽप्येकत्वव्यवहारोभयनघट इत्यादि-
ज्ञीतिमात्रिकभेदप्रतियोगितायच्छेदकत्वस्यैकत्वमेवादानुपपत्तिरस्तद्वारणा-

यत्तु सम्पन्नो ब्रीहिरित्यादावेकवचनोपस्थितानि नानैकत्वानि प्रत्येकानाना ब्रीहि-
प्वन्वीयन्ते इत्युक्त्यैव सामञ्जस्ये जातावेकत्वमानोपगमो निरर्थक इति तदसत् ॥ यतः

रूपवैशिष्ट्यं तदनुयोगित्वरूपस्यान्वयित्वस्य ब्रीहित्वेऽभ्युपगमे सत्त्वेवानुयोगिता-
वच्छेदकः कश्चिद्दमो भवितुमर्हति । इत्थञ्चाभ्युपगते ब्रीहित्वपेकत्वान्वये तन्निषेधानु-
वृत्तिः । अतः अभ्युपगते चान्वयितावच्छेदकरूपेणेति लिखनमत इति मिति चेन्न । अ-
न्वयितावच्छेदकरूपेणेत्यस्यान्वयितावच्छेदकतया सम्भाष्यमानेनेत्यर्थकत्वात्-
वच्छेदो ब्रीहित्वस्यमिति । अनुपस्थिते रिति ब्रीहिपदस्य ब्रीहित्वस्य वैशिष्ट्यब्रीहित्वा-
श्रये लक्षणया तदुपस्थितिसम्भवेऽपि तल्लक्षणाया निरुद्धत्वाभावात्तुक्तप्रयोगस्य स्यात्-
तिक्रान्त्यानुपपत्तिरिति भावः । इदन्तु बोध्यम् अन्वयितावच्छेदकरूपेणोपस्थितस्यै-
व शाब्दबोधे मानमिति नियमनियमौ हेतौ न कार्यकारणभावः कल्पनीयः किन्तु प्रका-
न्तरेण धारयनियमो लभ्यते । तथाहि शाब्दबोध्यविषयता त्रिविधा । वृत्तिज्ञानीय-
विषयताप्रयोज्या, आकाङ्क्षाप्रयोज्या च । तत्र वृत्तिज्ञानीयविषयताप्रयोज्याया अव-
च्छिन्नत्वानियमेऽप्याकाङ्क्षाप्रयोज्याया अपि पारत्न्येण भासमाननिष्ठाया अवच्छिन्न-
त्वानियमेऽपि च तद्विज्ञाया आकाङ्क्षाप्रयोज्याया अवच्छिन्नत्वनियमः । तत्-
तद्दमो वच्छिन्नतत्तत्सम्प्रदायच्छिन्नप्रकारतानिरूपित तत्तद्दमो वच्छिन्नविशेष-
ताकशाब्दबोधमिति तत्तदाकाङ्क्षाज्ञानस्य कारणत्वात् । इदमेवेति यथा-
नमिति । प्रकृतेऽपीति वेदाः प्रमाणमित्यादावपि । इदमेवेति यथा-

स्वसजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वरूपसजातीयद्वितीयरहितत्वमेकव-
चनार्थ ॥ नत्वेकत्वमात्रम् तस्यस्तुमात्रसाधारण्येनार्थतत्त्वलाभादनुपयोगाच्च

तिशाब्दबोधयाधकार्यकारणभावोऽपश्यमभ्युपेतव्य तथाचेरन्यत्रप्रकारकशा-
ब्दबोधे एतन्व्यत्रप्रकारकापस्थितिरपेक्षणीया तस्याच्चापस्थितौ निशच्यतयाकिं-
चिदेकत्वस्यभानेऽपियाप्यन्त्येकत्वानिशाब्दबुद्धोभासन्तेतायनामुपस्थितोभानासभ-
वात् तेषामप्रभानस्याकिंचित्परत्यान्वय एव प्रचनापरित्यागनिर्णयकत्वानोप्युक्तिर्नि-
रर्थिकेतिचेन्न समानविषयकत्वेनकार्यकारणभावापक्षाभिप्रायेणोक्तत्वात् अयहि-
पक्ष सामान्यलक्षणाया प्रत्यासत्तिरपिनापपद्यते अतएतत्पक्षेसामान्यलक्षणाया
प्रत्यासत्तिरस्यापश्यकतयाऽपूर्वत्वेनाभिमतस्यापिसामान्यलक्षणायापूर्वमेवज्ञात-
त्वादपूर्वमेवनास्तीति नसर्गतातिरिक्तविषयतामवश्येन शाब्दबोधप्रतिविषयता
समर्थेनोपस्थिते कारणतया सर्वेषामेकत्वानामुपस्थितराशयकत्वादिति। उस्तुतस्तु
यावतामेकत्वानाशाब्दबुद्धोभानतायनामुपस्थितिपराऽप्यप्रथोभवेत् भवेत्तत्रतदुक्ति-
प्रयोजनापेक्षा सपद्यतुनास्तित्रितुग्रहनामेकत्वानामुपस्थितिं नुभयतीत्यभिप्रायक-
इतिवाच्यम् ॥ नानैकत्वानिप्रत्येकनानेत्यादि यावन्तौग्रीहयाभासन्ते तावन्मुप्र-
त्येकमेकत्वान्ययइतिभावात् । तत्रनानैकत्वानामेकैकग्रीहावयवभ्रमवारणायप्रत्ये-
कमित्युक्तम् तथाच तत्तद्ग्रीहिपुनतदेकत्वान्ययलाभ ॥ स्वसजातीयेषां ननु
स्वपदेनैकत्वस्यपरिग्रहेप्रकृतानुपयोग प्रकृत्यर्थन्यपरिग्रहेऽप्यसममिति। कर्मण्येव
पितृपदेनसपत्रपरिशृङ्खलौभयत्रैकस्येवस्वपदबोधनत्वात्तत्रचप्रकृत्यर्थन्याप्रकारका-
ति शाब्दधर्मस्यसमभिरुपाहृतन्यस्याधऽभावात् कोऽन्वयस्थिति कारणमिति कार्य-
धैवतमानमेतन्मुक्तसजातीयद्वितीयरन्ध्रियायतइत्यादिभावात्यातस्थले प्रथमान्त-
र्थस्याप्रसङ्गप्रदर्शित्यात् । अतिव्यसङ्ख्यायाअन्वय सम्भवति । नच भावाख्यात-
स्यसार्थस्त्वानुरोधेनभावाख्यातायातिरिक्तत्वम् उक्तकार्यतावच्छेदकघटकाख्याते
विशेषणदेयम् । तथा च धैत्रे आख्याताथेत्स्वान्वयेवाधकाभाव इतिवाच्यम् । धैत्र-
मैत्राभ्यास्थीयत इत्यादौ द्वित्वावरद्वयोश्चेत्रमेत्रयारेकत्वाम्बयात्सम्भवात् । नापि
धान्यंरत सह धातवर्थयद्वन्वेऽपि भावाख्यातस्थलेष्वप्यधनस्यैव साधुत्वेन तत्रैकत्वा-
न्वयासम्भवात् । अन्यथा द्विवचनादेरप्यापत्तिर्यात् । अताधान्यर्थेसङ्ख्यायाव्ये
आख्यातस्यनिराकाङ्क्षमेवाम्युपेयम् एवञ्चाख्यातमात्रस्य सङ्ख्यायाचकत्वेति-
द्धेऽपि ययाभावाख्यातस्थलेतदर्थं सङ्ख्यायान्निवृत्त्यते तथा सुविभक्तेरेकत्वत्राचक-
त्वेऽपि सम्प्रसोत्रोदिरित्यादावकत्व न विवक्ष्यतइति॥ गत्यंतरविरहेणेति अवि-
यक्षातिरिक्तगतिविरहेणेत्यर्थं निरर्थकत्वोपगमादिति सङ्ख्याविषयकबोधतान्प्र-
यम्हितत्वापगमादिन्यर्थं । तेनोक्तरीत्या कत्राऽख्यातादिस्थले तेषाभूते संख्याप्र-
त्ययान्पादात्तादुद्गानुपूर्वीप्रकारेणोक्तरीत्याऽऽख्यातमात्रस्यैकत्वादिकात्तत्वेन भावा-
ख्यातस्यापितेनारूपेण सङ्ख्यायाचकत्वेऽपि भावाख्यातस्थले कालप्रतिपत्तावधिच-
नक्षति । न चा "अर्थबोधस्वरूपयाग्यता प्रयोजकाकाङ्क्षाशालित्वेन तदविवक्षस्य

अतएवपशुनापजेतेत्यादौपशुनिष्ठतादृशैकत्वस्यविवक्षितत्वादनेकपशुकरणकयागान्नादृष्टसिद्धिः । साजात्यंस्वसमभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्ट प्रकृत्यर्थतावच्छेदकवस्वरूपेण, अतोऽत्रघटोऽस्तीत्यादौघटनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदककत्वाप्रसिद्धावपिनक्षतिः । एतद्देशविद्यमानघटनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यैव-

यस्यसजातीयनिष्ठभेदे प्रतियोग्यवृत्तित्वस्यनिवेश्यत्वादुक्त प्रतियोगिन्याभायस्यैक-
स्वरूपत्वपक्षेऽपितन्निवेशोक्तोभयभेदमादायदोषाभावस्तथापि "देवकयोर्द्विवचन-
कथने"-इतिशक्तिग्राहकशास्त्रतः संख्यारूपद्विवत्साहचर्यान्संख्यारूपैकत्वपक्षैकवच-
नस्यशक्तिः प्रतीयते, संख्यारूपैकत्वन्नोक्तप्रतियोगिन्याभावरूपम् किंतुगुणान्मक-
मतोऽयच्छेदकत्वपर्यन्तानुभावनंकृतमिति, यस्तुतस्मै एकवचनतुल्यार्थैक शब्द-
शक्तिविधादेशक्तिवादे तादृशप्रतियोगिन्याभावरूपमेवसजातीयप्रतीयरहितत्वमु-
क्तमिहापित देशोचितमितिबोध्यम् । एकत्वमात्रम् उक्तानवच्छेदकत्वविशेषणरहि-
तमेकत्वम् । अर्थातएवलाभादनुपयोगाच्चेति अयमाशयः अत्रघटोऽस्तीत्यादिवा-
क्यजन्य शब्दबोधे केवलैकत्वस्याभानेऽपियत्रयत्रपदार्थस्यैकत्वमितिप्रसिद्ध-
संभवात् घट एकत्ववान्पदार्थत्वादित्यनुमानेनशास्त्रबोधः ।
नोपसौभ्रमविरहात्तत्रैकवचनस्यशक्तितत्परित्यज्य समुदायत्वविशिष्टलक्षण-
शब्दव्युत्पत्ति-
रूपेणैकत्वान्वयइवोपेयम् । न च शक्तिनिपुणताभ्यासैतन्नित्यसाधा-
रणस्यैकत्वहेतुत्वस्याभावात् तत्रैकत्वान्वय सम्भवतीति वाच्यम् उक्तानात्रयाणां
शक्तिवादिप्रत्येकधर्महेतुत्वं समुदिता इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गेनोक्तत्रितयसाधार-
णसमुदायत्वेनैवहेतुत्वस्यैकत्वयत्तयैकधर्मावच्छिन्नहेतुत्वस्याश्रयभेदेऽप्येक्यादिसि-
द्धेर्न । स्यादेव यदिदुर्गुरूपेणत्रयाणां हेतुत्वस्यात् तदेवनसम्भवति । समु-
दायत्वस्यैकत्वविशिष्टापरत्वरूपतया त्रयाणां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनावि-
रहेण गुरुधर्मावच्छिन्नकारणतामाहुत्वप्रसङ्गात् किन्तु शक्तिन्येत शक्तिनिपुणतात्वेन
निपुणताया अभ्यासत्वेनाभ्यासस्य च प्रथक्पृथगेवकारणत्वव्यक्तव्यम् । नचैवमे-
कैकश. कायोत्पादप्रसङ्गः । समुदिताइत्यस्य वैयर्थ्यं स्यादितिषांक्यम् घटम्प्र-
तिदण्डत्वमादेः परस्परसहकारित्वस्यैव प्रकृतेऽपि शक्त्यादेः परस्परसहकारित्व-
स्याभ्युपगमात् त्रयाणां सहकारित्वबोधनार्थमेव हि समुदिता इत्युक्तमनी न तस्य
वैयर्थ्यमपि । तथाचैकसमुदायत्वावयवाणामेव शक्त्यादित्रयाणां काव्योद्भवहेतुत्व
मित्यबोधनमेकत्वविवक्षाया प्रयोजनमितिबोध्यम् । अत्र काव्योत्पादप्रयोजकता-
वच्छेदकं तितु समुदायत्वस्य परिचायकम् ननुतेन रूपेणहेतुपदार्थतेति ।
अतएवेति शक्त्यादीनांत्रयाणां पृथक्हेतुत्वेऽपि परस्पर तेषांसहकारित्वेन त्रित-
ययुक्तैकसमुदायत्वस्यप्रयोजकतावच्छेदकत्वादेवेत्यर्थः ॥ तृणारणिमणिन्यायेनेति
तृणारणिमणीनधिष्ठय प्रवृत्तान्यावस्तृणारणिमणिन्याय न्यायोऽत्रयुक्तिः सा च पर-
स्परनिरपेक्षेण प्रत्येकधर्मपुस्तकावैव कारणत्वसाधिका न्यायेनेत्यत्र प्रयोज्यत्वेनृ-
तीयार्थतत्त्व हेतुत्वेऽप्यत्र तथाचोक्तयुक्तिप्रयोज्यं यदसहकृतानांहेतुत्वं तच्छब्दा-

विशेषणपदस्यैकवचनान्तत्वापपत्तिः प्रत्यक्षानुमानेत्यादिमूत्रे प्रमाकरणव्यस्यप्रकृत्य-
र्थानाच्छेदकस्यप्रत्यक्षानुमानादिनिष्ठस्यैकताया वाधितत्वेनाविवक्षितत्वात्ममाण-
पदस्य बहुवचनान्तेति । एवंपितरोदेवता, इत्यत्रापि पितृपितामहादीनां सहिता-

विषयतानिरूपितायच्छेदकस्यनिष्ठविषयतायाप्राप्त्यन्तरसम्बन्धेनभ्यरेच्छीयपद-
जन्यबोधविषयस्यनिष्ठप्रकारतायाप्राप्त्यर्थं शक्तिपदार्थस्यात् । विषयतायता-
मैव स्यनिरूपितविषयतायच्छेदकस्यनिरूपितायच्छिन्नप्रत्ययसम्बन्धायच्छिन्नविषय-
यतायाप्राप्त्यन्तरसम्बन्धेन । यदत्राप्यच्छेदेन यदपदजन्यबोधविषयवत्प्रत्यय-
गाह्यमनायां यदोपपदजन्यबोधविषयबोधप्रत्ययतीच्छायां यदप्रत्ययविधि समया-
यसम्बन्धायच्छिन्नस्यनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितायच्छेदप्रत्ययसम्बन्धेन विषयतांशे
संसर्गविधया भासते । तथा चोक्तबोधविषयस्यनिष्ठायाऽऽश्रयप्रत्ययसम्बन्ध-
यच्छिन्नप्रमाकारता तन्निरूपितविशेषणं यदं, उक्तबोधविषयस्यनिष्ठविशेष-
तानिरूपितायच्छेदस्यनिष्ठसंभोगतत्प्रमाकारविषयतानिरूपिता याऽयच्छेदकस्यनिष्ठ
विषयता तन्निरूपितविषयतायथापेयस्यघटस्य, समयायेतन्नायच्छेदकस्यनिष्ठवि-
षयतानिरूपितायच्छिन्नप्रत्ययसम्बन्धायच्छिन्नविषयतास्तीति नानुपपत्तिः । एकस्या-
नीयसमानाधिकरणविषयतयोरपि पदेच्छीयसमानाधिकरणविषयतयाप्ययच्छे-
दायच्छेदकभाषावुक्तं स्वायच्छेदविशेष्यतेति । नन्वीभ्यरेच्छाया ईभ्यरेच्छीयं क-
विषयतायाया शक्तिरूपस्यैवैकस्मदादिभिर्बुद्धेयैशक्तिरिति चेदप्राप्त्यर्थं चरणाः
“सर्गादिभुक्तां महर्षिदेवतानामीभ्यरेणसाक्षात्कृत, सङ्गतसङ्ख्ययः प्रा-
दस्मदादीनामपि सुप्रहःसङ्केतः” इति अधिकप्रत्ययप्रानुसन्धेयम् । ईभ्य-
श्चप्रकृते ईभ्यरेच्छीयपदजन्यबोधविषयस्यनिष्ठप्रकारताया पदेया देकप्रत्यय-
व्यतयाप्ययोर्यथः । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा प्रमाणानि, पितरोदेवता
इत्यादावुक्ताया अनुपपत्तेः समाधानमाह प्रत्यक्षानुमानेत्यादि । वाधितत्वेनेति
प्रत्यक्षादीनां चतुर्णां न चतुष्टयेनैकरूपेण प्रमाकरणस्यमेकैकशः कार्यानुष्पादप्रसङ्गाद्
नाप्यन्यतमत्वेन सहकारिनियमानुपपत्तेः । किन्तु प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रतिप्रत्यक्षत्वा-
दिनैवकरणस्य वाच्यम् । कारणताय अयच्छेदकभेदाद्विनेय । अतोनात्र कारण-
त्वविशेषरूपकरणत्वेपकत्वान्वयः सम्भवति वाधितत्वादिति भावः ॥ एवमित्यादि
यत्कमाहभूताः पितृपितामहादयः पितरः पितृत्व्येनैकरूपेण “पितृभ्यःस्वधा”
इत्यादिवाक्येन न निर्दिष्टाः किन्तु पित्रेस्वधा, पितामहायस्त्र्येवादिनाप्रत्येक-
रूपेणैव तत्रत्योऽयमप्रयोगः । तत्र च पितृपितामहादौ त्यागोद्देश्यस्वरूपदेवतान्त्रं
भिन्नमेव पितृत्वपितामहत्वाविरूपायच्छेदकभेदेन उद्देश्यताभेदात् । अतस्तत्रै-
कत्वान्वयस्य वाधितत्वाद्बहुवचनमिति भावः । स्वप्रकृतिकविभक्तिसंज्ञातीयवि-
भक्तिकत्वमिति यदुक्तं पूर्वं तत्र स्वप्रकृतिकत्वं यदि स्वा व्यवहितोत्तरत्वरूपं तदा
वधिसुन्दरमित्यादौ वधिपदोत्तरविभक्तेरविद्यमानत्वेन स्वसमानविभक्तिकत्वं
स्यादत आह स्वप्रकृति-कत्वंचेति । उक्तनियमेति स्वसमानविभक्तिकत्वं
स्वाव्यवहितं पूर्ववर्तिना च पदेनोपस्थापितस्यैवाभेदान्वयबोधइति नियमेत्यर्थः

नामेकरूपेण देवतात्वविरहेण पितृत्वपितामहत्वादिना पृथगेवत्यागोद्देश्यत्वरूपदे-
वतात्वम् । उद्देश्यतावच्छेदकभेदेनैवोद्देश्यताभेदात् । तत्रैकत्वस्याविवक्षया देवता-
पदस्य बहुवचनान्तरेतिदिक् ॥ स्वप्रकृतिकत्वञ्च स्वाव्यवहितोत्तरत्वेन प्रतिसन्धीय-
मानत्वम् । तेनदधिसुन्दरमित्यादौ विशेष्यपदान्तरं विभक्तेरसत्त्वेऽपिनक्षतिः ।
तत्रविभक्तेरनुसन्धानं विना शाब्दबोधानुपगमात् । एवंतादृशविभक्तिसजातीयवि-
भक्तिकत्वमपि तथा विधिविभक्त्यव्यवहितपूर्ववर्तितया प्रतिसन्धीयमानत्वम् । तेन
'इदं दधि' इत्यादौ विशेषणपदानन्तरं विभक्तेरसत्त्वेऽपिनक्षतिः । अथ "नीलस्पष्टः"
इत्यादावपि पदार्थोपस्थित्यादिकारणसमवधानं सम्भवात्कथं न नीलपटाद्योरभे-
दान्वयबोधः । सामग्र्या कार्यजनने उक्तनियमभङ्गप्रसङ्गरूपबाधकस्याकिञ्चित्कर-
त्वादितिचेत्तथाविधान्वयबोधोपयिकाकाङ्क्षाविरहात् । तथाहि तादृशान्वयबोधे
प्रथमाविभक्त्यन्तघटादिपदसमभिव्याहृतं प्रथमान्तनीलादिपदत्वमेवासमस्तनील-
पटपदाद्याकाङ्क्षा । समासस्थले च घटपदाव्यवहितपूर्ववर्तिनीलादिपरत्वं नीला-
दिपदाव्यवहितोत्तरवर्तिपटादिपदत्वंवाऽऽङ्क्षा । उक्तस्थले च तादृशपदस्या

अकिञ्चित्करत्वादिति नियमस्य फलानुसारेण कल्पनीयतया नीलव्यवह-
इत्यादावप्यभेदान्वयबोधजनने तदनुसारेणैव नियमोऽपिकल्प्येतेतिभावः ।
प्रथमाविभक्त्यन्तघटादिपदेत्यादि नात्र प्रथमात्वेनाकाङ्क्षाशरीरे प्रवेशो नवा स्रुत्या-
दिना प्रथमात्वाद्यज्ञानदशायामपि शाब्दबोधोत्पत्तेः । किन्तुश्रील इत्याद्यानुपूर्-
व्याविशेषयिषिष्टषट्इत्याद्यानुपूर्व्याविशेषयिषिष्टयोः समभिव्याहाररूपेणाकाङ्क्षा ।
समभिव्याहारश्च पदविशिष्टपदत्यरूपोवेशिष्टश्च स्वप्रयोज्यप्रियतानिरूपितवि-
षयताप्रयोजकत्वस्यभिन्नत्वाभयसम्बन्धेनैत्युक्तमधस्तात् । विनिगमनाविरुद्धात्स-
मासस्थले आकाङ्क्षाद्वयमाह समासस्थलेचेति नग्येवं पदार्थोपस्थित्यादिकारण-
फलापसत्त्वे विभक्तिरहितनीलघटेत्येतन्माध्वज्ञानेऽपिनीलघटयोरभेदान्वयबोधप्र-
सङ्गः । नीलपदाव्यवहितोत्तरघटपदत्वादिरूपाकाङ्क्षाज्ञानस्यात्रापिस्त्वादिति-
चेत् । अत्रत्यंदिनीलपदं प्रकारताप्रयोजकमेव नतु विधेयताप्रयोजकं भवितुमर्ह-
ति अपूर्व्याशस्यैवविधेयत्वात्नीलपदार्थस्यचोद्देश्यघटविशेषणत्वेन सिद्धतयाऽपू-
र्यत्वाभावादिधेयत्वासम्भवः । शाब्दबोधेऽप्यनुमिताविविधेयतानियमेन समा-
सस्थलेऽपि विधेयीभवेदत्त्वादिप्रकारकस्यैवशाब्दबोधस्य प्रसिद्धतया तत्साम-
ग्र्या विभक्त्यन्तनीलघटपदादिज्ञानघटिताया व्यापकधर्मावच्छिन्नकार्यत्पत्तोव्या-
प्यधर्मावच्छिन्नसामग्रीविधयाऽपेक्षिताया अभेदसम्बन्धावच्छिन्ननीलत्वाद्यवच्छिन्न-
प्रकारतान्निरूपितघटत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताभिन्नविशेष्यतानिरूपितैकत्वादिप्र-
कारकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रयोजिकाया अभावात् । व्यासस्थलीयस्वन्तनीला-
दिपदज्ञानघटितायाधनापत्तिः सम्भवति भन्तु नीलोघट इत्याकाङ्क्षाज्ञानाभा-

अप्याकाङ्क्षाया विरहान्नापत्तिः । कार्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशा-
न्नोक्ताकाङ्क्षाज्ञानयोः परस्परबोधे व्यभिचारः । यत्तु समासव्याससाधारणं विशेष-
णपदस्य विशेष्यवाचकपदामकृतिकविभक्त्यप्रकृतित्वरूपम् विरुद्धविभक्तिरादित्यमे-
व तादृशान्वयबोधोपयिकाकाङ्क्षा विशेष्यवाचकपदनिष्ठविशेषणवाचकपदामकृति-
कविभक्त्यप्रकृतित्वञ्च न तथा नीलघटमानयेत्याद्यावसम्भवादिति । तदसत् । विशेष-
्यवाचकपदामकृतिकत्वस्य तादृशपदानुत्तरत्वस्य तदुत्तरत्वेनाप्रतिसन्धीयमानत्व-

वेऽपि नीलघटइतिसमासस्थलीयाकाङ्क्षाज्ञानादभेदसम्बन्धेन नीलप्रकारकघटवि-
शेष्यकशाब्दबोधस्योत्पत्तेः । एवमुक्तसमासस्थलीयाकाङ्क्षाज्ञानव्यतिरेकेऽपि नी-
लोघट इत्याकाङ्क्षाज्ञानात्तादृशशाब्दबोधस्योत्पत्तेश्च परस्परव्यतिरेकव्यभिचारा-
न्नाकरीत्या कार्यकारणभावः सम्भवतीत्याशङ्क्यामाह कार्यतावच्छेदककोटाविति
तथाच नीलोघटइत्याकाङ्क्षाज्ञानाव्यवहितोत्तरनीलत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितघ-
टत्वावच्छिन्नविशेष्यताकशाब्दबोधत्वावच्छिन्नप्रत्येयनीलोघट इत्याकाङ्क्षाज्ञानत्वे-
न कारणस्थमतो न व्यभिचारः । नचात्राव्यवहितोत्तरत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वम-
स्तु ननु विषयतादेरिति वाच्यम् । उक्तशाब्दबोधत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे हि प्रवृ-
त्तिप्रतीकृतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनताज्ञानस्य कारणत्वात् नीलघटान्वयबुद्धिरि-
ष्टेति नीलघटान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नविशेष्यकेष्टत्वप्रकारकज्ञानदशायामुक्तान्वय-
बुद्धित्वावच्छिन्ननिरूपितसाधनत्वज्ञानाशीलोघटइति वाक्यं प्रयुज्यते । अव्यव-
हितोत्तरत्वमात्रस्य कार्यतावच्छेदकत्वेन नीलत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितघट-
त्वावच्छिन्नविशेष्यताकशाब्दबोधत्वावच्छिन्नजनकनीलोघट इदं वाक्यमित्याका-
रकेष्टतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपित साधनताज्ञानाभावात् नैतद्वोधनजननायेदस्या-
वयं प्रयुज्जीत भवतो विप्रयत्नादिप्रवेशाभाव इत्येक इति । प्रकारान्तरेणापि विषय-
त्वादिप्रवेशसाधक्यम् विषयचित्तमस्मद्गुरुचरणैर्गूढार्थतत्त्वाल्लोके । नोक्ताकाङ्-
क्षाज्ञानयोरिति इदमुपलक्षणम् । समासस्थले व्यासस्थलेऽपि च घटादिपदस्थाने
तत्पर्यायकलशादिपदनीलादिपदस्थाने कृष्णादिपदं च प्रतिषेध तद्वद्विनाकाङ्क्षा-
ज्ञानानामपि परस्परबोधे व्यभिचारवारणाय व्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेद-
कघटत्वबोधोऽयम् । व्यभिचारइति व्यतिरेकव्यभिचारइत्यर्थः । समासव्याससा-
धारणमिति समासव्यासोभयवृत्तीत्यर्थः । व्यासपदस्यासमस्तवाक्यमर्थः ।
विशेषणवाचकपदस्येति पष्ठयया निष्ठत्वं । नचैतत्पक्षे वेदाः प्रमाणमित्यादौ
वेदपदामकृतिकसुविभक्तिप्रकृतित्वस्यैव प्रमाणपदे सत्यादुक्ताकाङ्क्षाविरहादनुप-
पत्तिः कुतो नो वदेति वाच्यम् ततोऽपि गुरुतरस्यासम्भवबोधस्यात्र सत्त्वे तस्यैव प्रति-
पादयितुमुचितत्वेनासम्भवस्यैव तदसदित्यादिना प्रतिपादनात् । अथवा विशेषणवा-
चकपदस्येत्यस्य विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयसंख्याविरुद्धसंख्या-
बोधनेच्छयोश्चित्तविभक्त्यप्रकृतिविशेषणवाचकपदस्येत्यर्थकत्वान्न दोषः । सन्दर्भ

रूपस्यवा नीलोघट इत्यादी नीलादिपदसमभिव्याहृतविभक्तौ घटपदसमभिव्याहृत-
विभक्तिभिन्नतया सत्त्वात् । अथविशेष्यवाचकपदोत्तरावृत्तिविभक्तिविभाजकधर्म-
वद्विभक्तिराहित्यस्य विवक्षणादपदोत्तरित्वेति चेत्तर्हि विभक्तित्वादिकमजानतः पुरुषस्य-
तादृशधर्मज्ञानासम्भवात् शब्दबोधानुपपत्तिः नीलोघटइत्यादौ सुपदस्याम्पद-
त्वादिभ्रमदशायां तादृशशब्दोपस्थानमुदशात् । नीलस्यघटइत्यादादयि यदुदशादेः
सुपदत्वादिभ्रमदशायां शब्दबोधोत्पत्त्या स्वरूपतो विरुद्धविभक्तिराहित्यस्याप्रयो-
जकत्वात् । अथनीलोघटो नीलघटइत्यादिद्विविधबोधसाधारणं स्वोत्तरसुपदभि-

दधीत्यादौ विभक्तेरभवणादाह तदुत्तरत्वेनेति । नीलोघट इत्यादाविति यद्यपि
“उद्देश्यवचनं पूर्वविधेयस्य ततः परम् ” इत्यभिप्रायः कर्तव्यः घटो नील इत्येव प्रयोक्तुं
मुचितम् तथापि तदुक्तेः प्रतिज्ञावाक्याभिप्रायकतया न्यत्र प्रयोगस्यैकिकत्वं
बुद्धानुसारात्कल्प्यते । विशेष्यवाचकपदोत्तरइत्यादि अत्र विभक्तिर्धनं विभक्तिप्र-
वेशं प्रयोजनविरहासावृष्टपदोत्तरत्वेन प्रवेशः । तदपि सुन्दरदधीत्यादिसंग्रहा-
योक्तृपदोत्तरत्वेन प्रतिसमधोयमानत्वरूप बोध्यम् । नन्वत्रसामान्यतो विशेष्यवा-
चकपदत्वेन प्रवेशो न सम्भवति सर्वस्यैव सुत्यादिधर्मस्य तत्तत्स्थलभेदेन विशेष-
्यवाचकपदोत्तरवृत्तित्वेन विशेष्यवाचकपदोत्तरावृत्तिविभक्तिविभाजकधर्मस्यैवा
प्रसिद्धेः । नवा घटपदत्वादिना प्रवेश एतदप्रसिद्धिदोषताद्वयस्यात् ।
विभक्तिरस्य सुपूतिरसाधारणत्वेन सुत्यादेर्विभक्तिविभाजकत्वासम्भवेन
विभक्तिविभाजकधर्मपदेन सुतोत्त्यादेरेव यत्कथ्यतया सर्वस्यैव तत्तत्स्थल-
भेदेन घटपदोत्तरवृत्तित्वात् नीलोघट इति वाक्यघटकघटपदोत्तरावृत्तीति-
क्रमेण तत्तत्पदानां विशिष्यप्रवेशो तात्पर्यं च समासव्याससाधारण्यका-
ङ्क्षाभिधानप्रवर्तमानस्य न शोभनम् । एवं सति प्रतयाख्यामाकाङ्क्षायां
भेदात् अनुगतत्वासम्भवादिति चेन्न । विशेषणपदे विशेष्यपदव्यवसायाकाङ्क्षेत्यत्र-
तात्पर्यात् । पदव्यवसायं स्वोत्तरनिरूपितवृत्तिरस्य सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कस्याभाववद्विभक्तिविभाजकधर्मव्यवसायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याभाववत्त्व-
सम्बन्धेन । धर्मव्यवसायस्याव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेनेति । अस्ति च नीलोघट
इत्यादौ घटपदवत्त्वनीलपदे । तथाहि स्वम्पूतवास्यघटकमेव घटपदं, स्यपदस्य-
विशेषं एव विशेष्यमात्रम् । तदुत्तरमुविभक्तिनिरूपितवृत्तित्वं, सुत्वे एव, ननु,
औन्वादी । अतस्तथाविधवृत्तिरस्य सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटपदाभा-
वान् विभक्तिविभाजको धर्मः औन्वादस्तदाश्रयाव्यवहितपूर्वत्वस्य न नीलपदे
इत्यत उक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटपदाभावस्य न नीलपदे । नीलस्य
घटइत्यादीनु उक्तसम्बन्धेन घटपदवत्त्वं न नीलपदे । एतद्व्याख्यायकघटपदोत्तर
मुनिरूपितवृत्तिरस्य सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटपदाभाववत्त्वस्य इत्येत-
त्तान् तथाहि घटपदस्य धर्मव्यवसायस्याव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन नीलपदे स-

नपदानुत्तरत्वविशिष्टस्योत्तरत्वादिरूपस्वाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन नीलादिपदवत्
स्वन्तपदादिपदत्वमेव तथास्त्विति चेन्न । नीलघटरूपमित्यादि वारपसाधारण्यानु-
रोधेनान्यादृश्याभ्याकाङ्क्षायाः समासस्थले उपगन्तव्यतया उपदर्शितसमासव्यास
साधारणानुगताकाङ्क्षानुसरणस्याप्रयोजकत्वादिति । अथनीलं घटमानयेत्यादौ

प्रातः । तथाच नीलपदं घटपदवदित्याकारकं नीलपदधर्मिकघटपदवत्प्रापगा-
क्षाकाङ्क्षाज्ञानं नीलोघट इतिशाब्दबोधकारणमिति पर्यवसितम् । नपय विभ-
क्तित्वादे संसर्गसोदो प्रपिष्टतया संसर्गस्थानुसृतस्यापिभानाद् विभक्तित्वा-
दिकमजानत इत्युत्तरग्रन्थासङ्गतिरितिवाच्यम् । यत्रघटपदे यथाप्यवहितोत्तर-
त्वसम्बन्धेननीलादिपदवत्प्रग्रहस्तत्रापिशाब्दबोधस्यानुभयिकतया तत्र नीलपद-
घटपदवदितिज्ञानाभावादनुपपत्तौतात्पर्यात् अत्रच विशेष्ययाचकपदोत्तरानु-
त्तिर्भयविभक्तिराहित्यमात्राकौ घटादिपदोत्तरविभक्त्यवृत्तिर्यस्य नीलादि-
पदोत्तरत्वादिनिष्ठतत्त्वव्युत्पत्तिरितिवाच्यं सत्यातद्धर्मयद्विभक्तिमयस्यपनीलादि-
पदेसाध्यानुपपत्तिरतोविभक्तिविभाजकधर्मस्त्युक्तम् । विभक्तिराहित्येत्यत्रवि-
भक्तिपदोपादानप्रयोजनम् न किमपिप्रशमः । स्वात्तरेति इत्यञ्च नीलो-
घटइत्यादित्यलीयसुविभक्त्यन्तविशेष्यविशेषणपदयोर्नीलघट इत्यादिसमास-
स्यलीयविशेष्यविशेषणपदयोर्भावाद्वा । नीलो घटो इत्यादौ च स्थोत-
रौपदभिन्नपदानुत्तरत्वविशिष्टस्योत्तरत्वसम्बन्धेन नीलपदपदोविभक्त्यन्तघटप-
दयामाकाङ्क्षा यथमर्थप्राप्नुयम् । सुपदेति अत्र शकंपदविधक्षितं ननु सुतिरु-
न्तपदमितिबैयाकरणपारिभाषिकम् । नीलादिपदवत्स्वन्तेति अत्र स्वन्तत्वानुक्तौ
नीलोघटाइत्यादावाकाङ्क्षापत्तिनीतस्तदुपात्तमिति । नीलघटरूपमित्यत्र विशेष्य-
याचकघटपदस्य स्वापन्तत्वविरहादनुपपत्तिरित्याह । नीलघटरूपमित्यादीति
ननु स्वन्तत्वमिह सुभिन्नविभक्त्यव्यवहितपूर्वस्याभावरूपमेधवाच्यम् । तावतैव
नीलोघटादित्यादौ धारणम् । तथाच नीलघटरूपमित्यत्रनानुपपत्तिरि-
तिचेन्न । नीलोघटरूपमित्यादौ घटपदे सुभिन्नविभक्त्यव्यवहितपूर्वस्या-
भावसाधादाकाङ्क्षापत्तिरिति । अथ नीलघटरूपमित्यत्रनीलधासोघटोनीलघटो
नीलघटस्यरूपत्रीलघटरूपमितिचिग्रहे निपातातिरिक्तनामार्थयोःसाक्षाद्भेदेना-
न्वयस्याल्युत्पन्नतया घटपदस्यघटीयेलक्षणांविनाघटपदार्थस्य रूपपदार्थेन
सहान्वयो न सम्भवति । अतो लक्षणाया आवश्यकतया घटीयमात्रे-
लक्षणाया नीलपदार्थस्य घटीयेकदेशेघटेऽन्वयोवक्तव्यइत्येकदेशान्वयापत्ति-
तत्कारणाय घटपदस्य नीलघटीयेष्वलक्षणायुक्ता नीलपदतात्पर्यग्राहकं । तथाच
घटपदस्यैवविशेषणवाच्यं प्रातः घटपदोत्तरसुभिन्नपदानुत्तरत्वविशिष्टघटपदो-
त्तरत्वस्यस्वतत्त्वस्यचरूपपदेसत्त्वादनुपपत्तिप्रदर्शनमयुक्तम् । यद्य घटस्यरूप
घटरूपमितिचिग्रहनिष्पन्नघटीयरूपार्थकघटरूपशब्देन सह नीलज्वादोघटरूप-
मितिचिग्रहेनीलपदार्थस्याभेदेन घटीयरूपेणसहान्वयाज्जीवं घटीयरूपमित्य-

नीलादिपदोत्तरविभक्त्यर्थकर्मत्वादेः कुत्रान्वय इति चेत् न कुत्रापि विभक्तिपदं साधुत्वा-
र्थमेव प्रयुज्यते । अभेदएव वा विशेषणविभक्तेरर्थः । अथेदस्य संसर्गमर्यादया भानन्तु
समासस्थलएव । तत्र लुप्तविभक्त्यनुसन्धानं विनापिशब्दबुद्धेरानुभविक्त्वादित्यपि
वदन्ति । अथैतन्मते अभेदो यदि भेदत्वावच्छिन्नाभावस्तदाऽप्रसिद्धिः । यदि च भेद-
प्रतियोगिकोऽभावस्तदानीलं जलमित्यादिवाक्यस्यापि प्रामाण्यापत्तिः । जलेदि-

न्वयबोधोदयात् घटरूपपदस्यैव विशेष्यत्वाच्चकत्वात् । तत्र स्वन्तत्त्वस्य स्वोत्तर-
सुभिन्नपदानुत्तरत्वविशिष्टस्योत्तरत्वसम्बन्धेन नीलपदवत्यस्य च सध्यान्नुपप-
त्तिरिति चेन्न । यद्यहि घटीयलक्षगिकघटशब्देन सह नीलशब्दस्य कर्मधारयस्ततो
नीलघटशब्दस्य रूपशब्देन सह कर्मधारयस्तथा चाभेदेन नीलविशिष्टं यद्घटीयम-
भेदेन तद्विशिष्टं रूपमिति यावयार्थः । तत्र नीलपदस्य विशेषणत्वाच्चक्यस्योत्तर-
सुभिन्नपदानुत्तरत्वविशिष्टस्योत्तरत्वसम्बन्धेन घटपदे सत्येऽपि घटपदस्यैव स्व-
त्वधिरहादनुपपत्तिस्तद्वच्छत इति बोध्यम् । ननु निरर्थकप्रयोगकस्यान्याप्यतयाऽ-
र्थोत्तरबोधकानुशासनधिरहेण च नीलं घटमानयेत्यादौ विशेषणपदोत्तरद्वितीया-
द्वैरपिकारकविभक्तित्वमवयुक्तमतः कर्मत्वादिरेव तदर्थः । कर्मत्वादेश्च क्रियासापे-
क्षतया नीलकर्मताकं घटकर्मताकज्ञानयनमिति प्राथमिको बोधः पार्थिकश्च विशे-
ष्यविशेषणयोरभेदभानमिति मन्या नोमीमांसकः पृच्छति अथेति पदमन्स्कारक-
तयापि विभक्ते सार्थकत्वसम्भवे कर्मत्वादिपरत्वमवयुक्तम् । अग्विषणं, कुण्डलिनं,
घासस्विनं चैव मानयेत्यादौ प्रतियोग्यं क्रियान्वयस्य सर्वांनुभवविरुद्धत्वात्प्र-
त्यक्षानुशासनाभावेऽपि क्रियाविशेषणानां कर्मत्वमिति वदन्नुशासनस्य कल्पनीय-
तया न कारकविभक्तित्वमित्याशयेनोत्तरयति । न कुत्रापि तथैव यदि तत्र
कर्मत्वापर्थं प्रतीयेत स्यादपि कुत्रचिदन्वयो तत्रैवमिति भावः । पदसाधुत्वा-
र्थं प्रयुक्तोऽपि द्वितीयोदिरर्थान्वयभासकत्वान्निरर्थकप्राय एवेत्यतः समाधाना-
न्तरमाह अभेदएवपेति तथाच तस्यापि पदोपस्थाप्यतया प्रकारविधयेव भानम् ।
एवमपि न कारकविभक्तित्वमिति हृदयम् । लुप्तविभक्तीति पदजन्योपस्थितिविष-
यात्मकस्य पदार्थस्यैव प्रकारविधयाभानं समासस्थले चाभेदोपस्थापकपदाभावात्त-
पदजन्योपस्थितिविषयत्वमभेदस्येत्यतो न तस्य प्रकारविधयाभानं तत्र सम्भवति ।
संसर्गस्यानुपस्थितस्यापि भानादिति भावः एतन्मातृ इति विशेषणविभक्तेरभेदार्थ-
कत्वादिमतं इत्यर्थः । अभेदस्य संसर्गताप्रतोपपत्तिरूपपरिष्ठाद् व्यक्तीभवि-
ष्यति भेदत्वावच्छिन्नेति भेदन्वेतरधर्मान्वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपेति । तेन
भेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य भेदघटोभयागभायस्य प्रसिद्धत्वेऽपि न क्षतिः
अप्रसिद्धिरिति सर्वत्र यत्किञ्चिद्भेदसत्त्वेन निरुक्तभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
काभायस्य हि न कुत्रापि सत्त्वमिति भावः । प्रामाण्यापत्तिरिति प्रमाकरणत्वापत्तिरि-
त्यर्थः । द्वित्यादिनेत्यादि नीलभेदघटोभयनान्तोत्पादप्रतीतिसिद्धम्यद्वित्यादय-

त्वादिनानीलभेदाद्यभावस्य सत्त्वात् । नीलभेदत्वावच्छिन्नाभावस्य विभक्त्यर्थत्वे-
नीलादिपदार्थानन्वयप्रसङ्गः । नच भेदप्रतियोगिकाभाव एव विभक्त्यर्थः नीलपद-
समभिव्याहारात् नीलभेदत्वावच्छिन्नाभावः प्रतीयत इति वाच्यम् । पदार्थद्वयसंसर्ग-
भानस्यैवाकाङ्क्षानियम्यत्वानीलभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगितान्तर्भाविणं वृत्तिं विना

च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्येत्यर्थः नीलभेदत्वावच्छिन्नाभावस्येति नीलभेदस्या-
तिरिक्तधर्मांश्चच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेत्यर्थः । तथाच नीलभेदस्यातिरिक्तोपा-
द्विस्थादिधर्मस्तदनर्थाच्छिन्नप्रतियोगिताको न नीलभेदघटोभयाद्यभाव इति न दोषः ।
नच घटं पीतो घट इत्यप्रपीतभेदस्यावच्छिन्नाभावाऽपि विभक्त्यर्थावाच्यः । एवमेव
विशेषणविभक्तिश्चेरनुगमप्रसङ्ग इति वाच्यम् । यथाहितदादिपदशक्यतावच्छेद-
कानां घटत्वपदत्वादीनां युद्धिविषयतावच्छेदकत्वेनानुगमात् युद्धिविषयतावच्छे-
दकत्वापलक्षितधर्मांश्चच्छिन्नेऽनुगतशक्तिरूपपथे । तथा प्रकृतेऽपि नीलत्वादिध-
र्माणां प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वेनानुगमात्प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मांश्चछि-
न्नप्रतियोगिताकाभावेऽनुगतैवशक्तिः सम्भवतीति वाच्यम् । नीलादिपदार्थानन्वयेति
अत्र नीलादिपदार्थस्य विभक्त्यर्थघटकनीलत्वादायाधेयतासम्बन्धेनान्वये एकदेशा-
न्वयनियमभङ्गो नानन्वयप्रयोजकोऽभिमतः । तथासति नचभेदप्रतियोगिकाभाव-
स्यैवतुपवाप्तिप्रसङ्गस्यानुत्थानापत्तेः । तत्राप्येकदेशानन्वयनियमभङ्गप्रसङ्गदोषस्य
सत्त्वात् । किन्तु नीलत्वविशिष्टस्य नीलत्वे आधेयतागम्ये आकाङ्क्षायिरहोचक्ष्य
माणपदानन्वयप्रयोजकोऽभिमतः । अथवा प्रकृत्यर्थाभावेऽपि नीलत्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकभेदाभाववान् घट इति वाक्यार्थस्य पर्यवसानानीलत्वादायाधेयतास-
म्बन्धेन प्रकृत्यर्थागम्योऽकिञ्चित्कर इत्यभिमतः । अथ भेदनिष्ठप्रतियोगिताकस्य
तत्त्वभेदाद्यभावस्य सर्वत्र प्रसिद्धस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन भेदविशिष्टाभावत्वेन-
विभक्त्यर्थतामाशङ्कते न चेति । नन्वेवमपि नीलभेदप्रतियोगिकस्य नीलभेदघटोभयात्
भावस्य जलेऽपि स्यान्नोल्लङ्घनमिति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिर्विचारे न्यत आह नीलप-
दसमभिव्याहारादिति तथाच नीलपदार्थस्य भेदे नीलत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व-
सम्बन्धेनान्वयः । विशेषणविभक्त्या प्रतियोगितासम्बन्धमात्रेण भेदविशिष्टाभावो
पस्थितावपि नीलपदसमभिव्याहारवलात्नीलभेदत्वावच्छिन्न प्रतियोगितासंसर्ग-
धान्वयः एवञ्च नीलत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव-
स्य नीलमिति विशेषणविभक्तिपर्यन्तार्थस्य जलेवाधिनत्वान्न नीलं जलमिति वाक्य-
स्य प्रामाण्यापत्तिरिति भावः । पदार्थद्वयसंसर्गभानस्यैवेति विभिन्नशक्त्युपस्थापि-
तार्थद्वयसंसर्गभानस्यैवेत्यर्थः । तेनाख्यातार्थयोः कालकृत्योः संसर्गस्य आकाङ्क्षाभा-
स्यत्वेऽपि नक्षतिः । तत्राख्यातस्य हि वर्तमानकालत्वादिनावर्तमानकालादौ कृति-
त्येन कृती च भिन्नैव शक्तिर्न त्वेका । प्रकृते च भेदविशिष्टाभावे एकस्या एव शक्तेः स्वी-
कारे भेदाभावयोर्विभिन्नशक्त्यनुपस्थापितस्यान्ततयोरकाङ्क्षाप्रयोज्यः संसर्गः सम्भव

भेदरूपपदार्थत्वावच्छेदकस्याभावे तादृशसम्बन्धेन भानासम्भवात् मैवम् भेदोऽभा-
वश्च विशेषणविभक्तेरर्थः । विशिष्टलाभस्त्वाकाङ्क्षादिवशाद् । एतेन भेदे नीलादिप-
दार्थान्वये एकदेशान्वयमसङ्ग इतिनिरस्तम् । नच विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वे नीलं
यट इत्यादावप्यभेदान्वयबोधोपपत्तिः । धान्येन धनवान् इत्यादौ तृतीययाऽभेदबोध-
नात् अभेदप्रकारकबोधे विरुद्धविभक्तिराहित्यस्यानपेक्षणादितिवाच्यम् द्वितीया-
दिनाऽभेदबोधने द्वितीयाद्यंतविशेष्यवाचकपदसमभिव्याहारस्यप्रयोजकत्वमित्यु-

क्तोतिभावः भेदोऽभावश्चेति तथाचोक्तार्थद्वये स्रण्डशःशक्ययुग्ममेविभिन्नशक्त्युप-
स्थापिते भेदे नीलपदार्थस्य नीलत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकम्बसम्बन्धः ।
भेदस्यैवाभावे नीलपदसमभिव्याहारयलाग्रीलप्रतियोगिताकभेदत्वावच्छिन्नप्र-
तियागिताकम्बरूपःसंसर्गःसम्भवतीत्याह विशिष्टलाभइति तथाच नीलीयट
इतियाक्याग्रीलभेदाभाववान् यट इत्यन्वयबोध उपपद्यते इतिभावः । पूर्वाक्तः
दोषमेतत्पक्षेनिरस्यति एतेनेति शक्तिद्वयाङ्गीकारेणेत्यर्थः निरस्तमिति भेदस्य
मुख्यार्थत्वात्तत्रान्वये एकदेशान्वयदोषविरहइतिभावः । न च विशेषणविभक्ते-
रभेदार्थकत्व इति संसर्गतायादिनांतु समानविभक्तिकविशेष्यविशेषणवाचकपद-
घटिताकाङ्क्षाज्ञानस्य हेतुत्वापगमाश्रानुपपत्तिः । नच समानविभक्तिकपदघटिता-
काङ्क्षाज्ञानाभावेऽपि धान्येन धनवान् इत्यादावभेदसंसर्गकबोधस्यजायमानत्वा-
त्संसर्गतापक्षेऽपि तथाविधाकाङ्क्षाज्ञानस्येन कारणस्यप्य निर्वक्तुमशक्यतया-
नीलंयट इत्यादावपत्तिस्तुल्येवेतियाच्यम् “ प्रकृत्यादिभ्यउपसङ्ख्यानम् ”
इति वार्तिकेनाभेदार्थतृतीयाविधानात् तदर्थेऽभेदोद्विप्रकारविधयेय संसर्गता-
वादिमतेऽपि तत्र भासते । एवं प्रत्यक्षानुशासनविहितद्वितीयाद्यर्थकर्मत्वाद्यंऽपि
प्रकारविधयेयभासन्ते विशेषणविभक्तिस्थलेत्यभेदवाचकविभक्तिविधायकप्रत्यक्षा-
नुशासनाभावात् नाभेदोविशेषणविभक्तेरर्थः । अतः संसर्गविधयाभासमिति
संसर्गतायादिनामभिप्रायः । इत्थञ्च संसर्गतामतेऽपि न धान्येन धनवानित्यादौ
अभेदसंसर्गकबोधः । येन संसर्गतावाच्यमितकार्यकारणभावे व्यवभिचारःस्यादिति-
भावः द्वितीयादीति अथात्रादिपदात् तृतीयायाःपरिग्रहे धान्येन धनवान् इत्यादा-
वनुपपत्तिः । अपरिग्रहेच सुन्दरेणयटइत्यादिप्रयोगोपत्तिर्नियामकाभावादितिचेन्न
“ प्रकृत्यादिभ्यउपसंख्यानम् ” इति वार्तिकविहिततृतीयातिरिक्तविभक्तेरादि-
पदप्राप्तत्वेनानुपपत्तिविरहादिति भेदाप्रसिध्येति अत्र संयोगादिसम्बन्धावच्छि-
न्नप्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाःसंयोगेन प्रमेयोनास्तीत्यादिप्रतीतिसिद्धायाः
सत्त्वाद् । भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वस्य प्रकारत्वपक्षेसंयोगेन प्रमेयाश्रगाहि प्रमे-
यवान् इति प्रतीत्यानंयोगप्रतियोगित्वरूपप्रकारतायां प्रमेयत्वावच्छिन्नत्वसत्त्वाद्वा
नप्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिरतो भेदपर्यन्तानुधावनम् । संसर्गतामतेय-
थानियंइत्यनुपदमेयव्यक्तीभविष्यति । अभावप्रतियागितानवच्छेदकत्वेनिगुरो-

पगमात् अथ प्रमेयोपदइत्यादौ प्रमेयत्वावच्छिन्नभेदाप्रसिद्धया लघु र्भेदसमनियतगुरु-
धर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेकमुग्रीवादिमान् यद इत्यादावपि कमुग्रीवा-
दिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाप्रसिद्धया विशेषणविभक्तेरभेदार्थत्वासम्भवः।
एव नीलपटादिपरनीलादिपदघटितस्य नीलोपद इत्यादिवाक्यस्यापि प्रामाण्यापत्तिः
नीलत्वादिनापदादेर्भेदाभावस्य नीलोदीप्तत्वात् । एतेन विशेषणताच्छेदकीभूत-
नीलत्वप्रमेयत्वादिकभेदविशेषणविभक्त्यर्थः । नीलत्वादेर्नीलत्वावच्छिन्नभेदाभा-
वरूपतयाऽभेदार्थकत्वप्रवादोपपत्तिरित्यपिनिरस्तम् । नीलत्वादोनीलत्वादिसम-
त्ववृत्तित्वसंबन्धेनान्वये आकाङ्क्षाविरहाच्च । यथाहितद्विशिष्टऽधिकरणेतदधिकरण

इति धर्मस्य विषयतारच्छेदकत्वमाचर्यकम् अन्यथा कमुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्र-
कारताशालिनीकमुग्रीवादिमत्त्वानित्यादिप्रतीतिरेव नोपपद्यत । अत उक्त प्रतियो-
गितेति । भासमानवैशिष्ट्यस्य प्रतियोगित्वानुयोगित्वेपथप्रकारत्वविशेष्यत्व इति
पक्षेगुरोरपि धर्मस्योक्तप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यादभावेत्युक्तमिति बोध्यम् नील-
पटादिपरति अयमात्र भेदोऽभावश्चेत्युक्तपक्षे नीलत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदा-
भावस्य नीलइत्यन्तार्थस्यानुगततया सयस्यैव नीलघटपटादिवैकस्य वतस्य सत्त्वात् नील-
पदतत्पर्येण प्रयुक्तनीलपदघटितनीलोपदइति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिरिति । एतेनेति
उक्तवाक्यस्य प्रामाण्यप्रसङ्गेनेत्यर्थः ॥ अथाप्रविशेषणविभक्तेर्नीलत्वापर्यकत्वेऽप्यु-
क्तप्रयोगस्य प्रामाण्यापत्तिरसम्भवति अत्रत्यनीलपदस्य गुणितत्वेन नीलरूपात्मक-
मेव हि नीलत्वविशेषणविभक्त्यर्थे म्यात्रनुजातिरूपम् प्रकृतिजन्यबोधेप्रकाशमूत-
स्यैव भावप्रत्ययार्थतया नीलपदात्मकप्रकृतिजन्यनीलाश्रयविषयकबोधे नीलरूपस्यै-
व प्रकारात् एतच्च पदवृत्तिनीलरूपव्यक्तेर्येऽभावादिति चैव ॥ विशेषणवि-
भक्तेर्नालरूपशक्त्युपगमेऽनन्तेपु शक्तिरूपनायागौरवात् यावन्नीलवृत्तिनीलत्व-
जातावेव तद्विभक्तेरिति तस्याभजाते स्वाश्रयाश्रयत्वसंबन्धेन विशेष्येऽश्रय-
प्रकृत्यर्थस्य वतप्रत्यवृत्तिवृत्तिवत्संबन्धेनाऽवय ॥ एवंचप्रकृतेर्नीलपदपरकनीलप-
दघटितनीलोपदइति वाक्यस्थले नीलत्वस्यैव तत्संबन्धेन पदइव घटेऽपि सत्त्वादापत्ति-
सम्भवादिति ॥ नचेवमपि पदवृत्तिनीलत्वस्य विशेषणविभक्त्यन्तार्थस्य विशि-
ष्टाधिकरणतायावच्छिन्नयेन पदे विरहादापत्तिरसंगतेति वाच्यम् विशिष्टवैशिष्ट्या-
वगादिवृद्धौ प्रामाण्यापत्तेरसम्भवेऽपि विशेष्ये विशेषणतत्रापि च विशेषणान्तरमिति-
रीत्याजायमान याघटे स्वाश्रयाश्रयत्वसंबन्धेन नीलत्वतत्रैव वृत्तिवृत्तिवत्संबन्धेन
नीलाश्रयीभूतपदत्वमवगाहमानाया मुपलक्षितवशिष्टावगादिवृद्धौ प्रामा-
ण्यस्यापत्तीनात्पदादिति प्रवादापपत्तिरिति नच प्रमेयो घटइत्यादौ प्रमेयत्वावच्छि-
न्नप्रतियोगितान्भेदाप्रसिद्ध्या प्रमेयत्वावच्छिन्नभेदाभावरूपाभेदात्मकत्व प्रमेयत्वेऽ-
सम्भोतिनतत्रोक्तप्रवादापपत्तिरिति वाच्यम् । प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदा-
भावरूपस्य मुख्यभावेदपदार्थस्य तत्राधितत्वेऽपि गौणस्यैव कस्यचिद्भेदप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वाभावादिरूपस्य तत्राच्यत्वादिति । दूषणान्तरमप्याह नीलत्वादावि

ये

तयातद्वन्वयोऽनुभवविरुद्धः तथातद्धर्मआधेयतया तद्धर्मवद्वन्वयोऽपि॥ अतएव कर्मग-
च्छतीति वाक्यस्य निराकाङ्क्षता । नचैवं संसर्गतामतेऽप्यनिस्तारः । नीलोपट-
इत्यादौ स्ववृत्तिनीलत्वादेः संसर्गतास्वीकारे उक्तस्थलेप्रामाण्यापत्तेर्दुर्वारत्वादिति
वाच्यम् ॥ स्ववृत्तिनीलत्वादेः स्वस्मिन्संबन्धतोपगमे पटादिवृत्तिनीलत्वादेर्पटादौ-
पटादिसंबन्धताविरहेण तादृशान्निपसङ्गभावात्॥ वस्तुतस्तु तत्तद्वस्तुतत्तद्व्यक्तित्वा-
वच्छिन्नभेदाभावएव नीलत्वादिकारेण भासमानानां तत्तद्व्यक्तीनां स्वस्मिन्
ति स्ववृत्तित्वसंबन्धेनेति स्ववृत्तिवृत्तित्वसंबन्धेनेत्यत्र तात्पर्यम् अथवा स्ववृत्तित्वस्वा-
ध्याययत्वसंबन्धावच्छिन्नविधक्षितम् । ननु सप्रकाशसंबन्धावच्छिन्नमेवमप्रेऽपि-
चबोध्यम् यथाहीति द्विर्होतो तद्विशिष्टेऽधिकरणेर्हति घटस्य घटाधिकरणमित्या-
दौ घटाधिकरणे घटस्याधिकरणतयान्वयोऽनुभवविरुद्धघटस्य भूतलमित्यादावु-
धिकरणतया घटादेरन्वयस्त्वानुभविकइतिभावः ॥ कर्मगच्छतीति अत्र द्वितीयाः
र्थकर्मत्वे प्रकृत्यर्थस्य कर्मण आधेयतयान्वयस्यानुभवविरुद्धत्वानिराकाङ्क्षेत्यर्थः
नन्वभेदस्य संसर्गतोपगमेऽपि अभेदस्य भेदाभावरूपत्वे पूर्वांक्तो भेदत्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिध्यादिदोषः परिस्फुरति तत्रारणायविशेषणतावच्छे-
दकीभूतनीलत्वादेरेषसंसर्गताभ्युपेया तथासति नीलपटादिपरफनीलादिपदधदि-
तस्य नीलोपटेतित्वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिर्दुर्वाराइत्यभिप्रायवान् शङ्कत नचैवमिति
स्ववृत्तिनीलत्वादेः स्वस्मिन्निति अत्रोभयत्र स्वपदेनेकपक्षनीलपटादिर्माहः ॥ ५
प्रयथानिष्ठत्वं सप्तम्यर्थाऽनुयोगित्वं तस्य निरूपितत्वसंबन्धेन संसर्गतायामन्वयः
तथाच नीलपटादिनिष्ठानुयोगितानिरूपिता या स्ववृत्तिनीलत्वादिनिष्ठासंसर्गता
तद्वक्त्रिकारेणेत्यर्थः ॥ तत्र च वृत्तित्वं विशेषणतया विवेक्षितं नोपलक्षणतया ।
अतः स्ववृत्तित्वविशिष्टनीलत्वादिमत्परूपसंबन्धस्य स्वस्मिन्पटे एव सत्त्वं न तु
घटे । प्रकारतापक्षे तु नीलत्वस्य न स्ववृत्तित्वं विशेषणम् अस्य संबन्धविधया
भासमानत्वात् प्रकारविधयाभासमानसंसर्गविधयाभासमानयोर्विशेष्यविशेषणभा-
वविरहात् न चाधेयत्वसंबन्धेन नीलपटादिरेव नीलत्वविशेषणतया विवेक्षणीय-
मभतो न तस्य घटादिवृत्तित्वं स्यात् विशिष्टाधिकरणतया वैलक्षण्यादिति
वाच्यम् ॥ नीलपटो विशेषणमेव नोपलक्षणमित्यत्र नियामकाभावात् ॥ संसर्ग-
तायास्तु विशिष्टबुध्यनुसारेण कल्पनाद् स्ववृत्तित्वनीलत्वत्वोभयधर्मावच्छिन्नायाः
स्ववृत्तिनीलत्वनिष्ठाया एव कल्पनीयतया स्ववृत्तित्वस्योपलक्षणत्वे एतदुभयध-
र्मावच्छिन्नत्वासंभवादतो नास्त्योपलक्षणत्वं संभवतीत्यतः प्रकारतापक्षे उक्त्वा-
क्यस्य प्रामाण्यापत्तिर्दुर्वारेतिभावः ॥ विशेषणतावच्छेदकीभूतनीलत्वादेः संस-
र्गत्वेऽभेदपदमुख्यार्थस्य भेदाभावस्य संसर्गतालाभात्-अत्राभेदपदस्य पारिभा-
षिकत्वापत्तिरत आह वस्तुतस्त्विति तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभावएवेति अस्य
संबन्धतया भासते इत्यनेनात्वयः तत्तद्व्यक्तीनामिति अत्र वदयुःप्रतियोगित्व-
मर्थः स्वस्मिन्निति सप्तम्यानुयोगित्वमर्थः ॥ तस्य निरूपितत्वसंबन्धेन स-

नुपपत्तः । संसर्गज्ञानस्य तदोशोऽनुपपत्तः
सम्भवेन तु चेदन्तनुपस्थितस्यापि संसर्गस्य

इति वाच्यम् । तथा सति अपूर्वव्यक्तिनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्य कथञ्चिदपि भानास-
म्भवेन तदवच्छिन्नभेदाभावे शक्तिग्रहासम्भवेन संसर्गतामनेऽनुपपत्त्यभावात् ॥ न
च विभक्त्यर्थेऽपि भेदे तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धे नीलत्वादिना
तत्तद्व्यक्तीनामन्वयः । तादृशभेदानामपि तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
त्वेऽप्येते तावदेव तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभेदलाभ इति न किं-
चिदनुपपन्नमिति वाच्यम् ॥ विशेषणतावच्छेदकावच्छिन्नाया एव प्रतियोगिताया

घटितस्य नीलो घट इति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिवारणायेति भावः अपूर्वव्यक्तीति या
व्यक्तिः न केनचिदपि प्रमाणेन पूर्वं गृहीता सा पूर्वं व्यक्तिरित्युच्यते ॥ यथास्म-
द्गृहे घटोऽस्तौत्युक्ते तद्वाक्यश्रवणाद् पूर्वं भोतुस्तद्गृहवृत्तिघटो न केनचिदपि
प्रमाणेन गृहीतोऽतः सोऽपूर्वापि शाब्दबोधे भासते पदेति बोध्यम् ॥ यौधानुपप-
त्तेरिति यद्यप्यत्र तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभेदरूपविभक्त्यर्थघटकतस्तद्व्यक्तित्वे नी-
लादिपदार्थस्याधेयतासंबन्धेनान्वये एकदेशान्वयापत्तिरपि दोषस्तथापि महाक-
विरित्यादौ महत्पदार्थस्य कवित्रादिरूपैकदेशेऽन्वयस्य एव जात्याप्राक्षणइत्यादौ
जात्यभिन्नप्राक्षणत्ववान्तित्यन्वयस्यानुभक्तित्वात्सदोषो न गरीयान्तौ नोद्भावि-
तः ॥ संसर्गतामनेऽनुपपत्त्यभावादिति न च नीलो घट इदं वाक्यमभेदसंबन्धावच्छि-
न्ननीलत्वावच्छिन्नप्रकारताकघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताकबोधपरमितितात्पर्यज्ञानम-
वश्यमपेक्षणीयम् ॥ तथाच विशिष्टबुद्धौ निरूप्यमाणत्वात् कारणतया नीलत्वाव-
च्छिन्नप्रकारतायां विशेषणीभूताभेदसंबन्धात्वाच्च ज्ञानात्मिकस्याभेदस्य ब्रह्म आव-
श्यकपदेति वाच्यम् ॥ नीलो घट इदं वाक्यं नीलविषयविशिष्टबोधपरमित्याकार-
कमेव हि तात्पर्यज्ञान शाब्दबोधोपयोगि । वैशिष्ट्यं च स्वनिरूपितसंसर्गता-
निरूपितघटादिविषयताकत्वसंबन्धेन तथाचानुपस्थितस्यापि संसर्गस्य भाना-
न्नाभेदोपस्थितेरपेक्षेति बोध्यम् ॥ भेदोऽभावश्च विशेषणविभक्तेरर्थइत्यभिप्राय-
धानं शङ्कते न चेति नीलत्वादिनेति वैशिष्ट्यं तृतीयार्थः तथाच नीलत्वादिविशिष्ट
तत्तद्व्यक्तीनामित्यर्थ इत्यमेव वंशुग्रीवादिमान् घटइत्यत्र कस्युग्रीवादित्वेन
रूपेण भासमानकस्युग्रीवादित्वमद्व्यक्तीना तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
त्वसंबन्धेन भेदेऽन्वयाच्च गुरुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिनिबन्धनो दोषः
एवं प्रमेयो घटइत्यादौ प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य भेदेऽप्रसिद्धावपि
तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य प्रसिद्धत्वाच्च दोष इति बोध्यम्
विशेषणतावच्छेदकावच्छिन्नेति तथाच नीलो घटइत्यादौ नीलत्वेन रूपेण नील-
स्य भानानीलत्वमेव विशेषणतावच्छेदकं न तु तत्तद्व्यक्तित्वमतो न तत्तद्व्य-
क्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया भानसम्भव इति भावः ॥ अर्थं यद्यपि विशेष्ये
विशेषणं तथापि च विशेषणान्तरमिति रीत्या शाब्दबोधोत्सर्गिका यतो वि-
शिष्ट्यैशिष्ट्यावगाहबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्याधिकस्य कारणत्वं

सम्बन्धतया भासते इति न काप्यनुपपत्तिः । सम्बन्धता च तस्य ताकाभावत्वेन तत्तद्व्यक्तिभेदप्रतियोगिताकाभावत्वेन वेत्यन्यदेतत् । न चैवं विशे-
षणविभक्तेरभेदार्थकत्वमतेऽपि तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभेदपक्षे ॥

सम्बन्धतायामन्यथः सम्बन्धतयेति तृतीयांशं वैशिष्ट्यं, तथाच तत्तद्व्यक्तिनिष्ठप्रति-
योगितानिरूपिता तत्तद्व्यक्तिनिष्ठानुयोगितानिरूपिता च या संसर्गता तद्विशि-
ष्टवक्तृभेदाभावरण भासत इत्यर्थः न काप्यनुपपत्तिरिति पटात्मकनीलपटदार्ढ्यस्य
तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदपक्षे हि घटे ननु तदभावइति भावः
अन्यदेतदिति भेदप्रतियोगिताकाभावरणत्वावच्छिन्ना तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरणत्वावच्छिन्ना या संसर्गतेरविवचारणी-
यम् । पक्षद्वयेऽप्युक्तप्रामाण्यापत्तिवारणसम्भवादिति भावः । ननु भेदप्रतियोगिता-
काभावरणं तद्व्यक्तिभेदगगनोभयाभावादिसाधारणमतस्तादृशाभावरणेन रूपेण
संसर्गस्ये उक्तोभयाभायोऽपि संसर्गतया परिगृह्येत ॥ तस्य च जलादौ सत्थात् ।
नीलं जलमित्यादिवाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिः भेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावर-
णत्वालोक्तया नापि तेन रूपेण संसर्गत्वसम्भवेति चेन्न अतिप्रसक्तो हि धर्मः
प्रतियोगितापन्यच्छेदकोऽपि विषयतायच्छेदको भवेत्येष ॥ कथमन्यथा द्रव्य-
वत्कपालमित्यादिताने सप्रवायसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वावच्छिन्नप्रकारताया घट-
मात्रनिष्ठयाप्रतिप्रसक्तमपि द्रव्यस्य भवत्ययच्छेदकं नत्वनतिप्रसक्तमपि घटत्वेमि-
ति तत्र घटत्वावच्छेदकत्वं द्रव्यवत्कपालं घटवत्कपालमिति प्रतीत्योः कां भेदः
स्यात्-“अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियामित्वाचावांक्तेः” विषयवैल-
क्षण्यं धिना विषयवैलक्षण्यासंभवात् ॥ इत्येवातिप्रसक्तेनाऽपि भेदप्रतियोगि-
ताकाभावरणेनावच्छिद्यते प्रकृतमसर्गताविषयतारूपत्वात्सत्त्वेन तत्तद्व्यक्तित्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरणत्वेन कल्पनीया न नु-
नीलभेदगगनोभयाभावरणम् ॥ नीलं जलमिति विशिष्टद्रव्यनुदाहरति ॥ इदं
न बोध्यम् घटत्वेन पटोऽस्ति घटत्वेन पटोनास्तीति प्रयोगद्रव्यस्याप्रामाणिकत्व-
मपि नीलपटपरकनीलपटवद्विज्ञानीलोपदइति वाक्यस्याप्रामाणिकत्वे तत्र न दृष-
यितव्यं नीला न पटइत्यस्याप्यप्रामाणिकत्वमेव युक्तम् ॥ अत्र हि नयभेदे
नीलपटदार्ढ्यं नीलत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनैवान्यथो वाक्यः तथाच
नीलत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य घटे विरहान्नाप्रामाण्यासंभवाः नचात्र नील-
त्वेन पटभेदपदप्रयोगे इति वक्तुं युक्तम् सामान्यरूपेण विशेषाभावात्तद्विधारात् ॥
तद्विधारापक्षेऽपि प्रतियोगिविशेषवाचकपदव्यतिरेकस्यैव परिहार्येन महानमोप-
पन्नान्नाम्यादिवाक्यस्य तद्विभलापकत्वात् ॥ प्रतियोगिविशेषवाचकपदाव्यति-
तम्यापि वाक्यस्य तद्विभलापकत्वे पर्यन्ते वद्विनास्तीत्यादिप्रयोगापत्तिः ॥ नहि
सामान्यरूपेण विशेषाभावादिनामन्वेनावृत्तः प्रयोगोऽनुमत इति बोध्यम् ॥
नतद्व्यक्तिन्यावच्छिन्नाभेदपक्षेति तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरणत्वेनैव विभक्त्यर्थविकल्प इति नीलपटपरकनीलपटव-

दात्म्यम् तच्च स्ववृत्त्यसाधारणोधर्मः । असाधारण्यश्च एकमात्रवृत्तित्वम् । तच्च स्व-
सामानाधिरण्य स्वप्रतियोगिवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टं यत्तदन्यत्वमित्येकमा-
त्रवृत्तिधर्मएव विशेषणविभक्तेरर्थः । वृत्तिश्च तत्र प्रकृत्यर्थस्य संसर्गमर्यादया भासते

प्रकारस्योपलक्षणत्वमपि क्वचिद्भवतीति सूचितम् । तेन गन्धप्रागभावरक्तत्वादेरुप-
लक्षणत्वाकिर्न विरुध्यते नन्वेवं पूर्वाक्तयुक्त्या प्रतियोगिप्रकारीभूतस्योपलक्षण-
त्वासम्भवः । विशिष्टैश्विष्टयावगादिवोधमर्यादां नातिशेते इत्युक्तनियमविरोध-
श्चेति चेन्न पूर्वाक्तयुक्त्या अभावप्रत्यये प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतस्य हि स्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकृत्यसम्बन्धेन प्रतियोग्यंशे भानमायातं ननु विशेषणत्वमेवेति
उपलक्षणमपि रजतत्पादिकं स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्यसम्बन्धेनाभावेऽन्वेती-
त्यनुपत्तिविरुद्धः । नच तथासति उपलक्षणत्वमेव व्याहृतमिति वाच्यम् यतः प्रति-
योग्यंशे प्रकारीभूतस्य प्रतीकाले प्रतियोगिनि विद्यमानत्वं तस्य विशेषणत्वम् ।
तादृशस्थलीयाभाप्रत्ययस्य च विशिष्टैश्विष्टयावगादिरत्वं प्रतीकाले तस्य प्र-
तियोगिन्यविद्यमानत्वं तूपलक्षणत्वं तस्यस्थलीयाभाप्रत्ययस्य चोपलक्षितवैशि-
ष्टयावगादित्वमिति । अतएवाभाप्रत्ययो विशिष्टैश्विष्टयावगादौ भवतीत्यन-
भिधाय मर्यादां नातिशेते इत्युक्तिः सङ्गच्छते मर्यादा त्वत्ररीतिः । तथाच वि-
शिष्टैश्विष्टयावगादिनो रीतिं विशेषणविशेषणांशे प्रकारीभूतधर्माभयसम्बन्धा-
वगुहित्वरूपामभाप्रत्ययो न व्यभिचरतीत्युक्तं । इदं नु बोध्यम् प्रतियोग्यंशे
प्रकारीभूतस्यैव स्वावच्छिन्नप्रत्ययसम्बन्धेनाभावे भाननियमो ननु प्रतियोगितावच्छे-
दकांशे प्रकारीभूतस्यापीत्यतः घटत्वादिसमानाधिकरणोभयावृत्तित्वेनोपलक्षणी
भूतधर्मेण तत्तद्व्यक्तित्वाभ्यनुगमस्य यत्रोक्तोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका
स्तत्तद्व्यक्तित्वव्यक्त्यभावाविवक्ष्यन्ते नतत्रोक्तोभयावृत्तित्वं स्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकृत्यसम्बन्धेनाभावे सम्बन्धान्ति तस्य प्रतियोग्यंशेऽप्रकारत्वात् । किन्तु प्रति-
योगितावच्छेदकीभूततत्तद्व्यक्तित्वांश एव प्रकारत्वादिति स्वसामानाधिकरण्ये-
त्वादिति अत्र यत्किञ्चिदेकव्यक्तिभेदमुपाश्रय्य सङ्गमनीयम् घटत्वादिकन्तु यत्कि-
ञ्चित्त्वद्व्यक्तिभेदस्यानुयोगिन्यपरघटेप्रतियोगिनि तद्व्यक्ते च वर्तमानमतो नो-
भयावृत्तीति । नच तद्व्यक्तित्वस्यापि कालिकसम्बन्धेन तद्व्यक्तिभेदाधिकरण-
वृत्तित्वं तद्व्यक्तिभेदप्रतियोगिवृत्तित्वञ्चास्तीति वाच्यम् । उभयत्र वृत्तित्वस्य
स्वरूपसम्बन्धेन विवक्षितत्वात् । नन्वेवं घटादावतिप्रसङ्गः । घटत्वे स्वरूपस-
म्बन्धेन वृत्तित्वविरहेणोक्तोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टविरहादिति चेन्नैव स्वरूप-
सम्बन्धायच्छिन्नवृत्तित्वघटितोक्तोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टान्यत्वे सति स्वरू-
पेण वृत्तिमत्वस्य विवक्षितत्वात् घटत्वादी तद्विरहादप्यस्ति बोध्यम् ॥ स्ववृ-
त्तिसाधारणधर्म इत्यत्र स्ववृत्तित्वातर्भावेन विभक्त्यर्थतागौरवादतस्तस्य संसर्गम-
र्यादेव भानमित्याह वृत्तिश्च तत्रेति नन्वेवमपूर्वव्यक्तेः शब्दबोधस्थले तद्व्यक्तित्वं श-

अभावेप्रतियोगिनः संबन्धतया भानात् अन्यथाविशिष्टवैशिष्ट्यचयुद्धित्वानुपपत्तेः॥
प्रतियोगिविशेषिताभावज्ञानं च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादां नातिशेते इति ५
मात् केवलं विशेष्ये विशेषणमितिरीत्या न कश्चिदभ्युपैतीचेत्सत्यम् । अभेदस्ता

विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या जायमाने उपलक्षितवैशिष्ट्यावगाहिबोधे तु वि-
शिष्टयुद्धिसामान्य प्रति विशेषणज्ञानस्य कारणत्वमिति रीत्या विशेषणज्ञान-
स्यैव कारणत्वं ननु विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यापीति कारणलाघवम्,
तथापि यत्र विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानरूपकारणसंपत्तिस्तत्र विशिष्टवैशि-
ष्ट्यावगाहिबोधोऽपि भवत्येव ॥ अभावविषयकस्तु विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहोऽवबोधः
प्रायशो भवति यत्रापि कश्चिदभावप्रतियोगिकारणस्योपलक्षणत्वं तत्रापि न
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादाभङ्गस्त्याज्यवानाह अन्यथाविशिष्टवैशिष्ट्येति यज्ज्ञा-
नीयविशेषणान्वयिनिविशेषणशे प्रकारीभूतोऽपि धर्मो भासते तद्विज्ञानं विशि-
ष्टवैशिष्ट्यावगाहीत्युच्यते यच्च ज्ञानं नैवं किन्तु विशेष्ये विशेषणं तत्रापि च वि-
शेषणांतरमिति रीत्या जायते तदुपलक्षितवैशिष्ट्यावगाहीत्युच्यते । तत्र गुण-
कर्मान्यत्यविशिष्टसत्तावाङ्गुणइति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं न प्रमा यतोऽत्र
गुणे भासमानायाः सत्ताया यद्विशेषणं गुणकर्मान्यत्वं तदपि गुणे भासते तच्च
न गुणवृत्तीति अपि तु प्रत्यक्षमिकममेवतादृश ज्ञानं प्रमेति उपलक्षितवैशिष्ट्याव-
गाहि तु गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावाङ्गुणइति ज्ञानं प्रमेव यतोऽत्र गुणे सत्ता
तस्यां गुणकर्मान्यत्व भासते ननु गुणे गुणकर्मान्यत्वमपीति घटोनास्तीत्यादाव-
भावप्रत्ययस्यले तु अत्राह नरीकोऽसम्बन्धेन प्रतियोगि भासते । प्रतियोगि-
नि भासमानं घटत्वमिह नरीकोऽसम्बन्धेन प्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनाभावांशे भा-
सते । अतोऽस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वं भवति । घटत्वस्याभावांशे
मानाङ्गीकारे चिकणप्रतियोगिताविसम्बन्धेन भानाङ्गीकारे या घटत्व-
त्यपि घटो नस्तीति प्रत्ययस्यप्रामाण्यापत्तिः । द्वित्यापचच्छिन्नप्रतियोगिताक-
त्वसम्बन्धेन घटविशिष्टस्याभावस्य तत्र सत्त्वात् । स्वसमानाधिकरणप्रतियो-
गित्वादिसम्बन्धेन घटत्वविशिष्टस्याभावस्य च तत्र सत्त्वात् । घटत्वस्य स्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन भानाङ्गीकारे तु तादृशसम्बन्धेन घटत्ववि-
शिष्टाभावस्य घटत्वयसत्त्वात् । तत्र घटो नास्तीति प्रत्ययस्य न प्रमात्यसम्बन्ध-
इत्यथ घटोनास्तीत्यादिप्रतीतिघटादेः प्रतियोगितासम्बन्धमात्रमभावांशेऽवगाहते
ननु द्वित्यापचच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम् । एकस्मिन्नभावे द्वित्यापचच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्वपदत्वमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वयोरपिरोधात् । प्रकृते च नील प्रति-
योगितासम्बन्धेन विभक्त्यर्थे भेदे यदि भासेत तदा तत्र नीलत्वमपि स्थाय-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन भासेत । ननु तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्वसम्बन्धेति योऽयम् केवलं विशेष्यविशेषणमिति विशेषणं प्रकारीभूतो यो
धर्मस्तस्य विशेषणासम्बद्धत्वमिह कैवल्यं विवक्षितम् । तत्राभावप्रत्ययेऽस्तीति-
भावः । एतच्चदानोमेव विशदीकृत्य प्रदर्शितम् । केवलपदोपादात्तप्रतियोगि-

तादृशधर्मस्तत्तद्व्यक्तिरूप एव । अपूर्वव्यक्तिनिवृत्तादृशधर्मस्य विशिष्यं ज्ञातुमश-
क्यत्वेऽप्येकमात्रवृत्तिधर्मत्वादिना सामान्यमत्यासत्तिः सुप्रहृत्यमेव । अभेदस्य सं-
सर्गतामतेऽप्येतादृशानुगतताभेदस्यैव तथात्वमुचितम् । तत्तद्व्यक्तिवावच्छिन्नभेदा-
भावकूटस्य विशिष्य तथात्वे घटो न नीलइति वाक्यजन्यबोधे प्रतियोग्यभावान्वयौ
च तुल्ययोगक्षेमाविति न्यायेन तादृशानुगतसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाननु-
गताभावाएव भासेरन् । ननु नीलवृत्तिरेकोऽभावः तथा सतियत्किंचित्तादृशभाव-
तात्पर्येण प्रयुक्तस्य नीलेऽपि न नीलइत्यादिवाक्यस्य प्रामाण्यं स्यात्तदन्तु बोध्यम्
विशेषणविभवतेरभेदार्थकत्वे घटो न नील इत्यादौ नवानीलाद्यभेदाभावएव मत्या

क्तिप्रहाभावात्तदनुपस्थित्या न तस्य प्रकारत्वं संभवइत्याशङ्क्यामाह अपूर्वव्यक्तीति
तथाच यत्किंचिद् घटादिनिवृत्तद्व्यक्तिव्ये एकव्यक्तिमात्रवृत्तित्वग्रहाननुगतेन
तेन रूपेण निखिलैकव्यक्तिमात्रवृत्तिधर्माः सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या सुप्रहा-
त्यतो नानुपत्तिरिति भावः ॥ एतादृशानुगतेति एकव्यक्तिमात्रवृत्तिधर्मत्वेनानु-
गततत्तद्व्यक्तिरथादिरूपाभेदस्यैवेत्यर्थः ॥ अभावकूटस्येति अत्रकूटपदं न कूट-
त्वेन संसर्गत्वाभिप्रायकमुक्तिन्तु नीलो घटइत्यादौ नीलव्यक्तीनां घटव्यक्तीनां च
बहुव्याख्यवत्तत्तद्व्यक्तिभेदाभावाः बाधन्ते इति बोधनार्थं यत्र तु तन्नीलव्यक्ते-
स्तद्व्यवस्थितेरेवान्वयबोधः सइत्यादिव्याख्याज्ञायते तत्र तु एकपक्षतद्व्यक्तिभे-
दाभावां भासते इतिबोध्यम् । विशिष्यतथात्वेति तत्तद्व्यक्तिरथापच्छिन्नप्रति-
योगिताकभेदाभावव्येन रूपेण भेदाभावात्वं संनगर्थे इत्यर्थः ॥ तुल्ययोगक्षेमाविति
योगः प्राप्तिः लक्ष्यपरिरक्षणक्षेमः नुरूपी योगक्षेमौ यस्येति बहुव्रीहिः तथाच
यद्गर्मावच्छिन्ने येन नयव्येन यद्गर्मावच्छिन्नस्यान्वयो नमृत्समभिव्याहारविरह-
स्थले प्रतीयते नमृत्समभिव्याहारस्थले तद्गर्मावच्छिन्ने तत्संबन्धावच्छिन्नतद्गर्मां
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाः प्रतीयते इति तात्पर्यार्थः ॥ तादृशानुगतेत्यादि
अर्थभावः नीलो घटइति शब्दबुद्धौ तद्व्यक्तिन्यायवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वा-
वच्छिन्नाभावाव्येन रूपेणैका संसर्गता एवमपरेण तद्व्यक्तिरथापच्छिन्नप्रतियोगि-
तावाभावव्येनापरा पथं क्रमेणानन्ताः संसर्गता अनन्ताश्चतद्व्यच्छेदकताः कल्प-
नीया नन्वेकंति यावत्तन्तद्व्यक्तिभेदाभावाः भासेरन् तावतामेकरूपेण संस-
र्गत्वासंभवाः तत्तद्व्यक्तिभेदाभावाकूटत्वेनानुगतरूपेण संसर्गता ॥ न संभवति
तत्तद्व्यक्तिन्यायवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावानां स्वस्यप्रतियोगिभेदप्रतियोगिताय-
च्छेदकीभूततत्तद्व्यक्तिन्यायव्येनैवमत्वात् तावृशाभावकूटाधिकरणस्याप्रसिद्धेः ।
इत्येवाननुगतेनेव तन्तद्व्यक्तिभेदाभावाभेदगौर्वा नीलादिपदार्थानां घटादिपदार्थ-
प्रतिः तथाहि उक्तनुद्वययोगक्षेमन्यायादि नमृत्समभिव्याहारस्थले तत्तद्व्यक्तिभे-
दाभावावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा एव प्रत्येतद्व्याः प्र-

ययिष्यते नतु नीलादिभेदः । यादृशसमभिव्याहारस्थले येन सम्बन्धेन यत्र धर्मिणि
 येन रूपेण यद्वत्त्वं नञसत्त्वे प्रतीयते तादृशस्थले नञा तद्धर्मिणि तादृशसम्बन्धाव-
 च्छिन्नतादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावबोधस्य व्युपचिसिद्धत्वात् प्रतियो-
 ग्यभावान्वयी चेत्यादेर्यमेवार्थः । एवञ्च नञो भेदबोधकत्वं न कुत्रापि सम्भवति ।
 अनीलं घटमानयेत्यादौ घटपदसामानाधिकरणानुरोधेनानीलपदस्य नीलभिन्नप-
 रतया नञोभेदवत्येव लक्षणाया उपगन्तव्यत्वात् इदन्तु तत्त्वम् । असमस्तनीलो घट
 इत्यादिस्थलेऽभेदस्य संसर्गतोपगमेऽपि गौरवविरहात् । तत्र विशेषणविभक्तेः वृत्ति-
 कल्पनमनुचितम् । न च यत्राभेदे विशेषणविभक्तेः शक्तिभ्रमः स्वारसिकलक्षणा-
 ग्रहो वा तत्र सर्वमते एवाभेदप्रकारकबोधस्य नीलोयदइत्यादिवाक्यादुत्पत्त्या

तियोगितावच्छेदकधर्मस्यानुगतत्वेऽपि संसर्गतावच्छेदकधर्मस्यानुगमाभावादुक्त-
 सन्ध्यावच्छिन्ननीलत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभायानां नानात्वस्यैव वाच्यत्वात्
 तेषां चाभायानां पीतघटादाविव तन्नीलघटादिव्यक्तिभिन्नायां अपरनीलघटादि-
 व्यक्तावेधं क्रमेण सर्वत्रैव नीलघटादौ चालनीन्यायेन परस्परभाषसत्त्वात् अतो न
 तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभायत्वेन संसर्गता अपि तु एकमात्रवृत्ति-
 धर्मत्वेनानुगता तत्तद्व्यक्तित्वनिष्ठैव संसर्गता वाच्या । तथाचानुगतसत्सम्बन्धा-
 वच्छिन्नानीलत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभायस्यैकतया न तस्य नीलघटादौ सत्त्व-
 मतो नानुपपत्तिरिति नीलवृत्तिरिति नीलात्मकघटादिवृत्तिर्नीलप्रतियोगिकोऽनु-
 गतिकोऽभावइत्यर्थः एवञ्चेति भेदाभावस्य नञर्थत्वे चेत्पर्यः अभेदस्य संसर्गतया
 भानमुपपादयति इदन्तुतत्वमिति असमस्तेति अथात्र नीलोघटइत्यादिस्थले इत्यु-
 क्त्येव सामञ्जस्येऽसमस्तेत्युक्तिर्निरर्थिकेति चेन्न, नीलः पटइत्यादिमङ्गप्रदाय “नी-
 लोघटइत्यादिस्थले” इत्यादिपदोपादानस्यावश्यकतया आदिपदेन समासस्यापि
 बोधो मा भयतु पददर्थं हि तदुपादानम् । “अभेदस्य संसर्गतया भानन्तुसमास-
 स्थलपक्ष” इति पूर्वमुक्तत्वात् समासस्यादिपदप्राप्त्यै सन्दर्भविरोधः स्यादिति
 बोध्यम् वृत्तिकल्पनमिति वृत्तिर्नाम शब्दबोधोपपत्तिकः पदपदार्थसम्बन्धः । सच
 सङ्केतो लक्षणा च । तत्रास्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्यः इदं पद ममुमर्थं बोधयतु
 इतिवैश्वरेच्छा तदीयविषयता वा सङ्केतः शक्तिरिति व्यपदिश्यते । एतादृशी
 चाधुनिकेच्छा परिभाषा । शक्यसम्बन्धश्च लक्षणेतिबोध्यम् । अनुचितमिति तथा
 च विकरणादेरिव विशेषणविभक्तेरपि पदसंस्कारकत्वमेव । विवादाध्यासिता
 विशेषणविभक्तिरर्थवती विभक्तित्वादितरविभक्तिर्वदित्यनुमानन्तु वृत्तिकल्पना
 गौरवप्रतिकूलतर्कपराहतमितिभावः । स्वारसिकलक्षणाग्रहोवेति विषयक्षितार्थतात्प-
 र्यानुपपत्तिप्रतिसन्धानमूला लक्षणा स्वारसिकलक्षणेत्युच्यते । यान्यनादितात्पर्य-

तादृशसमभिध्याहारज्ञानस्यैद्विविधबोधे हेतुताद्वयं कल्पनीयम् । अभेदस्य संसर्गवादि
नेतिगौरवम् । एवं तादृशसमभिध्याहारज्ञानघटितसामग्र्या भिन्नयोगिताज्ञानघटितत्वेन
द्वैविध्यमिति भिन्नविषयकप्रत्यक्षादिकम्पति तादृशशब्दसामग्रीप्रतिबन्धकताया
आधिक्यमिति वाच्यम् । अभेदस्य संसर्गतावादिनोक्तस्थलेऽपि तत्संसर्गकबोधस्यै
वोपगमादिति दिक् । स्तोकं पचति मृदुपचतीत्यादौ विरुद्धविभक्त्यवच्छेदपदोप-
स्थापितस्यापि स्तोकमृदादेः धात्वर्थपाकादावभेदान्वयोऽपि व्युत्पत्तिसिद्धः । तद-
नुरोधेन च द्वितीयान्तपदधातुपदयोः समभिध्याहारस्याप्यभेदान्वयबोधोपायिकः-

यती सानिरुद्धलक्षणेत्युच्यते तादृशसमभिध्याहारेति नीलोपट्ट इति समभिध्याहा-
रेत्यर्थः द्विविधबोधेऽपि अभेदप्रकारकेभेदसंसर्गके च बोधे इत्यर्थः । हेतुताद्वयं क-
ल्पनीयमिति नभेदसम्बन्धावच्छिन्ननीलत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितघटत्वावच्छि-
न्नविशेष्यताकशाब्दबोधे प्रतिनीलोपट्टइत्याकाङ्क्षाज्ञानस्य कारणत्वं न सम्भवति ।
यिनाप्युक्ताकाङ्क्षाज्ञान इयमः कुम्भइत्यापाकाङ्क्षाज्ञानात्तथाविधशब्दबोधस्य ज्ञा-
यमानत्वेन व्यतिरेकव्यभिचारात् अतः कार्यतावच्छेदककौटावव्यवहितोत्तरत्व-
निवेशाभावात्प्रकः । तथाच तन्मात्रस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वं वाच्यम् । नृत्वभेद-
सम्बन्धावच्छिन्ननीलत्वावच्छिन्नप्रकारत्वादेः प्रयोजनविरहात् । एवञ्च प्रकृते सुप-
दस्याभेदे शक्तिप्रमोदलक्षणाग्रहो धास्तु किन्तेन, नहि ततः कार्यकारणभावभेदइति
“हेतुताद्वयं कल्पनीयम्” इत्युक्तिरयुक्तंति चेन्नैवम् । कारणाव्यवहितोत्तरत्व
मात्रस्य हि कार्यतावच्छेदकत्वे प्रवृत्त्यापनुपसिरिति प्रागेवाभिहितम् । अयमोक्त-
प्रकारेण कारणताद्वैविध्यासम्भवमवधार्य दृष्टान्तरमाह एवमिति अवगम्यः
अस्याकाङ्क्षाज्ञानानां अव्यवहितोत्तरत्वघटित कार्यकारणभावः तथाप्येकत्राभेद-
प्रकारकोऽपरत्राभेदसंसर्गकः शब्दबोधः इति फलवर्धेलक्षणमवश्यमभ्युपेयम् ।
तच्च कारणभेद यिना न सम्भवत्यतः एकत्र प्रकारकयोग्यताज्ञानसुपदशक्तिप्रमा-
दिभिर्मिष्टिता सामग्री परत्र तु तद्वहितैवसामग्री वाच्या । तथाच विभिन्नविषय-
कप्रत्यक्षादिकं प्रतिद्वयोरपि शब्दसामग्रयोः प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् । इत्यञ्च
संसर्गतामते प्रकप्रतिबन्धकत्वद्वयतद्वच्छेदकत्वादिकल्पनागौरवम् । प्रकारता-
मते त्वभेदसंसर्गकशब्दसामग्र्यापवाभावात् तदंशे प्रतिबन्धकत्वादिकल्पनमि-
तीत्यापमिति भावः उक्तस्थलेऽपीति यत्र सुपदे शक्तिप्रमो लक्षणाग्रहो वा त-
त्स्थलेऽपीत्यर्थः तत्संसर्गकबोधस्यैवोपगमादिति तथाच संसर्गतावादिनोऽभेदप्र-
कारकशब्दसामग्र्येय न बलवत्ता अतो नैतन्मतेऽभेदप्रकारकशब्दसामग्र्यादेः
प्रतिबन्धकत्वादिकल्पनमिति भावः । सिद्धान्तोप्यभेदस्य संसर्गतापक्षपक्ष । ह्यु-
त्पादेः संसर्गपुरुषपक्षे “नीलोपट्टइत्यादौ” “विशेषणवाचकपदसमभिध्याहृतवि-
भक्तेरपि सर्वविभक्तीनां साधुत्वमात्रार्थकत्वस्यैवोचितत्वाद्” इति वक्ष्यति उभ-
यपादिसम्प्रतिपक्षस्यैव दृष्टान्तत्वादिति बोध्यम् कर्मात्त्वमिति नपुंसकत्वमित्यपि

काङ्क्षात्वमुपगम्यते क्रियाविशेषणस्थले च न द्वितीयातिरिक्तविभक्तिरूपघने क्रियाविशेषणानां कर्मत्वमित्यनुशासनेन तत्रकर्मत्वातिदेशात् । न चैवं स्तोकाः पाक

द्रेष्टव्यम् । तत्र नपुंसकत्वञ्च अनियतलिङ्गस्थलेष्वपि । यच्च प्रातिपदिकमनपुंसक-
मेव नियतं तत्र नानेन नपुंसकत्वम् अतएव “जगाद मधुरां वाचं विशदाक्षर-
शालिनीम्” इत्यादौ वाचः क्रियाविशेषणत्वेऽपि न नपुंसकत्वम्
स्पष्टं चैतत्पदवाक्यरत्नाकरे तृतीयाविवरणेऽन्यत्र चेति ॥ कर्मत्वातिदेशादिति
मुख्य कर्मत्वं धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वरूपं स्तोकादौ नास्ति अतउक्त-
मतिदेशादिति । वस्तुतः “उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीया-
भेदितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते” इति पार्तिकघटकस्य “ततोऽन्यत्रापि दृश्य-
ते” इत्यस्य “अन्यत्र क्रियाविशेषणस्थले द्वितीयादृश्यते” इत्यभिप्रायकस्या-
नुवादकमेव क्रियाविशेषणानां कर्मत्वमिति । तथाच नातिदैशिकमपि कर्मत्वं
किन्तु द्वितीयामाश्रमित्यत्र तात्पर्यं बोध्यम् अतएव पदवाक्यरत्नाकरे उक्तवा-
र्तिकघटकस्य “ततोऽन्यत्रापि दृश्यते” इत्यस्य विवरणे “अन्यत्र स्तोकांपक्षती-
त्यादौ क्रियाविशेषणस्थले” इत्युक्तं भाट्टहस्येऽपि कथं तर्हि तत्र द्वितीया-
नियमइत्याशाङ्कायां “ततोऽन्यत्रापि दृश्यते” इत्यनेनैव क्रियाविशेषणवाचकप-
दाद्वितीया समर्थितेति बोध्यम् । यत्तु धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वरूपं
मुख्यमेव कर्मत्वं स्तोकादेरपि वाच्यम् उक्तफलशालित्वञ्च तादात्म्य फलताव-
च्छेदकान्यतरसम्बन्धेन तत्र पाकात्मकफलस्य तादात्म्येन स्तोकादौ
सत्वात् धातुमात्रस्य फलव्यापारवाचकत्वेन अकर्मकधातुस्थलेऽपि फलस्य धा-
त्वर्थतावच्छेदकत्वात् न स्तोकां तिष्ठतीत्यादेरप्यनुपपत्तिः । न च सर्वस्यैव
धातोर्व्यापारवाचकत्वं सकर्मकत्वाकर्मकत्वव्यवस्था नानुपपत्तइति वाच्यम्
व्यापारस्य फलव्यधिकरणत्वं सकर्मकत्वं फलसमानाधिकरणत्वं चाकर्मकत्व-
मित्युपगमात् तथाच “कर्तुरीप्सिततमं कर्म इति कर्मसंज्ञया “कर्मणिङी-
तीया” इति द्वितीयेत्याहुः प्राञ्चो वैयाकरणास्तत्र मुख्यकर्मत्वस्य हि तत्रापि
स्वीकारे कर्मणि लकारापत्या स्तोकाः पक्ष्यत इत्यादयः प्रयोगा आपयेरन् ।
न च फलतावच्छेदकसम्बन्धमात्रेण धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रये कर्मणि लकारः
स्वीक्रियतइति वाच्यम् । मन्द गच्छति द्रुतंगच्छतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तेः तथाहि
संयोगात्मकं फलं न मन्दाद्यात्मकमतोऽश्रंतसंयोगानुकूलव्यापारएव मन्दादे-
स्तादात्म्येनान्वयी भवति । तथाच मन्दादौ तादात्म्येन धात्वर्थताव-
च्छेदकफलस्याभावात् मन्दादिवाचकपदाद् द्वितीया न स्यात् । न च क्रियावि-
शेषणद्वितीयाया अकारकविभक्तित्वे स्तोकापत्ताइत्यादौ समासानुपपत्तिः । अस-
तिविशेषानुशासने कारकविभक्तिभिन्नविभक्त्यन्तेन समासस्यासाधुत्वात् कारक-
विभक्तिन्योपगमे च न तदनुपपत्तिरिति चेदग्राह्यः स्तोकां पक्तेति विग्रहे कर्मधा-
रय एव समामः । न च पदद्वयार्थयोर्यत्राभेदो यत्र च पदद्वयस्य समानविभ-
क्तिकत्वं तत्रैव कर्मधारयो नास्ति चैतन्प्रकृतइति वाच्यम् । यतो मन्दाकविभेदाविश

इत्यादावपि द्वितीयापसङ्गस्तत्रापिस्तोकादेः क्रियायामेव विशेषणत्वात् भावकृतां प्रयोगसाधुत्वमात्रार्थकतया धातुनैव तत्र पाकादिप्रतिपादनादिति वाच्यम् । क्रियापदस्यतत्र सार्थकप्रत्ययान्तधातूपस्थाप्यार्थपरत्वात् स्तोकं स्वीयत इत्यादावाख्यातस्यापि वर्तमानार्थकतया सार्थकत्वात् न च वर्तमानत्वाद्यविवक्षायां द्वितीयानुपपत्तिरिति वाच्यम् वर्तमानत्वादिविवक्षास्थल इव अर्थबोधस्वरूपयाग्यताप्रयोजकाका-

इत्यादायिष स्तोकादेः पाकादायैकदेशोऽन्वयेऽपि भवति समासस्य साधुत्वम् । समानयिभक्तिकम्पन्तु उक्तसमासे नतम्ब्रम् “तन्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः” इत्यनुशासनं हि पदद्वययोः सामानाधिकरण्यमात्रमपेक्षते । सामानाधिकरण्यञ्च ‘तदर्थयोरभेदपदेति । तथाचोक्तं शब्दशक्तिप्रकाशिकायाम् स्तोकपक्षेत्यादौ ‘क्रियाविशेषणैः कर्मधारयपदेति । क्रियाविशेषणैः समासपद्याव्युत्पन्न इति तु न दिश्यम् । “स्तोकनम्रान्तनाम्ब्याम्” इत्यादेः कालिदासायैः प्रयुक्तत्वादिति च ॥ नन्वथ पाकस्य चञ्चलनामप्रतिपाद्यतया धातु प्रतिपाद्यत्वाभावात् न क्रियात्वमिन्याशङ्कायामाह भावकृतामिति । प्रयोगसाधुत्वमात्रेति न च कर्तरि विहितस्य नृजादेः कर्तृरूपार्थ इव भावविहितघञादेः भावपदार्थः कुतो न स्वीक्रियत इति वाच्यम् । “धात्वर्थः केयलः शुद्धो भावइत्यभिधीयते” इति व्याकरणमूनेः । धात्वर्थरूपस्य भावस्य धातुतत्त्व लभात् । अनन्यलभ्यो हि शब्दाद्ये इतिन्यायात् पुनस्तदर्थस्यमानासम्भवात् धात्वर्थपाकप्रत्ययार्थपाकयोर्विरूपापस्थितत्वाभावात् घटोघटइत्यायिष तन्नाम्ययवोधानाम्भवाच्चेति बोध्यम् । क्रियापदस्येति क्रियाविशेषणानामित्यनुशासनघटकस्येति शेषः । ननु तर्हि भावाख्यातस्यापि निरर्थकत्वात् तन्ममभिव्याहृतस्ताकादिपदाद् द्वितीयानुपपत्तिरित्याशङ्कायामाह स्तोकं स्वीयत इति ननु भगवदिच्छायाभिसंवादिनीत्यास पञ्चातुत्तरघञ्प्रत्ययधर्मिकाया यत्किञ्चिदर्थविषयकबोधजनकत्वप्रकारिकायास्तस्या अभावेऽपि “करणाधिकरयोग” इति सूत्रेण करणादौ घञ्प्रत्ययस्य विधीयमानत्वेन यत्पदं करणमर्थं बोधयतु इत्यादिभगवदिच्छायादर्थं कल्पनीया । तस्याश्च चञ्चल्येन भावविहितघञोऽपि विषयन्यमतस्तत्रापि धृतिमत्त्वरूप सार्थकत्वमस्त्येय । यदि चञ्चलेच्छाया अभिसंवादिनीत्यादेव चञ्चल्येन भावविहितघञो नैतस्यां विषयगम्यम् । अतिप्रसक्तस्यापि घञ्प्रत्ययस्य विषयतायच्छेदकत्वे यथाधकाभावात् विषयतायच्छेदकत्वस्यातिप्रसङ्गतेऽपि स्वीकारादित्युच्येत तदा भावाख्यातस्येति तपदं वर्तमानकालं बोधयन्ति भगवदिच्छायामभिसंवादिन्यामभिव्याहृत्याख्यातस्यापि नानिमित्यरूपमार्थकत्वाभावात् समान इत्यनयाह अर्थबोधस्वरूपेत्यादि अर्थ भावः अर्थबोधस्वरूपयोग्यत्वमर्थबोधजनकतायच्छेदकधर्मत्वमर्थ । तन्प्रयोजिकावाद्भावाभावाद्भावेदपि वाक्यमर्थबोधयति ।

ह्याशालित्वेनैव तदविवक्षास्थलेऽपि भावाख्यातस्यार्थवत्त्वात् ॥ केचित्तु धातोस्वि
घञन्तस्यापि पाकादौ शक्तिरूपेते ! अन्यथा मुञ्चिभक्त्यर्थसंख्याकर्मत्वादीनां तत्र-
पाकादावन्वयानुपपत्तेः । प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिर्धा-

तस्याध्यानुपूर्वीविशेषरूपाया यथाविवक्षितार्थकभावप्रत्ययान्तस्थोयतइत्यादौ सत्त्वं
तथा अविवक्षितार्थकभावप्रत्ययान्तस्थोयत इत्यादावपीत्यतः उभयत्र स्तोके
स्थीयत इतिप्रयोगोपपत्तिः । घञ्प्रत्ययस्थले च यदि पञ्धात्वर्थधञ्प्रत्ययार्थयो-
रन्वयबोधः स्यात् स्यात्तदा पञ्धानुघञ्प्रत्यययोस्तथाविधाकाङ्क्षा स एव नु ना-
स्तोति भावः ॥ भावकृदन्तस्थले समुदायशक्तिं मन्वानानां केषाञ्चिन्नैयायिकानां
म्मतमाह केचिद्विति । अन्यथामुञ्चिभक्त्यर्थेति अत्र सुप्पदं तिङोऽप्युपलक्षकं तेन
तिङ्कार्यकर्तृत्वादेर्धात्वर्थेन सममन्वयस्याव्युत्पत्तत्वात् प्रथमाप्रकृत्यर्थपञ्चान्वयात् ।
पाकशब्दस्य शक्त्यन्तङ्गीकारे पाकोऽस्तोत्यादौ पञ्धात्वर्थपाके सप्ताभ्यस्यैकत्व-
योरन्वयानुपपत्तिरपि दोषः सगृह्यते ॥ कर्मत्वादीनां तत्रपाकादाविति तत्रेत्यस्य
विचरणवाक्य पाकादाविति अत्र पष्ठ्या-प्रतियोगित्वं सप्तम्याध्यानुयोगित्वं नार्थः ।
तथासति कर्मत्वप्रतियोगिकपाकाध्यानुयोगिकान्वयइत्यर्थो लभ्येत । स च नोप-
पद्येत । कर्मत्वस्य धात्वर्थे एवावन्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्पाकादिप्रातिपदिकार्थेऽव्या-
नुपपत्तेरिद्वत्त्वेनासहत्यापत्तेः किन्तु पष्ठ्याः सप्तम्याश्च प्रतियोगित्वानुयोगित्वोभ-
यसाधारणं यन्निरूपितत्वात् तदाप्रयोऽर्थः तथाच पाकप्रतियोगिकः कर्मत्वा-
नुयोगिको योऽन्वयस्तदनुपपत्तेरित्यर्थः ॥ प्रकृत्यर्थान्वितेति अत्र प्रकृतिपदेन स्वप्र-
कृतिविषयिता तेन एव धातोर्यञ्प्रत्ययप्रकृतित्वेपि स्वपदप्राप्त्युत्पत्तित्वाभा-
वात् तत्र भुवर्थाव्यय इति बोध्यम् ॥ नन्वत्र किं स्वनिरूपितप्रकृतित्वं न तार्थ-
न्यपूर्वधर्तित्वं घटः पटश्चेत्यादौ घटपटादेरपि पटपदोत्तरवर्तितुप्रकृतित्वापत्तेः
नापि स्वाव्यवहितपूर्वधर्तित्वमागमादिव्यवहितयोर्धातुप्रातिपदिकयोः प्रकृति-
त्वानुपपत्तेः । एवं बहुगुड इत्यादौ प्रकृतेः बहुष् प्रत्ययपूर्वत्वाभावात्प्रकृतित्वानु-
पपत्तेरिति चेन्न स्ववृत्तित्वविशिष्टविधेयतानिरूपितोद्देश्यत्वमेव हि स्वनिरूपित
प्रकृतित्वमुद्देश्यविधेयभावश्चेयमस्य प्रकृतिरिति विलक्षणानुभयसिद्धः प्रकृति-
प्रत्यययोरोगमविकरणादिव्यवधानेऽप्यन्येध । स्ववृत्तित्वस्यात्र विशेषणतया
विवक्षितत्वात् पटपदोत्तरमुत्पत्तित्वविशिष्टविधेयतानिरूपितोद्देश्यत्वस्य पटपद-
एव सत्त्वं ननु घटादिपदेऽतो नापत्तिः ॥ अथ प्रकृत्यर्थत्वं यदि प्रकृतिवृत्त्युपस्था-
प्यत्वं तदा कृदन्तनाम्नः समुदायशक्त्यनुपगमात् पाचकइत्यादौ पाककर्तुः प्र-
कृत्यर्थत्वं न स्यात् तथाच तदन्वितैकत्वाचर्पकसुप्प्रत्यये उक्तव्युत्पत्तिर्न प्रवर्तत
न चास्तु तेषामपि समुदायशक्तिः नहि कञ्चित्प्रमाणमन्तरेणानभ्युपगममात्रेण
यस्तुसत्तां निषेधयितुमीष्टे इति वाच्यम् । यतो धात्वर्थभागस्य कर्मत्वशक्तिर्-
धानुभिरेव भानसम्भवात् यद्यर्थेऽनुशासनेन योयः कृत्यप्रत्ययो विहितस्तत्तदर्थं
तत्तत्कृत्यप्रत्ययस्य शक्तिस्वीकारेण पाचकादिपदात्पाककर्त्राधात्मकविशिष्टवि-
पयकान्ययबोधनिर्वाहे पुनरेकैककृत्यप्रत्ययसमभिव्याहृतानन्तधानुघटितानन्त-

तूनाश्चसुविविभक्त्यप्रकृतित्वात् प्रकृत्यैकदेशार्थेऽपि प्रत्ययार्थान्वयोपगमे पचन्तं पश्यतीत्यादितः पचमानं पश्यतीत्यादितश्च पाकादौ द्वितीयाद्यर्थं कर्मत्वाद्यन्वयबोधमसद्वात् एकत्र विशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणत्वेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया तत्र

कृदन्तसमुदायानामनन्तशक्तिकल्पने गौरवेण विशिष्टशक्तिकल्पने प्रमाणाभावस्तथाच प्रकृत्यर्थत्वं दुनिरूपमेवेति चेन्न । प्रत्ययनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतासमानाधिकरणनिरूपकतानिरूपितनिरूप्यताबहुतिप्रयोज्यविषयत्वमेव हि प्रकृत्यर्थत्वं तथाच पाककृत्यादौ सुप्रत्ययनिष्ठविधेयतानिरूपिता योद्देश्यता सा प्रातिपदिकत्वायाच्छिन्ना प्रातिपदिकोद्देशेनसुप्रत्ययविधानात् प्रातिपदिकश्चनाखण्डस्फोटोन्मकं तदनङ्गीकाराद् । किन्तु तत्तद्वर्णोत्तरतद्वर्णरूपमेव, तथाच प्रकृतिधटकचरमवर्णानिष्ठैवोद्देश्यता पर्ययसत्रा एवं पाचकपदधटककपदनिरूपिता च या सङ्केतलक्षणाग्यतररूपा कर्तृनिष्ठावृत्तिस्तन्निष्ठनिरूप्यतानिरूपिताकपदब्धा यच्छिन्ननिरूपकताश्रयस्याकपदस्य च स्वरूपे विचार्यमाणे अकारोत्तरकारोत्तराकारपथ स्वरूप पर्ययस्यतीत्यतोऽकनिष्ठनिरूपकतापि चरमवर्णवर्तित्वेवेति भवति तथाविधोद्देश्यत्वनिरूपकत्वयोः समानाधिकरण्य तथाच तादृशनिरूपकतानिरूपितनिरूप्यतावती या वृत्तिस्तत्प्रयोज्यविषयत्वस्य कर्तृरूपार्थसत्त्वात् विशिष्टशुद्धयोरभेदेन पाककर्तर्यप्युक्तप्रकृत्यर्थत्वस्य सत्त्वाप्रानुपपत्तिः । उक्तरीत्योद्देश्यतायाश्चरमवर्णे यद्यवृत्तितया च पाचकपदधटकपद्धानुनिष्ठनिरूपकताया नोक्तोद्देश्यतासमानाधिकरण्यमतो न पाचककृत्यादौ पाकस्य प्रकृत्यर्थत्वापत्तिः न वा पाककृत्यादौ भायप्रत्ययान्तप्रवृत्तिष्वनुपपत्तिः तत्रापि सुनिष्ठविधेयतानिरूपिता या पाकपदनिरुद्धा प्रातिपदिकत्वायच्छिन्नोद्देश्यता सा चरमवर्णे विश्रान्तापि तद्वर्णनिष्ठा या निरूपकता सा पाकरूपार्थनिष्ठशक्तिवृत्तिनिरूप्यतानिरूपिता पाकपदत्वायच्छिन्नैव पाकपदे समुदायशक्तेः स्वीकारात् । तथाच तावृश वृत्तिप्रयोज्यविषयतायाः पाकरूपार्थसत्त्वादिति॥ ननु प्रकृत्यर्थोन्मितस्यार्थेतिव्युत्पत्तिघटयः प्रकृत्यर्थत्वे प्रवृत्तिजन्यबोधविषयत्वरूपप्रकृत्यर्थं प्रकृत्यैकदेशार्थताधारणमेव वाच्यमतो न समुदायशक्त्यनङ्गीकारेऽपि पाककृत्यादायनुपपत्तिः । पञ्धात्पन्थऽप्येन पावेन सङ्केतपादेरन्यवबोधसम्भवादिन्यत आह प्रकृत्यैकदेशार्थेऽपीति॥

एकप्रेत्यादि अत्र त्रलुप्रत्ययद्वयं विशेष्यत्वार्थकं विशेष्यत्वद्वयञ्च विशेषणत्वद्वयञ्चैतीति प्रथमतोपायां विशिष्टं सम्बोधिस्थितपदार्थेऽन्ययः । उपस्थितितयबोधोपस्थितिविषयत्वं तथाचोपस्थितीयविषयत्वविशिष्टे विशेषणत्वस्यान्यथे उद्देश्यतायच्छेदकीभूतं यनुपस्थितिविषयत्व तत्प्रयोज्यत्वस्य विशेषणत्वे लाभोऽस्ति-
 बाधकं उद्देश्यतायच्छेदकप्रयोज्यत्वविषये भानान् । धनयान् सुखी इत्यादी मया दृष्ट्यात् । यद्यपि नुम्यन्यायान् उन्विषयत्वे विशेषणत्वप्रयोजकत्वमपि कल्प्यते । द्वितीयतृतीयायाश्च प्रतिबोधिजन्यमयः । नम्यान्ययेन सह नम्यन्धन्त-
 याय पश्य विशेषणत्वेनोपस्थितस्य नाम्यप्रविशेपजन्येनाम्यय इत्यस्यैकनिष्ठवि-
 शेप्यतानिरूपितविशेषणत्वप्रयोजकोपस्थितीयविषयतायतोऽन्यनिष्ठविशेष्यतानि

प्रत्ययार्थविशेषणपाकादेर्न कर्मत्वे विशेषणतयान्वयइति । चेत्तथापि पाकादिविशेषण
तथा सुवर्धसङ्ख्याया अन्वयसम्भवात् । यत्र पाककर्त्रादिद्वित्वादिकं बाधितं
पाकादेश्च तदबाधितं तत्र पचन्तो पश्यन्ति पचमानो पश्यतीत्यादिप्रयोगप्रसङ्गस्य
दुर्वारत्वात् धातूपस्थाप्यार्थं सुवर्धान्वयबोधमिति तच्च धातुत्तरप्रत्ययधर्मिककिञ्चि-
दर्थपरत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकतामभ्युपगम्यैतादृशातिप्रसङ्गवारणे च गौरवात् ।

रूपितविशेषणत्वप्रतियोगिकसम्बन्धो न भवतीत्यर्थे प्रययसित । यच्च पशु-
पदज्ञान्यबोधे लाङ्गूलनिष्ठविशेष्यतानिरूपितलोमनिष्ठविशेषणत्वप्रयोजिका या
लोमप्रल्लाङ्गूलोऽप्यधिपयकोपस्थितीयलोमनिष्ठाविषयता तद्वतो लोमोऽन्यनिष्ठ-
विशेष्यतानिरूपितविशेषणत्व न भवति । तत्रोक्तव्युत्पत्तिर्यथा प्रवर्तते तथा यथो-
र्ययोर्मध्ये एकस्य परस्मिन् विशेषणतयाऽन्वयएव तदौधकपदयोराकाङ्क्षा-
नियमस्तत्तदर्थपस्थापकपदद्वयघटितकृतद्वितान्तममासादित्यलेऽप्युक्तव्युत्पत्तिः
प्रवर्तते तत्रापि या पाचकपचमानादिपदज्ञान्यबोधीया कर्तृनिष्ठविशेष्यतानिरूपि-
तपाकनिष्ठविशेषणता तांमिति पाचकादिपदघटकपचधानुजन्योपस्थितीयपाक-
निष्ठमिषयतायाः प्रयोजकत्वेन तद्विषयताधयस्य पाकस्य कर्तृभिन्नविशेषणत्वं न
भवति । कर्तर्येव पाकस्यान्वये तत्र धातुप्रत्यययोः साकाङ्क्षत्वात्तथाच प्रत्यया-
र्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितस्वार्थनिष्ठविशेषणताकबोधसामग्रयास्तदितरार्थविशेष्य
कस्वार्थप्रकारकयोधं प्रति प्रतिबन्धकत्वं पर्यवसितम् ॥ अत्र
तृतीयार्थस्तादात्म्यं तस्योपस्थितत्वेऽन्ययः । तथाचैकनिष्ठविशेष्यतानिरूपितवि-
शेषणत्वाभिन्नोपस्थितीयविषयतायतोऽन्यनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविशेषणत्वस-
म्बन्धो न भवतीत्यर्थस्तु न सम्यक् पाचकादिशब्दानां सिद्धान्ते विशिष्टशक्तिधिर-
हेण पाचकादिपदघटकपचधातोः पाकविशेष्यिकाया योपस्थितेर्जायमानत्येनो-
क्तविशेषणत्वाभिन्नोपस्थितीयविषयत्वस्यासम्भवादित्यवधेयम् ॥ कर्मत्वस्यप्रकृत्य-
र्थइष्टप्रकृत्यर्थैकदेशेऽपि विशेषणतयान्वयोऽप्युत्पन्न इत्यतः कर्मत्वान्वयापत्तिपरित्यज्य
सङ्ख्यान्वयापत्तिमाह तथापीति॥ पाकादेश्चतदबाधितमिति इदञ्च योग्यताज्ञान-
सम्प्रत्ययमुक्तम् धातूपस्थाप्यार्थं इति तथाच पचमानादित्यादौ ज्ञानघटत्ययधर्मिक-
स्यकर्तृपरत्वज्ञानस्य सत्त्वात् न धातूपस्थाप्यपाकादौ सुवर्धान्वयबोधः॥ पाकइत्या-
दौ च घञप्रत्ययधर्मिकं न किञ्चिदर्थपरत्वज्ञानमतो धात्वर्थपाकादौ सुवर्धा-
न्वये बाधकाभावइति भावः । ननुकरीत्या प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकल्पनेऽपि
यत्र राजद्वयसम्बन्धेकपुरषोऽस्ति तत्र राजपुरुषौ पश्यतीति प्रयोगापत्तिर्न
वार्यते राजपदार्थस्य धातूपस्थाप्यत्वाभावेन तद्धर्मिकसुवर्धान्वयबोधस्योक्तप्रति-
बन्धतापच्छेदकधर्मानाकांततया राजपदार्थे द्वित्वान्वयबोधे बाधकाभावादिति चेन्न
तत्तत्पदार्थधर्मिकसुवर्धान्वययुद्धौ तत्तत्पदान्वयघटितोत्तरसुविभज्यपदधर्मिकतत्तत्प-
दार्थान्वितार्थपरत्वज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वस्य विवक्षितत्वेनोक्तस्थले राजपदा-
व्यवहितोत्तरपदपदधर्मिकस्य राजपदार्थान्वितार्थपरत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकस्यैव

एवं शोभनं पचनमित्यादौ धातुमात्रेण पाकाद्युपस्थितौ च तत्र शोभनाद्यभेदान्वय-
बोधानुपपत्तिः विशेषणविभक्तिसजातीयविभक्तिप्रकृत्यनुपस्थाप्यत्वात् । प्रकृत्येक-
देशसाधारण तादृशविभक्तिप्रकृतित्वस्य प्रयोजकत्वे तत्र ल्युडादेरधिकरणपरत्वेऽपि
तथाविधान्वयबोधोपपत्तेः । कस्यचित्प्रतिबन्धकतां कल्पयित्वा तद्व्याकरणे च गौरवात्
न चैव मुपकुम्भार्धपिप्पल्यादिरूपपूर्वपदार्थप्रधानसमासपदात् कुम्भसमीपपिप्पल्य-
र्धादौ विभक्त्यर्थान्वयस्य प्रातिपदिकान्तरार्थाभेदान्वयस्य चानुपपत्तिः । पूर्वपदस्य
समासोत्तर विभक्त्यप्रकृतित्वादिति वाच्यम् तदनुरोधेनैव तत्र कुम्भपिप्पल्यादिप-
दानामेव कुम्भसमीपपिप्पल्यर्धादौ लक्षणायाः पूर्वपदस्य तात्पर्यग्रहमात्रोपयोगिता-
याश्च स्वीकारात् । वस्तुतस्तु तत्रोत्तरपदार्थविशेषितपूर्वपदार्थसमीपार्धादौ प्रत्यया-

सत्त्वात् । अत्र तत्पदार्थान्वितत्वस्यानुक्तौ घटपटादित्यादिद्वन्द्वस्थले पटपदध-
र्मिकार्यपरत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वापत्त्या घटे द्वित्वान्वयबोधानुपपत्तिरतस्तदु-
क्तम् । तथाच पटपदधर्मिकस्य घटपदार्थान्वितार्थपरत्वज्ञानस्याभावाद्धानुपपत्तिः ।
घटइत्यादौ घटधर्मिकेकस्यान्वययुद्धौ सुपदधर्मिकस्य घटान्वितार्थपरत्वज्ञानस्या-
पि प्रतिबन्धकत्वापत्तिरतः सुप्तिभन्नेत्युक्तम् ॥ अथ भाषविहितघटो निरर्थ-
कत्ववादिना भाषविहितल्युटोऽपि निरर्थकत्वमेव स्वीकार्यम् । अतो न सुवर्था-
न्वयानुपपत्तिदोषोऽतो दोषान्तरमाह एवंशोभनमिति ॥ विशेषणविभक्तिसजातीयेति
'स्यसमानविभक्तिकपदोपस्थापितयोरेवाभेदः संसर्गविधया भासते इतिनियमा-
दितिभाषः ननु स्यसमानविभक्तिकपदविशिष्टपदोपस्थाप्यत्वमेवाभेदाध्ययबोधि-
पयोग्याह्वानिर्वाहकनियमो वाच्यः वैशिष्ट्यञ्च स्वतादात्म्य स्वघटकत्वान्यतरस-
म्यत्वेन । प्रवृत्ते च तथाविधपदघटकत्वस्य पक्षपदे 'सामानानुपपत्तिरनमाह
प्रकृत्येकदेशसाधारणेति ॥ अधिकरणपरत्वेऽपीति अधिकरणपरत्वग्रहेऽपीत्यर्थः ॥ तथा
विधान्वयेति शोभनाभिप्रायकान्वयेत्यर्थः । कस्यचित्प्रतिबन्धकतामिति धातूप-
स्थाप्यार्थद्वितीयान्तभिन्नप्रातिपदिकार्ययोरेवाभेदान्वययुद्धौ धातुत्तरप्रत्ययधर्मिकैक-
विधार्थपरत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकतामिन्यर्थः । अत्र स्तार्कं पचतीत्यादौ सार्थकप्र-
त्ययान्त पद्यधातूपस्थाप्यपाकादौ स्तार्कादेरन्वयबोधोपपत्तये द्वितीयान्तभिन्नेत्यु-
क्तम् ॥ गौरवादिति तस्मात् घञापन्तसमुदायस्य शक्तिः स्वीकार्येति भाषः ॥ नचैवमिति
प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितत्वस्यार्थबोधकत्वव्युत्पत्त्यनुरोधेन घञापन्तसमुदायस्य
शक्तिस्वीकारोऽपीत्यर्थः ॥ विभक्त्यप्रकृतित्वादिति अनुपदोपपादितस्य प्रकृतित्व-
स्यात्र विभक्त्यन्वयविहितपूर्वार्थविशेषेणैव पर्यवसानादनुपदोक्तप्रकृत्यर्थत्वस्य समु-
दायघटकपरमपदार्थेणैव पर्यवसानाच्च पूर्वपदार्थेन्येव प्रकृत्यर्थान्वितत्वस्यार्थबोध-
कत्वमिति व्युत्पत्तिः स्यसमानविभक्तिकपदोपस्थापितयोरेवाभेदः संसर्गविधया
भासते इति व्युत्पत्तिश्च निरूप्यते अनन्तरपदार्थेणैव विभक्त्यर्थादेरन्वय-
प्रसक्त इति भाषः ॥ नदनुरोधेनेति उक्तव्युत्पत्तिद्वयानुरोधेनेत्यर्थः ॥ वस्तुतस्तुति

र्थान्वयबोधे तादृशसमस्तपदप्रत्ययपदयोरव्यवहितपूर्वापरीभावोऽप्याकाङ्क्षा एवं तत्र प्रातिपदिकान्तरार्थभेदान्वयबोधे समानविभक्तिकयोस्तादृश पदपदान्तरयोश्च सम-
भिव्याहारोऽप्याकाङ्क्षा तथा सत्यतिप्रसङ्गविरहात् धात्वर्थपाकादौ प्रत्ययार्थान्वय-
बोधे प्रातिपदिकान्तरार्थभेदान्वयबोधे च ल्युट्धाव्यन्तसमुदायप्रत्यययोरव्यवहित-
पूर्वापरीभावस्य समानविभक्तिकयोस्तादृशस्तपदपदान्तरयोः समभिव्याहारस्य
चाकाङ्क्षालोपगमे दर्शिताधिकरणार्थकल्युट्प्रत्ययस्थलीयातिप्रसङ्गस्य दुरुद्धरतया न
तत्सम्भवः । अथ घञन्तसमुदायस्य पाकाद्यर्थकत्वे घञन्तसमुदायस्य संयोगवि-
भागत्वादिविशिष्टावाचकत्वं व्युत्पाद्य संयोगविभागादिपदानां नैमित्तिकसंज्ञात्वनि-
राकरणं दीधितिकृतां विरुद्धमिति चेत्कासतिः नहि कस्यचिद्ग्रन्थकृतो विपरी-
तलेखनं युक्तिबलाच्चस्तुसिद्धो बाधकम् एवञ्च यत्र धातुमात्रस्यैव पाकादौ तात्पर्यं
तत्र तद्विशेषणवाचकपदाद् द्वितीयैव यत्र तु कृदन्तसमुदायस्य पाकादौ तात्पर्यं
तत्र तादृशपदं तथाविधकृदन्तसमुदायसमानविभक्तिकमेव । तदुक्तं कातन्त्रपरिशि-
ष्टकृता कथं स्तोकः पाकः कृदन्तविशेषणत्वात् धात्वर्थैकाधिकरण्ये तु स्तोकमो-
दनस्य पाक इति स्यादेवेति वदन्ति॥ तदर्थकपदोत्तरविभक्त्या संख्याबोधनेऽभेद

तथाच विभक्त्यादेरुत्तरपदेनाकाङ्क्षाविरहात्तदर्थेन समं विभक्त्यर्थस्य प्रातिपदि-
कांतरार्थस्य चान्वयबोधप्रसङ्गः । एतदेवाह तथासत्यतिप्रसङ्गविरहादिति अत्रेदमा-
लोचनीयम् उल्लेखीत्याकाङ्क्षापपत्तावपि उपपादितस्य प्रकृत्यर्थेभ्यस्य समीपादौ धिर-
हान्न सुवर्धस्य प्रकृत्यर्थेन सहान्वयोऽत उक्तप्रयोगस्य ग्रामाण्यानुरोधेनोक्तव्युत्पत्तिसंको-
चस्यावश्यकत्वात्पाकइत्यादावपि संकोचे बाधकाभावः समुदायशक्यमनङ्गीकारे लाघ-
यञ्चति॥ ननु समुदायशक्यमनङ्गीकर्तुमिहपि पाकइत्यादौ सुवर्धकत्वादेर्धान्वयधेऽन्वये
घञन्तपाकपदसुपपदयोरव्यवहितपूर्वापरीभावभाकाङ्क्षा बाध्या एव पचनमित्यादा
वपि तथाच तथाविधाकाङ्क्षाविरहादेव न पचमान इत्यादावेकत्वादेर्धान्वयधेऽन्वयः
स्यादिति शङ्कते धात्वर्थपाकादाविति॥ भावार्थकल्युट्प्रत्ययान्तपचनमित्यादिर्य-
लीयाकाङ्क्षाया अधिकरणार्थकल्युट्प्रत्ययान्तपचनमित्यादावपि सत्त्वादत्राप्येकत्वा
देर्धान्वयधेऽन्वयप्रसङ्गइत्याह दर्शिताधिकरणार्थकोति॥ नैमित्तिकसंज्ञेति यस्याः सं-
ज्ञाया जातिविशिष्टेऽर्थे सङ्केतः सा नैमित्तिकमङ्गेत्युच्यते॥ धात्वर्थैकाधिकरण्ये
त्विति धात्वर्थेन सहाभेदे विधक्षिते त्वित्यर्थः । अत्र धात्वर्थैकाधिकरण्ये त्वित्यपि
पाठः । तत्र स्तोकपदस्येति शेषः । तथाच स्तोकपदस्य धातुप्रतिपाद्यान्वितस्तो-
कपरत्वे त्वित्यर्थः॥ वदन्तीति अत्रास्वरसबीजन्तु गूढार्थतत्त्वलोके प्रपञ्चितं गुह-
चरणस्तत्रैव निरीक्षणीयं विशेषजिगृह्णमिः॥ तदर्थकपदोत्तरविभक्त्येति अत्र चैत्रो
ग्रामे गच्छति ग्रामो गच्छतीत्यादौ ग्रामादेराधेयतासम्भवेन कर्मण्यदौ प्रकार-

सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताभिन्नतदर्थविषयताशालिशब्दबोधसामग्र्यपेक्षिता । तादृ-
शश्च बोधस्तदर्थविशेष्यकस्तदर्थनिरूपितभेदान्वयविषयकश्च नीलो घटादित्यादौ
च विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्त्यैव द्वित्वादिकं प्रत्याख्यते । एवञ्च क्रियाविशेषण
वाचकपदोत्तरविभक्त्या अवाधितयोरपि द्वित्वबहुत्वयोः प्रत्यायनासम्भवात्तादृश-
पदोत्तरमौत्सर्गिकमेकवचनमेव भावास्त्रातस्थलवदित्यवश्यम् ॥ अभेदान्वयबोधश्च

त्वेऽपि प्रामादावैकत्वद्वित्वाद्यन्वयबोधजननादुक्तमभेदसम्बन्धावच्छिन्नमेति । नन्वेतेन
किमायातमित्यत आह तादृशश्च बोध इति । नीलो घटादित्यादाविति वस्तुमात्रसा-
धारणस्य केवलैकत्वस्य नीलो घट इत्यादौ नीलेऽपि भानसम्भवात्
द्विषचनान्तप्रयोगः प्रदर्शितः । ननु नीलपटपदार्थवारभेदादानीलपदमपि घ-
टार्थबोधकं तथाचाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताभिन्ननीलपदार्थोभूतघटनिष्ठविशे-
ष्यताशालिशब्दसामग्र्याः सत्त्वादानीलपदोत्तरविभक्त्या कुतो न नीलपदार्थं द्वि-
त्वाद्यन्वयः । एवं स्याद्ययममाणत्ययसम्बन्धेन प्रमाणे एकत्वान्वये वेदाः प्रमा-
णमित्यत्र प्रमाणनिष्ठविषयताया अभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतात्मकत्वात् प्रमाणे
एकत्वान्वयानुपपत्तिश्चेति चेन्न तत्पदोत्तरविभक्तिप्रयोज्यसङ्ख्यानिष्ठप्रकारता-
निरूपिततदर्थनिष्ठविशेष्यताकयोधमिति अभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताभिन्नतद-
र्थनिष्ठतत्पदप्रयोज्यविषयताकशाब्दसामग्र्यपेक्षितेत्यत्र तात्पर्यात् । एवञ्च तद्वि-
ष्टविषयताया घटत्वावच्छिन्नविषयतरूपाया नीलपदप्रयोज्यत्वात्नीलनिष्ठविषय-
ताया नीलपदप्रयोज्यत्वेऽपि तस्या उक्तप्रकारतात्मकत्वात् नीलपदोत्तरविभक्त्या
संख्यान्वयबोधोपपत्तिः । संख्यानिष्ठप्रकारतायां पर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य वि-
श्वसितत्वाच्च न वेदाः प्रमाणमित्यनानुपपत्तिरिति । - नैकतन्मथितनानाधिकरण
विषयतयोरभेदपक्षे उक्तरीत्योक्तस्य तादृशो बोधस्तदर्थविशेष्यकस्तदर्थनिरूपितभेदान्वयविषयकश्च नीलो घटादित्यादौ
च विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्त्यैव द्वित्वादिकं प्रत्याख्यते । एवञ्च क्रियाविशेषण
वाचकपदोत्तरविभक्त्या अवाधितयोरपि द्वित्वबहुत्वयोः प्रत्यायनासम्भवात्तादृश-
पदोत्तरमौत्सर्गिकमेकवचनमेव भावास्त्रातस्थलवदित्यवश्यम् ॥ अभेदान्वयबोधश्च

तत्प्रयोज्यत्वस्य शाब्दबोधीन-
नीलत्वावच्छिन्नप्रकारतायाञ्च
सत्त्वात् घटत्वावच्छिन्नविषय-
तायाण्यत्र तद्विशिष्टान्यन्वयसत्त्वात् दोषः ॥ एवञ्चेति विभक्त्या संख्याबोधने एत-
त्सामग्र्यापेक्षितायां चेत्यर्थः ॥ असम्भवादिति निरुक्तसामग्र्यभावादिति शेषः
तथाच तत्र संख्याप्रतिपत्त्यर्थं न विभक्तिप्रयोगः किन्तु न केवला प्रकृतिः प्रयो-
क्तव्येति न्यायात् पदसंस्कारार्थपक्षः । एवञ्च यस्यां यस्यांचिद्विभक्तौ प्रयोज्यतायां

विरूपोपस्थितयोरेवेति व्युत्पत्तिः। घटो घटः दण्डवान् दण्डवान् पाकं पचतीत्यादौ
घटत्वदण्डवत्त्वपाकत्वाद्यवच्छिन्ने तत्तद्रूपावच्छिन्नस्य तथाविधान्वयवोधानुदयात्।
अथ तत्प्रयोजकसमानविभक्तिकत्वादेः सत्त्वात्कथं न तादृशान्वयबोधः। अत्राहुः।
यादृशं फलं ववचित्प्रसिध्यति तादृशस्यैवापत्तिः सम्भवति क्लृप्तसामग्रीबलात् यादृशं च
सर्वैवैवापसिद्धं तादृशस्य चापादकामसिद्धे रापत्तिरशक्यैवेति घटत्वावच्छिन्नविशेष्यता-

प्राथमिकत्वात्प्रथमैकयचनमेव प्रयुज्यते अथवा यथाख्यातस्थले शृण्व्यनादयः पद-
संस्कारमात्रार्थका अपि प्रतिनियता एव तथा प्रथमैकयचनमेव पदसंस्कारकतयानि-
यतो नान्योऽतः प्रथमैकयचनमेव प्रयुज्यते इति बोध्यम्॥ औत्सर्गिकमेकयचनमिति
औत्सर्गिकं क्लोपत्थमपि तदप्यनियतलिङ्गकस्थल पचेत्युक्तमधस्तादिति॥ विरूपोप-
स्थितयोरेवेति अत्र यदि पट्टधाविषयत्वमर्थः पट्टकारस्य चेतरेभ्योपार्तकस्य सरूपो-
पस्थितविषयकत्वाभावात् ऽर्थस्तयोश्चाभेदान्वयबोधइत्यनेनाग्वप्रस्तदा सरूपोप-
स्थितविषयकत्वाभावाच्च विरूपोपस्थितार्थद्वयविषयकोऽभेदान्वयबोध इत्यर्थः
स्यात् 'सच न युक्तः नीलो घटः पीतो घटश्चेत्यादियथाप्रीलाभिन्नपटविषयकपीत-
पेन्न घटविषयक समूहालम्बनबोधस्य सरूपोपस्थितार्थद्वयविषयकस्यापि जाय-
त्वात्। किन्तु 'प्रतियोगिनिरूपितत्वानुयोगिनिरूपितत्वोभयसाधारणनि-
ष्ठा' वाच्यं न पृथक्कृत्यः न स्यात् भेदपदार्थेनाभ्यन्तरे न स्यात् न च
'प्रतियोगिताज्ञानादेस्तेन सम्बन्धेनासाध्यादनुपपत्तिः' इत्यनेन घटाग्रहादि नीलव-
र्णतयोभ्यताज्ञानसत्त्वे नीलो घट इति शाब्दबोधोपापत्तिश्च स्यात्। किञ्चैवं
'द्रव्यत्वे शाब्दबोधोपपत्तये इत्यादिव्यवहारानुपपत्तिः। द्रव्यत्वस्य धर्मितासम्ब-
न्धः। कार्यान्धिकरणत्वात्। न च धर्मिण्यप्युत्पत्तिव्यवहारस्येष्टतया धर्मितावच्छेद-
तायाः प्रत्यासत्तित्वे धर्मिण्युत्पत्तिव्यवहारो न स्यादिति वाच्यम्। एतदुत्तरस्या-
नुपपत्तयेऽपि पादयिष्यमाणत्वात्। शुद्धघटत्वावच्छिन्नेति केवलघटत्वावच्छिन्नेत्य-
र्थः। धियेषां ऽधिकार्यगतिशाब्दबोधपक्षे घटत्वावच्छिन्नप्रकारताकशाब्दबोध-
स्य घटत्वे इष्टत्वेनापायसम्भावदुक्तं शुद्धेति॥ आपत्तिसंभवादिति उक्तरीत्या आ-
पायमावच्छेदकधर्मस्य प्रसिद्धौ तदवच्छिन्नव्याप्यापादकवत्ताज्ञानादापत्तिसंभवा-
दित्यर्थः। ननु ज्ञानापत्तिस्थले आपाचव्याप्यापादकवत्ताज्ञानस्य कारणत्वेऽपि
कार्यापत्तिस्थले कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्यसामग्र्या एवापादकत्वात्। प्रकृते
न स्यात् एवाभावात्तापत्तिः संभवतीत्याशङ्कते न च तत्रापादकत्वाभावात्। तदुत्पादनि-
यामकसामग्र्याएवेति ननु द्रव्यपदजन्यद्रव्यत्वप्रकारकोपस्थितियोग्यताज्ञानादि-
प्रतिता द्रव्यत्वे धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नप्रकारकशाब्दबोधो-
पादिका या सामग्री सा घटत्वेऽवर्तमाना कथं तत्र घटत्वावच्छिन्नप्रकारकशाब्द-
बोधमापादयेदिति चेन्न। द्रव्यत्वे तदुत्पादनियामिका यादृशी सामग्री तादृश्या-
मेत्यर्थकन्यात्। तथाच द्रव्यपदजन्यद्रव्यत्वप्रकारकोपस्थितः द्रव्यं घटइदं वाक्यं

एवापादकत्वात् । नच धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन द्रव्यत्वादौ तादृशान्वय-
बोधोत्पत्तिप्रयोजिका द्रव्यपदजन्यद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नविषयकोपस्थिति तद्वच्छि-
न्नविशेष्यकयोग्यताज्ञानादिघटितसामग्र्येव । धर्मितावच्छेदकतायास्तत्कार्यताव-

घटान्वितद्रव्यपरमिति तात्पर्यज्ञानस्य द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकघटत्वावच्छि-
न्नप्रकारकयोग्यताज्ञानस्याकाङ्क्षाज्ञानादेश सत्यं तद्वदितसामग्री यथा द्रव्यत्वे
धर्मितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नप्रकारताक शब्दबोधमुत्पादयति
तथा घटपदजन्यघटत्वप्रकारकोपस्थितेः घटोघटइदंवाच्यं घटान्वितघटपरमिति
तात्पर्यज्ञानस्य घटत्वावच्छिन्नविशेष्यकघटत्वावच्छिन्नप्रकारकयोग्यताज्ञानस्या-
काङ्क्षाज्ञानादेश सत्यं तद्वदितसामग्री धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन घटत्वेऽपि न-
दत्वावच्छिन्नप्रकारताकशब्दबोधमुत्पादयेदित्यभिप्रायः । ननु यदि धर्मितावच्छे-
दकतायाः प्रत्यासत्तित्वं तदात्वियमापत्तिः सम्भवति । तथाहि कारणतावच्छेदक
धर्मावच्छिन्नघटितसमुदायरूपैवसामग्री सा च स्वीयकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नो-
त्पत्तिव्याप्या भवतीति साधेजमोनम् एवंहि सति धर्मितावच्छेदकताप्रत्यासत्तिपक्षे
घटत्वावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्यरूपकारणतावच्छेदकधर्माश्रयीभूतं यद्घटत्वा-
वच्छिन्नप्रकारताकघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताकयोग्यताज्ञानं तद्वदितसमुदायोऽपि
सामग्री स्यात् । सा च घटत्वावच्छिन्नप्रकारताकघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताकशब्दबो-
धोत्पत्तिव्याप्यापि स्यात् । तदेष नु नास्ति किन्तु समवायेन द्रव्यत्वावच्छिन्नवि-
शेष्यताकघटत्वावच्छिन्नप्रकारताकशब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वावच्छिन्न-
विशेष्यताकघटत्वावच्छिन्नप्रकारताकयोग्यताज्ञानं समवायेन कारणमिति रीत्या-
ऽऽत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव कार्यकारणभावं । एव सति घटत्वावच्छिन्नप्रकारताकघ-
टत्वावच्छिन्नविशेष्यताकशब्दबोधस्य क्वचिदपि प्रसिद्धौ सत्यामेव घटत्वाव-
च्छिन्नप्रकारताकघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताकज्ञानस्य योग्यताज्ञानविधया कारणत्वं
तद्वदितसमुदायस्य सामग्रीत्यञ्जकत्वनार्हम् । अन्यथा गगनकुसुमाधिकं प्रत्यपि
कस्यचित्कारणत्यञ्जकत्वनमुचितं स्यात् । तथापिघटशब्दबोधस्यैवामप्रसिद्धौच नो-
क्तयोग्यताज्ञानस्य कारणत्वं न वा तद्वदितसमुदायस्य सामग्रीत्य न घैतस्स-
मुदायरूपायाः 'सामग्र्या' कार्योत्पत्तिव्याप्यत्वं नवाऽपत्तिः संभवतीत्याशयवान्
शङ्कते नवेति । द्रव्यत्वादाविति यथा तन्तो पटउत्पद्यते इत्यत्र संतम्बर्थावच्छेदक-
त्वन्योत्पत्तावन्धये तत्त्ववच्छिन्नोत्पत्तिमान् पटइत्यर्थो लभ्यते तथा प्रकृतेऽपि
संतम्बर्थावच्छेदकत्वस्योत्पत्तावन्धये द्रव्यत्वावच्छिन्ना या घटत्वावच्छिन्नप्रकार-
ताकशब्दबोधोत्पत्तिस्तत्प्रयोजिकेत्यर्थो लभ्यते । सामग्र्येयेति पधकारो धर्मिताव-
च्छेदकतासम्बन्धेन योग्यताज्ञानादिघटितसमुदायस्य सामग्रीत्वं व्ययच्छिनत्तिननु
कार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन कार्यस्य कारणतावच्छेदकसम्बन्धेन कारणस्य वा यद-
धिकरणं तदेवोत्पत्त्यवच्छेदकम् । तद्वर्भावच्छिन्नायामेव कार्योत्पत्तौ तत्कार्यनि-
रूपिता या या कारणता तत्तद्वच्छेदकधर्माश्रयघटितसमुदायरूपसामग्र्याः प्रयो-
जकत्वं चेति नियमोऽवश्यमुरीकार्योऽतएव कार्यतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन
कार्यस्य घटस्याधिकरणं कारणतावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन कारणस्य 'कपाल-

च्छेदकताविरहेऽपि द्रव्यत्वादिनिष्ठायास्तत्कार्यतावच्छेदकधर्मघटकत्वात् तादृश-
सामग्रयाश्चात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकघटत्वाद्यवच्छिन्नाभेद-
बुद्धित्वरूपस्वीयकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नोत्पत्तेरेव व्याप्यतया घटत्वादौ धर्मिता-
वच्छेदकतासम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नाभेदबोधापादकत्वं न सम्भवतीति वाच्यम्

स्य बाधिकरणं यत्कपालं तदवच्छिन्ना घटत्वाश्रयस्योत्पत्तिर्भवति । तस्यामु-
त्पत्तौ घटत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकीभूतदंड्याद्यवच्छिन्नघ-
टिसामग्र्याः प्रयोजकत्वं च भवति । अतएव च कपालादाविव न वृक्षादौ घट-
उत्पद्यते इत्यत्र धर्मितावच्छेदकतायाः प्रत्यासत्तिन्यानङ्गीकारे प्रत्यग्वै समवायेन

नान्यस्य कारणस्य बाधिकरणत्वाभावात् प्रत्यं घटइति शाब्दबोधो प्रत्यग्वै उत्पद्यते

कथं
इत्यादि
संसर्गो
उदकी वा
सम्बन्धेन
य सम्ब-
न्धतित्व-
शाब्दबो-
धो व्यप-
वा प्रत्या-
हि सम-
कोटिप्र-
प्रत्याबो-
धमिताऽपि
नान्यदिति
तादात्म्येन
सम्बन्धेन
नान्यदिति
तत्तत्त्वपक्षे
त्यस्यो यः
परम्परया
नातदव-
च्छेद-

स्य बाधिकरणं यत्कपालं तदवच्छिन्ना घटत्वाश्रयस्योत्पत्तिर्भवति । तस्यामु-
त्पत्तौ घटत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकीभूतदंड्याद्यवच्छिन्नघ-
टिसामग्र्याः प्रयोजकत्वं च भवति । अतएव च कपालादाविव न वृक्षादौ घट-
उत्पद्यते इत्यत्र धर्मितावच्छेदकतायाः प्रत्यासत्तिन्यानङ्गीकारे प्रत्यग्वै समवायेन
नान्यस्य कारणस्य बाधिकरणत्वाभावात् प्रत्यं घटइति शाब्दबोधो प्रत्यग्वै उत्पद्यते
कथं
इत्यादि
संसर्गो
उदकी वा
सम्बन्धेन
य सम्ब-
न्धतित्व-
शाब्दबो-
धो व्यप-
वा प्रत्या-
हि सम-
कोटिप्र-
प्रत्याबो-
धमिताऽपि
नान्यदिति
तादात्म्येन
सम्बन्धेन
नान्यदिति
तत्तत्त्वपक्षे
त्यस्यो यः
परम्परया
नातदव-
च्छेद-

योग्यताज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकं निवेक्ष्य तद्भेदेनानन्तकारणताकल्पनमपेक्ष्य वादधर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धौ नादशसम्बन्धेन धर्मितावच्छेदकं हेतुताकल्पनस्यैव युक्तत्वात् घटत्वादिधर्मितावच्छेदककथयत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकपद

पादकत्वं न सम्भवतीत्यनेन च सम्बन्धः ॥ धर्मितावच्छेदकं निवेक्ष्येति ॥ यः द्रव्यं घटइत्यादौ समवायेन द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतिशेप्यताकथयत्वावच्छिन्नप्रकारताकशाब्दबोधमपति समवायेन द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतिशेप्यताकथयत्वावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वेन योग्यताज्ञानस्य कारणत्वमेव सम्भवो घटइत्याद्यापोत्येवं प्रमेण समवायस्य प्रत्यासत्तित्वपक्षे घटत्वावच्छिन्नप्रकारताकयोः शाब्दबोधयोग्यताज्ञानयोः कार्यकारणभाषो विशेप्यतावच्छेदकधर्माणामानन्त्यादन्तः स्यात् धर्मितावच्छेदकतायाः प्रत्यासत्तित्वपक्षे तु धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नप्रकारताकशाब्दबोधे तेन सम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वेन कारणत्वस्याच्यमतां विशेप्यतावच्छेदकधर्माणामनन्तत्वेऽपि तेषां कार्यतावच्छेदककोटी कारणतावच्छेदककोटी या प्रथमशयिरहादेकपक्ष कार्यकारणभाव इति महालाघवम्। नचैतत्पक्षे यदा चैत्रस्य घटत्वावच्छिन्नप्रकारताकयोग्यताज्ञानं धर्मितावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या द्रव्यत्वादी नास्ति अस्ति च चैत्रस्य तदापि चैत्रस्य प्रत्यक्षादौ धर्मितावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या घटत्वावच्छिन्नप्रकारताकशाब्दबोधोपातिः मन्त्रीयज्ञानस्य तथाविधस्य धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन द्रव्यत्वादी तत्त्वात् समवायस्य प्रत्यासत्तित्वे तु नापत्तिस्तत्पुरुषे ॥ ३५५॥ तत्तद्धारणाय धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयघटत्वावच्छिन्नप्रकारकशाब्दबोधधर्मति तेन सम्बन्धेन तत्पुरुषीयघटत्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानत्वेन कारणत्वाच्चमेव विशेप्यतावच्छेदकधर्माणामिष पुरुषाणामप्यानन्त्यादेतत्पक्षेऽपि कार्यकारणभावानवयमेवेति पक्षद्वयेऽपि न्यूनाधिकभावः ॥ ३५६॥ लाघवगौरवपरिज्ञानमेव दुर्धटमिति वाच्यम्। चैत्रादिषु दशसु पुरुषेषु घटादिदशविशेषकद्रव्यप्रकारकशाब्दबोधस्थले ॥ ३५७॥ तत्र चैत्रादिषु दशसु पुरुषेषु घटादिदशसुकरमेव तथाहि समवायस्य संसर्गत्वे समवायेन घटो द्रव्यमिति शाब्दबुद्धौ घटो द्रव्यमिति योग्यताज्ञानं समवायेन कारणमेव धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन कारणमेव द्रव्यं चैत्रइति शाब्दबुद्धौ द्रव्यं चैत्रइति योग्यताज्ञानं समवायेन कारणमेव द्रव्यं चैत्रइति शाब्दबुद्धौ दशविधपुरुषप्रयुक्ता दश कार्यकारणभावा एव घटादिष्विष पुरुषेष्वपि प्रत्यासत्तित्वेन योग्यताज्ञानं समवायेन कारणमेव द्रव्यं चैत्रइति शाब्दबुद्धौ दशविधपुरुषप्रयुक्ता दश कार्यकारणभावा सर्वेषां सकलने विंशति कार्यकारणभावाः पर्यवसिता धर्मितावच्छेदकतापक्षे तु धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन चैत्रीयद्रव्यत्वावच्छिन्नाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकशाब्दबोधे तेन सम्बन्धेन चैत्रीयद्रव्यत्वावच्छिन्नाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकयोग्यताज्ञानं कारणमिति रीत्या दशविध पुरुषप्रयुक्ता दशैव कार्यकारणभावाः नतु विशेप्यदशभेदप्रयुक्ता अपीति महालाघवम् इत्यत्र धर्मितावच्छेदकतायाः प्रत्यासत्तित्वे सिद्धे घटत्वावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वरूपकारणतावच्छेद

प्रताज्ञानबलादेव घटत्वादौ धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन तदापत्तेः । नच योग्यता-
नेस्य धर्मितावच्छेदकनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुत्वोपगमे द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्य पदानु-
स्थितत्वेऽपि द्रव्यत्वादौ तादृशप्रत्यासत्त्या प्रत्यासन्नयोग्यताज्ञानात्तत्र तादृशप्रत्या-
सत्त्या शाब्दबोधोपापत्तिः । आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्याहेतुभूतां द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नोपस्थिति

दकस्य द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकघटत्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानइव घटत्वावच्छिन्नप्र-
कारकघटत्वावच्छिन्नविशेष्यकज्ञानेपि सत्त्वात्तद्वद्विस्तसमुदायस्यापि सामग्रीत्वं
सम्भवतीति घटस्य धर्मितावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या घटत्वावच्छिन्नप्रकारकशाब्दबोधः
कथमेति भावः ॥ ननुसूरीत्या योग्यताज्ञानस्य विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुत्वोपगमे
तस्योपस्थितिसहकारित्वं न घटेत उपस्थितेहि समवायेन तद्वर्मावच्छिन्न-
विषयताकशाब्दबोधे समवायेन तद्वर्माप्रकारकोपस्थितित्येनैव कारणस्य वाच्य
तत्तद्वर्माभेदेन कार्यकारणभावाननुगमेपि प्रकारान्तरस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्
तथाच द्रव्यपदजन्योपस्थितिचिरहेपि प्रमेयोघटइत्यादौ घटत्वावच्छिन्नप्रकार-
ताकशाब्दबोधोत्पत्त्या घटत्वावच्छिन्नप्रकारकशाब्दबोधोत्पत्तौ द्रव्यपदजन्योप-
स्थितेरकिञ्चित्करत्वेन विनापि द्रव्यपदजन्योपस्थितिं द्रव्यं भवति शाब्दबो-
धापत्तिरित्याशङ्कते नचेति वाच्यमिति परेणान्वयः ॥ धर्मितावच्छेदकनिष्ठ-
प्रत्यासत्त्येति धर्मितावच्छेदकनिष्ठायाऽवच्छेदकत्वरूपाप्रत्यासत्तिस्त्येत्यर्थः प्र-
त्यामत्तिः सम्बन्धः । प्रत्यासन्नेति सम्बन्धेत्यर्थः ॥ शाब्दबोधापत्तिरिति समवाय-
स्य प्रत्यासत्तित्वं तु द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकघटत्वावच्छिन्नप्रकारकशाब्दबुद्धि-
त्यस्य कार्यतावच्छेदकतया तदाश्रयः शाब्दबोधी द्रव्यपदजन्योपस्थितिम्बिना
न क्वचिदप्युदेतीति भवति तदुपस्थितियोग्यताज्ञानयोः सहकारित्वमिति भावः ॥
आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्येति समवायसम्बन्धेनेत्यर्थः ॥ द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नोपस्थिति-
मिति अथच्छिन्नपदमप्राश्रयार्थक तथाच द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नविषयकोपस्थितिमित्यर्थः
द्रव्यत्वप्रकारकोपस्थितिमिति यावत् । अथ तद्वर्मावच्छिन्नकार्योत्पत्तिः तद्वर्मा-
वच्छिन्नकार्यम्प्रति यद्यद्वर्मावच्छिन्नं येन येन सम्बन्धेन कारणं तत्तद्वर्मावच्छि-
न्नकार्यस्य कार्यतावच्छेदकसम्बन्धेनाधिकरणे तत्तद्वर्मावच्छिन्नस्य कारणस्य
कारणतावच्छेदकीभूतं तेन तेन सम्बन्धेन वर्तमानस्य पूर्वक्षणवृत्तिप्रमपेक्षते
यस्य यस्य य द्युत्तिरूपमिदं तस्य तस्य चरत्वरूपमिदंकारित्वञ्च अवतीत्येत-
त्सार्वजनीनम् भवति च घटत्वावच्छिन्नम्प्रति तादात्म्येन कपालत्वावच्छिन्नस्य
समवायेन कपालसंयोगत्वावच्छिन्नस्य स्वप्नमिज्यत्वादिसम्बन्धेन चक्रत्वा-
द्यवच्छिन्नस्य च हेतुत्वमतौ घटत्वावच्छिन्नकार्यस्य समवायेनाधिकरणे
कपाले कपालत्वावच्छिन्नस्यतादात्म्येन कपालसंयोगत्वावच्छिन्नस्य समवायेन
चक्रत्वावच्छिन्नस्य स्वप्नमिज्यत्वेनैव क्रमेण सर्वस्यैवकारणस्य स्वस्थका-
रणतावच्छेदकसम्बन्धेन वर्तमानस्य सत्येव घटत्वावच्छिन्नस्यान्पत्तिरिति
इत्यथ घटत्वावच्छिन्नप्रकारताकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नम्प्रति येन येन

मन्तरेणापि तादृशप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नोपस्थित्यादिदशायां प्रमेयत्वादौ धर्मितावच्छे-
दकतासम्बन्धेन योग्यताज्ञानस्य फलजनकत्वाच्चादृशद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नोपस्थिति-
विरहस्पाकिञ्चित्करत्वादिति वान्यम् । समानप्रकारताप्रत्यासत्त्या पदार्थोपस्थि-

यद्यद्धर्मावच्छिन्नं कारणं तत्तद्धर्मावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रकारताकशाब्दबोध-
रूपकार्यस्य धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेनाधिकरणे द्रव्यत्वे यदि वर्तमानस्यान्त्या-
त्तदा द्रव्यघटइति शाब्दबोधस्तेषां परस्परस्वरसहकारित्वञ्च नञेतदस्ति
उपस्थितेः समवायेन कारणत्वे द्रव्यपदजन्योपस्थितेः समवायेन द्रव्यत्वे वृत्ति-
त्वविरहात् । तथाचान्त्यारीत्या शाब्दबोधानुपपत्तरेव सम्भवे आपत्तिप्रदर्शन-
मयुक्तम् । एवमन्त्यवरीत्या सहकारित्वस्यानुपपत्तिसम्भवे प्रमेयत्वादौ व्यभिचा-
रम्प्रदर्श्य तदनुपपत्तिप्रदर्शनमप्ययुक्तम् किञ्चैवं घटत्वप्रकारकोपस्थितिरपि
समवायेन द्रव्यत्वे नास्तीति तस्या अत्यसहकारित्वम्प्रदर्शयितुमुचितमिति चे-
न्मैयम् । तद्धर्मावच्छिन्नकार्योत्पत्तिः तद्धर्मव्यापका यावन्तः कार्यतावच्छेदकधर्मा-
स्तत्तदाश्रयकार्यम्प्रति यद्यद्धर्मावच्छिन्नं कारणं तत्तद्धर्मावच्छिन्नकारणस्य स्व-
स्वकार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तत्तद्धर्माश्रयकार्यस्याधिकरणे कारणतावच्छेदकस-
म्बन्धेन सम्यद्धस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वमपेक्षते इत्यस्यापि नियमस्यावश्यकत्वात्
अन्यथा विषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षम्प्रति तादात्म्येन विषयस्य कारणत्वेन
त्यद्धर्मनोयोगादेः ज्ञानसामान्यम्प्रति समवायेनैव कारणत्वेन च
विषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षाधिकरणे विषये घटादौ त्यद्धर्मनोयोगादेः
समवायेन वृत्तित्वविरहेण तस्य विषयसहकारित्वश्लोपपद्येत ऊक्तरीत्या
तूपपद्येत प्रत्यक्षत्वव्यापकीभूतज्ञानन्यायधर्मायम्प्रति कारणस्य त्यद्धर्म-
नायागस्य स्वकार्यतावच्छेदकीभूतसमवायसम्बन्धेन प्रत्यक्षाधिकरणे
आत्मनि कारणतावच्छेदकीभूतसमवायसम्बन्धेन पूर्वक्षणवृत्तित्वस्य तादात्त-
तथाच घटत्वप्रकारकोपस्थितिमन्तरेण तदव्यावच्छिन्नप्रकारकशाब्दबुद्धित्व-
च्छिन्नस्य न कथाप्युत्पत्तिसम्भवः । घटत्वावच्छिन्नप्रकारकशाब्दबुद्धित्व-
व्याप्यमुपस्थितिकार्यतावच्छेदकीभूतं यद्धटत्वावच्छिन्नविषयताकशाब्दबुद्धित्वं
तदाश्रयकार्यम्प्रति कारणस्य घटोपस्थितेः स्वकार्यतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन
तदाश्रयकार्यस्याधिकरणे आत्मनि पूर्वक्षणावच्छेदेन वृत्तित्वस्यापेक्षकशाब्दबोधो-
त्पत्तायपेक्षितन्यात् द्रव्यत्वप्रकारकोपस्थितिकार्यतावच्छेदकस्य द्रव्यत्वावच्छिन्न-
विषयकशाब्दबुद्धित्वस्य घटत्वावच्छिन्नप्रकारकशाब्दबुद्धित्वान्यापकत्वान्न द्र-
व्यत्वप्रकारकोपस्थितेः पूर्वकालसायापेक्षाऽनस्तद्विरहेऽपि घटत्वावच्छिन्नप्रकार-
कशाब्दयोपापत्तिः सम्भवतीति सांक्षिप्येन इत्यञ्च कारणतावच्छेदकसम्ब-
न्धेन यत्स्वरणाधिकरणं तदवच्छेदेन कार्योत्पत्तिप्राक्क्षणावृत्तिन्यायाभावात् सह-
कारिताविरहप्रयाजका वाच्यइति नयमयदातम् । तादृशप्रमेयत्वेत्यादि तादृश-
पदमात्मनिष्ठप्रत्याहेतुमूलन्यर्थकं तस्यापस्थितायन्ययः । अकिञ्चित्करत्वादिति

तेः शाब्दबोधे हेतुत्वोपगमात् येन सम्बन्धेन यद्धर्मावच्छिन्नकार्यम्पति

कार्यप्रतिरोधाक्षमत्वादिन्यर्थः । शाब्दबोधे तेनुत्वोपगमादिति अयोक्तरीत्योप-
स्थितिसदकारित्यस्य योग्यताज्ञाने उपपत्तायपि तत्राकाङ्क्षाज्ञानसदकारित्वानुप-
पत्तिरस्त्येय घटो द्रव्यमित्याकाङ्क्षाज्ञानमन्तरेणापि घटत्वावच्छिन्नप्रकारकयोग्य-
ताज्ञानस्य प्रमेयो घटइत्यादौ फलजनकत्वात् घटो द्रव्यमित्याकाङ्क्षाज्ञानस्य
घटत्वावच्छिन्नप्रकारताकशाब्दबोधोत्पत्तावकिञ्चित्करतया तद्विरहेऽपि योग्य-
ताज्ञानादिना घटो द्रव्यमिति शाब्दबोधापत्तिरिति चेन्न तद्रमावच्छिन्न-
कार्योपस्थितस्तद्रमव्याप्यकिञ्चिद्रमावच्छिन्नकार्यमिति यद्यद्रमावच्छिन्न कारण
तत्तद्रमावच्छिन्नस्य स्वस्वकार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्रमावच्छिन्नकार्याधि-
करणे कारणतावच्छेदकसम्बन्धेनयत्मानस्य पूर्वज्ञानवृत्तित्वमपेक्षते इत्यस्य
व्यापकधर्मावच्छिन्नकार्योत्पत्तौ व्याप्यधर्मावच्छिन्नसामग्र्या अपेक्षितत्वनियमस्यरू-
पभूतस्याप्यावश्यकत्वेन प्रकृते घटत्वावच्छिन्नप्रकारताकशाब्दबोधत्वाप्योयो
घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यताकशाब्दबोधत्वादिधर्मा
घटो द्रव्यमित्याकाङ्क्षाज्ञानजन्यतावच्छेदकीभूतस्तदवच्छिन्न घटो द्रव्यमित्याका
कारकशाब्दबोधरूपकार्यमिति घटो द्रव्यमित्याकाङ्क्षाज्ञानत्वावच्छिन्नस्य कारणस्य
स्यनिरूपितायाकार्यतातदवच्छेदकी य समयायसम्बन्धस्तेन घटत्वावच्छिन्नप्रका-
रताकशाब्दबोधरूपकार्यस्याधिकरणे आत्मनि कारणतावच्छेदकसमयायसम्बन्धेन
तदुत्पत्तिप्राक्क्षणावच्छेदेन वृत्तित्वविरहेण घटत्वावच्छिन्नप्रकारताकशाब्दबोधाप-
त्तेरसम्भवात् । अथैवमपि घटत्वावच्छिन्नप्रकारताकशाब्दबोधव्यवस्थाप्यते ॥ तत्र
घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितप्रमेयत्वावच्छिन्नविशेष्यताकशाब्द- ॥ तत्रैवप्रकार-
च्छिन्नकार्यस्य कारणं घटः प्रमेयइत्याकाङ्क्षाज्ञानपि ॥ प्रमेयत्वेऽप्यस्त्यतः
प्रमेयस्य इय द्रव्यत्वेऽपि घटत्वावच्छिन्नप्रकार- ॥ उक्तावच्छेदकताविशिष्टप्रका-
प्रकारतामन्वन्धेनोपस्थित्यभावादेव न ॥ स्वच्छिन्ना घा या विषयता तस्या ता-
नमूहालम्बनाकाङ्क्षाज्ञानदशार्था द्रव्य- ॥ शा निरवच्छिन्ना घा या वृत्तिज्ञानीयविषयता
द्रव्यत्वे सत्त्वाद्द्रव्यघटः प्रमेयो घ- ॥ तथाच प्रकृते स्वप्रयोग्यत्वसम्बन्धेनोक्तावच्छ-
वाधकाभावादिति चेन्न घट- ॥ सम्बन्धेनोपस्थितिर्द्रव्यमनियतैव ननु प्रमेयत्वनि-
शाब्दबुद्धित्ववच्छेदकभावः ॥ हेतुतांस्वीकृत्येति प्रकारतासम्बन्धेन शाब्दबोधप्रती-
तिरित्ययमर्थः ॥ १०० ॥ द्रव्यमिति शाब्दबोधः प्रकारतासम्बन्धेन घटेऽप्यस्ति तत्र
आत्मनि सत्तद्वा ॥ शङ्कते नचपदार्थोऽपीति पदार्थश्चात्र पदवृत्तिज्ञानीयमुत्पत्तिविशे-
स्यप्राप्त्यप्रकार- ॥ पदार्थान्त्येनि प्रकारतामन्वन्धेनैत्यर्थः । परामर्शकारणतेत्यादि
नुगतरूपेण कारण- ॥ १०१ ॥ उच्छेदकतागम्यन्धेन तद्विज्ञानानुमिती धर्मितावच्छेदक-
ज्ञानम्याहेतुत्वपक्षसाध- ॥ रामशंत्वेन कारणत्वं यत्र भाविज्ञानमप्रमेयप्रामाण्यज्ञानो-
स्मद्गुरुकरणे । गदाधरः

ससइत्यादिवाक्याज्जातित्वाद्यवच्छिन्नधर्मितावच्छेदकताक तद्वर्मावच्छिन्नप्रकारता
 च्छेदकताकामेदान्वयबोधस्य वारणाय तद्वर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रकारतानिरूपि
 धर्मितावच्छेदकतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या शाब्दबोधम्पति तद्वर्मेभेदस्यापि पृथक्कारण-
 त्वं कल्पनीयम्। एवं दण्डवान् दण्डवानित्यादिवाक्यादण्डसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नवति
 तदवच्छिन्नवद्वेदान्वयबोधस्य वारणाय दण्डसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नावच्छेदकताकप्र-
 कारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपित संयोगत्वाद्यवच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितावच्छे-

कत्वभेदस्य सत्त्वादिति चेदत्रास्मदगुरुचरणा. विशेष्यतात्यसम्बन्धेन शाब्दबुद्धौ
 प्रकारतायदन्यत्वं हेतुः प्रकारतावत्ता च स्वनिरूपितस्य स्वनिरूपितावच्छेदक-
 तात्यव्यापकत्वोभयसम्बन्धेन, व्यापकता च स्वनिरूपितावच्छेदकतावत्त्वसम्बन्धेन
 अयच्छेदकतायत्ता च स्वसामानाधिकरण्य स्याद्यच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं स्यात्
 यच्छेदकानवच्छिन्नत्वस्यवृत्तिर्यत्तच्चतुष्टयसम्बन्धेन वृत्तिर्यच्च स्यात्तच्छेदकान-
 वच्छिन्नत्वसम्बन्धेनेति प्राहु तथाच नीलांघटइत्यादौ विशेष्यतात्वसम्बन्धेन
 शाब्दबोधा घटस्यावच्छिन्नविशेष्यतायां तत्र नीलत्वावच्छिन्नप्रकारतायाः स्वनि-
 रूपितत्वसम्बन्धेन साधेऽपि न स्वनिरूपितावच्छेदकतान्वयापकत्वसम्बन्धेन
 साध घटत्वावच्छिन्नविशेष्यतायाः स्वनिरूपितावच्छेदकतावत्त्वसम्बन्धेन नील-
 त्वनिरूपितवच्छेदकतायामसत्त्वान्नोलम्बनिरुपावच्छेदकत्वघटस्य निरुपावच्छेदकत्वयोः
 सामानाधिकरण्यविरहादतः प्रकारतायदन्यत्वं सत्त्वान्नानुपपत्तिः । न चोक्तप्रकार-
 तायदन्यत्वे हेतुत्वस्याभिमतत्वे ससइत्यादिवाक्यादित्यारभ्य निरवच्छिन्नत्व-
 नियेशोऽपि पूर्ववद्बोध्य इत्यन्तग्रन्थस्यानुत्थानापत्तिस्तदोपस्थाप्यनैवेककार्यकार-
 णभावेन वारणादिति धाच्यं तत्पर्यन्तरयाप्यत्रैवतात्पर्यादिति इत्यञ्च ससइत्यादि-
 ग्रन्थस्तु यथाभूतरीत्या यत् व्याख्येयः ससइत्यादीति भ्रतत्पदग्रन्थजातिमद्वोधा
 तथा च तद्वर्मेनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितप्रकारताक-
 विशेष्यतानिरूपितनिरवच्छिन्नावच्छेदकता सम्बन्धेन शाब्दबुद्धौ तद्वर्मेभेदस्य
 कारणत्वोक्तायपि जातिमान् जातिमानित्यस्य न वारणम् तद्वर्मेपदेन घटत्वस्य
 परिग्रहे तन्निरुपावच्छेदकताकप्रकारताकविशेष्यतानिरूपितावच्छेदकत्वाधये पट-
 त्यादौ घटत्वभेदसत्त्वादिनिभावः । अथोक्तभेदस्यकारणत्वेपि दण्डवान् दण्डवान्
 इत्यादौ शाब्दबोधापत्तिः । तथाहि मनुष्यं सम्बन्धी । सम्बन्धश्चात्र संयोगः तत्र
 संयोगांशे दण्डप्रतियोगिजत्वस्य प्रतियोगितानिरूपकत्वसम्बन्धेन दण्डस्य धा-
 विशेषणत्वात् दण्डत्वेन दण्डस्य संयोगत्वस्य स्वरूपतः संयोगनिरुपावच्छेदक-
 ताया अवच्छेदकत्वात् । तत्र तद्वर्मेपदेन दण्डस्य परिग्रहे तदवच्छिन्नावच्छेद-
 कतानिरूपितप्रकारताकविशेष्यतावच्छेदकताधये संयोगत्वे दण्डभेदस्य सत्त्वा-
 त् । एवं संयोगत्वस्य परिग्रहे तद्वदस्य दण्डे सत्त्वादित्याह एवंदण्डवानित्यादि॥
 दण्डसंयोगत्वादीति दण्डसंयोगबोधोभयादौत्यर्थः आदिपदेनस्थलान्तरपरिग्रह
 यत्रप्रकारतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकयोरेकतरयोदोस्वरूपतो दण्डत्वस्यापच्छे-

च्छेदकतासम्बन्धेनानुमितौ शाब्दबोधे च घटत्वादिभेदस्य हेतुत्वान्तरकल्पनमनादे-
यमेव । तद्धर्मभेदस्यैककारणतयैव सकलातिप्रसङ्गवारणसम्भवादिति कृतं पल्लवितेन ॥
भेदान्वयबोधश्च प्रातिपदिकार्थधात्वर्थयोः प्रत्ययार्थेन क्वचिन्निपातार्थेन च सममेव
जायते नत्वन्येन । सत्यपि पदार्थोपस्थितियोग्यताज्ञानादिरूपकारणकलापे राजापुरुषः
भूतलंघट इत्यादौ पुरुषार्थे राजभूतलादेः स्वत्वायेत्यत्वादि सम्बन्धेन तण्डुलः प-
चति चैत्रः पच्यते इत्यादौ कर्मत्वकर्तृत्वादिसम्बन्धेन तण्डुलचैत्रादौ पाकादेः स्व-
कर्मकत्वस्वकर्तृकत्वादिसम्बन्धेन पाकाद्यंशे वा तण्डुलचैत्रादेरन्वयोधाग्निपातातिरि-
क्तप्रातिपदिकार्थयोः क्रियातादृशप्रातिपदिकार्थयोश्चभेदेन साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्न-
त्वात् विभक्त्यर्थमनाराकृत्य तयोरप्यन्वयबोधात्साक्षादिति निपातातिरिक्तत्वादि-
विशेषणात् भूतले न घटः घटो न पट इत्यादौ घटादेर्नकाराभावेन मुख्यचन्द्रइत्येत्या-

पयतासम्बन्धेन ज्ञानम् उक्तायच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दबोधे प्रति व्यापकं नच
निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठायच्छेदकतावप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितनिरव-
च्छिन्नायच्छेदकत्वसम्बन्धेन शाब्दबोधे प्रति घटत्वाव्यवृत्तिविषयतासम्बन्धेन
ज्ञानं व्यापकमित्यपि यस्तु युक्तं घटो नीलघटइति विधेयाशेऽधिकारगाहिशा-
ब्दबोधाज्ञोपापक्षे उक्तायच्छेदकत्वसम्बन्धेन शाब्दबोधाधिकरणे घटत्वे घट-
त्वान्यवृत्तिविषयतासम्बन्धेन ज्ञानस्यासत्त्वेन तस्य व्यापकत्वासम्भवादिति चेन्न
निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठायच्छेदकत्वमि-
नावच्छेदकत्वानिरूपितप्रकारतानिरूपित-
विशेष्यतानिरूपितानवच्छिन्नायच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दबोधप्रति घटत्वाव्य-
वृत्तिविषयतासम्बन्धेन ज्ञानस्य व्यापकत्वेवाधकाभावादिति अधिकस्तु गूढार्थतया
लोकेशलोकादीनाम् ॥ भेदान्वयबोधश्चेति भेदशब्दोऽभेदान्वयसम्बन्धेषु पारिभा-
षिकः । प्रातिपदिकार्थयोः प्रातिपदिकार्थयोः प्रत्ययार्थेन पञ्चधा प्रतिथोगिन्यानुयोगित्वसाधारण-
निरूपितप्रत्ययार्थोऽर्थः तस्य भेदान्वयबोधघटकभेदेऽन्वय तथाप्यप्रातिपदिकार्थ-
निरूपितो धात्वर्थनिरूपितश्च यः प्रत्ययार्थनिपातार्थान्यतरनिरूपितो भेदान्वय-
स्तद्विषयकपच शाब्दबोधो जायते नतु तद्व्यनिरूपितभेदान्वयविषयक इत्यर्थः ।
सम्बन्धेनेति अन्य अन्वयस्याव्युत्पन्नत्वादित्यनेन सम्बन्ध क्रियाप्रातिपदिकार्थयोरपि
भेदान्वयेत्याद्यक्रमेण तण्डुलः पचतीति । तादृशेति निपातातिरिक्तस्यार्थः अव्यु-
त्पन्नत्वादिति निपातातिरिक्तनामार्थेनिष्ठा या विभक्त्यर्थोतिरिक्तभेदसम्बन्धा-
वप्रकारता तन्निरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधे प्रति नामपदवृत्ति
न्यापस्थितिविशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्ययार्थत्वात्तादृशप्रतिबन्धकतानङ्गीकारे
राजपुरुषइत्यादावपि भेदान्वयबोधापत्तिरिति भावः । भूतले घटइत्यादौ भूतल-
त्वस्येवाधेयत्वसम्बन्धेन भूतलादेरपि घटादौ भानात् पचं राशः पुरइत्या-
दीनां तस्यैव स्वत्वसम्बन्धेन राज्ञोऽपि पुरुषार्थे भानादाह विभक्त्यर्थम-

दौ मुखचन्द्रादीनामिवार्थसादृश्यादिना न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ नैयायिकमते ननु
पस्थाप्येन बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वादिरूपविध्यर्थाभावेन धातु-
र्थभक्षणादेरनुयोगितया गुरुमते तु विध्यर्थापूर्वांशो विशेषणतयाऽन्वितेन ननुपस्था-

नतराकृत्येति मध्यन्धकोटौ प्रविश्येत्यर्थः । कलञ्जमिति कलञ्जशब्दार्थस्तु “विपा-
कतेनैव याणेन हतौ यौ मृगपक्षिणौ । नयोर्मानं कलञ्जं स्याच्छुष्कमांसमथापि-
वा इति कोशेऽभिहितः । विशिष्टेष्टसाधनत्वादीति आदिना कृतिसाध्यत्वस्य
परिग्रहः ननु नैयायिकमते बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वविशिष्टेष्ट-
तिसाध्यताज्ञानं न प्रवृत्तिम्प्रति हेतुः त्रयाणां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमना-
विरहेण गुरुधर्मावच्छिन्नानेककारणत्वप्रसङ्गात् किन्तु बलवदनिष्ठाननुबन्धित्व-
ज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानं कृतिसाध्यताज्ञानञ्च त्रितयमेव हेतुः त्रयाणां परस्परस-
हकारित्वाच्च नैकेकशः प्रवृत्त्यापत्तिः एतज्ज्ञानत्रयविषयाणां बलवदनिष्ठाननुब-
न्धित्वादीनां त्रयाणामेव च लिङादिपदशक्यता ननु बलवदनिष्ठाननुबन्धि-
त्वविशिष्टेष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वान्वेन त्रयाणां विशेष्यविशेषणभावे वि-
निगमनाविरहेण गुरुधर्मावच्छिन्नशक्यतायाहुस्यप्रसङ्गात् एवञ्च त्रयाणामेव योग्य-
ताबलाद्धात्वर्थयागादावप्ययात् पचेदित्यादौ पाक कृतिसाध्य इष्टसाधनं बलव-
दनिष्ठाननुबन्धीचेत्याकारको बोधः यजेदित्यादावप्येवमेव बोध्यम् एवं सति न
कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ त्रयाणामेव विध्यर्थत्वस्य तेषां नञर्थभावेन प्रतियोगित-
याऽन्वयस्य च युक्तत्वेऽपि कलञ्जभक्षणे कृतिसाध्यत्वस्य कृतितत्पेष्टसाधन-
त्वस्य च सत्त्वान्नतयोर्विध्यर्थत्वं येन तदभावो नञाप्रत्याप्येत नचा बलव-
दनिष्ठाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वस्य विध्यर्थत्वमुक्तरीत्या
नञाबोध्यते एवञ्च विशिष्टस्य विध्यर्थत्वं तस्याभावेन सहाय्ययाभिधान-
ञ्चायुक्तमिति चेदप्रेतं प्रतिभाति नञसमभिव्याहारस्थले तेषामेकेकविशि-
ष्टापरस्यापि विध्यर्थत्वं तदभावस्य नञर्थत्वञ्च सम्भवति नच त्रयाणां
भावरूपत्वेन विशेषणयति विशिष्टाभावस्य विशेष्याभावरूपस्य विशेषणां
द्विशिष्टाभावानां बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वाभावरूपतैवस्यादिति । गुरुमतेत्विति
लिङो नेष्टसाधनत्वमर्थः प्रत्यह शुचिः संध्यामुपासीत इति विधेरप्रामाण्य-
नित्यस्य कर्मणः फलाजनकत्वेन संध्योपासनमिष्टसाधनमिति बोधस्तद्वदित्य-
नचास्तु कार्यत्वमेव लिङर्थस्तथाचोक्तवाक्यात् स्वर्गकामनियोज्यताको-
नाकत्वसम्बन्धेन स्वर्गकामविशिष्टो वा याग कार्यतावानिति बोधनिमित्त-
यत् स्वर्गकामनियोज्यताकत्व न स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वं तथासति स्वर्गक-
तिसाध्यताविशिष्टे यागे कार्यत्वान्वयबोधने उक्तवाक्यस्य निराकाङ्क्षत्वप्रस-

कार्यत्वस्यापि कृतिसाध्यतात्मकत्वात् नच तदीयकृतिसाध्यत्वधीविशेष्यत्वमेव तन्नियोज्यताकृत्यमिति वाच्य स्वर्गकामः पचेदित्यादेः प्रामाण्यप्रमज्ञात् स्वर्गकामनिष्ठं यत् पाको मत्कृतिसाध्यः, इति ज्ञानं तद्विशेष्यत्वस्य पाके सत्त्वात् किन्तु स्वर्गकामनिष्ठस्वर्गसाधनताज्ञानजन्यकार्यताज्ञानविशेष्यत्वमेव स्वर्गकामनियोज्यताकृत्यम् । इत्थञ्च स्वर्गकामनिष्ठं यत्स्वर्गसाधनताज्ञानं तद्यागविशेष्यकं प्रथमं न सम्भवति यागस्य हि इच्छाविशेषरूपत्वेन स्वर्गपर्यन्तस्थापितत्वाभावात् साक्षात्स्वर्गसाधनत्वं किन्तु स्वजन्याष्टद्वारेण तथाचाष्टम्योपस्थापकपदभावे उपस्थित्यसंभवात् स्वजन्याष्टवत्त्वसम्बन्धावच्छिन्ना या स्वर्गसाधनता तत्प्रकारक्यागविशेष्यकज्ञानस्योक्तवाक्यादनुत्पत्तेः अन्विताभिधानवादिनां तेषाम्भते सम्बन्धस्यापि पदोपस्थितस्यैव भानात् अतः कार्य एव लिङादिविधिप्रत्ययस्यार्थः कार्यञ्चापूर्वाख्यमष्टापरपर्यायं तत्रकार्यत्वंतु कृतिसाध्यत्वमेव तेनैव रूपेण लिङादिनाऽपूर्वस्यप्रतीतिः तथाच लिङादिपदेन कार्योपस्थित्या स्वर्गकामनिष्ठेन कार्ये स्वर्गसाधनम्, इत्याकारकज्ञानेन जायमानं यत् कार्यं कृतिसाध्यम्, इत्याकारकं कार्यत्वेनापूर्वाधगाहिज्ञानं तद्विशेष्यत्वस्यापूर्वं सत्त्वात्प्राक्तनियोज्यताकृत्यान्वयस्तदेकदेशेकृतावेव च धात्वर्थयागादेः विषयत्वसम्बन्धेनान्यवस्तयाच यागविषयककार्यं स्वर्गकामनिष्ठस्वर्गसाधनताज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानविशेष्यम्, यतस्वरूपपयवसायी, यागस्य कार्यं स्वर्गकामनियोज्यताकृत्यम्, इत्याकारकः प्रथममन्वयबोधः अथवा नियोज्यताकृत्यानवगादी, यागस्य कार्यं स्वर्गकामकृतिसाध्यम्, इत्याकारकः प्रथममन्वयबोधः । तदनन्तरं यागजन्यस्यापूर्वस्य स्वर्गकामकृतिसाध्यत्व स्वर्गकामनियोज्यताकृत्यस्या यागस्य स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वे स्वर्गकामनियोज्यताकृत्यम्भित्ताऽनुपपत्तिमित्यनुपपत्तिज्ञानसद्वृत्तात् स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यादेश, स्वर्गकामनियोज्यताको यागः, इत्याकारकः यागः स्वर्गकामस्यकृतिसाध्यः, इत्याकारको वा यागादिगोचरप्रवृत्तयुपयोगी जायमानोबोध औपादानिकोबोधइति व्यपदिश्यते । तृत्तिकामोभुञ्जीतेत्यादौ लौकिकलिङ्गविस्थले तु कापेत्वमेवलिङ्ग्यस्तस्य भोजनेऽन्वयात् तृत्तिकामस्य कार्यं भोजनमित्यन्वयबोधः अत्रापि कार्यत्व कृतिसाध्यत्वं सर्वत्र च कार्यत्वाप्रथममुख्यविशेष्यकपक्षे चतुर्गते बोधः सिद्ध्यर्थकस्थले तैःशाब्दबोधस्यानङ्गीकृतत्वात् । न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ निषेधस्थले तु नत्रर्थाऽऽरे प्रतिरोधितान्त्वन्धेन धात्वर्थभक्षणस्यान्वयः कलञ्जभक्षणाभावस्य च जन्यत्वसम्बन्धेन लिङ्ग्यकार्योऽन्वयः तथाच कलञ्जभक्षणाभावन्यं कार्यमिति प्रायमिकोऽन्वयबोधः अनन्तरं च कार्यस्य कलञ्जभक्षणाभावजन्यत्वख्यापनं कलञ्जभक्षणस्य दुरितसाधनत्वं विनाऽनुपपत्तिमित्यनुपपत्तिज्ञानसद्वृत्तादुक्तवाक्यादेश कलञ्जभक्षणं दुरितसाधनत्वमयगन्त्य ततो निवर्तते इति ॥ अथ प्रमज्ञात्प्रमत्तमप्यप्रसंक्षेपतः प्रदर्शयते तेषान्त्येषा प्रक्रिया भावनाज्ञानमेव प्रवृत्तिकारणं प्रवृत्तिश्च द्विविधा स्वेच्छाधीना परेच्छाधीना च तत्रायायाम्प्रवृत्ताविष्टसाधनत्वमेव कारणं द्वितीयस्यामाज्ञाप्रेरणादिज्ञान कारणं गुरोराज्ञयेद् करोमि चेन्नस्य

मेरणयेदं करोमीत्यादिव्यवहारात् आज्ञादिभ्यः प्रयत्तयितृनिष्ठप्रवर्त्यपुरुषप्रवृत्त
 नुकूलव्यापाररूपा भावनैव सा च यत्र प्रयत्तयिता चेतनस्तत्र तन्निष्ठा तदभिप्राय
 रूपा यत्र चाचेतनो लिङादिः प्रयत्तयिता तत्राभिधापदव्यपदेष्टया प्रवर्तनाऽपि
 पर्याया प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारविशेषरूपस्य भावना तादात्म्येन लिङादिनिष्ठा न
 समवायेन तन्मते समवाया नङ्गीकारेण धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यस्यैवापगमात् ॥
 भावनां शाब्दोभाषनेति व्यपदिशन्ति तथाच गुर्यभिप्रायज्ञानावया शिष्यः प्र
 सते तथा लिङादिविधिनिष्ठोक्तभाषनाज्ञानान् सर्वे आम्तिशः प्रयत्तयते इत्यत्र
 भावना द्विविधा अर्थभाषना शाब्दोभाषना च तत्रार्थनिष्ठाऽर्थभाषना अर्थोप
 गादिः आत्माच तत्र यागादिनिष्ठस्य यागादिविषयकत्वम् आत्मनिष्ठत्वमात्राभि
 तत्वे तथाच यागादिविषयिकाऽऽत्माभिता प्रवृत्तिरार्थभाषना अर्थभाषनाविष
 यिका शाब्दनिष्ठा भाषना शाब्दोभाषना उभयाऽपि भाषना लिङादिविधिवा
 च्या तत्रार्थभाषना लिङादिव्याख्याऽपि तथाच आख्यातत्वमर्थभाषनायाः शक्तौ
 पच्छेदकं विधित्वं शाब्दभाषनायाः शक्तौ पच्छेदकं तदुक्तम् । अभिधां भाषनां
 माहुरन्वामेव लिङादयः । अर्थात्मभाषना स्वस्या स्वार्थरूपातस्य गोचरः ॥ इति अ
 त्रार्थाभाषनेत्यस्य अर्थविषयिणी आत्मनिष्ठाभाषनेत्यर्थः भाषनात्पञ्च किमर्थ
 केनभाष्यं कथभाष्यमित्यत्रप्रपञ्चापारम्भरूपम् तत्रशाब्दभाषनायां किमर्थ
 मिति फलाकाङ्क्षायांमार्थभाषना फलत्वेन सम्बध्यते केन भाष्यमिति करणाका
 ङ्क्षायां लिङादिज्ञान करणात्वेन सम्बध्यते कथम्भाव्यमिति इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां
 प्राशस्त्यज्ञानमिति कर्तव्यतात्वेन सम्बध्यते अर्थभाषनायास्तु स्वर्गादि फलत्वेन
 यागादि, करणत्वेन प्रयाजादिकमितिकर्तव्यतात्वेन सम्बध्यते तथाच स्वर्ग
 कामो यजेतेति वाक्यात् यागकरणिकप्रयाजादीतिकर्तव्यताकाङ्क्षया फलिकामा
 यना लिङज्ञानकरणकप्राशस्त्यज्ञानेतिकर्तव्यताऽप्रवर्तनाविषयोभूतेतिबोधः । य
 तन्मते न कलञ्जं भक्षयेदित्यादीनिबतनैव विधिप्रत्ययायां भजो पातकव्यमा
 त्रम् पञ्चज्ञानं नम्रवस्य धान्यर्थेन प्रातिपदिकात्थेन याऽन्वयविरहात्तन्मते भट्ट
 चार्येणात्र प्रदर्शितम् ॥ मण्डनमिथ्यानाम्नते तु नैयायिकानामिवेष्टनाधनत्वमेव
 विध्यर्थः तदुक्तं तेः । 'पुंसां नेष्टाभ्युपायत्वात्किवास्वन्धः प्रवर्तकः । प्रवृत्तिहेतु
 धर्मश्च प्रवदन्ति प्रवर्तनाम्' इति अस्यार्थस्तु 'इष्टाभ्युपायत्वात्, इष्टसाधनत्वात्
 अन्यो धर्मः क्रियामु न प्रवर्तकं किन्विष्टसाधनत्वरूपो धर्मेणप्रवर्तकः, तमेव
 प्रवृत्तिहेतुधर्ममिष्टसाधनत्वात्वे प्रवर्तनाम्प्रवदन्तीति अत्रेष्टाभ्युपायत्वपदे तज्ज्ञा
 नं परम् । एतन्मते न कलञ्जं भक्षयेदित्यादावपि नैयायिकवदेव बोधइति प्रतिभाति
 ननु राजपुरुष इत्यादी राजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणोपगमे राजसम्बन्ध
 भिन्नपुरुष इत्यभेदान्वयबोधः स्यात्तथासति विग्रहवाक्यसमासयो समवायौ
 नाकारकानुभवजनकत्वनियमो भज्येत अतो राजपदस्य राजसम्बन्धपक्षे
 चित्ता एव मत्पुन्यवाक्यात् राजसम्बन्धवान्पुरुषइत्यन्वयबोधस्य जायमानो
 विग्रहवाक्यसमासयो समानाकारकानुभवजनकत्वमप्युपपद्यते तथाच

प्राभावेन धात्वर्थभक्षणादेः प्रतियोगितयान्वयेऽपि न क्षतिः। राजपुरुषइत्यादिसमास-
स्थले तु पुरुषादिपदार्थेन समं राजादिपदार्थस्य न भेदान्वयबोधः किंतु तेन समं
विभक्त्यन्तार्थविशिष्टलक्षणिकराजादिपदोपस्थाप्यराजसम्बन्धादेरभेदान्वयबोध-
एवेति नदोषः एवं मुखचन्द्रइत्यादिरूपकस्थले चन्द्रादिपदस्य चन्द्रादिसदृशलक्षण-
या चन्द्रादिसदृशभेदान्वयबोधएव नतु सादृश्यादिसम्बन्धेन चन्द्रादेर्मुखादायन्वय-
इति न तत्र व्यभिचारः । केचित्तु रूपकस्थले चन्द्रादिपदस्य चन्द्रादिसदृशे न
लक्षणा किन्तु तत्र मुख्यार्थचन्द्रादेरभेदभ्रमो मुखादौ, मुखं न चन्द्र इत्यादिविशेष-
दर्शनदशायाञ्च न तत्र शाब्दोऽभेदप्रत्ययः अपितु शब्दजन्यविशालितपदार्थोप-

साक्षाद्भेदेनान्ययनियमस्योक्तारो नोचितइत्यत आह राजपुरुषइत्यादौति अय-
मभिप्रायः उपदर्शितान्ययव्यतिरेकाभ्यां गृह्येतस्य नामार्थयोर्भेदान्वयनियमस्य
बलवत्तरधाधकादृते परित्यागो नोचितः उक्तस्थले हि राजादिपदार्थस्य राजा-
दिसम्बन्धिनि लक्षणोपगमेनापि निर्वाहः । यद्यपिसम्बन्धिनि लक्षणोपगमे विप्र-
हवाक्यसमासयोः समानकारानुभयजनकत्यनियमभ्रः प्रसज्यते तथापि पीत-
मम्वरं यस्येति विप्रहृता यस्मान्धपाताभिन्नाम्ब्वमिति बांधस्य पीताम्बरइति बहु-
व्रीहेश्च पीताभिन्नाम्बरधामिति बांधस्य विभिन्नाकारवस्त्वैवोद्यत्समानाकारका-
नुभयजनकत्यनियमो न सार्वत्रिकइत्यतो नदोषः । तेन सममिति पुरुषादिपदार्थेन
समम् । विभक्त्यन्तार्थेत्यादि विभक्त्यन्तार्थां यत्राजसम्बन्धित्वतद्विशिष्टत्वर्थः ।
ननु समासस्थले राजसम्बन्धिपुरुषार्थे शक्तिरेव किमिति नोपेयते इति चेत् एवमपि
शशशृङ्गादिपदार्थस्यालीकतया तत्र शक्त्यसम्भवात् पृथग्गर्थानां पदानां समुदाय-
शक्त्याविशिष्टकार्यप्रतिपादकत्वरूपैकार्थभावाऽपि न सम्भवतीति शशशृङ्गमि-
त्यादौ समासः प्रातिपदिकसंज्ञा च नोपपद्येत सिद्धान्ते तु स्वार्थपर्यवसायिनां
पदानामाकाङ्क्षाद्यथात्परस्परसम्बन्धरूपव्यपेक्षामकसामर्थ्यमादायापपद्यत नहि
असत्त्वयातिविषयीभूते शशशृङ्गादौ शशशृङ्गादिपदस्य शक्तिः सम्भ-
वति असत्पदार्थं ज्ञानकरणेन्द्रियादेर्व्यापारधिरहेजासत्त्वयातेरनङ्गीकारात्
भामत्यादायमत्त्वयातेर्विस्तरेण सङ्गतत्वात् अतो न समासे शक्तिरधिकन्तु-
गूढायताघालोके विवंचितं गुरुररणैः । एवमित्यादि ननु रूपकस्थलेऽपि
सादृश्यवैधेय विपद्यते चन्द्रइत्यमुसमित्युपपद्यते मुखचन्द्रइति न बोध-
स्थलऽनुभूयमानस्य चमत्कारार्थलक्षण्यस्यानुपपत्तिरिति चेत् घटस्य घट-
घोषइतियास्यतां जायमानया गङ्गातोरवृत्तिर्घोषइति प्रतीत्या गृहेरयुक्तस्य दतो-
ण्या जायमानाया गङ्गातोरवृत्तिर्घोषइति प्रतीतेः साम्येऽपि चैकस्याप्यशक्तेः सत्त्वेन
तिमहिम्ना शैत्यपावनत्वादिविशेषस्तीरे प्रतीयते न्याति । न च सम्बन्धादेरिति
भयप्राविशिष्टत्वेऽपि अभेदान्वयबांधप्रयोजकसमाना भावः ॥ तत्तन्नामपदेत्यादि
पदानीनचन्द्रसदृशोपस्थित्यादियदितिसामग्र्योपयोग्यमपि राजादिनामपदजन्यत्वात्
ध्वलक्षणं निपद्यतीति ॥ नतत्रशाब्दइति तद्विनिश्चयस्तथा तस्यविशेष्यतासम्बन्धे

द्वयजन्यवाक्यार्थद्वयान्वयबोधे पुरुषस्य राजसम्बन्धविशेष्यतया भानानुपपत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्ययाधीनतत्त्वदार्थोपस्थित्यजन्यतत्त्वदर्शप्रकारकशब्दत्वावच्छिन्नप्रत्ययः । प्रत्ययजन्योपस्थितेः समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या हेतुत्वोपगमम् । अथैवमपि यत्र राजापुरुष इत्यत्र पुरुषपदाधीनपुरुषोपस्थितौ प्रत्ययवशात्कश्चित्प्रत्ययार्थोऽपि विपयीभूतः तत्र प्रत्ययजन्यतया विधिसमूहालम्बनोपस्थितेर्विशेष्यतासम्बन्धेन पुरुषोऽपि सत्त्वात्तस्य राजप्रकारकान्वयबोधे विशेष्यतया भानापत्तिर्दुर्वारिव । नच प्रत्ययजन्यतावच्छेदकीभूतविशेष्यतासम्बन्धेनोपस्थितेर्हेतुत्वोपगमादनुपपत्तिः तादृशसमूहालम्बनोपस्थितिरूपितपुरुषनिष्ठविशेष्यताया नाम्नएव जन्यतावच्छेदकत्वादि-ति वाच्यम् ज्ञानभेदेन विशेष्यताभेदाभावात् यत्र कुत्रचित्प्रत्ययादेव लक्षणादिना पुरुषायुपस्थितिस्तत्र तादृशोपस्थितिरूपितप्रत्ययजन्यतावच्छेदकीभूतविशेष्यतातः

नाधिकरणे पुरुषविशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थितेरभावाद्वाच्यमिचारीऽतस्तत्त्वमपदप्रयाज्यतत्त्वमार्थेनिष्ठभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शब्दबोधे विशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थितिः कारणमित्यत्रैवतारपथम् । एतद्वराज्ञादिनामपदप्रयोऽयप्रकारतानिरूपितविशेष्यतः सम्बन्धेन शब्दबोधः स्वत्वपदमनुपुरुषेतीति व्यभिचारः । राजसम्बन्धः प्रमेयइत्यादि जत्र सम्बन्धपदेन पट्टया च स्वत्वस्योपस्थित्या स्वत्वनिष्ठप्रकारतायां पट्टीप्रयोज्यत्वस्येव सम्बन्धपदप्रयोऽयस्वत्वापि सत्त्वात् तथापि ध्वविशेष्यतासम्बन्धेन शब्दबोधाधिकरणे पुरुषे विशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थितिर्नास्तीत्यतोऽनुपपत्तिरिति भावः । राजसम्बन्धविशेष्यतयेति राजनिरूपितस्वत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतयेत्यर्थः । प्रत्ययाधीनेति तथाचोक्तस्वत्वे सम्बन्धपदेन पट्टया च स्वत्वस्योपस्थितत्वेन प्रत्ययाधीनस्वत्वोपस्थित्यजन्यस्वत्वप्रकारका नोक्तवाक्यजन्यः शब्दबोधोपातोऽस्य कार्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया न प्रत्ययजन्योपस्थितेरपेक्षेति भावः । अस्यापि यथाश्रुतार्थं न तात्पर्यं तथासति राजापुरुषइत्यादौ भेदावयवबोधो नवार्यत विप्रकृत्युपस्थापितकृतस्य पुरुषे कार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादतः प्रत्ययाधीनोपस्थितिर्विषयत्वाप्रयोऽयभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शब्दबोधे विशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतुत्व एवतात्पर्यम् एवञ्च पुरुषे प्रत्ययजन्योपस्थित्यभावात् तत्र विशेष्यतासम्बन्धेन भेदान्वयबोधः । तस्येति पुरुषस्येत्यर्थः । प्रत्ययजन्यतेति एवञ्च प्रत्ययजन्याया उपस्थितेः समूहालम्बनत्वेऽपि प्रत्ययजन्यतावच्छेदकीभूतविशेष्यताऽत्र स्वत्वएव नतु पुरुषे तदंशे नामपदजन्यतावच्छेदकविशेष्यतया एव सत्त्वात्तादृश तादृशसमूहेत्यादिना । ज्ञानभेदेऽपि समानाकारकज्ञानाधिकारः ।

पुरुषादिपदजन्य पुरुषाद्युपस्थितिविशेष्यताया अभिन्नतया तावताऽप्युक्तातिप्रस-
ङ्गवारणासम्भवादिति चेन्न स्वजनकज्ञानीयप्रत्ययवृत्तिप्रकारतानिरूपितावशेष्यता-
विशिष्टविशेष्यतासम्बन्धेनोपस्थिते हेतुयोक्तसमूहालम्बनोपस्थितिरूपितपुरु-
षनिष्ठविशेष्यतायाश्च तादृशोपस्थितिजनकज्ञानीयप्रत्ययवृत्तिप्रकारतानिरूपितविशे-
ष्यतासामानाधिकरण्यविरहान्नातिप्रसङ्ग इतिरुदन्ति॥ तदसत् प्रत्ययत्वस्यानुगतान-
तिप्रसक्तस्य दुर्वचतया उक्तकार्यकारणभावकल्पनाया असम्भवात् । राजसम्बन्धः
पुरुष इत्यादौ सम्बन्धादिपदे इस्पन्दत्वादिभ्रमदशायां सम्बन्धादिविशेष्यकराजादि-
रदाथमकारकान्वयबोधानुपपत्तेः । राज्ञ पुरुषइत्यादौ इस्पन्दादिषु सम्बन्धादिप-
दस्थभ्रमदशायां सम्बन्धांशे राजादिप्रकारकान्वयबोधोपापेक्षे । नच प्रत्ययत्वेनज्ञातं
प्रपदं तत्पदजन्योपस्थिते कारणत्वादेतदोपलब्धस्य नावकाशइति वाच्यम् राज्ञ'पु-
रुषइत्यादौ पष्ठ्यादेः प्रत्ययान्वाद्यनुपस्थितिदशायामपि आनुपूर्वीविशेषमकारकज्ञाना-

ताया चेक्यादाह ज्ञानभेदेनेति । भेदाभावादिति विशेष्यताया अभिन्नतयेत्यव-
यमभिन्नत्वे हेतु । स्वजनकज्ञानीयेति अत्र स्वपदेनोपस्थितिर्ग्राह्या तज्जनकज्ञानी-
या या प्रत्ययनिरूपितशक्तिलक्षणाऽन्यतररूपवृत्तिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यता
स्यसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तद्विशिष्टविशेष्यतेत्यर्थः । इत्थञ्च पुरुषस्य विभ-
क्तिपदलक्ष्यार्थत्वेऽपि विभक्तिजन्यसमूहालम्बनोपस्थितिविषयत्वेऽपि वा राजा-
पुरुषइत्यादौ नापि स्वपदेन समूहालम्बनोपस्थिते परिग्रहे तज्जनकत्व-
मुपदशकथमिति ज्ञानीयप्रत्ययवृत्तिप्रकारतानिरूपितेकस्मिन्निष्ठविशेष्यताविशिष्टवि-
शेष्यतासम्बन्धेनोपस्थिते पुरुषे विरहात् प्रत्ययपदलक्षणार्थपुरुषपरिषयकोपस्थिते
स्थपदेन परिग्रहे तु तज्जनकज्ञानीयप्रत्ययवृत्तिप्रकारतानिरूपितपुरुषनिष्ठविशेष्य-
ताविशिष्टविशेष्यता सम्बन्धेनोपस्थितेः स्थलान्तरे पुरुषे सद्ये तत्र भेदान्वाय-
बोधेऽपि 'राजापुरुषइत्यत्र,' पुरुषपदाधीनपुरुषोपस्थितिरन्ये स्वपदेन पुरुष-
पदजन्यपुरुषोपस्थितिपरिग्रहे तज्जनकज्ञानीयप्रत्ययवृत्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्य-
तायाः पुरुषे विरहेण तद्विशिष्टविशेष्यतासम्बन्धेनोपस्थिते पुरुषेऽभावापत्ति-
रिति भावः । उपस्थितेहेतुतयेति तत्तन्नामपदप्रयोगतत्तन्नामार्थनिष्ठप्रकारतानिरू-
पितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोध प्रतीतिशेष ॥ पाणिन्यादिमन्केतविशेषसम्ब-
न्धेन प्रत्ययपदव्यत्यस्य स्रोजसाधन्यतमत्वस्य वाऽनुगतस्य प्रत्ययत्वस्य सम्भवादाह
राजसम्बन्धइत्यादि । सम्बन्धादिविशेष्यतेति स्थत्वादिविशेष्यवेत्यर्थः । अनुपपत्ते-
रिति प्रत्ययवृत्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेनोपस्थिते स्वपदे विरहा-
दिति भावः । प्रत्ययत्वेन ज्ञातमिति तृतीयाधः प्रकारत्वं तथाच प्रत्ययत्वप्रका-
रकज्ञानविशेष्यमित्यर्थः । एवञ्च सम्बन्धपदे प्रत्ययत्वभ्रमदशायां प्रत्ययत्वेन
ज्ञातं यन्मन्बन्धपदं तज्जन्योपस्थिते सत्त्वाप्रानुपपत्तिर्न अत्र प्रत्यये सम्बन्धपद-

धीनतदर्थोपस्थितिसत्त्वे शाब्दबोधोत्पत्त्या प्रत्ययत्वप्रकारकज्ञाननिवेशासंभवात्
इदम्पुनरप्रतत्त्वम् राजा पुरुष इत्यादौ पुरुषादिविशेष्यकराजादिप्रकारकमेतन्न
बोधस्यापसिद्धत्वं नापत्तिसम्भवः यत्र पट्टादिविभक्तेरेव स्वार्थसक
शक्तिभ्रमेण वा पुरुषाद्युपस्थितिस्त्वत्र तल्लिखितः । राजादिपद इत्यादि
मसिद्धइति चेत्तर्हि तादृशबोधे . . . . . पुनर्विचारः . . . . .
कृततत्तद्विभक्तिजन्यपुरुषाद्युपस्थितिघटितसामग्र्या एव तादृशबोधोत्पत्तिः . . . . .
कतया तदभावादेव न तदापत्तिः । अतएव स्वत्वादिसम्बन्धेन राजादिवि . . . . .
पादितात्पर्यक तदादिपदयदितात् ससुन्दरइति वाक्यात् पुरुषादिविशेष्यकस्वत्वा
दिसंसर्गकराजादिप्रकारकशाब्दबोधस्य च मसिद्धत्वा राजा पुरुषः सुन्दर इत्यादौ
पदार्थोपस्थितियोग्यताज्ञानादिवलात्तादृशशाब्दबोधोपापत्तिरित्यपि निरस्तम् ससुन्दर
इत्यादिवाक्याधीनशाब्दबोधसामग्र्यास्तत्पदत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकसुन्दरादिपद
सर्वाभिव्याहारज्ञानसहकृततदादिपदजन्यतादृशविशिष्टार्थोपस्थितिघटिततया तदभा
वादेवापत्त्यभावात् ॥ अथैतादृशरीत्याऽऽपत्तिवारणे राज्ञःपुरुषइत्यादौ स्वत्वादिसम्ब
न्धेन पुरुषादौ राजाद्यन्वयबोधस्वीकारेऽपि क्षतिविरहादुक्तव्युत्पत्तिर्निर्युक्तिका
विभक्तीनां सम्बन्धादिवाचकत्वमपि निर्युक्तिकं नीलोद्यत्इत्यादौ विशेषणवाचक

एवममदशायामापत्तिस्तस्य प्रत्ययत्वेन ज्ञानत्वाभावादिति । ज्ञाननिवेशासम्भ
वादिति अत्र प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मेण ज्ञाते यत्तज्ज्ञान्योपस्थितित्वेन कारणम्योक्तौ
यत्रपि सम्बन्धपदत्वस्य प्रत्ययत्वव्याप्यत्वाभावात्तद्व्यपदेशायाशापत्तिः इत्स्वादेः
प्रत्ययत्वव्याप्यत्वात् सम्बन्धादिपदे इत्स्वादिममदशायाम् नानुपपत्तिः धर्मादौ
प्रत्ययत्वव्याप्यत्वस्योपलक्षणत्वात् प्रत्ययत्वाच्च ज्ञानदशायाम् नानुपपत्तिस्त
थापि राज्ञइत्यानुपूर्वीविशेषाज्ञानदशायां राज्ञन्इत्यादिज्ञानदशायामपि
शाब्दबोधोपापत्तिः तद्व्यक्तित्वादिनाहतादिज्ञानदशायांशाब्दबोधोपापत्तिश्चातो न
ज्ञाननिवेशेऽपि निर्वाहइति बोध्यम् ॥ यादृशं फलं क्वचित्प्रसिद्धमिति
तादृशस्यैवापत्तिः सम्भवति क्लृप्तगम्योवलात् यादृशं तु सर्वथैवापत्तिदं तादृशस्य
नापत्तिः सम्भवत्यापादकमाभावनो नाशमेतान्वयबोधव्यतिरिक्तत्वाद् इदम्पुनरत्रतत्त्व
मिति । तत्पदत्वावच्छिन्नविशेष्यकेति अस्य ममभिव्याहारज्ञानेन सहान्वयः ।
एतादृशरीत्येति आनुपूर्वीविशेषरूपाकाङ्क्षायाः प्रयोजकत्वकल्पनयेत्यर्थः । उक्त
व्युत्पत्तिरिति निपातातिरिक्तनामार्थबोधेन साक्षादनन्वयनियमइत्यर्थः । निर्यु
क्तिकेति राज्ञापुरुषइत्यादौ भेदान्वयबोधवारणस्याकाङ्क्षान्न नचिदोपरूपरारणवि
रहादेव सम्भवादितिभावः । सम्बन्धादिवाचकत्वमिति आदिपदान्कर्मत्वकर्तृत्वा

इदमभिध्याहृतविभक्तेरिव सर्वविभक्तीनां साधुत्वमात्रार्थकत्वस्यैवोचितत्वात् नहि
 तत्र तथाविधान्वयवोधापगमे तत्स्थलीयसामग्रीवलाद्राजापुरुषइत्यादिष्वपि तथावि-
 शान्वयवोधप्रसङ्गः सम्भवति तत्स्थलीयसामग्र्याः पृथुचन्तराजपदत्वाद्यवच्छिन्न-
 र्मिक पुरुषादिपदसमभिध्याहाररूपाकाङ्क्षाज्ञानघटिततया तदभावादेव तत्र तादृश-
 सामग्र्याअभावात् एवञ्च राजपुरुषइत्यादि समासे राजादिपदस्य राजसम्बन्ध्या-
 दितलक्षणास्वीकारोऽपि व्यर्थः तत्र भेदान्वयवोधस्वीकारेऽपि क्षतिविरहात् । नच
 तत्र भेदान्वयवोधाभ्युपगमे तत्स्थलीयसामग्रीवलाद्राजापुरुषइत्यादावपि तादृशान्व-
 यवोधापत्तिरिति वाच्यं तत्स्थलीयशब्दबोधे राजपदत्रान्वयवहितोत्तरपुरुषादिपदत्व-
 रूपानुपूर्वीविशेषज्ञानस्य हेतुतयाऽसमासस्थले पुरुषादिपदस्य विभक्त्या राजादिपद-
 यवहितत्वात्तादृशानुपूर्वीविशेषज्ञानासम्भवेन तत्र तादृशबोधसामग्र्याअसिद्धेः ।
 नच प्रकृतिप्रत्यययोरानुपूर्वीविशेषरूपस्याकाङ्क्षात्वात्प्रातिपदिकद्वयाव्यवधानघ-
 टितोक्तानुपूर्वीविशेषज्ञानस्य हेतुत्वमेव निष्प्रामाणिकमिति वाच्यं भवन्मतेऽपि
 राजपुरुषइत्यादौ यादृशसामग्रीवलाद्राजपदार्थराजसम्बन्धिपुरुषपदार्थयोरभेदान्वय-
 बोधस्तादृशसामग्रीवलाद्राज्ञः पुरुषइत्यादावपि राजादिपदस्य राजसम्बन्ध्यादौ लक्ष-
 णाग्रहसत्त्वे तादृशभेदान्वयवोधप्रसङ्गवारणाय तथाविधानुपूर्वीविशेषज्ञानस्य समा-
 सजन्यबोधे हेतुताकल्पनस्यावश्यकत्वात् अस्माभिर्भेदान्वयबोधएव तादृशानुपूर्वी-
 विशेषज्ञानस्य हेतुतायाः कल्पनीयत्वात् । नचोभयमत एव राजसम्बन्धिनि राज-
 पदस्य स्वारसिक लक्षणाग्रहेण राजपुरुषइत्यत्र राजसम्बन्धिपुरुषयोरभेदान्वयबोधो

दिपरिग्रहः । उचितत्वादिति नच घटमित्यादिद्वितीयाद्यन्तमात्रप्रयोगस्थले जा-
 यमानस्य कर्मस्य घटीयमिति शाब्दबोधम्यानुपपत्तिः कर्मत्वस्यात्र विशेष्यवि-
 धयैव भानावतो विभक्तेः कर्मत्वादौ शक्येणवश्यकतयानिरर्थकत्वाभिधा-
 नमयुक्तमिति वाच्यं विभक्त्यन्तपदद्वयसमभिध्याहारादेव शाब्दबोधोन्तये-
 कविभक्त्यन्तपदस्थले एकविभक्त्यन्तस्थलेमानसपवबोध इत्यभिप्रायेण प्रत्यये कर्म-
 त्वादिशक्तिप्रमादेवात्रबोधइत्यभिप्रायेण वा उक्तत्वात् ॥ प्रकारतायादिभीराज
 पुरुषइत्येवाकाङ्क्षानुपपत्तिराशङ्क्यते नचप्रकृतीत्यादि । निष्प्रामाणिकमिति
 तथाच समभिध्याहाररूपैवाकाङ्क्षाप्रयोजिका वाच्या माच राजपुरुषइत्यादाविष-
 राजापुरुषइत्यादावप्यस्तीत्यनोऽत्र भेदान्वयापत्तिरितिभावः । भवन्मतेऽपीति
 प्रकारतायादिमतेऽपीत्यर्थः । तादृशभेदान्वयबोधेति राजसम्बन्धीपुरुष-
 इत्यन्वयबोधेऽन्यर्थः । अस्माभिरिति संसर्गतायादिभिरित्यर्थः । कल्पनीयत्वादिति
 तथाच न प्रकृतिप्रत्यययोरानुपूर्वीविशेषस्यैवाकाङ्क्षान्वयं किन्तु प्रातिपदिकद्वयाव्य-
 यधानघटितानुपूर्वीविशेषस्यापीति भावः । प्रकारतायादी शक्येते नचोभयेति ।

भवति । इयांस्तु विशेषो यदस्मन्मतेऽसौ समासः पष्ठीतत्पुरुषो भवन्मते कर्मधारय इति । एवञ्च पुरुषविशेष्यकामेदसंसर्गक राजसम्बन्धिमकारकबोधे राजपदाव्यवहितोत्तरवर्त्तिपुरुषपदत्वमकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वमुभयवासिद्धमेव भेदान्वयबोधे तादृशानुपूर्वीज्ञानहेतुताकल्पनमधिकमितिवाच्यम् । उक्ताभेदान्वयबोधे तयाविधानुपूर्वीज्ञानहेतुतायां पर्यायशब्दान्तरव्युत्पत्तानुपूर्वीज्ञानजन्यतयाविवान्वयबोधे व्यभिचार-

अस्मन्मते इति प्रकारतावादिमते । भवन्मते इति संसर्गतावादिमते इत्यर्थः अय-
माशयः प्रकारतावादिनां राजपुरुषइत्यत्र यदाऽभेदमंभगकराजप्रकारकपुरुषवि-
शेष्यकबोधस्तदा कर्मधारयत्वं यदानु राजसम्बन्धिप्रकारकतावादन्यसंसर्गक पुरु-
षविशेष्यकबोधस्तदा पण्योत्पुरुषत्वम् संसर्गतावादिनां राजपुरुषइत्यत्र यदा
स्वत्यसंसर्गकराजप्रकारको राजवान्पुरुषइति बोधस्तदा पण्योत्पुरुषत्वमास्तत्वं यदा
तु राजापुरुषः राजसम्बन्धीपुरुषइति वा तादात्म्यसंसर्गको बोधस्तदा कर्मधार-
यत्वं 'यत्र स्वघटकपदार्थविशेष्यकत्वे सति स्वघटकपदानां ह्योत्तरमुत्पत्तिर्योग्य-
विभक्त्यर्थोऽथैलक्षणाधिना सामानाधिकरण्य तत्र कर्मधारयत्वं, 'यत्र स्वघटकपदानां
ह्योत्तरमुत्पत्तिर्योग्यविभक्त्यर्थोऽथैलक्षणाया सामानाधिकरण्य तत्र तत्पुरुषत्वम्,
इति त्रिप्रकारतावादिमते तयोर्लक्षणं तत्र बहुव्रीह्या त्रिप्रसङ्गा रणायोक्तविशेष्यक-
रत्नप्रियेक्षितम् । संसर्गतावादिमते तु 'यत्र स्वघटकपदार्थविशेष्यकत्वे सति
स्वघटकपदानां शक्त्यालक्षणाया वा सामानाधिकरण्यतः कर्मधारयत्वं 'यत्र न
तादात्म्यसामानाधिकरण्य तत्र समासविशेष्ये तत्पुरुषत्वम्, इति तयोर्लक्षणं तथाच
संसर्गतावादिमते राजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणास्थले राजपदपुरुषपदयोः
सामानाधिकरण्यात्पुरुषस्य विशेष्यत्वाच्च कर्मधारयत्वम् यत्पदद्वयाद्ययोरभेदा-
न्ययबोधस्तत्पदद्वये हि सामानाधिकरण्यव्यवहारइति ॥ अथ पुरुषविशेष्यकाभेद-
मंसर्गकराजप्रकारकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति राजपुरुषइत्याकाङ्क्षाज्ञानत्वेन
कारणमर्थं न सम्भवति तादृशाकाङ्क्षाज्ञानं विनापि नृपपुरुषइत्याकाङ्क्षाज्ञाना-
त्तादृशाद्वयबोधश्चीत्प्राक् ॥ ५ ॥
रूपेणाप्यन्यतमत्वेन कारणम् ॥ ५ ॥
जग्या राजोपस्थितिरेव ॥ ५ ॥
जन्योपस्थितिरेव ॥ ५ ॥
नृप राजपदजन्यराजोपस्थितिविशिष्टराजपुरुष इत्याकाङ्क्षाज्ञानघटिता-
न्यतमत्वेन कारणम् ॥ ५ ॥
नृपराजपदजन्यराजोपस्थितिविशिष्टतदाकाङ्क्षाज्ञानान्यतम-
त्वेनैव कारणमिति याच्य तयामति हि राजपदजन्यराजोपस्थितिद्वितीयक्षणे
राजपुरुषइत्याकाङ्क्षाज्ञानं यत्र जातं तत्र तदाकाङ्क्षाज्ञानमपि एककादीनेकारमवृत्तिव-
त्सम्बन्धेन राजपदजन्यराजोपस्थितिविशिष्टम् अत उक्ताकाङ्क्षाज्ञाननृतीयक्षणेऽपि
राजपुरुषइति शब्दबोधोपपत्तिः कार्योत्पत्तिप्राक्क्षणे कारणस्य तथापिधाकाङ्क्षा-
ज्ञानस्य सत्त्वात्ततोऽप्यामण्यज्ञानत्वेनैव जन्यत्वानुगोचार्थं राजपुरुषइत्याकाङ्क्षाज्ञाना-
व्यवहितोत्तरव्यवच्छिन्नमिति राजपुरुषइत्याकाङ्क्षाज्ञानत्वेन कारणमर्थं याच्य-
मेवमपि विषयविशेष्यमन्तर्धानं उक्ताव्यवहितोत्तरपुरुषविशेष्यकाभेदमंसर्गकराज-
प्रकारकशाब्दव्यवच्छिन्नमिति न कारणस्य प्रयोजनमात्रेण गुरुभूतस्य तादाशा-

वारणाय तादृशानुपूर्वीज्ञानानन्तर्यस्य कार्यतावच्छेदककोटाववश्यं निवेशनीयतया
तत्र विषयनिवेशे प्रयोजनाभावेन तादृशकार्यतावच्छेदकस्यैव भेदान्वयबोधसाधा-
रण्येनानुपूर्वीज्ञानस्य भेदान्वयबोधे हेतुताया अनाधिक्यात् । एवं तण्डुलं पचतीत्या-
दावपि पाकादिरूपधात्वर्थं कर्मत्वादिसम्बन्धेन तण्डुलादेरन्वयबोधः स्वीकर्तुमुचितः
कर्मत्वस्य पाकाद्यंशे प्रकारत्वे तत्र तत्र द्वितीयादेः शक्तिकल्पने तादृशवाक्यजन्य-
शाब्दबोधे कर्मत्वादिसंसर्गस्याधिकस्य विषयताकल्पने च गौरवात् तण्डुलं पचती-
त्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधसामग्रीवलात्तण्डुलः पचतीत्यादावपि तथाविधान्वयबो-
धापत्तिस्तु न सम्भवति । तादृशान्वयबोधे द्वितीयान्ततण्डुलपदत्वाद्यवच्छिन्नध-
र्मिकपचतीत्यादिसमभिन्याहारज्ञानस्य हेतुतया तण्डुलः पचतीत्यादौ तादृशसाम-
ग्र्या अप्रसिद्धेः । एवं पचति चैत्रइत्यादावपि कृतिसम्बन्धेन पाकादेश्चैत्राद्यंशेऽ-
न्वयबोधस्वीकारउचितः । अन्यथोक्तरीत्या गौरवात् तत्र तादृशान्वयबोधस्वीकारे
तत्स्थलीयसामग्रीवलात् पच्यते चैत्रः पाकश्चैत्रइत्यादौ तथाविधान्वयबोधोपत्तेर-
प्युक्तरीत्यैव गौरवसम्भवादिति । मैवम् राज्ञः पुरुषइत्यादौ पृष्ठ्यादेः स्वत्वादिव-

भेदन्त्याय मोधाच्च कल्पनानुचितत्वादित्याशयवानाह उक्ताभेदान्वयबोधइत्यादि॥

अनाधिक्या तन्म भेदन्त्याय त्वन्वयसंसर्गकराजप्रकारकोऽभेदसंसर्गकराजसम्बन्धिप्रकारकध-
यः पुरुषविशेषाकाशो योऽस्तदुभययोकाव्यवहितोत्तरत्वस्य सत्वाच्च कार्यताभेदो-
नया तत्प्रयुक्तं गौरवताभेद इति भावः । गौरवादिति कर्मत्वस्य संसर्गत्वं तु
तत्संसर्गं न भावतेऽन्यथाभावेन संसर्गसंसर्गभानानुपगमादिति भावः । उक्तरीत्या
गौरवादिति अर्हतातस्य कृतौ शक्तिकल्पनायां कृतेऽत्र समवायेन शाब्दबोधे भान-
कल्पनायां च गौरवादित्यर्थः॥ उक्तरीत्यैवेति तादृशशाब्दबोधप्रति तथापिधानु-
पूर्वीविशेषरूपाया आकाङ्क्षायाः प्रयोजकत्वकल्पनवैवेत्यर्थः । किञ्चात्र प्रयवन्ति
संसर्गतायादिनः “ नहि प्रजापतीयम्मे त्वं तम्मदेहि कम्बलम्, ” इत्यादौ त-
दादिपदात् प्रजापतीशब्दार्थभ्रातृजायाघटकभ्रातृपरामर्शवारणाय तदादिपदस्य
वृत्तिग्रहमुख्यविशेष्यपरामर्शकत्वव्युत्पत्तेरुपेयतया “ दर्शते राजमातृजास्तस्यै-
यामो तुरङ्गमाः । चैत्रो ग्रामगतस्तत्र त्रैः किं कियतेऽधुना ” इत्यादौ राजादि-
पदस्य राजसम्बन्ध्यादिलक्षणाकत्वे तण्डुलेन राजादिपरामर्शो नस्यात्तस्य
वृत्तिग्रहमुख्यविशेष्यत्वाभावादतो विभक्त्यधसंसर्गत्वपक्षपक्ष युक्तः तथाचैतन्पक्षे
नामार्थयोर्भेदेनान्वययोगमात्रेण राजमातृजाइत्यत्र राज्ञः स्वत्वसम्बन्धेनान्वयादेशोपपत्ते
लक्षणाया अनावश्यकत्वेन राज्ञो वृत्तिग्रहमुख्यविशेष्यतया तदादिपदेन परा-
मर्शो युज्यतण्वेति ॥ संसर्गतापक्षं प्रतिक्षिपन् प्रकारतापक्षं परिष्कुरुते मैवमि-
त्यादिना । स्वत्वादित्वाच्चकन्वमिति नन्वितः पूर्वसन्दर्भसमालोचनया, सम्बन्ध-

चकत्वमावश्यकम् अन्यथा पुरुषो न राज्ञइत्यादौ पुरुषे राजस्वत्वाद्यभावबोधानुप-
पत्तेः । नहि तत्र स्वत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाद्यभावएव प्रतीयते
नतु राजस्वत्वाद्यभावइति सम्भवति स्वत्वादिसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया प्रति-
योगितानवच्छेदकत्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धेः । अतएव
स्वामित्वादिकं परित्यज्य स्वत्वादेः पष्ठार्थतां नवीनाः स्वीकुर्वन्ति । स्वामित्वादेः
पष्ठार्थत्वे तस्य निरूपकतासम्बन्धेन पुरुषांशेऽन्वयसम्भवेऽपि तादृशसम्बन्धस्य
वृत्त्यनियामकतया संसर्गाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभाव-
स्य नव्याप्रत्यायनासम्भवात् । आश्रयतासम्बन्धाद्यवच्छिन्नाभावबोधस्यैतादृश-
समभिव्याहारस्थलेऽभ्युपगमे चैत्रादिसम्बन्धिनि धनेऽपि आश्रयतासम्बन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताक चैत्रवृत्तिस्वामित्वाभावसत्त्वात् नेदं चैत्रस्येति प्रयोगापत्तिः नच
नञ्समभिव्याहारस्थलानुरोधेन पष्ठ्यादेः स्वत्वादिवाचकत्वेऽपि राज्ञः पुरुषइत्या-
दौ पष्ठ्याद्यर्थस्य संसर्गमर्यादया भानमुचितं तस्य प्रकारत्वोपगमे तत्सम्बन्धस्या-
धिकस्य भानकल्पनेन गौरवात् । नञ्समभिव्याहारस्यैव तत्प्रकारकबोधनियामक-
त्वाभ्युपगमेन सामग्रोवलात् तत्प्रकारकबोधस्य तदसमभिव्याहारस्थलेऽसम्भवादि-

त्येन स्वत्वादीनां वाच्यत्वं प्रतीयतेऽत्रच स्वत्वत्वादि-
स्वत्वादिनैव वाच्यत्वं युक्तमन्यथा राज्ञो नेदं स्वमिति व-
पुरुषइति वाक्याच्छाब्दबोधः प्रसज्येत स्वत्वाभाववत्ता-
बुद्धिप्रत्यप्रतिबन्धकतया पूर्वग्रन्थे सम्बन्धत्वेनकीर्त्त-
रलेखसम्प्रदायानुसारेणेत्यवधेयम् । प्रतियोग्यभावाभ्युपगमोत्पत्ति-
अन्यथेत्यादि । नहीति सम्भवतीत्यनेनान्वयः । वृत्त्यनियामकतयेति वृत्तितार्त-
यामकाश्चसम्बन्धाः स्वरूपसंयोगकालिकसमवायद्विकृतविशेषण-
संभवेऽपीति पञ्चसति पुरुषो न राज्ञइत्यादौ निरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक
राजनिष्ठस्वामित्वाभावव्यविषयोच्यः सतुनसंभवतीत्याह तादृशसम्बन्धस्येति ।
वृत्त्यनियामकस्यापि तादात्म्यस्यान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादाह संस-
र्गाभावेति । आश्रयतासम्बन्धेति आश्रयत्वप्रतीतिनियामकस्वरूपसमवायादि
सम्बन्धेत्यर्थः । आश्रयत्वमपि सम्बन्धविशेषपत्र बहिर्मानयमिति निर्णयेऽपि
समुवायेन मर्यादेनचाऽत्रबहिरितिसंशयदर्शनादित्यपि कश्चित् । संसर्गमर्या-
दयाभानमुचिनमित्यादि अत्रेदं विचारणीयम् नञ्समभिव्याहारस्थलानुरोधेन
पष्ठ्यादेः स्वत्वादिवाचकत्वोपगमे नञ्समभिव्याहाराभावेऽपि पष्ठ्यापस्यापित-

ति वाच्यम् । एवं सति ननु पदं विना यादृशसमभिव्याहारस्थले यत्र धर्मिणि येन सम्यग्भवेन यस्य विशेषणतया भानं तत्र ननु समभिव्याहारे तत्र धर्मिणि तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावः प्रतीयते इति सर्वजनानुभवस्यापलापपत्तेः । राज्ञः पुरुषइत्यादिवाक्यजन्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितबोधदशायां पुरुषो न राज्ञ इत्यादिवाक्यादपि शाब्दबोधापत्तेः स्वत्वाभावबुद्धौ स्वत्वसंसर्गज्ञानस्य विरो-

म्य स्वत्वस्य प्रकारविधये च भानं युक्तं यद्युपस्थितस्याप्यर्थस्य लाघवेन संसर्गविधया भानमुपेयेत तदोक्तयुक्त्या राजपुरुषइत्यादीं पुरुषपदोत्तरैक्यचकार्थैकत्वसंसर्गकोटौ राजादिपदार्थांश्च क्षिप्य स्वसमानाधिकरणराजस्यस्यसम्यग्भवेनैकत्वप्रकारकपुरुषविशेष्यकबोधस्य शास्त्रीकारापत्तिं तथा सन्त्यनुभवव्याकुलीभावः प्रसज्येत अतो यद्यर्थविषयकबोधे यद्यर्थोपस्थितिर्नियता तत्तदर्थस्य न तत्र संसर्गविधया भानमिष्ययश्चमजीकार्थमतो न पशुपुपस्थापितस्वत्वस्य संसर्गतया भानमुपेनुमुचितमिति । अप्रामाण्यज्ञानेति एतच्च प्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपोपपत्त्यर्थमुक्तं तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्वर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिलौकिकसन्निकर्षाज्जन्यदोषविशेषाज्जन्यानाहार्यबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिहि तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित तद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यताशाल्यनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं भवति अत्र संयोगसम्बन्धावच्छिन्नबुद्धित्वावच्छिन्नप्रकारताकपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकयुद्धिप्रति समवायसम्बन्धावच्छिन्नबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नप्रकारताकपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वात् प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ तत्सम्बन्धावच्छिन्नैत्युक्तम् । एवं द्रव्यत्वेन बह्वयनाहिरद्रव्यवान् पर्वतइति बुद्धिप्रति बह्वभाषयान् पर्वतइति निश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वात्तद्वर्मावच्छिन्नैत्युक्तम् लौकिकसन्निकर्षजन्यपर्वतोयद्विमानिति प्रत्यक्षं प्रतिपर्वतोऽत्र भावानिति निश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वालौकिकसन्निकर्षाज्जन्यैत्युक्तम् शंखादोपीतत्वाभावनिश्चयेऽपि पितादिदोषद्विपितनेद्रस्य पुंसः पीतः शंस इत्यवभासतपदेत्यतो दोषविशेषाज्जन्यैत्युक्तम् नदयादौ शकुन्तलादिभेदनिश्चयेऽपीच्छया इयं शकुन्तला इयन्तीत्यादिवुद्धेरुत्पत्त्याऽऽहार्यज्ञानस्य च प्रतिबन्धकत्व नवा प्रतिबन्धकत्वमतउभयदिशि अनाहार्यत्वनिवेशः प्रतिबन्धकतायाः संशयनिश्चयसाधारणत्वात् बुद्धित्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया निवेशः ॥ पर्वतोऽत्र भावानिति ज्ञाने इदं ज्ञानमप्रमेत्यप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिते प्रतिबन्धकत्वधिरहात् प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वनिवेशः पर्वतोऽद्विमानवेति संशयस्य पर्वतोयद्विमानिन्यादि ज्ञानमप्रत्यप्रतिबन्धकत्वाग्निश्चयत्वनिवेशः इत्यमेव तद्वत्तायुद्धौ तदभावेन्याप्यवत्तानिश्चयस्यापि प्रतिबन्धकत्वं तदभावतायुद्धौ तद्वत्तानिश्चयस्य तद्वत्ताप्यवत्तानिश्चयस्य च प्रतिबन्धकत्वमूढमिति । एवं च स्वत्वसंसर्गराजप्रकारकनिश्चयस्य

धित्वे मानाभावात् । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावाप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि राज्ञः पुरुषइत्यादौ स्वत्वादेः प्रकारताभ्युपगमः समुचितः । अन्यथा तादृशसमभिव्याहारज्ञानवर्तितशब्दसामग्रीकाले राजस्वत्वाभाववान् पुरुषः सुन्दर इत्याकारकविशिष्ट-

राजस्वत्वाभाववान् पुरुषइति ज्ञानम्प्रति नप्रतिषन्धकत्वमिति बोध्यम् ॥ मानाभावादिति अथ कल्पनाया वृत्तानुसारित्वान् गच्छः पुरुष इत्यादिवाक्यजन्यबोधानन्तरं पुरुषो न राज्ञ इत्यादिवाक्याच्छब्दबोधस्यानुपादे स्वत्यमंसर्गकस्याप्युक्तवाक्यजन्यबोधस्य प्रतिषन्धकत्वं लाघवज्ञानसद्वृत्तेन तदनुपादेनैव कल्पनीयमिति मानाभावोक्तिरयुक्तेति चेन्नैवम् राजस्वत्वाभाववान् पुरुषइति ज्ञानम्प्रति अनुमिन्यादिस्वाधारणराजस्वत्वप्रकारकपुरुषविशेष्यकनिश्चयत्वेन प्रतिषन्धकत्वस्योभयवादिसिद्धतयोकज्ञानम्प्रति स्वत्यमंसर्गकनिश्चयत्वेन प्रतिषन्धकत्वान्तरकल्पने गौरवादिति ॥ वृत्त्यनियामकस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वपक्षे स्वत्वादेः प्रकारता व्यवस्थाप्य तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वपक्षेऽपि तां व्यवस्थापयति वृत्त्यनियामकत्वादि अयम्भावः यथा दण्डाद्वदस्तथा गगनेन पारिमाण्डल्यादित्यादिवाक्यस्य प्रामाणिकत्वे वृत्त्यनियामकोऽपि सम्बन्धः प्रतियोगितावच्छेदको वाक्यः उक्तवाक्याद्विदण्डजन्यो यथा घटस्त्वया पारिमाण्डल्यजम्प्रो नाकाशइति बोधो नापगन्तुं शक्यः पारिमाण्डल्यस्याणुपरिमाणरूपस्याकारणत्वेन तज्जन्यत्वस्याप्रसिद्धतयोकवाक्यस्याप्रामाणिकत्वप्रसङ्गात् अतो जन्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपारिमाण्डल्याभाववद्गगनमित्येव बोधः स्थीकर्तुमुचित इत्यर्थः जन्यत्वस्येव सम्बन्धान्तरस्यापि वृत्त्यनियामकस्य प्रतीत्यनुरोधान् प्रतियोगितावच्छेदकत्वमङ्गीकार्यम् स्वयमपि चैतद्विषयविव्यति भट्टाचार्याद्वितीयायाम् ॥ तादृशसमभिव्याहारज्ञानेति राज्ञः पुरुषइति समभिव्याहारज्ञानेत्यर्थः राजस्वत्वाभाववानित्यादि अत्र राजस्वत्वाभाववान् पुरुषइति विशदयतिद्वयावगाहिप्रत्यक्षे विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वेरीत्या विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य कारणत्वेरीत्याऽपि स्वत्वाभावइति ज्ञानमेवापेक्षितं ननु राजस्यत्वाभाववान् पुरुषइति तच्च ज्ञाननशाब्दप्रतिकूलप्रबोधाः पुरुषइतिप्रात्ययघटितशाब्दसामग्र्या राजस्वत्वाभाववान् पुरुषइति प्रत्यक्षसामग्र्याभेदाऽप्यस्यानन्वयमात्रप्रकारतायादिभिरपि तादृशशाब्दसामग्र्याः प्रतिषन्धकत्वं नृपणीयमेवेत्यतः सुन्दरपदमुपात्तम् तथाच राजस्यत्वाभावविशिष्टपुरुषविशदयणगाहिप्रत्यक्षस्य विशेषणतावच्छेदकीभूतराजस्वत्वाभावप्रकारकपुरुषविशेयवज्ञानघटितासामग्री गच्छः पुरुषइत्याकाङ्क्षाज्ञानघटितशाब्दसामग्र्योक्तेऽपि सम्भवति संसर्गतामते राजस्यत्वाभाववान् पुरुषइति निश्चयाभावात् वाचनिकत्वाभावात्तत्र राज्ञः पुरुषइति वाक्यजन्यबोधे कारणन्यविरहात् स्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञानाभाववान् पुरुषइति निश्चयाभावस्येव का-

वैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षवारणाय तत्र तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनाधिक्येन गौरवात् । अस्मन्मते तादृशसमभिव्याहारघटितसामग्र्या राजस्वत्वाभाववान् पुरुष इत्यादिवाधाभावघटिततया तत्सत्त्वे विशेषणतावच्छेदकादिप्रकारकनिश्चयरूपकारण-विरहादेव तथाविधविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षोत्पत्त्यसम्भवेन तादृशसामग्र्यास्तत्र

रणन्वात् अतस्तत्प्रत्यक्षवारणाय तादृशशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनापत्तिः प्रकारसामते तु राज्ञः पुरुषइत्याकाङ्क्षाज्ञानघटितशाब्दसामग्र्याः राजस्वत्वाभाववान् पुरुषइति बाधनिश्चयाभावघटिततया एकदा सामग्रीद्वयसमावेशो न सम्भवतीति न प्रतिबन्धकताकल्पनाऽवसरइति भावः ॥ प्रत्यक्षवारणायैति मानसप्रत्यक्षवारणादेत्यर्थः । प्रतिबन्धकत्वकल्पनेति विभिन्नविषयकप्रत्यक्षं प्रति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धक-त्वादिति भावः । अथ विभिन्नविषयकप्रत्यक्षप्रत्युक्तप्रतिबन्धकता किमर्थमग्री-कार्येति चेत् तु प्रत्यक्षसामग्र्यां शाब्दसामग्र्याश्च सत्यां प्रत्यक्षात्मकं शाब्दा-त्मकञ्च समूहालम्बनग्रापगन्तुं शक्यं प्रत्यक्षत्वशाब्दत्वयोः सांकर्यप्रसङ्गात् नापि ज्ञानद्वयमेकदा सम्भवति ज्ञानेच्छादीनां योगपदान्भ्युपगमात् अत एकतरसाम-ग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमुररीकृत्येकतरमेव ज्ञानमग्रीकार्यं तत्र यदि प्रत्यक्षसामग्री शाब्दबोधं प्रतिबन्धनीयात्तदा शाब्दसामग्र्यमुच्छिद्येत सर्वत्र शाब्दसामग्रीकाले योग्यताज्ञानादेर्मानसप्रत्यक्षसामग्र्याः सत्त्वादतः शाब्दसामग्र्येय प्रत्यक्षप्र-तिबन्धनातीति सिद्ध्यति । अस्मन्मतेइति प्रकारतायादिमते । बाधाभावेति बाधनिश्चयाभावेत्यर्थः । कारणविरहादेवेति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहियुद्धौः कार-णीभूतस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य विरहादेवेत्यर्थः । विशिष्ट-युद्धिसामान्यप्रति बाधनिश्चयस्य प्रतिबन्धकतया तदभावस्य कारणत्वमतो राजस्यत्याभाववान् पुरुषइति बाधनिश्चयरूपप्रतिबन्धकाभावस्य राज्ञः पुरुषइति वाक्यज्ञानघटितशाब्दसामग्र्यां निवेशनीयतया उक्तवाक्यज्ञानघटितशाब्दसामग्र्या उपदर्शितविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षसामग्र्याश्च युगपदवस्थानाभावात् प्र-तिबन्धकत्वकल्पनाप्रसरइति भावः । ननु राज्ञः पुरुष इत्याकाङ्क्षाज्ञानघटितशा-ब्दसामग्रीन्वायच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपिताया घटपटादिविषयकतत्तत्प्रत्यक्षत्वा-वच्छिन्नाया अनन्तप्रतिबन्धतायाः कल्पनापेक्षया लाघवाद्वाजत्यायच्छिन्नवि-षयतानिरूपितपुरुषत्यावच्छिन्नविशेष्यत्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदप्रतियोगिता-नवच्छेदकविषयताकत्यरूपयद्विभिन्नविषयकत्वं तद्विविशिष्टप्रत्यक्षत्ववावच्छिन्ना एकैव-प्रतिबन्धता कल्पनीया तथाच राजत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपुरुषत्यावच्छिन्न-विशेष्यतावन्नेति प्रतीतिसिद्धभेदप्रतियोगितानवच्छेदकविषयताकत्वस्य घटपटा-दिनिष्ठविषयताशालिप्रत्यक्षस्य राजस्वत्वाभाववान् पुरुषः सुन्दरइतिप्रत्यक्षेपि स-त्त्वात्तस्याप्युक्तप्रतिबन्धतावच्छेदकाप्रान्ततया न प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावात्त-रकल्पनमिति न ससर्गतामतेऽपि प्रतिबन्धकत्वाधिक्यमित्याशंकां निराक-

प्रतिबन्धकत्वस्याकल्पनात् । अन्यादृशप्रत्यक्षस्थलीयप्रतिबन्धकतया च न त्वन्मते
निर्वाहः । अन्यत्रान्यविधप्रत्यक्षेच्छानामुत्तेजकतया तादृशेच्छायामसत्यां चोपद-
र्शितविशिष्टैर्विशिष्टबोधत्वप्रकारकेच्छाबलादुपदर्शित विशिष्टैर्विशिष्टबोधोपपत्तये

रोति अन्यादृशप्रत्यक्षेत्यादिना राज्ञः पुरुष इत्याकाङ्क्षाज्ञानघटितशाब्दसामग्र्याः
मायेऽपि घटप्रत्यक्षं जायतामितीच्छादशायां घटप्रत्यक्षसामग्र्योत्पत्तेर्यच्छाघटित
सामग्र्या बलवत्त्वात् घटप्रत्यक्षमेव जायते ननु शाब्दबोधस्तदुपपत्त्यर्थं रा-
जस्यावच्छिन्नविषयतानिरूपितपुरुषस्यावच्छिन्नविशेष्यस्यावच्छिन्नभेदप्रतियोगि-
तानयच्छेदकविषयताकत्यरूपमिन्नविषयकत्वविशिष्टप्रत्यक्षम्प्रति घटप्रत्यक्षेच्छा-
विरहविशिष्टाया राज्ञः पुरुष इत्याकाङ्क्षाज्ञानघटितशाब्दसामग्र्या प्रतिबन्धकत्व
स्योक्ती घटप्रत्यक्षेच्छादशायां घटप्रत्यक्षेच्छाविरहेऽपि घटप्रत्यक्षसामग्र्यां राज्ञः
पुरुष इत्याकाङ्क्षाज्ञानघटितशाब्दसामग्र्याच्च सत्यां घटप्रत्यक्षापत्तिः स्यात् घट-
प्रत्यक्षेच्छावैशिष्ट्यस्यैवोक्तशाब्दसामग्र्यां सत्त्वेन तस्यां प्रतिबन्धकत्वात्सम्भवात् ।
इत्यमेव राजस्यव्याभाववान् पुरुषः सुन्दर इति प्रत्यक्षसामग्र्याः घटप्रत्यक्षं
जायतामितीच्छायाः राज्ञः पुरुष इति वाक्यज्ञानघटितशाब्दसामग्र्याच्च साये
राजस्यव्याभावविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षापत्तिः स्याद् घटप्रत्यक्षेच्छावैशिष्ट्यस्यै-
वेतच्छाब्दसामग्र्यां सायेनैतस्यां प्रतिबन्धकत्वायोगात् नचोपदर्शितभेदप्रति-
योगितानयच्छेदकविषयताकत्यरूपमिन्नविषयकत्वविशिष्टप्रत्यक्षम्प्रति राज्ञ-
स्यव्याभाववान् पुरुषः सुन्दर इति प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टराज्ञः पुरुष इत्याका-
ङ्क्षाज्ञानघटितशाब्दसामग्र्याअपि प्रतिबन्धकत्वम्याक्यम् तथाचतत्प्रत्यक्षेच्छावि-
रहकाले शाब्दसामग्र्याप्रतिबन्धकत्वात् नैतत्प्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् तथासन्नु-
क्तविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षेच्छायां राज्ञः पुरुष इति वाक्यघटितशाब्दसामग्र्यां घट-
प्रत्यक्षसामग्र्याच्च सत्यां घटप्रत्यक्षेच्छाविरहेऽपि घटप्रत्यक्षापत्तिः उक्तविशिष्ट-
वैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षेच्छावैशिष्ट्यस्यैव तच्छाब्दसामग्र्यां सायेन प्रतिबन्धक-
त्वायोगादतां घटप्रत्यक्षम्प्रति घटप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टराज्ञः पुरुष इति वाक्य
ज्ञानघटितशाब्दसामग्र्योत्पत्तेन पयमुक्तविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षम्प्रति
तत्प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टोक्तशाब्दसामग्र्योत्पत्तेनाननुगतपयमिन्नविषयकत्वप्रत्य-
क्षेच्छाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वप्रतिबन्धकभावइति ॥ अथापि यद्यच्छाब्दव्यक्ति-
माये राज्ञः पुरुष इति सममित्याहारज्ञानघटितशाब्दसामग्र्योत्पत्ते
राजस्यावच्छिन्नविषयतानिरूपितपुरुषस्यावच्छिन्नविशेष्यस्यावच्छिन्नभेदप्रति-
योगितानयच्छेदकविषयताकत्वप्रत्यक्षमुत्पद्यते तत्तद्व्यभिचार्यवच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकामायवृद्धविशिष्टराज्ञः पुरुष इति शाब्दसामग्र्योत्पत्तेन प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्
तथापि पूर्वानुदोषविरहान् प्रतिबन्धकत्वमिदोनाद्रीकणीय इति चेन्न राज्ञः पुरुष इति
शाब्दसामग्र्यां घटप्रत्यक्षसामग्र्यां घटप्रत्यक्षसामग्र्यां घटप्रत्यक्षेच्छायाभ सत्यां
घटप्रत्यक्षमिव घटप्रत्यक्षमपि स्यात् घटप्रत्यक्षेच्छावैशिष्ट्यं तद्विच्छाब्दव्यक्ति-
तया भावदयकतया घटप्रत्यक्षेच्छावैशिष्ट्यस्यैव राज्ञः पुरुष इति शाब्दसामग्र्यां

अन्यादृशविषयताया एव प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वोपगमावश्यकत्वात् । नच स्वत्वादेः प्रकाशतामतेऽपि स्वत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाद्यभावविशिष्टपुरुषादिवैशिष्ट्यबोधे तथाविधसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाधिक्येन गौरवम् । तत्संसर्गतामते तादृशसामग्र्याः स्वत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाद्यभाववत्तानिश्चयाभावपटिततया तत्सत्त्वे कारणविरहादेव तथाविधप्रत्यक्षवारणसम्भवादिति वाच्यम् मन्मते तादृशप्रत्यक्षमिति तथाविधसाम. या. प्रतिबन्धकत्वाधिक्येऽपि निरूपितत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाद्यभावविशिष्टस्वत्वादिवैशिष्ट्यबोधे तथाविधसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाकल्पनेन तदंशे साम्यात् । तथाच पूर्वोक्तराजस्वत्वाभाववान् पुरुषः सुन्दर इत्यादि विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षमिति राज्ञः पुरुष इत्यादिसामग्र्याः

सत्त्वेन प्रतिबन्धकत्वविरहात् प्रतियोग्यताभेदेऽप्युपगम्यमाने तु पटप्रत्यक्षं प्रति पटप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टायाप्य राज्ञः पुरुष इत्याकाङ्क्षाज्ञानघटितशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमतः पटप्रत्यक्षेच्छेद्योत्तेजितकृत्यतो न दोषः उत्तेजकत्वन्तु प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूताभावप्रतियोगित्वमिति ॥ प्रकारतापक्षेऽप्युक्ताकाङ्क्षाज्ञानघटितशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाधिक्यमाशङ्कते नचेति थाच्यमित्यनेनान्वयः । प्रकारतामतेऽपीति अयमाशयः स्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभावनान् पुरुष इति निश्चयस्य राजस्वत्ववान् पुरुषइति ज्ञानमन्यप्रतिबन्धकत्वेन एतन्निश्चयस्याभावो न राजस्वत्ववान् पुरुषइतिशाब्दसामग्रीघटकस्तथाचैतन्निश्चयघटितविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षसामग्र्याराजस्वत्ववान् पुरुष इति शाब्दसामग्र्याधैकदायस्थानसम्भवात् प्रकारतायादिनामपि स्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभावविशिष्टपुरुषवैशिष्ट्यप्रत्यक्षे राज्ञः पुरुषइति वाक्यज्ञानघटितशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनागौरवं समानमेवेति ॥ तथात्रिधसामग्र्याइति राज्ञः पुरुषइति वाक्यघटितसामग्र्याः ॥ तादृशसामग्र्याइति स्वत्वसंसर्गकराजप्रकारकपुरुषविशेषकशाब्दसामग्र्याः । तत्सत्त्वइति उक्तशाब्दसामग्रीसत्त्वे । कारणविरहादेवेति स्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभावात्मकं यद्विशेषणतावच्छेदकं तत्प्रकारकनिश्चयविरहादेवेत्यर्थः । वारणसम्भवादिति तथाच न संसर्गतावादिनां प्रतिबन्धकत्वकल्पनाऽवसरइति भावः ॥ निरूपितत्वादिसम्बन्धेति अयमाशयः । निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववत्त्वत्वमिति निश्चयस्य स्वत्वसंसर्गकराजप्रकारकपुरुषविशेषकयोधमिति प्रतिबन्धकत्वविरहेण तन्निश्चयाभावस्येतत्स्वत्वसंसर्गकयोधेऽनपेक्षितत्वेन राज्ञः पुरुष इति वाक्यज्ञानघटितसामग्र्याः निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववत्स्वत्ववत्पुरुषविषयकप्रत्यक्षसामग्र्याश्चैकदा स्थितिमम्भयात्तत्रोक्तप्रत्यक्षमितिशाब्दसामग्र्याः संसर्गतावादिभिः प्रतिबन्धकत्वकल्पनीयम् प्रकारतायादिभिस्तु राजस्वत्ववानिति ज्ञानमिति निरूपितत्वसम्बन्धाव

प्रतिबन्धकत्वकल्पनं संसर्गतावादिनाम्भतेऽधिकमिति । नच स्वत्वादेः प्रकारतामते घटप्रत्यक्षादिकम्प्रति तादृशसामग्रीप्रतिबन्धकतायां विभक्तिजन्यस्वत्वाद्युपस्थिति-
निवेशाधिक्येन राजस्वत्वाभाववान् पुरुष इत्यादिवाचाद्यभावनिवेशाधिक्येन च गौरवम् । अस्मन्मते तादृशोपस्थितितथाविधवाधाभावादीनां तथाविधवाक्यजन्यशब्द-
बोधमप्यहेतुतया तादृशवाक्यव्यतिरिक्तसामग्रीप्रतिबन्धकतायां तेषामनिवेशादिति वा-
च्यम् । भवन्मतेऽपि स्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभावव्याप्यराजस्वत्वा-
भाववान् पुरुष इत्यादिनिश्चयस्य तदभावव्याप्यवृत्तानिश्चयमुद्रया तादृशवाक्यजन्य-
शब्दधीविरोधितया तादृशनिश्चयाभावस्य तथाविधसामग्रीप्रतिबन्धकतायां निवे-
शनस्याधिक्येन लाघवानवकाशात् । मन्मते राजस्वत्वाभाववान् पुरुष इत्यादिवाचा-
भावनिवेशेनैव तादृशनिश्चयकाले प्रत्यक्षोपपत्तेस्तदभावानिवेशात् ॥ यच्च राज्ञः पुरुष-

च्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववत्त्वत्ययिषयकनिश्चयस्य प्रतिबन्धकतयैतन्निश्चया-
भायवदितैव राजस्वत्ववान् पुरुष इतिशब्दसामग्री वाच्या तथातत्पुक्तप्रत्यक्ष-
सामग्र्या उक्तशब्दसामग्र्याश्च युगपत्स्थित्यभावात्प्रतियोग्यकत्वकल्पनावकाश-
इति ॥ संसर्गतावादी पुनः प्रत्ययतिष्ठते नचस्वत्वादेरित्यादिना नचेत्यस्य वा-
च्यमिति परेणान्वयः । तादृशसामग्रीप्रतिबन्धकतायामिति राज्ञः पुरुष इति वा-
क्यज्ञानवदित शब्दसामग्रीनिष्ठप्रतिबन्धकतायामित्यर्थः । इत्यादिवाचाद्यभावेति
अत्र प्रयत्नेनाविपदेन निरूपितस्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववत्स्व-
त्वमिति बाधनिश्चयस्य परिग्रहः द्वितीयेनाविपदेन राजस्वत्याभायव्याप्यस्वत्व-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववान् पुरुषइत्यादि निश्चयाभावरूप-
परिग्रहः । अस्मन्मतइति संसर्गतावादिमते । आक्षेपं प्रकारतावादी निराकुरुते
भवन्मतेऽपीत्यादिना । स्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकेत्यादि तथाचैतन्निश्चयाभाव-
स्यापि स्वत्वसंसर्गकराजप्रकारकपुरुषपरिचोष्यकशब्दसामग्रीकोटौ प्रवेशनीयतया
घटपटादिप्रत्यक्षम्प्रति राज्ञः पुरुष इति वाक्यव्यतिरिक्तशब्दसामग्रौत्यावच्छिन्नप्र-
तियोग्यकता यत्तन्निश्चयाभावेऽपि कल्पनीयेत्यतो गौरवमित्यर्थः । प्रकारतावादि-
मते राजस्वत्याभाववान् पुरुषइति निश्चयाभावनिवेशेनैवात्तराजाभावव्याप्य-
राजस्वत्याभापयान् पुरुषइति निश्चयाभावरूपापि संप्रदातन्निश्चयकाले
शब्दापत्तिधारणसम्भवेन प्रत्यक्षस्यैवोत्पादात् तस्योक्तशब्दसामग्री-
कोटौ प्रवेशोऽतो न गौरवमित्याह मन्मतेइति । तदभावानिवेशादिति अथ
तन्निश्चयाभावनिवेशेऽपि “ नचस्वत्वादेः प्रकारतामते घटप्रत्यक्षा-
दिकम्प्रति, ” इत्यादिनाऽनुपपदम्प्रदर्शितस्य राजस्वत्याभाववान् पुरुषः निरूपित-
प्रत्यक्षवाच्यच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववत्त्वमिति बाधनिश्चयाभावरूपस्य

एवं राजस्वत्याभावव्याप्यस्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववान् पुरुषः
 निरूपितस्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभावव्याप्यस्वत्वमिति बाधव्या-
 प्यवृत्तानिश्चयाभावद्वयस्य एवं विभक्तिजन्यस्वत्वाद्युपस्थितेरपि प्रवेशनीयतया न
 संसर्गतावाद्युद्भावितगौरवपरिहारः प्रकारतावादिनामतो नोक्तग्रन्थः सन्दर्भशुद्ध
 इति चेदब्राह्मणस्मद्गुरुचरणाः प्रकारतापक्षे राजस्वत्याभाववान् पुरुषः १ राज-
 स्वत्वव्यापकाभाववान् पुरुषः २ राजस्वत्ववदवृत्तिमान् पुरुषः ३ स्वत्याभाव-
 वान् पुरुषः ४ स्वत्वव्यापकाभाववान् पुरुषः ५ स्वत्ववदवृत्तिमान् पुरुषः ६
 निरूपितस्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभावयत्स्वत्वम् ॥ राजव्यापका-
 भावयत्स्वत्वम् ८ राजवदवृत्तिमत्स्वत्वञ्च ९ इति नवविधबाधः तद्वत्ताद्युद्भिम्प्रति
 तदभाववृत्तानिश्चयस्यैव तद्वत्तापकाभाववृत्तानिश्चयस्य तद्वदवृत्तिधर्मवृत्तानिश्च-
 यस्य च बाधनिश्चयविधयैवप्रतिग्रन्थकत्वात् संसर्गतामते च स्वत्वसम्बन्धाप्र-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभाववान् पुरुषः १ राजव्यापकाभाववान् पुरुषः २
 राजवदवृत्तिमान् पुरुषः ३ इति त्रिविधो बाधः । इत्यञ्च प्रकारतामते शाब्द-
 सामग्रीकोटौ नवविधानां बाधनिश्चयानामभावाः न च ९ प्रवेशनीयाः एवमुक्तनव-
 विधबाधव्याप्यसंसर्गतावादिमतसिद्धैकैकबाधविषयकाणाम् राजस्वत्याभावव्या-
 प्यराजाभाववान् पुरुषः राजस्वत्वव्यापकाभावव्याप्यराजाभाववान् पुरुषः राज-
 स्वत्ववदवृत्तिव्याप्यराजाभाववान् पुरुषः इत्यादिनिश्चयानां सप्तविंशतिविधा-
 नामभावाः सप्तविंशतिसंख्यकाः २७ प्रवेशनीयाः । एवं संसर्गतावादिमतसिद्धेऽपु-
 श्चिपु बाधेषु मध्ये द्वयोर्द्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण
 एकवाधविशिष्टापरवाधेप्रकारतावादिमतसिद्धबाधनयकान्तर्गतैकैकबाधव्याप्यत्व-
 मथगाहमानानां राजस्वत्याभावव्याप्यराजाभावविशिष्टराजव्यापकाभाववान्
 पुरुषः १ राजस्वत्याभावव्याप्यराजव्यापकाभावविशिष्टराजाभाववान् पुरुषः २ राज-
 स्वत्याभावव्याप्यराजव्यापकाभावविशिष्टराजवदवृत्तिमान् पुरुषः ३ राजस्वत्याभा-
 वव्याप्यराजवदवृत्तिविशिष्टराजव्यापकाभाववान् पुरुषः ४ राजस्वत्याभावव्याप्यरा-
 जाभावविशिष्टराजवदवृत्तिमान् पुरुषः ५ राजस्वत्याभावव्याप्यराजवदवृत्तिविशिष्ट-
 राजाभाववान् पुरुषः ६ इतिरीत्याचतुः पञ्चाशद्विधनिश्चयानामभावाः चतुःपञ्चाशत्संख्यकाः
 ५४ शाब्दसामग्रीकोटौ प्रवेशनीयाः एवं संसर्गतामतेकानां त्रयाणां परस्परविशेष्य विशेष-
 णमात्रे विनिगमनाविरहेणैकैकबाधविशिष्टापरवाधविशिष्टापरवाधेप्रकारतावादिमत-
 सिद्धबाधनयकान्तर्गतैकैकबाधव्याप्यत्वमथगाहमानानां राजस्वत्याभावव्याप्यराजा-
 भावविशिष्टराजव्यापकाभावविशिष्टराजस्वत्ववदवृत्तिमान् पुरुषः राजस्वत्या-
 भावव्याप्यराजस्वत्ववदवृत्तिविशिष्टराजव्यापकाभावविशिष्टराजाभाववान् पुरुषः
 इत्यादिनिश्चयानामभावाः चतुः पञ्चाशत्संख्यकाः उक्तवाक्यघटितसामग्री
 कोटौ निवेद्याः सर्वेषामेवसंकलने च प्रकारतावादिमते १४४ चतुश्चत्वारिंशद-
 धिकशतसंख्ययानामभावानाम् शाब्दसामग्रीकोटौ प्रवेशोऽत्र पश्यस्यति ॥
 संसर्गतावादिनानुरूपमतसिद्धबाधत्रयास्तर्गतैकैकबाधव्याप्यत्वंप्रकारतामतरिद्धबा-
 धनयकान्तर्गतैकैकबाधेऽथगाहमानानां राजाभावव्याप्यराजस्वत्याभाववान् पुरुषः

इत्यादौ राजस्वत्ववान् पुरुष इत्याद्यन्वयबोधोपगमे राजकीयं स्वत्वं .. राज-
स्वत्ववान्पुरुष इत्याकारकद्विविधानुमितेरेव तदतिरिक्ताविषयकत्वेन तादृशानु-
मितिम्प्रति प्रत्येकं तादृशवाक्यघटितसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वद्वयम् अस्मन्मते च
तादृशानुमित्योस्तथाविधवाक्यजन्याद्राजकीयः पुरुष इत्येतादृशबोधादतिरिक्त-
विषयकतया तत्रतादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनं नास्ति तथाविधानुमितितथा
विधवाक्यसामग्र्योश्चसत्योरनुमितेरेवोत्पत्तेः अपितु राजकीयःपुरुष इत्याकारक-
स्वत्वसंसर्गकैकविधानुमितिम्प्रत्येव तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमेकं कल्पनीयमिति
लाघवमिति तदप्यकिञ्चित्करम् भवद्भिर्यत्र यादृशानुमितिः स्वीक्रियतेऽस्माभिरपि तत्र
तादृशानुमितेः स्वीकरणोपतयाऽनुमितौ शब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वसाम्यात्
उपदर्शितस्थले भवद्भिरनुमितिः स्वीक्रियतेऽस्माभिरपि स्वीक्रियते कुतः प्रतिबन्ध-

इत्यादिनिश्चयानां सप्तविंशतीनामभावाः उक्तशब्दसामग्र्यां प्रवेश्याः पञ्च प्रकार-
तायादिमतसिद्धेषु नवसु वाधेषु द्वयोस्त्रयाणां चतुर्णां पञ्चानां घण्टां सप्तानां
मण्डानां नवानां परस्परविशेष्यविशेषणभावेविनिगमनाविरहेण संसर्गतावाद्य
भिमत्तावाधप्रयान्तनैकैकवाधव्याप्यस्यप्रकारतायादिमतसिद्धेकैकवाधविशिष्टापरवा-
धेऽप्यगदमानानां राजाभावव्याप्यराजस्वत्वभावविशिष्टराजस्वत्वव्यापकाभाव-
यान् पुरुषः एव राजाभावव्याप्यराजस्वत्वभावविशिष्टराजस्वत्वव्यापकाभाव-
विशिष्टराजस्वत्ववदधृतिमान् पुरुष इत्यादिनिश्चयानामभावाः लक्षाधिकसंख्य-
काः राज्ञःपुरुषइति वाक्यघटितशब्दसामग्रीकोटौ प्रवेशनीयाइति महागौरव-
मिति ॥ भौदिककटनाय पुनः संसर्गतामते खण्डयितुमुपक्रमते यद्विति । तद-
तिरिक्ताविषयेति राजस्वत्ववान् पुरुषइति शब्दबोधनिरूपितविषयतावदतिरिक्ता-
विषयेत्यर्थः । प्रतिषेधप्रतियोगेन प्रतिबन्धकतावेदादाह प्रतिबन्धकताद्वयमिति
समानविषयकानुमितिम्प्रति हि शब्दसामग्र्याः विभिन्नविषयकशब्दप्रति चानु-
मितिसामग्र्या प्रतिबन्धकत्व तत्र समानविषयकत्वेतदीयविषयतावदतिरिक्ताविषय-
कत्वमित्योध्यम् ॥ अस्माभिरपिस्वीक्रियतइति ननु संसर्गतावादिनां राजकीयं स्वत्वं राज-
स्वत्वयान्पुरुषइत्यनुमितिद्वयस्वीकारः प्रतिबन्धकविपरहात् सामग्रीमावाद्य युज्यतेतराम्
प्रकारतावादिनाम्न घटदनुमितिद्वयस्वीकारो न युज्यते समानविषयकशब्द-
सामग्र्याः प्रतिबन्धकतावाप्य मत्वादतः प्रकृतग्रन्थोऽसद्व्रतपद्येति चेन्न समानवि-
षयकानुमितिरर्थं हि न समानविषयकशब्दसामग्र्याः प्रतिषेधतावच्छेदक-
मिच्छाया उक्तजकत्वानुरोधेनैकरूपेण प्रतिषेध्यप्रतिबन्धकभावासम्भवादतः
पर्यंतोपद्रामानित्यनुमितिम्प्रति पद्येने वद्वदनुमितिर्जायतमितिच्छाविरह-
विशिष्ट पर्यंतोपद्रामानिति वाक्यज्ञानघटित शब्दसामग्र्योन्वेन प्र-
तिबन्धकत्वमेव तत्रतत्रापि विधिष्येय प्रतिषेध्यप्रतिबन्धकभावः फलवलेन कल्पः ।

कताद्वयकल्पनमिति भवतापि तादृशशब्दम्भति तादृशानुमितिद्वयसामग्रीद्वयस्य प्रतिबन्धकताया वाच्यतया साम्याच्च । एवं राजपुरुषइत्यादिसमासवाक्यात्स्वत्वसंसर्गकशब्दबोधस्वीकारे तादृशशब्दबोधसामग्रयाः स्वत्वसंसर्गेण राजविशिष्टपुरुषतात्पर्यज्ञानादिघटिताया भिन्नविषयकप्रत्यक्षादिकं प्रति प्रतिबन्धकत्वाधिक्येन गौरवात् तत्र राजसम्बन्धिप्रकारकभेदान्वयबोधस्वीकारएवोचितः नच भवन्मतेऽपि तादृशभेदान्वयबोधसामग्रयाः प्रतिबन्धकताधिक्येन गौरवमिति वाच्यम् राजपदस्य राजसम्बन्धिनि स्वारसिकलक्षणाग्रहदशायामभेदसम्बन्धेन राजसम्बन्धिविशिष्टपुरुषे तात्पर्यग्रहसत्त्वे भवन्मतेऽपि कर्मधारयत्वेनाभिमततत्त्वाविधिसमासवाक्यात्तादृशशब्दबोधस्वीकारस्यावश्यकतया तादृशसामग्रीप्रतिबन्धकताया उभयमतसिद्धत्वात् ॥ यत्तु दधिपश्येत्यादौ लुप्तद्वितीयाविभक्तिस्मरणेन दधिकर्मकदर्शनबोधवद्वाजपुरुषइत्यादावपि लुप्तपट्टीविभक्तिस्मरणेन राजसम्बन्धप्रकारकभेदान्वयबोधनिर्वाहे राजसम्बन्धिनि निरुद्धलक्षणां स्वीकृत्याभेदान्वयबोधोपगमो निरर्थकः नच घटितपुरुषादिस्थलेऽपि लुप्तविभक्तिस्मरणएव चेदन्वयबोधस्तदा ऋद्धस्य राजमातङ्गा इत्यादिप्रयोगापत्तिस्तत्र मातङ्गादौ राजादीनामन्वयबोधोपपत्तये राजा-

नीयः तथाच राज्ञःपुरुषइत्यादिशब्दसामग्रीकालं राजस्वत्ववान् पुरुषः गजकीयं स्वत्वमित्युभयविधानुमितेः प्रामाणिकत्वे ताम्प्रत्युक्तशब्दसामग्रयाः प्रतिबन्धकत्वं भवद्विरिवास्माभिरपिनकल्पनीयम्मानाभावादतो नानुपपत्तिरिति । तस्माधामान्तरमप्याह भवतापीत्यादि यथा प्रकारतावादिनामुक्तस्थले उक्तानुमितिद्वयम्प्रत्युक्तशब्दसामग्रयाः

प्रतिबन्धकत्वं कल्पनार्हं तथा संसर्गतावादिनां स्वत्वसंसर्गकराजप्रकारकपुरुषविशेष्यकशब्दबोधम्भति उक्तानुमितिद्वयसामग्रीद्वयस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्पनार्हमित्युभयोः साम्यमेवेत्याशयः । उभयमतसिद्धत्वादिति तथाच स्वत्वसंसर्गकराजप्रकारकपुरुषविशेष्यक शब्दबोधसामग्रयाः प्रतिबन्धकत्वम्पुनः संसर्गतावादिनामधिकमतः प्रकारतापक्षे श्वलाघवमिति भावः । ननूकरीत्यालाघवसत्त्वेऽपि प्रकारतापक्षे “इहोत्ते राजसत्त्वस्वैक्यामी नुदहमाः ।” चैत्रोपपत्तस्तत्रमैत्रः किंक्रियतेऽधुना, इत्यादिप्रधानामनुपपत्तौ आघवमकिञ्चित्करमेवेति चेन्न तेषाम्प्रधानाम्प्रामाणिकत्वे तदादिपदस्य समासस्थले लक्ष्यार्थघटकविभक्त्यर्थविशेषणीभयदर्थपरामर्शकत्वव्युत्पत्त्यन्तरस्वीकारेण हि राजपदलक्ष्यार्थराजसम्बन्धिविशेषणीभवद्वाजपरामर्शकत्वज्ञानुपपन्नमेवं परंप्रापि बोध्यम् मीमांसकेरपि खण्डदेवादिविभिः प्रकारतापक्षेण भाट्टरहस्यादौ ममयितः संसर्गतावादिनां , जगदीशसर्कालङ्कारम्यायकौस्तुभकारादीनामप्यभिप्रायो ब्रूयार्थसत्त्वालोके प्रकटीकृतो - गुरुचरणैरितिततोऽनयेयम् ॥

दिपदोत्तरपठ्यादिभिभक्त्यनुसन्धानस्यावश्यकत्वेन समानविभक्तिकतया राजादौ
 क्रद्धादिपदार्थस्याभेदान्वयबोधसम्भवादिति वाच्यम् । यतस्तत्र क्रद्धराजादीनाम-
 भेदान्वयबोधानुपपत्त्या नाभियुक्तानामप्रयोगः अपितु समासाघटकपदसापेक्षतया
 राजपदस्यासामर्थ्यातिदेशात्ममासासाधुत्वेन । तत्सापेक्षत्वञ्च तदर्थान्वितस्वार्थपर-
 त्वम् स्वार्थश्च स्वीयवृत्तिग्रहविशेष्य । अतएव शरैः स्नातितपत्रः चैत्रस्य
 दासभार्येत्यादौ न समस्यमानश्नातितदासपदादेः सापेक्षता । तदर्थैकदेशशातन-
 दासत्वादावेव शरकरणकृत्व चैत्रनिरूपितत्वादीनामन्वयात् । तदर्थान्वितेत्यत्राभे-
 दान्वयो वा निवेशनीय इति । तदसत् स्वारसिकलक्षणाग्रहस्थलानुरोधेन तादृश-
 समभिव्याहारज्ञानादेस्तथाविधबोधजनकतायाः क्लृप्तत्वात्तत्र निरुद्धलक्षणास्वीकारे
 गौरवाभावात् । यत्र राजपदस्य राजसम्बन्धिनि स्वारसिकलक्षणाग्रहस्तत्र तादृ-
 शबोधस्योभयमतसिद्धतया तादृशसमभिव्याहारज्ञानस्य राजसम्बन्ध्यभिन्नपुरुष-
 याधे कारणतायाः क्लृप्तत्वात् तथैव निर्वाहेण सर्वत्र लुप्तविभक्तिस्मरणकल्पनेमाना-
 भावात् । नच स्वारसिकलक्षणाग्रहस्थले तत्र तादृशान्वयबोधस्योभयवासिसिद्धत्वे-
 ऽपि निरुद्धलक्षणामते सम्यन्वितात्पर्यस्यानादित्वकल्पनागौरवम् अनादितात्पर्य-
 विपयीभूतार्थनिष्ठलक्षणाया एव निरुद्धलक्षणात्वादिति वाच्यम् । राजपुरुषइत्या-
 दिवाक्यजन्यशाब्दबोधात्पूर्वं नियमतो लुप्तविभक्तिस्मरणकल्पनापेक्षया तात्पर्य-
 स्थानादित्वकल्पनायां गौरवविरहादिति । नचैवं दधिपश्यतीत्यादावपि दध्यादि-
 पदस्य दधिकर्मकादौ लक्षणांस्वीकृत्य धात्वर्थेन समं तस्याभेदान्वयबोध्योपपादन-
 सम्भवात्तत्रापि लुप्तविभक्तिस्मरणकल्पनमनुचितमिति वाच्यम् दध्यादिपदस्य
 दधिकर्मकादौ लक्षणाग्रहद्वेनायामपि तस्य द्वितीयेतरविभक्त्यन्तत्वंभ्रमदशायां

यत्स्विनि तद्वन्दिन्यनेनसम्बन्धः । अतिदेशादिति सापेक्षसमर्थपदित्यतिदेशा-
 दित्यर्थः । अतएवेति तदर्थान्वितस्वीयवृत्तिग्रहमुख्यविशेष्यपरत्वस्य
 तन्मापेक्षयात्मकत्वादेवेत्यर्थः । अभेदान्वयोनेति तथाचाभेदेन तदर्थान्वितस्वार्थ-
 वन्त्यमेव तन्मापेक्षान् मैवञ्चवृत्तिग्रहमुख्यविशेष्यत्वरूपंस्वार्थत्वञ्चविधिवक्षणीयं-
 प्रयोजनाभावात्किन्तुस्वीयवृत्त्युपस्थाप्यत्यमेवेति भावः । तादृशसमभिव्याहारज्ञानादेरिति
 राजपुरुषइतिममिवाहारज्ञानादेरित्यर्थः । कल्पनायांगौरवविरहादिति लुप्तवि-
 भक्तिस्मरणस्य कारणान्ते तस्य राजपुरुषइत्यादिवाक्यजन्यबोधात्पूर्वं सर्वत्र
 स्थितिग्राह्यत्वात् । यद्यप्यभिन्नविषयकप्रत्यक्षप्रतिषन्धकताऽपि तदप्यतितामप्रो-
 म्पायतिष्ठता नमिष्टायाच्येन्येनागौरवम् तात्पर्यस्यानादिन्यकल्पनेऽपि अनादित्व-
 ज्ञानस्य कारणव्यविरहात् नस्य शाब्दबोधान्पूर्वमपेक्षेन्यतो न गौर-
 वमिति वाच्यम् ॥ दध्यादिपदस्य दधिकर्मके लक्षणायां नस्य प्रथमान्तत्यादि-
 भ्रमसाधं दधिकर्मकदर्शनयोः नेष्यते तत्र लक्षणाव्योकारे नु प्रथमान्तत्यादि-
 भ्रमदशायामपि दधिकर्मकदर्शनयोः आपत्तिरतो न लक्षणात्वाद् तस्यद्वितीयेतरति

दधिकर्मकः पश्यति दधिकर्मकेण पश्यतीत्यादाविवोक्तस्थलेऽपि दधिकर्मकदर्शना-
न्वयवोधानुदयात् भवन्मते दधिपश्यतीत्यादिस्यलीयदधिपटोत्तरपश्यतिपदस्वरू-
पाकाङ्क्षाज्ञानादिघटितसामग्रीसत्त्वाद्दधिकर्मकदर्शनान्वयस्यापत्तेः द्वितीयान्तद-
ध्यादिपदत्वावच्छिन्नधर्मिकतादृशधात्वादिसमभिव्याहारज्ञानस्य तादृशान्वयवोधे
हेतुताया आवश्यकत्वात् दधिपश्यतीत्यादौ लक्षद्वितीयानुसन्धानस्या-
वश्यकत्वात् राजसम्बन्धिपुरुषाद्यन्वयवोधे च राजपदाव्यवहितोत्तर-
पुरुषादिपदत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुतायाः स्वारसिकलक्षणग्रहस्थलानुरोधेनावश्य-
कल्पनीयतया राजपुरुषइत्यादौ राजादिपदस्य तृतीयाद्यन्तत्वभ्रमदशायाम् राजस-
म्बन्धिपुरुषाद्यन्वयवोधोपाप्यसम्भवात् तृतीयादिविभक्त्याव्यवधानात् । दधिपश्य-
तीत्यादौ दधिपदाव्यवहितोत्तरत्वप्रकारकधातुपदज्ञानस्य हेतुताया अवलम्बत्वात् ।
पश्यतिदधि पश्यतिचैत्रोदधीत्यादावपि दधिकर्मकदर्शनान्वयवोधोपात् तादृशज्ञानहेतु-
ताया अवश्यकल्पनीयत्वाच्चेति ॥ तण्डुलं पचतीत्यादौ तण्डुलादिपदस्यैवतण्डुलादि-
कर्मके लक्षणा विभक्तिस्तु साधुत्वार्था एव राज्ञः पुरुष इत्यादावपि राजादिपदस्य

। इत्यादाविवेति उक्तस्थलादौ यथा दधिकर्मकदर्शनान्नप्रतीयते किन्तु दर्शनाधर्यो
दधिकर्मकः एवं दधिकर्मककरणकदर्शनान्धयः इतिप्रतीयते तथोक्तभ्रमदशायाम्प्रकृतेऽपि
दधिकर्मकदर्शनान्नप्रतीयतइति भावः । भवन्मतेइति दधिकर्मके लक्षणोपगन्तु-
मते इत्यर्थः अस्य च अन्वयस्यापत्तेरित्यनेन सम्बन्धः । अन्वयस्याप-
त्तेरिति अन्वयवोधस्यापत्तेरित्यर्थः दधिपश्यतीत्यादौ द्वितीयेतरविभक्त्यन्तत्व-
भ्रमदशायामितिशेषः अत्रैतद्गोपधारणाय द्वितीयेतरविभक्त्यन्तत्वज्ञानस्य प्रति-
यस्कृत्यकल्पने गौरयमिति बोध्यम् । हेतुतायाआवश्यकत्वादिति अयम् अनु-
सन्धानस्यावश्यकत्वादित्यत्रावश्यकत्वे हेतुः ॥ नन्वेवं राजपुरुषइत्यादौ राजा-
दिपदस्य राजादिसम्बन्धिनि लक्षणाग्रहे राजादिपदस्य तृतीयाद्यन्तत्वादिग्रहेऽपि
राजसम्बन्धीपुरुष इत्याद्यन्वयवोधो भवतां कुतो न प्रसज्यते इत्यतआह
राजसम्बन्धिपुरुषाद्यन्वयवोधेचेति तथा च राजपदादौयदानृतृतीयाद्यन्तत्वग्रह-
स्तदा पुरुषपदादौ राजपदाव्यवहितोत्तरत्वज्ञानस्यैवाभावाप्रापत्तिरित्येतदाह
तृतीयाद्यन्तत्वेति ननु मयाऽपि द्वितीयान्तदधिपदाव्यवहितोत्तरत्वमितिदृश्यानुसमभि-
ध्याहारज्ञानस्यैव दधिकर्मकदर्शनान्वयवोधजनकत्वमुपेयम् तथाच न विभक्त्यन्तरत्व-
प्रतिसन्धानदशायामप्रापत्तिरतआह दधिपश्यतीत्यादाविति । अवलम्बत्वादिति किन्तु
दधिपदपश्यतिपदयोः समभिव्याहाररूपाया एवाकाङ्क्षाया हेतुत्वस्य कन्तमन्व-
दिति भावः । नन्वेतद्गोपधारणायैव दधिपश्यतीत्यानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुत्वमिति विशेष-
मतआह पश्यतिदधीति । तण्डुलंपचतीत्यादाविति इतआरभ्य त्रि संधय विशिष्यैव
मित्यतः प्राक्शंकाग्रन्थः । ननु तण्डुलपदस्यैव तण्डुलार्थान्वयमंगणं ज्ञानप्रकारक-

स्थितिजन्यतावच्छेदककोटौ अवश्यंनिवेशनीयतया तदनुत्तरशब्दबोधे चैत्रादेर्ज्ञा-
नादिविशेष्यतयाभावे तादृशकारणवाचस्याकिञ्चित्करत्वात् । तादृशानुपूर्वीघटक-
ज्ञादिधातुजन्यज्ञानाद्युपस्थितिचैत्रादिरूपविशेष्योपस्थितियोग्यताज्ञानादियदितसा-
मग्र्याऽऽश्रयतासंसर्गकशब्दबोधजननेवाचकाभावात् । न चैतन्मते आश्रयतासम्ब-
न्धेन ज्ञानादिप्रकारकशब्दबोधे तादृशयोग्यताज्ञानहेतुत्वान्तरकल्पनाधिरूप आ-
श्रयतासम्बन्धेन ज्ञानविशिष्टचैत्रादितात्पर्यकात् सर्वनाम्नः संकेतितशब्दान्तरादा-
तादृशसम्बन्धेन ज्ञानादिप्रकारकचैत्रादिविशेष्यकशब्दबोधस्य सर्वमतपक्षसिद्धा-
वपि तादृशशब्दबोधे पदार्थान्तरभाननैयत्येन तन्मिश्रितयोग्यताज्ञानस्य तत्र हेतुताया-
आवश्यकत्वाद् ज्ञानादिविशिष्टचैत्रादिमात्रविषयकयोग्यताज्ञानस्य ज्ञानादिविशिष्ट-
चैत्रादिविषयकशब्दबोधेहेतुतायाः कुत्राप्यवलम्बत्वादिति वाच्यम् । भवन्मतेऽपि
ज्ञानाश्रयताप्रकारकचैत्रादिविशेष्यकशब्दबोधे तथाविधयोग्यताज्ञानहेतुतायाऽपि
क्यात् । आश्रयतासंसर्गकज्ञानीयकारणतावच्छेदकस्य तदीयसंसर्गविषयतायदितत-
त्प्रकारकज्ञानकारणतावच्छेदकापेक्षया लघुशरीरतया आश्रयतायाः संसर्गतामतस्यैव
लघुत्वात् । न च यत्राश्रयत्वे ज्ञाधातुसमन्विताहृताख्यातस्य शक्तिभ्रमः स्वारसिकल-
क्षणाग्रहो वा तत्र ज्ञानाश्रयत्वप्रकारकशब्दबोधस्योभयमतसिद्धतया तत्र तादृशयो-
ग्यताज्ञानहेतुत्वमुभयमतसिद्धमेवेति वाच्यम् । आश्रयतायाः संसर्गतावादिना तत्रा-
प्याश्रयत्वप्रकारकबोधस्यानभ्युपगन्तव्यत्वादिति चेत्तत्सत्यम् एतदभिप्रायेणैव जाना-
तीत्यादावाख्यातस्य निरर्थकतां मणिकारदरीचकार । तत्राश्रयत्वे निरुद्धलक्षणा-
मभ्युपगच्छतां दीपितकाराणाम्पुनरेष आशयः यत्र ज्ञाधानोर्ज्ञानाश्रयत्वे शक्तिभ्रमः

चैत्रविशेष्यकबोधोपगमं तस्यतिप्पदज्ञानजन्योपस्थित्यवहितोत्तरत्वाभावेनोक्त-
कार्यतापच्छेदकधर्मानामान्ततया न तिप्पदज्ञानजन्योपस्थितेरपेक्षेति भाष्यः ।
न चैतन्मतेति न चैतत्पक्षस्य धात्व्यमिति परेणान्वयः । आश्रयतासम्बन्धेन ज्ञानादीति
संसर्गच्छतीत्यादिवाक्यादाश्रयत्वसम्बन्धेन ज्ञानविशिष्टचैत्रप्रकृतत्वद्वयद्विताज्ञा-
यमाने बोधे आश्रयत्वसम्बन्धेन ज्ञानविशिष्टचैत्रविषयकयोग्यताज्ञानस्य कारण-
त्वेऽपि तादृशस्थले गच्छत्यादिवाक्यार्थस्यापि भानात्तद्विषयेऽपि योग्यताज्ञानस्या-
पेक्षणात्तत्तत्तदीयशब्दसामग्र्या भिन्नतया चैत्रो जानातीत्यादावाश्रयत्वसंसर्गक-
ज्ञानादिविशिष्टचैत्रादिमात्रविषयकयोग्यताज्ञानस्य हेतुत्व संसर्गतापक्षेऽधिकभि-
न्वयः । तथाविधयोग्यतेति आश्रयत्वप्रकारकयोग्यतेत्यर्थः । तदीयसंसर्गत्यादि-
आश्रयत्वस्य संसर्ग स्वरूपतन्निष्ठा याविषयता तद्वद्विदं यदाश्रयत्वप्रकारक-
ज्ञान शब्दबोधात्मकं तत्कारणतावच्छेदकं योग्यताज्ञानत्वमधिकपदार्थावगा-
दिज्ञाननिष्ठतया गुरुभूतमिति भाष्यः ॥ लघुशरीरतयेति इदमुपलक्षणं शब्दबोधस्या-
श्रयत्वप्रकारकत्वे सत्वेन पदजन्याश्रयत्वोपस्थितिरपेक्षणीया तस्य तत्संसर्गत्वे तु संस-

स्वारसिकलक्षणाग्रहोवा तत्र चैत्राद्यंशेषालयैकदेशस्यज्ञानादेरन्वयानुपपत्त्या स्वरूप-
सम्बन्धेन ज्ञानाश्रयत्वप्रकारकचैत्रादिविशेष्यकबोधएव तत्र मणिकृतास्वीकरणीयः
तथाच तत्र ज्ञानाश्रयत्वप्रकारकशब्दबोधे तत्प्रकारकयोग्यताज्ञानहेतुतायाः क्लृप्तत्वा-
दाश्रयत्वसंसर्गकशब्दबोधे तादृशयोग्यताज्ञानकल्पनमधिकमेव मणिकृन्मते । नच
दीधितिकृन्मते तादृशयोग्यताज्ञानहेतुत्वाकल्पनलाघवेऽपि जानातीत्याद्यानुपूर्वीज्ञा-
नघटितज्ञाथातुशक्तिज्ञानजन्यज्ञानोपस्थितिघटितशब्दसामग्र्या भिन्नविषयकप्रत्य-
क्षम्प्रति प्रतिबन्धकतायामाख्यातजन्याश्रयत्वोपस्थितेर्निवेशनस्याधिक्यादौस्वमिति
वाच्यम् भवन्मतेऽपि ज्ञानाश्रयत्वाभावबाधचैत्रः सुन्दर इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्याव-
हिमत्यक्षे जानातिचैत्र इत्याद्यानुपूर्वीज्ञानघटितज्ञाथातुजन्यज्ञानोपस्थितिघटितसा-
मग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाधिक्येन गौरवात् । मन्मते च तादृशसामग्र्याः विरोधिज्ञाना
श्रयत्वाभाववृत्तानिश्चयाभावघटिततया तथाविधविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्र्यास्तादृश-
शब्दसामग्र्या समं युगपदवस्थानासम्भवेन तादृशप्रतिबन्धकत्वकल्पनाविरहादित्य-
धिकं दर्शितदिशाऽवसेयम् ॥ अर्थवरीत्या भूतले न घटइत्यादौ घटादिपदस्य घट-
प्रतियोगिकादौ तदुत्तरविभक्तेरं वा प्रतियोगितायां लक्षणामभ्युपेत्य तत्र घटप्रति-
योगिकाभावो भूतलवृत्तिरित्याद्याकारकप्रतियोगिताप्रकारकशब्दबोधोपगमएव
समुचितः तथासति तथाविधसमभिव्याहारज्ञानघटितसामग्र्या घटप्रतियोगिकत्वा-
भाववानभावः प्रमेय इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधम्प्रति प्रतिबन्धकत्वाकल्पनेन ला-

गंस्यानुपस्थितस्यापि भानात्र साऽपेक्षणीयेत्यपि लाघव बाध्यम् । धात्वर्थैकदेश-
स्येति ज्ञानाश्रयत्वरूपधात्वर्थघटकन्येत्यर्थः । अन्वयानुपपत्त्येति एकप्रविशे-
षणतयोपस्थितस्यान्यत्रविशेषणतयाऽन्वयायोगादिति भावः ॥ आनुपूर्वीज्ञानघ-
टितेति इदञ्च सामग्र्या विशेषणम् । मन्मतेचतादृशसामग्र्याइति जानातिचैत्र-
इत्याकाङ्क्षाज्ञानघटितसामग्र्याइत्यर्थः ॥ ननु प्रकारतापक्षेऽपि आश्रयत्वसम्ब-
न्धार्थच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञानाभाववान् चैत्रः सुन्दर इतिविशिष्टवैशिष्ट्याव-
गाहिप्रत्यक्षम्प्रति चैत्रोजानातीत्याकाङ्क्षाज्ञानघटितशब्दसामग्र्या प्रतिबन्धकत्वं
कल्पनीये संसर्गतापक्षे चेतदाकाङ्क्षाज्ञानघटितशब्दसामग्र्या आश्रयत्वसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञानाभाववान् चैत्र इतिबाधनिश्चयाभावघटिताया उक्त-
प्रत्यक्षसामग्र्याइचैकदा स्थित्यभावात् प्रतिबन्धकत्वकल्पनाप्रकाशोऽतो न
गौरवमतभाह अधिकमिति निरूपितस्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञानाभा-
ववदाश्रयत्ववान् चैत्रइति प्रत्यक्षम्प्रति चैत्रोजानातीत्याकाङ्क्षाज्ञानघटित शब्द-
सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमाश्रयत्वस्य संसर्गताद्यादिनामधिकमिति पूर्वोक्तिरीतिरेवा-
नुसन्धेयेति भावः । अर्थवरीत्येति प्रतिबन्धकत्वाकल्पनलाघवेनेत्यर्थः । लाघवमेव
विशदयति तथासतीति । प्रतिबन्धकत्वाकल्पनेनेति उक्तप्रत्यक्षसामग्र्या भूतलेन

यत्रादित्युक्तनियमे निपातातिरिक्तत्वविशेषणवैयर्थ्यमिति चेन्न भूतले न यद इत्यादौ।
 घटाद्यभावे भूतलाद्यन्वितसप्तम्यवधारणस्यैव तात्पर्यवशात् घटादौ सप्तम्यन्तार्थभू-
 तलादिवृत्तित्वाभावस्यान्यवधारोऽप्यनुभवसिद्धः अन्यथा तादृशवाक्यजन्यस्याप्रा-
 माण्यज्ञानानास्फन्दितबोधस्य भूतले यदइत्यादिवाक्यजन्यघटादिविशेष्यकभूतला-
 द्यावेशवप्रकारकबोधविरोधितायाः सर्वानुभवसिद्धाया अनुपपत्तेः नञ्पदम्बिना
 यत्र धर्मिणि यस्य विशेषणतया भानं यादृशममभिभ्याहाराद्भवति तादृशममभिभ्या
 हारस्थले नञ्सन्धे तत्र धर्मिणि तदभावः प्रतीयते इत्यनुभवापलापमसङ्गाच्च ।
 एवञ्च नञर्थभावेऽनुयोगितया घटाद्यन्वयबोधोपपत्तये निपातातिरिक्तत्वविशेषण-
 भावश्यकम् । एवं न पचति चैत्रः चैत्रस्य नधनमित्यादौ पाककृतिचैत्रस्वत्वाद्य भावस्य
 नञर्थस्य चैत्रधनादावन्यवबोधोपपत्तये घटोनपदइत्यादौ नञर्थघटादिभेदस्यान्वय-
 बोधोपपत्तये च तदावश्यकम् । नचोक्तस्थलेपुनरोऽभाववज्ज्ञापकतयाऽभाववतासम-
 मनुयोगिनोऽभेदान्वयबोधपक्षे तत्रोपेत्ये इति वाच्यम् तथासति सर्वत्राभाववतएव-
 नञर्थतया मुख्यार्थपरनञोदूलभत्वापत्तेः । अभावस्य भेदान्वयबोधोपगमेऽपि कार्य-
 कारणभावकल्पनाधिक्यविरहेणाभाववति लक्षणानोचित्यात् अभाववतोऽभेदान्वय-
 बोधोपगमे भूतलेयत्र इति वाक्यजन्यबोधे भूतले नयद इति वाक्यजन्यबोधस्या-

घटइति वाक्यज्ञानयद्विनशाद्भूतसामग्र्याश्च युगपदवस्थानात्ममभाववित्तिभावाः। उक्तनि-
 यममृति निपातातिरिक्तप्रामिपदिकार्ययोर्भेदेन माहादन्वयनियमः । अन्यथेति
 उक्तवाक्यादभूतलवृत्तित्वाभावात् घटइति बोधानुपगमे। नन्वस्तस्मात्प्रकारकाणा-
 मपि द्वादशवृत्तिर्भेदः यद्विज्ञापकाभावात्तद्वद्वद्विज्ञापकाभावप्रतिषेधो यद्विर-
 म्यादिनिश्चयानां द्वादशवृत्तिमानितिशानमपि प्रविध्यन्तु कदाचिद्व्यापकाणां
 नस्य घटाभावां भूतलवृत्तिरिति निश्चयस्यापि प्रविध्यन्तु कदाचिद्व्यापकाणां भूतलवृ-
 त्तिर्याभावात् घटइतियोधानुपगमेऽपि क्षतिरिह इत्यत आह नञ्पदम्बितेति
 ननु जातोजातिरिति निश्चयस्याज्ञातिनिर्मुक्तिमस्यार्थान्तरमप्यवच्छिन्नवृत्तित्वाभावात्
 जातिरिति निश्चयनिर्मुक्तभावापप्रविषयतात्तलि नमाम्भक बोधस्योत्पत्तये
 तातोजातिर्जातोऽप्यदौ नञ्पदम्बित्या यत्रयमिदोऽनुपपदोक्तनियमानु-
 स्तरात् जातिनिर्मुक्तमस्यार्थान्तरमप्यवच्छिन्नवृत्तित्वाभावात् बोधनीयः
 नच प्रतियोग्यप्रतिष्ठाऽनममया अतः नमयायनमप्यवच्छिन्नप्रतियो-
 गितादज्ञान्यमया जातिनिर्मुक्तमप्यवच्छिन्नवृत्तित्वाभावात् नित्येयाप्रवो-
 धमप्यवच्छिन्नार्थ निश्चयमप्यवच्छिन्नार्थान्तरमप्यवच्छिन्नवृत्तित्वाभावात्
 तातोऽप्यदौ नञ्पदम्बित्या यत्रयमिदोऽनुपपदोक्तनियमानु-
 स्तरात् जातिनिर्मुक्तमप्यवच्छिन्नवृत्तित्वाभावात् बोधनीयः
 नच प्रतियोग्यप्रतिष्ठाऽनममया अतः नमयायनमप्यवच्छिन्नप्रतियो-
 गितादज्ञान्यमया जातिनिर्मुक्तमप्यवच्छिन्नवृत्तित्वाभावात् नित्येयाप्रवो-
 धमप्यवच्छिन्नार्थ निश्चयमप्यवच्छिन्नार्थान्तरमप्यवच्छिन्नवृत्तित्वाभावात्
 तातोऽप्यदौ नञ्पदम्बित्या यत्रयमिदोऽनुपपदोक्तनियमानु-
 स्तरात् जातिनिर्मुक्तमप्यवच्छिन्नवृत्तित्वाभावात् बोधनीयः

विशेषणभावात्तद्विनिर्मुक्तमप्यवच्छिन्नवृत्तित्वाभावात् बोधनीयः

विरोधितापत्तेश्च, लाघवात् स्वरूपसम्बन्धेन ग्राह्याभावनिश्चयस्यैव विशिष्टबुद्धिवि-
रोधित्वान्नत्वभेदसंसर्गकग्राह्याभावाश्रयप्रकारकनिश्चयस्येति॥ नीलोद्यटइत्यादौ विशेषण-
विभक्तेरभेदार्थकत्वमतेऽपि यद्यप्युक्तरीत्या लाघवंसम्भवति तथापि तत्रापिननोवि-
द्वेपइतिदिक् ॥ प्रत्ययाश्च विभक्तिकृच्छ्रितादिभेदेनानानाविधाः । विभक्तिश्चसु-
प्तिभेदेनद्विविधा । सुविभक्तयः प्रथमाद्वितीयादयःसप्त तत्रप्रथमार्थः प्रकृत्यर्थविशे-

पातानिरिक्तव्यविशेषणगोपादेयमितिभावः । अविरोधितापत्तेश्चेति तद्धर्मिकत-
त्प्रकारकबुद्धौ तद्धर्मिकतद्भावप्रकारकनिश्चयस्यैवविरोधित्वं ननु तद्भावध-
त्प्रकारकनिश्चयस्थापीन्यतो भूतलेनघटइतिवाक्यजन्यबांधस्य भूतलघृत्तित्वा-
भावधत् प्रकारकन्ये तस्य भूतलेघट इतिवाक्यजन्यभूतलघृत्तित्व-
यान्घटइतिश्रोधम्प्रति प्रतियन्धकस्थानुपपत्तेरितिभावः । इदमापाततउकम्
घटादायभाषयतस्तादात्म्येनप्रकारत्वेऽभाषस्यापि स्वरूपसम्बन्धेन घटादौध-
र्मिपारतःस्येणभानात् अतएव इदंरजतमितिशाब्दबोधे धर्मिपारतःस्येण
रजतत्वस्यापिप्रकारत्वं न्यायकौस्तुभेउकम् युज्यतेतराज्यत्पारतःस्येणभानं क-
थमन्यथा पर्वतोयद्वयभावयानिन्यादिवाक्यजन्यबांधकालं यद्विमानपर्वतइत्यादि-
बुद्धेरनुत्पादोद्यतेत यद्व्यभावधत्प्रकारकनिश्चयस्य यद्विप्रकारकज्ञानाप्रतियन्धकत्वात्
पारतःस्येणभानाद्गीकारैर्वाभेदेनयद्वयभावयतः प्रकारतास्यले स्वरूपेणयद्व्यभाव-
स्यापि प्रकारस्याज्ञानुपपत्तिरिति ॥ अथपूर्वाङ्करीत्या नीलतादात्म्याभा-
षयान्घटःप्रमेयइतिप्रत्यक्षम्प्रतिनीलोद्यटइत्याकाङ्क्षाज्ञानघटितशाब्दसामग्र्याः प्र-
तियन्धकत्वमधिकमभेदस्य संसर्गतापक्षेकल्पनीयमतोऽभेदस्यापि प्रकारत्वमेवमु-
क्तं तथास्त्युक्तप्रत्यक्षसामग्र्युक्तशाब्दसामग्र्योयुगपद्व्यस्थानात्सम्भवात्नैतत्प्रति-
यन्धकत्वकल्पनाग्रसरइत्याशङ्क्याह नीलोद्यटइत्यादाविति ॥ ननोविद्वेपइतिदिगिति
अत्रननःसम्प्रतिरितित्यनधिधाय ननोविद्वेपइतियदुक्तंस्यायमभिप्रायः पदार्थव्यवस्था-
नलोद्यद्वमनुसृत्यैवभवति किन्तु प्रतीतिमनुसृत्य प्रतीतिमेवतुनीलोद्यट इत्यादिवा-
क्याज्ञायमानांतादृशी न श्रद्धामोययाऽभेदस्यप्रकारतामिद्वेवेदिति ॥ तद्धितादीति
आदिपदात् शृणुयतादयोबोध्याः । तत्रेति तेषुमध्ये । संख्येवेति अत्रैवकार-
स्य प्रथमार्थेपय प्रकृत्यर्थेविशेषणविधयाऽन्वयिन्येव संख्येवेति प्रतियस्यलेसंबन्धः
तेनस्याश्रयकर्तृकत्वसम्बन्धेन क्रियायां संख्यान्ययोवारितः एकपदोपात्तत्वेन प्रकृत्यर्थ-
पदान्ययस्ययुक्तत्वात् विशेषणविधयाऽन्वयिन्येवेत्युक्त्याच संख्यायांप्रकृत्यर्थस्य विशे-
षणत्वधर्मोवारितः घटमित्यादौ द्वितीयादिस्थले संख्यायाःप्रकृत्यर्थेविशेषणतयैवभा-
नादन्यथाक्रमेत्यादौ प्रकृत्यर्थस्य विशेषणतयैवभानस्यन्यवस्थापितत्वात् संख्यायाः
मपितस्य विशेषणतयाभाने उद्देश्यविधेयभावभेदेनवाच्यभेदापत्तेः इत्थं प्रथमा-
स्थलेऽपि संख्याया विशेपणतयैवभानमुचितमिति । संख्येवेत्युक्त्या लिङ्ग-
निर्माणयोः प्रथमार्थेनिरासः तथाहि ब्राह्मणघटि शृङ्गादौ अत्र ब्राह्मणी-

यवादित्युक्तनियमे निपातातिरिक्तत्वविशेषणवैयर्थ्यमिति चेन्न भूतले न घट इत्यादौ-
घटाद्यभावे भूतलाद्यन्वितसप्तम्यर्थधियत्वस्येव तात्पर्यवशात् घटादौ सप्तम्यन्तार्थभू-
तलादिवृत्तित्वाभावस्यान्वयबोधोऽप्यनुभवमिद्विः अन्यथा तादृशवाक्यजन्यस्यामा-
माण्यज्ञानानास्कन्दितबोधस्य भूतले घटइत्यादिवाक्यजन्यवटादिविशेष्यकभूतला-
द्याभेदप्रकारकबोधविरोधितायाः सर्वानुभवसिद्धाया अनुपपत्तेः नञ्पदम्बिना
यत्र धर्मिणि यस्य विशेषणतया भानं यादृशसमधिख्याहाराद्भवति तादृशसमधिख्या
हारस्थले नञ्सत्त्वे तत्र धर्मिणि तदभावः प्रतीयते इत्यनुभवापलापमसद्भाष ।
एवञ्च नञर्थभावेऽनुयोगितया घटाद्यन्वयबोधोपपत्तये निपातातिरिक्तत्वविशेषण-
मावश्यकम् । एवं न पचति चैत्रः चैत्रस्य नधनमित्यादौ पाककृतिचैत्रस्वत्वाद्य भावस्य
नञर्थस्य चैत्रधनादावन्वययोपोपपत्तये यदोनपटइत्यादौ नञर्थघटादिभेदस्यान्वय-
बोधोपपत्तये च तदावश्यकम् । नचोक्तस्थले पुनर्नञोऽभावबल्लाक्षणीकृतयाऽभाववतासम-
मनुयोगिनोऽभेदान्वयबोधएव तत्रोपेयते इति वाच्यम् तथासति सर्वत्राभाववतएव-
नञर्थतया मुख्यार्थपरनञोदुर्लभत्वापत्तेः । अभावरप भेदान्वयबोधोपगमेऽपि कार्य-
कारणभावकल्पनाधिव्यविरहेणाभाववति लक्षणानौचित्यात् अभाववतोऽभेदान्वय-
बोधोपगमे भूतले घट इति वाक्यजन्यबोधे भूतले न घट इति वाक्यजन्यबोधस्या-
घटइति वाक्यज्ञानघटितशब्दसामग्र्याश्च युगपदवस्थानास्त्वम्भवादिति भावः । उक्तनि-
यमइति निपातातिरिक्तप्रातिपदिकार्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयनियमः । अन्यथेति
उक्तयावयाद्भूतलवृत्तित्वाभावयान् घटइति बोधानुपगमे । नञसमानप्रकारकाणा-
मपि तदावृत्तिर्भट्टिः यद्विध्यापकाभावमानइदः इदं निग्राभावप्रतिबोधि । यद्विदि-
र्यादिनिश्चयानां इदोऽद्विमानिति ज्ञानमिति प्रविशन्धकन्वादुक्तवाक्याज्ञायमा-
नस्य घटाभावा भूतलवृत्तिरिति निश्चयस्यापि प्रविशन्धकत्वसम्भवात् भूतलवृ-
त्तित्वाभावयान् घटइति बोधानुपगमेऽपि क्षतिविरह इत्यत आह नञ्पदम्बितेति
ननु जानीजानिनिर्वाक्याज्ञातिनिर्वापितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्ववती
जानिरिति निरूप्यनिष्पन्नप्रापप्रविषयताशालि भ्राम्यक बोधस्योत्पत्त्ये
लानौजानिनां गतीत्यादौ नञ्पदम्बिना यत्र धर्मिणोन्यनुपपत्तौ कतिपयमानु-
सायात् जातिनिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावएव बोधनीयः
सद्य प्रतिषेधोपप्रसिद्धाऽसम्भवा अतः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकज्ञानमायां जानिनिरूपितसम्बन्धसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वयानिन्वेयात्रयो-
धस्तथाच नान्यत्रियमस्माद्वैजिकं इत्यत आह पुनपचतीति । स्वत्वाद्यभावेति अत्रा-
भावेऽप्यप्य इत्यादौ ध्येयमाणस्य पाककृत्वापि सह सम्बन्धः । नञर्थस्येति नञस्तार्थस्ये-
त्यर्थः । एवमप्यपि गोचरे तदावृत्त्येवमिति नामायेवोरिति नियमे तिपातातिरिक्त-
विशेषणमात्रस्यैकमित्यर्थः । नञोऽभाववदिति तथाच नामायेवोरिति नियमे ति-

पर्णवययाऽन्वयिनीसंख्यैः। अतएवयत्रविशेष्यवाचकसमानविभक्तिकपदं निपातपद-
वानास्ति तत्रप्रथमान्तार्थस्य विशेष्यभासकसामर्थ्यभावादसं। मुख्यविशेष्यतयेवभास्ते

नास्तीत्यादिव्यवहारात् लिङ्गोन्मादिम् वरूपलिङ्गस्यब्राह्मणादिपदजन्यबोधेभा-
नेऽपि तस्य न प्रथमाधत्वम् ब्राह्मणराक्षणीमित्यादावपि तद्भानादत प्रतिपदिकस्यैव
द्योन्वयपुस्त्वादिविशिष्टेऽर्थे निरुद्धलक्षणाङ्गीकार्या तदादावचेतनेतूक्तलिङ्गाभावात्तत
टादिशब्दजन्यबोधेलिङ्गभास्ते अतोनास्य प्रथमाधत्तम् येषामपि मते तदादौलि-
ङ्गस्यभानं तेषामपिमते तस्यप्रथमाधत्तं न युक्तं तदीमित्यादावपितन्मते लिङ्गभान
स्याङ्गीकरणीयत्वादिति। एष परिमाण मत्रद्विविधमियक्षितं गुरत्परिमितिश्च तत्र
प्राणोऽग्नौहिरित्यादौ गुरुत्वरूपपरिमाणप्रथमार्थं तत्रप्रकृत्यर्थस्य ब्रौणपदार्थस्याभे-
देनाऽन्य गुरुत्वस्यच समवायेन ग्रीहाद्यन्य तथाचब्रौणामिन्नगुरुत्वयान् ग्रीहिरि-
त्यन्वयबाध एष वितस्ति शखडत्यादौ द्वादशाङ्गुलपरिमाणराचिनोवितस्ति
शब्दात् जायमानाया प्रथमाया परिमाणमर्थं तत्र वितस्तिशब्दार्थस्याभेदे
नान्यय परिमाणस्यचनमवायेनशखऽवय तथाच वितस्त्यभिन्नपरिमाणयान्
शखइत्यन्यबोधः। एतदुपपद्यते प्रथमाया परिमाणार्थकयत्राङ्गीकार्यम् ब्रौणशब्दा-
र्थस्य गुरत्वविशेष्यविशिष्टस्याभेदेन ब्रौह्मै परवितस्तिशब्दार्थस्यपरिमाणविशेष-
विशिष्टस्याभेदेन शखेऽवयवैर्बोधोपपत्तौ परिमाणस्यस्यात्वेयेणभानाभावात् प्रथमा-
यास्तादृशायकस्य प्रमाणाभावात्। इत्यञ्च प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्र
प्रथमेति सूत्रे सतिसप्तम्येव नतु याचकस्यायांसमग्री तथा चैतत् सूत्रं प्रातिपदि-
कायलिङ्गपरिमाणवचनमात्रेवियक्षितं प्रथमास्यादित्यर्थकं मात्रपदोपादानात् कर्म
त्यादौत्रिव्यभिते न प्रथमति लभ्यते। एतावता सूत्रप्रथमार्थानिरूपणात् अन-
न्यलभ्यतया सत्त्वयप्रथमाधत्तसिद्धयति। नन्वय सत्त्वापि प्रकृत्यधपक्ष
कुतोनापयते सत्त्वयलिङ्गिऽध प्रकृतेनिरुद्धलक्षणमभवादितिचेदेतदुत्तरस्यानु-
पदमय प्रथमकृतापक्ष्यमाणव्यादिति। अतएवेति प्रकृत्यधविशेषणविधयाऽन्व-
ययाग्याया सत्त्वयाया प्रथमार्थस्यादेव यर्थः। येत्यादि चैवइत्यादौसमानविभ-
क्तिपदापस्तत्रम्वल प्रथमाऽतायस्य चैत्रादेर्यदिशब्दश्च तद्भासकसमानप्रथ-
मायादसौ प्रथमाऽतार्थदर्शनप्रादिविशेष्यनयेवभासत इत्यङ्गः। एतेन चैवइत्यादौ
एकत्रप्रकारकचैत्रादिमुख्यविशेष्यकबाधम्यजायमानं य सतिमभवेऽन्यत्रापि
प्रथमान्तार्थम्वय मुख्यविशेष्यकमितिप्रचितम्। अत्र पतिसमभवेत्युत्तरत्वात्
पचतीयत पापकृतिमात्रविषयकस्य चैत्रणमुत्पत्त इत्यादौ चैत्रकर्तृकशयनमात्र
विषयकस्य बाधम्य नैयागिकरद्वीकृतयान् कश्चित्प्रथमाऽतायस्य मुख्यविशेष्य-
धायतीत्यत्र धायनानुवृत्तिमतामृगस्य दहनक्रियाया कमत्रान्वितस्य मुख्य-
विशेष्यकस्यानुपपत्तिः अगस्त्यत्र प्रथमानुपपत्तिश्च दमणाऽनुवृत्तं कर्मराधकमृग-
मुख्यविशेष्यकवाधाकारेण मृगकथधावनस्यैव मृगाधारतात् तद्वत्तदवाक्याय
नया तन्म्वयदशान्वितमय तस्यैवकथापुधानात्रिनोयाया प्रातिपदिकादिधीय

मानाया असंभयइति नकश्चिदोपइति वैयाकरणोक्तमपि न नःशक्तिकरम् प्रकृतस्थले
 वैयाकरणरोत्थैयवोधस्यस्वीकारान् यदिहि सार्वत्रिकोऽयं प्रथमान्तार्थमुख्यविशे-
 ष्यताभाननियमः स्यात्स्यादयंदोषो नन्वेवमस्ति । यदिचाश्रूयमाणकि-
 यापदस्यलेऽप्यस्यादिपदमध्याहृत्य क्रियामुल्यविशेष्यकपवयोधोभवद्विरज्जीकर-
 णीयस्तदाऽऽमाभिरपि चैत्रेणमुप्यते इत्यादौ त्वं जानीहीत्यादिवाक्याध्याहारः पश्य-
 मृगोपायतीत्यग्रन्थेपदस्येतिपदस्यचाध्याहार कर्तुंशक्यः तथासति इतिपदेनक-
 र्मणउक्तन्याग्रद्वितीयाप्रसक्तिः त्वंपदार्थस्यैवमुख्यविशेष्यत्वाच्च न बोधस्यप्रथमा-
 न्तार्थमुख्यविशेष्यकत्वानुपपत्तिः। अथवा इतिपदाध्याहारोनाशक्यः यथैकस्यैवप-
 दस्यार्थः कर्मन्वेन विवक्षितः तथैवहि द्वितीया यथा तण्डुलंपचनीन्यादौ नचैवं शुक्कंत-
 ण्डुलंपचतीतिप्रयोगानुपपत्तिः तत्र कर्मन्वेतण्डुलम्यैवान्ययः तण्डुलेशुक्कस्यान्वय
 इत्यतः विशेष्येविशेषणं तत्रापिचविशेषणान्तरमितिरीत्यैवशाब्दबोधान् ।
 शुक्कस्तण्डुलः पचतीत्यादौ नु शुक्लाभिन्नतण्डुलस्य कर्मन्वयविवक्षणाद्विशिष्टवैशिष्ट्याच-
 गाद्येवयोधोऽतोवाक्यार्थस्य कमतया न द्वितीया भवत्य ' ध्रुत्वामर्भतस्माद्वात्म्यं-
 तथाचोत्पत्तयः शुभाः ' । ' जानामिसोताजनकप्रसूता जानामिरामोमधुसूदनश्च-
 इत्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते वाक्यार्थस्यैवकर्मन्यात् शुक्लाभिन्नतण्डुले शुक्क-
 पदस्य तण्डुलपदस्यवा वृत्तिविरट्ठेण वृत्त्या कर्मयोधकात्
 प्रातिपदिकाद्विधीयमानाया द्वितीयाया अप्रसक्तेरिति । किञ्च-
 सर्वत्रध्याप्येमुख्यविशेष्यकबोधोपगमे पचन् पचतीतिप्रयोगप्रसङ्गः धिय-
 मानपाककर्तृकर्तृको विद्यमानपाक इत्यन्वयबोधस्योत्पत्ती वाधकाभावात् प्रथ-
 मान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधोपगमंत्क्वाक्याद्वर्तमानकालिकपाकानुकूलकृतिमान्
 वर्तमानकालिकपाककर्तृत्यन्वयबोधः स्यात् स च घटोघट इत्यत्र प्रदर्शित
 युक्त्यैव धार्यत एवं धान्यर्थस्य मृदयविशेष्यस्थोपगमे पाचको न पचतीत्यादौ
 नञर्थभेदे पाचकस्य प्रतियोगितया निङ्गर्थकर्तुश्चानुयोगितयाऽन्येन पा-
 चकान्यकर्तृकोविद्यमानपाक इत्यन्वयबोधवर्धोपयः सच न सम्भवति पाकस्य
 पाचककर्तृकत्वमियमात् प्रथमान्तार्थस्यविशेष्यत्वेनु नानुपपत्तिः वर्तमानकालि-
 कपाकानुकूलकृत्यभाववान् पाचक इत्यन्वयबोधोत्पत्तौवाधकाभावादिति स्पष्टो-
 क्तञ्चैतद्विभक्त्यर्थेनिर्णयेनिरिधरौपाध्यायैः ॥ अपिच ' शशीदिघसपूसरो-
 विगतयोधनाकामिनी सराविगतयारिजंमुलमनक्षरंस्वाकृतेः । प्रभुर्धनपरायणः
 सततदुर्गतः सज्जनो नृपाद्वज्रगत खलोमनसिसप्तशल्यानिभेः ॥ इत्यत्र क्रियापदाभा-
 वेऽपि शाब्दयोधस्यानुभविकत्वान् सर्वत्रक्रियामुल्यविशेष्यकपवयोध इत्याग्रह-
 मात्रमप्यञ्च सतिर्त्तमवेप्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकपवयोध इत्येवयुक्तम् तदुक्तं पदवाक्य
 रत्नाकरे ननु केनविनिगमकेनेदंपरिच्छिद्यते यत् प्रथमान्तार्थपदप्रधानमितिचेदुच्यते ।
 प्रयातिपुरुषस्तस्य पादयोरभिवादय । इत्यादौप्रथमान्तार्थः प्राधान्यान्मृश्यते-
 'नदा ॥ यदि तिहप्रथमान्तयोः प्रथमान्तार्थस्यप्राधान्यंनस्यात्तदा प्रयातिपुरुष
 'इत्यत्र पुरुषस्तच्छब्देन नपरांमृश्येत गुणोमृतार्थस्यतच्छब्देनपरांशान्भयादिति,
 'नच प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यताकयोधोपगमे भावप्रधानमाख्यातमितिनिरुक्तम्-

संख्यावाचकानां च एकवचनद्विवचनबहुवचनानामेकत्वद्वित्वबहुत्वत्वादिच्छ
नेषु शक्तिः । शक्तताच मूर्त्वात्त्वजस्त्वादिना ननु स्वादिनिवादि साधारणैकवचन-
त्वादिना । एकवचनत्वादेर्दुर्वचत्वात् । नचैकत्वादवाचकत्वं तत् । वाचकतायाश्च-

तिरिच्छेत भावशब्दस्य क्रियावर्थत्वेन क्रियाया एवानयास्मृत्या प्राधान्यावगमादि-
तियाद्यम् भावशब्दस्याप्रभायनावाचकत्वेन आख्यातायेषु कृतिकालमंख्यासु भाव-
नामिकायाः कृतेरेषप्राधान्यमित्यर्थकन्यात् भावशब्दस्याप्र भावनार्थकत्वादेव
मीमांसकेरेतस्मृतिमूलको भावनामुरयविशेष्यकण्य बोधोऽङ्गीकृतः सोऽपिनयुक्त
नपचतीत्यादौ शाब्दबोधानुपपत्ते नचात्रापि तिङ्गर्थभायनायां प्राकाभायस्यान्वयात्
पात्राभायवतोभायनेति बोधउपपादयितुं शक्यः भावनामामाग्यशून्ये सुमपुरुषे
नार्थपचतीतिप्रयोगानुपपत्तेरिति । किञ्च सत्प्रधानानि सामानोभ्यपिस्मृतिरस्ति
सत्त्वसत्त्वशब्दस्य लिङ्गमरुयाद्यन्यययोग्योऽयं एवञ्चात्र वेयाकरणमीमांसकयो
भेदे पतस्मृतैः प्रामाण्य न निर्बहति नैयायिकानाम्मतेतुभयोरेवस्मृत्यो प्रामाण्य
निर्बहतीतिमंक्षेपः अधिकम्नु पदवाक्यरत्नाकपदावालाङ्कनीयम् ॥ एकत्रत्येत्यादि
एकत्वम्वद्वित्येत्यादिजातिरेवशून्यतावच्छेदिका गुणादिवाचकपदोत्तरसुपाऽपे-
क्षाद्युद्दिशिष्येत्ये लक्षणिकन्यादानुपपत्तिः । हेतु व्यापारत्यक्कर्मत्वादिवत् एक-
स्त्वद्विषयत्वादिकमप्यन्यपण्डापाधिरेव अपेक्षाबुद्धरनुपस्थितिदशायांमपिगुणादौ
संख्याप्रतिपत्तेरानुमविकल्पान् तादृशांषाधिविशिष्टत्वेन्यादिक गुणातिरिक्तमेव-
तम्यगुणादिद्व्युत्तिवैराधकाभावात्तदेवमर्थैकवचनापर्थ इत्याहु तेषाम्मते
तत्तद्वगण्डापाधिरूपमेव एकत्वत्रद्वित्येत्यादिकं शक्यतावच्छेदकमितिबोध्यम् ॥
शक्तताचमूर्त्वात्त्वजस्त्वादि भावेदानानानान्येनतन्निष्ठानां तत्तदसाधारणधर्माणां
शक्ततापच्छेदकस्य गौरवमतः सुग्यादिकमैव शक्ततावच्छेदकम् सर्वत्रैवहि आदे-
शिन स्मृत्या शनिग्रहः सम्भवति आदेशोय मृत्वादिप्रमाच्छक्तिप्रम
इतिनानुपपत्तिरिति ॥ दुर्वचत्वादिति सर्वत्रविशेष्यमन्यत्वेन एकवचनपदवाच-
स्य एववचनमन्यपतामभवेऽपि शक्ततावच्छेदकस्ययोग्यैकवचनत्वमप्य दुर्वच-
त्वादित्यर्थः ॥ आम्नाश्रयादिनि एवत्यादिवाचकस्येदि ईश्वरेच्छोयेकत्वादिवि-
षयवोपजनकत्वपुनारतानिर्गमितविशेष्यत्वम् शक्तता वाचवता चेत्यन-
र्थान्नरम् इत्यन्यवचनत्वमप्य शक्ततावच्छेदकस्य आम्नाद्य स्यादिति-
भावः । ननु यथावारणस्य वार्तान्यवहितप्रायशणापच्छेदेन वार्तममा-
तधिवरजात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मरूपतया दण्डत्वादिस्यरूपमेव-
पदवस्यति दण्डत्वादिवैषम्य कारणतायाः प्रवच्छेदकभयतीति स्वस्मिन्नेव का-
रणतायेनापच्छेदना स्वरूपतन्मद्वयनित्येनयाऽपच्छेदकतावभयति रूपभेदेऽयो-
स्याप्रपद्रोषाभावात् स्याद्वद्वेऽपि वाचवतात्येनापच्छेदकं स्वरूपतन्मद्वयनित्ये-
नापच्छेदकस्य कृतानेपेयते इतिवाच्यम् यतादण्डत्वादीनामवच्छेदकताऽपच्छेदक-
निरपेक्षत्वात् स्वरूपतन्मद्वयनित्येनयाऽपच्छेदकत्वमवभयति वाचवतायाभा-

तावच्छेदकत्वे आत्माश्रयात् बोधकतारूपत्वे शक्तिभ्रमेण द्विवचनादीनामप्येकत्वबो-
धकतया अतिप्रसक्तत्वात् न चैकवचनत्वादिकं जानि विशेषः । सुप्त्वादिनां सांकर्यात् ।

खण्डन्याभावात् अवच्छेदकसापेक्षतया स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वप्रसम्भवति
। तद्व्यक्तित्वेनाप्यवच्छेदकत्वेन मंभयति निरुक्तविशेष्यतारूपायाः
शक्तताया अनेकत्वादिन्यवधेयम् । बोधकतारूपत्वइति वाचकताया-
इति शेषः । बोधकत्वश्रवो धजनकत्वस्य तत्र न शक्तिप्रवेश इति नात्मा-
श्रय इति भावः ॥ सांकर्यादिति सांकर्यञ्च परस्परान्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वे सति
एकाधिकारणवृत्तित्वम् अस्तित्वसुखान्याभावाधिकरणे निवादी एकवचनत्वस्य एक-
वचनत्वाभावाधिकरणे द्विवचनादौमुपि सुखस्यैव वृत्तित्वम् एकवचनेनैवोभयोः
समावेश इति भावः सांकर्यन्यजानिवाधकतायाश्च स्वसामानाधिकरण्य स्वाभावसामा-
नाधिकरण्योभयन्यन्धेन जातिविशिष्टजातित्वावच्छेदेन स्वसमानाधिकरणाभा-
वप्रतियोगित्वाभावइति नियमोमानम् संकरजात्युपगमेहेतुप्रियमोप्याहम्येत ।
अथात्र जात्योपरस्परान्यन्ताभावसामानाधिकरण्ये सति एकाधिकारणवृत्तित्वं
जातिवाधकत्वेनाभिमतम् जात्युपाध्वोर्या न तावदस्य जात्योर्निदकैकाधिकारणवृ-
त्तित्वस्यैवाप्राप्तद्वेः न द्वितीयः तथा सति पृथिवीगुणान्यतरत्वादिकमादाय द्रव्य-
त्वादेरपि सांकर्यप्रसङ्गान् परस्परान्यस्य दुर्बलत्वाच्चेति चेन्न जातिविशिष्टत्वमेव हि
सांकर्यनिवृत्तित्वं वैशिष्ट्यञ्च स्वसामानाधिकरण्य स्वसमानाधिकरणभेदप्रति-
योगितावच्छेदकत्वस्यैव वृत्तित्वैतन्नित्यसम्यन्धेन वृत्तित्वञ्च स्वसमानाधिकरण-
भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्यन्धेन तत्र जात्युपादानात् पृथिवीगुणान्यतरत्व-
द्रव्यत्वयोर्मध्ये द्रव्यत्वस्यैव जातिपदग्राह्यतया तत्सामानाधिकरण्यस्य तदधिकर-
णवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव पृथिवीगुणान्यतरत्वे सत्त्वात् पृथिवीगुणा-
न्यतरत्वाधिकरणगुणवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव द्रव्यत्वस्यैव तत्स-
म्यन्धेन द्रव्यत्ववृत्तित्वस्यैव तत्सामान्यतरत्वे सत्त्वात् जातिविशिष्टत्वमुक्तान्यतरत्वे
एव ननु द्रव्यत्वेऽपीति नदीपः न चैवं भूतत्वमूर्तत्वयोर्जातिरवापत्तिः पतल्लक्षणघ-
टकजातिपदेन भूतत्वमूर्तत्वयोरेकतरस्यापि ग्रहणासम्भवादिति वाच्यम्
मूर्तत्वक्रियासमवायिकागणतावच्छेदकतया जातित्वस्यापगतत्वेन मूर्तत्व-
स्य जातिपदग्राह्यतया तद्विशिष्टस्य मूर्तत्वसत्त्वात् तत्र सांकर्यं मूर्तत्वे तु सां-
कर्यमेवातिष्ठत उक्तलक्षणगमनेऽपि नदीपः स्वममानाधिकरणत्वं भेदप्रति-
योगितावच्छेदकत्वञ्च समवायविशेषणताविशेषान्यतरत्वसम्यन्धावच्छिन्नग्राह्यम्
समवायसम्यन्धमात्रावच्छिन्नत्योको तु प्रत्यक्षत्वादिनां सांकीर्णतया भ्रमत्वं
न जातिरिति सिद्धान्तो व्याहृत्येत भ्रमत्वस्य तदभावयति तत्प्रकारताक-
त्वरूपतया समवायसम्यन्धेन वृत्तित्वविरहात् विशेषणताविशेषसम्यन्धमात्रा-
वच्छिन्नत्वस्यांको भूतत्वादी सांकर्यासिद्ध्यापत्तेः भूतत्वस्य बहिरिन्द्रियग्राह्य-
विशेषगुणरूपतया स्वरूपेण वृत्तित्वविरहादिति नन्वेवं सुखस्य जातित्वे सिद्धे एव
तनेकवचनत्वं सांकर्यमुद्राययितुमुचितम् सुखस्यैव च पाणिनीयमंकेतविशेष-
सम्यन्धेन सुखपदवत्त्वरूपतया जातित्वाभावात् तेन सांकर्यमिति चेत् पतत्पर्यालोच्य-

नचशक्तिसम्बन्धेन एकवचनादिपदवचनतत् तादृशज्ञानदशयाश्च सुत्वादिना शक्ति-
भ्रमादेव शब्दबोधः । एकवचनादिशब्दस्य पदद्वयात्मकतया तादृशसमुदायशक्ते-
रेवाप्रसिद्धिरितितुनाशङ्कनीयम् । एकवक्तीत्यादिव्युत्पत्त्या एकवचनादिशब्दस्य
स्वादिवोधकत्वे एकादिशब्देऽपि तादृशव्यवहारापत्तेः एकवचनादिशब्दस्य स्वादी-
रुद्विस्वीकारस्यावश्यकत्वादिति वाच्यम् ग्रन्थकारीयसंकेतेनैवोपपत्तौ एकवचनादिपदे
शक्तेरप्रामाणिकत्वात् । तान्येकवचनद्विवचनेत्यादिपाणिनिभूतस्य तदीयसंकेत-
ग्रहपरतयाऽप्युपपत्तेः नहि यूस्याख्यौनदीत्यनुशासनात् स्वाख्येदृदन्तादिशब्दे
नद्यादिपदस्यशक्तिः सिद्ध्यति किंतु तदीयसंकेतएव । अतएव नद्यादिसंज्ञा आधु-
निकसंकेतशालित्वात् पारिभाषिक्येव नत्वीपाधिकी । अथैवमपि पाणिनिसंकेत-
सम्बन्धेन तादृशपदवचनमेव एकत्वादिभक्तनावच्छेदकमस्त्विति चेन्न तादृशसंके-
तस्य केनरूपेण सम्बन्धता संकेतत्वेनेति चेत्तर्हि कस्यचित्पुंस एकवचनपदात् स्वीज-
सादिर्षोद्धव्य इत्याकारकसंकेतस्यापि संभवादतिप्रसक्तिर्दुर्वारव पाणिनिसंकेत-
तत्वेनतयेति चेत्तर्हि व्याकरणप्रणेतुः पुरुषान्तरस्यापि तादृशसंकेतस्य संभवात् तदीय-

य सुज्ज्वलादीन्वशदिपदमुपात्तम् आदिपदेनैव अत्यमत्थादिपरिमहः तयाच अत्वा-
भावाधिकरणे एकवचनत्वस्य एकवचनत्वाभावाधिकरणे घटादिपदघटकाकारे
अत्यस्यचसत्त्वान् अमादिघटकाकारे एकवचनत्वस्य अत्यस्यचसत्त्वान्नैकवचनत्व-
जातिरेयमस्यादिनाऽपि सांकर्यमवधेयम् ॥ नचेति धाच्यमिति परेणाश्रयः । शक्तिस-
म्बन्धेनेति स्वजन्यबोधविषयत्वनिमुप्रकारतानिरूपितेश्च रेच्छीयविशेष्यतासम्बन्धेने-
त्यर्थः । एकवचनादिपदवचनतदिति तथानैकवचनपदवचनेन स्वावयवादि एकवचन-
पदवचन एकत्वेशकमित्यादि शक्तिज्ञानमेकत्वाविबोधोपयोगीति भावः । तादृशज्ञा-
नदशायामिति घटइत्यादौ एकवचनपदवचन एकत्वेशकमित्यादि शक्तिज्ञानाभावे-
ऽपि सुपदमेकत्वेशकमिति सुपदधर्मिकशक्तत्वावयवादिभ्रमादेव शब्दबोधइति भावः ।
तादृशव्यवहारापत्तेरिति एकवचनत्वव्यवहारापत्तेरित्यर्थः । अतएवेति पाणिनी-
यसंकेतादेवेत्यर्थः । नत्वीपाधिकीति अनुगोपाध्यवच्छिन्नसंकेतयतो संज्ञा औपा-
धिकी संज्ञेयुष्यते यथा भूतदृतादिसंज्ञा सा हि आत्मावृत्तिविशेषगुणधर्माणां
हारकत्वाधनुगतोपाधिपुरस्कारेणैव प्रवर्तते तदुक्तेश्च दशको यदाऽऽधुनिकसंकेत-
शालित्वात्पारिभाषिकम् । ज्ञात्यानैमित्तिकं शकमौपाधिकमुपाधिना, ॥ इति ।
पाणिनिसंकेतेति संकेत इच्छा साचात्र एकवचनपदजन्यबोधविषय स्वमादिर्भवत्व-
त्याकारिका सापिस्थी या या एकवचनपदजन्यबोधविषयप्रकारतानिरूपितवि-
शेष्यता तत्सम्बन्धेन स्वमादीयसंकेत अथरेच्छीयतापुत्रादिशेष्यतामेवात्र संकेत इति
बोध्यम् । तादृशपदवचनमिति एकवचनपदवचनत्वस्य । संकेतत्वेनेति पाणिनीय-
स्याविशेषितेन संकेतत्वेनेत्यर्थः । तादृशसंकेतस्येति एकवचनपदात् स्वमादि-

संकेतसम्बन्धेन तत्पदवचस्वस्य द्वित्यादिपदात् स्वौजसादिवैद्व्य इत्याकारकपुरुष-
 संकेतसम्बन्धेन द्वित्यादिपदवचस्वस्य वा विनिगमनाविरहेण शक्ततावच्छेदकता-
 प्रसङ्गः तथाचागत्याऽऽनुपूर्वीविशेषएवशक्ततावच्छेदक इति । यत्तु संख्यापि प्रकृते
 रर्थः एकवचनादिकञ्चैकत्वाद्यर्थं तात्पर्यग्राहकमेव । नचैवमेकप्रकृत्युपस्थाप्ययोरर्थयोः
 परस्परमन्वये आकाङ्क्षाविरहात् घटादावेकत्वाद्यन्वयानुपपत्तिरन्यथा हर्षादिपदा-
 दुपस्थितयोरन्वयमर्थयोराधाराधेयभावेनान्वयापत्तिः घटादिपदस्य एकत्वादिविशि-
 ष्टघटादौ च नशक्तिसम्भवः । घटरूपं पश्येत्यादौ संख्यानवच्छिन्नघटादेरान्वयबोधो-
 दितिवाच्यम् । आकाङ्क्षावैचित्र्यादेकप्रकृत्युपस्थाप्ययोरपि घटैकत्वयोः परस्पर-
 मन्वयसंभवात् । अतएव खण्डशक्त्यैवकाराद्युपस्थाप्ययोरन्ययोगव्यच्छेदाद्याः पर-
 स्परमन्वयबोधः । नचैवंकर्मत्वादिकमपि प्रकृत्यर्थएवास्तु किंतु द्वितीयादिशक्त्येति-
 वाच्यम् । नामार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया कर्मत्वादेर्नामार्थ-
 त्वे तेन समं धात्वर्थान्वयासंभवात् । नच संख्यायाः प्रातिपदिकार्थत्वे सति तात्पर्य-
 ज्ञाने विनैवशक्तिभ्रमलक्षणामहंवा द्विवचनाद्यन्तपदादेकत्वादिवोधसंभवात् एक-
 त्वादितात्पर्येण एकवचनान्तस्यैव द्विवचनान्तस्यापि पदस्य स्वारसिकप्रयोगापत्ति-

वैद्व्यइति संकेतस्येत्यर्थः । तत्पदवचस्वेति एकवचनपदवचस्वेत्यर्थः । अस्य श-
 क्तावच्छेदकताप्रसङ्ग इत्यनेन सम्बन्धः । नन्वस्तु व्याकरणप्रणेतुसंकेतसम्बन्धेन
 एकवचनपदवचस्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वमन्वयतया च न पाणिनीयस्यादि प्रवेशप्रयुक्तो वि-
 निगमनाविरह इत्यत आह स्वौजसादिरिति अग्रादिपदस्य प्रत्येकसम्बन्धः अन्यथा
 औप्रवृत्तिष्वपि द्वित्यादिपदवचस्वस्यैव एकवचनपदशक्ततायास्तत्रास्तत्वादिति प्रस-
 क्ततया द्वित्यादिपदवचस्वस्यैवच्छेदकत्वसंभवाद्विनिगमनाविरहोद्भावनमसंमतस्या-
 दिव्ययथेयम् ॥ यन्निति अन्यतदसदित्यनेन सम्बन्धः । नचैवमिति धाव्यमिति-
 परेणान्वयः । एकप्रकृत्युपस्थाप्ययोरिति एकप्रत्ययौपस्थाप्ययोरपि कालकृत्योः
 परस्परमन्वयबोधस्येष्टत्वात् प्रकृत्युपस्थाप्ययोरित्युक्तम् । आकाङ्क्षाविरहादिति
 घटपदमुपदयोः समभिव्याहाररूपाकाङ्क्षा न सम्भवति ययोरर्थयोरन्व-
 यबोधस्तत्तद्वोधकपदयोरेव समभिव्याहारस्याकाङ्क्षात्वादिति भावः ।
 अन्यसंभवादिति तथाचैकत्वे घटैच खण्डशक्तिरेषाङ्गीकरणोयेति भावः ।
 धात्वर्थान्वयासंभवादिति नचैवंमंरुयाया, प्रकृत्यर्थत्वे संख्याप्रकृत्यर्थयो-
 रपि भेदेनान्वयोनस्यादुक्तव्युत्पत्तिरिति वाच्यम् उक्तव्युत्पत्तिशरीरे नामार्थयोरित्य-
 स्य स्थाने नामद्वयार्थयोरित्यस्यैवैकव्युत्पत्तिरिति । स्वारसिकप्रयोगापत्तिरिति शक्ति-
 भ्रमानधीनत्वे सति प्रयोजनप्रतिसंधानाजन्यत्वमेव स्वारसिकत्वम् यस्तु शक्तिभ्रम-

नचशक्तिसम्बन्धेन एकवचनादिपदवत्त्वंतत् तादृशाज्ञानदशायाश्च सुत्वादिना शक्ति
भ्रमादेव शान्दबोधः । एकवचनादिशब्दस्य पदद्वयात्मकतया तादृशसमुदायशक्ते-
रेवाप्रसिद्धिरितितुनाशङ्कनीयम् । एकवक्तीत्यादिव्युत्पत्त्या एकवचनादिशब्दस्य
स्यादिवोधकत्वे एकादिशब्देऽपि तादृशव्यवहारापत्तेः एकवचनादिशब्दस्य स्वादी-
रुदिस्वीकारस्यावश्यकत्वादितिवाच्यम् ग्रन्थकारीयसंकेतेनैवोपपत्तौ एकवचनादिप-
दशक्तेरप्रामाणिकत्वात् । तान्येकवचनद्विवचनेत्यादिपाणिनिगृन्थस्य तदीयसंकेत-
ग्रहपरतयाऽप्युपपत्तेः नहि यस्याख्यौनदीत्यनुशासनात् स्यात्स्येदृन्तादिशब्दे
नद्यादिपदस्यशक्तिः सिद्ध्यति किंतु तदीयसंकेतएव । अतएव नशादिसंज्ञा आधु-
निकसंकेतशालित्वात् पारिभाषिकेव नत्वीपाधिकी । अथैवमपि पाणिनिसंकेत-
सम्बन्धेन तादृशपदवत्त्वमेव एकत्वादिशक्ततावच्छेदकमस्त्वितिचेन्न तादृशसंके-
तस्य केनरूपेण सम्बन्धता संकेतत्वेनेतिचेत्तर्हि कस्यचित्पुंस एकवचनपदात् स्वीज-
सादिर्बोद्धव्य इत्याकारकसंकेतस्यापि संभवादतिप्रसक्तिर्दुर्चरव पाणिनिसंकेत-
तत्वेनतथेतिचेत्तर्हि व्याकरणप्रणेतुः पुरुषान्तरस्यापि तादृशसंकेतस्यसंभवात् तदीय-

व सुत्वादीन्यत्रादिपदमुपासत् आदिपदेनच अत्वमत्वादिपरिमहः तथाच अत्वा-
भावाधिकरणे एकवचनत्वस्य एकवचनत्वाभावाधिकरणे घटादिपदघटकाकारे
अत्वस्यचसत्वात् अमादिघटकाकारे एकवचनत्वस्य अत्वस्यचसत्वात्तैकवचनत्व-
जातिरेयमस्यादिनाऽपिनाकार्यमवधेयम् ॥ नचेति वाच्यमितिपरेणाशयः । शक्तिस-
म्बन्धेनेति स्वजन्यबोधविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितेश्वरेच्छीयविशेष्यतासम्बन्धो-
त्थर्थः । एकवचनादिपदवत्त्वतदिति तथाचैकवचनपदवत्त्वेन स्वाधयगाहि एकवचन-
पदग्रह एकत्वेशकमित्यादि शक्तिज्ञानमेकत्व्यादिवोधोपयोगीतिभावः । तादृशाज्ञा-
नदशायामिति घटइत्यादौ एकवचनपदयत् एकत्वेशकमित्यादि शक्तिज्ञानाभावे-
ऽपि सुपदमेकत्वेशकमिति सुपदधमिकशक्तत्वावगाहिभ्रमादेवशाब्दबोधइतिभावः ।
तादृशव्यवहारापत्तेरिति एकवचनत्वव्यवहारापत्तेरित्यर्थः । अतएवेति पाणिनी-
यसंकेतादेवेत्यर्थः । नत्वीपाधिकीति अनुगतोपाध्यवच्छिन्नसंकेतयत्नीसंज्ञा औपा-
धिकीसंज्ञेऽप्युच्यते यथा भूतदूतादिसंज्ञा साहि आत्मावृत्तिविशेषगुणधत्तवार्ता-
हारकन्याधनुगतोपाधिपुरस्कारेणैवप्रवर्तते तदुक्तंशब्दशक्तौ यद्वाऽऽधुनिकसंकेत-
शालित्वात्पारिभाषिकम् । ज्ञान्यानमिदिकशकमौपाधिकमुपाधिना, ॥ इति ।
पाणिनिसंकेतेति संकेत इच्छा साचात्र एकवचनपदजन्यबोधविषय स्वमादिर्भवत्व-
व्याकारिका सापिस्वी या या एकवचनपदजन्यबोधविषयप्रकारतानिरूपितवि-
शेष्यता तत्सम्बन्धेन स्वमादौवर्तते अथवेच्छीयैतादृशविशेष्यत्वमेवात्रसंकेत इति
बोध्यम् । तादृशपदवत्त्वमिति एकवचनपदवत्त्वमित्यर्थः । संकेतत्वेनेति पाणिनीय-
त्वाविशेषितेन संकेतत्वेनेत्यर्थः । तादृशसंकेतस्येति एकवचनपदात् स्वमादि-

संकेतसम्बन्धेन तत्पदवचस्य इत्यादिपद्मात् स्वाजसादिवैद्व्य इत्याकारकपुरुष-
 संकेतसम्बन्धेन इत्यादिपदवचस्य वा विनिगमनाविरहेण शक्ततावच्छेदकता-
 प्रसङ्गः तथाचागत्याऽऽनुपूर्वीविशेषएवशक्ततावच्छेदक इति । यत्तु संख्यापि प्रकृते
 रर्थः एकवचनादिकञ्चैकत्वाद्यर्थं तात्पर्यग्राहकमेवा नचैवमेकप्रकृत्युपस्थाप्ययोरर्थयोः
 परस्परमन्वये आकाङ्क्षाविरहात् घटादावेकत्वाद्यन्वयानुपपत्तिरन्यथा हर्षादिपदा-
 दुपस्थितयोरश्वमूर्ययोराधारावेयमानेनान्वयापत्तिः घटादिपदस्य एकत्वादिविशि-
 ष्टघटादौ च नशक्तिसम्भवः। घटरूपं पश्येत्यादौ संख्यानवच्छिन्नघटादेरेवान्वयबोधा-
 दित्वाच्यम् । आकाङ्क्षावैचित्र्यादेकप्रकृत्युपस्थाप्ययोरपि घटैकत्वयोः परस्पर
 मन्वयसंभवात् । अतएव खण्डशक्त्यैवकाराद्युपस्थाप्ययोरन्ययोगव्यच्छेदाद्योः पर-
 स्परमन्वयबोधः। नचैवंकर्मत्वादिकमपि प्रकृत्यर्थएवास्तु किंतु द्वितीयादिशक्त्येति-
 वाच्यम् । नामार्थधान्वययोः साक्षाद्भेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया कर्मत्वादेर्नामार्थ-
 त्वे तेन समं धात्वर्थान्वयासम्भवात् । नच संख्यायाः प्रातिपदिकार्थत्वे सति तात्पर्य-
 ज्ञाने विनैवशक्तिभ्रमलक्षणाग्रहं वा द्विवचनाद्यन्तपदादेकत्वादिवोधसम्भवात् एक-
 त्वादित्वात्पर्येण एकवचनान्तस्यैव द्विवचनान्तस्यापि पदस्य स्वारसिकप्रयोगापत्ति-

र्थाद्व्यवृत्ति संकेतस्येत्यर्थः । तत्पदवचस्येति एकवचनपदवचस्येत्यर्थः । अस्य श-
 क्तावच्छेदकताप्रसङ्ग इत्यनेन सम्बन्धः । नन्वस्तु व्याकरणप्रणेतृसंकेतसम्बन्धेन
 एकवचनपदवचस्य शक्ततावच्छेदकत्वमर्थथाचनपाणिनीयत्वादि प्रवेशप्रयुक्तो वि-
 निगमनाविरह इत्यत आह स्वाजसादिरिति अत्रादिपदस्य प्रत्येकसंस्पर्धः अन्यथा
 औपम्येतिपि इत्यादिपदवचस्यस्यैव एकवचनपदशक्ततायास्तत्रास्तथादिति प्रस-
 क्ततया इत्यादिपदवचस्यैवच्छेदकत्वा संभवाद् विनिगमनाविरहोद्भापनमत्र तस्या-
 दिव्यवधेयम् ॥ यत्त्विति अस्य तद्वद्व्यवृत्तिरनेन सम्बन्धः । नचैवमिति वाच्यमिति-
 परेणान्वयः । एकप्रकृत्युपस्थाप्ययोरिति एकप्रत्ययवोधस्याप्ययोरपि कालकृत्योः
 परस्परमन्वयबोधस्येदं नान् प्रकृत्युपस्थाप्ययोरित्युक्तम् । आकाङ्क्षाविरहादिति
 घटपदमुपदयोः समभिव्याहाररूपाकाङ्क्षा तु न सम्भवति ययोरर्थेयोरन्व-
 यबोधस्तत्तद्वोधकपदयोरेव समभिव्याहारस्याकाङ्क्षात्वादिति भावः ।
 अन्वयसंभवादिति तथाचैकत्वघटेचखण्डशक्तिरेवान्नोकरणीयेति भावः ।
 धात्वर्थान्वयासम्भवादिति नचैवं संख्यायाः प्रकृत्यर्थत्वं संख्याप्रकृत्यर्थयो-
 रपि भेदेनान्वयोनस्यादुक्तव्युत्पत्तिरिति वाच्यम् उक्तव्युत्पत्तिशरीरे नामार्थयोरित्य-
 स्यस्यानेनामद्वयार्थयोरित्यस्य यत्तन्वत्वादिति । स्वारसिकप्रयोगापत्तिरिति शक्ति
 प्रमानधीनत्वे सति प्रयोजनप्रतिसंधानाजगत्त्वमेव स्वारसिकत्वम् यस्तु शक्तिभ्रम-

रिति वाच्यम् । अनादितात्पर्यस्यैव स्वारसिकप्रयोगमूलत्वात् एकवचनाद्यन्तपदस्यैव
 एकत्वादावनादितात्पर्योपमेनातिप्रसङ्गविरहात् । द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने इत्या-
 धनुशासनंच तादृशतात्पर्यग्राहकमेवेतिवैयाकरणमतम् तदसत् अनन्तानां प्रकृत्याद्यानु-
 पूर्वीणां शक्ततावच्छेदकत्वापेक्षयाऽल्पतरविभक्त्याद्यानुपूर्वीणामेकत्वादिशक्तताव-
 च्छेदकत्वस्यैवोचितत्वात् । नचप्रातिपदिकत्वमेवशक्ततावच्छेदकं ननुषट्पदत्वादि-
 कमिति न शक्त्यानन्त्यमिति वाच्यम् प्रातिपदिकत्वस्यदुर्निर्वचत्वात् । तदज्ञानेऽपि
 एकत्वादिज्ञानस्यानुभविक्त्यात् । पदत्वेन वर्णत्वेन वाशक्तत्वे विभक्तेरपि तद्वाचक-
 तासिद्धिः । एकत्वादिशाब्दबोधोत्पूर्वं वर्णत्वाद्युपस्थितेरनावश्यकत्वाच्च । फलानुरो-

मूलकोगङ्गायांघोष इत्यादिप्रयोगः सनस्वारसिकः योऽपिशैत्यपाद्यनत्यादिप्रतिप-
 स्तिरूपप्रयोजनप्रतिसंधानजन्यो गङ्गायांघोषइत्यादिप्रयोगः सोऽप्याधुनिकलक्षणा-
 मूलको ननु स्वारसिकः एकत्वतात्पर्येणचटावितिप्रयोगोपि शक्तिप्रमानधीनतया प्र-
 योजनानुसंधानाजस्यनयाच स्वारसिकपथस्यादितिभावः । अतिप्रसङ्गविरहादिति
 उक्तस्वारसिकप्रयोगापत्तिविरहादित्यर्थः ॥ ननु धानुभिन्नत्वेमति प्रत्ययभिन्नाव-
 सति प्रत्ययान्ततदादिभिन्नाद्येवाप्येव प्रातिपदिकत्वं याच्यं तथाच ननुयच्चैवमन्त-
 आह तदज्ञानेऽपीति पतावृशप्रातिपदिकत्वाज्ञानेऽपीत्यर्थः । ननुपदसंज्ञाशक्तिमत्त्वं
 तच्चशक्तिरेव शक्ततापिशक्तिरूपेति न शक्ततावच्छेदकं पदस्यसंभवति अयच्छे-
 द्यावच्छेदकयोरैक्यादतो लाघवाच्चाह वर्णत्वेनेति ननुवर्णत्वं प्रत्येकवर्णेऽन्यस्ति
 शक्तताच न प्रत्येकवर्णे अन्यैकवर्णज्ञानादपिशब्दबोधः प्रसज्येत तथाच वर्णम्य-
 स्वातिप्रसक्ततया कथं शक्ततावच्छेदकत्वमिति चेन्न अतिप्रसक्तस्यापिहिधर्मस्य विषयता
 वच्छेदकत्वमभवति शक्ततावेदयरेच्छीयतत्तदर्थविषयकयोधजनकत्वप्रकारतानिह-
 पितयिशेष्यतारूपाऽतोऽनानुपपत्तिः । नचैवं प्रत्येकवर्णज्ञानाच्छक्तज्ञानापत्तिरिति वाच्यं
 तत्तद्वर्णान्तरज्ञानस्य सहकारित्यापगमेन तद्विरहे शक्तिज्ञानासंभवादिति बोध्यम् ।
 तद्वाचकतासिद्धेरिति युक्तेस्तोल्यादितिभावः ॥ वस्तुतोऽर्थन्येनरूपेणमेख्यावाच-
 कत्वेनसम्भवतीत्याह एकत्वादीति । उपस्थितेरनावश्यकत्वाच्चेति वर्णत्वोपस्थि-
 तिविरहेऽपि आनुपूर्वीविशेषज्ञानादेवशाब्दबोधस्यानुभविक्त्यादितिभावः अथ
 उपस्थितेरभावादित्येववक्तुमुचितम् अनावश्यकत्वादितितुसम्प्रदायाताम । अथ-
 याऽयमभिप्रायः ययानुपूर्वीप्रकारकज्ञानंविना वर्णत्वप्रकारकज्ञानस्थले संख्यान्वय-
 बोधोदुष्टचर स्यात् वर्णत्वप्रकारकज्ञानमन्तरेणानुपूर्वीप्रकारकज्ञानस्थलेच सनदु-
 ष्टचरः स्यात्तदा वर्णत्वप्रकारकज्ञानस्यकारणत्वेसिद्धेऽन्यथापिअभिचारचरणाय-
 तत्कल्प्येत नचैतदस्ति प्रत्युत वर्णत्वप्रकारकज्ञानसत्त्वेऽप्यानुपूर्वीप्रकार-
 कज्ञानन्विना नोदयते क्वचिदपिशब्दबोधः अतोऽनवर्णत्वमवच्छेदकत्वात् तथाच सर्व-
 स्यायंवाचकः स्यान्नस्यात्
 गौणमुख्यव्यवस्थाऽतोऽनवर्णत्वमवच्छेद-
 कत्वाभावात् नवर्णत्वोपस्थितेरनावश्यकतेति ॥ ननुकत्वादेरिववर्णत्वजाते-

धेन तत्कल्पनेच कल्पनागौरवात् । एवमानुपूर्वीभिन्नधर्मस्य वाचकतावच्छेदकत्वे घट-
 पदमुपदञ्चनसंख्यावाचकमिति विपरीतनिश्चयकालेऽपि तादृशधर्मावच्छिन्नस्यवा-
 चकताग्रहसंभवात् घटइत्यादौ संख्याया बोधापत्तिः । अथविभक्तीनां संख्यार्थकता-
 मते प्रकृतिविभक्तयोरैकवाक्यताविरहनिश्चयदशायां विभक्त्युपस्थाप्यकत्वादेः प्रकृ-
 त्यर्थेऽन्वयबोधवारणाय तयोः समभिव्याहारज्ञानस्य घटादिविशेष्यककत्वान्वयबो-
 धमिति कारणत्वमधिकंकल्पनीयम् एकपदोपस्थापितयोः घटैकत्वाद्योरन्वयबोधो-
 पगमेच न समभिव्याहारज्ञानस्य तत्रहेतुता कल्प्यते इति लाघवात् प्रकृत्याद्यानुपू-
 र्वीणां संख्यावाचकतावच्छेदकत्वमुपेयते इति चेन्न । आकाङ्क्षाविचारं समभि-
 व्याहाराकाङ्क्षाज्ञानस्य हेतुताया निराकृतत्वात् ॥ अथैवमपि विभक्तेः संख्यार्थ-

रपि योग्यतया कन्यादिग्राहकसामग्र्येय सर्वप्रग्रहणसम्भवान् वर्णन्योपस्थित्यभावे-
 क्यचिदपिशाब्दबोधानुदयात् फलानुरोधेन तत्कल्पनेचेत्युक्तिरयुक्तेति चेन्न योग्य-
 स्यसन्निकृष्टस्यापि पदार्थस्य सर्वप्रत्यक्षेन भवति अन्यथा सन्निकृष्टे घटे कदाचिन्मू-
 र्ध्वध्वोतिप्रत्यक्षकदाचिन्मूर्ध्वध्वोतिप्रत्यक्षकदाचिन्मूर्ध्वध्वोतिप्रत्यक्षकदाचिन्मूर्ध्वध्वो-
 तिप्रत्यक्षान्मक संशयउपपद्येत अतोपयानुभवमिच्छाविशेषाणां संस्कारादिवि-
 शेषाणाञ्च प्रतिबन्धकत्वकल्पनेनैव सत्यान्वयस्याउपपादनीयाः इत्यञ्च वर्णत्वप्रत्यक्ष-
 नियतं न कस्यादिप्रत्यक्षमतोऽप्येतादेरप्रत्यक्षेऽपि कस्यादिप्रत्यक्षसम्भवान्न सर्वप्र-
 वर्णन्योपस्थितेरावश्यकतेति भावः । सामाधानात्तरमप्याह एवमानुपूर्वीभिन्नधर्म-
 स्येति वर्णन्यस्येत्यर्थः ॥ तादृशधर्मावच्छिन्नस्येति वर्णत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः तद्व-
 र्मावच्छिन्नविशेष्यताकसंख्यावाचकत्वाभावग्रहस्य तदन्यधर्मावच्छिन्नविशेष्यताक-
 संख्यावाचकत्वग्रहप्रतिबन्धकत्वान्मभवात् निरुक्तनिश्चयकाले वर्णः सरयावाचक-
 मितिग्रहान्पत्तीवाधकाभाव इति भावः ॥ संख्यायाः प्रकृत्यर्थतायादीपुनः प्रत्यय-
 तिष्ठने अयेति ॥ एकवाक्यताविरहेति एकवाक्यत्वञ्च सम्भूयैकार्यप्रतीतीच्छयोच्च-
 रितस्य निरूप्यनिरूपकभावापन्नतत्पदार्थनिष्ठविषयताकयोधजनकत्वम्या तन्निवर्त-
 नीयाकाङ्क्षेत्यापकत्वं तदुत्थाप्याकाङ्क्षानिवर्तकत्वान्यतराध्यम्वावाध्यम् ॥ समभि-
 व्याहारज्ञानस्येति अत्र तत्पदोत्तरतत्पदत्वं न समभिव्याहारः तज्ज्ञानस्य ग्राह्याभा-
 यानवगाहितयोक्तकवाक्यताविरहनिश्चयकालेऽसंभवात् किंत्विदपदमनेनपदेनस-
 हान्वयबोधजनयत्वित्तीच्छारूपम् एतदिच्छाविषयत्वम्या एतदिच्छयोच्चरितस्यम्ये-
 न्यवधेयम् ॥ हेतुताकल्प्यतेइति विभक्तेः शक्तिविरहपक्षेऽपि उक्तैकवाक्यताविरहनि-
 श्चयकालेऽपि शाब्दबोधस्येष्टत्वात् विभक्तेः शक्तिविरहे पदत्राभावात्पद-
 घटितस्य समभिव्याहारस्य प्रकृतिविभक्त्योर्भावाग्रहेतुना कल्प्यतेइति भावः ।
 सपभिव्याहाराकाङ्क्षाज्ञानस्येति घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ घटकर्मताकान-
 यनानुकूलकृते शाब्दबोधवारणाय आनुपूर्वीविशेष्यरूपाया आकाङ्क्षाया ज्ञानस्य

कत्वे विनिगमनाविरहेण प्रकृतिधर्मिकस्य विभक्तिधर्मिकस्य च संख्याप्रकारकान्वयबोधपरत्वज्ञानस्य हेतुताकल्पनीया विभक्तैर्घातकत्वमते तु विभक्तितात्पर्यविरहेण प्रकृतिधर्मिकमेवतात्पर्यज्ञानं तादृशान्वयवीहेतुरितिलाघवमिति चेन्न विभक्तेः संख्यावाचकताविरहेऽपि प्रकृतिविभक्त्योरोरानुपूर्वीज्ञानस्य तादृशान्वयबोधहेतुताया निर्विभक्तिकादिपदज्ञानादन्वयबोधवारणायावश्यकल्पनीयतया संख्यावाचकप्रकृतेरिव तदवाचकविभक्तेरपि संख्यान्वयबोधकत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वरूपतादृशबोधपरत्वसंभवेन विभक्तिधर्मिकतज्ज्ञानहेतुताया विनिगमनाविरहेणावश्यकत्वात्॥ अथ स्वादीनां संख्यावाचकत्वकल्पनापेक्षया प्रकृतेस्तत्र लक्षणवोचिता शक्यलक्ष्ययोः परस्परमन्व-

कारणान्धमाश्रयकमेवेत्यत उक्तं समभिध्यादरेति मनु । अपमेति पुत्रोराज्ञः पुरुषोऽपसायितामित्यादौ राज्ञः पुरुष इति नैकवाक्यमिति ग्रहेऽपि योग्यताज्ञानादिकारणकलापसत्ये राजस्यन्वयन्पुरुषावगाहिशाब्दबोधवारणाय समभिध्याद्वारज्ञानस्यापि शाब्दबोधे कारणत्वमाश्रयकमेवेति चेद्वेद्रेदमवधेयम् सैन्धवमानयेत्यादौ सैन्धवपदमानयपदेन सहान्वयबोधे जनयत्स्वित्यादिरूपस्य समभिध्याद्वारस्यज्ञाने सत्यपि सैन्धवपदमश्रयबोधयन्वित्यादितात्पर्यज्ञानाभावे शाब्दबोधानुद्वान्तात्पर्यज्ञानस्यापि कारणान्वयमश्रयस्याश्रयं तथाच इदं वाक्यमेतदर्थान्विते इदं वाक्यमिति चेच्छाब्दविषयत्वम् एतदिच्छयोजरितत्वेमेव तात्पर्यरूपवाक्यनित्यपदमेतदर्थं बोधयन्वित्यादिरूपं तथासति नानार्थकानेकपदघटितवाक्यरूपलिङ्गेनैव तात्पर्यज्ञानानां कारणन्यापत्ते एवं चायमेति पुत्र इत्याद्यनुपदोक्तस्थले एकवाक्यत्वाभावनिश्चये इदं वाक्यं राजसम्वन्धवत्पदपिषयकघातजनयत्स्वित्यादिरूपस्य तात्पर्यस्य ग्रहाभावाच्छाब्दबोधायत्वसम्भवात् समभिध्याद्वारज्ञानस्वरकारणत्वकल्पनीयम् यत्प्रकारणताकेन तात्पर्यज्ञानेनैव निघांहात् एकवाक्यताधिरट्टनिश्चयकालेहि तात्पर्यज्ञानमेव बोधेयादिति । अथैवमपीति उक्तमभिध्याद्वाररूपावाद्वाज्ञानस्याकारणत्वे तत्प्रयुक्तगौरवधिरहेऽपीत्यर्थः । घातकत्वपक्षेऽपि विनिगमनाविरहान् प्रकृतिधर्मिक संख्यान्वयबोधकत्वतात्पर्यग्रहस्यैव विभक्तिधर्मिक संख्यान्वयबोधकत्वतात्पर्यग्रहे बाधराभावाः लक्षणवद्वि शक्यसम्बन्धरूपतयाऽऽनपदे न संभवति तात्पर्यनुनश्चिकिषटितमताऽऽश्रयतेऽपिशब्दे तात्पर्यग्रह संभवतीत्याशयेनाह विभक्तेः संख्यावाचकताविरहेऽपीति । अयेति अन्यमेषमित्यनेन सम्यग्धः । मन्त्रकपदे युगपद्वृत्तिद्वयस्यानलोकारान् प्रकृतिशक्त्युपग्यापित प्रकृतिलक्षणोपस्थापितशोरययोनान्वयबोधः अन्यथा घटपटीस्तइति प्रयोगस्थले घटीस्नात्यपि प्रयोगोक्तः स्यात् शक्यताघटस्य लक्षणया पटस्य भानमभ्यादित्यन्माह शक्यपटस्योरित्यादि युगपद्वृत्तिद्वयानलोकारान् संख्यानिरिक विषयबोधस्थलपेति फलानुरोधेन कल्प्यते इति भावः । नन्वस्तु प्रथमाविभक्ते-

योपगमे क्षतिविरहात् । प्रथमाविभक्तेः कुत्रापिशक्तेरवलम्बतया तस्याः शक्यसम्बन्ध-
रूपा लक्षणा नसम्भवति द्वितीयादेः कर्मत्वादौ शक्तत्वेऽपि तादृशविभक्तेस्तत्स-
मभिव्याहृतमकृतेर्वा संख्यायां लक्षणेत्यत्र विनिगमकं दुर्लभम् । नचैकत्वाद्यन्वयबोधे
घटपदादिज्ञानजन्योपस्थितित्वेनानन्तहेतुताकल्पनमपेक्ष्य स्वादिपदज्ञानजन्यतदु-
पस्थितित्वेन कतिपयहेतुता कल्पनायां लाघवात् कतिपयशक्तिकल्पने गौरवमकि-
ञ्चित्करम् । सामान्यतः पदवृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेनैककारणताकल्पनन्तु न
सम्यक् निर्विभक्तिककुम्भादिपदतः संख्योपस्थितौ तदगृहीतवृत्तिकघटादिपदे
तच्चद्विभक्त्यन्तत्वज्ञानघनः पुंसो घटादौ संख्यान्वयबोधप्रसङ्गात् घटपदादिज्ञानज-
न्यैकत्वाद्युपस्थितित्वेनैकत्वादिविषयकशब्दबोधहेतुतां कल्पयित्वा विभक्तिघटादिप-
दानुपूर्वीज्ञानतादृशोपस्थित्यो परस्परसहकारेण फलजनकताया अवश्याभ्युपेयत्वा-
दितिवाच्यम् घटादिपदस्यैकत्वादौ लक्षणग्रहसत्त्वे घटः प्रमेय इत्यादिवाक्यादेक-
त्वं प्रमेयमित्याद्यन्वयबोधस्य सर्वसम्मततया तदनुरोधेन एकत्वादिविषयकशब्दबोधे-
घटादिपदजन्यैकत्वाद्युपस्थितित्वेन हेतुतायाः सर्वसम्मतत्वात् । मैवम् यादृशयादृश-

रेवलक्षणा तथाच नयुगपदवृत्तिद्वयानङ्गीकारनियमभङ्गोऽपीत्यत आह प्रथमावि-
भक्तेरिति । अवलम्बतयेति इदञ्च विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वाभाषमभिप्रेत्योक्तम् ।
तस्याभेदार्थकत्वे प्रथमाविभक्तेरपि शक्ततया लक्षणान्भवादिति बोध्यम् ।
तत्समभिव्याहृतेति द्वितीयादिसमभिव्याहृतेत्यर्थः । नचेति वाच्यमितिपरेणा-
न्वय ॥ तदुपस्थितित्वेनेति एकत्वाद्युपस्थितित्वेनेत्यर्थः । कतिपयशक्तिकल्पनइति
प्रथमाविभक्तौ नामैकत्वादियुशक्तिकल्पन इत्यर्थः । गौरवमकिञ्चित्करमिति एक-
त्वादिपुत्रिपुप्रथमायाः शक्तिकल्पनेऽप्यनन्तघटादिपदज्ञानजन्य तत्तदुपस्थितित्वे-
नकारणतायामेव गौरवमितिभावः । तदुपस्थितित्वेनेति एकत्वाद्युपस्थितित्वेने-
त्यर्थः । एकत्वादिप्रकारकान्वयबोधप्रतीति शेषः । तदगृहीतवृत्तिकेति तत्पदेनैक-
त्वादितः परामृश्यते । बोधप्रसङ्गादिति एतदग्रे तद्धारणायेति पूरणीयम् । घटपदा-
दिज्ञानेति घटादिपदप्रयोज्या या घटत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यता तन्निरूपितैकत्वादिनिष्ठप्र-
कारताशालिशब्दबोधप्रति घटपदादिज्ञानजन्यैकत्वाद्युपस्थितित्वेन कारणतामित्यर्थः ।
विभक्तिघटादिपदेत्यादि विभक्तिरहितघटादिपदान् संख्यान्वयबोधधारणायेति शेषः ।
तादृशोपस्थित्योरिति घटाद्युपस्थित्येकत्वाद्युपस्थित्योरित्यर्थः । अवश्याभ्युपेयत्वादिति
तथाच बहुतरघटादिपदज्ञानजन्यैकत्वाद्युपस्थितित्वेन कारणत्वापेक्षयाऽल्पतरस्या-
दिपदज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेनैव हेतुता लघीयसीति भावः । प्रकृतेः संख्यायाचकत्वं
निराकरोति मैवमित्यादिना । वृत्तिद्वयज्ञानजन्योपस्थितिद्वयस्य कारणत्वापेक्षया

पदानां लक्षणया एकत्वादिशब्दधीजनकत्वं नोभयवासिद्धं तादृशानन्तपदेशान-
जन्यैकत्वाद्युपस्थितानां तच्छाब्दहेतुत्वकल्पनं प्रकृतेः संख्यावाचकतावादिनामधिक-
पिति तत्कल्पनापेक्षया चाल्पतरस्वादिपदजन्यैकत्वाद्युपस्थितिहेतुताकल्पनएवलाघ-
वम् ॥ एतेन संख्याविशेषावच्छिन्नघटादिलक्षणया प्रकृतेरर्थं नतु संख्या विभक्त्यर्थः
शाब्दबोधे विभक्तिजन्यसंख्योपस्थितिहेतुताकल्पनाधिक्येन गौरवात् । घटादिपद-
स्यैकत्वादिविशिष्टघटादौ लक्षणाग्रहदशायां सर्वमत एव तज्जन्यविशिष्ट विषयकोप-
स्थित्या विशिष्टविषयकशाब्दधीजननात् तथाविधोपस्थितिहेतुतायाः सर्वानुमत-
त्वात् । पदान्तरासमभिव्याहृतात् घट इत्यादि पदादेकत्वादिविशिष्ट घटादिशाब्द-
बोधस्त्वलीक एव । तद्विषयकस्मरणस्य तत्रोपगमात् तथाचोक्तं सर्वहि वाक्यक्रियायां
परिसमाप्यते इत्यपि निरस्तम् । यादृशपदानां लक्षणया एकत्वादिविशिष्ट स्वाध्वबोध-
हेतुत्वं नोभयवासिद्धं तादृशानन्तपदजन्यविशिष्टोपस्थितानां शाब्दधीहेतुता
कल्पनमपेक्ष्य विभक्तिजन्यसंख्योपस्थितानामल्पानां तत्कल्पने लाघवात् ॥ इदं पु-
नरिहाषधेयम् विभक्तः संख्याबोधकत्वे समानविषयकानुमिष्यादिकम्प्रति शाब्दसा-
मग्रीप्रतिबन्धकतायां या प्रातिपदिकजन्या घटाद्युपस्थिति र्याच विभक्तिजन्या
संख्योपस्थितिः प्रवेश्या तयोश्च मिथोविशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात् प्रतिब-
न्धकताबाहुल्यम् । प्रकृतेर्विशिष्टलक्षणिकत्वेतु तदुभयस्थलीयविशिष्टविषयकोपस्थि-
तिरेकैव सामग्र्यामन्तर्भवतीति लाघवम् । नच विशिष्टविषयकोपस्थितेरपि एकत्वा-
दि प्रकारानिरूपितघटादिविशेष्यताशालित्वेन घटादिविशेष्यतानिरूपितैकत्वादि-

लाघवान् एकत्वादिविशिष्टघटादौ घटादिपदस्य लक्षणादौकारेणैव विशिष्टबोधः सम्प-
द्यते युगपदपृथग्विज्ञानद्वौकारश्चोपपद्यते इति यदतांमते निरस्यति एतेनेत्यादि निर-
स्तमिष्यते नाश्वयः । ननु घट इत्यत्र घटपदस्यैकत्वविशिष्टघटलक्षणिकत्वे घट इति पद-
ज्ञानजन्यबुद्धेः शाब्दमतेः पदद्वयार्थसंमगावगाहित्वनियमा-
दतां घटपदाद्विधोपस्थितेरेकत्वचनादेकत्वोपस्थितेरेव स्वीकारावश्यकोऽनआह-
पदान्तरासमभिव्याहृतादिति । स्मरणस्य तत्रोपयोगादिति नच तत्र शाब्दयोमीत्यनुभ-
यानुपपत्तिरिति वाच्यम् पदान्तरासमभिव्याहाररूपकारणजन्यत्वेन शाब्दद्वयाभा-
वान् शाब्दमन्तरजायमानत्वरूपदोषवशाच्छाब्दत्वानुभवस्य भ्रमत्वादिति ॥ एते-
नेत्यनेन विपक्षिते दोष प्रकटयति यादृशपदानामिति । कारणममुदायरूपायां साम-
ग्र्यां समुदायव्यमेकविशिष्टपरत्वमेवेति मतमालम्ब्याह इदं पुनरिति
अनुपदमभिधीयमानगौरवेण प्रशंसितलाघवं न विभक्तेः संख्यावाचकत्वमाध-
गायलमतोन तस्याः संख्याव्यवस्थामिति भावः ॥ अनुमिष्यादिकं मतीति आदि-

त्रिपयताशान्दित्वेन वा प्रवेश इति विनिगमनाविरहात्साम्यमिति वाच्यम् । भवन्मते योग्यताज्ञानघटोपस्थित्येकत्वोपस्थितानां तिसृणां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण प्रतिवध्यप्रतिबन्धकभावपट्टकं मन्मतेतत्र योग्यताज्ञाने विशिष्टविषयकोपस्थितेः प्रत्येकं दर्शितोभयरूपेण वैशिष्ट्यं निवेद्य तदुभयम् । प्रत्येकं तादृशरूपद्वयावच्छिन्नायामुपस्थितौ योग्यताज्ञानस्य वैशिष्ट्यं निवेद्य च द्वयमिति तच्चतुष्टयमात्रमिति रीत्याऽस्माकमल्पतरतत्कल्पने महान्नायवम् । तादृशरीत्यैव च प्रणमनीत्यादौ प्रकर्षविशिष्टनतिघातूनामेवार्थः प्रादयो द्योतका एव न तु मकर्पादिवाचका इति सर्वानुमतः पन्थाः परिष्कर्तुं शक्यते अन्यथाऽनन्तधातुजन्यमकर्पादि

नाधिभिन्नविषयकप्रत्यक्षपरिशुष्यते । तिसृणामिति आकाशाज्ञानतात्पर्यज्ञानादि-
घटितानां तूक्तोपस्थितानां विशेष्टविशेषणभावे विनिगमनाधिरहप्रयुक्तः प्रतिबध्य-
प्रतिबन्धकभावोऽतितरंग्यधत्ते इति भावः ॥ घटादिविषयतानिरूपितैकत्वादिवि-
षयताशाल्युपस्थितिविशिष्टयोग्यताज्ञानत्वेन एवं योग्यताज्ञानविशिष्टनिरूपकविष-
यताशाल्युपस्थितित्वेन च एवमेकत्वविषयतानिरूपितघटादिविषयताशाल्युपस्थि-
तिविशिष्टयोग्यताज्ञानत्वेन एवं योग्यताज्ञानविशिष्टैतदशविषयताशाल्युपस्थि-
त्वेन प्रतिबन्धकप्रत्यक्ष चकव्यवस्थेऽपि संकलनया तच्चतुष्टयमेव पर्यवस्यतीत्याह
मुन्मतेतत्रेति । तदुभयमिति प्रतिबन्धकप्रत्यक्षम् । संकलयति तच्चतुष्टयमात्रमिति
प्रतिबन्धकत्वचतुष्टयमात्रम् । महालाघवमिति इदन्तु न मनोरमम् तथाहि शक्तिप्रादुर्भावः
शक्ततायच्छेदकशक्यतायच्छेदकयोरेव लाघवगौरवे अपेक्ष्यते न त्वन्यत्र अन्यस्य-
तदागमोऽनुपस्थितत्वात् शक्ततायच्छेदकशक्यतायच्छेदके हि शक्तिशरीरघटके
घटपदादुपधोवोद्भव्यइत्यावाकारिकया शक्त्या तयोर्विषयीकरणात्
जातायांनुपदार्थं व्यवस्थायां पश्चाज्जायमानाऽपि गौरवबुद्धिः फलमुख-
गौरवविषयकत्वात्किञ्चित्करी भवति सिद्धस्यान्यथाभावकरणे तर्कशतस्याप्य-
नामध्यान् अतएव माधकमानेन शब्दस्यानित्यत्वे सिद्धे पश्चाज्जायमाना तदूर्ध्व-
नप्रागभावादिकल्पना गौरवमतिरक्तिञ्चित्करी । तथाच घटभ्रातीयतां घटमा-
नय घटावानयेत्यावापोद्भाष्यां द्वेकयोर्द्विवचने बहुपुत्रबहुवचनम् कर्मणि द्विती-
येत्यादिस्मृतिभिः कोपेयां लाघवज्ञानसद्वृत्तेः घटादिप्रतिपदिकानां घटादौ
स्यापेक्षानुनादीनामेकत्वाद् द्वितीयादेः कर्मत्वाद्वा च शक्तिषु परिच्छिन्नासु
पश्चादुपनिषितं प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावगौरवं फलमुखत्वादकिञ्चित्करम् । एत-
द्वयस्यातिक्रमेण प्रकृत्यपेक्षया निमग्नतामलपोयस्त्वात्तास्येव शक्तिः सिद्धयेन्न प्रकृतौ पर्य-
धातुस्यलेऽपि धान्यपेक्षया स्तूपोयसांतिवादीनामेव धातव्यध्वे विशिष्टकृत्यादौ शक्तिर्लाघवात्मि-
द्वयेननुधातो तस्मादुक्तव्यवस्थैवसाधीयसीति विवेचितञ्चैतदुद्गार्यतत्प्रालोके गुरुचरणैः
। तादृशरीत्येति योग्यताज्ञानप्रकर्षोपस्थितिमनोपस्थितानां तिसृणां विशेष्यविशेषण-
भावं विनिगमनाधिरहेण प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावपदकं प्रकर्षे विशिष्टनमने धातो-
र्लक्षणपक्षेचोक्तरीत्या चतुष्टयमात्रमिति लाघवेनेत्यर्थः ॥ आकाशपदस्य लक्षणयाऽ-

विशिष्टतत्त्वार्थोपस्थितानां शब्दधीजनकतामपेक्ष्य कतिपयोपसर्गाधीनप्रक-
र्षाद्युपस्थितानां तज्जनकताकल्पने लाघवात् । स्वादीनामिव प्रादीनामपि वाचकता
निरावाधासिद्धयेति ॥ संख्यायाश्च प्रकृत्यर्थे पर्याप्तिसम्बन्धेनैवविशेषणत्वं ननु
समवायादिना तथासत्येकव्यक्तिबोधपरादाकाशशब्दादपि द्विवचनबहुवचनाद्यापत्तेः
तत्तदर्थयोर्द्वित्वबहुत्वयोः समवायादिना आकाशाद्यन्वययोग्यत्वात् । नचपर्याप्तेः
संसर्गत्वेऽपि तदोपतादवस्थस्य घटाकाशादौ द्वित्वादेः पर्याप्तिसत्त्वे प्रत्येकमाका-
शादौ तत्पर्याप्तिर्नास्तीति वक्तुमशक्यत्वात् प्रत्येकस्योभयानतिरिक्तत्वादिति वा-
च्यम् । उद्देश्यतादच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तेरेव संसर्गतोपगमात् । आकाशत्वा-
दिव्याप्यताया द्वित्वाद्विपर्याप्तावसत्त्वेनातिप्रसङ्गविस्थात् । वैशिष्ट्यञ्च वैज्ञानिकं ननु
वास्तवम् । तेन यत्र योग्यताभ्रमजन्योऽप्राकाशावित्यादिवाक्यजन्यद्वित्वाद्विप्रका-
रकाशाशब्दोऽस्तत्र विशिष्टसंसर्गप्रसिद्धावपि नक्षतिः । द्वित्वाद्विपर्याप्तावन्यत्रप्रसिद्ध-
स्याकाशत्वादिव्याप्यत्वस्य भ्रान्तेस्तत्रोपगमात् । प्रकारांशे भ्रमत्वस्य सर्वानुभव-
सिद्धत्वेऽपि सम्बन्धतावच्छेदकांशे भ्रमत्वस्यान्यत्रोपपादितत्वात् । नच प्रकृत्यर्थ-

धर्मांतरयोधकत्वे द्विवचनापन्तप्रयोगस्येष्टत्वादाह एकव्यक्तिबोधनपरादिति ।
असत्त्वेनेति द्वित्वाद्विपर्याप्तेर्घटादावपिमात्रादिति भावः ॥ द्वित्वाद्विप्रतियोगिकपर्याप्ता-
याकाशत्वस्याप्यस्याभावात् आकाशत्वस्याप्यपर्याप्तेरेवाप्रसिद्ध्या तत्सम्बन्धेन-
द्वित्वाद्विप्रकारकस्य आकाशाद्यन्वादिवाक्यजन्ययोधस्य भ्रमत्येन निर्णयतीत्यत आह
वैशिष्ट्यञ्चेति पर्याप्त्यंशोऽद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्ववैशिष्ट्यञ्च । वैज्ञानिकमिति
ज्ञानेभासमानमित्यर्थः । उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता-
पर्याप्तिनिष्ठसंसर्गतेति नु पर्यवसितोऽर्थः । विशिष्टसंसर्गप्रसिद्धावपीति आकाशत्व-
स्याप्यन्यविशिष्टपर्याप्तेरप्रसिद्धावपीत्यर्थः । अन्यत्रप्रसिद्धस्येति शब्दादौप्रसि-
द्धस्य ॥ ननुसंसर्गांशे भासमानस्याप्रकारत्वात् तदभावयति तत्प्रकारताकज्ञानत्व-
रुपभ्रमस्य संसर्गतावच्छेदकांशे न सम्भवतीत्यत आह सम्बन्धतावच्छेदकांश-
रिति । उपपादितत्वादिति संसर्गकांशो प्रकारविशेष्यभावाभावेऽपि विशेषणता-
विशिष्टविशेष्यतावज्ञानन्यरूपस्य भ्रमस्योपादितन्यादित्यर्थः । वैशिष्ट्यञ्च
स्वनिर्हृतिरूपविशिष्टनिरूपकतानिरूपिताधिकरणस्याभावाद्दृष्टित्योमय-
सम्बन्धेन वैशिष्ट्यञ्च ज्ञानवच्छेदकसम्बन्धानवच्छिन्नस्य स्थानवच्छेदकाधर्मनवच्छि-
न्नयोभयसम्बन्धेन विशेषणतात्यञ्च प्रकारतात्यञ्चापेक्षार्थः । यच्च संसर्गकांशो
प्रकारविशेष्यभावाभावेऽपि विशेष्यविशेषणभावापेक्षीकारात् प्रकृते पर्याप्तिनिष्ठ-
विशेष्यतायामाकाशस्याप्यन्यविशिष्टविशेषणतानिरूपितस्य उक्तोभयसम्बन्धे

तावच्छेदकएव व्यापकतासम्बन्धेन द्वित्वान्वययोः किन्नोपेयते इतिवाच्यम् । घटा-
वित्यादौ घटत्वादीनांस्वरूपतएवोपस्थिततया तत्रोक्तान्वयबोधस्यासंभवात् । स्वव्या-
पकीभूतोद्देश्यतावच्छेदकवस्वरूपपरम्पराया एव प्रकृत्यर्थं द्वित्वादेः सम्बन्धतास्वी-
कारे च व्यापकतारूपसम्बन्धतावच्छेदकांशे भ्रमत्वस्यावश्यकतया उद्देश्यतावच्छेद-
कव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तिः सम्बन्धतोपेक्षया निर्वीजत्वात् । अथात्र व्याप्तिव्यापक-
सामानाधिकरण्यरूपैववाच्या नतु तद्गदन्त्यावृत्तित्वरूपा केवलान्वयिधर्मस्य प्रकृत्यर्थ-
तावच्छेदकता यत्र तत्राप्रसिद्धेः । एवञ्चोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्तिविशिष्टपर्याप्त्यपेक्षया
लयोः स्वव्यापकतादृशधर्मवत्त्वस्यैव सम्बन्धत्वमुचितमिति चेत्तर्हि आकाशो न द्वा-
वित्यादिवाक्यजन्यशब्दबोधदशायामपि आकाशावित्यादिवाक्यात् द्विवबोधप-
त्तिः । तथाहि आकाशो न द्वावित्यादितो द्वित्वावन्च्छिन्नभेदः प्रतीयते स च न स्वव्या-

नैतद्विशेषणताविशिष्टा या आकाशात्प्रव्याप्यन्यनिष्ठा निरूपकता तन्निरूपिताधि-
करणत्वाभावात्पर्याप्तिसिद्धित्वस्य च सत्त्वाग्नानुपपत्तिरिति । किन्नोपेयते इति
एवं सत्त्वाकाशत्वे व्यापकतासम्बन्धेन द्वित्वाभावात् प्रकारांशेषाकाशावित्यादि
वाक्यजन्यप्रतीतिधर्मत्वं संभवति स्थलान्तरे संसर्गतावच्छेदकांशेभ्रमत्वमभ्युप-
गम्यताम्मात्रा प्रकृतेषु न तदावश्यकतेत्याशयः । असंभवादिति अन्ययितावच्छे-
दकरूपेणान्वय्युपस्थितिरूपकारणविरहादितिभावः । ननु यत्रानेकप्राप्तिधर्मस्या-
न्ययितावच्छेदकत्वं तत्रास्तु लाघवात् केवलपर्याप्तिसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थं एवद्वित्या
देर्भानम् यत्रत्वेकमात्रप्राप्तिधर्मस्यान्ययितावच्छेदकत्वं तत्र च व्यापकत्वसंसर्गेण
प्रकृत्यर्थतावच्छेदके एवद्वित्यादेर्भानं तथा च घटावित्याक्यजन्यबोधे घटे एव
द्विधंभासेत अतो नानुपपत्तिः नचाऽऽकाशाविन्यादिवाक्यजन्यबोधे प्रामाण्यापत्ति
रिति चेन्न पदार्थद्वयसंसर्गाद्वाकाङ्क्षानियम्य आकाशश्चात्रोभयत्र समानंवेति
रिति कथमेकत्र पर्याप्तिरपरत्र व्यापकत्वंभासेत किञ्चैवमेकघटसाम्यलेऽप्यत्रघटा-
पिति प्रयोगस्य प्रामाण्यापत्तिः घटपटादिगनद्वित्यस्य पर्याप्तिसम्बन्धेन
घटे सत्त्वादिति ॥ अथात्रेति अत्रसमस्या घटकन्यमर्थः तथाचोद्देश्यतावच्छेदक-
व्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तिसिद्धिका व्याप्तिरित्यर्थः । व्यापकसामानाधिकरण्येति
पर्याप्तिसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मैवदुद्देश्यतावच्छेदक-
सामानाधिकरण्यरूपेत्यर्थः । तद्वदन्येत्यादि उद्देश्यतावच्छेदकवदन्यावृत्तित्वमि-
त्यर्थः । यत्रेति प्रमेयाविन्यादौ । अप्रसिद्धेरिति प्रमेयत्वादिमदन्यत्वा
प्रसिद्धेः । स्वव्यापकीभूतोद्देश्यतावच्छेदकवत्त्वस्य सम्बन्धत्वपक्षे स्वसमानाधि-
करणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मैवदुद्देश्यतावच्छेदकवत्त्वस्य संसर्गत्वं
उभयते उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यपर्याप्तेः संसर्गत्वपक्षेचोक्तप्रतियोगितानवच्छे-
दकधर्मैवदुद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरणपर्याप्तेः संसर्गत्वमतोऽस्मिन् पक्षे
सामानाधिकरण्यांशस्याधिकस्य प्रवेशाद्गौरवमित्याशयपानाह एवञ्चोद्देश्यताव-

पकाकाशत्ववत्त्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकः - तादृशसम्बन्धेन
द्वित्ववतोऽप्रसिद्धेः अपितु पर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताक एव
तत्कालेच पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वविशिष्टबुद्धिरेव प्रतिबध्यते नतूक्तपरम्परासम्बन्धेन
तद्विशिष्टबुद्धिरपीति॥ अथाकाशोनद्वावित्यादौ केवलपर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगितावच्छेदकताकभेदो न वा बोधयितुं न शक्यते आकाशेऽप्युक्तयुक्त्या द्वित्व-
पर्याप्तेः सत्त्वेन तत्र तेनसम्बन्धेन तद्वद्भेदस्य वक्तुमशक्यत्वात् आकाशत्वव्याप्यपर्या-
प्तिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकद्वित्वादिमद्भेदश्चाप्रसिद्ध एवेति चेन्न
द्वित्वादिपर्याप्तेरुभयादिवृत्तिधर्मेणैवावच्छेदात् तदनवच्छेदकैकमात्रवृत्तिधर्मावच्छे-
देन तद्वद्भेदस्य तेनसम्बन्धेन द्वित्वादिमद्भेदस्य च तद्वतिवृत्तौ बाध-
काभावात् । नचैवं घटपटौ नद्वाविति प्रयोग आपद्येत यदपटयो-
रपि प्रत्येकं द्वित्वावच्छिन्नभेदसत्त्वादिति वाच्यम् द्वित्वचानाद्युपस्थापितद्वि-
त्वावच्छेदेनैव द्वित्वावच्छिन्नभेदस्य बोधेन तादृशप्रयोगाभावोपपत्तेः । नञा व्यास-
ज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदश्च उदेत्यतावच्छेदकावच्छेदेनैव बोध्यते इति
व्युत्पत्तेः द्वित्वसामानाधिकरण्येन तदबाधस्याकिञ्चित्करत्वात् । नच घटत्वादेरति-
प्रसक्ततया द्वित्वादिपर्याप्तेरनवच्छेदकत्वात्तदवच्छेदेन द्वित्ववद्भेदस्य भवतामप्यनुम-
तरात् प्रकृत्यर्थगतैकत्वाविवक्षायां घटोनद्वावित्यादिप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् तादृ-
च्छेदकेति । सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितेत्यादि अत्रोक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगितावच्छेदकतायामन्वेति प्रथमोऽपि बोध्यम् । प्रतियोगितावच्छेदकताक-
एवेति द्वित्वावच्छिन्नभेद प्रतीयते इति पूर्वणाभ्ययः । उक्तपरम्परासम्बन्धेनेति
स्थव्यापकाकाशत्ववत्त्वसम्बन्धेन । तद्विशिष्टबुद्धिरपीति प्रतिबध्यते इति पूर्वणा-
भ्ययः । तथाचादेत्यतावच्छेदकव्याप्य पर्याप्तेरेवमसंग्रहेति द्वयमिति । उक्तयुक्त्येति
घटाकाशापिति प्रतीत्येत्यर्थः । तेनसम्बन्धेनेत्यादि पर्याप्तिसम्बन्धेन यो द्वित्ववान्
तद्वद्भेदस्येत्यर्थः । तद्वद्भेदस्येति द्वित्वपर्याप्तिमद्भेदस्येत्यर्थः । तेनसम्बन्धेनेति
पर्याप्तिसम्बन्धेन । एवमिति एकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन द्वित्वादेरभावे इत्यर्थः ।
प्रत्येकमिति घटत्वावच्छेदेन पटत्वावच्छेदेन चेत्यर्थः । द्वित्वावच्छिन्नभेदस्य बोधेनेति
तथाचाप्रवृत्त्यावच्छेदेन द्वित्वस्यैव तत्त्वं न द्वित्वाभावस्येत्यतो नोक्तप्रयोगस्य प्रा-
माण्यमिति भावः । व्यासज्यवृत्तीति तावन्न एकस्यान्यसंख्यत्वावच्छिन्नानुयोगि-
ताकपर्याप्तप्रतियोगिन्धमिति । इति व्युत्पत्तेरिति पतद्व्युत्पत्त्यमहोकारे घटाकाशौ नद्वाविति
प्रयोगापत्तिरिति बोध्यम् । तदनाधस्येति द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यैव
त्यर्थः । अकिञ्चित्करत्वादिति घटपटौ नद्वाविति प्रतीतः प्रामाण्यासाधकत्वात्

समयोगाभावे घटत्वादेर्द्वित्वपर्याप्तेरिव द्वित्वादिभेदस्याप्यनुयोगितावच्छेदक-
 ताया अप्रामाणिकत्वात् प्रतियोगितानवच्छेदकताया भेदावच्छेदकतानियतत्वा-
 सिद्धेः । अस्तुवाऽतिप्रसक्तोऽपि घटत्वादिः द्वित्वपर्याप्तेरवच्छेदकः घटावित्यादिप्र-
 तीतिवत्तात् । वस्तुतस्तु घटत्वादे प्रत्येकद्वित्वपर्याप्तेरनवच्छेदकत्वेऽपि द्वित्वपर्या-
 प्तित्वावच्छिन्नानतिप्रसक्ततया तदवच्छिन्नावच्छेदकत्वमव्याहतमेव ॥ अथपर्याप्त्या-
 ख्य विलक्षणसम्बन्ध एवाप्रामाणिकस्तत्कथं तन्सम्बन्धता । आकाशोनद्वावितिप्रती-
 तिस्तु समवायसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगितावच्छेदकताकद्वित्वावच्छिन्नभेदविषयि-
 कैवास्ताम् । आकाशादौद्वित्वसमवायसत्त्वेऽपि द्वित्वादेरेवोभयादिदृष्टिधर्मानुयोगि-
 तावच्छेदकत्वोपगमात् तदनवच्छेदकाकारत्वाद्यवच्छेदेन समवायसम्बन्धेन तद्वतो-
 भेदस्य वृत्तावाधकाभावादिति चेन्न । आकाशावित्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधस्याप्र-
 मात्त्वानुपपत्त्यैव तादृशसम्बन्धसिद्धेः तादृशशुद्धेः समवायविषयकत्वे प्रमात्वनिराक-
 रणस्य कर्तुमशक्यत्वात् । उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्तिविशिष्ट समवायस्य संसर्गतोपगमे
 घटावित्यादिवाक्यस्याप्यप्रमाणत्वापत्ति समवायस्यैक्येन घटादिनिष्ठस्यद्वित्वान्ति
 समवायस्य पटादावपिसत्त्वेन घटत्वाद्यव्याप्यत्वात् । नचोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्य-
 त्वादिसमवायत्वेनैव सम्बन्धतास्तु द्वित्वादिसमवायस्य घटत्वाद्यव्याप्यत्वेऽपि ^{तस्य}
 देस्तद्व्याप्यतया न घटावित्यादेरप्रमाणतेतिवाच्यम् एवं सति तथाविधद्वि-
 ययेन द्वित्वादिसम्बन्धतौचित्यात् । अथास्त्वेवमेव तथापि पर्याप्तिसम्बन्धव्योक्तिरु-
 दिति चेन्न द्वित्वादि स्वरूपस्यैवद्वित्वादिपर्याप्तितयाऽभिमतसिद्धे । उक्ताशादौसत्त्वा-
 पर्याप्तित्वायमेकोऽयं इमाद्वित्वादिप्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्ब-
 धः तत्रच बहु-

एकत्वाविवक्षायामपीति एकत्वविषयक्षायान्तु एकत्वस्य द्वित्यानु कालाकाशा
 कथाभावादेषनापत्तिः । प्रतियोगितानवच्छेदकताया इत्यादि अर्थेदि धर्मा-
 प्रतियोगितानवच्छेदकीभूतद्रव्यत्वादिर्घटभेदानुयोगितावच्छेदकत्वापपदशाना-
 भायः । अस्तुवेति तथाच न घटत्वावच्छेदेन द्वित्ववदभेदस्य सप्तमतोर्गदौ पका-
 धित्यस्यापत्तिः । तत्सम्बन्धतेति द्वित्वादिप्रतियोगिकसम्बन्धतेत्यर्थः । धर्मा-
 सम्बन्धावच्छिन्नेति एतस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया सम्बन्धः तथाच धर्म-
 सम्बन्धावच्छिन्नद्वित्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदविषयिकेत्यर्थः । किंता
 आकाशत्वावच्छेदेनेति वृत्तावित्यनेनसम्बन्धः तद्वत्तदिति द्वित्वादिमतः । नच
 तावच्छेदकेति तथाचाकाशत्वव्याप्यद्वित्वस्यैवाप्रसिद्ध्या आकाशावित्यस्य न
 माण्यमसत् । द्वित्वादेस्तद्व्याप्यतयेति समवायसम्बन्धेनेति शेषः । उक्तं
 अथच्छेदकत्वनिर्दिष्टाधिताधितिशेषः । स्वरूपसम्बन्धविशेष इति, तथाचद्वित्यस्य

देश्यतावच्छेदकध्वत्वादित्यामिषिष्टपर्याप्तेः संसर्गतानियमेन एकैकध्वत्वादि
रादितात्पर्येण तथाप्रयोगासम्भवात् ध्वत्वादिरावित्यादि समासोत्तरद्विवचनेन ध्व
त्वादिरत्वाद्यवच्छिन्नानानाविशेष्यतानिरूपितैकद्वित्वादिकारताशालिज्ञानमेव ज
न्यते तादृशवाक्यजन्यबोधस्य समूहालम्बनानात्मकतया विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेद
भावात् । यथाहि समूहालम्बनानात्मके स्वङ्गीचैत्रःकुण्डलीत्याकारकनानाविशेष
णकैकविशेष्यकज्ञाने नानाप्रकारतानिरूपिता एकाविशेष्यता तथा तथाविधे ध्वत्वा
दिरावित्याद्याकारके नानाविशेष्यकैकविशेष्यकज्ञाने विशेष्यताभेदेऽप्यभिन्नैव द्वि
दिप्रकारता । अन्वयासमूहालम्बनतस्तद्वैलक्षण्यानुपपत्तेः समासघटकध्वत्वादिरा
दिपदानामेकवाक्यतानुपपत्तेश्चानन्वयार्थविषयतया साक्षात्परम्परया वा निरूपिता
या विषयता तत्प्रयोजकत्वस्यैव तदेकवाक्यतापदार्थत्वात् । नचैतादृशैकवाक्यतावि
रहेऽपि सतिविरहः तथासति समासस्यैवानुपपत्तेः । अयमेतिपुत्रोराहः पुरुषोऽप
सार्थतामित्यादौ राजपुरुषपदादीनां सामान्यवारणाय सगर्थपदानामेव समासानुशा
सनात् सामर्थ्यस्यच निरुक्तैकवाक्यतारूपत्वात् । जलपृथिव्योः स्नेहगन्धादित्या
दितोऽपि न जलेस्नेहः पृथिव्यांगन्धइत्याकारकसमूहालम्बनबोधः किंतु तदि
लक्षणो द्वित्वादिनिष्ठैकप्रकारात् तत्त्वपृथिवीत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतात्मक

तदेतिशेषः । एकप्रत्ययमितिशा... अपतविशेष्यतायाः प्रकारताभेदेऽपि ऐक्य
स्यैव द्वयोरेकमितिज्ञाननिरूपितप्रकारताया विशेष्यताभेदेऽप्येक्यमित्याह
यथाहीति । अन्यथेति द्वित्यादिप्रकारतायाभिन्नत्वापगमे । प्रकारताद्वयनिरूपित
मुख्यविशेष्यताद्वयशालिज्ञानस्य समूहालम्बनत्वात् ध्वत्वादिरावित्यादौ विशेष्यता
भेदेनप्रकारताभेदोपगमे समूहालम्बनत्वेभ्योदितिभावः । ध्वत्वादिरावित्यादौ ध्वपद
बोध्यविषयत्व तादिरपदप्रयोग्यविषयभ्योः क्वनिरूपितनिरूपिततया साक्षान्निरूपि
त्वाभावादिकवाक्यार्थनस्यादत आह परम्परयेति । निरुक्तैकवाक्यतारूपत्वादिति तथा वा
राजप्रत्ययार्थविषयत्व पुरुषपदप्रयोग्यविषयत्वयोः साक्षात्परम्परयादौ निरु
प्यनिरूपकभाषाविरहाप्रकयाक्यत्वम् अयमेति रासः पुत्रइत्येकद्विवाक्यं पुरुषोऽ
पसार्थतामित्यपरम् ॥ ननु जलपृथिव्योः स्नेहगन्धादित्यादौ जलेस्नेहः पृथिव्यांगन्ध
इत्याकारकसमूहालम्बनबोधबोधीकार्योऽभ्युपगममभयान तथाच जलपदप्रयोग्यविषयत्व
पृथिवीपदप्रयोग्यविषयत्वयोः गन्धपदप्रयोग्यविषयत्व स्नेहपदप्रयोग्यविषय
त्वयोः न परंपरयाऽपि निरूप्यनिरूपकभाषाऽनः सामर्थ्यविरहात् कथं जलपृथि
व्यांगम्यत्र स्नेहगन्धादित्यत्रच सामान्यताशक्यामाह जलपृथिव्योरित्यादि
द्विप्रत्ययपदार्थानिरूपितायेत्यत्रप्रकारक द्वित्यविशिष्टस्नेहगन्धविशेष्य कयो
भादयान् द्वित्वेधमिनावच्छेदकभयननन्वयथाह

प्रकारताद्वयनिरूपितं यद्धर्मितावच्छेदकद्वित्वादितिष्टैकप्रकारतानिरूपकं स्नेहत्व
गन्धत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताद्वयं तद्वानिति अतोऽनकुत्राप्येकवाक्यताभङ्गः । चैत्रो
मैत्रश्चगच्छत इत्यादावाख्यातार्थद्वित्वादिकप्रकारेण भासमाने चैत्रमैत्रोभयादौ गम-
नाश्रयत्वाद्यन्वयेन निरुक्तैकवाक्यता सम्भवेऽपि समासविधेर्विभाषाऽधिकारीयत्वा
दसमासः तत्र विशेष्यताभेदभिन्नद्वित्वनिष्ठप्रकारताद्वयप्रतियोगी समूहालम्बनात्मक
बोध इतितुनं सम्यक् । तथासत्युक्तयुक्त्या एकैकचैत्रमैत्रादितात्पर्येण तथाप्रयो-
गानुपपत्तेः ॥ आख्यातोपस्थापितद्वित्वादिकं चोभयादिरूपान्वयितावच्छेदकाव-
च्छिन्न एवान्वेतीति व्युत्पत्तिः । तेनोक्तप्रयोगदर्शनात् क्रियापदस्य विशेष्यवाच-
कपदसमानवचनकत्वानियमेऽपि घटद्वयादितात्पर्येण घटस्तिष्ठत इत्यादयो न
प्रयोगाः ॥ एकवचनान्तक्रियापदे च तादृशविशेष्यवाचकपदप्रयोगएव साधुः
अतोऽप्येतास्तिष्ठतीत्यादयो न प्रयोगाः ॥ अथैकघटादिव्यक्तेरेतद्विशिष्टतायामत्र-

षाक्यान्तं जलेस्नेहः पृथिव्यांगन्धइत्याकारकोबोध इतिभाषः । तद्वानिति अत्र
इतीत्युक्तः पूर्वबोध परामृश्य ते तथाच तद्वान्बोध इत्यर्थः नतु तद्वानित्या
कारकोबोध उक्तवाक्यजबोधे विशेष्यत्वप्रकारस्त्वयोरनवगाहनात् किन्तु
जलपृथिव्युभयवर्तिनौ स्नेहगन्धावित्येवयोधाकार तथाचात्रद्वित्वनिष्ठविषयता-
द्वारा निरूपितत्वं तत्तत्पदप्रयोज्यविषयतायामस्तीति नैकवाक्यत्वानुपपत्तिः ॥
नतु चैत्रो मैत्रश्च गच्छतइत्यादावप्युक्तरीत्या चैत्रमैत्रपदयोः सामर्थ्यसाध्यात्
द्वन्द्वसमासेनैवभविष्यंतथाच चैत्रमैत्रौ गच्छतइत्येवप्रयोगोभयितुं युक्तोऽत आह
चैत्रोमैत्रश्चेति विभाषाधिकारीयत्वादिति तथाच चैत्रमैत्रौगच्छत इत्यपि
चैत्रोमैत्रश्चेति । प्रकाशनाद्वयप्रतियोगीति प्रतियोगित्वमत्रनिरूपकत्वम् ।
प्रयोगोभयन्येव । प्रकारताद्वयप्रतियोगीति प्रतियोगित्वमत्रनिरूपकत्वम् ।
उक्तयुस्त्येति यथैकमात्रवृत्तिधर्मस्य द्वित्वानुयोगितावच्छेदकत्वं तत्र तद्धर्मव्याप्य
पर्याप्तेरेवभानमितिपूर्वाक्तयुक्त्येत्यर्थः । उभयादिरूपेत्पादि उभयादिरूपं यदनु-
योगितावच्छेदकं तदवच्छिन्ने इत्यर्थः । अत्र असमानवचनकविशेष्यवाचकपदस्थल
इतिपूर्णयोगम् तेन घटोस्तइत्यादावेकस्यैवघटत्वस्यानुयोगितावच्छेदकत्वेऽपि
नद्विवचनानुपपत्तिः विशेष्यविशेषणवाचकपदयोः समानवचनत्वात् उभयादीत्य-
नादिपदान् उक्तरीत्या धर्मत्रयमनुयोगितावच्छेदकीकृत्येवच त्रित्वान्वयोभवतीति
लभ्यते तेनचैत्रोमैत्रश्चगच्छन्तीत्यन्यापिनापत्तिरिति । उक्तप्रयोगदर्शनादिति
चैत्रोमैत्रश्चगच्छतीति प्रयोगदर्शनात् । घटस्तिष्ठतीत्यादय इति आख्यातार्थकस्या
विवक्षायामपीतिशेषः । अथेति अत्रोच्यते इत्यनेन सम्बन्धः । द्वित्वेनोपस्थित-
योरिति शाब्दबोधेद्वित्वप्रकारेणभाममानयोरित्यर्थः । यद्वित्वेनोपस्थितास्त्वित्य

घटोस्तः घटाः सन्तीति कथं न प्रयोगाः घटादौ घटत्वादिव्याप्तिविशिष्टपर्याप्तिस्म्व-
न्धेन द्वित्वादेः स्वरूपादिसम्बन्धेन तद्देशवृत्तित्वाश्रयत्वादेश्च सत्त्वात्। न च द्वित्वेनोप-
स्थितयोर्द्वयोरेव व्यक्तयोरेवं बहुत्वेनोपस्थितासु बहुषु व्यक्तिषु विधेयान्वयात् व्य-
क्त्यन्तरेण तद्देशवृत्तित्वादिवाधान तादृशप्रयोग इति वाच्यम् व्यक्त्यन्तरेऽयोग्यतया
तादृशविधेयान्वयादिन एकघटे तद्वगाहिनो बोधस्योत्पत्तौ बाधकाभावात् तथा-
तात्पर्येण तथाप्रयोगस्य दुर्वारत्वात्। न च व्यासज्यवृत्तिधर्मोपपन्नान्वयितावच्छेदक
स्तत्र यावत्तु अन्वयितावच्छेदकस्य पर्याप्तिस्तथायमेव पदार्थान्तरेणान्वय इतिव्यु-
त्पत्तिस्तन्निर्वाहाय च तादृशधर्मावच्छिन्न इतरान्वयबोधजनकसामग्र्या उभयादि
विषयकपदार्थान्तरान्वयबुद्धिन्वमेव जन्यतावच्छेदकवक्तव्यमिति द्वित्वादिनैक
घटादिमात्रविषयकैतद्देशवृत्तित्वाद्यन्वयबोधो न सम्भवतीति न तादृशबोधतात्प-
र्येण तादृशप्रयोगोपत्तिरिति वाच्यम्। योग्यताभ्रमेण आकाशावप्रस्त इत्यादि वा-
क्यात् द्वित्वादिनैकव्यक्तिमात्रविषयकपदार्थान्तरान्वयबोधात् तादृशव्युत्पत्तेस्त-
न्निर्वाहककारणकारणभावस्य च कल्पनासम्भवात्। यत्तु द्वित्वाद्यवच्छिन्नोद्देश्यताक
बुद्धौ उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकता नियमतो विधेयसंसर्गभासते इतिव्युत्पत्तिः यत्र-

स्याप्राप्त्यर्थेऽर्थः। तुधातात्पर्येणतथाप्रयोगस्येति एकवदेषतद्देशवृत्तित्वान्वयार्ता-
त्पर्येण अत्र घटोस्त, घटा सन्तीति प्रयोगस्येत्यर्थः। तन्निर्वाहायेति, पतद्व्युत्प-
त्तिनिर्वाहायेत्यर्थः। तादृशधर्मावच्छिन्न इति व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्ने
इत्यर्थः। बुद्धिन्वमेवजन्यतावच्छेदकमिति इत्यञ्च उभयवृत्तार्थयत्किञ्चि
द्विशेष्यकपदार्थान्तरान्वयबुद्धिन्वाद्यवच्छिन्नमिति कारणभाषान्तं तद्व्युत्पत्ति-
म्भन इति भावः। द्वित्वाद्यवच्छिन्नोद्देश्यताकबुद्धौ पतद्व्युत्पत्त्याज्यज्ञसंति-
गाधकपक्षतयोनियम इति सूचितम्। यत्रोद्देश्यतेति, अयमाशय उद्देश्यतावच्छे-
दकप्राप्त्यर्थमुद्देश्यतावच्छेदकममानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम्।
तत्र नामान्वयतद्देश्यतावच्छेदकप्राप्त्यर्थस्याभिमतत्वे घटद्वयादिमद्देशे अत्र
घटोस्तइत्यादि प्रयोगानुपपत्तिः एतद्देशवृत्तित्वप्रतियोगित्वरूपसम्बन्धे उद्देश्य-
तावच्छेदकीभूतयद्वत्य तद्व्यापकत्वाभावात् एतमुद्देश्यतावच्छेदकीभूतयद्वित्वं
तद्व्यापकप्राप्त्याभावात् देशान्तरस्थघटे घटत्वस्य यत्किञ्चिद्व्यतिरिक्तस्यचनत्वात् अतो
निर्वाहादिभिः तावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नवृत्तिव्यतिरिक्तद्वित्वादिप्रयोगोद्देश्यताय-
च्छेदकप्राप्त्यर्थस्य निषेधे भाग्युपपन्नत्वम्। तुधाच योगशङ्काधप्रस्तइत्यादौ
योगशङ्कावृत्तिव्यतिरिक्तमिति भावः तावच्छेदकप्रतिषेधमिति। यद्वद्वद्वति
तद्व्यतिरिक्तमिति, कथं पतद्व्यतिरिक्तमिति, पितत्यस्य सम्भवात्तावच्छिन्नानु-
पपत्तिः। निषेधसंभवेति एतद्देशवृत्तित्वप्रतियोगिकरूपार्थः। द्वित्वममाना-

चोद्देश्यतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणप्रसिद्ध्या तद्व्यापकत्वमप्रसिद्धम् 'तत्रापि
 खण्डशः प्रसिद्धानां तत्तद्घटकपदार्थानां विशेष्यविशेषणभावापन्नानां भानसम्भ-
 वान्न पीतशंखावन्त्यादौ तादृशव्युत्पत्तिभङ्गः । एवञ्चैकघटादि व्यक्तिसाध्याधिकरण-
 परस्य अत्रघटौस्त इत्यादिवाक्यस्याप्रामाण्यं मुघटमेव उद्देश्यतावच्छेदकीभूतघटमात्र
 वृत्तिद्वित्वव्यापकतायास्तादृशवाक्यप्रतिपाद्याया नियेयसंसर्गं बाधादिति तदपि
 तुच्छम् । अत्रघटौस्त इत्यादौ द्वित्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छे-
 दकत्वस्य द्वित्ववद्घटनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य च तदधिकर-
 णावृत्तिघटादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूते तत्तद्विधेयसंसर्गं बाधावद्घटद्वया-
 धिकरणपरतादृशवाक्यस्याप्रामाण्यापत्तेः । तत्तद्वित्वसमानाधिकरणान्योन्याभाव-
 प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य तत्तद्विधेयसंसर्गांशे भानोपगमस्तु न सम्भवति तत्तद्व-
 द्वित्वत्वेनानुपस्थिते । न च तदवच्छिन्नस्य संसर्गनया भाने तेनरूपेणोपस्थितिर्ना-
 पेक्ष्येतिवाच्यम् तत्संसर्गावच्छिन्नतत्प्रकारतानिरूपिततत्तद्विशेष्यताशालिशा-
 व्दबोधपरमित्याकारकतात्पर्यज्ञाने संसर्गस्य विशेषणतया तद्भाननिर्वाहाय संसर्ग-
 घटकोपस्थितेरपि शाब्दबोधात् भागावश्यकत्वात् प्रकृतसंसर्गेण एकपदार्थविशिष्टा-
 परपदार्थबोधपरत्वज्ञानस्य प्रकृतवाक्यार्थविषयकतया प्रागसंभवेन उपदर्शितात्प-
 र्यज्ञानस्यैव शाब्दधीहेतुत्वोपगमात् । एवं वाक्यार्थघटकसंसर्गस्याननुगमे घटौस्त
 इत्यादौ वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च ॥ अत्रोच्यते व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकशाब्द-
 बुद्धौ स्वव्याप्यतादृशधर्मवत्त्वमपि विधेयसंसर्गतया भासते इतिव्युत्पत्तिरव्याप्यत्वञ्च

धिकारणेति घटवृत्तीत्यादिः । देशान्तरवर्तिघटौऽपिद्वित्ववान्न तन्निष्ठायोग्याभाव
 प्रतियोगितावच्छेदकमेव षतहेद्याधिकरणवृत्तित्वप्रतियोगिकम्वरपरमि-याह
 तदेधिकरणावृत्तीति । अथास्तु तात्पर्यज्ञानस्यहेतुत्वेयथानथा परन्त्वत्र तत्तद्वित्व-
 समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य संसर्गविधया विधेयप्र-
 तियोगिकसंसर्गे भानोपगमे वाक्यभेदोदुन्निवार इत्यत आह एवमिति उद्देश्यवि-
 धेयभावभेदेनेव संसर्गताभेदेनापि वाक्यविधये संसर्गतावच्छेदकभेद द्विघटे
 तथाच तत्तद्वित्वस्य संसर्गतावच्छेदककोटौप्रवेशे तत्तद्वित्वनिष्ठावच्छेदकतया
 परम्परानिरूपितायाः संसर्गताया अपि भेदाद्वाक्यभेदप्रसङ्ग इति भावः ॥ स्वव्या-
 प्येति स्वपदविधेयपरम् । व्यतिरेकिविधेयस्थले इति केवटान्धविधेयस्थलेत्व-
 नुपदेवव्यति । नन्वेवमपि परादृष्टदेशे अत्रघटौस्त इतिप्रयोगापत्तितादनस्थम्
 देशान्तरस्येऽपिघटे षतहेशवृत्तिप्रव्याप्योद्देश्यतावच्छेदकत्वस्य कालिकादिना

तद्वदन्यावृत्तित्वं व्यतिरेकविधेयस्थले । तादृशधर्मवत्त्वञ्चोद्देश्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन बोध्यम् । अत्र घटोस्त इत्यादौ एतद्देशवर्तमानत्वादिरूपविधेयस्य तद्वदन्यावृत्तिरूपव्याप्तिमच्च एतद्देशस्यैकघटादिव्यक्तिमात्राधिकरणत्वे घटपटादिनिष्ठद्वित्वमेव घटत्वव्याप्तिपर्याप्तिरूपोद्देश्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नम् तद्वत्त्वञ्च घटादौ बाधितमिति न तादृशवाक्यस्य प्रामाण्यम् । अधिकरणस्य घटद्वयादिमत्त्वे च घटत्वादि व्याप्यद्वित्वमेव तथेति घटत्वादिव्याप्यपर्याप्तिरसम्बन्धेन तद्वत्त्वं घटादावबाधितमिति तादृशवाक्यस्य प्रामाण्यं निर्वहति । केवलान्वयिविधेयकस्थले च द्वित्वत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकत्वमेव संसर्गघटकं केवलान्वयिनि तादृशव्यापकताया अक्षतत्वात् न तु तत्तद्द्वित्वत्वावच्छिन्नव्यापकत्वमिति न पूर्वोक्तदोषावकाशः ॥ घटावानयति चैत्र इत्यादौ चैत्रकर्तृकानयनकर्मत्वादिव्याप्यद्वित्वादिमन्निष्ठनिरूपकताकायेयत्वादिसम्बन्धेन कर्मत्वादौ घटादेरन्वयो व्युत्पन्नः तेन चैत्रादौ एकघटादिव्यक्तिमात्रानयनकर्तृत्वे न तादृशप्रयोगः द्वित्वादिसम्बन्ध प्रकाशतावच्छेदकीभूतघटत्वादिव्याप्यपर्याप्तिरसम्बन्धेन बोध्यम् तेन चैत्रस्य पटादिसहितैकघटादिव्यक्त्यानयनकर्तृत्वेऽपि न तादृशप्रयोगः । एवमन्यत्राप्युहनीयम् ॥ यत्रानेकवृत्तिधर्मो द्वित्वान्वयितावच्छेदकताभासते तत्रोभयादिनैव समं पदार्थान्तरस्यान्ययः । यत्रैकमात्रवृत्तिधर्मस्तथा तत्रैकेनापि व्युत्पत्तिभेदा-

सत्यादत आह तादृशधर्मवत्त्वञ्चेति स्वव्याप्योद्देश्यतावच्छेदकत्वात् ॥ व्याप्तिमञ्चेति
अस्य घटपटादिनिष्ठद्वित्वमेवेत्यनेनान्वयः । यत्रैकवृत्तिधर्मस्वद्विन्वाप्यनुयोगितां
वच्छेदकत्वं तत्र तद्वर्माप्यपरांतेरेवद्वित्वसम्बन्धत्वादाह घटत्वं व्याप्तपर्याप्तीति
यत्रघटौ प्रमेयाधिन्यादौ प्रमेयस्य तादात्म्येनविधेयत्वं तत्रतादात्म्येन प्रमेयवद्भे-
दस्याप्रसिद्धत्वात् तद्वद्व्यावृत्तित्वरूपध्याप्तेर्नप्रयेदसम्भवा व्यापकसामानाधिक-
रण्यरूपव्याप्तेः प्रवेदसम्भवेऽपि नामानाधिपरण्यंशप्रवेदोन तद्वेक्षया-
साधवादाह केवलान्वयिसाध्यरूपस्थलेचेत्यादि । निरूपकनेति अधिकरणत्वेत्यर्थः ।
व्युत्पन्नइति तयाचोक्तवाक्याधिरक्ताधेयत्वसम्बन्धेन द्विवचद्वयविशिष्टकमेतां
कानयनानुकूलवृत्तिमानितिवोधः । एवमन्यत्राप्युहनीयमिति घटानानयतिचेवइ-
त्यादौ चैककर्तृकानयनकर्मत्वव्याप्यवहुन्वयनिष्ठनिरूपकताकाधेयत्वसम्बन्धेन
धर्मत्वादी घटादेरन्ययऊढनीयइत्यर्थः ॥ प्रकारान्तरमप्याह यत्राने-
कवृत्तिधर्मइति । आशङ्कायप्रसन्नइत्यादौ योग्यताप्रमेणप्रमात्मकशाब्दयोधआनु-
बधिरन्तयानेकवृत्तिधर्मस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वाभावात्तन्मग्नहानस्यादत आह यनै-
कमानवृत्तीति । नवेति द्वित्वकस्यांनि तावच्छेदक । तन्नैवेनापीति समंशद्वयान्त-
रस्यान्यथ इतिपूर्वजसम्बन्धः । व्युत्पत्तिर्भेदावलम्बनादिति एतद्व्युत्पत्तिद्वयस्यो

बलम्बनात् कार्यकारणभाववचिज्ञाच्च सर्वसमञ्जसमित्यपि वदन्ति ॥ अथ घटादिव्य-
क्तिभेदेनानयनकर्मता भिन्नेति प्रतिसंदधानस्य पुंसो घटावानयतीति वाक्याच्छब्द-
बोधानुपपत्तिः तस्य कर्मतात्वावच्छेदेन आधेयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य
द्वित्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यभावस्य निश्चयसम्भवात् तस्य द्वित्वादिना तादृशसंसर्गक-
घटादिविशिष्टधीविरोधित्वादिति चेन्न । उभयत्वाद्यवच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानमुभय
त्वावच्छिन्नानिरूपिताधेयतासंसर्गावगाहिज्ञानमेव प्रतिबध्नाति नतु केवलं विशेष्ये वि-
शेषणमिति रीत्या ज्ञयमानमुभयत्वादिविशिष्टज्ञानम् अतो विशेषदर्शनां तादृशवा-
क्यादोपायत्तमाधेयत्वांशे उभयत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितत्वावगाहिभ्रमात्मकज्ञानं न भ-
वत्येव अपितु तदंशे तदनवगाहिप्रमात्मकज्ञानमिति उभयत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताधे-
यत्वं चोभयादिवृत्तावेकस्मिन्धर्मे एव नतु प्रत्येकमात्रवृत्ताविति कर्मत्वांशे तादृशाधेय-
त्वावगाहिज्ञानस्य भ्रष्टत्वमित्यवधेयम् ॥ संख्याश्च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकगताः क्वचि-
त्प्रतीयन्ते यथा सम्पन्नो ग्रीहियत्रावित्यादौ । एतच्चर्चाग्रेवाभिहितम् ॥ विरुद्ध-

कारादित्यर्थः । कार्यकारणभाववैचित्र्याच्चेति द्वित्वविशिष्टघटविशेष्यकैतदेश-
वृत्तित्वादिरूपेतरपदार्थान्वयवृद्धिप्रति अग्रेत्यादिसप्तम्यन्तपदसमभिव्याहृतद्वि-
प्रचक्षान्तघटादिपदज्ञानत्वेन करिणताया एव द्वित्वाद्यवच्छिन्नाकाशादिनिष्ठविशे-
ष्यताकैतरपदार्थप्रकारकान्वयवृद्धिन्वाद्यवच्छिन्नं प्रति अग्रेत्यादिपद समभिव्याहृत-
तद्विषयचक्षान्ताकाशादिपदज्ञानान्वय कारणतायाश्च कल्पनाद्वैकघटयति अत्र घटीस्त
इति प्रयोगापत्तिर्न बाऽऽकाशाद्यग्रेत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरिति भावः । तस्येति पुंसः ।
कर्मतात्वावच्छेदेनेत्यादि उभयस्यामेव कर्मतायां द्वित्वविशिष्टघटस्य आधेयतासम्ब-
न्धेनासत्त्वादिति भावः । निश्चयसम्भवादिति एतन्निश्चयप्रतिष्ठितोपलक्षितघटप्रकार
कस्य तत्तत्कर्मताधर्मिकस्य योग्यताज्ञातस्याप्रतिबन्धकतया एतन्निश्चयस्य योग्यताज्ञानस्य
चयुगपत्संवेद्याधकाभावादिति भावः । तस्येति निरुक्तनिश्चयस्य । उभयत्वावच्छिन्ना
भाववत्ताज्ञानमित्यादि अयमाशय कर्मतात्वावच्छेदेनाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकद्वित्वविशिष्टघटाभाववत्ताज्ञानमत्र प्रतिबन्धकीभूतमवश्यं द्वित्वविशिष्ट-
वैशिष्ट्यावगाहीति मन्तव्यम् एकस्यामपि कर्मतायामाधेयत्वसम्बन्धेन घटयथे नि-
श्चिते द्वित्वोपलक्षितघटाभाववत्ताज्ञानस्यानुदयात् एवञ्च द्वित्वावच्छिन्ननिरूपक-
ताकाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितारूपवद्वित्वविशिष्टघटाभावः प्रतिबन्ध-
कज्ञाने विपर्ययाच्चोक्तं केनलाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कस्तथायं निरुक्तविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्य द्वित्वोपलक्षितघटप्र-
कारकधर्मव्यतिरेकज्ञानं न प्रतिबध्यमेतज्ज्ञाने केनलायापमा-
नेयतायाः भ्रममन्वय कर्मन्वरय द्वित्वोपलक्षितघटादिवृत्तित्वे कृत्यनिष्ठाधेय-
तातिरुपित निरूपकताया द्विगुणवच्छिन्नताभावाद्विशिष्टाधेयतायाः सम्बन्धत्वा-
सम्भवादिति ॥ विशेषदर्शनामिति व्यक्तिभेदेन कर्मताभिन्नेति निश्चयवताम् ॥

संख्यावच्छिन्नवाचकशतादिपदोत्तरविभक्त्युपस्थाप्या संख्या प्रकृत्यर्थतावच्छेदक-
 संख्यायामेवान्वेति यथा शतमेकं द्वेशते त्रीणिशतानीत्यत्र शतत्वादी एकत्वद्वित्व-
 बहुत्वानामन्यः अतएवच एकशतद्विशततात्पर्येण न शतानीति प्रयोगः तत्रप्रकृ-
 त्यर्थस्य शतस्य बहुत्वाद्यन्वययोग्यत्वेऽपि प्रकृत्यर्थतावच्छेदकशतत्वांशे बहुत्वाद्य-
 न्वयएव बहुवचनस्य साक्षाद्सत्वात्, तत्रच योग्यताविरहात्। नचैकशतेऽपि नाना-
 पुरपीयापेक्षाबुद्धिजन्यनानाशतत्वसंभवादेकशतनिष्ठशतत्वेऽपि बहुत्वान्वययोग्य-
 ताऽक्षतेवेतिवाच्यम् परस्परसमानाधिकरणद्वयावृत्तिप्रवृत्तस्यैव शतादिपदोत्तर-
 बहुवचनार्थत्वात् तादृशप्रवृत्तस्यचैकशतादिद्विचिन्तनानाशतत्वादीवाधात् । अथवा
 तत्रापि बहुत्वमेवबहुवचनार्थः परस्परसमानाधिकरणद्वयावृत्तिपर्याप्तिरेवाकाङ्क्षा-
 निरूपकः सम्बन्धः ॥ यत् द्वेशते त्रीणिशतानीत्यादी संख्यैव शतादिशब्दार्थः
 नतु संख्येयम् संख्येयस्यतदर्थत्वे, त्विशत्याद्याः सदैकत्वेसर्गाःसंख्येयसंख्ययोः,
 इत्यनुशासनार्थो गतः द्विवचनादिसाधुतानुपपत्तेः गवांशतानीत्यादी पष्ठवर्था
 न्वयानुपपत्तेश्च । नचाभेदः पष्ठवर्थः तथासति ब्राह्मणादशेत्यत्र ब्राह्मणानां दशेत्य-
 पि स्यात् । अस्माकञ्चादशतः संख्याः संख्येयेष्वर्तन्ते अतः परं संख्याने संख्येये
 चेत्यनुशासनाद्दशदिशब्दानां शतादिशब्दवत्संख्यानार्थकत्वाभावाद्दशत्वादिसं-
 ख्यायाः पदार्थतावच्छेदकत्वेन तत्र पष्ठवर्थसम्बन्धान्वयासम्भवेन नतथामयोगइति।
 तदसत् गवांशतानीत्यादी संख्यायाः शान्वयेन शतादिशब्दवाच्यत्वे गवांशतंदद्या-
 दिन्यादी शतादिपदार्थस्य संख्याया दानादिस्मृत्तान्वयायोग्यतया प्रामाण्यानुपपत्तिः
 गवांशतंशुक्रमिन्यादी संख्यायां शुरुग्रभेदान्वययोग्यताविरहात्तदनुपपत्तिश्च ।
 तस्माद्दशादिशब्दाश्च शतादिशब्दा अपि संख्यावच्छिन्नवाचकाएव नतु धर्मिविशेषेण
 तानापन्नसंख्यावाचकाः स्थावरदेवोऽपि संख्यायां स्वप्रकृतिभिस्तत्पर्यसंख्यान्व-
 यमात्राद्भूतनाऽन्यमवृत्तिरूपपदवत्सम्बन्धान्वयसमाङ्गनयाच तेषां संख्याना-
 र्थकताप्रवादः नतु दशादिशब्दानां तेषां दशादिब्राह्मणतात्पर्येण ब्राह्मणानां दशे-
 त्यादिप्रयोगविरहादिति तेषां संख्येयमात्रनाचिताप्रवाद इति त्विशत्याद्याः सदैकत्वे
 सर्गा संख्येयसंख्ययोः संख्यायां द्विरुन्नेमः, इत्यनुशासनमप्युक्ताथे तात्पर्य-
 ननुपपत्तिः पदार्थेनायतीति युक्तिविशेष इत्यत आह एतत्तत्रमिति । प्रागेवेति
 यद्वा प्रमाणमित्यस्यविचारप्रसङ्गे ॥ बहुवचनस्य नानाधर्मावच्छिन्ने शक्तिरूपना
 तात्पर्यपादात् नत्रापिबहुत्वमेवेति यत्रप्रवृत्त्यमवेत्यथ । आदशत संख्याइति
 संख्यास्यैव संख्यायाचका शब्दा इत्यर्थः । संख्येयइति संख्याविशिष्टः । स्वप्र-
 कृतिरेति गवांशतद्वयादिन्यादी पदवर्थाधिव्यवस्य प्रथमाधेयस्य च शतस्येऽ

ग्राहकम् । एकद्विवहुशब्दोत्तरैकवचनद्विवचनबहुवचनानि च न संख्याबोधकानि
उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येन एकत्वाद्यन्वये आकाङ्क्षाविरहादिति तदुत्तर
प्रथमाविभक्तिः साधुतामात्राय नित्यबहुवचनान्तावादिशब्दपर प्रथमाबहुवचनमपि
वचचिन्निरर्थकमेव यत्रैकव्यक्तिमात्रतात्पर्येण तादृशशब्दः प्रयुज्यते तत्रबहुत्वान्वये-
योग्यताविरहात् ॥ यत्तु तद्वतगुणादिसाधारणबहुत्वस्य तत्रान्वयइति तन्नशोभनम्
प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यपर्याप्तिसम्बन्धेनैवानेकवृत्तिसंख्यान्वयस्य व्युत्पन्नतया
तादृशसम्बन्धेन तथाविधबहुत्वान्वये योग्यताविरहात् अन्यथादासीनघटपटादि
साधारणबहुत्वस्याप्यन्वयसम्भवेन तद्वतगुणादिसाधारणबहुत्वानुधावनस्याकि-
ञ्चित्करत्वात् । अथाजहत्स्वार्थलक्षणा गुणादिसाधारण धर्मावच्छिन्नएवप्रकृत्यर्थ-
इति चेत्तर्हि बहुत्वेन भासमानेषु गुणादिष्वपि पदार्थान्तरान्वयः स्यात् तथाचापोद्रव्याणि
द्वारा अत्र गृहे सन्तीत्यादिवाक्यानामप्रमाणतापत्तिः गुणादिपुद्गव्याभेदे गृहवृत्ततादेर्धा-
धात् मुख्यार्थमात्रपरतादृशशब्दानां बहुवचनान्ततानुपपत्तेश्चेति न किञ्चिदेतत् ।
अवादिपदार्थैकत्वद्वित्वान्वययोग्यतासत्वेऽप्यसाधुत्वादेव तदुत्तरमेकवचनं न प्रयु-
ज्यते इति ध्येयम् ॥ आख्यातैकवचनस्य संख्यार्थकत्वे विवदन्ते निष्कर्षानुसारिणः ।
घटोऽस्तीत्यादौ सुवेकवचनादेव संख्याबोधसंभवात् । चैत्रेण दृष्टो घट इत्यादिस्थलानु-
रोधेन तस्य तद्वोधकताया आवश्यकत्वात् । न चैकवचनत्वेनानुगतेनैकत्वशक्तत्वात्तिष्ठे-
कवचनस्याप्येकत्ववाचकत्वमक्षतमिति वाच्यम् । एकवचनत्वस्यैकत्वशक्ततावच्छेद-
कतायाः प्रागेव निराकृतत्वात् । अस्तुवा तेन रूपेण तिष्ठेकवचनस्याप्येकत्वे शक्ति-
स्तथापि तज्जन्यैकत्वोपस्थितेः शब्दबोधोपयोगित्वे मानाभावः न हि सामान्यत
एकवचनज्ञानजन्योपस्थितित्वेन तच्छब्दबोधहेतुतासम्भवः तथासत्येकत्वेऽगृहीत-
मुपदवृत्तिकस्य पुंसः सुपदप्रकृतिघटादिपदोपस्थाप्यघटादौ पटादिपदोत्तरामादि-
पदोपस्थाप्यैकत्वाद्यन्वयबोधप्रसङ्गः किंतु सुपदत्वादिमकारकज्ञानजन्यतदुपस्थिति-
त्यादिनैव तथासति दृष्टादिपदोत्तरमुपदत्वादिरूपानुपूर्वीविशेषरूपाकाङ्क्षाज्ञानय-

न्ययाज्ञानिष्ठैकशतसंख्याधयकर्मक दानबोधोपादिति भावः । आख्यातैक-
वचनस्येति द्विवचनादेः संख्यार्थकत्वमग्रे वक्ष्यति । यद्यप्ययं विचार आख्यातार्थ-
विचारप्रसङ्गे एव कर्तुमुचितस्तथापि आख्यातैकवचनस्य संख्यायर्थकत्वे तत्समभि-
व्याहृतस्य प्रथमैकवचनस्य नैकत्वार्थकत्वस्यास्तस्यातथाभवेतु स्यादित्यभिप्रायेणात्र
विचारः ॥ घटोऽस्ति पटं पश्यत्यादौ घटपटादौ पटोपस्थितौ सुपदादेकत्वस्यानुप-
स्थितौ पटमित्यत्रापदेनैकत्वरयोपस्थितौ च एको घटोऽस्तीति शब्दबोधः स्यादि-
त्याह तथासत्येकत्वइति । तादृशापचेरिति एको घटोऽस्तीति शब्दापत्तेः । यच्चिति

द्वितीयां यदादावेकत्वान्वयरोधस्य सामग्र्यां सुपदत्वादिप्रकारकधीजन्योपस्थितेर-
न्तर्भावात्तादृशापत्तेरनवकाशात् । एवञ्च त्रिवादिपदत्रयप्रकारकज्ञानजन्योपस्थितित्वेन
तच्छब्दबोधहेतुत्वेमानाभा इति ॥ यत् त्रिवादे संख्यानभिधायकत्वे चैत्रः पचति
तण्डुल चैत्रेणपच्यते तण्डुल इत्यादौ कर्तृकर्मराचरूपदात् तृतीयाद्वितीययोरापत्तिः
कर्तृकर्मगतसंख्याया अनभिधाने कर्तृस्मरणयोस्तृतीयेति कर्मणिद्वितीयेतिमूलाभ्यां
तयोऽनुशासनात् । नैयायिकमते लकारस्यकर्तृकर्मावाचकतया तदनभिधानस्य-
द्वितीयातृतीयानिनियामरुत्वासंभवात् । नचकर्त्रादिगतसंख्यानभिधानमेव कथं कर्त्रा-
दिवाचकपदोत्तरतृतीयादिनियामरूप चैत्रेणपच्यतेतण्डुल इत्यादिस्थलेऽपिलकारस्य
चैत्रादिगतसंख्याभिधायकत्वात् एकत्वत्वादिना एकत्वादिसामान्यस्यैकवचनाभि-
धेयत्वादितिवाच्यम् यतस्तद्गतसंख्यानभिधायकत्वं प्रकृते न तद्गतसंख्याननिष्ठस्य-
निरूपकत्वमपितु तद्विशेष्यकसंख्याप्रकारकशाब्दबोधाननुकूलत्वमेव तथाच कर्त्रा-
दिविशेष्यकसंख्यान्वयबोधानजनकलकारादिसमभिध्याहृतकर्त्रादिवाचकपदात् तृती-
यादयोभवन्तीत्यत्र तदनुशासनतात्पर्यम् । चैत्रेणपच्यतेतण्डुल इत्यादौ चैत्रादिवि-
शेष्यकसंख्यान्वयबोधकत्वं नाख्यातस्य आख्यातार्थभावनाया यत्रान्वयस्तद्विशे-
ष्यकसंख्यान्वयरोधस्यैवाख्यातेन जननात्तादृशभावनान्वयबोधे विशेष्यश्च प्रथमा-
न्तपदोपस्थाप्यएव । चैत्रपचति तण्डुल इत्यादौ चैत्रादिः साक्षादेव भावनाविशेष्यः
। चैत्रेणपच्यतेतण्डुल इत्यादौ तु परम्परया चैत्रादिनिष्ठभावनाजन्यफलशाली तण्डु-
ल इत्याकारकरोऽस्यैवतरोदयात् तस्माच्चिरादेरपि संख्याबोधकत्वमावश्यकमिति ।
तत्र विचारसदृशं तथाहि कर्त्रादिनिष्ठसंख्यान्यबोधाननुकूलत्वं यदि तादृश-
बोधोपधायकज्ञानरिपयत्वाभाववच्च तदा तादृशतिरादिज्ञानेन सहकार्यन्तरविर-
हात्तादृशरोधो न जनितस्तत्रोगे तृतीयाद्यापत्तेः । यदिच तादृशरोधस्वरूपयोग्यज्ञान-
विपर्ययाभावस्तदा यगादिसमभिध्याहृतात्मनेपदादिज्ञानरथापि तादृशबोधस्वरूप-
योग्यत्वात्स्वरूपयोग्यज्ञानरिपयतिनायाख्यातस्यैवाप्तसिद्धेः । अथ कर्त्रादिविशे-
ष्यसंख्यान्यगुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छिन्नकविपर्ययानिरूप-
कत्वमेव तादृशबोधाननुकूलत्वम् चैत्रः पचतीत्यादिसाम्यप्रकृतिवात्तद्विपर्ययता

तत्रविचारमहमित्यनेनसम्बन्धः । तदनभिधानस्येति कर्तृकर्मनिभिधानस्येत्यर्थः ।
एकत्वादिसामान्यस्यैवेति तथाच चैत्रेणेतितृतीयाद्यैकत्वसंख्यायाश्चैत्रान्विताया
अपि लकारवाच्यत्वात्कृत्यगतमस्याभिधायकत्वमेवेतिभावः । भावनायाइति
भावनाइतिव्यापारोऽयम् । तादृशरोधोपधायकेति त यथाव्यवहितपूर्वजन्यसम्बन्धेन

चैत्रादिविशेष्यकसंख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदिका तादृशान्वयबुद्धि-
त्वावच्छिन्नम्पति चैत्रादिपदसमभिव्याहृततिवादिज्ञानस्य हेतुत्वात् । चैत्रेणपच्यते
तण्डुल इत्यादिवाक्यघटकतयादिपदार्वापयनाच्च न तादृशी चैत्रादिपदसमभिव्याहृत-
तादृशपदज्ञानत्वेन तादृशबुद्धित्वावच्छिन्नम्पत्यहेतुत्वात् । नचचैत्रः पच्यते इत्यादौ
चैत्रविशेष्यकारुण्यातार्थसंख्यान्वयबोधोत्पत्त्या चैत्रादिपदसमभिव्याहृततयादिपद-
ज्ञानत्वेन तादृशान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नहेतुताऽक्षतेवेति चैत्रेणपच्यते इत्यादिवाक्य-
घटकीभूततयादिपदविपदितापि तादृशेवेतिवाच्यम् चैत्रेणपच्यते चैत्रःपच्यते इत्या-
दिवाक्यात् चैत्रादिविशेष्यकस्य भावनायाः संख्यायाश्चान्वयबोधस्यानुदयात्
तद्विशेष्यकतदुभयान्वयबोधे प्रथमान्तचैत्रादिपदसमभिव्याहृतशवादि विकरणोत्तर
तत्तदाख्यातपदज्ञानत्वेन हेतुत्वात् चैत्रेणपच्यते तण्डुल इत्यादि वाक्यघटकतयादीनां
तादृशसमभिव्याहारादिशून्यतया तद्विपदिताया अतादृशत्वात् । चैत्रः पच्यते इत्या-
दितः तण्डुलः, पच्यते इत्यादितश्च चैत्रतण्डुलादिविशेष्यकसंख्यान्वयबोधोत्पत्त्या
चैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यत्र उभयविशेष्यकसंख्यान्वयबोधोपयिकसमभिव्याहार
ज्ञानविपदितायाः त इत्यादौसप्येन कर्तृकर्माणोरुत्तीयाद्वितीययोरप्रसक्तावपि न
तादृशवाक्यं व्युत्पन्नाः प्रयुज्यते । कर्तरिसाक्षात् कर्मणिचदर्शितपरम्परया युगपद्-
भावनाविशेषणकान्वयबोधजनकताया आख्यातरयाव्युत्पन्नतया तादृशवाक्यादुभय-
विशेषणकान्वयबोधासम्भवात् । नचाकाङ्क्षायोग्यतादिसत्त्वात् कथंन तादृशान्व-
यबोध इति वान्यम् अतएव एकविधान्वयबोधेऽन्यविधान्वयबोधसामग्र्यास्तद्व्यप-
त्तापर्वज्ञानस्यवा प्रतिबन्धकत्वोपगमात् । न च चैत्रेणतण्डुलः पच्यते चैत्रस्तण्डुलं
पच्यते इत्यादिवाक्यद्वयविपदकसमूहान्मन्त्रनदशायामपि उभयविधान्वयबोधानुप-
पत्तिरितिवाच्यम् तादृशकविधान्वयबोधे तादृशान्वयविधान्वयबोधपरत्वेनावृत्तमाण-
तथाविधाख्यातधर्मिकप्रवृत्तान्वयबोधपरत्वज्ञानस्य हेतुतया चैत्रः पच्यते तण्डुलं
इत्यादिवाक्यात्तादृशद्विविधान्वयबोधवारणस्य दर्शितवाक्यात्तदुपपादनस्य च शक्य
त्वात् । न च निरुक्तसंख्यानभिधानस्य तृतीयाद्वितीयानियामकत्वे चैत्रेणस्वंदृश्यते
चैत्रः स्वंपश्यतीत्यादौ तृतीयाद्वितीयोऽनुपपत्तिः कर्त्रादिविशेष्यकसंख्याप्रकार-
कान्वयबोधोपयिकाकाङ्क्षाज्ञानीयविपयित्वनिरूपकत्वस्य तत्राख्याते सत्त्वादिति

बोधविशिष्टत्वमः अन्यबुद्धित्वावच्छिन्नजनकतेति अन्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजन्य-
तानिरूपितजनकतेत्यर्थः । वाक्यघटकतयादिपदेत्यादि वाक्यघटकंयते आदिपदं-
तन्निरूपितविपयितेत्यर्थः । परम्परस्येति स्वजन्यफलवत्त्वसम्बन्धेन । तदनभिधा-

वाच्यम् कर्त्रादिपर्यत्पदाख्यातपदयोः समभिव्याहारः संख्यान्वयवृद्धित्वावच्छिन्न
 प्रयोजकविपरित्यागिरूपस्तत्पदोत्तरं तृतीयाविभक्तिरित्येवं नियमोपगमेन प्रथम-
 स्थले चैत्रपरस्वपदाख्यातपदयोः द्वितीये च तत्परचैत्राख्यातपदयोः समभिव्याहार-
 स्यैव तद्विशेष्यकसंख्यान्वयबोधप्रयोजकतया क्रमेण चैत्रपदस्वपदाभ्यां तृतीया-
 द्वितीययोरनुपपत्त्यनवकाशादिति चेन्न अनभिहितइत्यधिकारे कर्तृकरणयोस्तृतीये-
 त्याद्यनुशासनस्य किंप्रयोजनमितिवक्तव्यम् चैत्रः पचति तण्डुलः पच्यते इत्यादौ
 चैत्रतण्डुलपदाभ्यां द्वितीयातृतीययोरप्रयोग इति चेत् तत्किमणिमन्त्रादिन्यायेन
 तादृशानुशासनस्य तथाविधप्रयोगविरोधिता येन तदभावस्तत्प्रयुक्तः स्यात् न चैवं
 सम्भवति पचतिपच्यते इत्यादि क्रियायोगे कर्तृकर्मवाचकपदानन्तरं तृतीयाद्वितीय-
 योरसाधुत्वस्य तत्कर्तृत्वतत्कर्मत्वादिवोधौपयिकादृक्षादिरहितत्वादिरूपस्य प्रतिपत्ति-
 प्रयोजनं तस्येति चेत्तर्हि उक्तनियमपरतयाऽपि न ततस्तद्भाषः प्रथमान्तचैत्रतण्डु-
 लादिपदतत्तदाख्यातपदयोः समभिव्याहारस्यैव चैत्रतण्डुलादिविशेष्यकनत्तदा-
 ख्यातार्थसंख्यान्वयबोधप्रयोजकतया चैत्रेणपचति तण्डुलंपच्यते इत्यादिवाक्यघटक-
 चैत्रतण्डुलादिपदतिवादिपदयोः समभिव्याहारस्यातथात्वेन तद्व्ययक तृतीयाद्वितीययोः
 साधुत्वस्योक्तनियमान्दवच्छेद्यत्वात् ॥ तस्मान्मुख्यभाक्तसाधारणकर्तृत्वकर्मत्वयोः
 कर्तृकर्मवाचकपदसमभिव्याहृतलकृत्तद्धितसमासैरनभिधानमेव तृतीयाद्वितीयादि-
 नियामकं शिरोमणिभिरत्रैव निर्भरोविहितः ॥ लादीनां तदनभिधायकत्वं च न तद-
 वाचकत्वं तद्विपृष्टस्यनिरूपकत्वम्वा आख्यातसामान्यस्याप्याख्यातत्वेन तत्त्वादि-
 ना वा कर्तृत्वादिनिष्ठगत्तिलक्षणानिरूपकत्वात्। कर्तृत्वानभिधायकाख्यातस्यैवाम-
 सिद्धेः तच्छाब्दबोधौपयिकाकाङ्क्षानून्यत्वमेवतत् चैत्रेणपच्यतेतण्डुलइत्यादावा-
 ख्यातस्य कर्तृत्वादिवाचकत्वेऽपि तच्छाब्दबोधौपयिकाकाङ्क्षाराहित्यं तत्राक्षतमेव
 चैत्रादिपदोत्तरतृतीययैव कर्तृत्वबोधनसम्भवात् तत्र तादृशकाङ्क्षाया अकल्पना-
 दित्यपि न । चैत्रेण पच्यते इत्यादौतृतीयानुपपत्तेः पश्यते चैत्रदत्त्यादितश्चैत्रादौ
 पाककृतेः केवलात्पश्यते इत्यादितश्च मुख्यविशेष्यतया तस्यबोधात् तादृशाख्यात
 धात्वोरानुपूर्वीविशेषाकाङ्क्षाया कृतिबोधौपयिकत्वात् नचसमभिव्याहाररूपाकाङ्-
 क्षैवविवक्षणीया प्रकृते प्रकृतिप्रत्ययोरानुपूर्वील्लपाकाङ्क्षा नतुसमभिव्याहार इति
 नोक्तानुपपत्तिरितिवाच्यम् तथासति चैत्रेणपचतीत्यादावपि तृतीयाया साधुतापत्तेः

धायकत्वमिति कर्तृत्वकर्मत्वानभिधायकत्वम् । तदवाचकत्वमिति तदवशकत्वम् ।
 अविवक्षितवर्तमानकर्मत्वाद्यकार्यातम्यैव भावाख्यातत्वेन परिभाषितत्वात् सत्र-

तादृश चैत्रपदाख्यातपदयोः समभिध्याहारस्य कृतिबोधनौपयिकत्वात् चैत्रेण विजे-
 प्यतेमैत्रइत्यादौ तृतीयानुपपत्तेश्च विजेप्यतेमैत्रइत्यादितोमैत्रकृतिबोधात्तादृशाख्यात
 मैत्रपदयोः समभिध्याहारस्य कृतिबोधनौपयिकत्वात् किंतु तत्तात्पर्यशून्यत्वमेव । तथा
 च चैत्रेणपक्ष्यते इत्यादावाख्यातस्य कर्तृत्वादित्तात्पर्यकत्वे तृतीया असाधुरेव । तथा
 च चैत्रेणपचतीत्यादावाख्यातस्यार्थान्विवक्षायां तृतीयायाः साधुत्वेऽपिपरस्मैपद-
 स्यासाधुत्वान्नप्रयोगः । परस्मैपदस्यासाधुत्वञ्च धात्वर्थविशेष्यस्य प्रत्ययेनाविवक्षणे
 भावकर्मणोरितिमुत्रेणात्मनपदनियमात् आख्यातार्थविवक्षायां नचैत्रेणपचते इत्यादि
 प्रयोगः शब्दादिविकरणस्यासाधुत्वात् कर्तृत्वतात्पर्यकसार्वधातुकयोगएवतत्साधुत्वात्
 कर्तृत्वकर्मत्वोभयतात्पर्येण मैत्रः पक्ष्यते तण्डुल इत्यादयस्तु न प्रयोगाः । तदेकतर
 बोधेऽन्यपरत्वेनागृह्यमाणारूपातधर्मिकप्रकृतान्वयबोधपरत्वज्ञानस्य हेतुत्वात् । चैत्रेण
 पक्ष्यतेतण्डुलइत्यादौ कर्तृत्वादावाख्यातस्यतात्पर्यग्रहे कर्मत्वाद्यन्वयबोधोऽपिनभव-
 त्येव ॥ अथ पञ्जानि भुंक्ते चैत्र ओदनः पक्ष्वाभ्युज्यते इत्यादौ कृता क्रमेण कर्तृत्व
 कर्मत्वाद्यनभिधानात् चैत्रपदोदनपदाद्युत्तरं तृतीयाद्वितीये कथंन स्याताम् नचकृता-
 ऽनभिधानेऽपि आख्यातेनतदभिधानान्नानभिहितत्वम् समभिध्याहृतपदाभिहितत्व
 सामान्याभावस्यैवानभिहितपदेनविवक्षणात् समभिध्याहृतेतिकरणाच्च चैत्रेणगम्यते-
 ग्रामस्तमैत्रोगच्छतीत्यादौ न तृतीयाद्वितीययोरनुपपत्तिः गच्छतिगम्यते इत्यादावा
 ख्यातस्य तत्तत्पदासमभिध्याहृतत्वादितिवाच्यम् तथासति भुञ्जानेनचैत्रेणपच्यते
 भोक्तव्यमोदनंपचतीत्यादौ तृतीयाद्वितीययोरनुपपत्तिः कृता कर्तृत्वकर्मत्वयोरभि-
 धानात् । कृतातत्र भोजनकर्तृत्वतत्कर्मत्वयोरभिधानेऽपि पाककर्तृत्वतत्कर्मत्वं चान-
 भिहितमेवेति चेत्तर्हि प्रकृतेऽपि तदनभिहितमेव । नच प्रधानक्रियानिरूपितकर्तृ-
 त्वाद्यनभिधाने तृतीयादेः साधुतेति तदुक्तम् प्रधानशक्त्यभिधाने गुणशक्तिरभिहि-
 तवत्प्रकाशते इति शक्तिः कर्मत्वादिकमिति वाच्यम् तथापि चैत्रेणदृश्यमानंघटंमैत्रः

कर्तृधाचकपदात् तृतीयायादृष्टत्वमेव पचतीतिप्रयोगस्तु तत्रनयुक्तः भावेआत्मने-
 पदस्य यकश्च विधानादिन्याह तथाचचैत्रेणपचतीत्यादावाख्यातस्येति । धात्वर्थ-
 विशेष्यस्येति कर्तृत्वकर्मत्वादिकं यद्वात्वर्थस्यविशेष्यं तस्याविवक्षणे भावप्रत्यय-
 स्थले इतियाद्यत् । विकरणस्येति विकरणत्वञ्चप्रकृतिप्रत्ययमध्यपातित्वम् । तत्सा-
 धुत्वादिति शब्दादिविकरणस्यसाधुत्वात् । प्रधानशक्त्यभिधानइत्यादि प्रधानक्रि-
 यानिरूपितस्यकर्तृत्वस्य कर्मत्वस्यवाऽभिधाने गौणक्रियानिरूपितमपि कर्तृत्वक-
 र्मत्वञ्चाभिहितवद्भवति इत्यमेवच प्रधानक्रियानिरूपितस्यकर्तृत्वस्यकर्मत्वस्यवा-
 ऽनभिधाने गौणक्रियानिरूपितकर्तृत्वकर्मत्वञ्चानभिहितवद्भवतीत्युपेयमितिभावः॥

वाच्यम् कर्त्रादिपर्यत्पदाख्यातपदयोः समभिव्याहारः संख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्न
 प्रयोजकविपर्यित्यानिर्लक्ष्यस्तत्पदोत्तरं तृतीयाविभक्तिरित्येवं नियमोपगमेन प्रथम-
 स्थले चैत्रपरस्वपदाख्यातपदयोः द्वितीये च तत्परचैत्राख्यातपदयोः समभिव्याहार-
 स्यैव तद्विशेष्यकसंख्यान्वयबोधप्रयोजकतया क्रमेण चैत्रपदस्वपदाभ्यां तृतीया-
 द्वितीययोरनुपपत्त्यनवकाशादिति चेन्न अनभिहितइत्यधिकारे कर्तृकरणयोस्तृतीये-
 त्याद्यनुशासनस्य किंप्रयोजनमितिवक्तव्यम् चैत्रः पचति तण्डुलः पच्यते इत्यादीं
 चैत्रतण्डुलपदाभ्यां द्वितीयातृतीययोरप्रयोग इति चेत् तत्किमणिमन्त्रादिन्यायेन
 तादृशानुशासनस्य तथाविधप्रयोगविरोधिता येन तदभावस्तत्प्रयुक्तः स्यात् न चैवं
 सम्भवति पचतिपच्यते इत्यादि क्रियायोगे कर्तृकर्मवाचकपदानन्तरं तृतीयाद्वितीय-
 योरसाधुत्वस्य तत्कर्तृत्वतत्कर्मत्वादिवोधोपयिका इक्षादिरहितत्वादिरूपस्य प्रतिपत्ति-
 प्रयोजनं तस्येति चेत्तर्हि उक्तनियमपरतयाऽपि न ततस्तद्भाषः प्रथमान्तचैत्रतण्डु-
 लादिपदतत्तदाख्यातपदयोः समभिव्याहारस्यैव चैत्रतण्डुलादिविशेष्यकनक्षदा-
 ख्यातार्थसंख्यान्वयबोधप्रयोजकतया चैत्रेणपचति तण्डुलंपच्यते इत्यादिवाक्यघटक-
 चैत्रतण्डुलादिपदतिवादिपदयोः समभिव्याहारस्यातथात्वेन तद्व्यवहारं तृतीयाद्वितीययोः
 साधुत्वस्योक्तनियमाद्बद्ध्यते ॥ तस्मान्मुख्यभाक्तसाधारणकर्तृत्वकर्मत्वयोः
 कर्तृकर्मवाचकपदसमभिव्याहृतलक्ष्यतत्तत्समासेनभिधानमेव तृतीयाद्वितीयादि-
 नियामकं शिरोमणिभिरत्रैव निर्भरोविहितः ॥ लादीनां तदनभिधायकत्वं च न तद-
 वाचकत्वं तन्निष्ठस्यनिरूपकत्वम्वा आख्यातसामान्यस्याप्याख्यातत्वेन तत्त्वादि-
 ना वा कर्तृत्वादिनिष्ठशक्तिलक्षणानिरूपकत्वात् कर्तृत्वानभिधायकाख्यातस्यैवाम-
 सिद्धेः तच्छब्दबोधोपयिकाकाङ्क्षाधून्यत्वमेवतत् चैत्रेणपच्यतेतण्डुलइत्यादावा-
 ख्यातस्य कर्तृत्वादिवाचकत्वेऽपि तच्छब्दबोधोपयिकाकाङ्क्षाराहित्यं तत्राक्षतमेव
 चैत्रादिपदोत्तरतृतीयर्थेव कर्तृत्वबोधनसम्भवात् तत्र तादृशाकाङ्क्षाया अक्षरपना-
 दित्यपि न । चैत्रेण पच्यते इत्यादीं तृतीयानुपपत्तेः पश्यते चैत्रइत्यादितश्चैत्रादीं
 पाककृतेः केवलात्पश्यते इत्यादितश्च मुख्यविशेष्यतया तस्यबोधात् तादृशाख्यात
 धात्वोरानुपूर्वीविशेषाकाङ्क्षायाः कृतिबोधोपयिकत्वात् नचसमभिव्याहाररूपाकाङ्-
 क्षैरविवक्षणीया प्रकृते प्रकृतिप्रत्ययोरानुपूर्वीरूपाकाङ्क्षा नतुसमभिव्याहार इति
 नोक्तानुपपत्तिरितिवाच्यम् तथासति चैत्रेणपचतीत्यादावपि तृतीयायाः साधुतापत्तेः

धायकत्वमिति यन्तुल्यकर्मत्वानभिधायकत्वम् । तदवाचकत्वमिति तदक्षकत्वम् ।
 अविवक्षितकर्तृत्वकर्मत्वार्थकाख्यातस्यैव भावाख्यातत्वेन परिभाषितत्वात् तत्र-

तादृश चैत्रपदाख्यातपदयोः समभिव्याहारस्य कृतिबोधनौपयिकत्वात् चैत्रेण विज्ञे-
 प्यतेमैत्रइत्यादी तृतीयानुपपत्तेश्च विज्ञेप्यतेमैत्रइत्यादितोमैत्रकृतिबोधाच्चादृशाख्यात
 मैत्रपदयोः समभिव्याहारस्य कृतिबोधनौपयिकत्वात् किंतु तत्तात्पर्यशून्यत्वमेव । तथा
 च चैत्रेणपक्ष्यते इत्यादावाख्यातस्य कर्तृत्वादितात्पर्यकत्वे तृतीया असाधुरेव । तथा
 च चैत्रेणपचतीत्यादावाख्यातस्यार्थाविवक्षायां तृतीयायाः साधुत्वेऽपिपरस्मैपद-
 स्यासाधुत्वान्नप्रयोगः । परस्मैपदस्यासाधुत्वञ्च धात्वर्थविशेष्यस्य प्रत्ययेनाविवक्षणे
 भावकर्मणोरितिगूत्रेणात्मनपदनियमात् आख्यातार्थविवक्षायां नचैत्रेणपचते इत्यादि
 प्रयोगः शवादिविकरणस्यासाधुत्वात् कर्तृत्वतात्पर्यकसार्वाधातुकयोगएवतत्साधुत्वात्
 कर्तृत्वकर्मत्वोभयतात्पर्येण मैत्रः पक्ष्यते तण्डुल इत्यादयस्तु न प्रयोगाः । तदेकतर
 बोधेऽन्यपरत्वेनागृह्यमाणख्यातधर्मिकप्रकृतान्वयबोधपरत्वज्ञानस्य हेतुत्वात् । चैत्रेण
 पक्ष्यतेतण्डुलइत्यादी कर्तृत्वादावाख्यातस्यतात्पर्यग्रहे कर्मत्वाद्यन्वयबोधोऽपिनभव-
 त्येव ॥ अथ पञ्चानि भुंक्ते चैत्र ओदनः पचत्वाभ्युज्यते इत्यादी कृता क्रमेण कर्तृत्व
 कर्मत्वाद्यनभिधानात् चैत्रपदोदनपदाद्युत्तरं तृतीयाद्वितीये कथंन स्याताम् नचकृता-
 ऽनभिधानेऽपि आख्यातेनतदभिधानान्नानभिहितत्वम् समभिव्याहृतपदाभिहितत्व
 सामान्याभावस्यैवानभिहितपदेनविवक्षणात् समभिव्याहृतेतिकरणाच्च चैत्रेणगम्यते-
 ग्रामस्तंमैत्रोगच्छतीत्यादी न तृतीयाद्वितीययोरनुपपत्तिः गच्छतिगम्यते इत्यादावा
 ख्यातस्य तत्तत्पदासमभिव्याहृतत्वादितिवाच्यम् तथासति भुञ्जानेनचैत्रेणपच्यते
 भोक्तव्यमोदनंपचतीत्यादी तृतीयाद्वितीययोरनुपपत्तिः कृता कर्तृत्वकर्मत्वयोरभि-
 धानात् । कृतातत्र भोजनकर्तृत्वतत्कर्मत्वयोरभिधानेऽपि पाककर्तृत्वंतत्कर्मत्वं चान-
 भिहितमेवेति चेत्तर्हि प्रकृतेऽपि तदनभिहितमेव । नच प्रधानक्रियानिरूपितकर्तृ-
 त्वाद्यनभिधाने तृतीयादेः साधुतेति तदुक्तम् प्रधानशक्त्यभिधाने गुणशक्तिरभिहि-
 तत्वप्रकाशते इति शक्तिः कर्मत्वादिकमिति नाच्यम् तथापि चैत्रेणदृश्यमानंघटंमैत्रः

कर्तृवाचकपदात् तृतीयायादृष्टत्वमेव पचतीतिप्रयोगस्तु तत्रनयुक्तः भावेआत्मने-
 पदस्य यकश्च चिधानादिन्याह तथाचचैत्रेणपचतीत्यादावाख्यातस्येति । धात्वर्थ-
 विशेष्यस्येति कर्तृत्वकर्मत्वादिकं यद्धात्वर्थस्यविशेष्यं तस्याविवक्षणे भावप्रत्यय-
 स्थले इतियावत् । विकरणस्येति विकरणन्वञ्चप्रकृतिप्रत्ययमध्यपातित्वम् । तत्सा-
 धुत्वादिति शवादिविकरणस्यसाधुत्वात् । प्रधानशक्त्यभिधानइत्यादि प्रधानक्रि-
 यानिरूपितस्यकर्तृत्वस्य कर्मत्वस्यवाऽभिधाने गौणक्रियानिरूपितमपि कर्तृत्वक-
 र्मत्वञ्चाभिहितयद्भवति इत्यमेवच प्रधानक्रियानिरूपितस्यकर्तृत्वस्यकर्मत्वस्यवा-
 ऽनभिधाने गौणक्रियानिरूपितकर्तृत्वकर्मत्वञ्चानभिहितयद्भवतीत्युपेयमितिभावः॥

पश्यतीत्यादौ ज्ञानभेदेन विषयताभेदाभावात् चैत्रदर्शनमत्र दर्शनोभयनिरूपितविषय-
त्वरूपकर्मनायाः कृताभिधानात् द्वितीयानुपपत्तिरिति चेन्न तत्तत्मातिपदिकार्थविशे-
षणत्वमात्रेण कर्तृत्वकर्मत्वाद्यविवक्षायाएव तदनभिधानपदार्थत्वात् तत्तत्मातिपदि-
कार्थविशेष्यतया कर्मत्वकर्तृत्वादिविवक्षया द्वितीयादिविभक्तः साधुत्वमित्यर्थं ता-
त्पर्यस्य पर्यवसितत्वात् शेषमाग्यातार्थविचारे विवेचयिष्यते इत्यलमत्राधिक्येन ॥
आख्यातद्विवचनयहुवचनयोरतु संख्याबोधकत्वमावश्यकं चैत्रोर्मत्रदचगच्छतः चैत्रो
मैत्रोदेयदत्तश्च गच्छन्तीत्यादौ 'चन्द्रेकलङ्कः मुजनेदरिद्रता विकाशेक्ष्मीः कमलेषु
चञ्चला । मुखामसाढः सधनेषु सर्वदा यशोविधातुः कथयन्ति खण्डितम् ॥' इत्यादौ
च द्वित्वबहुत्वबोधकमुपोऽभावात् । न च तत्र सुवैकवचनस्यैव द्वित्वबहुत्वादौ लक्ष-
णाऽस्त्विति वाच्यम् आनुशासनिकातिरिक्तार्थं सुविभक्तेर्लक्षणाया अनभ्युपगमात्
अन्यथा चैत्रोर्मैत्रदचगच्छतइत्यादाविव छन्दसिलक्षणैव स्नादिना द्वित्वान्वयबोधन
सम्भवात् । औजसादिरूपादेशस्मृतिद्वारा द्वित्वादिवोधनिर्वाहाय छन्दसि मुपां-
मुल्लुगित्यादिमुपेण औजसादिरूपेण स्वाद्यादेशस्यैव ध्यात् । चैत्रादिपदोत्तरेक-
वचनस्य द्वित्वादि लाक्षणिकत्वे तदप्रकृत्यर्थमत्रादिसाधारणद्वित्वादिवोधस्योक्त-
व्युत्पत्तिविरोधेनानुपपत्तेश्च ॥ आख्यातार्थसंख्यान्वयबोधेच समानविशेष्यकतदर्थ-

आनुशासनिकातिरिक्तार्थ इति तदुक्तं वार्तिककृता । 'मुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः
संख्याश्चैव तया तिङाम् । प्रसिद्धोनियमस्तत्र नियम प्रकृतेषु याः । इति
अस्यार्थस्तु मुपां तिङाञ्च कर्मादयः कर्मन्यादयो यथा यद्यनुशासनेन बोधिता
तत्तदनुशासने नियमपर्यवसायि नियमश्च द्वितीयैव कर्मत्वम् एक वचनमेव
एकत्वं द्विवचनमेव द्वित्वं बहुवचनमेव बहुत्वबोधयतीत्यापाकाङ्क्षः । नन्वेव
मपि द्वितीयादि कर्मन्यादिकमपहाय घटादिकमप्यबोधयेन् तावताऽप्युक्तनियम-
भङ्गाभायोऽतः पक्षान्तरमाह नियम प्रकृतेषु येति प्रकृतेषु प्राकरणिकेषु एकस्य
कर्मत्वावधेयं नियम इत्यर्थं सच नियम द्वितीया कर्मत्वमेव बोधयतीत्यापा-
कारक इत्यञ्च नानुशासनिकातिरिक्तार्थे लक्षणेति ॥ ननु प्रकृतेरिव विभक्तेरपि
आनुशासनिकातिरिक्तार्थे लक्षणाया म्बाधनाभावात् अतएव ज्ञानातीत्यादौ तिङा-
श्रयत्वे लक्षणोपपद्यते न चाननुतिङोलाक्षणिकत्वं सुविभक्तेस्तु आनुशासनिका-
तिरिक्तार्थे लक्षणा न क्वापि क्लृप्तमिति वाच्यम् इति पुण्यपुराकृतमित्यादौ पुण्यप्रति-
प्रतियोगित्वावधेयं द्वितीयादेर्लक्षणाया आवश्यकत्वात् मुपां कर्मादयोऽप्यर्था इति वार्तिकं
न साधेयं किन्तु प्राधिक्यमनोदोषान्तरमाह चैत्रादिपदोत्तरकवचनस्येत्यादिना ।
उक्तव्युत्पत्तीति प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तीत्यर्थः ॥ ननु

भावनान्वयबुद्धिसामग्री अपेक्षिता भावनाया वाधादिग्रहकाले तात्पर्यशून्यकालेवा
 उक्तस्थले द्वित्वावयवोधात् । भावनायाअविशेष्येधात्वर्थादौ संख्यान्वयवोधाच्च ।
 तादृशसामग्र्याः संख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नमिति स्वातन्त्र्येण (न) हेतुता तदकल्प-
 नेऽपि आख्यातजन्यसंख्योपस्थितियोग्यताज्ञानविशेषादिवटिनसामग्र्या भाव-
 नानवगाहिसंख्यान्वयवोधस्य कदाप्यजननत् । संख्यान्वयवोधसारणभावनान्वय-
 वोधत्वावच्छिन्नहेतूनामपि तादृशसामग्रीघटकत्वेनापच्यभावात् । नच तादृशकार-
 णानां भावनान्वयबुद्धित्वं संख्यान्वयबुद्धित्वम्वा जन्यतावच्छेदकमुपेयते इत्यत्र
 विनिगमनाविरहः । संख्यामविषयीकृत्यापि भावनान्वयवोधस्यानुभवासेद्धत्वात्
 द्वितीयस्य जन्यतावच्छेदकत्वासम्भवादिति दिक् ॥ अथ गुणादिवाचकपदोत्तरद्वि-
 वचनबहुवचनयोः कथं द्वित्वादिवोधकता संख्यायागुणत्वेन गुणादौवाधात् । नच
 तत्रस्वाश्रयसमवेतत्वादिसम्बन्धेन द्रव्यगतं द्वित्वादिकमेवभासते इति वाच्यम् । एक
 व्यक्तावपि तादृशसम्बन्धेन द्वित्वादेः परिसमाप्ततया एकमात्रतात्पर्येणापि द्विवचना-
 धापत्तिरिति चेत् । अपेक्षाबुद्धिविषयत्वमेवत दुत्तरद्विवचनादिना बोध्यते तर्च्चकमात्र
 धर्मस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वस्थले प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तिसम्ब-
 न्धेन प्रकृत्यर्थेऽन्वेति अन्यत्र शुद्धपर्याप्तिसम्बन्धेनेति न द्वन्द्वादिस्यलोत्तादोप इति
 विदुषां परामर्शः ॥

॥ इति व्युत्पत्तिवादे प्रथमा ॥

समानविशेष्यकालयातार्थान्वयबुद्धिसामग्र्याः आख्यातार्थसंख्यान्वयबुद्धित्वापे-
 क्षया लाघवात् संख्यान्वयबुद्धित्वमेव कार्यतावच्छेदकमस्तु इत्याशंकायामाह
 तादृशसामग्र्यादिति ॥ गिरुक्तसामग्र्याः सामान्यतः संख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नमिति
 कारणत्वाकल्पनेऽपि चैत्रः पचतीत्यादौ भावनायाश्चैत्राद्यावनन्यये आख्यातार्थ-
 संख्यान्वयबुद्धिर्न सम्भवतीत्याह तदकल्पनेऽपीति । नन्वाख्यातार्थमेतत्प्रका-
 रकः शाब्दयोधोभावनानवगाही कुतोनजन्यते इत्याशंकायाम् आख्यातार्थसंख्या-
 न्वयवोधेच समानविशेष्यकतदर्थभावनान्वयबुद्धिसामग्री अपेक्षितेत्यनुपदोक्तमेव
 स्मारयति संख्यान्वयेत्यादिना । असम्भवादिति तथाच न सामान्यतः संख्या-
 न्वयबुद्धौ आख्यातार्थभावनान्वयबुद्धिसामग्र्याअपेक्षितत्वमितिभावः । तादृशसम्ब-
 न्धेनेति स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन । परिसमाप्तयेति वृत्तितयेत्यर्थः । एकमात्र-
 धर्मस्येति अत्र एकमात्रवृत्तिधर्मस्येतिपाठस्तु नयुक्तः तथासति रूपत्वरसत्वादेरे
 कमात्रवृत्तिवाभावेन एकरूपादिमन्यपि अत्ररूपेयते इति प्रयोगस्य प्रामाण्या
 पक्षेः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तेर्भावासम्भवादिति । अन्यत्रेति

कर्मणि द्वितीयेत्यनुशासनात्कर्मत्वं द्वितीयार्थः । तत्र कर्मपदस्य धर्ममात्रपरत्वात् सप्तम्या वाचकतार्थकत्वात् । कर्मणश्च न तथात्वं कर्मणि नामार्थस्य ग्रामादेरभेदान्वयसंभवेऽपि धात्वर्थगमेनादिना तदन्वयासंभवात् गौरवाच्च । कर्मत्वं च क्रियाजन्यफलशालित्वम् । तत्रच क्रिया धातुतएव लभ्यते जन्यजनकभावस्य च विनव

अनेकधर्मस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वस्थले इत्यर्थः ॥ अनेकधर्मस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वस्थलेऽपि यदि प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वाप्यत्ययि शिष्टपर्याप्तेरेयसंभवेत्यस्य तदा रूपरमायित्यादौ रूपत्वरसत्त्यव्याप्यं द्वित्वद्वयमेव प्रतीयेत उक्तरीत्यातु-
नेत्याह इति न ब्रह्मादिस्थलेति । परामर्श इति विचार इत्यर्थः ॥ साम्यशिष्यार्पणमस्तु

इति सर्वतन्त्रम्वतन्त्रमैथिलकुलमूपणधर्मदत्तापरनामकः प्रतीयशास्त्राशर्मचरण

नेचमलभ्यपिधमैथिलप्रोपनामकः श्रीलक्ष्मीनाथशर्मविरचितः

प्रथमाप्रकाशः समाप्तः

कर्मत्वं द्वितीयार्थ इति द्वितीयायामुक्त्याऽर्थः कर्मार्थकत्वपक्षे कर्मत्वस्य शक्यतावच्छेदकतया द्वितीयार्थत्वेऽपि न तस्य मुख्यार्थत्वम् । वृत्तिग्रहमुख्ययि शोध्यत्वस्य मुख्यार्थत्वरूपत्वात् नच द्वितीयायाः संख्यायामेव शक्तिः कर्मत्वे तु लक्षणेत्येव कुतो नोपपत्तिरिति वाच्यम् । शक्तिः आह कस्याकरणस्मृतेरुभयप्रतुल्यतया एकत्र शक्तिरपरत्र लक्षणेत्यत्र विनिगमकाभावाद्बुभयत्र शक्येरावश्यकत्वादिति ॥ तत्रेति उक्तत्वे । धर्ममात्रपरत्वादिति भावप्रधाननिर्देशेन कर्मत्वात्मकधर्ममात्रपरत्वादित्यर्थः । मात्रपदेन कर्मत्वाभ्यस्य शक्यत्वव्युदासः । वाचकतार्थकत्वादिति तथाच कर्मणि द्वितीयेत्यस्य कर्मत्ववाचिकाद्वितीयेत्यर्थः । न तथात्वमिति न द्वितीयार्थत्वम् । स्य निष्ठकर्मतानिरूपकत्वसम्बन्धेनान्ययसम्भवादाह गौरवाच्चेति गौरवं ज्ञापयितुं कर्मत्वस्वरूपमाह कर्मत्वञ्चेत्यादि तथाच फलानां संयोगविभागादीनामनन्तरत्वात्तेषु शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया कर्मतात्वेऽखण्डोपाधौ शक्यतावच्छेदकत्वे लाघवमिति भावः । नन्विदं कर्मदं कर्मत्वेन नुगतव्यवहारात् विषयत्वादिवत् कर्मत्वमप्यखण्डोपाधिरेवेति कर्मत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे तदण्डद्विदलादिषु शक्यतायाः कर्मत्वे शक्यतावच्छेदकतायाश्च कल्पनापेक्षया एकस्मिन् कर्मत्वे शक्यत्वस्य एकस्मिन्नेव च कर्मतात्वे शक्यतावच्छेदकत्वस्य च कल्पने लाघवं सुव्यक्तमेवेति । फलशालित्वमिति फलत्वञ्च धात्वर्थव्यापारे

पदार्थत्वं संसर्गमयादया भानं संभवतीति फलमात्रं कर्मप्रत्ययार्थः । नच संयोग-
विभागरूपफलमपि धातुलभ्यमेव गमित्यजिप्रभृतीनां तदवच्छिन्नस्पन्दादिरूपव्या-
पारवाचकत्वादिति वाच्यम् व्यापारमात्रस्य वात्वर्थत्वात् । फलविशेषान्वयरोधे च
धातुविशेषजन्यव्यापारोपस्थितेहेतुतया ग्रामं त्यजतीत्यादौ धात्वर्थस्पन्दे ग्रामनिष्ठ-
विभागजनकत्वमेव ग्रामं गच्छतीत्यादौ च वात्वर्थस्पन्दे ग्रामनिष्ठसंयोगजनकत्वे
प्रतीयते नतु विपरीतम् । ग्रामं गच्छतीत्यादिवच्च ग्रामं स्पन्दतइत्यादयो न प्रयोगाः
द्वितीयादेर्गम्याद्युपस्थापितस्पन्दादावेव फलान्वयवोचकत्वात् । स्पन्दिप्रभृत्यु-
पस्थापिते तस्मिन् द्वितीयादिना फलान्वयवोधजननासंभवात् । न हि येन कन
चिदुपस्थापितयोरेवार्थयोः परस्परमन्वयः प्रतीयते तथा सति घटकर्मत्वादिपदोप-
स्थापितयोरपि घटकर्मत्वाद्योः परस्परमन्वयवोचकसंगात् कृत्वादिसमानार्थकधातू-
पस्थाप्ययत्ने विपयितार्थकद्वितीयार्थान्वयसंभवनं घटं करोतीतिवद् घटं यतते इत्या-
दिप्रयोगप्रसङ्गाच्च अपि तु ययोर्वादिशान्वयरोधे आकाङ्क्षा तदुपस्थापितयोरेव
तादृशान्वयवोध आकाङ्क्षा च द्वितीयादेर्गम्यादिना कृत्वादिना च कल्प्यते न तु
तत्समानार्थकेनापि स्पन्दित्यतिप्रभृतिनेति । नचाकाङ्क्षा समभिव्याहारः स च
गम्यादिनेव स्पन्दादिनापि समान एवेति वाच्यम् यतो द्वितीयादेर्गम्यादि समभि-

विशेषणतया भासमानत्वे सति धात्वर्थजन्यत्वम् तत्र मन्दगच्छति द्रुतगच्छती
त्यादौ धात्वर्थव्यापारे तादात्म्येन मन्दादश्चवान्मन्दादावतिप्रसङ्गस्तद्व्यापार-
विशेष्यम् गम्यादि धात्वर्थसंयोगानुकूलव्यापारजन्यत्वस्य पृथक्देशविभागद्वौ
त्वादिति व्याप्तिस्तद्व्यापारणाय सत्यं तम् । फलमात्रमिति अनन्त्यलभ्य शब्दाय इति
न्यायादिति भावः । कर्मप्रत्ययार्थः द्वितीयाद्यर्थः । ननु फलस्यापि द्वितीयाद्यर्थेऽन-
न्त्यत्वमिति नियमो भङ्ग्येतैवेत्याशङ्कते नचेति ननु व्यापारमात्रं यदि धात्वर्थ-
स्तदा ग्रामं त्यजति ग्रामं गच्छतीत्यादावनुभूयमानप्रतीतिवैलक्षण्यस्यानुपपत्ति-
रित्यत आह फलविशेषान्वयरोधेनेति । हेतुतयेति नन्वत्र ग्रामं कर्मत्वगमनमित्या-
दि निराकाङ्क्षवाच्याद्विशिष्टान्वयवोधवारणाय ग्रामं गच्छतीत्याद्यानुपूर्व्यानि विशेषरूपा
काङ्क्षाशान्त्वेन ग्रामनिष्ठमयागजनकव्यापारानुकूलकृतिमानिति बोधप्रति कारण
त्पस्यायद्वयवाच्यतया ततएव ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामनिष्ठविभागादिविप-
यकान्वयवोधवारणसम्भवात् फलविशेषावयुर्द्विप्रति धातुविशेषजन्योपस्थि-
तित्येन हेतुताकल्पनप्रामाण्यमिति वाच्यम् ग्रामं त्यजतीत्याकाङ्क्षाज्ञा स
त्वे त्यजधातुताव्यापारस्यानुपस्थितौ गमधातुतत्त्वतदुपस्थितौ च ग्रामकर्मकविभा-
गादिविपयकशब्दबोधापत्तेर्वारणाधिकहेतुत्वस्यावश्यकत्वादिति । नतु विप-
रीतमिति ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामनिष्ठविभागजनकत्वं ग्रामं त्यजतीत्यत्र ग्रामनिष्ठ

व्याहारस्यैव फलवलादनवयवोर्धोपरिकृत्यमुपगम्यते नतु स्पन्दिप्रमृत्तिसमभिव्याहारस्येति न तस्याकाङ्क्षात्तन्वयवोर्धोपरिकृत्यसमभिव्याहारस्यैव तथान्वात् । अतएव समानार्थकत्वेऽपि गम्यादेरिव न स्पन्द्यादेः सकर्मकत्वव्यवहारः फलान्वितव्यापारबोधकधातुत्वस्यैव तन्निव्याप्तत्वात् । अथ धातोर्व्यापारमात्राच्चित्वे त्यजति गच्छति त्यागो गमनमित्यादिवाक्यादविलक्षणबोधप्रसङ्गः नहि शक्तिभ्रमाद्यजन्मनोन्मादृशवाक्यजन्यबोधयोरविलक्षणं कश्चिदभ्युपैति तथासति त्यागादितात्पर्येण गमनादिपदं व्युत्पन्ना अपि प्रयुज्यन्ते । नच तत्र फलविशेषावच्छिन्नव्यापारे लक्षणा स्थीक्रियते इति विलक्षणबोधोपपत्तिरिति शान्यम् लक्षणया विलक्षणबोधजननेऽपि शक्त्याऽविलक्षणबोधजननसंभवेन दर्शितातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । नच गम्यादिश-

संयोगजन इत्यमिति विपरीतं नप्रतीयते इति भावः । ययोरिति पदयोरिति शेषः । तथान्वादिति आकाङ्क्षात्वात् । तन्निव्याप्तत्वादिति सकर्मकत्वव्यवहारनियामकत्वादित्यर्थः नचघटं जानातीत्यादौ ज्ञादेः सकर्मकत्वं नस्यात् विपयित्यादेरप्यण्डोपाधित्वेन नित्यतया उपदर्शितफलत्वाभावादिति वाच्यम् । धात्वर्थव्यापारे विशेषणतया भासमानत्वेसति व्यापारत्वभिन्नत्वेऽपि धात्वर्थत्वमेव हि फलत्वम् तच्च विपयत्वादायप्यक्षमिति ॥ अथफलविशेषावच्छेदो धातुविशेषजन्योपस्थितेः कारणत्वं परिकल्प्य व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वेऽपि ग्रामं गच्छति ग्रामं त्यजतीत्यादिभ्यः प्रतीतिवत्प्रयोगोपपादनेऽपि यद्य गच्छति त्यजति त्यागः गमनमित्यादिकमेव धात्वर्थप्रयुक्तं न तु द्वितीयान्तादिकमपि तत्र तेभ्यो धात्वर्थेभ्यः नवानुभवसिद्धं प्रतीतिविलक्षणं नोपपद्यते इत्याशङ्कते अथेति । अविलक्षणबोधप्रसङ्ग इति विलक्षणप्रयोजकस्य समभिव्याहृतद्वितीयादेरभावादिति । तथासतीति अविलक्षणबोधोपगमेसति । अविलक्षणबोधप्रसङ्ग इत्यस्य विलक्षणबोधाभावप्रसङ्ग इत्यर्थमवगत्य शङ्कते नच तत्र फलविशेषेति अविलक्षणबोधप्रसङ्गमुज्जाह्वयिता स्वाभिप्रायमायि करोति लक्षणयेत्यादिना । नतु व्यापारमात्रस्य च धात्वर्थत्वेऽपि केवलव्यापारबोधस्याकिञ्चिद्विपर्ययतया फलविशिष्टव्यापारविषयकत्वबोधोविशिष्टशक्तिरादिभिरिष्टास्माभिरपितुल्योऽभ्युपेयः केवलमस्माभिः गच्छति गमनस्येत्यादिकाक्यजन्यबोधे ग्रामं ग्रामस्येत्यादिफलविशेषबोधकद्वितीयाद्यन्तसमभिव्याहारज्ञानं तत्तत्पदजन्योपस्थितिश्चापेक्ष्यते भवद्भिः पुनर्न तदपेक्ष्यते तत्रच गम्यादिपदजन्यबोधे फलविशेषोपस्थापकद्वितीयादिनमभिव्याहारज्ञानघटितसामग्र्या प्रयोजिकाया अभावे केवलतद्गच्छतिगमनादिपदाच्छाद्यबोधस्येवानुदयान्नादेलक्षणमभिव्याहारशङ्कते नचगम्यादीति । पर्यायतांविपर्ययत इति न्यजिगमी समानार्थकावितिभ्रमवत इत्यर्थः । यद्यपि व्यापारमात्रे शक्त्यादिनामेकार्थोपपत्त्यर्थं तत्त्व चास्तविकमेवेति मतदूषणस्य सम्भ-

किञ्चानजन्मार्थोपस्थित्या फलाविषयकान्वयबोधस्य कुत्राप्यजननात् तादृशोपस्थिति-
 घटितसामग्रीशरीरे फलविशेषबोधकसामग्री निवेद्यते तथाच त्यागगमनादिपदयोः
 शक्त्या नाविलक्षणबोधजनकतेति वाच्यम् त्यजिगम्योरेकार्थवाचकत्वरूपपर्यायतां
 विपर्यस्यतो गमनादिपदात् त्यागादिपदजन्यबोधसमानाकारकबोधस्य सर्वानुभव-
 सिद्धतया गम्यादिशक्तिज्ञानात्फलाविषयकबोधस्यापि प्रसिद्धेः फलविशेषबोधक-
 सामग्र्या गम्यादिशक्तिज्ञानजन्यबोधनियामकताया वक्तुमशक्यत्वात् । तथाचाभ्रा-
 न्तस्यापि भवन्मते ततोऽविलक्षणबोधसंभवेन एकविधबोधतात्पर्येण व्युत्पन्नानां
 तादृशप्रयोगप्रसङ्गो दुर्बार इति चेत् मैवम् कर्मप्रत्ययासमभिव्याहृतत्यागगमनादि-
 पदस्य तत्तत्फलावच्छिन्नव्यापारेऽनादितात्पर्यं कल्प्यते न तु केवलव्यापारे । अना-
 दितात्पर्यमेव च स्वारसिकप्रयोगनियामकमिति एकार्थतात्पर्येण प्रामाणिकानां
 स्वारसिको न त्यागगमनादिप्रयोगः । एवं त्यजिगमिप्रभृतिसमभिव्याहृतकर्म-
 प्रत्ययस्य फलविशेषएव नियतं तादृशं तात्पर्यमिति न विभागादितात्पर्येण ग्रामं
 गच्छतीत्यादिप्रयोगः । तदर्थबोधकत्वमात्रं तु न तदर्थतात्पर्येण स्वारसिकप्रयोग-
 नियामकं तथासति शक्तिभ्रमादिना घटपदस्यापि पटादिवोधकतया पटेऽपि
 घटादिपदप्रयोगापत्तिः । नापि शक्त्या बोधकत्वं तथा निरुद्धलक्षणयापि स्वार-
 सिकपदप्रयोगात् । शक्तिभ्रमं लक्षणाज्ञानं चान्तरेण गम्यादेर्विभागादिरूपफल-
 विशेषितस्पन्दादिवोधकत्वाभावनियमोऽसिद्ध एवेति तात्पर्यभ्रमसहकृतशक्तिप्रव्या-
 तादृशबोधजननेऽपि न क्षतिः । विना लक्षणाग्रहं भ्रमानधीनतादृशबोधो गमि-
 प्रभृतिनो न संभवतीत्येव नियमः स च तात्पर्यभ्रमेणैव निर्वहति विनागा-र्थं
 पूर्वपूर्वेषामनादितात्पर्यभ्रमवतो वक्तुः स्वकीयतात्पर्येण ग्रामं गच्छतीत्यादिप्रयोगो
 यत्र तत्र श्रोतुस्तात्पर्यभ्रमासंभवेऽपि वक्तृतात्पर्यानादित्वभ्रम एव प्रयोगसंपादन-
 द्वारा तदर्थशब्दबोधप्रयोजक इति न तादृशनियमसतिरिति प्राचीनपथपरिष्कार

पति तथापि विशिष्टशक्त्यादिभिः स्वमतसिद्धोक्तविषयांसंघासनयेदमुक्तमिति ।
ततश्चिन्तित्यागगमनादिपदद्वयार्थः तादृशप्रयोगप्रसङ्गः गमनादितात्पर्येण त्यागादिपद-
प्रयोगप्रसङ्गः । घटादिपदप्रयोगापत्तिरिति घटादिपदप्रयोगस्य स्यारसिकत्वा-
पत्तिः । तथेति स्यारसिकप्रयोगनियामकम् । तादृशबोधजननेऽपीति गमनादि-
पदात्यागादिविषयकबोधजननेऽपीत्यर्थः । नक्षतिरिति न व्युत्पत्तानां गमनादि-
तात्पर्येण त्यागादिपदप्रयोगापत्तिरिति भावः । विनालक्षणाग्रहमित्यादि तथाच
शक्तिभ्रमेण लक्षणयैव वा गमिष्यतिभ्यस्तादृशशब्दबोधोभयतोतिभावः ।
नतादृशनियमक्षतिरिति विनालक्षणाग्रहमित्यनुषङ्गोक्तनियमस्य न भङ्गः

व्याहारस्यैव फलवलादन्यवोधोपधिकत्वमुपगम्यते नतु स्पन्दिममृतिसमभिव्याहारस्येति न तस्याकाङ्क्षात्वन्यवोधोपदिकसमभिव्याहारस्यैव तथात्वात् । अतएव समानार्थकत्वेऽपि गम्यादेरिव न स्पन्द्यादेः सकर्मकत्वव्यवहारः फलान्वितव्यापारबोधकधातुत्वस्यैव तन्नियामकत्वात् । अथ धानोर्व्यापारमात्राचित्वे त्यजति गच्छति त्यागो गमनमित्यादिवाच्यादविलक्षणबोधप्रसङ्गः नहि शक्तिभ्रमाद्यजन्मनोन्नादशवाक्यजन्यबोधयोरेवैलक्षण्यं कश्चिदभ्युपैति तथासति त्यागादितात्पर्येण गमनादिपदं व्युत्पन्नाभपि प्रयुजीरन् । नच तत्र फलविशेषावच्छिन्नव्यापारं लक्षणा स्योक्रियते इति विलक्षणबोधोपपत्तिरिति शङ्क्यम् लक्षणया विलक्षणबोधजननेऽपि शक्त्याऽविलक्षणबोधजननसंभवेन दर्शितातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । नच गम्यादिश-

संयोगजनकत्वमिति पिपरीतं नप्रतीयते इति भावः । ययोरिति पठ्योरिति शेषः । तथात्वादिति आकाङ्क्षात्वात् । तन्नियामकत्वादिति सकर्मकत्वव्यवहारनियामकत्वादित्यर्थः नचघटं जामातीत्यादौ शाब्देः सकर्मकत्वं नस्यान् विपर्ययत्वादेरस्य ण्डोपाधित्वेन निश्चयतया उपदिशितफलत्वाभावादिति वाच्यम् । धात्वर्थव्यापारे विशेषणतया भासमानत्वेसति व्यापारत्वभिन्नत्वेच सति धात्वर्थत्वमेव द्विफलत्वम् तच्च विपर्ययत्वादावप्यश्वमिति ॥ अथफलविशेषान्यवयोधे धातुविशेषजन्योपस्थितेः कारणत्वं परिकल्प्य व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वेऽपि प्रामाण्यमिति प्रामाण्यजतीत्यादिभ्यः प्रतीतिवद्दक्षणापपादनेऽपि यत्र गच्छतित्यजति त्यागः गमनमित्यादिकमेव वाक्यप्रयुक्तं न तु द्वितीयान्तादिकमपि तत्र तेज्योपाक्येभ्यः सर्वानुभवसिद्धं प्रतीतिवद्दक्षणां नोपपद्यते इत्याशङ्कते अथेति । अविलक्षणबोधप्रसङ्ग इति विलक्षणप्रयोजकस्य समभिव्याहृतद्वितीयादेरभावादिति । तथासतीति अविलक्षणबोधोपगमेनिति । अविलक्षणबोधप्रसङ्गइत्यस्य विलक्षणबोधाभावप्रसङ्गइत्यर्थमवगत्य शङ्कते नच तत्रफलविशेषेति अविलक्षणबोधप्रसङ्गमुक्तावयविता स्वाभिप्रायमाचिकरोति लक्षणयेत्यादिना । ननु व्यापारमात्रस्य च चर्चत्वेऽपि केवलव्यापारबोधस्याकिञ्चिद्व्यतिरिक्ततया फलविशिष्टव्यापारविपर्ययकप्रबोधोविशिष्टशक्त्यादिभिरिविवास्माभिरपितुल्योऽभ्युपेयः केवलमहमाभिः गच्छति गमनस्येत्यादिवाक्यजन्यबोधे ग्रामं ग्रामस्येत्यादिफलविशेषबोधकद्वितीयाद्यन्तसमभिव्याहारज्ञानं तत्तत्पदजन्योपस्थितिश्चापेक्ष्यते भवद्भिः पुनर्न तदपेक्ष्यते नच न गम्यादिपदजन्यबोधे फलविशेषोपस्थापकद्वितीयादिसमभिव्याहारज्ञानघटितसामग्र्या प्रयोजिकाया अभावे केवलाद्गच्छतिगमनादिपदाच्छाब्दबोधन्येवानुदयान्नात्रैलक्षण्यमित्याशङ्कते नचगम्यादीति । पर्यायतांविपर्ययस्यतइति त्यजिगमी समानार्थकावितिभ्रमवतइत्यर्थः । यद्यपि व्यापारमात्रे शक्तिवादिनामेकार्थपापकत्वरूपत्वात्तत्र धात्वधिकमेवेति नतद्व्यतिरिक्तं सम्भ-

क्तिज्ञानजन्यार्थोपस्थित्या फलविषयकान्वयबोधस्य कुत्राप्यजननात् तादृशोपस्थिति-
 घटितसामग्रीशरीरे फलविशेषबोधकसामग्री निवेज्यते तथाच त्यागगमनादिपदयोः
 शक्त्या नाविलक्षणबोधजनकतेति वाच्यम् त्यजिगम्योरेकार्थवाचकत्वरूपपर्यायतां
 विपर्यस्यतो गमनादिपदात् त्यागादिपदजन्यबोधसमानाकारकबोधस्य सर्वानुभव-
 सिद्धतया गम्यादिशक्तिज्ञानात्फलविषयकबोधस्यापि प्रसिद्धेः फलविशेषबोधक-
 सामग्र्या गम्यादिशक्तिज्ञानजन्यबोधनियामकताया वक्तुमशक्यत्वात् । तथाचाभ्रा-
 न्तस्यापि भवन्मते तनोऽविलक्षणबोधसंभवेन एकविधबोधतात्पर्येण व्युत्पन्नानां
 तादृशप्रयोगप्रसङ्गो दुर्वार इति चेत् मैवम् कर्मप्रत्ययासमभिव्याहृतत्यागगमनादि-
 पदस्य तत्तत्फलावच्छिन्नव्यापारेऽनादितात्पर्यं कल्प्यते न तु केवलव्यापारे । अना-
 दितात्पर्यमेव च स्वारसिकप्रयोगनियामकमिति एकार्थतात्पर्येण प्रामाणिकानां
 स्वारसिको न त्यागगमनादिप्रयोगः । एवं त्यजिगमिप्रभृतिसमभिव्याहृतकर्म-
 प्रत्ययस्य फलविशेषएव नियतं तादृशं तात्पर्यमिति न विभागादितात्पर्येण ग्रामं
 गच्छतीत्यादिप्रयोगः । तदर्थबोधकत्वमात्रं तु न तदर्थतात्पर्येण स्वारसिकप्रयोग-
 नियामकं तथासति शक्तिभ्रमादिना घटपदस्यापि पटादिवोधकतया पटेऽपि
 घटादिपदप्रयोगापत्तिः । नापि शक्त्या बोधकत्वं तथा निरुद्धलक्षणयापि स्वार-
 सिकपदप्रयोगात् । शक्तिभ्रमं लक्षणाज्ञानं चान्तरेण गम्यादेर्विभागादिरूपफल-
 विशेषितस्पन्दादिवोधकत्वाभावनियमोऽसिद्ध एवेति तत्पर्यभ्रमसहकृतशक्तिप्रत्यया
 तादृशबोधजननेऽपि न क्षतिः । विना लक्षणाग्रहं भ्रमानधीनतादृशबोधो गमि-
 प्रभृतितो न संभवतीत्येव नियमः स च तात्पर्यभ्रमेणैव निर्वहति विनागामार्थं
 पूर्वपूर्वेषामनादितात्पर्यभ्रमवतो वक्तुः स्वकीयतात्पर्येण ग्रामं गच्छतीत्यादिप्रयोगो
 यत्र तत्र श्रोतुस्तात्पर्यभ्रमासंभवेऽपि बह्वृतात्पर्यानादित्वभ्रम एव प्रयोगसंपादन
 द्वारा तदर्थशाब्दबोधप्रयोजक इति न तादृशनियमक्षतिरिति प्राचीनपथपरिष्कार

यति तथापि त्रिशिष्टशक्तिवादिभिः स्वमतसिद्धोक्तविपर्यासवासनयेदमुक्तमिति ।
 तत इति त्यागगमनादिपदादिन्वयः तादृशप्रयोगप्रसङ्गः गमनादितात्पर्येण त्यागादिपद-
 प्रयोगप्रसङ्गः । घटादिपदप्रयोगापत्तिरिति घटादिपदप्रयोगस्य स्वारसिकत्वा
 पत्तिः । तथेति स्वारसिकप्रयोगनियामकम् । तादृशबोधजननेऽपीति गमनादि-
 पदाध्यागादिविषयकबोधजननेऽपीत्यर्थः । नक्षतिरिति न व्युत्पन्नानां गमनादि
 तात्पर्येण त्यागादिपदप्रयोगापत्तिरिति भावः । विनालक्षणाग्रहमित्यादि तथाच
 शक्तिभ्रमेण लक्षणयैव वा गमिप्रभृतिभ्यस्तादृशशाब्दबोधोभयतीति भावः ।
 न तादृशनियमक्षतिरिति विनालक्षणाग्रहमित्यनुपदोक्तनियमस्य न भ्रमः

प्रकारः ॥ नन्यास्तु संयोगादिरूपफलविशेषावच्छिन्नस्पन्दो गम्याधर्मः तद्भात्वर्थ-
तावच्छेदकफलशालित्वमेव तद्भातुकर्मत्वं नातोगम्यादिकर्मत्वस्य पूर्वदेशादौ प्रसङ्गः
। नवा स्पन्देः सकर्मकत्वं तत्र फलस्य धात्वर्थतानवच्छेदकत्वात् । एवं च
धातोरेव फलविशेषलाभात्, फलान्वयिनी वृत्तिरेव द्वितीयायः । नच कर्मणि
द्वितीयेत्यनुशासनविरोधः तस्य कर्मणि फलनिष्ठाधेयत्वान्वयिनि प्रकृतितात्पर्यं
तदुत्तरं द्वितीयेत्यर्थकत्वात् । न चैवं तस्य शक्तिग्राहकत्वानुपपत्तिः अनादितात्पर्य-
ग्रहसंपादकत्वेन परंपरया शक्तिग्राहकत्वसंभवात् । न च फलस्य पदार्थकदेशतया
तत्र द्वितीयायवृत्तेरनव्यासंभवः व्युत्पत्तिवैचित्र्येण प्रकृते एकदेशान्वयस्वीकारात् ।

उक्तस्य लेभोतुस्तात्पर्यभ्रमस्यास्तथेऽपि यवतुस्तात्पर्यभ्रमस्याप्युक्तशाब्द-
बोधप्रयोजकतया तस्य सत्त्वादित्यर्थः । स्पन्दइति स्पन्दः क्रिया व्यापार-
इत्यनर्थान्तरम् । तद्भात्वर्थतावच्छेदकेत्यादि अत्र तद्भात्वर्थानधिकरणत्वेसती-
त्यपि विशेषणीयम् तेन चैत्रादौ गम्याधर्म्यतावच्छेदकसंयोगावेऽपि चैत्रोपगच्छ-
तीत्यादौ चैत्रादौ न गमनकर्मत्वापत्तिः । अत्र धात्वर्थजन्यफलशालित्वमित्यनभिधाय
धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वमिति युक्तं तत्फलमाह नातोगम्यादौति पूर्वदेश-
विभागस्य गम्याधर्म्यव्यापारजन्यत्वेऽपि तस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावादिति-
भावः । फलपदञ्चक्रियाजन्यफलपरम् तेन धात्वर्थतावच्छेदकीभूतं व्यापारत्व-
मादाय न व्यापारे कर्मत्वापत्तिरिपूर्वमेवाकम् । एवञ्चेति संयोगादिरूप
फलावच्छिन्नस्य धात्वर्थत्वेत्यर्थः । वृत्तिरेवेति प्राधेयत्वमेवेत्यर्थः । इत्यथ
ग्रामं गच्छतीत्यतो ग्रामवृत्तिसंयोगानुद्भूतव्यापारानुकूलकृतमानिति वाच । व्यापारश्चात्र
चणोदे किरूपः । अनुशासनविरोधइति एतदनुशासनं हि कर्मत्ववाधिका
द्वितीयेत्यर्थकम् कर्मत्वश्चानुपदोक्तफलरूपं नतु वृत्तित्वमिति भावः । आधेयत्वा-
न्वयिनीति सप्तम्याधिषयत्वमर्थः तस्य तात्पर्यपदार्थभूतायामिच्छायामन्ययः तथाच
फलनिष्ठाधेयत्वान्वयिविषयकप्रकृतितात्पर्येति प्रकृत्युत्तरद्वितीयास्यादित्यर्थः ।
इत्यर्थकत्वादिति तथाच तन्मते सूत्रे कर्मणीत्यत्र न वाच्यत्वात्सप्तमीति भावः । नन्वे-
तावता द्वितीयायानिरूपणादुक्तपूर्वस्य शक्तिग्राहकत्वानुपपत्तिर्निव्याश्रुते ।
नचैवमिति । अनादितात्पर्येति आधेयत्वाय इति शेषः । परस्परयेति अयमाशयः
द्वितीया आधेयत्वज्ञाना असतिवाधके स्वपटितयाक्यघटकपदान्तरागोच्याधेयत्वान्वित-
स्वार्थतात्पर्यविषयप्रकृतिकत्वादित्यनुमानेनेय शक्तिग्रहः अत्र प्रथमे स्वपदद्वितीयापरम्
स्वार्थेत्यत्र स्वपदप्रकृतिपरम् सूत्रतुक्हेतुघटकतयाविधनात्पर्यग्रहसंपादकत्वेनोपयुज्यते
इति । द्वितीयायवृत्तेरिति द्वितीयायवृत्त्याधेयत्वमेवेत्यर्थः । व्युत्पत्तिवैचित्र्येणेति पदार्थः

अथ गमनं न स्पन्द इत्यादितो धात्वर्थतावच्छेदके भेदान्वयबोधसंभवेन एतादृश-
प्रयोगस्य वारणाय फलविशेष्यकान्वयबोधे तद्विशेष्यकवृत्तिज्ञानजन्यफलोपस्थिति-
त्वेन हेतुत्वकल्पनस्यावश्यकत्वात् तादृशकारणवाधेन धात्वर्थतावच्छेदकफले द्विती-
यार्थान्वयासंभवः । न च यादृशपदसमभिव्याहारज्ञानात् फलविशेष्यकस्पन्दभेदा-
न्वयबोधः प्रसिद्धः तादृशपदसमभिव्याहारज्ञानतादृशपदज्ञानजन्यफलाद्युपस्थिति-
घटितसामग्रयास्नादृशान्वयबोधोन्मादप्रयोजिकाया असत्त्वेनोक्तस्थले तदापच्यसं-
भव इति बोध्यम् यत्र गमनादिपदादेव लक्षणया शक्तिभ्रमेण वा स्वातन्त्र्येण
फलोपस्थितिस्तत्र फलविशेष्यकस्पन्दभेदान्वयबोधप्रसिद्ध्या गमनपदसमभिव्या-
हारतज्जन्यफलोपस्थितिघटितसामग्र्याः फलविशेष्यकस्पन्दत्वाद्यवच्छिन्नभेदान्वय-
बोधप्रयोजकताया आवश्यकत्वात् तद्वत्त्वेन शक्तिप्रमाथीनबोधेऽपि फलांशे स्पन्द-
भेदादिभानप्रसङ्गः । एवं च फलव्यापारयोः पृथक्शक्तिस्वीकारपक्षेऽपि न नि-
स्तारः । तथात्वेऽपि हि गमनं न स्पन्द इत्यादौ फले शक्तिप्रमया स्पन्दभेदान्व-
यबोधसंभवेन तादृशप्रयोगापत्तेर्दुर्वारत्वादिति चेन्न । तद्विशेष्यकवृत्तिज्ञानजन्यत-
दुपस्थितिजन्यतावच्छेदककोटौ तादृशोपस्थित्यव्यवहितोत्तरत्यनिवेशनमावश्यकम् ।
विशिष्य तत्तत्पदमन्तर्भाव्यैव पदार्थोपस्थितेरेकैकविधबोधे नानाहेतुताया व्यवस्था
पितत्वात् एकपदाधीनतद्विषयकशाब्दबोधे पदान्तरवृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितेर्व्यभि-
चारस्य प्रकारान्तरेण वारणासंभवात् । एवं च धात्वर्थतावच्छेदकफले द्वितीयार्था-
न्वयबोधेऽपि शक्तिविरहात् तत्र तादृशकारणस्य व्यभिचारामसत्तेरिति वदन्ति ।

पदार्थेनान्येतीतिनियमे पदार्थकदेशे धात्वर्थतावच्छेदकातिरिक्तत्वविशेषणप्रक्षे-
पेणेत्यर्थः । शकते अथेति गमनश्राम संयोगानुकूलव्यापारस्तत्र स्पन्दभेदासत्त्वे
ऽपितद्घटकसंयोगे तद्व्यवये बाधकाभावो व्युत्पत्तिवैचित्र्यस्येदानीमेवाङ्गीकृतस्यादिति
प्रश्नकृतामाशयः । तादृशकारणवाधेनेति संयोगविशेष्यकवृत्तिज्ञानजन्यसंयोगो-
पस्थितिरूपकारणवाधेनेत्यर्थः । यादृशपदसमभिव्याहारज्ञानादिति संयोगो न
स्पन्द इत्यादिममभिव्याहारज्ञानादित्यर्थः । यत्रेति गमनं न स्पन्द इत्यादिविति
शेषः । तथात्वेऽपीति पृथक्शक्तिस्वीकारेऽपीत्यर्थः । तद्विशेष्यकेत्यादि अयमाशयः
प्रकारतासम्बन्धेनशाब्दबोधे प्रकारतासम्बन्धेनोपस्थिते कारणत्वोपगमे घटपद
घटिताकाङ्क्षास्थले घटपदाद्घटस्यानुपस्थितौ कलशादिपदात्तदुपस्थितौ चशाब्द
बोधापत्तिस्तद्वारणाय घटत्वावच्छिन्नविषयताशालिशाब्दबोध प्रति घटत्वावच्छिन्न
विशेष्यकघटपदवृत्तिज्ञानजन्यघटोपस्थितित्वेनकारणत्वस्योक्तावपि कलशादिपदजन्य

अत्रेदं चिन्त्यते । व्यापारमात्रस्य धात्वर्थतायामपि सर्वानुपपत्तीनामुद्भूतत्वात् फला-
वच्छिन्नव्यापारस्य श्रुतया तथात्वमनुचितम् । अयं फले द्वितीयादेः शक्त्यन्तर-
कल्पनामपेक्ष्य धातोर्विशिष्टशक्तिकल्पनमेवोचितम् । न च भवन्मतेऽप्याधेयत्वं
द्वितीयादेः शक्त्यन्तरस्य कल्पनीयत्वात्तदंशे साम्यमिति वाच्यम् ग्राममध्यास्ते
ग्राममधिष्ठेते ग्राममधितिष्ठतीत्यादां द्वितीयायाः सर्वमनप्याधेयत्वबोधकतया द्विती-
यादेः फलवाचकत्वमतेऽपि आधेयत्ववाचकनाया आवश्यकत्वात् । न च द्वितीयायाः
संयोगादिवाचकत्वमते आधेयत्वे तस्या लक्षणं न तु शक्तिरिति वाच्यम् आधे-
यतात्वात्खण्डतया संयोगत्वादिसमशरीरत्वात् संयोगस्यावच्छिन्ने तदवच्छिन्ने

यत्त्वावच्छिन्नविशेष्यताकशाब्दबोधस्थले उक्तघटपदजन्योपस्थितेरभावाद्यभि-
चार स्यादतो घटत्वावच्छिन्नधर्मिकघटपदवृत्तिज्ञानजन्यघटोपस्थितिरित्येन कार-
णस्यम् एवमेव तत्रतत्रापि तथाच फलविशिष्टव्यापारे धातोः शक्तिपक्षे संयोगत्वा-
वच्छिन्नधर्मिकगमधातुवृत्तिज्ञानस्य शाब्दधीदेनुत्पत्तये नास्ति लक्षणास्थले तत्साधे
ऽपि संयोगत्वावच्छिन्नधर्मिकगमधातुवृत्तिज्ञानजन्यसंयोगोपस्थित्यवयवद्वितोत्त-
रशाब्दबोधत्वावच्छिन्नप्रत्यये तत् कारणवन्मात्रस्य तत्त्व प्रकृते संयोगधर्मिक-
वृत्तिप्रत्ययबोधस्य न बाधकं प्रकृतान्प्रत्ययबोधस्य संयोगत्वावच्छिन्नधर्मिकवृत्ति-
ज्ञानजन्यत्वेनोक्तकार्यतावच्छेदकधर्मानाक्रान्तत्वात् खण्डशः शक्तिरितिपक्षे तु संयो-
गत्वावच्छिन्नधर्मिकस्य गमधातुवृत्तिज्ञानस्य तज्जन्योपस्थितेऽपि सत्यात्तत्पक्षे
ग्रामगच्छतीत्येतद्वाक्यजन्यबोधस्योक्तकार्यतावच्छेदकाकारत्वेऽपि न शक्तिरिति ।
अधेयमपि गमननस्पन्द इत्यस्य फलव्यापारयोः पृथक्शक्तिपक्षे न वारणम् गमधातोः
शक्तिप्रमयोपस्थिते सर्वान् स्पन्दभेदस्य स्यादिति वाच्यम् विभक्त्यर्थान्यनिष्ठ
प्रकारतानिरूपितधातुप्रयोगफलनिष्ठविशेष्यताकशाब्दबोधे धातुजन्यव्यापारो-
पस्थितिरित्येन प्रतिबन्धकत्वस्य कल्पनात् व्यापारविशेष्यकफलविशेषणकबोध-
तान्पर्यज्ञाननिष्ठस्यप्रतिबन्धकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चेति । उचितमिति एकस्याः शक्तेः
कल्पने तज्जन्योपस्थितेरेकस्या एव कारणत्वेन सामग्रीप्रतिबन्धकतायां लाघ-
वादिति भावः । तदंशे साम्यमिति तथाच विशिष्टशक्तिकल्पने नवीनानां गौरवमिति
भावः । आवश्यकत्वादिति तथाचाधेयत्वे संयोगादी च द्वितीयायाः धातोर्व्या-
पारे च शक्तिकल्पनापेक्षया धातोर्विशिष्टशक्तिकल्पनमेवोचितमिति भावः ।
तदवच्छिन्ने आधेयतात्वावच्छिन्ने । ननु द्वितीयाया आधेयत्वे शक्त्युपगमे गम्या-
दिधातोः फलावच्छिन्नव्यापारत्वरूपगुरुधर्मावच्छिन्ने शक्तिः तस्याः फले श-
क्त्युपगमे च व्यापारत्वरूपलघुधर्मावच्छिन्ने धातोः शक्तिः परिच्छि-

वा शक्तिः कल्प्यते इत्यत्र विनिगमकासंभवात् । अस्तु वा ममाप्याधेयत्वे लक्षणैव शक्तिस्तु संख्यायामेव । यदि च द्वितीयादेः फलबोधकतामते फलेपि तस्या लक्षणैव न तु शक्तिः शक्तिस्तु संख्यायामेव संयोगविभागादिरूपप्रत्येकफलापेक्षया संख्यायां तत्प्रयोगप्राचुर्यस्य विनिगमकत्वादित्युच्यते तथापि तन्मते धातुजन्यशुद्धव्यापारोपस्थितेः शाब्दबोधहेतुताकल्पनमाधिकं द्वितीयाद्यसमभिव्याहारस्थलानुरोधेन फलविशेषावच्छिन्नव्यापारे धातोर्लक्षणया भवतामप्यावश्यकत्वाद्धातुजन्यतादृशव्यापारोपस्थितिहेतुताया उभयसिद्धत्वात् । यदि च स्पन्दतइत्यादित इव शक्तिभ्रमाद् गच्छतीत्यादितोऽपि शुद्धव्यापारगोचर आनुभविक इति मन्यते तथापि तन्मते शाब्दशुद्धौ द्वितीयादिजन्यफलोपस्थितेः कारणतायाः कल्पनाधिक्यं तज्जन्याधेयत्वोपस्थितिहेतुत्वकल्पनस्य चोक्तस्थलानुरोधेन उभयमतएवावश्यकत्वादिति चेत् अस्तु तन्मते तादृशकारणताया आधिक्यम् । नव्यमते तु ग्रामं गच्छतीत्यादिवाक्यज्ञानघटितशाब्दसामग्र्याः समानविषयकानुमित्यादिप्रतिबन्धकतायां फलप्रकारतानिरूपितव्यापारविशेष्यताशालित्वेन धातुजन्योपस्थितेर्निवेशनीयतया तस्यास्तादृशविशेष्यताशालित्वेन व्यापारविशेष्यतानिरूपितफलप्रकारताशालित्वेन वा निवेश इत्यत्र विनिगमनाविरहात् सामग्रीप्रतिबन्धकताधिक्यमवच्छेदकगौरवं च । प्राचीनमते द्वितीयाजन्यफलोपस्थितेः सामग्र्यन्तर्निवेशस्तु नव्यमतसिद्धतज्जन्याधेयत्वोपस्थितिनिवेशरथलीय इति । नव्यमते तादृशस्थले शाब्द-

पते इति लाघवगौरवयोर्व्यक्तत्वमेवेत्यत आह अस्तुवेति । संख्यायामेवेति तथा च संयोगादौ द्वितीयाया व्यापारे च धातोः शक्तिकल्पनापेक्षया धातोर्विशिष्टशक्ति कल्पनमेवाचितमिति भावः । फलेऽपि तस्या लक्षणैवेति पतेन नवीनमते आधेयतान्वयैवप्रापण्डधर्मावच्छिन्ने शक्तिः प्राच्याम्मते तु संयोगव्यधिभागत्वादितत्तन्मानाधर्मावच्छिन्ने नानाशक्तिगतगौरवमित्यपि निरस्तम् । संख्यायामेवेति तथा च विशिष्टशक्तिकल्पनापेक्षया व्यापारमाधे धातोः शक्तिकल्पनायां लाघवं फलस्य लक्षणया द्वितीययैव लाभदिति भावः । तन्मतेऽपि प्राचीनमते । अधिकत्वमेव स्पष्टयति द्वितीयाद्यसमभिव्याहारेति । भवतामपि प्राच्यामपि । उभयसिद्धत्वादिति उभयवात्सिद्धत्वात् तथा च ग्रामं गच्छतीत्यादौ केवलव्यापारोपस्थितेः कारणत्वं प्राच्याम्मतेऽधिकम् । उक्तस्थलानुरोधेनेति ग्राममध्यास्ते इत्यादि स्थलानुरोधेनेत्यर्थः । अवच्छेदकगौरवञ्च प्रतिबन्धकतावच्छेदकगौरवञ्चेत्यर्थः । तज्जन्येति द्वितीयाजन्येत्यर्थः । नव्यमते तादृशस्थले इति नव्यमते, आधेयत्वस्य प्रकारविधया भानात् तत्संसर्गस्यापि बोधविषयत्वं प्राचीनमते च संयोगादौ

योधस्याधिरूपयतया तात्पर्यज्ञानादिरूपमधिरूपयतमेव गान्धरीतेनृभवि-
 पति प्रतिरूपरूपमप्रपामप्यन्तर्भविष्यतीतिगौरवम् । अथ पश्य द्वितीयार्थत्वे
 भूमिगच्छति न महीरुमिन्वादी महीरुदृष्टिर्भोगादेर्जनकतामंरुगारन्त्रिमा-
 भार एव नञर्थो गान्धः, स च वृष्यनियामरूपमन्त्रस्याभासप्रियोगितानन्त्रे-
 दनेनया अप्रमिद्धः । नच्यमते तु द्वितीयार्थस्यापेयस्य पश्यतिष्ठोऽभार एव
 तयेति नानुपपत्तिः । न च भूमिकर्मरूपमनन्त्रादी महीरुर्मरूपमनन्त्राद्यभारः
 प्रतीयते इति गान्धस्य कर्तृवाचरूपद्वाममभिध्याहारम्यते तदभंभान् । न च तत्रा-
 प्यात्तद्वानार्थान्वयसोशानुरोधेन कर्तृवाचरूपदादाहारस्याप्यनया अभ्याहार-
 दोषस्याप्यन्यस्य तादृशभासो नञा संयोगिभ्यो इति गान्धस्य आग्यापार्थविशो-
 दयस्याप्यन्यस्य संभवेनतादाहारस्यानाप्यनराद् भूमिगमनं न महीरुम्ये-
 त्यादी द्वितीयममानांरूपपृथग्भाससंयोगरताया आरम्यराग । न हि तत्रा-
 प्याश्रयतासंयन्धावच्छिन्नप्रतियोगितारगगनाभारः प्रतीयते इति सम्पत् । अनुयो-
 ग्यनुपस्थितेनञोऽनुयोगिरितिभंरिनाभाससंयोगरताया अच्युपन्नन्वादिनि चेन्न ।
 वृष्यनियामरूपसंयन्त्रस्याभासप्रतियोगितारन्त्रेकचे दोषः कः । अथ जनकतादि-
 संयन्त्रारन्त्रिन्नप्रतियोगितारसंयोगाभासम्यानिरिक्तस्य कल्पने गौरवमिति
 चेन्न । तादृशभासस्य संयोगजनरन्त्राभासप्रतियोगितारत्वेन तत्सरूपत्वात्तस्य चो-
 भयवादिसिद्धत्वात् अतिरिक्तप्रतियोगिताररूपने गारमिति चेदस्तेनदू गौरवम् ।

प्रामादेराधेयत्वमध्यधेनान्ययादाधेयस्य संमर्गा नभामत इतिभाय । यपि
 शाब्दबोधस्याधिपदार्थावगाहित्य एव प्रतिरूपप्रतियोग्यभाषनाय रात
 पुरुष इत्यादी ममर्गतानिराकरणप्रस्ताव प्रदर्शितमिहापि तर्धेयमुक्त तथापीश
 नीतदत्ताकलयेदभुक्त तदावगच्छतु यस्तुतस्तुशाब्ददुद्देशेधियविषयस्य इत्या-
 दिना गरीनमत एवगच्छप्रदर्शयिष्यति । नञर्थो गान्धः इति तथाच जनकस्य
 मन्त्रधेन भूमिमंयागविशिष्टो जनक यमम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोग्यावच्छिन्नप्रति-
 योगितारमहीरुमयोगाभाषविशिष्टो वा यापारस्तदनुकृत्यतिमानिति प्राया
 मतेऽन्वयप्राय । नच्यमते च भूमिभूतियमिहीरुहृत्तिव्याभाषयान्मयागस्तदनु-
 कूलव्यापारानुकूलकृतिमानिति बाध । आधेयत्वस्येत्यादि म्यरूपमध्यन्धावच्छिन्न
 प्रतियोगितावाधेयत्वाभास संयोगादिनिष्ठपथनप्रवृत्त्यर्थे । अ युत्पन्नत्वादिति
 एतेन भूमिगच्छति न महीरुमिन्वादी भूमिबर्भगमनानुकृताकृति
 महीरुहकर्मकमनानुकूलकृत्यभाषति समूहात्प्रनवाधाद्वीयात्तपिनिरस्त
 । नन्वस्त्वभाषयारवय किंतु एकत्र संयोगस्यावच्छिन्ना
 ऽपरं संयोगजनकतात्यावच्छिन्ना प्रतियोगितेत्यवयव याच्यतयाच
 व्यक्तमयगौरवमित्येतद्भाह अतिरिक्तप्रतियोगितेति । नन्वेव गुणत

उपदेशितवहुविधलाघवेन ईदृशगौरवस्याकिञ्चित्करत्वात् । अथ फलस्य द्वितीयार्थत्वे वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि द्रव्यं गच्छति न गुणमित्यादौ गुणादिनिष्ठस्य संयोगादिरूपफलस्याप्रसिद्ध्या नवार्थान्वयबोधानुपपत्तिरिति चेन्न । तत्राधेयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रकृत्यर्थाभावस्यैव द्वितीयार्थं फले नञ्वा बोधनोपगमात् । गुणो न गुणं गच्छतीत्यादिवाक्यस्य उभयमत एवाप्रमाणत्वात् । अस्तु चा तत्राभावस्य द्विधाभानोपगमेन गुणाभाववत्फला-
नुकूलस्पन्दाश्रयत्वाभाववान् गुण इत्याकारक एवान्वयबोधः ॥ परंतु वृत्त्यनियामक-
संबन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे नव्यमतेऽपि द्रव्यं गच्छति नाभावमि-
त्यादौ गतिविरहस्तथाहि समवायसंबन्धावच्छिन्नाधेयतैव द्वितीयार्थो वाच्यः ।
अन्यथा कालिकादिसंबन्धावच्छिन्नग्रामादिवृत्तिसंयोगादिकमादायातिप्रसङ्गात् ।
तथा चाभावादिनिरूपिततथाविधाधेयत्वाप्रसिद्ध्या तदभावबोधासंभवः । निरूपित-
त्वसंबन्धस्य च वृत्त्यनियामकतया समवायसंबन्धावच्छिन्नाधेयतायां तत्संबन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकप्रकृत्यर्थाभावबोधो न संभवत्येवेत्याहुरिति । अत्रोच्यते ।

गुणगच्छतीत्याद्याधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगुणाभाववत्संयोगा-
व्यापारवान् गुण इत्येवान्वययुद्धिरूपेतव्या साच नप्रमा उक्तव्यापारा मयूया-
गुणेऽभावादतआह गुणोनगुणमिति नचात्र गुणपदोत्तरमेवं द्रव्यं वृत्त्युत्पत्तिभेद-
यमित्यादावभावादपदोत्तरं कथं द्वितीया कर्मबोधकपदोत्तरं च वच्छिन्नस्पन्दस्य
त्वाय कर्मणि द्वितीयेति सूत्रेण बोधितत्वादिनिवाच्यम् कर्मन्वयेण भूमिं पततीति
धिपदार्थकप्रातिपदिकाद् द्वितीयायाः माधुतायामेव सूत्रतात्पर्यकान्वयबोधे गम्या-
दित्थ साक्षात्प्रत्येकारा वा इत्यञ्च यत्र प्रकृतधात्वर्थकर्मत्वं २
तत्र तत्कार्थ्यस्याभावः नञ्वा प्रकृतधात्वर्थं बोध्यते अतएव वृत्तिवैचित्र्येणेति फल-
रहमित्यादौ महीरुहनिष्ठकर्मताकत्वाभावाद्गमनं प्रतीयते ३ व्यातसमभिव्याहारज्ञानस्य
यमेव महीरुहस्येत्यतस्तद्वाचकपदाद् द्वितीया यस्यच व्यातप्रयमान्तसमभिव्याहार
तत्र तस्यैवाभावः कर्मत्वे बोध्यते तथाच द्रव्यग- वासाधेयत्वार्थकत्वस्य यक्षमा-
यत्कर्मतानिरूपकं द्रव्यकर्मकगमनं प्रतीयते ४ व्यातसमभिव्याहारप्रयोगव्यवस्था नोपपद्येत
तत्र गुणादेरतस्तद्व्याचकपदाद् द्वितीयेति । अदकफले आधेयत्वान्वयस्य विषया
व्यापारशून्येऽपि चैत्रादौ ग्रामं ज्ञा तत्रसप्तमोत्थुपगन्तव्यं तत्रशंक्ते अयेति
अप्रेदमवधेयम् समवायसम्बन्धव्यापितेत्यर्थः ॥ तादृशान्वयबोधेति व्यापार
प्रम् तथाच गम्यादिसमभिव्याचिमेदज्ञापनायेति फलविशेष्यकाधेयत्वान्वयबोधप्रति
सम्बन्धेन संयोगादिरूपे फले अणत्वम् व्यापारविशेष्यकाधेयत्वान्वयबोधप्रति मत
च समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रकृत्यर्थाभावबोधो न संभवत्येवेत्याहुरिति । अत्रोच्यते ।
धेयत्वाभावा नञ्प्रसमभिव्याहा

दिजन्यफलोपस्थितितत्समभिख्याहारज्ञानघटितसामग्र्येय प्रयोजिका न तु पतधातु
जन्यतदुपस्थितिघटिता सामग्रीति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् पतधातुनेय यत्र संयो-
गावच्छिन्नगमनं लक्षणादिनोपस्थापितं तत्र संयोगे द्वितीयायां धियेत्यान्वयात् ।
अत्राहु । धातुजन्यशुद्धसंयोगावच्छिन्नस्पन्दोपस्थितेः शाब्दबोधभारणतायां अ-
वच्छेदकघटकसंयोगविषयतायामधिकरणानवच्छिन्नत्वं विशेषणं देयम् । तथाच

स्पन्दस्येति* अथ संयोगानुकूलव्यापारस्येत्यर्थः । लक्षणादिनेति इत्यन्तु लक्षणाभागत्याग
लक्षणाशब्देन व्यवहियते । नन्वथ संयोगावच्छिन्नव्यापारस्य पन्धानुशक्यतय
संयोगावच्छिन्नव्यापारोऽपि शक्ययथेत्यलमुक्तलक्षणीपगमेन नहि यद्वर्मावच्छिन्न
विषयताक शाब्दबोधस्तद्वर्माप्रावच्छिन्नविषयताक त्वन शक्तिज्ञानस्य शाब्द-
धीहेतुता येन संयोगावच्छिन्नव्यापारस्यावच्छिन्नविषयताक शाब्दभाषे नयोगा-
वच्छिन्नव्यापारस्यमाप्रावच्छिन्नविषयताक पय शक्तिग्रहोऽपेक्षेत नत्यभादेशान
योगावच्छिन्नव्यापारस्यावच्छिन्नविषयताकोऽपीति वक्तुशक्यते गौरवणेऽपेक्षार्थ
भारणभाषानभ्युपगमात् किन्तु तद्वर्माप्रकारकशाब्दबोध तद्वर्माप्रकारकत्वमैव
शक्तिग्रहस्वकारणत्वं लाघवादुपेयम् अतएव धोतव्य धुतिपाक्येभ्य इत्यत्र स्मृत्या
दिभिन्नप्रमाणशब्दत्वेन शक्तमपि धुतिपदे प्रमाणशब्दत्वेन धुतिस्मृती पाध्यप्र-
लक्षणिकम् अन्यथा धुतिपदस्य वेदमात्रपरस्य तद्वर्माशब्दत्वेन मुक्तिहेतुस्य
नियमाष्टकत्पनापसरिति मिश्रेरप्युक्तमिति चे*मैयम् तथासतिमूपियादेरपि
पश्चादिपदशक्यतापत्ते पशुपदस्य लोमघल्लाङ्गलविशिष्टे शक्तावपि मृषिष लो-
मघल्लाङ्गलविरहेऽपिच केवललाङ्गलस्य सत्त्वादलोविशिष्टशक्तिस्यले एकदेशमात्रस्य
भान लक्षणयैव सम्पादनीयम् अतएव कुसुमाञ्जलिप्रकाशे कृताकृतविभागेने
तिर्कारकाभ्याख्याने धर्ममानोपाध्याये ननु शक्यैकदेशे प्रयोगो न लक्षणिक
उपस्थित्यर्थेहिलक्षणा विशिष्टशकपदाद्विशिष्टोपस्थितौ विशेषणमप्युपस्थितमेवे-
त्ययोग्यतया विशेष्याशमपहाय विशेषणान्वयस्य मुख्यधृत्यैवापपत्ते मयम् तस्य
धर्म्यन्तरान्वितत्वेनोपस्थितस्यैतत्तद्वर्माकाङ्क्षिततया स्वतन्त्रतदुपस्थित्यथ लक्ष-
णाया न्याय्यत्वात् इत्युक्तम् अतएवच तत्त्वमसौत्यादौ सर्ववत्त्वप्रयोजकी
भूतमायावच्छिन्नचैतन्यस्यतत्पदायतया रूपज्ञत्वप्रयोजकीभूतान्त करण
विशिष्टचैतन्यस्य च त्वपदार्थतया तयोरभेदासम्भवादिशेषणद्वयपरित्यागेन
केवलचत यविषयक शाब्दात्मको निर्विकल्पकबोधा भागत्यागलक्षणयव स्वी-
कृत शङ्करभगवत्पादरित्यवगन्तव्यम् । अधिकरणानवच्छिन्नत्वमिति फलवि-
रोध्य कद्वितीयोपस्थाप्याधेयत्वप्रकारकान्वयबोधप्रतिस्वप्रकृत्यर्थरूपाधिकरणा
नवच्छिन्नफलनिष्प्रविषयताकोपस्थितित्वेन कारणवमित्यथ अत्र
स्वप्रकृत्यर्थेत्यस्यानुपादाने लोष्टमुत्क्षिपतीत्यादावुद्धर्षदेशावच्छिन्नसंयोगानुकूल
व्यपारस्योत्क्षिप्त्यर्थतया तद्वर्माप्रकारसंयोगे द्वितीयायां धियेत्यान्वयानुपपत्ति
तस्योद्धर्षदेशावच्छिन्नतयैवोपस्थितेतरतपतदुक्तम् तथाच तत्रनलोशव

तादृशविषयताशालिसंयोगाद्युपस्थित्यादिघटितसामग्र्या एव संयोगविशेष्यरुद्धिती-
योपस्थाप्याधेयत्वान्वयबोधप्रयोजकत्वोपगमान्नातिप्रसङ्गः । न चैवमपि फलावच्छि-
न्नव्यापारबोधकतया पतेः सकर्मकत्वव्यवहारापत्तिर्दुर्वारतिवाच्यम् आश्रयानवच्छिन्न-
फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वस्यैव तादृशव्यवहारनियामकत्वात् । उत्तरदेशानवच्छि-
न्नसंयोगः फलं गम्यर्थतावच्छेदकमिति नानुपपत्तिः । अत एवाग्निसंयोगावच्छि-
न्नक्रियानुकूलव्यापारस्य जुहोत्यर्थतया धात्वर्थतावच्छेदकसंयोगाश्रयस्याप्यग्नेर्न
तत्कर्मता । आश्रयानवच्छिन्नावच्छेदकताश्रयफलवत्त्वविरहात् । संयोगनिष्ठाया
अवच्छेदकताया आश्रयेणाग्निनाऽवच्छिन्नत्वात् । न चाग्निविशेषितसंयोगस्य
धात्वर्थतावच्छेदकत्वेऽग्नौ घृतं जुहोतीत्यन्वान्वयप्रसङ्गः, उद्देश्यतावच्छेदकविधेय-
योरैक्यादिति वाच्यम् तत्र संयोगनिष्ठायामुद्देश्यतायां बन्धेराधेयतासंसर्गणावच्छे-

च्छिन्नत्वेन संयोगोपस्थितिरनोम दोषः । तादृशविषयतेति अधिकरणानव-
च्छिन्नविषयतेत्यर्थः । नातिप्रसङ्गः । नभूमिपततीतिप्रयोगापत्तिः पतधातोरध-
संयोगावच्छिन्नव्यापारार्थकतया तज्जन्थोपस्थितिष्विषयतावच्छेदकतायां सं-
योगनिष्ठायामधोदेशायच्छिन्नत्वेनाधिकरणानवच्छिन्नत्वाभावादिति । न
चैवमपीति फलेऽधिकरणानवच्छिन्नत्वविशेषणप्रक्षेपणोक्तप्रयोगधारणेऽपीत्यर्थः ।
ननु गमधातोरप्युत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारार्थकतया तदीयसंयोगरूपफ-
लेऽधिकरणावच्छिन्नत्वमेवेति प्रामाण्यच्छतीत्यादौप्रामादेः कर्मत्वस्य गम्यादेः
सकर्मकत्वस्यचानुपपत्तिरत आह उत्तरदेशानवच्छिन्नेति संयोगानुकूल
व्यापारस्य गम्याद्यर्थेतिभावः । अग्निसंयोगेत्यादि अग्निसंयोगावच्छिन्नक्रिया
घृतादेः पतनरूपा तदनुकुलोव्यापारो भस्मकरणकहवि प्रक्षेपरूपः पुरुषनिष्ठः ।
अत्र जुहोतिः संयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारमाश्रयकत्वे मयति जुहोत्योः
समानार्थकत्वस्यादतोऽग्निसंयोगावच्छिन्नेत्युक्तम् पयश्चाग्निघृतं नयतीतिवत्
अग्निघृतं जुहोतीति न प्रयोगोऽपि न अग्नीघृतं जुहोतीति । नचैष जलेऽग्राहुतिर्न
जुहुयादित्यादावनुपपत्तिस्तत्प्रत्यसंयोगस्यान्यविशेषितत्वादित्याच्यम् तथाधा-
रावच्छिन्नसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारे हुधातोर्लक्ष्णोपगमादिति । ननु-
यदि अग्नीघृतं जुहोतीत्यादौ अग्निघृतित्वं धात्वर्थतावच्छेदकघटकं तदा तद्विशि-
ष्टेसंयोगे सप्तम्यन्तार्थस्याग्निघृतित्वस्यान्ययोन सम्भवति उद्देश्यतावच्छेदकवि-
धेययोरेक्यात् यदिच सप्तम्यर्थधेयत्वस्य संसर्गविधयेवभावे तदा यिनिगमका-
भावात् धात्वर्थघटकाग्निसंयोगोऽप्याधेयत्वसम्बन्धेनाग्निविशिष्टसंयोगस्य विवक्ष-
णीयस्तथाचोद्देश्यतावच्छेदकस्य विधेयस्य चाग्रेरेक्यादन्वयबोधानुपपत्तिरित्या-
शङ्कते नचाग्निविशेषितेति । धात्वर्थतावच्छेदकघटौ लाघवेनाधेयत्वसम्बन्धेना
ग्निसंयोगस्य प्रवेशः राज्ञः पुरुष इत्यत्र प्रदर्शितयुक्त्या सप्तम्यर्थधेयत्वस्यतु
प्रकारतयैवप्रवेशइत्याशयेनाह तत्रसंयोगनिष्ठायामिति ननु व्यापारे पय सप्त-
म्यर्थधेयत्वान्वयस्य पूर्वमुक्तत्वाद्यत्र संयोगेऽन्वयाभिधानमयुक्तमिति चेन्न द्विती-

दकतया सप्तम्यर्थस्याग्नितृत्तित्वस्य च विधेयतया उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यान्व-
यकाशात् । वस्तुतस्तु तत्र वद्वेदनन्वयेऽपि न सतिः व्युत्पन्नानां तादृशमयोगस्या-
प्रामाणिकत्वात् । संस्कृते वद्वौ जुहुयादित्यादिस्यले च विधेयांशेऽधिक्कावगाहना-
न्नास्त्येवानुपपत्तिः घृतादेः श्रयानवच्छिन्नधात्वर्थनायच्छेदकक्रियारूपफलाश्रय-
त्वात् कर्मत्वोपपत्तिः । यच्च धात्वर्थतावच्छेदकत्वं धातुवृत्तिग्रहविशेष्यांशे मासात्प्र-
कारत्वं तच्च क्रियायामेव न संयोगांशेऽपीति नाग्रेर्जुहोतिकर्मतापत्तिरिति । तदस्तु ।
अजां ग्रामं नयतीत्यादौ संयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापारादिरूपे धात्वर्थे
संयोगादेः साक्षात्प्रकारतया तदाश्रयीभूतग्रामादेः कर्मत्वानुपपत्त्या नीवहादेर्द्विकर्म-
कत्वव्याघातात् । अथात्र ग्रामादेः प्रधानकर्मत्वं नास्त्येवापितु गौणकर्मत्वमेव ।
अतएव तादृशकर्मत्वमाख्यातेन नाभिधीयते “ प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्वि-
कर्मणाम् । ” इत्यनुशासनादिति । अजांग्रामोनीयते इत्यादिको न प्रयोग इति

साधयित्वस्य फलेऽन्वयबोधप्रति स्पष्टकृत्यर्थरूपाधिकरणानवच्छिन्नफलनिष्ठवि-
षयताकोपस्थितित्वेन कारणत्वस्य प्रदर्शितत्वेऽपि सप्तम्यवहितस्वैयप्रयोगस्याश्रमा
प्रामाणिकतया तदुपपत्तये सप्तम्यर्थाधेयत्वस्य फलेऽन्वयबोधप्रति स्पष्टकृत्यर्थरूपाधि-
करणावच्छिन्नफलनिष्ठविषयताकोपस्थितित्वेन कारणत्वस्य कल्पनीयतयाऽग्नौघृतं
जुहोतीत्याश्रमिसंयोगेऽन्वयेऽनुपपत्तिविरहात् इत्यथ धात्वर्थतावच्छेदकफलांशे
इत्यादि पूर्वग्रथे प्रथमेयकारेण व्यापारे द्वितीयायां धेयत्वाग्नयस्य व्यवच्छेदः
द्वितीयैयकारेण च व्यापारे विभक्त्यर्थान्वये द्वितीयासमभिव्याहारवहितकारणक-
लापस्य सामग्रीत्वव्यवच्छेदः तथाच सप्तम्यधिकरणेनेतिसूत्रस्य यद् व्यापारनिष्ठा-
धेयत्वं यच्चाधिकरणावच्छिन्नफलनिष्ठाधेयस्य तदन्यतरान्वयित्वेन तात्पर्यविषये
प्रकृत्यर्थे सप्तमीभवतीत्यर्थ इति नकाचिदनुपपत्तिरिति ॥ संयोगनिष्ठायां धा-
तुशक्यतानिरूपितावच्छेदकतायामाश्रयावच्छिन्नत्वेऽपि व्यापारात्मकफलनिष्ठा-
वच्छेदकतायां साक्षादाश्रयावच्छिन्नत्वविरहेण व्यापारात्मकफलाश्रयत्वात् घृतादेः
कर्मत्वानुपपन्नमित्याह घृतादेश्चेति । विशेष्यांश इति मुख्यविशेष्यांश इत्यर्थः ।
संयोगावच्छिन्नक्रियेति अनुकूलत्वमन्वयेन संयोगविशिष्टव्यापारेत्यर्थः ॥
तदाश्रयीभूतेति धात्वर्थतावच्छेदकघटकसंयोगाश्रयीभूतेत्यर्थः । व्याघातादिति
पतेन भूमौपततीत्यादौ मूल्यादावपि कर्मत्वापत्तिः घृत्तिग्रहमुख्यविशेष्यांशे
साक्षात्प्रकारीभूतस्य संयोगस्य तत्रसत्वात् यदिचोक्तदोषवारणायाधिकरणानव-
च्छिन्नत्वं साक्षात्प्रकारांशे विशेषणमुपादीयते तदोक्तप्रयामवेक्यम् अग्नौघृतं
जुहोतीत्यादावग्रामादेः कर्मत्वस्य ततएववारणादित्यपि सूचितम् । गौणकर्मत्वेति
तथाचोक्तरीत्यनुसरणं मुख्यकर्मत्वस्थलपक्षेत्यतो ग्रामादौ गौणकर्मणि
तदभावेऽपि नक्षतिरिति भावः । लादीनाहुर्द्विकर्मणामिति एतदप्येव अग्रधाने दुहा-

चेत्तर्हि तत्र ग्रामादेरिवात्रापि धात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकफलशालित्वेन गौणकर्म-
त्वापत्त्या चेत्तु घृते जुहोतीति प्रयोगापत्तिर्दुर्वारैवेति। अस्मन्मते चाश्रयानवच्छिन्न-
संयोगविषयताशालिधातुजन्योपस्थितिघटितसामग्र्या एव संयोगे द्वितीयार्थान्वय-
बोधप्रयोजकतया नैतादृशप्रयोगापत्तिः। यत्तु अधःसंयोगावच्छिन्नस्पन्दोन पतत्यर्थः
अपि तु शुक्त्वजन्यतावच्छेदकजातिविशेषावच्छिन्न एव। अतएव फलावच्छिन्न-
व्यापाराबोधकत्वान्न सकर्मकत्वमिति, तन्न फलम्यं धात्वर्थाघटकत्वे स्पन्द एव
सप्तम्यर्थान्वयस्योपगन्तव्यतया पर्णादिनिष्ठस्यतस्य भूतलादृत्तितया भूतले पततीति
प्रयोगानुपपत्तिः। पर्णादिगतस्पन्दस्य परम्परया भूतलादृत्तित्वमिति चेत्तर्हि
वृक्षात्पततीतिवत् वृक्षे पततीत्यपि स्यात्। अस्मन्मते चान्यत्र व्यापारे सप्तम्यर्था-
न्ययेऽपि • अत्र व्युत्पत्तिवैचित्र्यादधःसंयोगरूपतात्वर्थतावच्छेदकएव तदन्वय
इत्यदोषः। अन्येतु भूम्यादेः कर्मत्वविवक्षायां भूमिं पततीति प्रयोग इष्ट एव।
अतएव द्वितीयाश्रितेत्यादिसूत्रेण नरकं पतित इत्यादिस्थले द्वितीयासमासविधान-
मुपपद्यते धात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकफले द्वितीयार्थान्वयएवाश्रयानवच्छिन्नफ-
लोपस्थितेरपेक्षा अग्निजुहोतीतिवारणाय स्वीक्रियत इतिवदन्ति। तदपि न
शोभनम् तथा सति भूम्यादिपदोत्तरं कदाचित्सप्तमी कदाचिद्वि-
तीयेत्यत्र नियामकाभावप्रसङ्गात्। व्यापारांशे आधेयत्वविवक्षायां सप्तमी
फलांशे तद्विवक्षायां द्वितीयेत्यस्योक्तयुक्त्या फलांशएव सप्तम्यर्थान्वयस्या-
वश्यं स्वीकरणीयतया वक्तुमशक्यत्वादिति ॥ ब्राह्मणाय धनं ददातीत्यादौ

दीनांप्यन्तेकर्तुंश्चकर्मण इत्यन्तिपाठः। जातिविशेषेति पतनन्वेत्यर्थः।
तस्येति रूपद्वयेत्यर्थः। परम्परयेति आश्रयप्रतियोगिधसंयोगव्यवस्थान्वयेने-
त्यर्थः। इत्यपि स्यादिति स्वाश्रयप्रतियोगिकविभागवत्त्वपरम्परसप्तम्यन्वयेन पणे-
वृत्तिव्यापारस्यवृक्षेऽपि सत्त्वादिति भावः। अन्येति गृहेष्वप्यतीत्यादौ। अपेक्षेति तथा
चाधोदेशसंयोगस्य यत्तात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकत्वाभावात्तत्र न भूम्यादिवृत्तित्या-
ग्यये किञ्चिद्वाधकमिति भावः। नरकपदेनात्र दुःखविशेषभोगाधिकरणस्थानमुच्यते।
उक्तयुक्तयेति पर्णादिनिष्ठस्यतस्य भूतलादृत्तितयेत्यनुपपदोन युक्त्येत्यर्थः। वक्तुमशक्यत्वा-
दिति। आधेयमपि नरकपतितइतिप्रयोगस्यव्यमुपपत्ति नरकस्याधिकरणानवच्छिन्नधात्व-
र्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वाभावात्तत्र तत्र नरकेपतितइत्येवप्रयोगइतिवाक्यतयामतिद्विती-
याश्रितेत्यादिसूत्रे पतितशब्दोपादानानुपपत्तेरिति चेदत्राहु अध संयोगावच्छि-
न्नक्रियार्थकपत्धानुसमभिव्याहृतात् सुखासम्भिन्नदुःखभोगावच्छेदकप्रदेशविशे-

स्वस्वत्वध्वंसविशिष्टपरस्वत्वानुकूला इच्छा धात्वर्थः तादृशस्वत्वरूपधात्वर्थतावच्छे-
दकफलएव द्वितीयार्थान्वयः उपेक्षायामतिप्रसङ्गवारणाय परस्वत्वनिवेशः। दानं च
न संप्रदानस्वत्वजनकमपि तु तत्स्वीकार एवेति मते तु स्वस्वत्वध्वंसानुकूला पर-
स्वत्वप्रकारिका इच्छैव ददात्यर्थः । तत्र स्वस्वत्वध्वंसरूपफलाश्रयत्वाद्धनस्य
कर्मता । धनं प्रतिगृह्णातीत्यादौ स्वस्वत्वजनकेच्छारूपस्वीकारविशेषो धातोरर्थः
स्वस्वत्वरूपफले च द्वितीयार्थधेयत्वान्वयः। तण्डुलंपचतीत्यादौ रूपादिपरावृत्ति-
जनकतेज संयोगो धातोरर्थः । रूपादिपरावृत्तिफले च तण्डुलादिवृत्तित्वान्वयः ।
ओदनं पचतीत्यादौ ओदनादिपदस्य तन्निष्पादकतण्डुलादौ लक्षणा । अवयविनि
पाकानभ्युपगमे च तण्डुलं पचतीत्यादौ तण्डुलादिपदस्य तदारम्भकपरमाणुपु
लक्षणा । ओदनं भुङ्क्ते इत्यादौ गलाधोनयनं धात्वर्थः । तच्च गलाधः 'संयोगाव-
च्छिन्ननियानुकूलव्यापारः । तादृशक्रियारूपफलएव ओदनवृत्तित्वान्वयः । उक्तयु-
क्त्या गलाधोदेशस्य न कर्मत्वम् । एवमन्यसकर्मकधातूनामप्यर्था स्वयमूहाः ।

पार्थक्यनरकपदाद्वितीया नैष्यतएव तत्रसप्तम्यापवेष्टव्यात् किंतु भोगानुकूलपाति
त्यार्थकपत्तधातुसमभिव्याहृतात् सुखान्मन्मिन्नदुःखार्थकनरपदादेव विषयत्वरूप
कर्मत्वाधिका द्वितीयादप्यते तस्यचविषयत्वस्य भोगेऽव्यव्यात् नरकपतितइत्यतो
तु अविशेषविषयकभोगानुकूलपातित्ययानित्वर्थं प्रतीयते एतद्वृथाथे एवच द्वितीया
भित्तेत्यादिसूत्रेणसमाप्तो विधीयते इति ॥ स्वस्वत्वध्वंसेति स्वत्वञ्च यथेष्टमिति
योगाहृतवम् यत्र स्वधनस्य परसाधारणीकरणं तत्रापि परस्वत्वानुकूलेच्छाया
सत्याहानव्यवहारापत्तिरत स्वस्वत्वध्वंसविशिष्टेऽस्त्युक्तम् तथाचतत्र स्वस्वत्वस्य
धिघमानरक्षापत्तिः। उपेक्षायामिति उपेक्षाच ममेष्टमाभूदि यापाकारिकास्वस्वरूपनि
वृत्तपनुकूलेच्छा ॥ यमुद्दिश्य ददाति सयदि स्थोकरोति तदा तत्स्वीकारेणतदीय
स्वत्वमुत्पद्यते नान्यथेतिपक्षे परस्वत्वानुकूलेच्छा ददान्यर्थेनिसम्भयतीत्यतस्तत्प
क्षेप्याह दानश्चेत्यादि । स्वस्वत्वध्वंसेति अत्रचप्रस्वधनभयत्वितीच्छायापरसाधा
रण्यप्रयोजिकायामतिप्रसङ्गवारणार्थतदुक्तमू उपेक्षायामितिप्रसङ्गवारणापक्षपरस्वत्वप्रका
रयेत्युक्तम् अथ गौमममास्तुद्विरण्यचत्रस्वभवन्वितोच्छाया उपेक्षात्मिकाया गौनिष्ठस्व
स्वत्वध्वंसानुकूलाया द्विरण्यधमिष्यस्वत्वप्रकारिकाया सत्वे चैत्राय गाददाती
तिप्रयागापत्तिरिति चत्र स्वत्वप्रकारकत्वविशिष्टेच्छाया स्वस्वत्वसत्त्वानु
पलत्यन शाब्दबोधे भाने सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन स्वत्वेष्विष्यस्वत्वध्व
सस्य भानापगमान् प्रवृत्तगौनिष्ठस्वस्वत्वध्वंसममानाधिकरण्यन्यस्यत्वं तत्प्रकारके
च्छाविरहेणोतदोपासम्भवादिनि । स्वीकारविशेषइति यत्र क्रयणादिस्थले इदं
धनमेभयत्वितीच्छा तत्रातिप्रसङ्गवारणाय विशेषपदोपादानम् तथाच दानप्रयो
ज्याया स्थान्यजनकच्छा सत्रप्रतिग्रहपदायइति लभ्यतेऽतो न दोषः । रूपादीति
आदिपदान् रूमादिपरिग्रह । उक्तयुक्त्येति अधिकरणानयच्छिन्नफलाश्रय

गांदोग्रिपय इत्यादौ द्विकर्मरूपातुसमभिव्याहृतगवादिपदोत्तरद्वितीया क्रियाजन्यफलशालित्वादन्यदेव कर्मत्वं बोधयति । कारकाधिमारीयेणाकथितचेति सूत्रेणापादानत्वादिभिन्नधातुप्रतिपाद्यान्वयिधर्मान्तरावच्छिन्नस्यापि कर्मसंज्ञाभिधानात् । गवां पयो दोग्गीत्यादौ धातुप्रतिपाद्यान्वयिग्रादिसंबन्धो न विवक्षितः, अपि तु क्षीराद्यन्वयी स इति कर्मत्वाविवक्षया द्वितीयानवकाशः, किन्तु शैपिकी पठ्येवेति अत्र धातुप्रतिपाद्यत्वं तदर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टसाधारणम् । गां दोग्गीत्यादौ धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टएव द्वितीयार्थान्वयात् । तथाहि । क्षरणानुकूलव्यापारो दुहेरर्थः । द्वितीयार्थश्च जनकत्वसंरन्धेन क्षरणान्वयी विभाग । विभागे चाप्येतया प्रकृत्यर्थगवादेरन्वयः । एवं च धात्वर्थतावच्छेदकक्षरणरूपफले प्रधानकर्मक्षीरान्वितद्वितीयार्थवृत्त्यन्वय इति गोनिष्ठविभागानुकूलपयोनिष्ठक्षरणानुकूलव्यापारकर्ता भैत्र इति गांपयोदोग्गिभैत्र इति वानयाधीनो बोधः न च विभागोऽपादानत्वमेवेति तद्विवक्षायां द्वितीयानवकाशेति वाच्यम् । धातुवृत्तिग्रहविशेष्यान्वयिनो विभागस्यैवापादानत्वरूपत्वात् । वृक्षात्पणं पततीत्यादौ स्पन्दरूपविशेष्यांशे एव पञ्चम्यर्थविभागान्वयात् । वस्तुतो विभागावच्छिन्नक्षरणानुकूलो व्यापारो दुहेरर्थः । गोपदोत्तरद्वितीयार्थश्च विभागान्वयिनी वृत्तिरेव । न चैवं धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वरूपं कर्मत्वमेवात्रापि प्रतीयते इति नाकथितं चेत्यस्य विषय इति वान्यम् । धात्वर्थतावच्छेदकत्वस्य धातुवृत्तिग्रहविशेष्यांशे साक्षाद्विशेषणत्वरूपत्वात् । यत्र च क्षरणानुकूलव्यापारमात्रं धात्वर्थतया विवक्षितं क्षरणान्वयिविभागश्च विभक्त्यर्थतया तत्रापादानत्वगोविका पञ्चमी । एतेन कदाचिद्गां दोग्रि पयः, कदाचिच्च गोभ्योदोग्रिपय इत्यत्रनानियमः । अथवा गोभ्योदोग्रिपय इत्यत्रापि विभागो धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्ट एव वृक्षा-

त्यय कर्मत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः । अन्यदेवकर्मत्वमिति गौणकर्मत्वमेवेत्यर्थः । अपादानत्वादिभिन्नेति अपादानत्वादिभिन्न यद्धातुप्रतिपाद्यान्वयि धर्मान्तरतदवच्छिन्नस्येत्यर्थः । तदर्थतावच्छेदकेति धात्वर्थतावच्छेदकेत्यर्थः । क्षरणेति क्षरणत्रयश्च प्रथमजन्यतावच्छेदिका क्षीरादिम्रियावृत्तिर्जाति । पयोनिष्ठक्षरणेति तथाच गवि धात्वर्थतावच्छेदकीभूतक्षरणरूपफलाभावात् युक्तमुक्तमन्यदेवकर्मत्रय बोधयतीति । धातुवृत्तिग्रहेति एवञ्चप्रकृते क्षरणरूपे फले एषद्वितीयार्थविभागोऽन्यति ननुधातुवृत्तिग्रहमुख्यविशेष्ये क्षरणानुकूलव्यापारेऽतोऽपञ्चमीप्रसक्तिरिति । द्वितीयाया आधेयन्यमर्थइहापिसम्भवत्येवेत्यभिप्रेत्याह । यस्तुतइति । विभागावच्छिन्नेति विभागजनकेत्यर्थः । एकरूपेण सर्वत्रदुद्धार्यतामाह अधयेति । ननुप

द्विभजते इत्यत्रेवावधित्वरूपापादानत्वविवक्षायां पञ्चमी, आश्रयत्वविवक्षायां च द्वितीया, अवधित्वं चाश्रयत्वादन्वदेव संवन्धविशेषः । अत्र क्षरणान्वयिनः परस्मैवेतत्वस्य द्वितीयार्थत्वात् पयोनिष्ठक्षरणस्य पयोनिष्ठविभागजनकत्वेऽपि न पयः पयो दोग्धीति प्रयोगः । परत्वं विभागान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नापेक्षया बोध्यम् । दुहते गौः क्षीरमित्यादौ क्षरणजन्यविभागाश्रयत्वं गवादिनिष्ठप्रधानकर्मत्वमाख्यातार्थः । अप्रधाने दुहादीनामित्यनुशासनात् । क्षीरवृत्तित्वस्य धात्वर्थक्षरण एवान्वयः । आख्यातार्थक्षरणे च धात्वर्थन्यापारान्वयः । तथा च विभागावच्छिन्नक्षीरनिष्ठक्षरणानुकूलन्यापारजन्यक्षरणजन्यविभागाश्रयो गौरित्याकारको बोधः । अथवा विभागक्षरणन्यापारेण विशकलितेषु धातोः शक्तित्रयं विशिष्टलाभोऽन्वयबलात् । कर्माख्यातस्थले चाकाङ्क्षावैचित्र्येण तेषां विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्यात् व्यापारजन्यक्षरणजन्यविभागपर्यन्तस्य धातुत एव लाभः आश्रयत्वमेवाख्यातार्थः । एवं च क्षरणविभागयोर्न द्विधा भानम् । गौणकर्मासम्भिव्याहृते दुहन्ते क्षीराणीत्यादौ आत्मनेपदेन केवलेन धातुसहितेन वा विभागावच्छिन्नक्षरणश्रयस्वरूपप्रधानकर्मत्वस्य बोधनेऽपि एकदा उभयविधकर्मत्वबोधनस्याव्युत्पन्नतया दुहन्ते क्षीराणि गौरित्यादयो न प्रयोगाः ।

पौरवं गां याचते विप्र इत्यादौ स्वोद्देश्यकदानेच्छा याचत्यर्थः । प्रधानकर्मगवाद्यन्वितद्वितीयार्थं विषयत्वं धात्वर्थतावच्छेदकदानेऽन्वेति । सविषयकोज्ञानादिरूपविषयोपहितेच्छाबोधकधातुस्थले इच्छाविषयविषयत्वमेव प्रधानकर्मत्वम् अतएव घटो जिज्ञास्यते इत्यादौ घटादेः सन्नन्तकर्मता । अर्थवं यद्वस्तुविषयकं दान-

योनिष्ठविभागजनकं यत्पयोनिष्ठक्षरणं तदनुकूलन्यापारस्य चेन्नादौ सत्त्वात् चैव पयः पयोदोग्धीतिप्रयोगापत्तिरत आह अत्रक्षरणान्वयिन इति । परत्वमित्यादि तथा च पयःपयोदोग्धीत्यादौ पयोभिन्नवृत्तिपयोवृत्तिक्षरणस्याप्रसिद्ध्या नोक्तप्रयोगप्रसङ्ग इति भावः । शक्तित्रयमिति अयमेव पक्षो युक्तः । दुहादयः इयथां इयर्थे पचिरिति फणिभाष्यस्वारस्यादिति । नद्विधाभानमिति तथा च गौर्दुहते क्षीरमित्यत्र च प्रवृत्तिन्यापारजन्यन्वक्षीरवृत्तिक्षरणं तज्जन्यविभागाश्रयो गौरितिवोधः । स्वोद्देश्यकते स्वरूपितस्वत्वप्रकारकत्वविशिष्टा यापरस्वत्वनिवृत्त्यनुकूलेच्छा तद्विषयिणीच्छेत्यर्थः । अपदार्थो याचकः । सविषयमेत्यादि सविषयकोज्ञानादिरूपोपयोविषयस्तदुपहितेच्छेत्यर्थः । ज्ञानादीति आदिपदादिच्छायत्नहेतुभावनारूपसंस्कारप्रियम् । प्रकृते च दानविषयकच्छाविषयोभूता या दानरूपेच्छा तद्विषयत्वमेव प्रधानकर्मत्वम् । यद्वत्वादिविषयकदानमप्रसिद्धं तद्वत्वादिविषयकदानविषयिणीच्छा

ममसिद्धं तद्वस्तुरूपकर्मसमभिव्याहृतधातुवदितवचसः का गतिरिति चेद् या गति-
 र्गगनं दिदृक्षते इत्यादिकस्य भ्रान्तपुरुषीयगगनादिप्रकारकदर्शनेच्छाबोधकवाक्य-
 स्य, गगनविषयकत्वप्रकारकदर्शनेच्छाबोधस्तत्रेति चेदिहापि गोविषयिताप्रकारता
 निरूपितस्वत्वेच्छानिष्ठविषयताशालीच्छाबोधः तद्वक्तव्यस्यविशेषादृशिविषयता च
 समा । विवेचनीयं चेदमत्र । पौरवपटोचरद्वितीयायास्तु वृत्तिरेवार्थः । तस्या दाने-
 ऽन्वयः । पौरवस्य तादृशदानाश्रयत्वमेवाप्रधानकर्मत्वम् । न चैवमिच्छाविशेष-
 रूपदानस्याश्रयत्वं कर्तृत्वमेवेतिवाच्यम् । धातुजन्यप्रतिपत्तिविशेष्यीभूतदानाश्रय-
 त्वस्यैव तत्कर्तृत्वरूपत्वात् । अत्र च दानस्य तादृशप्रतिपत्ताविच्छारूपधात्वर्थं विशे-
 पणत्वात् । चैत्रेण पौरवो गां याच्यत इत्यादावप्युक्तक्रमेण चैत्रवृत्तीच्छाविषयगो-
 कर्मरुदानाश्रय इत्यन्वयबोधो बोध्यः । यद्यपि निरुक्तयाश्चा भिन्नैवेति दुहियाचि-
 रुधिमच्छिभिक्षिचिज्जामित्यत्रार्थपरभिन्नुपादानेनैवचरितार्थतया याचेरुपादानमनर्थकं
 तथापि याचमानः शिवं सुरानित्यादौ याचतेन निरुक्तभिक्षार्थकतेति तदुपादानम् ।
 तत्र हि व्यापारजन्यत्वप्रकारकेच्छा धात्वर्थः । इच्छायां प्रधानकर्मकल्पाणाम्बित-
 द्वितीयार्थविषयिताया अन्वयः व्यापारे च सुरान्वितवृत्तिवत्त्वस्य द्वितीयार्थस्यान्वयः
 तथा च सुरवृत्तिव्यापारजन्यत्वप्रकारककल्पाणेच्छाश्रय इत्यन्वयबोधः । गां व्रजं

नयाधधातुना बोधयितुं शक्यते इत्याशङ्कते अयेति कर्मसमभिव्याहृतेति कर्मवाचक-
 पदसमभिव्याहृतेत्यर्थः । गगनविषयकत्वप्रकारकेति अस्येच्छया सम्बन्धः गगनवि-
 षयकदर्शनस्याप्रसिद्ध्या तादृशविशिष्टविषयकदर्शनेच्छाया असम्बन्धेऽपि गगन-
 विषयकदर्शनं भयन्वितीच्छायां दर्शनविशेष्यिकायां गगनविषयकत्वप्रकारिकायां
 बाधकाभावात् यथा गगनं दिदृक्षतेचैत्रइत्यादौ गगनविषयकदर्शनेभयन्वितीच्छावान्
 चैत्रइत्यन्वयबोधस्तथा तद्गांयाचतेचैत्रइत्यादौ तद्गोविषयकत्वप्रकारकत्वोद्देश्य-
 कदानेच्छाश्रयश्चैत्रइत्यन्वयबोधइत्येतो नानुपपत्तिर्गतिभावः । यथा विशेषाद-
 र्शनामेव गगनं दिदृक्षते इति प्रयोगो न तु विशेषदर्शनांतया प्रकृतेऽपीत्याह तद्वा-
 क्यस्येति । अप्रधानकर्मत्वमिति न च दानस्य साक्षाद्धान्यं तावच्छेदकत्वात् तादृशयत-
 या पौरवस्य मुख्यकर्मत्वमेव युक्तमिति वाच्यम् सविषयकध्यानार्थस्य विषयत्वमेव हि
 मुख्यकर्मत्वमिति । अत्र चेति पौरवगांयाचते चिप्रइत्यादौ । तादृशप्रतिपत्ताविति
 धातुजन्यबोधइत्यर्थः । दानाश्रयइति पौरवइति शेषः । अर्थपरंति
 तदुक्तं कौमुद्याम् अर्थनिबन्धनेत्यंशेति । इदन्तु चिन्तनीयम् याचतेरर्थान्तरबोध-
 कत्वेऽपि भिन्नसमानार्थकत्वस्याशङ्कतत्वात् पृथगुपादानसार्थक्यमुक्तरीत्यानस-
 म्भवति किन्तु पृथग्विग्रहणार्थमेव पृथगुपादानमिति । इच्छाश्रयइति इच्छा

रुणद्धीत्यादौ देशान्तरसंचारविरोधिव्यापारो धात्वर्थः संचारविरोधित्वं संचारानुत्पादप्रयोजकत्वम् । अनुत्पादे प्रधानकर्मगोष्ठित्वान्वयः । देशविशेषणभेदे व्रजमिति द्वितीयान्तार्थव्रजप्रतियोगित्वान्वयः रुध्यते गां व्रजइत्यादावन्वयबोधः स्वयमूहनीयः ॥ गुरुं धर्मं पृच्छतीत्यादौ जिज्ञासाबोधकव्यापारो धात्वर्थः । बोधे गुरुवृत्तित्वस्य जिज्ञासायां धर्मविषयकत्वस्यान्वयः । शिष्यं धर्मं ब्रूते इत्यत्र ज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगो धात्वर्थः । ज्ञाने धर्मविषयत्वस्य शिष्यवृत्तित्वस्याप्यन्वय इति तन्न चारुतरम् । तथा सति यत्र जिज्ञासाविषयकचैत्रज्ञानेच्छया प्रश्नस्तादृशशब्दाच्च सामग्रीवलेन मैत्रस्यापि पृच्छकजिज्ञासाज्ञानं तत्र मैत्रं पृच्छतीति प्रयोगस्य, एवं यत्र चैत्रज्ञानेच्छया ब्रूते देववशाच्च मैत्रस्यापि ज्ञानं तत्र मैत्रं ब्रूते इति प्रयोगस्य चापत्तेः । साक्षाद्धात्वर्थविशेषणज्ञानरूपफलाश्रयतया तत्र गुर्यादीनां प्रधानकर्म-तया अप्रधाने दुहादीनामित्यनुशासनविरोधेन पृच्छयते गुरुर्धर्मं “स पृष्टतेन कस्त्वं भो । शिष्यउच्यतेधर्ममित्यादिस्थले च लकारादिना तत्कर्मत्वाभिधानानुपपत्तेश्च । परं तु जिज्ञासाज्ञानोद्देश्यकमवृत्त्ययीनशब्दः पृच्छतेरर्थः । ज्ञाने गुरुवृत्तित्वस्यान्वयः । शब्दे च धर्मविषयकत्वस्यान्वयः । शब्दस्य च विषयता व्यापारानुबन्धिनी । ज्ञानस्य परम्परया शब्दरूपधात्वर्थविशेषणत्वात्

च सूरवृत्तिव्यापारजन्यकल्याणंभवत्वित्याकारिका । देशविशेषणेति देशान्तरशब्दस्यहि अन्यदेशोऽर्थः । प्रतियोगित्वान्वयइति तथाच गोवृत्तियां व्रजाभ्यदेशसञ्चारानुत्पादस्तत्प्रयोजकव्यापारानुकूलकृतिमानितिबोधः । स्वयमूहनीयइति चैत्रवृत्तिव्यापारप्रयोज्ययोगोवृत्तिसञ्चारानुत्पादस्तदधिकरणदेशभिन्नोव्रजइतिबोधइति ॥ गोकुलनाथोपाध्यायास्तु विभागानुत्पादः कर्मानुत्पादो व्यापारश्च रुधेरर्थः व्रजगंरुणद्धिगोपालइत्यादौ द्वितीययोराधेयत्वमर्थः विभागानुत्पादः कर्मानुत्पादेऽन्येति तथा च व्रजवृत्तिविभागानुत्पादप्रयोजकयोगोवृत्तिकर्मानुत्पादस्तत्प्रयोजकव्यापारानुकूलकृतिमान् गोपाल इतिबोधः व्रजपदात्तरद्वितीयायामेदोऽन्यर्थः तेनगंगारुणद्धीसि न प्रथोगइति पदवाक्यरन्ताकरेप्राहुः । धर्मविषयकत्वस्यान्वयइति तथा च गुरुवृत्तियोधर्मविषयकजिज्ञासाविषयकोबोधस्तज्जनकव्यापारानुकूलकृतिमान् चैत्रइतिबोधः । चैत्रोम-सिजिज्ञासाविषयकज्ञानवान्भवत्वित्यतोच्छया यत्र प्रश्नस्तत्रदोषमाह तथासतियत्रेति । प्रधानकर्मतयेति इदन्तुचिन्तनीयम् सविषयकधान्वर्थस्य विषयतेव प्रधानकर्म-त्यमतोगुर्यादीनां प्रधानकर्मत्वं सम्भवति अतएव साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकदानाश्रयत्येऽपि पौरषस्य गौणकर्मत्वोक्तिः सद्गच्छते इति । ननु शब्दोऽनसवि-पयकोऽतआह शब्दस्येति । व्यापारानुबन्धिनीति शब्दकार्यस्य बोधस्य

तदाश्रयीभूतगुरोर्गौणकर्मता । धर्मस्य च धात्वर्थविषयतया प्रधानकर्मता ब्रूजश्च
 ज्ञानोद्देश्यरूपवृत्त्यधीनशब्दोर्थः ज्ञाने शिष्यवृत्तित्वस्य शब्दे च धर्मविषयकत्वस्या-
 न्वयः । अजां ग्रामं नयतीत्यादौ ग्रामं भारं वहतीत्यादौ च उत्तरदेशसंयोगावच्छि-
 न्नक्रियानुकूलव्यापाररूपं प्रापणं धातोरर्थं तत्र क्रियारूपे फले अजाभारादिवृत्ति-
 त्वस्यान्वयः । तथा च ग्रामवृत्तिसंयोगजनकाजादिवृत्तिक्रियानुकूलव्यापारानुकूल-
 कृतिमानित्यन्वयबोधः । अजा ग्रामं नीयते, उद्यने भारो ग्रामं चैत्रेण इत्यादावु-
 त्तरसंयोगावच्छिन्नक्रियारूपं फलं कर्माख्यातार्थमत्र च धात्वर्थस्य तादृशव्यापा-
 रस्य जन्यता संवन्धेन तस्य चाश्रयतासंवन्धेन अजाभारादिरूपप्रधानकर्मण्यन्वयः
 ग्रामादिवृत्तित्वान्वयस्तु संयोग एव एवं च चेतकृतिजन्यो यः संयोगावच्छिन्नक्रि-
 यानुकूलव्यापारस्तज्जन्यग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलकर्मवानजादिरित्यन्वयबोधः । नच
 कारकविभक्त्यर्थस्य धात्वर्थेवान्वयनियमात्मत्ययोपस्थाप्यसंयोगे कथं ग्रामादि-
 वृत्तित्वान्वय इति वाच्यम् । भूतले घट इत्यादौ घटादिपदार्थेष्वधिकरणसप्तम्यर्था-
 न्वयात्तादृशनियमासिद्धेः । अस्तु वा धात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकतया भासमाने
 संयोगएव तदन्वयः । फलव्यापारयोः पृथक्शक्तिमते चाश्रयत्वमेवात्मनेपदार्थः ।
 संयोगावच्छिन्नक्रियारूपधात्वर्थ एव व्यापाररूपधात्वर्थविशेष्यतया आश्रयत्वविशे-
 षणतया चान्येति तदेकदेशे संयोगएव ग्रामादिवृत्तित्वान्वयः । चैत्रीयकृतिजन्य-
 व्यापारजन्यग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलक्रियाश्रयतावानजादिरित्याकारको बोधः । ज्ञाना-
 नुकूलशब्दश्च द्रव्यं निरूपयतीत्यादौ धातोरर्थः । तादृशविशिष्टैकार्थस्य एकदेशे
 ज्ञाने आधेयत्वान्वयबोधे च न द्वितीयायाः साकाङ्क्षता स्वीक्रियते, अपि तु
 विषयतया अन्वयबोधएवेति शिष्यं द्रव्यं निरूपयतीत्यादिर्नप्रयोगः । यत्तु धात्वर्थो
 ज्ञानमेव तदनुकूलव्यापारश्च निजर्थ इति । तदसत् । धातोश्चराद्यन्तर्गततया स्वा-
 र्थएव निचोविधानात् । अन्यथा निरूपयतीत्यस्य ज्ञापयतीत्यादिसंमेशिलतया
 शिष्यं ज्ञापयतीत्यादिवच्छिष्यं निरूपयतीति प्रयोगस्य दुर्वारत्वात् । अजां ग्रामं
 यापयति शिष्यं शास्त्रं ज्ञापयति ब्राह्मणमन्नं भोजयति यजमानं मन्त्रं पाठयति
 घटं जनयति नाशयतीत्यादौ निष्प्रत्ययप्रकृतिभूतधात्वर्थकर्तृवाचकाजादिपदोत्तर-
 द्वितीयायाः मुख्यभाक्तसाधारणं कर्तृत्वमेवार्थः । गतिबुद्धीत्यादिमूत्रेण कर्तुः

सविषयकत्वात् वाचितमण्डनन्यायेन शब्दस्यापि सविषयकत्वमिति भावः ।
 तादृशविशिष्टैकार्थस्येति ज्ञानानुकूलशब्दरूपस्य । मुख्यभाक्तसाधारणमिति
 मुख्यकर्मत्ववृत्तिरूपं द्वितीयायां प्रतिपाद्यम् । कर्मसंज्ञाविधानादिति अत्रेदमवधे-

कर्मसंज्ञाविधानात् । गतिज्ञानोत्पत्त्यादिनिरूपितं कर्तृत्वं चाश्रयत्वमेव गलाधः

यम् निजन्तस्य सनायन्ताधातवइत्यनेन धातुत्वेणिच् प्रकृतिधान्यर्थस्य फलतया तद्वतोऽजादेः कर्तुरीप्सितमित्यनेनैव कर्मसंज्ञामिद्वौ गतिबुद्धीतिसूत्रम् एवमेव णोक्तौ कर्मैति नियमार्थं तेन पाचयत्यन्नं यज्ञदत्तेन देवदत्तइत्यादौ यज्ञदत्तस्य न कर्मत्वम् तदुक्तं हरिणा 'गुणक्रियायां स्थातन्त्यान्त्रेणकर्मतांगतः । नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते, इति । गुणक्रियायाम्, णिच् प्रकृतिधान्यर्थे । स्वातन्त्र्यात्, साक्षादाश्रयत्वात्, स्वधर्मेण, स्वधर्मस्थातन्त्र्यं तदभिधायकेन तृतीययेति यावत्, प्रेरणे निजर्थे, कर्मतांगतः, कर्मतांगतोऽपिनियमान्, एवामेव णौ कर्ताकर्मैतिज्ञापनादिति तदेतन्प्राचीनमतम् । नवीनास्तु गतिबुद्धीति सूत्रं विधायकमेव अन्यथा घरस्याम् णिश्चिधायकं हेतुमति चेति सूत्रं हेतुपदेन कर्तुं प्रयोजकस्यैव विधक्षिततया कर्तृसंज्ञाव्यभिचारेणोत्पत्त्या उपजीव्यत्वात् पूर्वप्राप्तिकल्पेनान्तरङ्गत्वाच्च कर्तृसंज्ञायावलयात्वात् शत्रून्गमयस्वर्गमित्यादौ शब्दादिपदोत्तरतृतीयापत्तेः तदुक्तमभियुक्तैः, परत्यादन्तरङ्गत्वादुपजीव्यतया तथा । प्रयोज्यस्यास्तु कर्मत्वंगत्यादेर्विधितोचिता, इति । कर्तृत्वमस्तु तथापि 'गत्यादेः' गतिबुद्धीतिसूत्रस्य विधिता विधायकता । गत्यादि सूत्रं हि कर्तृसंज्ञाऽपवादकमिति नचैवशब्दादेः कर्मसंज्ञायाः कर्तृसंज्ञायाः याधे स्थगदि. कर्मैप्सिततया कर्तुरीप्सितत्वाभावात्कर्मसंज्ञा न स्यादिति वाच्यम् यतः कर्तुरितिसूत्रे कर्तृशब्दो धातुपातव्यापाराश्रयार्थकोननु कर्तृसंज्ञाविशिष्टार्थकोऽतो नैवदोषः नच गतिबुद्धीतिसूत्रस्य विधायकत्वं पाचयत्योदमं देवदत्तेनेत्यादौ कर्तुरित्यनेन देवदत्तस्य कर्मत्वापत्तिरिति वाच्यम् पर्या कर्तृसंज्ञायाः कर्मसंज्ञायायाधात् नहि कर्तुरीप्सिततममितिसूत्रं गतिबुद्धीतिसूत्रस्यैव कर्तृसंज्ञाऽपवादकमिति वदन्ति । अत्राहुर्विधेयकाः प्राचीनमतेऽपि परया कर्तृसंज्ञाया न कर्मसंज्ञायायाधः प्रधानव्यापाराश्रयस्यैव कर्तृसंज्ञाविधानात् एवञ्च निजन्तस्य धातुत्वेन प्रधानव्यापाराश्रयो न शब्दादिरतो न तस्य कर्तृसंज्ञाप्रसक्तिः गत्यादिमूत्रेषु कर्तृशब्दो न कर्तृसंज्ञाविशिष्टार्थकः किन्तु धातुपातव्यापाराश्रयार्थकोऽतो न कर्मसंज्ञा कर्तृसंज्ञामुपजीवति एवं हेतुमतिचेति सूत्रस्य कर्तुः प्रयोजको हेतु रिति व्याख्यानेऽपि कर्तृशब्दो निरुक्तव्यापाराश्रयार्थक एव ननु कर्तृसंज्ञाविशिष्टार्थकोऽतो न निजन्तौ कर्तृसंज्ञाऽपेक्ष्यतेऽतो न कर्मसंज्ञा कर्तृसंज्ञामुपजीवति एव कर्तुरिति सूत्रे कर्तृशब्दस्य कर्तृसंज्ञाविशिष्टार्थकत्वाभावादेव न कर्तृसंज्ञायाः अन्तरङ्गत्वमपीति नचैवं चेन्नेन पाचयति मेवइत्यादौ चेन्नस्य प्रधानव्यापारानाश्रयतया कर्तृत्वाभावात्तृतीयाऽनुपपत्तिरिति वाच्यम् करणार्थकतृतीयोपपत्तेः भवतुवा प्रधानीभूतस्य धान्यर्थस्याश्रयः कर्ता तत्र धातुभूयादिरनिजन्तो निजाद्यन्तश्च तथा 'चाजिजन्तधात्वर्थव्यापाराश्रयतया प्रयोज्य कर्तृबोधकं चेन्नादिपदात्ततीया नन्वेव गत्यादि सूत्रस्य नियमार्थत्वे विधायकत्वाभावात् शत्रून्गमयस्वर्गमितिवन् शत्रूम्रिगमयस्वर्गमित्यपि प्रयोगस्यादिति चेन्न गत्यादिसूत्रस्य द्विविधनियमपरत्वात् तत्रैकः पूर्वोक्त एव नियमोऽपरस्तु गत्यादीनां णोक्तौ कर्मैवेत्येवेद्यम् ॥ कर्तृत्वं पृथक्कृत्य दर्शयति गतिज्ञा-

संयोगानुकूलक्रियानुकूलव्यापाररूपभोजनकण्ठतात्वाद्यभिघातरूपपाठनिरूपितं च
 च तदनुकूलकृतिमत्त्वं नाशनिरूपितं च प्रतियोगत्वम् तस्य च निरूपकतासंबन्धेन
 धात्वर्थेऽन्ययः । नव्यमते च यत्राश्रयत्वं कर्तृत्वं तत्राश्रयत्वं द्वितीयार्थः यत्रानुकूल-
 कृतिमत्त्वं तत्र कृतिजन्यत्वं यत्र प्रतियोगित्वं तत्रानुयोगित्वं तेषां चाश्रयतासंबन्धेनैव
 धात्वर्थेऽन्ययः गत्यर्थादिभ्योऽन्यत्र च णिच्प्रत्ययप्रकृतिधात्वर्थकर्तृवाचकपठाद् न द्वि-
 तोया, तादृशकर्तुः कर्मतातिदेशाविपयत्वात् । तेन पाचयत्योदनं सहायेनेत्यादय एव
 प्रयोगाः, न तु पाचयत्योदनं सहायमित्यादयः । केचित्तु पाकादिकर्तुः पाकादिकर्म
 त्वविरहेऽपि ण्यन्तसमुदायस्यापि धातुत्वेन तत्कर्मतया सहायादेः पाचयत्योदनं
 सहायमित्यादयः प्रयोगा अपि साधवः । अतएवाणिग्रहत्वं जनको धनुस्तदित्यादयो
 भट्टिप्रयोगाः । गतिबुद्धीत्यादिमूत्रं च नियमपरतया गत्यर्थधातुयोगे कर्तृप्रत्ययासाधु-
 त्वज्ञापकम् । तेन पाचयत्योदनं सहायेनेत्यादिवद् अजया ग्रामं यापयतीत्यादयो
 न प्रयोगा इत्याहुः । एषामयमाशयः । हेतुमति चेत्यनुशासनात् णिजर्थो हेतुक-
 र्त्त्वम् तच्च स्वतन्त्रकर्तृप्रेरणा अन्यनिष्ठकर्तृत्वनिर्वाहकव्यापाररूपा, कर्तृत्वं क्वचि-
 त्प्रयत्नः क्वचिदाश्रयत्वादिकं, यादृशधातूत्तराख्यातेन यादृशकर्तृत्वं बोध्यते तदुत्तर
 णिच्प्रत्ययेन तादृश कर्तृत्वनिर्वाहकव्यापारो बोध्यते । अतएव पाचयतीत्यादौ
 पाकादिकृतिनिर्वाहकः, ज्ञापयतीत्यादौ ज्ञानाश्रयत्वनिर्वाहकः, नाशयतीत्यादौ
 नाशप्रतियोगित्वनिर्वाहको व्यापारः प्रतीयते । निर्वाहकत्वं च स्वरूपसंबन्धवि-

नेत्यादिता । तस्यच कर्तृत्वस्य च ! निरूपकतासंबन्धेनेति तथाच अजाग्रामं
 यापयतीत्यत्र अजानिष्ठकर्तृतानिरूपकोयोगाग्रामवृत्तिसंयोगजनकव्यापारस्तद-
 नुकूलव्यापारवान् चेन्नितिबोधः । एवंघटं नाशयतीत्य घटनिष्ठकर्तृतानिरूपक
 , नाशानुकूलव्यापारवानितिवोधः । एवं सर्वत्रबोध्यम् । यत्रानुकूलकृतिमत्त्वं
 मिति कर्तृत्वमिति शेषः । तत्रकृतिजन्यत्वमिति द्वितीयार्थ इति शेषः । प्रतियो-
 गित्वमिति कर्तृत्वमिति शेषः । अनुयोगित्वमिति द्वितीयार्थ इति शेषः । तेषा-
 मिति अश्रयेत्यकृतिजन्यत्वानुयोगित्वानाश्रयार्थः । तथाच अजावृत्तियों ग्राम
 वृत्तिसंयोगजनको व्यापारस्तदनुकूलव्यापारवानिति बोधः । बाह्यणकृति
 जन्योयोग गलाधेः संयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारस्तदनुकूलव्यापार
 वानिति बोधः यदा सहाय वृत्तियः पाकानुकूलव्यापार स्तदनुकूलव्यापार
 वानिति बोधस्तदा पाचयत्योदनं सहायमिति प्रयोगः यदा तु सहायकर्तृ-
 कोयः पाकस्तदनुकूलोयो व्यापारस्तदनुकूलव्यापारबोधस्तदा पाचयत्योदनं

शेषः । ननु जनकत्वम् । अतो न नाशयतीत्यादावनुपपत्तिः । एवं च ण्यन्तधातु
प्रतिपाद्यतावच्छेदकं फलं कर्तृत्वमेव निर्वाहस्थैव फलत्वात् । तदाश्रयतया स्वत-
न्त्रस्य कर्तुः कर्मता, तादृशफलविशेषणतया स्वतन्त्रकर्तृवृत्तित्वविवक्षायां पाचय-
त्योदनं सहायमित्यादयः प्रयोगाः यदा तु पाकादिविशेषणतया सहायादिकर्तृत्वं
विवक्षितं तदा पाचयत्योदनं सहायेनेत्यादयः । अथ यत्र चैत्रमैत्रोभयकर्तृक एक एव
पाकस्तत्र चैत्रमात्रं प्रयोजयति यद्वाटं चैत्रेणायं पाचयतीति प्रयोगापत्तिरिति,
तत्रापि निजार्थविशेषणया स्वार्थकर्तृत्वएवतृतीयान्तार्थमैत्रादिवृत्तित्वस्यान्वयोवाच्यः ।
एवंच मैत्रपाचयतीत्यादिवाक्यजन्यबोधावैलक्षण्याद् द्वितीयातृतीययोस्तात्पर्यभेदेन
व्यवस्थाया न संगतिरिति चेन्न । अगत्या तत्र पाकादिविशेषणकृतेः पारतन्त्र्येण
व्यापारविशेषणीभूतनिजार्थकृतावभेदान्वयमुपगम्योक्तातिप्रसङ्गस्य वारणीयत्वात् ।
पदार्थकदेशे कृतौ पाकादेरिव कृतेरप्यन्वयो व्युत्पत्तिर्वचिन्यात् । वस्तुतः कर्तृत्वं
व्यापारश्च पृथगेव निजार्थः निशिष्टलाभोऽन्यवलात् । केचित्तु, अनु-
कूलव्यापार एव निजार्थः, तदन्वयिनी गमनभोजनक्रियैव धात्वर्थतावच्छेदकं
फलं, तत्सं बन्धिनस्तादृशक्रियाकर्तृर्ण्यन्तरूपता । तादृशक्रियासंबन्ध
श्चाश्रयत्वकृतिमन्वान्यतरो ग्राह्यः । अतो गमनादिसंपन्धिकालादौ नातिप्र-
संग इत्याहुः । अत्र च तादृशमतावाचकपदात् कदाचिद्वितीया कदाचितृतीया
इत्यत्र नियामनाभावः । तादृशपदोचरयोस्तयोस्तुल्यार्थकतया विवक्षाभेदरूपनि-

सहायेनेतिप्रयोग इत्याह तादृशफलविशेषणतयेत्यादिना । अर्थंति पाकादि
विशेषणतया महापादियन्त्रस्य विवक्षितत्वे इति शेषः । प्रयोगापत्तिरिति
मैत्रकर्तृकस्य पाकस्तदनुकूलाया चैत्रनिष्ठावृत्तिस्तन्निर्वाहकरूपव्यापारस्य यश-
दत्ते सत्यात् तस्याकस्याभयकर्तृकत्वादित्यर्थः । तत्रापि इति पृथम् भूतस्त
ब्राह्मणेति पुरणोयम् । अन्ययोवान्यइति तथाच मैत्रवृत्तिर्वापाकानुकूलावृत्ति
स्तन्निर्वाहकव्यापार इति प्रतीयेत तस्यच प्रकृते बाधितत्वात्तापत्तिरिति भावः
तथाच मैत्रपाचयतीत्यादौ मैत्रं पाचयतीत्यादौच मैत्र वृत्तिर्वापाकानुकूला
वृत्तिस्तन्निर्वाहकव्यापारस्यैव प्रतीत्याऽर्थभेदाभावात् द्वितीयातृतीययो
व्यवस्था प्रसङ्गादित्यर्थः । इदन्तु चिन्तनीयम् मैत्रपाचयतीत्यादि प्रयोगएवमभ-
वति किन्तु मैत्रेण पाचयतीत्यत्र गतिशुद्धीतिमस्य दर्शितद्विविधनियमपरत्वा
दिति । अगन्त्येत्यादि तथाच मैत्रशृङ्गाय पाकस्तदनु कूलावृत्तिर्मेनीयव्यासा
न तु चिन्तनीया मैत्रवृत्ति चैत्रशृङ्गायादिति । पदार्थकदेश इति कर्तृत्वनिर्वाहक
व्यापारस्य निजार्थकत्वमुच्यते । अन्ययन्त्रादिति तथाचनपाकादरेकद शान्यय

यामकाभावादिति तु चिन्तनीयम् । अजा ग्रामं याप्यते चैत्रेणेत्यादौ चैत्रकर्तृक-
 व्यापारनिर्वाहं यद्ग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलक्रियाकर्तृत्वं तदाश्रयोऽजा इति बोधः ।
 तत्र संयोगावच्छिन्नक्रिया धातुलभ्या, संयोगे ग्राममिष्यादिद्वितीयान्ताथग्रामादि-
 वृत्तित्वान्वयवलात् ग्रामादिवृत्तिसंयोगावच्छिन्नक्रिया लभ्यते तादृश्या णिजथक-
 र्तृत्वेऽन्वयः । कर्मास्मातादिसमभिव्याहारनियन्त्रितव्युत्पत्तिवलाच्च तादृशक्रिया-
 न्वितकर्तृत्वं तृतीयान्ताथचैत्रादि कर्तृत्वविशेषित व्यापाररूपापरणिजथे निर्वाह-
 त्वसंबन्धेन विशेषितम् अजादिरूपकर्माभूतकृत् विशेषणीभवहाख्याताश्रयत्वे वि-
 शेषणतया भासते । ये तु गतिबुद्धीत्यादिमूत्रस्य संज्ञाविधायकत्वं वर्णयन्ति तेषा-
 मयमाशयः । व्यापार एव णिजथः तत्र धात्वथक्रियायाः स्वकर्तृत्वनिर्वाहकत्वं
 संसर्गः । अतो न कर्तुः कर्मत्वं सूचान्तरप्राप्तम् । याप्यते ग्राममजा इत्यादौ खनि-
 र्वाहकर्तृतानिरूपकत्वसंबन्धेन व्यापार विशेषितधात्वथः कर्तृत्वेऽन्वेति तच्चाश्रय
 त्वसंबन्धेन अजादौ विशेषणतया भासते । तादृशव्यापारं तृतीयान्ताथस्य चैत्रा-
 दिकर्तृत्वस्य धात्वथकदेशे संयोगादिकले च द्वितीयान्ताथस्य ग्रामवृत्तित्वस्य वि-
 शेषणतया भानं प्यन्तोत्तराख्यातस्यापि कर्तृत्वमेवायम् । तत्रच तस्य वृत्तिः बहु
 पौव । तच्चा उक्तस्य धात्वथस्य विशेष्यतया प्रथमान्तपदायस्य च विशेषणतया
 भासते । न च यवसमभिव्याहृताख्यातोपस्थाप्यकर्तृत्वस्यान्वयबोधोपगमे गम्यते
 चैत्र इत्यतोऽपि गम्यकर्त्ता चैत्र इत्यन्वयबोधः स्यादिति वाच्यम् । प्यन्तोत्तस्य-
 वसमभिव्याहृताख्यातस्यैव कर्तृत्वान्वयबोधनियामकत्वात् । अथवमजा याप्यते
 इत्यादौ कर्तृत्वस्याख्यातबोध्यत्वे कर्त्तरिशक्तिपवादविषयतया यकोऽसाधुतापत्तिः
 न च यादृशधातुत्तर यत्सार्वधातुकं विहितं तादृशधात्वर्थनिरूपितकर्तृत्वस्य तेन
 विवक्षाभेद कर्त्तरि शक्तित्यादेः श्वादिविधायकत्वात्, प्रकृते प्यन्तसमुदायस्य
 उत्तरमेधाख्यातं तेन तदर्थनिरूपितकर्तृत्वं च न बोध्यते अपि तु प्यर्थमिशेमिन-
 धात्वर्थान्वितकर्तृत्वमेवेति न तादृशापवादविषयतेति वाच्यम् । कर्माख्यातस्थले
 विशेष्य विशेषणभाववैपरीत्येन व्यापार विशेषितक्रियाया अपि प्यन्तधात्वर्थ
 त्वात् । मवम् । लकारसामान्यवृत्त्या यत्र कर्तृत्वं प्रतीयते तत्रैव कर्त्तरिशक्तिपदस्य

इतिभावः । अतोनेति धात्वर्थतावच्छेदकफलशालिन एवकर्तुरिति सूत्रेण
 कर्मसंज्ञाविधानाग्रतस्य प्राप्तिस्तथाच कर्त्तरितृतीययाअपवादक गतिबुद्धीनि
 सूत्रं विधायकमेवेति भावः । तत्रचतस्येति कर्तृत्वार्थे आगम्यातस्य चेत्यर्थः ।

च ग्रामं गच्छति चैत्र इत्यादौ ग्रामभिन्नसमवेता ग्रामनिष्ठसंयोगजनिका यो क्रिया
 तदाश्रयतावांश्चैत्र इत्यन्वयबोधः । स्वनिष्ठसंयोगजनकक्रियायां स्वभिन्नसमवेतत्व-
 स्य बाधात्स्वं गच्छतीति न प्रयोगः । यत्र चोभयकर्मभ्यां मल्लयोः संयोगस्तत्र मल्ला-
 न्तरसमवेतक्रियायाः स्वनिष्ठसंयोगजनिकायाः स्वभिन्नसमवेतत्वेऽपि तादृशक्रियाश्र-
 यतायाः स्वस्मिन् बाधाद् मल्लः स्वं गच्छतीति न प्रयोगः । नच स्वनिष्ठसंयोगन-
 कस्वसमवेतक्रियायां स्वभिन्नसमवेतत्वस्यायोग्यतया तदभानेऽप्यबाधितं स्वनिष्ठसंयो-
 गजनकत्वं विपर्ययकृत्य शान्दबोधसंभवात् तदर्थमात्रतात्पर्येण स्वं गच्छतीति प्रयोगो
 दुर्वार एवेति वाच्यम् । परसमवेतत्वाविपर्ययकस्य द्वितीयाधीनफलजनकत्वबोधस्य
 कुत्राप्यनभ्युपगमेन तद्वोधे तद्भासकसामग्र्या अप्यपेक्षणीयत्वात् । अथ स्वस्यापि
 द्वित्वावच्छिन्नस्वभेदवत्त्वात् स्वं गच्छतीति प्रयोगस्य दुर्वारतया द्वितीयाप्रकृत्य-
 र्थस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकतसंबन्धेनैव भेदेऽन्वयो वाच्यः
 तथा च चैत्रो द्रव्यं गच्छति, मल्लो मल्लं गच्छतीत्यादिवाक्यस्याप्रमाणतापत्तिः ।
 चैत्रमल्लादिनिष्ठक्रियायां प्रकृत्यर्थतावच्छेदकीभूतद्रव्यसमल्लाद्यवच्छिन्नभिन्नास-
 मवेतत्वात् । तत्तद्व्यक्तितानुपस्थितावपि शान्दबोधोदयेन तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्न-
 प्रतियोगितासंबन्धेनान्वयोपगमासंभवात् । उक्तयुक्त्या संबन्धघटकोपस्थितेरपि
 शान्दबोधेऽपेक्षितत्वात् । एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया अन्यधर्मावच्छिन्नसंस-

तन्वस्याभानेऽपि आधेयत्वस्य भाने बाधकाभावात् स्वं गच्छतीति प्रयोगापत्तिस्तद्व्य-
 स्थेत्याशङ्कते नचेति । तद्वोधे द्वितीयया फलस्याऽप्यवस्थस्य वा बोधे । तद्भास-
 कसामग्र्या इति परममवेतत्वभासकसामग्र्याः योग्यताज्ञानादिघटिताया इत्यर्थः ।
 अपेक्षणीयत्वादिति एवञ्च परममवेतत्वभासकयोग्यताज्ञानादिघटितायाः सामग्र्या
 अभावाच्च परममवेतत्वाविपर्ययकस्य तादृशबोधस्य प्रसङ्ग इति भाषः । नन्वे-
 तद्भाष्यारणाय द्वितीयाप्रकृत्यर्थस्य स्ववृत्तितनूद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
 त्वसम्बन्धेनैवान्वयोऽस्तु तथाचोक्तस्थले गमनकर्माभूतद्रव्यव्यक्तिचेप्रत्यक्त्यो-
 र्बंधगमनकर्ममल्लव्यनिगमनकर्तृमल्लव्यक्त्योश्च भेदाग्रानुपपत्तिरत आह तत्त-
 द्व्यक्तित्वेत्यादि ननु सम्बन्धस्य तद्व्यक्तस्य चानुपस्थितस्यापि भानाच्च तद्व्य-
 क्त्योपस्थितेर्गोचरत्वत आह उक्तयुक्त्येत्यादि तात्पर्यज्ञानस्य तत्तत्सम्बन्धाव-
 च्छिन्नतत्तद्वर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततत्तद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यताकबोधविपर्ययक-
 न्वेनैव हेतुत्वम्याख्यं तत्र सम्बन्धस्यापि विशेषणतया भानात्तस्य तद्व्यक्त-
 स्य चापस्थितिग्व्यवस्थेभ्यते इत्याशयः ॥ नन्वपूर्ववाक्यार्थस्थले वाक्यार्थ

गत्वे मानाभावात् प्रतियोगिविशेषिताभावबुद्धेर्विशिष्टैश्विष्ट्यावगाहित्वनियमात्
अन्वयितानवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितायाः संबन्धत्वासंभवाच्चेति चेत्तर्हि,
त्रियान्वयि भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव द्वितीयार्थोऽस्तु । भेदे प्रकृत्यर्थस्याधेय-
तासंबन्धेनान्वय इति न काचिदनुपपत्ति न चैवमपि विहगो भूमिं प्रयातीतिव-
द्विहगो विहगं गच्छतीति प्रयोगो दुर्वारः विहगनिष्ठभूमिसंयोगजनकतत्क्रियाया
विहगान्तरनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतया विहगनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदक-

विषयकज्ञानस्य पूर्वमजननात् निरूप्यनिरूपकभावापन्नप्रियत्यग्राहकानुव्यव-
सायस्यासम्भवेन तद्विषयतानिरूपितापरविषयत्योपस्थितेरभावाद्विशिष्ट्यविष्ट्या-
वगाहितात्पर्यज्ञानं न सम्भवति अपिनु तत्तत्पदार्थज्ञानज-यानुव्यवसायगृहीत तत्त-
द्विषयत्योपस्थितिमूलक विशेष्येविशेषणतन्नापिचविशेषणान्तरमितिरीत्यवयवक-
व्यम् एवमपि यद्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावज्ञानं यस्य पूर्वजन्यं तस्य-
तद्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वाग्रहेण विशेष्ये विशेषणमितिरीत्याऽपि तात्पर्यज्ञान-
स्य हेतुता निर्बलमुपलक्ष्यया किंतु इदम्यायमेतद्विषयताविशिष्टबोधपरमित्या-
कारकमेव तात्पर्यज्ञान कारणम्याच्यम् वैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितसंसर्गतानिरूपि-
ततत्तद्वर्मावच्छिन्नविषयतावत्त्वसम्बन्धेन एवञ्च संसर्गस्यानुपस्थितस्यापिमानात्
तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्योपस्थित्यपेक्षेत्यत आह एकधर्मावच्छिन्ने-
त्यादि । मानाभावादिति अतएव घटवतितत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितास-
म्बन्धेन घटविशिष्टाभासस्य सत्वेऽपि तत्र घटोनास्तीति बुद्धेर्न प्रामाण्यम्
एवञ्च प्रकृते तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता न द्रव्यत्वावच्छिन्नस्य संसर्गा-
भवितुमर्हतीति भावः ॥ नन्वस्तु द्रव्यत्वावच्छिन्नपक्षिणस्त्वैष भेदे विशेषणतयाभान-
तया च तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाभिसंसर्गस्य सम्भवत्येवेत्यत आह
प्रतियोगिविशेषितेति । अन्वयितानवच्छेदकेति एवञ्च द्रव्यगच्छतीत्यादौ अन्वयि-
तानवच्छेदक यत्तत्तद्व्यक्तित्वं तत्तद्व्यक्तित्वप्रतियोगितायानसंसर्गस्थितिभाष ॥
ननु मज्जिमल्लिकानामावबुद्धेर्विशिष्टैश्विष्ट्यावगाहित्वनियमेऽपि द्वितीयार्थभेदबु-
द्धेरुपलक्षितवैशिष्ट्यावगाहित्वमेवोपेयमतो द्रव्यगच्छतीत्यादौ तत्तद्व्यक्ति-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि संसर्गत्वमुपपद्यत एवेति चेन्न तथासति स्वगच्छतीत्य-
स्यापि प्रामाण्यापत्ते स्वस्मिन्नपि द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगितावभेदस्य सत्त्वादतो
द्वितीयार्थभेदबुद्धेरपि विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमेवोपेयम् । क्रियान्वयीति एतच्च
अवच्छेदकत्वस्य परिचायकम् । भेदप्रतियोगितेति तथाच चेत्यसयोगानुकूल-
व्यापारयद्भेदासत्त्वात्चेन्नवृत्तिव्यापारे न चेन्नवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमत-
चेन्न स्वगच्छतीत्यस्य नापत्तिर्नया चेन्नोद्रव्यगच्छतीत्यादेरनुपपत्तिरिति । संयो-
गस्येति अस्य अन्ययोदगमादिन्यनेनान्वय । स्वाश्रयनिष्ठेति स्वपदेन सयोगोप्राप्त ।

विहगवृत्तिसंयोगजनकक्रियाश्रयत्वस्यावाधितत्वादितिवाच्यम् । विहगो विहगं गच्छतीत्यादौ विहगादिप्रकृत्यर्थवृत्तित्वविशिष्टसंयोगस्य क्रियायां जनकत्वस्वाश्रय- निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसंबन्धेनान्वयोपगमात्, विहगनिष्ठक्रियाया- स्तद्विहगनिष्ठसंयोगजनकत्वेन तज्जनकतासंबन्धेन तत्संयोगवत्त्वेऽपि विहगवृत्ति- त्वविशिष्टतत्संयोगाश्रयतद्विहगनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावान्नोक्तोभयसं- बन्धेन विशिष्टसंयोगवत्त्वमित्यनतिप्रसङ्गात् । एवं सति परसमयेतत्वं संबन्धघटक- मेव न तु द्वितीयार्थ इति चेत् का सतिः । विहगो विहगेन गम्यते इत्यादावपि जन्यत्वस्वावच्छिन्नभेदसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेन क्रियायाः संयोगेऽन्वय इष्यते तत्तत्क्रियावच्छिन्नभेदवति भूभ्यादायेव तादृशभेदसामानाधिकरण्यसंबन्धेन तत्तत्क्रियाविशिष्टसंयोगादिमन्त्रोपगमात्, नत्र तत्क्रियाश्रयविहगे तद्व्याधेन नाति- प्रसङ्ग इति ध्येयम् ।

ज्ञानादिरूपसविषयकवस्त्वभिधायकधातुसमभिव्याहृतद्वितीयायाः प्राचीनमते नि- रूपकतासंबन्धेन धात्वर्थान्वयि विषयत्वमर्थः । तत्र प्रकृत्यर्थस्याश्रयतासंबन्धेनान्वयः । वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया घटं जानाति पटं नेत्यादा- वनुपपत्तेस्तत्र विषयित्वार्थकत्वमेव नवीना उपवर्णयन्ति । तत्र च प्रकृत्यर्थस्य नि- रूपितत्वसंबन्धेन तस्य च धात्वर्थं आश्रयतासंबन्धेनान्वयः । घटादिनिष्ठं ज्ञानादि- कर्मत्वं च ज्ञानादिविषयत्वमेव । विषयित्वादौ च द्वितीयाया लक्षणैव न तु शक्तिरिति सांप्रदायिकाः । वस्तुतस्तु विषयितात्वस्य संयोगत्वाद्यपेक्षया

ज्ञानादिरूपसविषयकेति आदिपदादिच्छाप्रयत्नद्वेषभावनाख्यसंस्काराः परिगृह्यन्ते । अनुपपत्तेरिति निरूपकत्वसम्बन्धवच्छिन्नप्रतियोगिताकपटधृतिविषयत्वाभावा- दिशिष्टं निरूपकत्वसम्बन्धेन घटधृतिविषयताविशिष्टं ज्ञानं तदाश्रयपक्ष प्रकृत्याश्रयाद्बोधनीयः सच न सम्भवति निरूपकत्वस्य वृत्त्यनियामकतया, तत्सम्बन्धवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाग्रमिद्वेरित्यर्थः । विषयित्वार्थकत्वमेवेति यथा विषयत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषोऽवगुण्डोपाधियां तथा विषयित्वमपि एव यथाप्रकारत्यविशेष्यत्वावच्छेदकत्वसंसर्गत्यविधेयत्वोद्देश्यत्वविशेषणत्वानि वि- षयताविशेषास्तथाप्रकारित्वदीन्यपि । नच विषयतादिनिरूपकत्वमेव विष- यित्वादिकर्मति कुतो नोपेयत इतिवाच्यं विषयित्वादिनिरूपकत्वमेव विषयत्वादिकर्मकुतो नोपेयमिति पर्यनुयोगस्य तुल्यत्वादिन्यवधेयम् । तत्रच विषयित्वेच । तस्यच विषयित्वस्यच । अन्वयइति तथाच चैशो घटं जानातीत्यादौ

आधेयतात्वाद्यपेक्षया चागुरुतया किंघर्मावच्छिन्ने शक्तिः कल्प्यते इत्यत्र विनिग-
मकं दुर्लभम् । एकस्मिन् प्रयोगे भूयस्त्वमप्यशक्यनिर्णयमिति तत्रापि शक्तिः सि-
द्धचतीत्यवधेयम् । चैत्रेण ज्ञायते घट इत्यादौ कर्मास्त्यातस्थले आख्यातेन घटादौ
धात्वर्थनिरूपितविषयत्वं बोध्यते । चाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नवाचकदृश्यादिसमभिव्याह-
तद्वितीयाया लौकिकविषयित्वं, तादृशकर्माख्यातस्य लौकिकविषयत्वमर्थः उप-
नीतसौरभादिविषयकसुरभिचन्दनमित्याद्याकारकचाक्षुषादिदृश्यां सौरभं पश्य-
तीति, सौरभं दृश्यते इत्याद्यप्रयोगात् । अथैवं पुष्पं जिघ्रतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः
घ्राणजप्रत्यक्षस्य पुष्पाद्यंशे लौकिकत्वविरहात् । तादृशधातुयोगे विषयित्वादिसामा-
न्यस्य कर्मप्रत्ययार्थत्वे गन्धमाप्तात्कारे उपनयमर्यादयाकाशादिभाने आकाशं जि-
घ्रतीतिप्रयोगप्रसंगेन तत्रापि लौकिकविषयिताया एव कर्मप्रत्ययार्थतयोपगन्तव्य-
त्वादिति चेन्न । घ्राधातोर्हि गन्धलौकिकप्रत्यक्षत्वं शक्यतावच्छेदकं, घ्रा गन्धोपा-
दान इत्यनुशासनात् तत्समभिव्याहृतद्वितीयायाश्चाधेयत्वमेवार्थस्तस्य च व्युत्पत्ति-
वैचित्र्येण गन्धादिरूपधात्वर्थैकदेशेनान्वयः । एवं च पुष्पं जिघ्रतीत्यादितः पुष्प-
वृत्तिगन्धलौकिकप्रत्यक्षाश्रयतावानित्याकारक एव शान्दबोधो न तु पुष्पनिरूपित-
लौकिकविषयिताशालिप्रत्यक्षाश्रय इत्याकारक इति नानुपपत्तिः । न चैवं सविषया-
र्थबोधकधातुसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययस्य विषयितार्थकत्वनियमभङ्गप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
विषयानवच्छिन्नतादृशवस्त्वभिधायकधातुसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययस्यैव तदर्थकत्वनि-
यमात् । अस्य च गन्धात्मकविषयावच्छिन्नप्रत्यक्षवाचकतया तादृशनियमस्यावाधि-
तत्वात् । न च घ्राधातुसमभिव्याहृतद्वितीयाया गन्धान्विताधेयत्वार्थकत्वे आमोद-

घटनिरूपितविषयिताश्रयज्ञानाश्रयत्वं इति बाधः । अगुरुतयेति संयोगत्वं यथा
जातिरूपतयाऽखण्डानुगतो धर्मस्तथा विषयितात्वमप्यखण्डोपाधि रूपतयाऽनुगत
एकमेव धर्म इति भावः । उपनीतेति ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिरूपनयस्तज्जन्यज्ञानविष-
य उपनीतः । त्वक्चक्षुर्धर्मसामेवेन्द्रियाणां द्रव्यग्राहकतया पुष्पस्य घ्राणेन्द्रियागोचर-
त्वादाह लौकिकत्वविरहादिति पुष्पस्य चाक्षुषगन्धस्य घ्राणजत्वेकप्रत्यक्षं न सम्भ-
वति चाक्षुषत्वघ्राणजत्वयोः सांकर्यप्रसङ्गात् किंतु पुष्पस्य चाक्षुषप्रत्यक्षान्मकज्ञानलक्ष-
ण प्रत्यासत्तिकाले गन्धम्यघ्राणेन्द्रियसन्निकर्षे पुष्पांशेऽलौकिकं गन्धांशे लौकिकं प्रत्य-
क्षमुत्पद्यते इति भावः । उपनयमर्यादया ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्या । व्युत्पत्तिवैचित्र्येणेति
एकदेशानन्वयनियमे घ्राधातुजन्योपस्थिति विषयो भूतगधातिरिक्तत्वनिवेशेनेत्यर्थः
। कर्मप्रत्ययस्येति द्वितीयाया इत्यर्थः । विषयानवच्छिन्नेति विषयाविशिष्टेत्यर्थः ।
तादृशवस्त्वभिधायकैति सविषयकवस्त्वभिधायकेत्यर्थः । तदर्थकत्वनियमात्

मुपजिघ्रतीत्यादेरनुपपत्तिः गन्धविशेषरूपाभोदपदार्थावेयत्वस्य गन्धे बाधादिति वाच्यम् । विषयावच्छिन्नप्रत्यक्षार्थकप्राधातुसमभिव्याहृतद्वितीयाया एव आधेयता-
र्थकत्वनियमात् । तत्र विषयानवच्छिन्नस्यैव प्रत्यक्षविशेषस्य लक्षणया धात्वर्थतोप-
गमेन विषयिताया एव तदर्थत्वात् । वस्तुतस्तुपुष्पं जिघ्रतीत्यादौ समवायावच्छि-
न्नाधेयत्वसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतैव द्वितीयार्थस्तस्याश्च गन्धनिष्ठलौकिकविष-
यताशालिप्रत्यक्षात्मकधात्वर्थैकदेशे विषयतायां निरूपितत्वसंबन्धेनान्वयः । तेन
इदानीं पुष्पेगन्ध इत्यादिप्रत्ययस्याधेयतासंसर्गेण कालादिप्रकारकत्वेऽपि तादृश-
प्रत्यक्षदशायां न कालं जिघ्रतीत्यादिप्रयोगः । तादृशज्ञानीयगन्धाद्विषयतायां
तादृशकालादिप्रकारतानिरूपितत्वविरहात् । अत एव “ तदाननं मृत्सुरभि क्षिती-
श्वरो रहः समाग्राय न वृत्तिमाययौ ” । “ आग्रातवान् गन्धवहं घुगन्धमि ” त्यादौ
च उपाधिनिष्ठगन्धग्रहतात्पर्येणैव जिघ्रतेः प्रयोगात् । तादृशगन्धे च आननगन्धवहादि-

विषयित्वार्थकत्वनियमात् । समवायावच्छिन्नेत्यादि समवायसम्बन्धावच्छि-
न्नं यद्धेतुं तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारेत्यर्थः । कालं जिघ्रतीत्यादीति द्वितीयायाः
केवलाधेयत्वार्थकत्वे प्राधातोर्गन्धलौकिकप्रत्यक्षार्थकत्वे च कालवृत्तिगन्धलौकि-
कप्रत्यक्षवानिति प्रतीतिः स्यात् तस्या अबाधितविषयकत्वेन तदजनकस्य काल-
जिघ्रतीतिवाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिरिति भावः । तादृशकालादीति कालवृत्तिर्या
नमवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपितत्वविरहादि-
त्यर्थः । द्वितीयाया अधेयत्वार्थकत्वे प्राधातोर्गन्धविषयकलौकिकप्रत्यक्षार्थकत्वेच
भक्षितमृत्समवेतगन्धस्यानने गन्धमाश्रयचवायौ नमवायेन वृत्तिव्यविरहान्
आननवृत्तितादृशगन्धविषयकलौकिकप्रत्यक्षबोधने तदाननमिन्यादिवाक्यस्य वायु
वृत्तिगन्धलौकिकप्रत्यक्षबोधने आग्रातवानित्यादिवाक्यस्य चाप्रामाण्यापत्तिरित्याह
अतएवेत्यादि वस्तुतस्त्वित्याद्युक्तपक्षेण आननंऽयं गन्धः वायौ गन्ध इत्योपाधिक
गन्धविषयकप्रमाणकप्रतीतेर्जायमानत्वेन आननवात्वादिनिष्ठा या नमवायस-
म्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपितत्वं गन्धनिष्ठविषयता-
यामस्त्वयेति न काचिदनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ ननु वात्स्यानीतचम्पकावयवममवेत
गन्धस्यले वायौ गन्ध इतिप्रमात्मकप्रत्यक्षं यत्र जातं तत्र पूर्वोक्तपक्षे चम्पकं जिघ्रती-
तिप्रयोगस्य चम्पकममवेतगन्धप्रत्यक्षवानितिप्रमात्मकशब्दबोधोत्पादकत्वेन
प्रामाण्यमुपपद्यते यस्तत्स्वित्याद्युक्तपक्षेण वायौ गन्ध इतिप्रत्यक्षनिरूपितायाः
नमवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतायाः चम्पकेऽनत्वात् चम्प-
कवृत्तिव्याधिप्रकारतानिरूपितगन्धविषयताशालिप्रत्यक्षवानित्यादयबोधजन-

वृत्तिस्वरस्य बाधेऽपि न क्षतिः तादृशगन्धस्याननाद्यवृत्तित्वेऽपि आनने गन्धइत्याकार-
कबोधीयगन्धविषयताया आननादिप्रकारतानिरूपितत्वेन वाक्यार्थावाधान् वाख्यानी-
तचम्पकगन्धस्य यत्र वाय्वादिवृत्तित्वेर्नैव ग्रहः, तत्र चम्पक जिघ्रतीत्यादिप्रयोगीने-
प्यतएव । यत्तु आधेयतामात्रं द्वितीयार्थः न तु समवायावच्छिन्नत्वविशेषितमाधेयत्वम् ।
तथा च मुखादिसंघट्टवृत्तिकादिगन्धे परंपरासंबन्धेन मुखादिवृत्तित्वस्य सत्त्वाद् न
तादृशस्थलेऽनुपपत्तिरिति तदसत् तथा सति कालं जिघ्रतीति प्रयोगस्य दुर्वास्त्वात् ।
पुष्पमाग्रायते इत्यादौ च निरुक्तप्रकारत्वमाख्यातार्थः । आश्रयतासंबन्धेन पुष्पाद्य-
न्विते तस्मिन् धात्वर्थप्रत्यक्षस्य निरूपितत्वसंबन्धेन तद्विशेषणतापन्नगन्धविषयिता-
याश्च तादृशसंबन्धेनान्वयः । एकधर्मिविशेषणतयोपस्थितस्य स्वातन्त्र्येणान्यविशेष-
णतयान्वयबुद्धेरवाव्युत्पन्नत्वात् अत्र च प्रत्यक्षपारतन्त्र्येणैव गन्धविषयिताया आ-
ख्यातार्थसंबन्धेन व्युत्पत्तिविरोधविरहात् । अस्तु वा गन्धः लौकिकविषयिता प्रत्यक्षं
च विशकलितमेव धातोरर्थः । कर्त्राख्यातादिसमभिव्याहारे गन्धविषयितायाः प्रत्य-
क्षविशेषणतया कर्माख्यातिसमभिव्याहारस्थले च प्रत्यक्षविशेष्यतयाऽन्वय इति न
कश्चिद्दोषः । जिघ्रत्यर्थगन्धविषयतानिरूपितनिरुक्तप्रकारताश्रयत्वमेव पुष्पादिनिष्ठं
जिघ्रतिकर्मत्वमिति दिक् । अयं दृष्ट्यादिसमभिव्याहृतद्वितीयाया लौकिकविषयिता

कल्पोक्तयाक्यस्य नप्रामाण्यसम्भवतीत्यत आह वाख्यानीतेत्यादि । नेप्यत
एवेति किन्तु वायुंजिघ्रतीत्येवतत्रप्रयोग इतिभावः । दुर्वास्त्वादिति कालनिरू-
पितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य गन्धेस्तत्वादितिभावः । निरुक्तप्रकारत्व-
म् समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वम् । तस्मिन् उक्त-
प्रकारत्वे । तद्विशेषणतापन्नगन्धेत्यादि प्राधात्वयंगन्धनिष्ठलौकिकविषयता-
शादिप्रत्यक्षविशेषणीभूता या गन्धनिष्ठविषयता तस्या इत्यर्थः ।
तादृशसम्बन्धेन निरूपितत्वसम्बन्धेन । अन्वयइति तथाच प्रत्यक्षनिरूपिता या-
गन्धनिष्ठविषयत्वनिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकार-
तः, तद्विशेषः, पुष्पमिति, बोधः । अन्येकत्र विशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्र वि-
शेषणतयाऽन्वयस्याव्युत्पन्नतया कथं प्रत्यक्षविशेषणीभूतविषयताया, प्रकारताया-
मन्वयइत्याशंकायां तन्नियमस्वरूपमन्यथाकृत्य दर्शयति । एकधर्मीति । प्रत्यक्षविशे-
षणतयेति अस्य अन्वयइत्यनेनान्वयः । प्रत्यक्षविशेष्यत्वमेति तथाच पुष्पमाग्रा-
यते इत्यत्र प्रत्यक्षविषयगन्धनिष्ठविषयतानिरूपितोक्ताधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्न
प्रकारत्वं पुष्पबोध्यते । चाश्रुपत्त्वावच्छिन्नवाचकः दृष्ट्यादिसमभिव्याहृतेत्यादिक्रय-
दुक्तं तत्रशङ्कते अयेति । चाश्रुपाद्रीप्रतीयतेइति तथाच सौरभनिरूपितलौकिक-

र्थकत्वे सौरभं न पश्यतीत्यादौ सौरभादिनिरूपितलौकिकविपयिताशालिचा-
क्षुपायमसिद्ध्या आकाशं न पश्यतीत्यादौ चाकाशादिनिरूपितलौकिकविप-
यिताया एवमसिद्ध्या तादृशविपयिताशालिचाक्षुपाश्रयत्वाद्यभावस्वरूपवाक्यार्था-
प्रसिद्धिः । नच सौरभं नपश्यतीत्यादौ सौरभादिनिरूपितलौकिकविपयि-
त्वाभावः चाक्षुषादौ प्रतीयते इतिवाच्यम् एवमप्याकाशं न पश्यतीत्यादा-
वप्रतीकारात् । नच लौकिकविपयितायां निरूपितत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाकाशाभावः प्रतीयतइति वाच्यम् वृत्त्यनियामकसंबन्धस्य संसर्गाभावप्रति-
योगितानवच्छेदकतया तादृशाभावस्याप्रसिद्धेः । एतेन निरूपकतासंबन्धेन
चाक्षुषादिनिष्ठलौकिकविपयिताया अभावस्तत्राकाशादौ प्रतीयत इत्यपि निर-
स्तम् अन्वयबोधस्य प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकतायाः सर्वानुभवसिद्ध्या भङ्ग-
प्रसङ्गाच्च चाक्षुषादिनिष्ठलौकिकविपयितात्वावच्छिन्नस्य पदाद्वाक्याद्यानुपस्थितत्वा-
त्तदभावस्याकाशादौ भानासम्भवाच्च । भवान्वयबोधे च लौकिकविपयिताप्रकारेण
चाक्षुषादेर्भावात् अभावान्वयबोधे चाक्षुषप्रकारेण तस्या भानमयुक्तम् । अस्तु
वा वृत्त्यनियामकोपि संबन्धोऽभावप्रतियोगितावच्छेदकस्तथापि निरूपितत्व-
संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य विपयिताविशेषनिष्ठाकाशाद्यभावस्य भानोपगमो
न संभवति तथा सति आकाशं पश्यति चैत्र इत्याकारकवावयजन्यायोग्य-
ताभ्रमदशायामाकाशं न पश्यति चैत्र इत्यादिवाक्याच्छाब्दबोधप्रसङ्गात् आकाशं पश्य-
ति यत्र इत्यादिभ्रमदशायां आकाशं न पश्यति चैत्र इत्यादिवाक्याच्छाब्दबोधस्य
दुरपहृततया लौकिकविपयितात्वसामानाधिकरण्येनैवहि तादृशाभावबोधकं तद्वाक्यसु-
पगन्तव्यम् । तादृशबोधश्च लौकिकविपयितात्वसामानाधिकरण्यमात्रेणाकाशादिनि-

विपयित्वाभाववद्वाक्षुषयानितिबोधः । इदन्तत्रचिन्तनीयम् ज्ञानसामान्यशून्य-
सुषुप्त्यादिदशायामपि चैत्रः सौरभं न पश्यतीत्यादिप्रयोगान्निवृत्तशाब्दबोधोपाभ्यु-
पगमस्याशक्यत्वमिति । वृत्त्यनियामकस्यापि तादृशस्य भेदप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वादाह संसर्गाभावेति । एतेन वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितानव-
च्छेदकत्वेन । प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकत्वनियमस्य पश्यन्मुगोधावतीत्यादौव्यभि-
चारित्वादाह न्याक्षुषादिनिष्ठेति दशधाभेदाक्षुषत्वविशिष्टे एव शक्तिमत्तया चाक्षु-
षनिष्ठलौकिकपत्यश्रविपयितात्वावच्छिन्नस्योपस्थित्यसम्भवादितिभावः । तस्याः
लौकिकविपयितायाः । भानमयुक्तमिति नत्रपदंविना यादृशसमभिव्याहारस्यले-
यश्च भूमिणि येन मन्वयेन यस्यविशेषणतया भानमितिप्रदर्शितनियमादितिभावः ।
अयोग्यत्वभ्रमेति नत्रचदितवाक्यार्थविपरीतत्वेनायोग्यत्वबोध्यम् । शाब्दबोधप्र-
सङ्गमुपपादयति आकाशं पश्यतीत्यादिना । दुरपहृततयेति एतद्वन्न तदुपपत्त्यर्थमिति
यदिपयकस्य नोपगन्तुंशक्यं लौकिकावयवावयतात्वसामानाधिकरण्यनाकाशप्रका-

रूपितत्वावगाहिर्दृशितायोग्यताज्ञानाप्रतिबध्य एव । नच चैत्रीयचाक्षुपादिनिष्ठ-
लौकिकविपयितात्वावच्छेदेनैव तादृशाभावो दर्शितवाक्येन प्रत्याग्यते इति चैत्री-
यचाक्षुपादिनिष्ठलौकिकविपयितायामाकाशीयत्वाद्यवगाहि चैत्र आकाशं पश्य-
तीति वाक्यजन्यबोधः प्रतिबध्नात्येव तादृशवाक्यजन्यवियमिति वाच्यम् तादृशविप-
यितात्वेन विपयिताया अनुपस्थितेस्तदवच्छेदेनाभावप्रत्यायनासंभवात् चैत्र आकाशं
पश्यतीति वाक्यजन्यबोधे चैत्रांशे दर्शनाश्रयत्वं विशेषणं दर्शनांशे लौकिकविपयिता-
विशेषणमिति रीत्यैव पदार्थानां ज्ञानात् चैत्रीयचाक्षुपादिनिरूपितविपयितात्वं
नाकाशादिधर्मितावच्छेदकं, किन्तु शुद्धलौकिकविपयितात्वमेवेति तस्य शुद्धलौकि-
कविपयितात्वावच्छेदेनाकाशाद्यभावावगाहिज्ञानं प्रत्येव प्रतिबन्धकतया निरुक्तधर्मा-
वच्छेदेनाकाशाद्यभावावगाहिज्ञानस्य तदप्रतिबध्यत्वाच्च । एतेन तत्राकाशादिपदस्या-
काशादिनिरूपितत्वार्थकतां द्वितीयायाः खण्डशो निरूपितत्वलौकिकविपयितात्वो-
भयार्थकतां वा स्वीकृत्य लौकिकविपयितायामाश्रयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
काकाशनिरूपितत्वाभावबोधोपगमेनापि न निस्वारः । घट आकाशं न पश्यतीत्यादौ
नितरामेवागतिः । यत्तु न अर्थस्य द्विधा भानोपगमेन आकाशादिनिरूपितत्वाभावव-
लौकिकविपयिताशालिचाक्षुपाश्रयत्वाभाववान् घट इत्याकारकस्तत्रान्वयबोध इति
तदपि न । तथासति चैत्रो घटं न पश्यति मैत्र आकाशं न पश्यतीत्यादिवाक्यजन्य-
शाब्दबोधादविलक्षणबोधस्य सर्वानुभवसिद्धस्य तादृशवाक्यादनुपपत्तेः नहि तत्रापि
तादृश एव शाब्दबोधः । तथा सति चैत्रो यद्वा घटादिकं न पश्यत्यपि तु घटादिक-
मेव तदा घटाद्यनिरूपितलौकिकविपयिताशालिचाक्षुपाश्रयत्वाभावस्य तत्र बाधात्

रक्तज्ञानस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वात् अवच्छेदकावच्छेदेन तदभाववत्तायुद्धिम्प्रति
सामानाधिकरण्येन तद्वत्तानिश्चयस्यापि प्रतिबन्धकत्वादिति भावः ।
अप्रतिबध्यइति सामानाधिकरण्येन तदभाववत्तायुद्धाद्यवच्छेदकावच्छेदेनैव तद्व-
त्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । प्रतिबध्नात्येवेति चैत्रीयचाक्षुपनिष्ठलौ-
किकविपयितात्वावच्छेदेनाकाशाभावबुद्धौ चैत्रीयचाक्षुपनिष्ठलौकिकविपयिता-
त्वसामानाधिकरण्येन तादृशविपयितात्वा वच्छेदेन आकाशावगाहि निश्चयस्य
प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वपक्षे उपपादयताम्मतं खण्डयितुमाह एतेनेति उक्तगीत्या शाब्दबोधप्रसंगेनेत्यर्थः ।
नितरामेवेति चाक्षुपाश्रयत्वस्य घटादावच्यतेनेवाधितत्वेन आकाशाभावबुद्धौ लौकिक-
विपयितावच्छाक्षुपाश्रयोपघटइति बोधस्योपगन्तुप्रशक्यत्वादिति भावः । तादृशवा-
क्यात् घट आकाशं न पश्यतीति वाक्यात् । अनुभवसिद्धइति, प्रतिबन्धक-

चैत्रो घटं न पश्यतीति प्रयोगानुपपत्तेः । यद्वा च भावमात्रं पश्यति तदा भावा-
निरूपितलौकिकविपयिताशालिचाक्षुपाश्रयत्वाभावसच्चात् भावं न पश्यति चैत्र
इत्यादिप्रयोगापत्तेः । एवमाकाशं न पश्यति घट इत्यादौ आकाशाद्यनिरूपितलौ-
किकविपयिताशालिचाक्षुपाश्रयत्वाभावस्य वाक्यार्थत्वे यद्वाऽऽकाशाद्यतिरिक्तपटा-
दिविषयकचाक्षुपाश्रयत्वनिश्चयो घटादौ तदा तादृशनिश्चयरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेन
तादृशवाक्यजन्यशब्दबोधानुपपत्तिः । यथा चैत्रो घटं पश्यतीत्यादिनिश्चयदृश्यां
पटं न पश्यति चैत्र इत्यादिवाक्यजन्यशब्दबोधोत्पादोऽनुभवसिद्धः, तथैवोक्त-
भ्रमदृश्यामाकाशं न पश्यति घट इत्यादिवाक्यजन्यबोधोत्पादोऽपीति न तत्रेष्टा-
पत्तिः संभवति । यच्च अलौकिकविपयिताशून्यचाक्षुपत्वाद्यवच्छेदेनाकाशादिविषय-
कत्वघटादिदृष्टित्वोभयाभावो घट आकाशं न पश्यतीतिवाक्यात्मनीयते, उपनीता-
काशादिविषयकचाक्षुषे आकाशादिविषयकत्वचैत्रादिदृष्टित्वोभयसत्त्वेन चैत्रआका-
शं न पश्यतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः घटादौ तादृशचाक्षुपाद्याश्रयत्वभ्रमदृश्यां घट
आकाशं न पश्यतीतिवाक्याच्छब्दबोधानुपपत्तिश्चेत्यलौकिकविपयिताशून्यत्वेन
चाक्षुषादिकं विशेषितम् । आकाशविषयकचाक्षुषाद्युपनीतभानस्यापीतरांशे लौकि-
कत्वात् तादृशानुपपत्तितादवस्थम् अतो लौकिकत्वविशेषणमुपेक्षितम् । अत्रा-
लौकिकविपयिताशून्यचाक्षुपत्वाद्यवच्छिन्नस्य घटआकाशं न पश्यतीत्यादौ शक्त्या
धात्वर्थत्वासंभवेऽपि प्रकृते तस्यैव लक्षणया धात्वर्थत्वमुपेयते, विपयिता-
सामान्यमेव तत्र द्वितीयार्थः आश्रयत्वं द्वित्वं निरूपकत्वं चाख्यातार्थः ।
आश्रयत्वे व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्प्रथमान्तपदार्थघटादेः तस्य निरूपकत्वं विशेष-

विरहादिति शेषः । उक्तभ्रमदृश्यामिति पटविषयकचाक्षुषाद्यवच्छेदइतिभ्रमदृशा-
याम् । निश्चयोघटादाविति भ्रमात्मक इति शेषः । यच्चेति तदपिनेत्यनेन सम्ब-
न्धः । चाक्षुपत्वावच्छेदेनेति चाक्षुषत्वव्यापक इत्यर्थः । अलौकिकविपयिताशून्य-
त्वविशेषणस्य फलमाह उपनीताकाशादीत्यादिना । तादृशचाक्षुषेति उपनीताका-
शादिविषयकचाक्षुषेत्यर्थः । ननु लाघवाल्लौकिकविपयिताशालिचाक्षुपत्वावच्छेदेनो-
क्तोभयाभायमानं किमिति नोपेयत इत्यत आह आकाशादिविषयकचाक्षुषादीति ।
लौकिकत्वादिति तथाचलौकिकचाक्षुषे तस्मिन्नुभयस्यैवसत्त्वादुक्तचाक्षुपत्वावच्छे-
देनोक्तोभयाभायबोधो नसम्भवतीत्यतोऽलौकिकविपयिताशून्यत्वनिवेशः एवञ्च
तादृशसमूहालम्बनचाक्षुषेऽलौकिकविपयिताशून्यत्वविरहाशानुपपत्तिरिति ।

णतयाऽन्वयः । तादृशनिरूपस्त्वष्टितीयान्तार्यामाशादिविषयस्त्वयोश्च प्रसारतया
द्वित्वान्वयः । द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितान्त्रसंयन्त्रेण तादृशोभयस्य नवयर्थाभावे
तस्यान्वयितायच्छेदकनिरुक्तधर्मावच्छेदेन वात्वर्येऽन्वयः । वात्वर्यस्य प्रकृते मुख्य-
विशेष्यतया भानम् । अथवा स्वनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितान्त्रच्छेदकस्वरूप-
व्यापकतासंयन्त्रेण वात्वर्यस्य तादृशोभयाभावेऽन्वयः । तस्य चाप्यन्तर्यामिनिरूपकत्वे,
तस्य च प्रथमान्तपदार्थं घटादौ, घटादेः प्रतियोगितायच्छेदकस्वरूपतया तादृशाभा-
वनिरूपकत्वात् । एवं चान्वयपक्षस्य प्रथमान्तपदार्थमुख्यविशेष्यस्त्वनियमस्यापि
न सतिरिति तदपि न घटादिविषयश्चाक्षुपादेः कालिकादिसंयन्त्रेण पटादिवृ-
त्तितया पटोघटेनपश्यतीति प्रयोगानुपपत्तेः । आमाशादिविषयस्त्वावच्छिन्ने
चाक्षुषे कालिकादिसंयन्त्रेण घटादिवृत्तिरनिश्चयदशायां ऋ आमाशं न पश्यती-
तिवाक्याच्छाब्दबोधानुपपत्तेः । समवायेन घटादिवृत्तित्वामाशादिविषयकत्वोभ-
याभावस्यैव स्वीकरणीयतया अभावआकाशंनपश्यतीत्यादौ अभावसमवेतत्वा-
प्रसिद्ध्या वाक्यार्थाप्रसिद्धेर्देहात्त्वात् । चेनादेस्तीनचाक्षुषस्य घटादिविषयकत्वेऽपि
समयविशेषे चेतो घटं न पश्यतीतिप्रयोगाद्वर्तमानतादृशचाक्षुषत्वाद्यच्छेदेन उभ-

तादृशनिरूपकत्वेति घटनिष्ठाध्वयतानिरूपकत्वेत्यर्थं घटनिरूपकत्वञ्च घटवृत्ति-
स्वरूपमेव । निरुक्तधर्मावच्छेदेन अलौकिकविषयिताशून्यचाक्षुषत्वाद्यच्छे-
देन । भानमिति तथाच घटनिष्ठाध्वयतानिरूपकत्वाकाशविषयकत्वाभ्यां
भाष्यदलौकिकविषयिताशून्यचाक्षुषमितिवाच्यं सम्पन्नम् । ननु सम्भवति
प्रथमान्तार्थस्य मुख्यविशेष्यत्वे तत्परित्यागोक्तोचितोऽनन्तरात् अथयेति । स्व-
निष्ठान्योन्याभावेति यद्यपि न्यायध्वयनिष्ठान्योन्याभावघटितं व्यापकत्वमप्यत्र तथापि
यत्र तादात्म्यं व्याप्यतावच्छेदकसम्यग्भूतं तादात्म्येन स्वाध्वय स्वयमेवेत्यत
स्वनिष्ठान्योन्याभावघटितमेवलक्षणं पर्यक्षसन्नमिति । यन्तादिति अन्ययइति
पूर्वेणसम्यग्ध पञ्चालौकिकविषयिताशून्यचाक्षुषप्रत्यक्षव्यापकघटवृत्तित्वात् ।
शविषयकत्वोभयाभावनिरूपको घट इत्युक्त्यास्यात्प्रतीयते । प्रतियोगिताव-
च्छेदकघटकतयेति तथाच निरुक्तोभयाभावप्रतियोगितानिरूपितवृत्तित्वत्वनिष्ठा-
वच्छेदकतानिरूपितनिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वमेवाप्रनिरूपकत्व प-
र्यवसितमिति । समयविशेषे यदा घटप्रत्यक्षं नास्ति तदा । उभयाभावस-
त्वादिति नचोक्तवर्तमानचाक्षुषेऽलौकिकविषयिताशून्यत्वमवाप्रसिद्धमितिवा-
च्यम् यत्रहि घटविषयक विषयदशेऽलौकिकप्रत्यासत्तिजन्यमेकम् पटादिविषयकञ्च
केवललौकिकप्रत्यासत्तिजन्यमपरं ज्ञानं घटते तत्रेवमापत्तिर्वाच्यम् । ननु तत्र

याभावभानस्य प्रतियोगिकोऽपि वर्तमानत्वमन्तर्भाव्य त्रित्वावच्छिन्नाभावभानस्य वा स्वीकरणीयतया यदा किंचिदंशेऽलौकिकमेव घटादिचाक्षुषं तस्य वर्तते तदा चैत्रो घटं न पश्यतीत्यादिप्रयोगापत्तेर्दुर्वारत्वात् । वर्तमानालौकिकविपयिताशून्यचाक्षुषत्वाच्चलेदेन चैत्रवृत्तित्वघटविषयकत्वोभयाभावसत्त्वात् । समानेन्द्रियजन्योपनीतभानादौलौकिकप्रत्यक्षसामग्रया विरोधित्वस्याप्रामाणिकतया ऽलौकिकविपयितानियामकोपनायकज्ञानादिसमवहितलौकिकसन्निकर्षाद्, घटादिनिरूपितलौकिकालौकिकोभयविपयिताशालिचा-

सामान्यतो वर्तमानालौकिकविपयिताशून्यचाक्षुषत्वाच्चलेदेन निरुक्तोभयाभाय भानमङ्गीकुर्मः किंतु वर्तमानयद् घटादिनिरूपितालौकिकविपयिताशून्यचाक्षुषं तथायच्छेदेन निरुक्तोभयाभावभानमित्थञ्च प्रकृते घटविषयकचाक्षुषे निरुक्तोभयस्यैव सत्त्वान्नोक्तदोषः सम्भवतीत्याशंकायामाह समानेन्द्रियजन्येति एतदारभ्य अनिस्तारादेतत्पर्यन्तस्यायमभिप्रायः यत्र घटविषयकं चाक्षुषप्रत्यक्षम् आकाशादिविषयकं स्मृत्यादिकं घटांशे चक्षुः सन्निकर्षश्चास्ति तदानीमुत्पद्यमानाया उपनीतभानात्मिकायामाकाशेघटोऽस्तीत्यादिविशिष्टबुद्धौ यथा चक्षुः सन्निकर्षो घटनिरूपितां लौकिकविपयितां प्रयोजयति तथा घटप्रत्यक्षोत्तरजमानत्वेनोक्तप्रत्यक्षरूपज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिघटनिरूपितामलौकिकविपयितामपि प्रयोजयतीत्युकोपनीतभानात्मकचाक्षुषप्रत्यक्षे घटनिरूपिताया लौकिकविपयिताया इव तन्निरूपिताया अलौकिकविपयिताया अपिसत्त्वात् वर्तमानघटनिरूपितालौकिकविपयिताशून्यचाक्षुषत्वेन नैतदुपनीतभानप्रदीतुं शक्यते किन्तु प्रत्यक्षान्तरमेव तत्र चैत्रवृत्तित्व घटविषयकत्वोभयाभावसत्त्वात् चैत्रो घटं न पश्यतीति प्रयोगापत्तिः एवं त्वश्रमिकः 'एतत्प्रत्यक्षं घटवृत्ति आकाशनिरूपितलौकिकविपयितायैव सत्त्वात् अलौकिकत्रयः तत्प्रत्यक्षप्रत्यक्षे आकाशनिरूपितालौकिकविपयिताया एव सत्त्वात् अलौकिकविपयिताशून्यप्रत्यक्षं तदन्यदेव तत्र घटवृत्तित्वाकाशविषयकत्वोभयाभावसत्त्वात् त्रिरुक्तप्रत्यक्षे निरुक्तत्रयमदशायामपि घटआकाशनं पश्यतीति प्रयोगापत्तिरिति ॥ अत्र सुरभिचन्दनमित्यादौ चन्दनगण्डांशस्य चाक्षुषप्रत्यक्षदशायामपि तदंशे अत्र सुरभिचन्दनमित्यादौ चन्दनगण्डांशस्य चाक्षुषप्रत्यक्षदशायामपि तदंशे चक्षुः सन्निकर्षसत्त्वे जायमाने सुरभिचन्दनमित्युपनीतभाने सौरभांशे एवालौकिकविपयित्वं ननु चन्दनगण्डांशे इत्यनुभवसिद्धम् तदुपपत्तये समानेन्द्रियजन्योपनीतभाने लौकिकप्रत्यक्षसामग्रया प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीयम् तथाच प्रकृते घटचाक्षुषात्मकालौकिकघटचक्षुःसंयोगरूपलौकिकयोः सन्निकर्षयोः सत्त्वेऽपि न घटांशे उपनीतभानमतो न घटांशेऽलौकिकविषयत्वमित्याशंकापि विरोधित्वस्याप्रामाणिकतयेत्यन्तेन परिहृता । उपनायकज्ञानादीति उपनीतभानजनकज्ञानादीत्यर्थः । तत्तल्लौकिकसन्निकर्षादित् घटादिविषयकलौकिकसन्निकर्षात् । आ-

क्षुपादेरुपस्था तादृशचाक्षुषादिदृश्यामुक्तप्रयोगापत्तेः । आकाशादिनिरूपिता लौकिकविपयिताशालिवर्तमानचाक्षुषार्थं यदादिवृत्तित्वस्य आकाशोयत्वादिना लौकिकविपयितायाश्च भ्रमदशायां यदा आकाशं न पश्यतीत्यादिवाक्याच्छब्द बोधापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च । यदादिनिरूपितालौकिकविपयिताशून्यचाक्षुषत्वाद्यवच्छेदेन यदादिविपयित्वघटितोभयाभावभानोपगमेऽप्यनिस्तारात् । एतेनाख्यातार्थं वर्तमानत्वाद्यवच्छिन्नसमवायावच्छिन्नाश्रयत्वत्वाद्यवच्छिन्ने आकाशादिविपयक प्रतियोगिकत्वलौकिकान्यविपयिताशून्यचाक्षुषप्रतियोगिकत्वयदाद्यनुयोगिकत्वैत-
न्नित्यत्वावच्छिन्नाभावो भासतेऽतोऽभाव आकाशं न पश्यतीत्यादौ नानुपपत्तिः तत्र विपयितावत्प्रतियोगिकत्वं द्वितीयार्थः निरुक्तचाक्षुषप्रतियोगिकत्वं त्रित्वं च धातोरर्थः । अभावाद्यनुयोगित्वं च प्रथमान्तार्थ इत्यपि निरस्तमिति चेत् । अगत्या यदा आकाशं न पश्यतीत्यादिवाक्यानामप्रमाण्यमुपगन्तव्यमिति ॥ इति प्रथमखण्डम् ॥ अनुमित्यर्थकधातुयोगे विधेयत्वं विधेयित्वं वा द्वितीयार्थः तेन बह्व्यादिपक्षकानुमितिपरस्य बह्विभुमिनोमीत्यादिवाक्यस्य न प्रामाण्यम् । यदि च बह्विसाध्यकपर्वतपक्षकानुमितिपरस्य बह्विमत्त्वेन पर्वतमनुमिनो-
मीत्यादिवाक्यस्यापि प्रामाण्यं मन्यते तदा तादृशधातुयोगे उद्देश्यत्वमुद्देशित्वं वा द्वितीयार्थः तस्य च तृतीयान्तोपस्थाप्यसाध्यविधेयकत्वविशिष्टेऽन्वयः अतो

ख्यातार्थवर्तमानत्वादीति आख्यातायो यो वर्तमानत्वादिस्तदवच्छिन्नं सम-
वायसम्बन्धावच्छिन्नयत् आश्रयत्वत्वाद्यवच्छिन्नं तस्मिन्नित्यर्थः । विपयितावत्प्र-
तियोगिकत्वमिति विपयिताश्रयप्रतियोगिकत्वमित्यर्थः । नत्वत्रसाधुद्वयार्थकोय-
तिप्रत्ययः । निरुक्तचाक्षुषेति लौकिकान्यविपयिताशून्यचाक्षुषेत्यर्थः ॥
इति प्रथमखण्डम् । विधेयत्वमिति प्रकारत्वन्तु नोक्तम् बह्विव्याप्यधूमः पर्वते
इति परामर्शोत्तरं जायमानायां पर्वतेवद्विरित्यनुमितौ विशेषोभूतस्यापि बह्वे-
देय विधेयत्वात् विधेयतात्वस्य प्रकारतान्वविशेष्यतान्वाभ्यां धैलक्षण्यात्
तथाचोकानुमितिपरस्य बह्विभुमिनोमीतिवाक्यस्याप्रामाण्यापत्तेरिति । ननु
विधेयत्वस्य द्वितीयार्थत्वं बह्विभुमिनोमीत्यादौ निरूपकसम्बन्धावच्छिन्न
प्रतियोगिताकवद्विनिष्ठविधेयत्वाभाववदनुमितिविषयक एव शाब्दबोधः
स्यात् सच वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वपक्षे नोप-
पद्यतेऽत आह विधेयत्वमेति । तादृशधातुयोगइति बह्व्यादिविधेयकत्वबो-
धकृतोयान्तसममित्याह तानुपूर्व्यकमाधातुयोगे इत्यर्थः । अन्यइति तयाच

वह्निमत्त्वेनेत्याद्यसमभिध्याहारेण तत्र पर्वतमनुमिनोमीत्यादयो न प्रयोगाः। विधेयत्वा-
द्यर्थे तृतीयानुशासनविरहात् तृतीयान्तेन वह्न्यादिविधेयकत्वं कथमुपस्थापनीयमिति
न शङ्क्यम् । वैशिष्ट्यरूपार्थं तृतीयानुशासनसच्चात् विधेयतादेरपि वैशिष्ट्यरूप-
त्वात् । अत एव रजतत्वेनशुक्तिजानातीत्यादौ ज्ञाने रजतत्वादिप्रकारकत्वस्य
घटत्वेन वह्निर्नास्तीत्यादौ सौंदर्यमते अभावे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य
तृतीयान्ततो बोधः । तृतीयान्तार्थरजतत्वादिप्रकारकत्वद्वितीयान्तार्थशुक्त्यादि
विषयकत्वयोः विशिष्टवैशिष्ट्यबोधपर्यादयाऽवच्छेद्यावच्छेदकभावभानम् रजत-
त्वेनशुक्तिजानातीत्यादौ नियतं केवलमेकत्रयमितिरीत्या तदुभयबोधस्य
तत्राव्युत्पन्नत्वात् । अत इमे शुक्तिरजते इत्यादिप्रमाणपरस्य तादृशवाक्यस्य न
प्रामाण्यम् । घटत्वाद्यवच्छिन्नवहन्यभावनिष्ठेन वह्न्यादिनिरूपितानुयोगितावि-
शेषरूपवहन्याद्यभावत्वेन तदभावनिष्ठघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यावच्छे-
द्यावच्छेदकभावः स्वीक्रियते । घटत्वेन वह्निर्नास्तीत्यादौ च तद्वोधस्योक्तरीत्याऽऽ

पर्वतनिरूपितोद्देश्यतायती या वह्निविधेयकानुमितिस्तद्भानितियोधः । वह्नि-
मत्त्वेनेत्यत्र तृतीयाया वैशिष्ट्यार्थकत्वे वह्निमत्त्वविशिष्टोद्यः पर्वतस्तदुद्देश्यकानु-
मिति विषयकबोध यथोक्तवाक्यानुपगन्तव्यः तथासति वह्निमत्त्वेनेत्येतत्पदासम-
भिध्याहारेऽपि पर्वतमनुमिनोमीत्यस्य प्रामाण्यमापद्येत वह्नित्वेन वह्निमनु-
मिनोमि वह्निमनुमिनोमीत्युभयविधप्रयोगदर्शनाद्वैशिष्ट्यार्थकतृतीयासमभिध्या-
हारस्य द्वितीयान्तसमभिध्याहृतोक्तधानुजन्यबोधेऽनपेक्षणादित्याह अतो
वह्निमत्त्वेनेत्यादि । नन्वेवं रजतेरजतत्व शुक्तौशुक्तिव्यमवगाहमानस्य यथार्थ
ज्ञानस्यानन्तरमपि रजतत्वेनशुक्तिजानातीति प्रयोगापत्तिः रजतत्वप्रकार
कत्वविशिष्टं यच्छुक्तिविशेषकत्व तस्य तज्ज्ञाने सत्त्वादित्याशङ्क्याह
तृतीयान्तार्थेत्यादि । नियतमिति भानमिति पूर्वैर्गान्धवः । तादृशवाक्यस्य
रजतत्वेनशुक्तिजानातीतिवाक्यस्य । नप्रामाण्यमिति . रजतत्वप्रकारकत्वा-
वच्छिन्नशुक्तिविशेषकत्वहि रजतत्वेनशुक्त्यवगाहिप्रम पचास्ति ननु प्रमा-
यामितिभावः । ननु घटत्वेन वह्न्यभावस्य वह्नित्वेनघटाभावस्य च सम-
न्याताभाधानामैक्यपक्षे ऐक्यात् घटत्वेनवहन्यभावे घटाभावत्वस्य घटत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य च सत्त्वेन घटत्वेनवहन्यभावाभिप्रायेण घटत्वेन
घटोनास्तीतिवाक्यस्य प्रामाण्यस्यादत्त आह घटत्वाद्यवच्छिन्नेत्यादि । वह्न्या-
द्यभावत्वेनेति सहेतिशेषः । अवच्छेद्यावच्छेदकभावइति परस्परमितिशेष ।
स्वीक्रियतइति तथाच घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावच्छिन्नयद्वह्निनि-

वश्यकत्वमिति घटत्वावच्छिन्नवह्न्याद्यभावस्य बह्निन्त्वावच्छिन्नघटाद्यभावसम-
नियतत्वेन तदभिन्नतयातत्र घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वघटाद्यभावत्वसत्त्वेऽपि
नाटशाभावपरस्य घटत्वेन घटोनास्ति, वह्नित्वेन वह्निर्नास्तीत्यादिवाक्यस्य न
प्रामाण्यम् । उक्तस्थले च तृतीयान्ताद्यर्थस्य द्वितीयान्ताद्यर्थऽवच्छेद्यावच्छेदकभा-
वसंबन्धेनान्वय इत्यपि केचित् । तन्न । विभक्त्यर्थं विभक्त्यर्थान्वयस्याव्युत्पन्नत्वा-
त् । न च रजतत्वेनेदं ज्ञायते इत्यादौ आख्यातार्थविषयनायां तृतीयार्थप्रकारताया
निरूपितसंबन्धेनान्वयान्नोक्तव्युत्पत्तिकल्पनमिति वाच्यम् । तत्रापि रजतत्वादि-
प्रकारकत्वविशिष्टधात्वर्थज्ञाननिरूपितत्वस्याख्यातार्थभानस्वीकारेणैवातिप्रसङ्गभङ्गा-
त् । न च तस्मात्प्रचति तस्माच्चैत्रस्येत्यादौ विभक्त्यर्थं कृतिसंबन्धादौ हेतु-
विभक्त्यर्थान्वयदर्शनान्नास्त्युक्तव्युत्पत्तिरिति वाच्यम् । हेतुविभक्त्यर्थतिरिक्त
विभक्त्यर्थस्यानन्वयनियमात् न च रजतत्वेनेदं जानातीत्यादौ तृतीयायाः कारक-
विभक्तित्वाभावान्न तदर्थस्य क्रियायामन्वयसंभव इत्यगत्या द्वितीयार्थएव तदन्वय
उपगन्तव्य इति वाच्यम् । मणिकारमते तस्माज्जानातीत्यादौ ज्ञानादिरूप
धात्वर्थं हेतुविभक्त्यर्थस्य तस्मात्स्थीयते इत्यादौ च सर्वमतएव धात्वर्थस्थित्यादौ
तस्यान्वयेन पृष्ठ्यर्थसंबन्धस्यापि “ गुरुविप्रतपस्विदुर्गतानां प्रति कुर्वीत भिषक्
स्वभेषजैरि ” त्यादौ धात्वर्थेऽन्वयेन कर्मासमभिव्याहृते रजतत्वेन जानातीत्यादौ
धात्वर्थं तृतीयार्थान्वयस्यावश्यकत्वेन कारकविभक्तिभिन्नविभक्त्यर्थस्य क्रियाया-
मनन्वय इत्यनियमात् । एवं घटत्वेन वह्निर्नास्तीत्यादौ प्रथमार्थानानुयोगित्वम्
प्रथमायाः संख्यातिरिक्तार्थाबोधकत्वनियमादतो नव्यार्थाभावे संबन्धएव तत् तत्रच
न तृतीयार्थान्वयसंभवः । समतु अनुयोगितासंबन्धेन वह्न्यादिविशिष्टाभावे
तृतीयान्तार्थघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्ववैशिष्ट्यभानाद्विशिष्ट्यवैशिष्ट्यबोधम-
र्यादया वह्न्याद्यनुयोगिकत्वस्थलीयस्यानुयोगितयासंबन्धवह्न्यादेस्तादृशप्रतियो-

पितानुयोगित्वं तदाश्रयोऽभावो घटत्वेन वह्निर्नास्तीत्यादिवाक्यादेव प्रतीयते
ननु घटत्वेन घटोनास्तीत्यादिवाक्यात् अनेननु घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्वावच्छिन्नयद्व्युत्पत्तिरूपितानुयोगित्वं तदाश्रयस्यैवाभावस्य प्रति-
पक्षेरित्यर्थः । उक्तस्थले च रजतत्वेनशुक्तिं जानातीत्यादौ च । उक्तस्थले रज-
तत्वादिप्रकारकत्वंज्ञाने पयान्वेतीत्याह तत्रापीति । अनुयोगिताया प्रथमार्थत्व-
पक्षे बह्व्यनुयोगिताकत्वमित्यह्व्यं तत्स्थाने तस्या प्रथमार्थत्वाभापक्षेऽनुयोगि-
कत्वमेतन्नयद्विरिति लभ्यते तदेनदाह वह्न्याद्यनुयोगिकत्वस्थलीयस्येति । तत्र-

ताकत्वेनावच्छेद्यावच्छेदकभावभानोपगमेन सामञ्जस्यात् । अनुयोगिताया नञर्थ-
 तावच्छेदकत्वे तत्रैव बह्वनयादेः प्रतियोगिनोऽन्वयः । अतस्तत्र तृतीयान्तार्थघट-
 त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया निरूपकत्वेनान्वयं स्वीकृत्यातिप्रसङ्गवारणं सम्यक्
 प्रतिभाति । रङ्गेऽभेदेन रजतारोपस्थले रङ्गं रजतेन जानातीत्यप्रयोगात् । तादा-
 त्म्यभिन्नसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतैव तृतीयार्थः । तत्रच रङ्गरजतंजानातीति
 प्रयोगात्तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रकारता कर्मत्वानुशिष्टद्वितीयादेरेवार्थः । तस्याश्च
 तादृशप्रकारवाचिपदसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यविशेष्यताविशिष्टायामेव ज्ञानरूप-
 क्रियायामन्वयः । तेन भेदारोपस्थले रङ्गे रजतत्वं जानातीतिवदभेदारोपस्थले रङ्गे
 रजतं जानातीति न प्रयोगः । उक्तस्थले च रङ्गरजताद्योः समानविभक्तिकपदो-
 पस्थाप्ययोर्भेदान्वयसाकाङ्क्षत्वेऽपि नायोग्यतया तादृशान्वयः । ननु एवंसति
 रङ्गरजतादिपदयोः सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति चेत् का क्षतिः । न चैवं रजत-
 गतैकत्वबहुत्वाविवक्षायां रङ्गानिरजतंजानातीति प्रयोगस्य स्त्रियं पण्डितं जानाती-
 ति प्रयोगस्य च प्रसङ्गः सामानाधिकरण्यस्यैव समानवचनलिङ्गकत्वनियतत्वादिति
 वाच्यम् । सामानाधिकरणयोरिव यत्पदार्थविशेष्यकत्वविशेष्येऽभेदसंबन्धावच्छिन्न-
 यत्पदार्थप्रकारकत्वस्यान्वयस्तयो रपि समानलिङ्गवचनत्वनियमात् ।
 यत्प्रतिमतानुयायिनस्तु रङ्गं रजतं जानातीत्यादौ सामानाधिकरण्यानुरोधाद् रज-
 तादिपदस्य रजताभेदज्ञानविषये लक्षणा । अत एव भ्रान्तिश्च विशेषदर्शिना प्रयुक्त-

शप्रतियोगिकत्वेनेति घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वेन सहेत्यर्थः । सामञ्जस्या-
 दिति घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवद्भवभावरस्य घटत्वेनघटोनास्तीत्यादिधा-
 क्यस्य न प्रामाण्यप्रसङ्गो नवा विभक्त्यर्थेविभक्त्यर्थान्त्वयनियमभङ्गइतिभावः ।
 अभावत्वस्यानुयोगितारूपत्वपक्षेऽप्याह अनुयोगितायाइति । प्रतियोगिनोऽन्वय-
 इति निरूपितत्वेनेतिशेषः । तत्रेति प्रतियोगितायाम् । अतिप्रसङ्गवारणमिति
 निरुक्तव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावपरस्य घटत्वेनघटोनास्तीत्यस्य प्रामाण्य-
 प्रसङ्गवारणमित्यर्थः । तृतीयार्थः जानातीत्यादिसमभिध्याहृतनृतीयार्थः ।
 ज्ञानरूपक्रियायामिति तथाच रङ्गनिष्ठविशेष्यताविशिष्टयद्रजतनिष्ठप्रकारतावि-
 शिष्टज्ञानं तदाश्रय इतिबोधः । तत्रच विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमयादया रङ्गविशे-
 ष्यन्वावच्छिन्नत्वं रजतप्रकारतायां लभ्यतेऽतो न इमेरङ्गरजते इत्यादिप्रमापरस्य
 रङ्गरजतंजानातीत्यस्य प्रामाण्यमितिभावः । उक्तस्थले रङ्गं रजतंजानातीत्यादौ ।
 लक्षणेति तथाचैतन्मतं उक्तवाक्यात् रङ्गाभिन्नो यो रजताभेदज्ञानविषयस्तद्विप-

त्वमित्यर्थः । एतच्च विलक्षणं विषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वमविषयस्यापि विषयत्वस्योपेयते, रक्तदण्डवानित्यादौ दण्डादिरूपप्रकारांशेऽप्रकारेणापि रक्तत्वादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वेन दण्डादिप्रकारताया अवच्छेद्यावच्छेदकभाववदित्याहुः । तन्न शोभनम् । सत्तरीत्या लक्षणां विनैवोपपत्तौ तस्या अन्याय्यत्वात् । अयोक्तस्थले आरोप्यारोपविषयबोधकपदयोर्ज्ञानान्वितार्थकत्वे कर्मप्रत्ययस्थले लोहितो वह्निर्ज्ञायते इत्यादौ विशेष्यभेदादाव्यभेदापत्तिः । न च लोहिताभेदज्ञानविषयो वह्निरित्येव शाब्दधीरूपगम्यते न तु ज्ञाने प्रकारो लोहितो विशेष्यश्च वह्निरिति समूहालम्बनं, तथा सति श्रुतो वह्निलोहिताजपेत्यादावपि तथा प्रयोगप्रसङ्गात् । दर्शितविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्वीकारे लोहितादिप्रकारकत्वविशिष्टनिरूपितविशेष्यतायाः श्रुतबह्वयादौ बाधितत्वेन तादृशप्रयोगापत्तिविरहादिति वाच्यम् । तत्र लोहितादिपदोत्तरप्रकारतार्थकद्वितीयादिविरहेण लोहितादिप्रकारकत्वेन ज्ञानभानासंभवात् । नार्थधात्वर्थयोः साक्षादन्वयस्याप्युत्पन्नतया प्रकारितायाः संसर्गतया भानासंपवादिति चेन्न । यथाहि । घटो नीलो भवति, वृक्षो नीला भवति, काष्ठं भस्म भवतीत्यादौ धात्वर्थेऽसाधारणधर्मरूपे भावे व्युत्पत्तिवैचित्र्येण नीलनीलाभस्मादे-

घटवद्भूतलमित्यादिज्ञाननिष्ठविषयितानिरूपकतावच्छेदक प्रत्यत्वाधिकं किन्तु घटवद्भूतलत्वञ्चेति सावज्जनीनम् तथाच कथं लोहितो वह्निरित्यादि ज्ञाने लोहिताभेदविषयितानिरूपितविषयताया निरूपकतावच्छेदकत्वं तस्या विषयविधयाऽभानादित्यत आह एतच्चेति । तन्न शोभनमिति एतदप्ये-लोहितवह्निर्ज्ञानातीत्यादिसमासघटितवाक्यस्य प्रमाणताया अनभ्युपगमादिति क्याचिन्कः पाठः सच युक्तोऽभ्यया लोहितवह्निर्ज्ञानातीत्यादावुपाध्यायैः प्रदर्शिताया अनुपपत्तेरनिराकरणे सन्दर्भांशुद्धिः स्यादिति उक्तवाक्यस्य प्रामाणिकत्वे तु लोहितपद तात्पर्यग्राहकं बाह्यपदोत्तरद्वितीयैव तादात्म्यसम्यग्धायच्छिन्नलोहितनिष्ठप्रकारतानिरूपितविषयत्वे लाक्षणिकमिति रीत्या समाधेयम् । यस्तु तस्तूक्तसमासघटितवाक्यस्य प्रामाणिकत्वे उपाध्यायमतमेव सम्यक् तन्मतमवहि तद्वाक्यसंगतिः साधीयसीभवति । उक्तरीत्येति रङ्गं रजत जानातीत्यादौ रङ्गपदोत्तरद्वितीयायः प्रकारत्वं रजतपदोत्तरद्वितीयायै विशेष्यत्वमिति रीत्येत्यर्थः । उक्तस्थल इति रङ्गं रजतं जानातीत्यादौ । वाक्यभेदापत्तिरिति ज्ञानप्रकारताश्रयो लोहितः ज्ञानविशेष्यताश्रयो वह्निरित्याकारकज्ञानस्थवोक्तवाक्याज्जायमानत्वादिति भावः । न चेति वाच्यमिति परेणान्वयः । दर्शितविशिष्टवैशिष्ट्यबोधेति लोहिताभेदज्ञानविषयो वह्निरित्याकारकवोद्येत्यर्थः । द्वितीयादिविरहेणेति प्रथमायाः सत्त्वेऽपि नस्याः संख्यातिरिक्ता-

साक्षादेवान्वयः । प्रथमाया अन्तराभासमानार्थकत्वाभावात् । नौकादिपदस्य स्वारम्भकावयवाभ्यनौकार्थलाक्षणिकतया प्रकृतिविकृत्योर्भेदमतेऽपि वृक्षो नौका भवतीत्यादौ योग्यताया उपपत्तिः । तथा धात्वर्थे प्रकृतेऽपि प्रकारितासंबन्धेन लोहितादेः साक्षादन्वयस्यागत्योपगमात् । यथा प्रकृतिविकृतिभावस्थले वृक्षः पञ्चनौका भवतीत्यादौ प्रकृतिभूतवृक्षादेर्विशेष्यतया भावनान्वयित्वात्, तद्वत्संख्याबोधकतया प्रकृतिवाचकपदसमानवचनत्वमाख्यातस्य । तथा एको ब्रौ ज्ञायते इत्याद्युभयार्थभेदारोपस्य लीयवाक्ये एकादिपदार्थस्यारोपविशेष्यस्याख्यातार्थविशेष्यतान्वयविशेष्यतया तत्पदसमानवचनत्वमाख्यातस्य । न चैवम् अप्रामाण्यत्वेन निजायशोयुगं द्विकालबद्धाचिकुराः शिरस्थितम्, इत्यत्र कथमारोप्यविशेष्यवाचकपदविरुद्धवचनत्वमानीतिक्रियापदस्येति वाच्यम् । तत्रायशोद्वयस्य वास्तवत्वेन चिकुरभागद्वयस्य शिर आरोप्यत्वेन कवेरुत्प्रेक्षितत्वात् । आख्यातार्थविशेष्यतान्वयविशेष्यत्वेनायशोयुगस्यैव विवक्षितत्वात् ॥ इच्छार्थकधातुस्थले मुख्यविशेष्यत्वरूपं कर्मत्वं द्वितीयाद्यर्थः अतो वृष्टिसाध्यं सुखं भवत्वित्यादीच्छास्थले सुखमिच्छतीत्यादिवद् वृष्टिमिच्छतीत्यादयो न प्रयोगाः । अथ अहं सुखी स्यामित्यादीच्छायाः सुखादिविशेषणकतया तत्र सुखमिच्छतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरिति चेन्न । मम सुखं भवत्वित्यादिसुखविशेष्यकेच्छाया एव कदाचित्सुखादिविशिष्टात्मबोधकशब्देन विषयाभिलाषात् । स्वकृत्यधीनसिद्धिफलस्वरूपस्वकृतिसाध्यत्वप्रकारकपाकविशेष्यकेच्छाया एव पाकं कृत्या साधयानीतिपाकसिद्धयनुकूलकृत्यभिन्नव्यापारविशिष्टबोधकशब्देन विषयाभिला-

धकत्वानङ्गीकारादिति । साक्षादेवान्वयइति तथा च नीलवृक्ष्युत्पत्तिरूपासाधारणधर्माधयो घटइतिबोधः पथमन्यत्रापिबोध्यम् । अन्तराभासमानेत्यादि यथाग्रामं गच्छतीत्यादौ नामधात्यर्थयोर्मध्ये द्वितीयार्थः कर्मत्वम्भासते नैधं प्रथमार्थ इति भावः । ननु वृक्षोनौकाभवतीत्यादौ नौकावृक्षसाधारणधर्माधयो वृक्षइति बोधो न सम्भवति वृक्षस्य नौकाजनकत्वेन तद्विधतया नौकावृक्षसाधारणधर्मस्य वृक्षेऽस्तावदिदमसाह नौकादिपदस्येत्यादि तथा च स्वारम्भकावयवारम्भत्यरूप धर्मस्य वृक्षनौकोभयसाधारणत्वाग्रानुपपत्तिः । प्रकृतिविकृत्योरभेदइति सांख्यभेदेत्यनुपपत्तिरेवनास्तीत्यावेदयितुं भेदमतेऽपीत्युक्तम् । भावनान्वयित्वादिति आख्यातार्थाग्रयन्यान्वयित्यान् । द्विकालयद्चिकुरेषु निजायशोयुगत्वमारोप्यते इत्याशयवान् शक्यते नचैवमिति । अयशोद्वये एव द्विकालयद्चिकुरत्वमारोप्यते इत्याशयवानुत्तरयति तत्रायशोद्वयस्येत्यादि । विशेष्यांशे प्रमीनभवति किन्तु

पवत् । यदिचोद्देश्यमुख्यादेर्विशेषणतयापि कचिद्भानमानुभविकं तदोद्देश्यादिज्यव-
हारनियामकः काचित्कविशेषणसाधारणो विषयताविशेषोऽभ्युपेयः । अनुमितौ
विशेष्यतया काचित्कभानविषयसाध्यनिष्ठविषयताख्यविषयतावत् । स एवच सुख-
मिच्छतीत्यादौ द्वितीयाद्यर्थः । ग्राममिच्छतीत्यादौ ग्रामादिपदं ग्रामस्वत्वादिपरम् ।
अत एवच सिद्धस्य ग्रामादेर्मुख्यविशेष्यताया उपदर्शितविलक्षणविषयताया
विरहेऽपि न क्षतिः । ग्रामादेः सिद्धत्वेऽपि स्वस्वत्वाद्यसिद्धोपरक्तस्येच्छायां माधा-
न्येन कचिद्भानं, विशिष्टस्यासिद्धत्वात् । तत्रैव च ग्राममिच्छतीत्यादिप्रयोग
इत्यपि वदन्ति ।

पार्कं चिकीर्षतीत्यादौ द्वितीयाया विशेष्यतारूपकर्मत्वार्थकतया कृतिप्रकारक-
पाकविशेष्यकेच्छा प्रतीयते । सा च पार्कं कृत्या साधयानीतीच्छा । अथवा सनो
धात्वर्थविशेष्यकेच्छावाचित्वात्कृतिविशेष्यकेच्छा चिकीर्षापदार्थः । सा च पाक-
कृतिर्भवतितीच्छैव, प्रवर्तिका च सा भवतु मावेत्यन्यदेतत् । पाकादेश्च
कृतिकर्मत्वमेव द्वितीयाया प्रत्यक्ष्यते, न त्विच्छाया विषयत्वरूपं कर्मत्वम् ।
गृहस्विती च्छामादाय गृहं तिष्ठासतीत्यादिप्रयोगापत्तेः, युक्तं चैतत्
सनो धात्वर्थप्रकारकेच्छावाचित्वे ओदनभोजनेच्छादशायामोदनं बुभुक्षतइति
प्रयोगो न स्यात् तत्र भोजनस्याप्रकारत्वात् । न च कर्मतासंबन्धेन भोज-
नप्रकारिका यदा ओदनविशेष्यकेच्छा तदवैवाहशमयोगः सा चेच्छा भोज-
नधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानात् भोजनविशिष्टोदनधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानाद्वा । ओद-
नस्य सिद्धतादशायामपि विशिष्टधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानाद्विशिष्टधर्मिकासिद्धत्वज्ञान-
सहिताद्विशिष्टेच्छासंभवात् । यत्र भोजनसिद्धतादशायां भोजनोत्तरकालीनगमन-

प्रकारांशपथेत्यवशीयुगस्य वास्तविकत्वे एव तत्र विकुरम्भारोपो युज्यते इत्य-
तुक्तं वास्तवत्वेनेति । यथा विधेय विशेषणतयैवभासते इति न नियमः पर्वते
धद्विरित्यनुमितावपि वहेरेव विधेयत्वात् तथा उद्देश्यमपि विशेष्यतयैवभासते
इत्यपि न नियमः उक्तानुमितावाधेयत्वसम्बन्धेन प्रकारस्यापि पर्वतस्योद्देश्य-
त्वात् विधेयत्वोद्देश्यत्वे प्रकारत्वविशेष्यत्वाभ्यां भिन्नेपथेत्यत इच्छाबोध-
कपदसमभिव्याहारे द्वितीयाया उद्देश्यत्वार्थकत्वेऽनुपपत्तिविरह इत्यत आह
यदिचेत्यादि । कृतिकर्मत्वमेव साध्यत्वाख्यकृतिविषयत्वमेव । अप्रकारत्वा-
दिति तदिच्छायाओदनभोजनसम्भवत्वित्याकारकत्वादिति शेषः । नचेति वाच्य-
मिति परेणान्वयः । ननु सनोयदि धात्वर्थप्रकारकेच्छावाचित्वं स्यात्तर्देय-
रोतिरूपपथते तदेव नु न सम्भवति तथासति भोजनोत्तरं गमनभयत्वित्यतीच्छाया
भोजनप्रकारकतया तदिच्छातात्पर्येण बुभुक्षते इतिप्रयोगः प्रसज्येतेत्यतआह ।
यत्रभोजनेत्यादि । कर्मत्वांशइति एतच्च ओदनं भोजनकर्मभवत्वित्यतीच्छाऽभिप्रा-

त्वादिप्रकारिका भुक्तौदनजन्यपुष्टित्वादिप्रकारिका चेच्छा तत्र बुभुक्षतइति प्रयोगस्य न प्रसङ्गः । मुख्यविशेष्यविशेषणतापन्नकर्मत्वांशोऽइच्छाप्रकारतायाएव सन्नप्रकृत्यर्थे भानोपगमादितिवाच्यम् भोजनंभवत्वित्यादि भोजनविशेष्यकेच्छादशायामपि बुभुक्षतइतिप्रयोगस्य सर्वसिद्धत्वात् । धात्वर्थविशेष्यकेच्छाबोधकताया सन्नप्रत्ययस्यावश्यमुपेयत्वात् । न च द्वयी व्युत्पत्तिरेवोपेयते एकव्युत्पत्त्यैव निर्वाहे व्युत्पत्तिद्वयकल्पने गौरवात्, अतएवच स्थित्यादिगोचरेच्छाया गृहादिविशेष्यकत्वस्योक्तरीत्या संभवेऽपि गृहं तिष्ठासतीत्यादयो न प्रयोगाः । भोजनप्रकारकौदनविशेष्यकेच्छाविशेषदशायां बुभुक्षतइति प्रयोगसत्त्वे तु वदेत्येताख्यविषयताया एव धात्वर्थे भानोपगमेन तस्य निर्वाहात् । नच धात्वर्थविशेष्यकेच्छायाः सन्नप्रत्ययार्थत्वे पाकं चिकीर्षति ओदनं बुभुक्षतइत्यादौ पाकौदनादेर्द्वितीयया कृतिभोजनादिकर्मत्वप्रत्यायनसंभवेऽपि पाकश्चिकीर्ष्यत ओदनोबुभुक्ष्यत इत्यादौ कर्माख्यातेन तत्प्रत्यायनानसंभवः तत्प्रकृतिभूतसन्नन्तधात्वर्थकृतिभोजनेच्छाकर्मत्वस्यैव तत्प्रत्ययेन बोध्यत्वात् प्रत्यायानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वात् इच्छाविषयत्वविशेषित कृतिभोजनादेशप्रकृत्याऽप्रतिपादनादिति वाच्यम् । कर्तृप्रत्ययस्थले सन्नप्रत्ययार्थेच्छाया धात्वर्थविशेष्यतया भानेऽपि कर्मप्रत्ययस्थले तस्या धात्वर्थविशेषणतया भानोपगमात् । चिकीर्ष्यतेपाकइत्यादौ इच्छाविशेषितकृत्यादेरेव सन्नन्तेन प्रतिपादनात्, तादृशकृत्यादिकर्मताया आत्मनेपदादिना प्रत्यायनसंभवात् । आख्याताद्युपस्थितवर्तमानत्वादेशप्रकृत्यादिविषयकेच्छा यत्र प्रकृत्यर्थः यत्रवेच्छाविषयकृतिस्तत्रोभयत्रैवेच्छायामन्वयः, प्रकृत्यर्थैकदेशेऽपि नीलतरो घटइत्यादिस्थले नीलरूपादौ तरवाद्यर्थातिशयान्वयानुरोधात् । न चैवं कर्मप्रत्ययस्थले पि कृतिविशेष्यैवेच्छा सना प्रत्ययतां, विशेषणीभवन्ती कृतिरेव कर्मत्वेनानीयताम् भवन्ती विशेषणीभूतेच्छायां वर्तमानत्वाद्यप-

यकम् न कर्तांश इति युक्तपाठः तत्र कर्मपदधात्वर्थपरम् कर्मत्वांश इति पाठे तु मतामन्वयेन भोजनप्रकारकेत्यनुपलोकग्रन्थो न सङ्गच्छते तत्र कर्मताया संसर्गतय मुख्यविशेष्यविशेषणतापन्नकर्मत्वांशोऽइच्छाप्रकारतायाएव सन्नप्रकृत्यर्थे इतिपदद्वय समानां कर्णमन्वयचेयम् । न च धात्वर्थविशेष्यकेच्छाधात्वर्थप्रकारकेच्छाव्याप्यगम्यनामित्याहुः कर्तुं नचद्वयीति । अतएवेति धात्वर्थप्रकारकेच्छायां सन्नप्रत्ययस्य धात्वर्थान्वयि विशेष्यत्वे द्वितीयार्थत्वस्य चानुपगमादेवेत्यर्थमनु कर्मप्रत्ययस्थले इच्छाया धात्वर्थैकदेशतया तत्रान्वये पदार्थैकदेशानन्वयनियममत्र इत्यत आह प्रकृत्यर्थैकदेशेऽपीति । कर्मत्वेनेति सदेति शेषः । वर्तमानत्वापरेति यतः न चादियोऽपर कर्तृत्वाद्भिन्न आख्यातायास्तदन्ययवदित्यर्थः

राख्यातार्थान्वयवदिति वाच्यम् । एकत्र विशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणत-
यान्वयोऽव्युत्पन्न इति प्रथमान्तार्थविशेषणकर्मत्वे इच्छायां विशेषणतयोप-
स्थितस्य धात्वर्थस्य विशेषणतयान्वयायोगात् । विशेष्यतया चान्वयस्याप्रसक्तत्वात् ।
धात्वर्थविशेषणतया इच्छाभानेपि तस्या वर्तमानत्वादिविशेष्यतयैव भानेनोक्तव्युत्प-
त्तिविरोधविरहात् । एवं धात्वर्थस्येतरविशेषणतयोपस्थितस्य स्वातन्त्र्येण कर्मता-
विशेषणत्वमयुक्ततममेव । प्रकृत्यर्थस्यैकदेशेऽपि प्रकृत्यर्थान्तर्गततया भासमानएव
प्रत्ययार्थान्वयदर्शनात्, नतु स्वातन्त्र्येण भासमाने इच्छारूपविशेष्यपारतन्त्र्येण कर्म-
त्वान्वयोपि इच्छया कर्मत्वान्वयेन दुर्घटः । विशेष्यान्वयिन्येव विशेषणस्य पार-
तन्त्र्येणान्वयस्य विशिष्टान्वयस्थले व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् ॥ अथास्तु विषयतारूपकर्मत्वे
चिकीर्ष्यतेपाक इत्यादाविच्छायास्तत्परतन्त्रकृतेष्वान्वयः । उभयत्रैव पाकादे-
र्विषयत्वात् । स्थित्यादिकर्मत्वाप्रसिद्ध्या च गृहंतिग्रास्यते इत्यादे-
रप्रसङ्गादिति चेत्, ओदनोपुशुक्ष्यते इत्यादौ का गतिः तत्रेच्छाकर्मताया
विषयतारूपत्वात्, भोजनादिकर्मतायाश्च तदन्यत्वात्, विशेष्योभवाद्विच्छान्वयिनि
कर्मत्वे भोजनाद्यन्वयायोग्यत्वेन विशिष्टान्वयासंभवात् । वस्तुतः पाकश्चिकीर्ष्यते इत्या-
प्राप्यगतिरेव । कृतिविशेषणतया पाकनिष्ठेच्छाविषयतायाः कृत्यविशेषणतया तन्नि-
ष्ठकृतिविषयतायाभिन्नतयेच्छान्वयिनो विषयत्वरूपकर्मत्वस्य कृत्यन्वयायोग्यत्वात् ।
यदिच विशेष्यान्वयिव्यक्तावेव तत्पारतन्त्र्येण विशेषणान्वयइति न नियमः अपितु
तदन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नएवेति । तथा च विषयतात्वावच्छिन्नस्योभयान्वययो-
ग्यतया न प्रकृतेऽप्यन्वयानुपपत्तिः । अतएवारुणयेत्यादावारुण्यनिरूपितसाध्यताया

। पाकश्चिकीर्ष्यते इत्यादौ धात्वर्थकृतेरिच्छाविशेषणतयोपस्थितायाः स्वातन्त्र्येण
कर्मत्वान्वयो न सम्भवतीत्याह एवमित्यादिना । कृतिविशेषणतयेत्यादि
विषयत्वसम्बन्धेन पाकस्य कृत्यंशे भानात् तस्यां विषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नपाक-
निष्ठ प्रकारतानिरूपितकृतिविषयतानिरूपकत्वं भवति तथा च पाके इच्छीयविषय
ता प्रकारतारूपा कृतिनिरूपिता पाकनिष्ठा न प्रकारता नञ् कृत्यंशे विशेषण
तया पाकस्याभानात् किंतु हेत्यत्वाख्या विलक्षणैवेत्यर्थः । तदन्वयितावच्छेदकेति
विशेष्यान्वयितावच्छेदकेत्यर्थः । अरुणयेत्यादि अरुणयापिक्तास्यैकहायन्या सो-

गोनिरूपितसाध्यताभिन्नत्वेऽपि न तृतीयार्थे विशिष्टान्वयानुपपत्तिः । तत्र परम्पर-
या विशेष्यान्वयिसोमक्रयव्यक्तेः परम्परया विशेषणान्वयिव्यक्त्यभेदवत् प्रकृतेऽपि
परम्परयोभयान्वयिकर्मव्यक्त्यभेदोऽक्षत एवेत्युच्यते तदा भोजनकृतिर्भवतु पाकश्च
भवत्वितिसमूहालम्बनेच्छामादाय पाकश्चिकीर्ष्यतइति प्रयोगस्य कालान्तरीयकृति-
विषयतामादाय दुर्वारतैव । विषयितासंबन्धेनेच्छाविशेषणीभूतकृतिव्यक्तिकर्मत्वान्वय
स्यैव तदिच्छान्वयिनि कर्मण्यन्वयान्नायमतिप्रसङ्ग इति चेत्तथापि तदिच्छाकाले
पाक इदानीं न चिकीर्ष्यतइति प्रयोगानुपपत्तिः । अन्वयितावच्छेदककृतिविषयता-
त्वकृतिगोचरवर्तमानेच्छाविषयतात्वावच्छिन्नाभावयोस्तदा पाकेऽसत्त्वात् । नच
वर्तमानकालावच्छिन्नकृतिविषयत्वत्वावच्छिन्नाभाव एव तत्र प्रतीयतेस पाकेऽवाधित
इति वाच्यम् । यद्यतीतेच्छाधीनपाककृतिरपि तत्र वर्तते तदा तादृशाभावस्यापि तत्र
वाधात् पाककृतीच्छायामसत्यामुक्तेच्छासत्त्वेऽपि च तथा प्रयोगात् । कृत्यसत्त्वेऽपि
पाककृतीच्छासत्त्वे तथा प्रयोगविरहात् कृतिविषयत्वाभावमात्रबोधस्य तत्राभ्युप-
गमासंभवाच्चेतिकर्मप्रत्ययस्थले इच्छाधात्वर्थविशेषणमेव । इदन्तु तत्त्वम् । कर्मप्रत्य-
यस्थलेऽपि धात्वर्थविशेषितैवेच्छा सन्प्रत्ययेन प्रत्याख्यते तत्कर्मत्वमेव कर्माख्यातार्थः
तच्च धात्वर्थकर्मतया तद्विषयत्वम् । ओदनकर्मभोजनं भवतु, पाकविषयककृतिर्भव-
त्वित्यादीच्छायां च पाकौदनादीनां तथेच्छाविषयतया तत्कर्मत्वमक्षतम् । गृह-

मन्त्रीजातीतिभूतौ तृतीयार्थः साध्यत्वं तच्च प्रयोग्यत्वापरपर्यायम् तस्य सोम
कर्मकक्रयणेऽश्रयः तथाचाऽऽरुण्यादिविशिष्टगोनिरूपितसाध्यतापरसोमकर्मकक्र-
यणानुकूला भावना प्रतीयते तत्र विशिष्टान्वयमहिम्नाऽऽरुण्यादेरपि सोमक्रयणेऽ
श्रयो भवति सच न साक्षात् सम्भवति आरुण्यस्यामूर्तत्वात् किन्तु गोरूपद्रव्य
पमिच्छेदद्वारा एवआरुण्यनिरूपिता साध्यता गोपरिच्छेदद्वारा गोनिरूपिता सा-
ध्यता साक्षादेवेत्युभयोर्भेदेऽपि साध्यताश्रयक्रयणव्याक्तेरवयवानुपपत्तिस्तथा प्रकृ-
तेऽपीति भावः । परम्परयाविशेष्यान्वयीति साध्यताद्वारा गोसम्बन्धीत्यर्थः । पर-
म्परयाविशेषणान्वयीति स्वाश्रयगोसाध्यताद्वाराऽऽरुण्यादिसम्बन्धीत्यर्थः ।
तदिच्छाकाले भोजनकृतिर्भवतु पाकश्चभवत्वित्यौच्छाकाले ।
तादृशाभावस्यापि वर्तमानकालावच्छिन्नकृतिविषयतात्वावच्छिन्नाभावस्या-
पि । तत्रवाधादिति पाकेवाधादनुपपत्तिरित्यर्थः । तथाप्रयोगादिति पाक-
इदानींनचिकीर्ष्यते इत्यादिप्रयोगस्य ग्रामाणिकत्वादित्यर्थः । तथाप्रयोगविरहा-
दिति पाकइदानीं नचिकीर्ष्यते इत्यादि प्रयोगविरहात् । तद्विषयत्वमिति
इच्छीयधात्वर्थनिष्ठविषयतानिरूपितकर्मत्वनिष्ठविषयतानिरूपितविषयत्वविशेष-

स्थित्यादीच्छायां गृहादेः स्थित्याधारत्वादिनेव विषयत्वमिति न गृहादेस्तिष्ठासा-
दिकर्मत्वम् । अतएव यदोदनव्यक्तिकर्मकभोजनमप्रसिद्धमथच भोजनकर्मतया तदिष्टं
तत्रायमोदनो बुभुक्ष्यतइत्यादेः दर्शनादिविषयत्वेन गगनादिगोचरेच्छास्थले च गगनं
दिदृक्षतइत्यादेश्च प्रयोगस्य नानुपपत्तिः । नवा ओदनादिरूपकर्ममात्रोपरागेण यत्र
भोजनादीच्छा दैववशेन च तद्भोजनादिकं विपादिकर्मकमपि तत्र विपं बुभुक्ष्यत-
इत्यादयः प्रयोगाः । कर्तृप्रत्ययस्थलेऽचि च तादृशविषयत्वरूपं कर्मत्वमेवेच्छाविशे-
षणतया भासते न तु धात्वर्थकर्मत्वम् । धात्वर्थविशेषणतया तत्पदार्थकर्मत्वविशिष्ट-
भोजनादिनिरूपितविषयिताया नियमतइच्छायां भानोपगमेनोक्तस्थले विपं बुभुक्षते
चैत्रइत्यादिप्रयोगवारणेऽपि गगनंदिदृक्षतेचैत्रइत्यादिप्रयोगस्य दुरुपपादत्वात् । इद-
न्तु बोध्यम् । सन्प्रतिपाद्येच्छायां धात्वर्थकृतिभोजनादेः केवलविशेष्यतासंबन्धेन
न विशेषणत्वम् तथासति परकर्तृकृतिभोजनादिगोचरेच्छावति अयं चिकीर्षति
बुभुक्षतइति प्रयोगप्रसङ्गात्, किन्तु विशेष्यता समानकर्तृत्वोभयसंबन्धेनैव, उक्ताति-
प्रसङ्गवारणायेच्छासमानकर्तृत्वेऽपि सन्प्रत्ययवाच्यतां स्वीकृत्य क्रियायां तदन्वयो-
पगमो न साधीयान् इच्छान्तरसमानकर्तृकत्वमादाय दर्शितस्थलेऽतिप्रसङ्गादव-
स्थ्यात् । स्वसमानकर्तृकत्वस्य वाच्यत्वे तत्तदिच्छारूपपदार्थानामननुगमेन व्युत्प-

रूपमेवकर्मत्वमिति पर्यवसितम् । नवेति प्रयोगादित्यनेन सम्बध्यते । इच्छा-
विशेषणतयेति निरूपकत्वसम्बन्धेनेतिशेषः । भानोपगमेनेति तथाच विषकर्म-
कत्वविशिष्टभोजननिरूपितविषयिता विषभोजनेच्छायामेवास्ति नत्योदनभोजने
च्छायामतः प्रकृते विपंबुभुक्षते इत्यस्यनापत्तिरित्यर्थः । दुरुपपादत्वादिति गगन-
कर्मकत्वविशिष्टदर्शनविषयिताया भानासम्भवाद् गगनकर्मकत्वविशिष्टदर्शनस्या-
प्रसिद्धरतइच्छान्वयिविषयत्वरूपमेवकर्मत्वम्याच्यमितिभावः । सम्बन्धेनवेति वि-
शेषणत्वमितिपूर्वेषणान्वयः । इच्छा इच्छासमानकर्तृकत्वञ्च द्वयमपिसन्प्रत्ययार्थः तत्रे-
च्छाऽऽख्यातायांश्रयत्वादावन्वेति इच्छासमानकर्तृकत्वञ्चसन्प्रकृतिधात्वर्थेऽन्वेति
तथाच चञ्चोयुभुक्षतेइत्यादौ इच्छासमानकर्तृकभोजनेच्छाश्रयश्चप्रतिबोधइत्युपगन्तु-
मतंस्पष्टयितुमर्ह उक्तातिप्रसङ्गवारणायेति । व्युत्पत्त्यनुपपत्तिः शक्तिग्रहानुप-
पत्तिः । इच्छाकर्मत्वेनेत्यादि तृतीयादयंवेतिप्रत्ययार्थकम् । परकीयतीत्येतद्धटक-
पाकादिपदरूपंयत्कृदन्तं सत्कर्मवाचकतण्डुलादिपदादपि नद्वितीयाऽतस्तण्डुलस्य-
पाकीयत्येवतत्रप्रयोग इत्याह कृदन्तकर्मत्वविवक्षायामिति । प्रकृतिवच्चकारकमि-

न्यनुपपत्तिः नच समानकर्तृकत्वस्य संबन्धत्वोपगमे तत्र शक्तिग्रहकानुशासनविरोका-
यतो धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायावेति, सन्त्ययकमूत्रं सनः समानकर्तृ-
कत्वार्थकतां न प्रतिपादयति तस्य हीच्छाकर्मत्वेन तत्समानकर्तृत्वेन च स्वार्थपरा-
द्धातोरिच्छारूपार्थं सन् भवतीत्येवार्थः इच्छाधात्वर्थयोः संसर्गतया समानकर्तृकत्व-
विवक्षायापि समानकर्तृकत्वोपरकार्यपरत्वं धातोर्निर्वहतीतीच्छामात्रे शक्तिग्राहकं
तत्सूत्रमिति ॥ सुवन्तोत्तरेच्छार्थविहितक्यचकाम्यजन्तस्य धातोरिच्छार्थकतया सन्त्य-
ययान्ताविशेषेऽपि सन्नन्तधातुवन्नसकर्मकता । तदन्तर्गतमातिपदिकस्यैव कर्मबो-
धकतयेच्छायाः कर्माकाङ्क्षाविरहात् नच पुत्रीयति पुत्रकाम्यतीत्यादौ वयनादिप्रकृ-
त्यर्थपुत्रादेः क्रियात्वाभावेनाकर्तृकत्वेऽपि आत्मनः पाकमिच्छति पाकीयतीत्यादौ
प्रकृत्यर्थपाकादेः सकर्मकतया सन्नन्तसमुदायवत् वयजन्तपाकादिसमुदायस्य सकर्म-
कताया दुर्वारतया तण्डुलं पाकीयतीत्यादिप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । कृपातुं ममा-
नार्थयतेरिव सन्नन्तसमानार्थकस्य वयजन्तादेरपि कर्मताबोधकमुपसाकाङ्क्षत्वानुप-
गमेन तथा प्रयोगामसङ्गात्, कृदन्तकर्मत्वविवक्षायां तु पष्ठ्या धाधाद् द्वितीयाया
अप्रसक्तेश्च । नच धात्ववयवकृद्योगे कर्तृकर्मणोः कृनीत्यस्य द्वितीयाबाधकत्वे कंस-
कर्मकवधमाचष्टे कंसं धातयतीत्यत्र द्वितीया न स्यात् कंसस्याख्यानकर्मत्वायोगेन
वधकर्मतयैव तदुत्तरं द्वितीयासमर्थनादिति वाच्यम् कृदन्तोत्तरं यत्राख्यानार्थं णिच्
तत्र प्रकृतिवच्चकारकमित्यनेन कृदन्तकारकस्य ण्यन्ततत्प्रकृतिप्रतिपाद्यक्रियाकार-
कतुल्यत्वातिदेशात् राजानं गमयति सूर्यमुद्रमयतीत्यादौ ण्यन्तधातुयोगे यथा प्रकृ-
त्यर्थक्रियाकर्तुः कर्मत्वं तथा कृदन्तोत्तरणिच्प्रयोगेऽपीत्याख्येयगत्युद्गत्यादिकर्तुः
कर्मतया तदुत्तरं द्वितीयेति ण्यन्तधातुयोगे यथा प्रकृतेः कर्मणो द्वितीयान्तता तथा
णिच्प्रत्ययान्तकृदन्तकर्मणोऽपीति लाभात् कृदन्तकर्मणः कंसादेर्द्वितीयोपपत्तिः ।

त्यनेनेति आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्चकारकमि-
त्यनुशासनेनेत्यर्थः । कृदन्तकारकस्य कृदन्तार्थस्य यत्कारकतस्य । ण्यन्तधातुयो-
गेययेत्यादि गमयति देवदत्तोयज्ञदत्तमित्यादौ गमनक्रियाकर्तृयज्ञदत्तयाचकपदा-
ध्यागतिबुद्धीति सूत्रेण द्वितीयाभवतित्येत्यर्थः । आख्येयेत्यादि आख्यानकर्मोभूतीयो
गत्युद्गत्यादिस्तत्कर्तृराजसूयादिरित्यर्थः । कर्मतयेति निरुक्तातिदेशिककर्मतयेत्यर्थः
। द्वितीयेतीति एतदग्रे अतएव पूरणोपम इति शब्दोवा तदर्थकः । धात्वेकदेश-

स्यनुपपत्तिः नच समानकर्तृकत्वस्य संबन्धत्वोपगमे तत्र । यतो धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायावेति, सन्नत्ययकसूत्रं सनः समानकर्तृकत्वार्थकतां न प्रतिपादयति तस्य हीच्छाकर्मत्वेन तत्समानकर्तृत्वेन च स्वार्थकतादातो रिच्छारूपार्थं सन् भवतीत्येवार्थः इच्छाधात्वर्थयोः संसर्गतया समानकर्तृकत्वविवक्षायामपि समानकर्तृकत्वोपरकार्यपरत्वं धातोर्निर्वहतीतीच्छामात्रे शक्तिप्राप्तं तत्सूत्रमिति ॥ सुवन्तोत्तरेच्छार्थविहितक्यचकाम्यजन्तस्य धातो रिच्छार्थकतया सन्नत्ययान्ताविशेषेऽपि सन्नन्तधातुवन्नसकर्मकता । तदन्तर्गतमातिपदिकस्यैव कर्मणे धकतयेच्छायाः कर्माकाङ्क्षाविरहात् नच पुत्रीयति पुत्रकाम्यतीत्यादौ क्यजादिभ्यर्थापुत्रादेः क्रियात्वाभावेनाकर्तृकत्वेऽपि आत्मनः पाकमिच्छति पाकीयतीत्यादि प्रकृत्यर्थपाकादेः सकर्मकतया सन्नन्तसमुदायवत् क्यजन्तपाकादिसमुदायस्य सकर्मकताया दुर्वारतया तण्डुलपाकीयतीत्यादिप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । कृधातुसम्भारार्थेतेरिव सन्नन्तसमानार्थकस्य क्यजन्तादेरपि कर्मताबोधकमुपसाकाङ्क्षत्वानुपगमेन तथा प्रयोगाप्रसङ्गात्, कृदन्तकर्मत्वविवक्षायां तु पृष्ठ्या वाधाद् द्वितीयाक भ्रमसक्तेश्च । नच धात्ववयवकृद्योगे कर्तृकर्मणोः कृतीत्यस्य द्वितीयाबाधकत्वे कंसकर्मकवधमाचष्टे कंसधातयतीत्यत्र द्वितीया न स्यात् कंसस्याख्यानकर्मत्वायोगेन वधकर्मतयैव तदुत्तरं द्वितीयासमर्थनादिति वाच्यम् कृदन्तोत्तरं यत्राख्यानार्थं किञ्च तत्र प्रकृतिवच्चकारकमित्यनेन कृदन्तकारकस्य ण्यन्ततत्प्रकृतिप्रतिपाद्यक्रियाकृतकृत्यत्वातिदेशात् राजानंगमयति मृग्यमुद्रमयतीत्यादौ ण्यन्तधातुयोगे यथा प्रकृत्यर्थक्रियाकर्तुः कर्मत्वं तथा कृदन्तोत्तरणिच्प्रयोगेऽपीत्याख्येयगत्युद्गत्यादिकर्तृकर्मतया तदुत्तरं द्वितीयेति ण्यन्तधातुयोगे यथा प्रकृतेः कर्मणो द्वितीयान्तता तथा णिच्प्रत्ययान्तकृदन्तकर्मणोऽपीति लाभात् कृदन्तकर्मणः कंसादेर्द्वितीयोपपत्तिः ।

त्यनेनेति आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्चकारकमित्यनुशासनेनेत्यर्थः । कृदन्तकारकस्य कृदन्तार्थस्ययत्कारकतस्य । ण्यन्तधातुयोगेयत्वेत्यादि गमयतिदेवदत्तोयशदत्तमित्यादौ गमनक्रियाकर्तृयशदत्तवाचकपदोपयानतिशुद्धीतिसूत्रेणद्वितीयाभ्यवर्तितयेत्यर्थः । आख्येयेत्यादि आख्यायनकर्मीभूतोयोगत्युद्गत्यादिस्तत्कर्तृराजसूयादिरित्यर्थः । कर्मतयेति निरुक्तातिदेशिककर्मतयेत्यर्थः । द्वितीयेतीति पतदग्रे अतइति पूरणोपपन्न इतिशब्दोवा तदर्थकः । धात्वेकदेशः

विवक्षायां, तण्डुलस्यपाकीयतीतिप्रयोग इष्यतएव कारकविभक्त्यर्थस्य वृत्त्ये-
 कदेशेनाप्यन्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् । सम्बन्धविवक्षायां च न तथा प्रयोगः । वस्तुतः
 तथाप्रयोग इष्यतएव । नच तत्र वृत्त्येकदेशेन पष्ठार्थान्वये
 प्रतियोगिपदादन्यद्वदन्यत्कारकादपीतिव्युत्पत्तिविरोध इति वाच्यम्, तादृशव्युत्प-
 लेभेदान्वयस्थलएव स्वीकारात् । वृत्त्येकदेशेन भेदान्वये वाचकाभावात् अतएव ऋ-
 ऋस्य राजमातङ्गा इत्यादिप्रयोगो नेष्यते इष्यते च पितुः स्वर्गकाम इत्यादिप्रयोगः ।
 नच कारकपदप्रतियोगिपदयोर्भेदनिवेशनमफलमिति वाच्यम् तन्निवेशस्य दृष्टान्त-
 यथा प्रतियोगिपदार्थस्य कुत्रापि अभेदान्वयो न भवति तथा
 वृत्त्येकदेशेनान्यपदार्थस्येत्यर्थे तात्पर्यादिति ध्येयम् । अभेदविवक्षायां पण्डितं पुत्री-
 रिति प्रवीरं पुत्रकाम्यतीत्यादिप्रयोगाभाववत् परपुत्रादिगोचरेच्छावति पुंसि पुत्री-
 रीतीत्यादयो न प्रयोगाः । सुपभात्मनः कर्वाजित्यादिना इच्छाकर्तृसम्बन्धि-
 पदिच्छाकर्म तद्वोधकमुबन्तात् क्यच्चाकर्म्यचोर्विधानात् । संबन्धित्वं च सम्बन्धि-
 त्वेन भातत्वन्यथा यस्येच्छाकर्तुः पुत्रोऽसिद्धस्तस्यापि स्वीयत्वेन पुत्रेच्छादशायां
 पुत्रीयतीत्यादिप्रयोगस्य सर्वसिद्धस्यानुपपत्तेः । उक्तस्थले पुत्रीयतीत्यादिवाक्यस्य
 मामाण्यवारणाय च क्यजाद्यर्थेच्छायां पुत्रदेर्विपरित्यक्तत्वात् न सम्बन्धः किन्तु
 स्वांशे भासमानसंबन्धस्य प्रतियोगितया यो विषयस्तादृशपुरुषवृत्तित्वसहितमित्यु-
 पेयम् । स्वसंबन्धस्य क्यजाद्यवाच्यत्वेऽप्युक्तसंबन्धेनैवेच्छायां सुबन्तार्थस्यान्वय इति

कर्मत्वाभ्ययविषयक्षायार्कर्मणिपुत्रीभवतीत्याह तथाविवक्षायामिति । यदन्यत्कारका-
 दपीति पतदभेदवृत्तिशब्देकदेशार्थे न तस्यान्यय इष्यते इत्यस्तिपाठः । भेदनिवे-
 शनमफलमिति वृत्त्येकदेशेऽभेदेनेतरपदार्थान्वयो न भवतीत्युक्त्या निरूपकात्म-
 कप्रतियोगिपदार्थस्य कारकस्यच भेदान्वयबोधे यवसाकाङ्क्षस्यान्वयेवाधकाभा-
 वादितिभावः । उक्तव्युत्पत्तिविरोधात् पण्डिताभिन्नपुत्रविषयकेच्छावानित्यर्थे पण्डि-
 तपुत्रीयतीतिप्रयोगो न भवतीत्याह अभेदविवक्षायामिति । सम्बन्धित्वञ्चेति सुपभा-
 त्मनः क्यजितिसुत्रार्थघटकमितिशेषः । भातत्वानुक्तोदोषमाह अन्यथेति । उक्त-
 स्थल इति च तस्यपुत्रोभषत्वतीच्छाया मैत्रे सत्त्वस्थले । स्वांश इत्यादि पुत्रांशे भास-
 मानोय इच्छाकर्तृसम्बन्धित्वरूपः सम्बन्धस्तत्प्रतियोगित्वं विशिष्टो यो विषय इत्यर्थः
 । चैत्रे ममपुत्रोभषत्वतीच्छासत्त्वे चैत्रः पुत्रीयतीतिप्रयोगो भवति साचेच्छा चैत्रसम्ब-
 न्धित्वप्रकारिका पुत्रविशेष्यकाऽते पुत्रांशे भासमानो यो जन्यत्यादिरूपः सम्बन्धस्त-
 त्प्रतियोगित्वं चैत्रेऽक्षतनतूळस्थले मैत्रेपीतिभावः । सहितमिति सहित इत्युक्तः
 पाठः तस्य सम्बन्ध इत्यनेनान्वयः अथवाकसहितं विषयत्वं सम्बन्ध इति सगमनी-

व्युत्पत्तिप्रदर्शनायैव सूत्रआत्मनइत्युपात्तम् । आत्मनइति पप्रचर्यसंबन्धश्च न, धातोः कर्मण इत्यादिसूत्रानुवृत्तायामिच्छायामन्वेति, अव्यावर्तकत्वादुक्तार्थलाभाप्रयोजनकत्वात्, अपितु सुप्र इत्यर्थं सुवन्तादित्यत्र, सचेच्छाकर्तुः संबन्धितयेच्छाविषयत्वम् एवंचेच्छाकर्मणः सुवन्तादिच्छाकर्तुरिच्छायामिति वृत्तावपीच्छाकर्तुःसुवन्तादित्येव योजना कार्या यथाश्रुते दर्शितानुपपत्तेरिति ध्येयम् । भृत्यं पुत्रीयतीत्यादावाचारार्थविहितव्यञ्जन्तस्य सकर्मकत्वं युज्यतएव तथाहि तमिवाचरतीत्यर्थं उपमानवाचिनः क्यच् विहितः तमिवाचरतीत्यस्य तत्तुल्यं जानातीत्यर्थः आचारपदस्य व्यवहारमूलज्ञानपरत्वात् । तुल्यतयाज्ञानं च वयजर्थः तच्च सकर्मकमेव तत्र तुल्यत्वे प्रतियोगितया पुत्रादेरन्वयः । पुत्रादिपदमेव वा गौण्या पुत्रादितुल्यपरम् ज्ञानमात्रं वयजर्थस्तत्र च स्वाभेदावगाहित्वसंबन्धेन पुत्रादितुल्यस्यान्वयः । नचैवं पुत्रादिपदमुपमेयार्थकमेव न तूपमोनार्थकमिति कथमुपमानादाचारइत्यनेन तदुत्तरं विधानं सङ्गच्छत इति वाच्यम् । पुत्रादिपदस्य तुल्यार्थकत्वेऽपि तुल्यत्वप्रतियोगितयानुपपन्नार्थकत्वात् । अतएव तस्यकर्मवाचकत्वं पुत्रादितुल्यस्याचारकर्मत्वात् सम्यगुपपन्नं पूर्वमते उपमानपदस्य कर्मवाचकत्वमाचारकर्मविशेषणतुल्यताप्रतियोगिवोधकत्वरूपं बोध्यम् । अतः पुत्रमिवाचरतीत्यस्य पुत्रं यथा व्यवहरति तथ व्यवहरतीत्येवार्थः, व्यवहारश्च प्रतिपाल्यत्वादनतानं प्रतिपालनादिरूपोव्यापारो वा एवंच पुत्रीयतीत्यस्य पुत्रकर्मकव्यवहारतुल्यव्यवहारतत्त्वर्थः । मुखचन्द्रादेर्वैधा स्वजन्माढादस्य तुल्यतयोपमानोपमेयभावस्तथा पुत्रभूतारपि स्वकर्मकव्यवहारतु-

यम् । सुप्रइत्यर्थइति सुप्रइत्यस्य सुवन्तादिति योऽस्तद्वचकसुवन्ते इत्यर्थः । विषयत्वमिति तथाच इच्छाकर्तृसम्बन्धि र्निच्छाकर्मे तद्वोधकसुवन्तात्क्यजिति सूत्रार्थं सम्पन्नः । इत्येवयोजनेति तत्रापि षष्ठ्यर्थं सम्बन्धमवेत्यत उकार्थेऽप्यपर्यवसानमित्यर्थः । सकर्मकमेवेति तथाच षष्ठ्यविशेष्यकपुत्रतुल्यत्वप्रकारज्ञानाभ्यस्त्युक्तवाक्याद्व्योह । स्वाभेदावगाहीति त्वपदे पुत्रतुल्यार्थकम् पुत्रतुल्योऽनृत्यइतिज्ञानेपुत्रतुल्यस्वाभेदावगाहित्वमक्षतमेव ननुपमेयोनाम तुल्यत्वाश्रयः तथाच पुत्रपदस्य पुत्रतुल्यार्थकत्वे तस्योपमेयवाचकतया न क्यच्संबन्धतीत्यादीकते नचैवमिति । तस्य पुत्रपदस्य । कर्मवाचकत्वमिति पुत्रादितुल्यो नृत्यादिरेवेति पुत्रादितुल्यार्थकत्वे कर्मभूतनृत्याद्यर्थकत्वमपि प्राप्तेव आवश्यकञ्च कर्मादिवाचकत्वम् उपमानादाचारे इत्यनेन उपमानात्कर्मण सुवन्तादाचारेऽर्थेऽप्यज्जिधानादिति भावः । पूर्वमते पुत्रतुल्यत्वप्रकारकत्वविशेष्यकबोधोपगमपक्षे । उपमानपदस्य पुत्रादिपदस्य । आचारकर्मत्वादि । तथाचाचारकर्मनृत्यादि

त्यतया स इति पुत्रपदस्योपमानवाचिता आचारनिष्ठसादृश्यप्रतियोग्याचारकर्म-
वाचिता च । आचारसदृशाचार एव क्यचोऽर्थः प्रथमाचारे कर्मतासंबन्धेन पुत्रा-
देरन्वयः अमाद्यन्तात् कथञ्चत्ययविधानेऽपि धात्ववयवतया लुप्तस्यामादेर्निघमेना-
नुपस्थितेः कर्मत्वस्य सम्बन्धतया भानमुपेयते । यथा राजपुरुष इत्यादिसमासरू-
पमातिपदिकावयवतया लुप्तपष्ठ्यादिप्रतिसंधानानियमाद्विभक्त्यन्तार्थविशिष्टे पूर्व-
पदलक्षणोपेयते । द्वितीये आचारे भृत्यस्य कर्मतया क्यजन्तस्य सकर्मकत्वमिति ॥
कुट्यां प्रासादीयतीत्यादावाधाररूपोपमानवाचिसप्तम्यन्तोत्तरविहितक्यजन्तस्य न
सकर्मकता तत्र च प्रासादाधिकरणकाचारतुल्याचार क्यजन्तार्थः स चावस्थानरूप
एवेत्यकर्मक इति कुट्यास्तत्राधिकरणतया ततः सप्तम्येव । अवस्थानयोः साम्यं
चैकजातीयसुखजनकत्वादिना अविशेषज्ञानविषयत्वेन वा ॥ हंस इवाचरति हंसा-
यते हंसतीत्यादायुपमानवाचिकर्तृवाचकपदोत्तरविहितक्यजन्तक्रियन्तधातुरप्यकर्म-
कस्तत्र हंसादिकर्तृकाचारतुल्याचारस्य गमनादिरूपस्य क्यजन्ताद्यर्थत्वेऽपि गम्या-
दिप्रतिपाद्यतावच्छेदकसंयोगादिरूपफलानवच्छिन्नस्यैव तदर्थत्वोपगमात् । शब्द-
ज्ञानादिरूपसविषयकव्यापारात्मकस्याचारस्य क्वचित्तदर्थत्वेऽपि विषयरूपकर्माव-
रुद्धस्यैव तस्य तदर्थत्वोपगमात् । कर्मावरुद्धस्य च कर्मान्वयनिराकाङ्क्षत्वादित्या-
दिकं स्वयमूहम् । कृत्यर्थकधातुयोग इष्टसाधनत्वादिज्ञानविशेष्यताप्रयोज्यसाध्यता-
ख्यविषयताविशेष एव कर्मत्वं द्वितीयादेरर्थः, नतु विषयतामात्रम् यत्र ध्वं
करोतीति प्रयुज्यते तत्र कपालं करोति, जलाहरणं करोतीत्याद्यमयोगात् । अथ
काशान् कटं करोति, काष्ठं भस्म करोतीत्यत्र काशकाष्ठादिपदोत्तरद्वितीयानुप-
पत्तिः तत्र कृतिनिरूपितोक्तविषयताविरहादिति चेदुपादानीयविलक्षणविषयतापि

विशेषणं यत्पुत्रतुल्यत्वं तत्प्रतियोगि पुत्रवाचकत्वमित्यर्थः । पूर्वपदलक्षणोपेयत इति
नतु विभक्त्यर्थः स्वातन्त्र्येण भासते तथाऽप्रापि विभक्त्यर्थः न स्वातन्त्र्येण
भासते किंतु सम्बन्धतयेत्यर्थः । कुट्याप्रासादे इवाचरतीत्यर्थेऽधिकरणाच्चेति-
यक्तव्यमिति यात्तिकचिद्विहितक्यजन्तस्यले उपमेयवाचकपदोत्तरसप्तमीमुपपादयति
कुट्यामित्यादिना । फलानवच्छिन्नस्यैवेति हंसकर्तृकव्यापारसदृशव्यापारस्य
क्यजन्ताद्यर्थत्वादित्यर्थः एवञ्च फलावच्छिन्नव्यापारस्यावोधनात् सकर्मकत्व-
मिति । ननु आचार्योयते इत्यादौ आचार्यकर्तृकाचारसदृशाचारस्य क्यज-
न्ताद्यर्थत्वं तत्रचाचार उपदेशरूपः उपदेशश्च सकर्मकपद धर्ममुप-
दिशतीत्यादिप्रयोगात् एव पण्डितायते इत्यत्र पण्डितकर्तृकाचारसदृशाचारस्य
क्यजन्ताद्यर्थत्वं तत्रचाचारो ज्ञानरूपः सकर्मकपदेत्यत आह शब्दज्ञानादीत्यादि

द्वितीयार्थः॥ सा च द्वितीयान्तरोपस्थाप्यसाध्वीयविषयताविशिष्टायामेवकृता-
वन्वेति अतः कटादिरूपकर्मान्तरासमभिव्याहारेण काशान्करोतीत्यादयो न
प्रयोगाः । अथैवमपि काष्ठं भस्म करोति, दुग्धं दधि करोतीत्यादौ काष्ठदुग्धादेः
कर्मत्वानुपपत्तिः तस्य भस्मदध्याद्युपादानताविरहात् । काष्ठदुग्धादिनाशानन्तरमेव
तदारम्भकपरमाणुभिर्भस्मदध्याद्यारम्भादुत्पत्त्याश्रयस्यैवोपादानत्वात् विभिन्नकाली-
नयोश्चाधाराधेयभावविरहात्, कारणस्यैवोपादानत्वमिति नियमाच्च । नच परिणा-
मवादविद्वेषिणां नैयायिकानां काष्ठादेर्भस्मादिरूपद्रव्यान्तरकारणत्वमपितु प्रतिब-
न्धकत्वमेव द्रव्यवति द्रव्यान्तरानुत्पत्तेरिति चेन्न, कर्म हि त्रिविधं भवति । प्राप्यं प्रकृति-
विकृती च ॥ तत्र प्राप्यं कर्म क्रियाजन्यफलशालि क्रियाविषयश्च, गम्यादेर्गामादि
ज्ञानादेर्विषयश्च । क्रियानिष्पाद्यं यत्प्रकृतिरूपम् यथा पाकादेरोदनादि यथा वा
कृतैर्मत्स्यादि कटादि च । प्रथमे तण्डुलादिरूपपूर्वद्रव्यं विनाशयौदनादेर्निर्वर्तनम् ।
द्वितीये घृष्णादिरूपपूर्वद्रव्यमविनाश्यैव संदर्भादिरूपविशेषणनिष्पादनेन विशिष्टस्य
माल्यादेर्निर्वर्तनम् । तृतीये च काशादिरूपपूर्वधर्मिणमविनाश्य तत्रैव कटादिरूपध-

अयमाशयः उक्तस्थले न केवलः शब्दभाषारः किन्तु धर्मापदेशात्मकः सच धर्म-
बोधकशब्दरूपस्य एवैव कर्मायुक्तस्य कर्मान्वयाकाङ्क्षाभावात् सकर्मकत्वम्
पूर्वपरत्रापि न, केवलज्ञानभाषारः किन्तु धर्मादिविषयकज्ञानमतः कर्मायुक्त-
तया न कर्मान्वयाकाङ्क्षेत्यतो न सकर्मकत्वमिति । साध्वीयविषयतेति साध्य-
निष्ठसाध्यसंवाक्यविषयतेत्यर्थः । कृतावन्वेतीति तथाच काशान्करोतीत्यतः
काशीपादानककटसाध्यककृतिमानितिबोधः । तदारम्भकपरमाणुभिः काष्ठ-
दुग्धाधारम्भकपरमाणुभिः । उत्पत्त्याश्रयस्यैवेति कपालेघटउत्पद्यते इत्यादिव्यव-
हारात् अवच्छेदकतासम्बन्धेनोत्पत्तिः कपालेवर्तते इत्युपपादितमस्माभिः प्रागेव ।
परिणामवादिनां सांख्यानां मते काष्ठस्यैव परिणामविशेषोभस्म दुग्धस्यैव च परि-
णामोद्धीत्यतस्तन्मते नानुपपत्तिरत आह परिणामवादविद्वेषिणामिति । प्रतिबन्ध-
कत्वमेवेति जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नमिति समवायेनद्रव्यत्वेन प्रतिबन्धकत्वात् । तत्र
द्रव्यत्वस्य नित्यानित्यवृत्तितया प्रतिबन्धयतानवच्छेदकत्वात् जन्यत्वस्यप्रवेशः
कपालादौसमवायेनघटाश्रये पाकरूपोत्पत्त्युपपत्त्यर्थं द्रव्यत्वस्यच प्रतिबन्धयतान-
वच्छेदकतयाप्रवेशः नच प्रागभावेनैवनिर्वाहे किमित्युक्तप्रतिबन्धकत्वमङ्गीकार्यमिति
वाच्यम् यत्र सद्घटनाशानन्तरं तदारम्भककपालाभ्यामेव घटान्तरमुत्पद्यते तत्र
पूर्वघटोत्पत्तिद्वितीयक्षणे घटान्तरानुत्पत्तिरुक्तप्रतिबन्धकत्वकल्पनादृते नोपपद्यते
तत्र कारणीभूततत्तत्प्रागभाषकपालसंयोगादीनां सत्त्वादतः प्रागभावकारणत्ववा-
दिभिरप्युक्तप्रतिबन्धकत्वमवश्यम्भाष्यमिति बोध्यम् । क्रियानिष्पाद्यमित्यादि
अत्र प्रकृतिविचारानन्तरं विकृतिविचारोबोध्यः । संदर्भादिरूपेति संग्रथ-

मिनिष्पादनम् क्रियया ईदृशं च कर्म प्रकृतेरसमभिव्याहारस्थले निर्वर्त्यमुच्यते । तण्डु-
लानोदनं पचति, कुमुमानि स्रजं कराति, काशान् कटं करोतीत्यादौ प्रकृतिसमभि-
व्याहारस्थले निर्वर्त्यते निष्पाद्यते यदिति व्युत्पत्त्या यद्यप्योदनादेरपि निर्वर्त्यतास्ति
तथापि तद्व्यावृत्तमेव पारिभाषिकं निर्वर्त्यत्वम् । तदुक्तप्रभियुक्तैः “सती वाऽवि-
द्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी । यस्य नाधीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षत
इति” । यस्य विकृतिकर्मणो नाधीयते न प्रयुज्यत इत्यर्थः । एवं च तत्र तत्रोदनादे-
र्विकार्यकर्मण्येवान्तर्भावः । तदुक्तम् “क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।
दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते ॥ यदसज्जायते पूर्वं जन्मना यत्प्रकाशते ।
तन्निर्वर्त्यं विकार्यं च कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् । प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किञ्चित्काष्ठादि

नादिरूपेत्यर्थः । प्रकृतेरसमभिव्याहारस्थले ओदनं पचति स्रजं करोति कटं करोती-
त्यादौ । कारिकाविवृणोति यस्येत्यादि तथाचोक्तहरिकाया अयमर्थः । ‘यस्य’
‘प्रकृतिभूतकर्मणः’ ओदनादेः कुण्डलादेर्या ‘प्रकृतिः’ समवायिकारणं ‘सती वा’ का-
‘रिणी’ यत्पत्तिमाकृष्टेण विद्यमानमपि तण्डुलादिकम् ‘विद्यमाना वा’ कुण्डलादिकार्यं
समये-विद्यमानमपि कनकादिकं नाधीयते, न प्रयुज्यते ‘तस्य’ कर्मणः निर्वर्त्यत्वं
प्रचक्षते, इति । नन्वेवं तण्डुलानोदनं पचति क्षीरणं कटं करोतीत्यादौ समवायिकारण-
तण्डुलादिवाचकपदसमभिव्याहारे ओदनादेः कस्मिन्नन्तर्भावोऽत आह एवञ्चेति
। विकार्यकर्मण्येवान्तर्भाव इति अत्रेदमवधेयम् हरिभिः प्राप्यनिर्वर्त्यविकार्यञ्चेति
त्रिविधकर्म उक्त्वा प्राप्यलक्षणं क्रियाकृतविशेषाणामिति कारिकाया प्रदर्शितम्
निर्वर्त्यविकार्ययोर्मध्ये तु पक्षद्वयं प्रदर्शितम् तत्रैकः पक्षः सती वा विद्यमाना-
वेत्येककारिकासहितेन प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्यं कैश्चिदव्ययेति कारिकाभेदेन
स्फुटीकृतः तथाच यस्य कर्मणः प्रकृतिरुपादानं तथा न विवक्षिता तत्कर्म निर्वर्त्यम्
यथा कटं करोतीत्यादौ कटादिः यस्य तु प्रकृतिरपि विवक्षिता तत्कर्म विकार्यम् यथा
काशान् कटं करोतीत्यादौ कटादिरिति एवञ्चेतत्पक्षे प्राप्यनिर्वर्त्यभिनयकर्मत्वमेव
विकार्यकर्मत्वमित्यवगम्यते । अपरपक्षः यदसज्जायते इत्यादिना सुषणादिवि-
कारवदित्यन्तकारिकाद्वयेन प्रदर्शितोऽतो न विरुद्धार्थप्रतिपादकतत्तत्कारिको-
त्पत्त्येन प्रकृतग्रयोऽसंगत इति ॥ क्रियाकृतविशेषाणामिति अनुग्रामगच्छतीत्यादि
स्थले ग्रामाद्यापि गमनादिकृतसंयोगविशेषो निष्पद्यत इत्युक्तलक्षणेऽन्यासि-
रिति चेन्न क्रियाकृतविशेषपदेनोत्पत्तिविकारयोर्विवक्षितत्वात् तथाचोत्पत्तिवि-
कारभिन्नेन फलेन यत्संसृष्टकर्म तत्प्राप्यमिति पर्यवसितम् तत्र विकारः क्वचि-
न्नाशरूपः यथा शत्रुं हिनस्तीत्यत्र शत्रोः क्वचिन्नाशानुकूलोऽवयवविघटनानादिः
यथा तृणं छिनत्ति काष्ठं भिनत्तीत्यादौ लृणकाष्ठादेः पक्षश्च ग्रामगच्छतीत्यादौ ग्रामा-

भस्मवत् । किं चिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवदिति” अत्र प्रकृतिरपि ग्राह्या अन्यथा काष्ठसुवर्णादेस्तुरीयतापत्तेः । विकार्यपदेनैकव्युत्पत्त्या प्रकृतिविकृत्युभया-
 योधनेऽपि उभयसाधारणरूपावच्छिन्ने पारिभाषिकमेव विकार्यपदम् । प्रकृतिरूपं
 कर्म च क्रियया वस्त्वन्तरनिष्पत्तये पूर्वभावविशिष्टस्य यस्यासत्त्वरूपो विकारो
 निर्वाह्यते तत् यथा पाकादेः तण्डुलादि, कृतेश्च पुष्पकाशादिवत्र प्रथमस्थले तण्डुला-
 दिरूपधर्मिनाशादेव पूर्वभावविशिष्टं तदसत्त्वमोदनादिरूपकर्मान्तरनिष्पादकमितरत्र
 धर्मिणः काशकुसुमादेः सत्त्वेऽपि कटसंदर्भादिविरह रूपपूर्वभावासत्त्वेन तद्विशिष्ट-
 स्यासत्त्वं कटसंदर्भादिनिष्पादकक्रियातो निर्वहति, एवं च तण्डुलानोदनं पचती-
 त्यादौ प्रकृतिकर्मोत्तरद्वितीयाया नाशकत्वमर्थस्तण्डुलाद्यन्वितं नाशकत्वं च पाकेऽ-
 न्वेति विकृतिकर्मोत्तरद्वितीयायाश्च उत्पादकत्वमर्थः ओदनाद्यन्वितस्य तस्य नाश-
 कत्वविशिष्टे पाकेऽन्यथः नाशे चोत्पत्तेः प्रयोजकत्वमुद्देश्यतावच्छेदकविधेयभाव-

विकृत्युत्पत्तिविकारभिन्नेन सयोगेन संसृष्टतया प्राप्यकमेति नानुपपत्तिरिति ।
 तन्निर्वर्त्यमिति अस्य पूर्ववाक्येन सम्बन्धः । विकार्यञ्चेति पतदग्रिमाम्बधि ।
 प्रकृत्युच्छेदेत्यादि समवायिकारणनाशजन्यं यत्कर्म तद्विकार्यम् यथा काष्ठ-
 विनाशजन्यं काष्ठभस्मैत्यर्थः । किञ्चिद्गुणान्तरेत्यादि प्रकृतौ विद्यमानायामेव-
 सत्यां भुगनाद्यवस्थादिधर्मान्तरात्पत्त्या जायमानं यत्कर्म तत् विकार्यं यथा कुण्ड-
 लादिकमित्यर्थः । नन्वेवमपि तण्डुलानोदनं पचतीत्यादौ तण्डुलादेनं विकार्यत्वं
 मायातमत आह अत्र प्रकृतिरपि ग्राह्येति विकार्यपदेनेति शेषः । तुरीयत्वापत्तेरिति
 वस्तुतस्तु प्रकृत्युच्छेदसम्भूतमतिकारिकाया नपूर्वकभाशय किन्तु यद्युच्छेदेन
 निर्वर्त्यकर्म उत्पन्नं सामप्रकृतिः । विकार्यकर्मैत्युच्यते तद्यथा काष्ठादिभस्म
 वदिति, एवञ्च काष्ठं भस्मकरोतीत्यादौ काष्ठोच्छेदसम्भूतं भस्म निर्वर्त्यकर्म
 काष्ठं विकार्यकमेति । किञ्चिद्गुणान्तरेत्यादेरपि यस्यांप्रकृतौ विद्यमानायामेव
 गुणात्पत्ति प्रत्याख्यते तद्विद्वितीय विकार्यकर्मैत्यर्थः तत्र दृष्टान्तमाह सुवर्णादि
 विकारवदिति यथा कनककुण्डलं करोतीत्यादौ विद्यमानमेव शलाकास्वरूपं कनक-
 म् अवयवानामनारम्भकसंयोगविरोधिकर्मणा भुगत्वगुणोत्पत्त्या विकार्यम् एव-
 ञ्चेतत्पक्षे भस्मकुण्डलादिकमेव निर्वर्त्यकर्म प्रकृतिरेव च विकार्यकमेति न तुरी-
 यत्वशंकावकाशः । नवा विकार्यपदस्य पारिभाषिकत्वम् धात्वर्थफलात्मकविकार-
 संसृष्टस्यैव विकार्यपदार्थतया यौगिकत्वात् पदवाक्यरत्नाकरादावित्यमेव विवृतत्वाच्च
 त्यवधेयम् ॥ वस्त्वन्तरनिष्पत्तये ओदनादिनिष्पत्तये । यस्य तण्डुलादेः । तदिति
 प्रकृतिरूपमिति पूर्वेण सम्बन्धः । नाशकत्वमर्थवदिति । गोकुलनाथोपाध्यायास्तु पचधा-

महिम्ना नियमतो भासते । अतः पाकस्य तण्डुलाद्यारम्भकसंयोगनाशजनकत्वेऽपि तन्नाशस्य द्रव्यान्तरोत्पत्तौ द्रव्यनाशेनान्यथासिद्धतया प्रयोजकत्ववापेन संयोग-
मोदनं पचतीति न प्रयोगः । वस्तुतस्तु निर्वर्त्यकर्मासमभिव्याहारस्थले संयोगं
पचतीति प्रयोगवारणाय संयोगनाशद्वारा नाशकत्वमेव द्वितीयार्थं वक्तव्य इति
कृतं प्रयोज्यप्रयोजकभावबोधेन । तण्डुलमोदनं करोति, काष्ठं भस्म करोति,
दुग्धं दधि करोतीत्यादावपि प्रकृतिकर्मोत्तरद्वितीयया तन्नाशकत्वं कृतौ प्रत्याख्यते ।
विकृतिकर्मोत्तरद्वितीयया च विषयताविशेष उत्पादकत्वं वा मिलितं वा कृतौ बोध्यते ।
काशान् फटं करोति कुसुमानि मौक्तिकानि वा स्रजं करोतीत्यादौ काशादिपदो-
त्तरद्वितीया कृतौ विषयताविशेषमेव बोधयति । काशाद्युच्छेदकतायास्तत्र बाधात् ।
कदमित्यादौ द्वितीयार्थः पूर्ववत् । स्रगादिपदार्थविन्यासविशेषविशिष्टकुसुमादेनै-
कुसुमाद्युत्पादानककृतिविषयता, अपि तु विन्यासादिरूपविशेषणस्यैव तस्यैव कृत्य-
धीनोत्पत्तिरिति स्रजमित्यादिद्वितीयान्तस्य विशिष्टसत्त्विनिर्वाहकत्वमर्थः । विशेष-

तोर्विकृतिरुत्पत्तिश्चार्थः विकृतौ तण्डुलादेरुत्पत्ताद्योदनस्याधेयत्वसम्बन्धे-
नान्धयात् तण्डुलविकलेदिका ओदनोत्पादिका क्रिया तण्डुलानोदनं प-
चतीत्यतोऽवगम्यते इति प्राहुः घतत्पक्षे ब्रूयर्थः पचिरिति महामा-
ष्यधानुगृह्यते इति बोध्यम् । नियमतो भासते इति असतिबाधकं उद्देश्यता
षष्ठेदकप्रयोष्यत्वस्य विधेये धनवानसुखीत्यादौ भानदर्शनादिति भावः ।
पाकस्येत्यादि तण्डुलारम्भकद्रव्यनाशेनैवोदनोत्पत्तिनिर्वाहान्नतण्डुलारम्भक संयो-
गनाश औदनहेतुरिति भावः । संयोगनाशद्वारेति . अत्र संयोगनाशप्रयोजक
नाशोद्वितीयार्थः तत्र प्रकृतिकर्मणः आरम्भकत्वसम्बन्धेन संयोगेऽन्वयः द्वितीय
नाशस्य जनकत्वेन पाकेऽन्वयः तथाच तण्डुलं पचतीत्यतः तण्डुलारम्भकसंयोग-
नाशप्रयोजकनाश जनकः पाकः प्रतीयते संयोगपचतीत्यादौ चोक्तनाशप्रयोजक-
नाशजनकत्वस्य पाकविरहाज्जापत्तिरित्यर्थः । कृतमिति अभ्यप्रोद्देश्यताचषष्ठेदक
प्रयोष्यत्वस्य विधेये भानेऽपि प्रकृते तद्भानोपगमोऽर्थ इत्यर्थः । विषयताविशेष
इति साध्यत्वमित्यर्थः । मिलितमेवेति अथैकतरार्थकत्वोपगमेनेव निर्वाहे किमर्थं
मुभयार्थत्वमद्वीकार्यमिति चेदत्राहुर्गुरुचरणाः यत्रेपदुष्णदुग्धे प्रचुरोष्णत्वभ्रमाश्च-
मिक्षोद्देश्यकप्रवृत्त्या दधिप्रक्षेपादधिनिष्पत्तिस्तत्रामिक्षोद्देश्यकप्रवृत्तेर्दध्युत्पादक-
त्वेऽपि दुग्धेदधिकरोतीति प्रयोगो यदि नानुभविः को यदि बोधोपाये भ्रमवतो दध्य-
नुपायगोचरदध्युद्देश्यकप्रवृत्त्या दध्यनुत्पत्तिस्तत्र दुग्धेदधिकरोतीति प्रयोगो नानु-
भविकः तदोक्तस्य लयोरुक्तवाक्यस्य प्रामाण्यवारणाय विषयताविशेषोत्पादक-
त्ययोर्मिलितयोरेव द्वितीयार्थत्वं वक्तुमुचितमिति । विषयताविशेषमेव उपा-
दानत्याख्यविषयत्वमेव । पूर्ववदिति साध्यत्वमुत्पादकत्वमेवेत्यर्थः । कृतिविषयतेति

पणोत्पादकस्यापि स्वरूपसंबन्धविशेषरूपं विशिष्टसत्त्वनिर्वाहकत्वमक्षतमेव । अग्नि-
श्यामं रक्तं करोतीत्यादावचेतनकर्तृकव्यापारबोधककरोति समभिव्याहृतश्यामादिप-
दोत्तरद्वितीयाया अपि नोपादानताख्यविलक्षणविषयतार्थकत्वसंभवः । अपि तु
तादृशद्वितीयान्तेन श्यामरूपादिविशिष्टासत्त्वनिर्वाहकतारूपं विशिष्टीच्छेदकत्वं
तादृशव्यापारे प्रत्याख्यते । घटं रक्तं करोतीत्यादावपि घटादिपदस्यारक्तत्वविशिष्ट-
घटादिलाक्षणिकतया विशिष्टघटायसत्त्वनिर्वाहकत्वं प्रतीयते । प्रकृतिविकृतिभाव-
स्थले कर्माख्यातेन प्रकृतेः कर्मत्वमेव प्रत्याख्यते अतः काष्ठानि भस्मराशिः क्रियन्त
इत्यादावाख्यातार्थविशेष्यकाष्ठादिवाचकपदसमानवचनत्वमाख्यातस्य नतु निर्व-
र्त्यभस्मादिरूपविकारवाचकपदसमानवचनता । अथैवं निर्वर्त्यकर्मवाचकपदात्मधमा
न स्यादपितु द्वितीयैव । तत्कर्मताया लकारेणानभिधानात् । यच्चभयकर्मत्वमेव ल-
कारेणाभिधीयते प्रधानाप्रधानकर्मसमभिव्याहृतनीवहादिदुहादिरूपद्विकर्मकोत्त-
रकर्मप्रत्ययस्यैव कर्मद्वयानभिधायकत्वनियमात् । प्रकृते च कर्मद्वयस्यैव तुल्यत्वात् ।
विकृतेराख्यातार्थविशेष्यत्वेऽपि आख्यातस्य तत्समानवचनत्वानियमः । “गृह्णाति
वाचकः संख्यां प्रकृतेर्विकृतेर्नही” त्यनुशासनसिद्धप्रकृतिविकृतिसमभिव्याहृतल-
कारीय विकारसंख्याबोधकत्वाभावव्युत्पत्तिनिर्वाह इत्युक्तस्थले न क्रियापदस्यैकवच-
नान्तता । तदर्थान्वितसङ्ख्याबोधकस्यैवाख्यातस्य तत्पदसमानवचनत्वनियमाद्, न
तु तद्विशेषणकस्वार्थकर्मत्वादिवोधजनकाख्यातमात्रस्येति । तदसत् । विकारविकारि-
णोर्द्वयोराख्यातार्थविशेष्यत्वे वाक्यभेदापत्तेः । घटपटौ स्तः, घटपटौ दृश्येते इत्यादौ

कृतिसाध्यतेत्यर्थः । अतएव नोत्पादकत्वार्थिका अगादिपदोत्तरद्वितीयेति शेषः ।
विशिष्टसत्त्वनिर्वाहकत्वमिति विन्यासविशेषविशिष्टकुसुमस्थितिसम्पादकत्व-
मित्यर्थः । तस्यत्वस्वरूपसम्बन्धेनकृतावन्ध्यः । कुसुमपदोत्तरद्वितीयायानिर्वाहकत्व-
मर्थः तथा च कुसुमनिर्वाह्य विन्यासविशेषविशिष्टकुसुमनिर्वाहिका कृतिः कुसु-
मानिज्जकरोतीत्यतः प्रतीयते । श्याममिति घटमिति शेषः । प्रत्याख्यते इति
रकादिपदोत्तरद्वितीयया तु जनकत्वं प्रत्याख्यते इतिभावः । प्रकृतेः कर्मत्वमेवेति
पवकारोभिन्नकर्म । प्रकृतेरेवकर्मत्वमित्यन्वयः ॥ तण्डुलानोदनं पचतीत्यत्र तण्डु-
लनाशकत्वविशिष्टपाके ओदनोत्पादकत्वस्यान्वयात्तदुत्पत्तौ तण्डुलनाशप्रयोज्यत्वं
लभ्यतेऽतो न संयोगभेदोदनं पचतीति प्रयोग इत्यभ्युपगमता पुन प्रत्यवतिष्ठते
अथैवमिति अस्य इतिचेत्तस्यमित्यनेनान्वयः । गृह्णातिवाचकइति वाचकोऽत्रा-
ख्यातशब्दः । लाभसम्भवादिति तथा च न भस्म काष्ठविकृतिरन्यविकृतिर्वन्ति-
संशयप्रसङ्गः । पूर्वपक्षी स्वमतेदोषमुद्धरति अस्मन्मतइत्यादिना उकरोत्या

विशेष्यभेदेऽपि विशेष्यतावच्छेदकद्वित्वादेरुपाभानान्न वाक्यभेदः, अत्र च न तादृशं विशेष्यतावच्छेदकभानमस्ति, येन तत्रेवात्राप्येकवाक्यतानिर्वाहः । न चा-
 गत्येप्यतएवात्र वाक्यभेद इति वाच्यं तथासत्येकवाक्यार्थपरस्य काष्ठं क्रियते,
 भस्म क्रियतइत्येतादृशप्रयोगस्यापत्तेः । काष्ठं भस्म क्रियतइतिवाक्यजनबोधस्य का-
 ष्टविकृतिर्भस्मान्यविकृतिर्वेति संशयनिवर्तकत्वानुपपत्तेश्च काष्ठभस्मनोः प्रकृतिवि-
 कारभावाभानात् । अस्मन्मते च काष्ठोच्छेदकत्वरूपकाष्ठकर्मकत्वभस्मनिवर्तकत्वरूप-
 तत्कर्मकत्वयोरेकविशिष्टेऽपरान्वय एव पूर्वोपदिशितरीत्या काष्ठोच्छेदमयोज्यो-
 त्यक्तिकत्वरूपकाष्ठप्रकृतिरूपत्वस्य भस्मनि लाभसम्भवादिति चेत् सत्यम् । काष्ठं
 भस्म क्रियतइत्यादौ भस्मादिनिष्ठनिवर्त्यकर्मताया लकारेणानभिधानेऽपि तत्कर्मताया
 धात्वर्थं संसर्गतया भानोपगमेन तादृशकर्मोत्तर प्रथमायाः साधुता । प्रातिपदिका-
 र्यविशेष्यतया कर्मत्वादिविवक्षायामेव द्वितीयादिविभक्तिसाधुत्वात् । यथाऽर्घो नम
 इत्यादौ नमःपदार्थत्यागेऽर्घादिकर्मत्वबोधेऽपि अर्घादिपदात्प्रथमैव । निपातार्थं
 त्यागे कर्मतासंबन्धेनैव नामार्थस्यान्वयात् । एवं भूतले न घट इत्यादावपि घटादि-
 सम्बन्धस्याभावे संसर्गतया भानात् पृथिवीपदेऽपि प्रथमा । नच धात्वर्थं नामार्थस्य
 साक्षादन्वयोऽव्युत्पन्न इति प्रकृते कर्मतायाः संसर्गतया भानं न सम्भवतीति
 वाच्यम्, घटो नीलो भवति, काष्ठं भस्म भवतीत्यादौ भवनादिक्रियायां नीलादेः
 कर्तृतासम्बन्धेन साक्षादन्वयवदत्रापि व्युत्पत्तिवैचित्र्येण कर्मत्वन्तरविशेषणतापन्न-
 क्रियायामपरकर्मणः कर्मतासंबन्धेन साक्षादन्वयोपगमात् नचैवमपि कर्मत्वस्य प्रकृ-
 त्यर्थविशेष्यत्वेन विवक्षया काष्ठंभस्मराशिं क्रियतइत्यादिप्रयोगापत्तिः कर्मत्वा-
 न्तरविशेषणतानापन्नक्रियायामेव द्वितीयया कर्मत्व बोध्यतइति व्युत्पत्तिकल्पने
 गौडिद्यतेक्षीरमजानीयतेग्राममित्यादौ दोहननयनादिक्रियायां क्षीरग्रामादिकर्मक-
 त्वानन्वयप्रसङ्गइति वाच्यम् प्रकृतिविकृत्युभयरूपस्थले तथा व्युत्पत्तेः । यथा-

कर्मत्वस्य संसर्गविधयाभानस्थले प्रथमाया उपपत्तिसम्भवेऽपि यत्र कर्मत्वस्य
 प्रकारविधयाभानमभिमतं तत्र द्वितीयापत्तिनवार्यते इत्याशकते नचैवमिति । कर्म-
 त्वान्तरेत्यादि तथाच प्रकृते काष्ठपुण्यविशेष्यताकबोधात् काष्ठे आख्यातार्थकर्म-
 त्वमन्वेति तत्रधात्वर्थः तत्रकर्मत्वं तत्र भस्मेत्यतः कर्मत्वान्तरविशेषणतापन्नव
 प्रकृतक्रिया नतु तदनापन्नाऽन्तेन कर्मत्वबोधनाय द्वितीयाऽपेक्ष्यते इति भावः । तथा
 व्युत्पत्तिरिति तथाच गोक्षीरयोरज्ञाग्रामयोश्च न प्रकृतिविकृतिभावां येनोक्तव्युत्पत्ति-

प्यत्वलाभानिर्वाहात्, तथापि मासंरमणीया क्रोशंकुटिलानदीत्यादौ भवती-
त्यस्यानयाहारेऽपि द्वितीयायाः साधुतानिर्वाहकत्वेन भाष्यकृतस्तत्सूत्रं सार्थकं-
यन्ति । तत्रहि रमणीयत्वाभिध्याप्यत्वं मासादौ प्रतीयते । नच तत्र क्रियासमभि-
व्याहारोऽस्ति यत्राभिध्याप्तिरन्तर्भविव्यति तत्कर्मतया द्वितीयाच स्यात् । एवं
मासमासितेत्यादावभिध्याप्यन्तर्भावेण मासस्य कर्मत्वोपपादनेऽपि कुद्योगात् प-
ण्ड्येव स्यात् न द्वितीयेत्यतोऽपि तत्सूत्रं सार्थकम् ॥

अथ केयमभिध्याप्तिर्याऽत्यन्तसंयोग उच्यते । न तावद्व्याप्यवृत्तिः कालिकः
संबन्ध कालिकसम्बन्धस्य व्याप्यवृत्तित्वं व्याप्यकालानवच्छिन्नत्वं दिवसादिमा-
त्रवृत्तिमासादिनिष्ठसम्बन्धो दिवसाद्यवच्छिन्नइति तत्र मासमास्तइति न प्रयोगः ।

त्यनेनेतिभावः । अनिर्वाहादिति तथाच धात्वर्थव्यव्याप्यत्वमन्तर्भावयितुमुचित
मितिभावः । नन्वत्रापि भवतीत्यादिक्रियापदमध्याहार्य मासाभिध्याप्यत्वमन्तर्भा-
वेरमणीयत्वंप्रतीयतेः तथाचाभिध्यापनरूपधात्वर्थतावच्छेदकफलशालितया कर्तु-
रीप्सिततममिति सूत्रेणैव निर्वाह इतिनेतरप्रयोगसाधुत्याय कालाध्वनोरत्यन्तसंयो-
गे इतिसुप्रमादम्भोजयमित्याशङ्कामाह भवतीत्यस्येति । पण्येवस्यादिति क-
र्मणिद्वितीयेतिसूत्र परत्वात्कर्तृकर्मणाः कृतीतिसूत्रेण वाच्यते कृतेन कालाध्व-
नोरिति सूत्रेऽभिध्यापनस्वधात्वर्थान्तर्भाषप्रयोजनविरहेणास्धातोरकर्मकतया मा-
सस्यकर्मत्वाभावात्कर्तृकर्मणीः कृतीतिसूत्रमवृत्तौ कालाध्वनोरितिद्वितीयोपपद्यते
इतिभावः । सूत्रंसार्थकमिति नन्वेवं मास आस्यते इतिप्रयोगानोपपद्येत
तत्रापि कालाध्वनोरितिद्वितीययाभाव्यमितिचेन्न तत्रास्धातोरभिध्यापनवदुपप-
द्यतेऽयं लक्षणवा कर्तुरीप्सिततममिति सूत्रेण कर्ममहाया कर्मणिलकारविधाने
नतस्योक्ततया द्वितीयायाः प्राप्त्यभावात् । अथैवंमासमासितेत्यत्र मासस्या-
सितेतिप्रयोगापत्तिः तत्रापि धात्वर्थऽभिध्यापनमन्तर्भाव्य मासस्य कर्तु-
रीप्सिततममिति कर्ममहाया कर्मणि पठोस्यादिति चेदुक्तोत्था लक्षणाया-
म्मासस्यासितेति धाताः शक्यार्यपरत्वेन मासमासितेत्यपि भवेत्यपेति ।
नतावदिति युक्तमित्यग्रेऽन्वयः तावदितियाद्यालङ्कारे । व्याप्यकालेत्यादि
प्रवृत्त्यर्थमासादिव्याप्यवृत्तिसादिकालेत्यर्थः । व्याप्यत्वञ्चात्र स्यात्सम्बन्धोपाधि-
सम्बन्धतरङ्गस्य स्पष्टिषमादि । अस्मिन्मासेऽस्मिन्दिपसे इत्यन्तेतान्यप्रदिप-
से इति प्रतीतेमासनिष्ठस्य यस्तुनायः कालिकसम्बन्धः स दिपसापच्छिन्नतया
व्याप्यप्रत्ययवच्छिन्न इत्युच्यते यद्वचनार्थः त्रिगुहिनृत्तिः न तस्यमाससम्बन्धो-
दिवसापच्छिन्नोऽतोऽयं व्याप्यकालानवच्छिन्नइत्युच्यते । क्रियाप्रत्ययइति स्पष्टं
द्विभाषमासभाषावच्छिन्नकर्मसमूहस्यार्थः अयमाशयः ययुक्तक्रियाप्रयोगो मासत्येन

मासपदार्थश्चात्र त्रिंशद्दिनमात्रस्थापो कश्चिदखण्डः पदार्थः, नतु क्रियाप्रचयस्तथा-
 सति, दिनैकादिमात्रस्थायिनोऽपि संबन्धस्य कामुचित् क्रियासु व्याप्यवृत्तितया
 तत्र तथा व्यवहारापत्तेरिति युक्तम् । चैत्रो मासं काश्यां तिष्ठतीत्यादौ काशीसं-
 योगस्य मासव्यापकस्यैकस्याभावेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात् । संयोगव्यक्तीनां मासनि-
 ष्ठकालिकसंबन्धस्यावान्तरदिनाद्यात्मककालावच्छिन्नत्वात् । नच संयोगानां भे-
 देऽपि चैत्रीयसंयोगत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितकालिकसंबन्धावच्छिन्नाधारता मास-
 व्यापिकैकैव साच नावान्तरकालावच्छिन्नेति तत्र तदनवच्छिन्नत्वबोधकमुक्तवान्यं
 भवेदेव प्रमाणमिति वाच्यम् । सामान्यघटितविशेषधर्मावच्छिन्नाधिकरणताकूटादेव
 सामान्यधर्मावच्छिन्नवृत्ताप्रत्ययोपपत्तेः शुद्धसामान्यधर्मावच्छिन्ननिरूपिताधिक-
 रणतायामतिरिक्तायां मानाभावात् । यत्र त्रिंशद्दिनेषुकमपिकालमधीते तत्र मासे-

विषक्ष्येत तदा यावत्सुक्षणेपु अच्ययनादिक घटते तावत्सु व्याप्यवृत्तिरेव
 यावत्सुक्षणेपु नवर्तेत तावत्सु तदभावाऽपि व्याप्यवृत्तिरेवेति यत्किञ्चिद्दिना-
 व्ययनेऽपि मासमधीते इतिप्रयोग अपेक्षेत एकस्यत्रिंशद्दिनपर्यन्तस्थायिनो मास-
 त्याभावात् एकत्रयहिततत्त्वभाषोभयप्रचच्छेदकभेदविनास्थितिनलभते त्रिंश-
 दिनस्याखण्डवस्तुनामासत्वेच यत्किञ्चिद्दिनाध्ययने तस्य व्याप्यवृत्तिकालि-
 कसम्बन्धाभावात् मासमधीते इतिप्रयोगोपात्तरिति । तथाव्यवहारापत्तेरिति
 मासमास्ते इति व्यवहारापत्तेरित्यर्थः । चैत्रोमासमित्यादि अत्र काश्यामिति
 धत्तम्यन्तार्थस्य स्थाधात्वयसंयोगेऽन्वयान्मासव्यापककाशीवृत्तिसंयोगवान् चैत्र
 इतिबोधः सचायं बोधः चेत्प्रत्येकस्मिन्नेवस्थाने निश्चलोभूत्वा तिष्ठेतदेव प्रा-
 माण्यं लभेत यदातु काश्यामेव धत्तमान इतस्ततो भ्रमति तदातुन तत्तत्क्रियया पूर्व-
 मिति पठ्यर्थः प्रतियोगित्वं तस्य सन्त्यवधारणं सहान्वयः । अथ यद्यपि प्रकृत्यर्थं
 व्याप्यका शानवच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधारतात्वेनेव द्वितीयार्थता तथापि
 समभिध्याहारवलाच्चप्रतियोगिककाशीवृत्तिसंयोगत्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धा-
 वच्छिन्नमासव्याप्यकालानवच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधारता प्रतीयते तस्या निरूपक-
 त्वसम्बन्धेनधात्वर्थसंयोगादावन्वय इत्यभिप्रायवान् शक्ते नचेति । मानाभा-
 वादिति तत्तत्संयोगत्वावच्छिन्नाधिकरणताव्यक्तिभिरेव चैत्रोमास काश्यांतिष्ठती-
 त्यादिप्रयोगोपपत्तिसम्भवे चैत्रीयसंयोगत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नाधिकरणता
 यामानाभावादित्यर्थः । नच सामान्यधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वमेव किमित्यनोकार्यमिति वाच्य-
 येव निधांहे विशेषधर्मावच्छिन्नाधिकरणमहानस नतु पर्वत इति प्राज्ञोद्विधाव-
 म् महानसीयवद्विधावच्छिन्नाधिकरणमहानस नतु पर्वत इति प्राज्ञोद्विधाव-
 च्छिन्नाधिकरणतायाधिपत्यं पर्वतेऽपितस्या सत्त्वेनोक्तप्रतीते प्राज्ञानुपपत्ते-
 रिति ॥ अस्तुतः सामान्यधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वमवित्यनोकार्यमेव धानित्या-

उक्तातिप्रसङ्गवारणाय दर्शिता व्युत्पत्तिः कल्प्यते, तथा कर्तृत्वविशेषणतयाऽभास-
मानायामेव क्रियायां तृतीयार्थकर्तृत्वान्वय इत्यपि व्युत्पत्तिः कल्प्या, अन्यथा प्रकृ-
त्यर्थविशेष्यतया कर्तृत्वविवक्षया काष्ठभस्मना भवतीति प्रयोगस्य दुर्वारत्वात् ।
उत्पत्तिप्रयोजकनाशप्रतियोगित्वरूपविकार एव काष्ठ भस्म भवतीत्यादौ धात्वर्थः ।
। आपेयत्वरूपं तत्कर्तृकत्वमेव सम्बन्धमर्यादया भासते । काष्ठेन भस्मना भूय-
तइत्यादौ भस्माद्यापेयत्वमुत्पत्तौ काष्ठापेयत्वं च नाशप्रतियोगित्वे तृतीयापस्थार्थः ।
प्रकारतया भासते । कर्तृत्वविशेषणतया भासमानस्य निरुक्तभवनस्यान्तर्गताया-
मेवोत्पत्तौ भस्मादेऽपेयत्वं संबन्धतया भासतइति व्युत्पत्तेः, काष्ठेन भस्म भूयते
इत्यादयो न प्रयोगाः भावाख्यातस्य कर्तृत्वावोधकत्वात् । कर्मत्वान्तरविशेषण-
तानापन्नकृत्यादौ कर्मत्वस्य संगमत्वात् भानमव्युत्पन्नमिति काष्ठं भस्मराशिः कर्-
रोतीत्यादयो न प्रयोगाः ॥

अधिशीलस्थासां कर्मत्यादिना यवाधारस्य कर्मसंज्ञा तत्राधारत्वमाधेयत्वं
वा द्वितीयार्थः, स्थलीमधिशेतेत्यादौ तादृशार्थे द्वितीयायाः स्थल्याअधिशयिते-
त्यादौ कृपणे पण्ड्याथ साधुत्वाधेमेवाधारस्य कर्मसंज्ञाविधानात् । अथ कृत्वर्थः
व्यापाररूपक्रियान्तर धात्वर्थेऽन्तर्भाव्य शयनादिरूपफलावच्छिन्नव्यापारार्थकः

भंजयेतेतिभावः । उक्तातिप्रसङ्गवारणायैति काष्ठभस्मराशिकरोतीतिप्रयोगधारणा-
य । प्रकृत्यर्थेति भस्मेत्यर्थः । इतिप्रयोगस्येति भस्मकर्तृकभयनाश्रयः काष्ठमित्य-
न्वयबोधोपप्रायेणेति शेषः । दुर्वारत्वादिति उक्तव्युत्पत्तिकल्पनेच आख्यातायां भ-
यत्यरूपकर्तृत्वे भयनक्रियाया विशेपणतया भानान्नापत्तिः । तत्कर्तृत्वमिति भस्म-
कर्तृकत्वम् । निरुक्तभवनस्येति उत्पत्तिप्रयोजकनाशप्रतियोगित्वम् । न प्रयोगादिति
कर्मत्वसंगमं भस्मराश्यादिप्रकारकधात्वर्थविशेष्यकान्वयबोधोपप्रायेणेति शेषः ।
शय्यानाधिशेते इत्यादौ शय्यानिशाधिकरणताया निरूपकत्वसम्बन्धा-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभाषणं शयनादौ वक्तव्यं सच वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्या-
भाषप्रतियोगितान्यच्छेदकत्वपक्षे नीपपयतेऽत आह आपेयत्वस्येति । कर्मसंज्ञा-
विधानादिति अन्यथा सप्तमीप्रसज्येतेतिभावः । नन्वधिशेते इत्यस्य शयनकरोती-
त्यर्थापत्त्यः तयाच स्थलीमधिशेतेत्यत स्थलीवृत्तिचिह्नक्षणज्ञसंयोगरूपशय-
नानुपलब्ध्यापारस्यैवधारणायतया व्यापारपर्यन्तस्य धात्वर्थेत्यन्वाच्यमेव च श-
यनस्य धात्वर्थेतावच्छेदककृत्वरूपतया तदाश्रयस्य स्वाख्यादे कर्तुरीप्सिततम-
कृत्यननयकर्मसंज्ञासिद्धयतीति अधिशेदस्यासां कर्मत्यादिसूत्राणामवयव-

सोपसर्गशीङ्प्रभृतिधात्वर्थतावच्छेदकशयनादिरूपफलाश्रयतयाधारस्य । कर्मत्वोप-
पादनसम्भवात् तादृशसूत्राणां वैयर्थ्यमेव । अध्यस्तुपसृष्टशीङ्प्रभृतीनामेव च ता-
दृशार्थे निरुद्धलक्षणा, न त्वनुपसृष्टानामतो न स्थली शेतइत्यादयः स्वारसिकप्र-
योगा इति चेन्न । प्रतोमुख्यार्थपरत्वेऽपि दर्शितप्रयोगनिर्वाहाय भगवता पाणि-
निमुक्तिना तादृशसूत्रमणयनात् । तदप्रणीतवतां सर्ववर्मप्रभृतीनां मुख्यार्थपराणां-
स्थान्यामधिशेतइत्यादिप्रयोगाणां साधुताया दुर्वारत्वाच्च ।

कालाध्वभावदेशानामकर्मकक्रियायोगे कैश्चित्कर्मप्रत्ययार्थं विभापया कर्म-
त्वमनुशिष्यते । अन्येतु क्रियान्तरान्तर्भावेणोक्तरीत्या तत्र पाक्षिकं कर्मन्ययमु-
पपादयन्तस्तन्नानुशासति । उक्तं चैतत् “कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः ।
‘सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायतइति’” तन्मतेच मासमधीते मासमास्ते योजनं
भावतीत्यादावभिव्याप्त्यर्थं कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगइत्यनेन द्वितीयाविधानं य-
द्यप्यनर्थकं, धात्वर्थेऽध्ययनस्थित्यादिविशेषणतयाभिव्यापनक्रियाया अन्तर्भावेण
तत्कर्मतया तत्र तत्र द्वितीयोपपत्तेः । तादृशधात्वर्थे व्याप्त्यनन्तर्भावे मासमास्त-
इत्यादौ द्वितीयाया तद्वोधनेऽपि आस्यते मास इत्यादौ मासादौ स्थित्यादिव्या-

मित्याशङ्कते अयेति नर्चयं स्थलींशेते इत्यपिप्रयोगः स्यादत आह अध्याद्युप-
सृष्टेति । मुख्यार्थपरत्वेऽपीति उक्तविलक्षणसंयोगमात्रार्थकत्वेऽपि । कालाध्वभा-
वेति कालः, कालत्वावान्तरधर्मयान् दिवसादि ‘अध्वा,’ अध्वत्वावन्तरधर्म-
यान् क्रोशादिः ‘भावः’ दोहनादिः ‘देशः’ देशत्वावान्तरधर्मयान्
मियिलादि, तत्तदयान्तरधर्मकोत्तनात् कालस्त्वपिति अध्वानंस्त्वपिति देशं
स्त्वपितिभ्यादशान्प्रयोगा । विभापयेति इदञ्च अकर्मकधातुभिर्योगेइत्यादिधाति-
कैविभापे, , , , । उक्तत्वेऽपि कालानामध्वमानानां क्रियाणां नीवृतामपि । आ-
धारताप्रोव्यधाताः कर्मतास्याविभापया, इति स्मृत्यन्तरमनुसृत्योक्तम् तत्र
प्रोव्यधातुरकर्मकधातुः नोवृष्टेः क्रोशमास्ते इत्यादौ क्रोशनिष्ठाधिकरणता-
निरूपकोपवेशनादिः प्रतीयते तत्राधारताविशिष्टोपवेशने भास्प्रभृतिधातोनि-
रुद्धलक्षणा तयाचारागताया धात्वयतावच्छेदकफडरूपतया तदाश्रयस्य-
क्रोशादेनिरुद्धफलशालित्वेन कर्तुरीप्सिततममित्यनेन कर्मसंज्ञायां द्वितीया
यदातूपवेशनमाप्रमर्थाविवक्ष्यते तदातु समस्येवेति यदताम्मतमुपन्यस्यति
अन्येतिवति । कालभावाध्वेत्यादि अकर्मकः, अकर्मकक्रियायाः शयत्याऽभिधा-
यकधातुप्रतिपाद्यः अन्तर्भूतक्रियान्तरः आधारन्यपर्यवसायिधारणरूपधात्वन्त-
रार्थघटितैः प्रकृतिधातुतो निरुद्धलक्षणयावाच्यैः उपवेशनादिरूपे योगे काल-
भावाध्वदेशानां कर्मत्व विधीयते इत्यर्थः । द्वितीयोपपत्तेरिति कर्मणिद्वितीये-

प्यत्वलाभानिर्वाहात्, तथापि मासंरमणीया क्रोशंकुटिलानदीत्यादौ भवती-
त्यस्यान-याहारेऽपि द्वितीयायाः साधुतानिर्वाहकत्वेन भाष्यकृतस्तत्सूत्रं सार्थक-
यन्ति । तत्रहि रमणीयत्वाभिग्याप्यत्वं मासादौ प्रतीयते । नच तत्र क्रियासमभि-
ग्याहारोऽस्ति यत्राभिग्याप्तिरन्तर्भाविव्यति तत्कर्मतया द्वितीयाच स्यात् । एवं
मासमासितेत्यादावभिग्याप्यन्तर्भावेण मासस्य कर्मत्वोपपादनेऽपि कृद्योगात् प-
ण्डयेव स्यात् न द्वितीयेत्यतोऽपि तत्सूत्रं सार्थकम् ॥

अथ केयमभिग्याप्तिर्याऽस्त्यन्तसंयोग उच्यते । न तावद्व्याप्यवृत्तिः कालिकः
संबन्ध कालिकसम्बन्धस्य व्याप्यवृत्तित्वं व्याप्यकालानवच्छिन्नत्वं दिवसादिमा-
त्रवृत्तिमासादिनिवृत्तसम्बन्धो दिवसाद्यवच्छिन्न इति तत्र मासमास्तइति न प्रयोगः ।

त्यनेनेति भाषः । अनिर्वाहादिति तथाच धात्वर्थेष्वभ्याप्यत्वमन्तर्भावयितुमुचित
मिति भाषः । नन्वत्रापि भवतीत्यादिक्रियापदमध्याहृत्य मासाभिग्याप्तभवनाभ-
येरमणीयत्वंप्रतीयतेः तथाचाभिग्यापनरूपधात्वर्थतावच्छेदकफलशालितया कर्तु-
रीप्सिततममिति सूत्रेणैव निर्वाह इति नैतरप्रयोगसाधुत्वाय कालाध्वनोरित्यन्तसंयो-
गे इति सूत्रमारम्भणीयमित्याद्यं कात्यामाह भवतीत्यस्येति । पठ्येवस्यादिति क-
र्मणिद्वितीयेतिसूत्र परत्वात्कर्तृकर्मणोः कृतीतिसूत्रेण बाध्यते कृतेतु कालाध्व-
नोरितिसूत्रेऽभिग्यापनस्य धात्वर्थान्तर्भावप्रयोजनधिरहेणास्धातोर्कर्मकतया मा-
सस्य कर्मत्वाभावात्कर्तृकर्मणोः कृतीतिसूत्राप्रयुक्तौ कालाध्वनोरितिद्वितीयोपपद्यते
इति भाषः । सूत्रंसार्थकमिति नन्वेवं मास आस्यते इतिप्रयोगो नोपपद्येत
तत्रापि कालाध्वनोरितिद्वितीययाभाव्यमिति चेन्न तत्रास्धातोर्भिग्यापनवदुपवे-
द्यनेऽर्थे लक्षणया कर्तुरीप्सिततममिति सूत्रेण कर्ममज्ञया कर्मणिलकारविधाने
नतस्योक्ततया द्वितीयायाः प्राप्त्यभावात् । अथैवमासमासितेत्यत्र मासस्या-
सितेतिप्रयोगापत्तिः तत्रापि धात्वर्थेऽभिग्यापनमन्तर्भाव्य मासस्य कर्तु-
रीप्सिततममिनिकर्मसहाया कर्मणि यद्वीत्यादिति चेदुक्तरीत्या लक्षणाया-
ममासस्यासितेति धातोः शक्यार्थपरत्वेतु मासमासितेत्यपि भवेत्येवेति ।
नतावदिति युक्तमित्यग्रेऽन्यथः तावदितियावच्छालद्वारे । व्याप्यकालेत्यादि
प्रकृत्यर्थमासादिव्याप्यदिवसादिकालेत्यर्थः । व्याप्यत्वञ्चात्र स्वासम्बन्धोपाधि-
सम्बद्धतरुत्वम् स्वर्द्धिगमादि । अस्मिन्मासेऽस्मिन्दिषसे इदं वर्ततेनाम्यप्रदिव-
से इति प्रतीतेर्मासनिवृत्तस्य यस्तुनायः कालिकसम्बन्धः स दिवसाद्यवच्छिन्नतया
व्याप्यकालावच्छिन्न इत्युच्यते यद्वचपदायः त्रिंशद्दिनवृत्तिः न तस्यमाससम्बन्धो-
दिवसाद्यधिग्रेऽतोऽयं व्याप्यकालानवच्छिन्न इत्युच्यते । क्रियाप्रचयइति स्वजन्य-
विभागप्रागभाषावच्छिन्नप्रकर्मसमूहइत्यर्थः अयमाश्रयः यपुष्कक्रियाप्रचयो मासत्वेन

मासपदार्थश्चात्र त्रिंशद्दिनमात्रस्थायी कश्चिदखण्डः पदार्थः, नतु क्रियाप्रचयस्तथा-
सति दिनैकादिमात्रस्थायिनोऽपि संवन्धस्य कामुचित् क्रियासु व्याप्यवृत्तितया
तत्र तथा व्यवहारापत्तेरिति युक्तम् । चैत्रो मासः काश्यां तिष्ठतोत्यादौ काशीसं-
योगस्य मासव्यापकस्यैकस्याभावेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात् । संयोगव्यक्तीनां मासनि-
ष्ठकालिकसंवन्धस्यावान्तरदिनाद्यात्मककालावच्छिन्नत्वात् । नच संयोगानां भे-
देऽपि चैत्रीयसंयोगत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितकालिकसंवन्धावच्छिन्नाधारता मास-
व्यापिकैरेव साच नावान्तरकालावच्छिन्नेति तत्र तदनवच्छिन्नत्वबोधकमुक्तवाक्यं
भवेदेव प्रमाणमिति वाच्यम् । सामान्यघटितविशेषधर्मावच्छिन्नाधिकरणताकूटादेव
सामान्यधर्मावच्छिन्नवत्ताप्रत्ययोपपत्तेः शुद्धसामान्यधर्मावच्छिन्ननिरूपिताधिक-
रणतायामतिरिक्तायां मानाभावात् । यत्र त्रिंशद्दिनेषुकमपिकालमधीते तत्र मासे-

विषक्षयेत् तदा यावत्सुक्ष्णेषु अध्ययनादिका वर्तन्ते तावत्सु व्याप्यवृत्तिरेव
यावत्सुक्ष्णेषु नवर्तन्ते तावत्सु तदभावाऽपि व्याप्यवृत्तिरेवेति यत्किञ्चिद्दिना-
व्ययनेऽपि मासमधीते इतिप्रयोगः अ.पद्येत एकस्यत्रिंशद्दिनपर्यन्तस्थायिनो मास-
स्याभावात् परब्रह्महितसद्भावोभयप्रवच्छेदकभेदेऽभिनास्थितिनलभते त्रिंश-
द्दिनस्यारखण्डवस्तुनामासत्वेच यत्किञ्चिद्दिनाव्ययने तस्य व्याप्यवृत्तिकालि-
कसम्बन्धाभावात् मासमधीते इतिप्रयोगोपात्तरिति । तथाव्यवहारापत्तेरिति
मासमास्तं इति व्यवहारापत्तेरित्यर्थः । चैत्रोमासमित्यादि अत्र काश्यामिति
सप्तम्यन्तार्थस्य स्थाधात्थयसंयोगेऽन्वयान्मासव्यापककाशीवृत्तिसंयोगवान् चैत्र
इतिबोधः सचायं बोधः चैत्रोयमेकस्मिन्नेवस्थाने निश्चलोभूत्या तिष्ठेत्तदेव प्रा-
माण्यं लभेत यदातु काश्यामेव यत्तमान इतस्ततो भ्रमति तदातु न तत्तत्क्रियया पूर्व-
मिति पठ्यर्थः प्रतियोगित्वं तस्य सम्बन्धपदार्थेन सहान्वयः । अथ यद्यपि प्रकृत्यर्थं
व्याप्यका शनवच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधारतात्वेनैव द्वितीयार्थता तथापि
समभिव्याहारयत्नाच्चप्रतियोगिककाशीवृत्तिसंयोगत्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धा-
वच्छिन्नमासव्याप्यकालानवच्छिन्नाद्येताननिरूपिताधारता प्रतीयते तस्या निरूपक-
त्वसम्बन्धेनधात्वर्थसंयोगादावन्वय इत्यभिप्रायवान् शकते नचेति । मानाभा-
वादिति तत्तत्संयोगत्वावच्छिन्नाधिकरणताव्यक्तिभिरेव चैत्रोमासः काश्यांतिष्ठतो
त्यादिप्रयोगोपपत्तिसम्भवे चैत्रीयसंयोगत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नाधिकरणत-
यांमानाभावादित्यर्थः । नच सामान्यधर्मावच्छिन्नानिरूपकताकधि-
यैव निर्वाहे विशेषधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वमेव किमित्यत्रोक्त्यायमि-
मं महानसीयवद्वित्यावच्छिन्नाधिकरणत्वमहानस नतु पर्वतइति प्रा-
च्छिन्नाधिकरणतायाविषयत्वे पर्वतेऽपितस्या सत्येनोक्तप्रतीते प्रा-
रिति ॥ यस्तुत. सामान्यधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वमपिस्थोक्तार्थमेव

ऽध्ययनसंबन्धस्याव्याप्यवृत्तितया मासमधीतइति प्रयोगानुपपत्तिरपि न. शक्य
वारयितुम्—उच्यते अभिव्याप्तिर्यवदवयवसम्बन्धः यत्समुदायो मासादिपदा
स्तएव तदवयवा. एवं च त्रिंशद्दिनानां मासपदार्थतया त्रिंशद्दिनेषु । किञ्चि
किञ्चित् कालावच्छेदेनाध्ययनसंबन्धेऽपि मासमधीतइतिप्रयोगोपपत्तिः । त्रिंश
नसम्बन्धश्चदिनपर्याप्तत्रिंशच्चव्यापकत्वम् । तादृशत्रिंशत्त्वादेश्च मासादिपदप्र
तिनिमित्तस्य मासादिपदादेव लाभाद्व्यापकत्वमात्रं द्वितीयार्थः । व्यापकत्वम्
व्याप्यविशेषाघटितमखण्डं दुर्वचमिति खण्डशोऽभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमभ
वश्च द्वितीयार्थः । प्रथमाभावे प्रकृत्यर्थो मासादिराधेयतासंबन्धेनान्वेति. मास
दिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नस्य च प्रतियोगितयाऽभावात्
रेऽन्वयः तस्य चान्वयितावच्छेदकत्वैवकर्तृकाध्ययनत्वादिरूपस्वाश्रययदितपरम्प
रासम्बन्धेनाध्ययनादावन्वयः । प्रथमाभावे च प्रतियोगिव्यधिकरणत्व विशेषण
मुपादेयम् । तेन त्रिंशद्दिनेष्वेव च यनाधीतं तत्र दिनावान्तरदण्डादावध्ययना
भावेऽप्युक्तमयोगोपपत्तिः । मासपदं च त्रिंशद्दिनपरमेव नतु तावत्कालस्याध्य
खण्डवस्त्वन्तरपरम् । एकदिनाध्ययनस्थलेऽपि तादृशखण्डकाले प्रतियोगिव्य
धिकरणाध्ययनाभावासत्त्वेन मासमधीतइति प्रयोगापत्तेः । मासघटकं च दिनं तु
यौदियावधि सूर्योदयान्तरपर्यन्तावस्थाध्यखण्डवस्तुरूप, न तु क्रियादिप्रचयः

दिप्रतीतो धहुतरतसदधिकरणत्वविषयत्वापेक्षया एकस्याधिकरणत्वस्य विषय-
स्ये लाघवात् । एतादृशलाघवमपलम्ब्यैवातिरिक्तसामान्याभावोऽवयवसमुदायाति-
रिकावयव्यादिरूपोकारद्वयोपपद्यते स्पष्टश्चेद् सिद्धान्तलक्षणजागदीशीतबालोको
सामान्यधर्मावच्छिन्नाकरणतास्वीकारेणाकदोषधारणेऽपि दोषान्नरमाह यत्रत्रिंश-
द्दिनेष्विति मासपदार्थयेति तथाच त्रिंशद्दिनानि मासावयवा नतुदिनावयवमूला
दण्डप्रहरादयोमासावयवा । दुर्वचमिति एतदपेक्ष्याप्यस्यद्वितीयार्थकोटिप्रवे-
शेऽननुगमादिति शेष । द्वितीयार्थइति अनन्वयलभ्य शब्दाश्चइतिन्यायात् ।
तस्यचान्वयितेति तथाच मासमधीते इतिवाक्यात् मासनिष्ठभेदप्रतियोगिता
वच्छेद त्वाभाववदध्ययनानुकूला कृति प्रतीयते । सूर्योदयावधीत्यादि ननु-
सुर्मादाय चतुर्दशदिवसद्वयाद्यन्तरितेऽप्यध्ययने मासमधीते इति प्रयोगापत्ति
ते इतिद्वाराहुरुचरणा. सूर्यादयश्चक्षणाविशिष्टत्वमेवदिनत्वम् विशिष्टयश्च स्व-
व्याप्यक वपुर्धक्षणावृत्तिन्व स्योत्तरसूर्यादयश्चक्षणावृत्तित्व स्योत्तरसूर्यादयश्चक्षणाव्य-
दिवसाय वृत्तिवृत्तित्वचतुष्टयसम्बन्धेन तथाच न चतुर्विंशतिघटिकास्था-
राश्यान्मूलोपाच्छिन्नः पदार्थादिनत्वेन त्रिंशद्दिवसक्यते इति ।

यासत्येकैकक्रियादिव्यक्तेरपि मासत्वाधिकरणतया तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणा-
 व्ययनाभावसत्त्वेन व्यापकत्वरूपद्वितीयार्थस्य बाधापत्तेः । दिवसं स्वपितीत्यादौ
 व दिवसादिपदं सूर्योदयावधिसूर्योदयान्तरपर्यन्तक्षणकूटपरमेवातो नैकदण्डादि-
 मात्रस्वप्ने तथा प्रयोगः । अथ व्यापकत्वस्य द्वितीयार्थत्वएकमासादिव्यापका-
 ध्ययनस्थलेऽपि मासान्तरेऽव्ययनाभावसत्त्वेन मासत्वादिव्यापकताया अध्ययने
 बाधेन मासमधीतइत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः । नच मासपदेन यत्किञ्चिद्विशिष्टदिन-
 मात्रवृत्तिविशेषधर्मप्रकारेणानुपस्थानेऽपि तद्धर्मवत्स्वनिरूपिताधेयत्वसंबन्धेन मा-
 सपदार्थस्याभावेऽन्वयोपगमात् यत्किञ्चिन्मासनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्व-
 मन्वयितावच्छेदके लभ्यतइति न काप्यनुपपत्तिरनिवाच्यम्, तत्तन्मासमात्रवृ-
 त्तिधर्मविशेषाणां संबन्धघटकत्वेऽपि शाब्दबोधे संसर्गतात्पर्यज्ञानस्य हेतुतया संस-
 र्गविशेषोपस्थितेरेपेक्षितत्वात् । संबन्धघटकतादृशधर्मान् विशिष्याविदुषः शाब्द-
 बोधानुदयप्रसङ्गात् । नचेष्टापत्तिरनुभवाविरोधात् । अनागतादिमासवृत्तितादृश-
 धर्माणां विशिष्य ज्ञानसामग्रया असर्वज्ञस्य दुर्लभतयास्मदादीनां सर्वेषामेव तादृ-
 शमासत्वव्यापकतायो मोच्छेदप्रसङ्गात् । नच तादृशवाक्यार्थतात्पर्यमेव संसर्गतात्पर्य-
 मुक्तज्ञाने च वाक्यार्थघटकः संबन्धः संसर्गमर्यादयैव भासतइति विशेषरूपेणा-
 नुपस्थितस्यैवोक्तधर्मपठितसंबन्धस्य तात्पर्यज्ञाने बाधाभावबलाच्छाब्दबोधे च ता-
 त्पर्यज्ञानबलाज्ज्ञानमनपवादमेवंति वाच्यम् । एकपदार्थविशिष्टापरपदार्थरूपवाक्या-
 र्थविशेषिततत्पतीतीच्छारूपतात्पर्यविषयकनिश्चय इति तत्त्व-
 विहितपद-
 स्थिति-
 विहितपद-
 स्थिति-

तथासतीति यस्मिन्क्षणेऽव्यय-
 योगितावच्छेदकमेवाध्ययनत्वमत-
 कूटपरमिति अखण्डकालपरत्वे तु एकदण-
 प्रयोगआपद्येत दण्डान्तरे स्वप्नविरहेऽपि दिवस-
 व्यधिकरणाभावपदेन स्वप्नाभावस्य परिग्रहासम्भवादिति भावः । अध्ययनेबाधेनेति
 मासत्वाश्रयीमूलापरमासनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्यवाध्ययने सत्त्वात् । तद्धर्मव-
 त्स्वनिरूपिताधेयत्वेति यद्धर्मविशिष्टविशिष्टदिनान्मकमासेऽध्ययना-वयोयोग्यस्त-
 द्धर्मवत्स्वनिरूपिताधेयत्वसंसर्गेणेत्यर्थः । संसर्गतात्पर्यज्ञानस्येति पतदस-
 वेचितमुपरिष्ठात् । उक्तज्ञानेचेति तात्पर्यज्ञानेचेत्यर्थः । उक्तधर्मघटिते यद्धर्म-
 विशिष्टविशिष्टदिनात्मकमासेऽध्ययनान्वयोयोग्यस्तद्धर्मघटितेत्यर्थः । उक्ततात्पर्य-
 निश्चयस्य हेतुत्वे योग्यताया निश्चयस्येव सर्वत्र शाब्दबोधात्प्रागुक्ततया

गविरहप्रति-
 तिभाव । क्षण-

विषयस्वपितीति

कालनिष्ठप्रतियोग-

तस्य शब्दधीहेतुत्वे च योग्यतां शयाच्छाब्दबोधानुपपत्तिर्विशकलिततत्त्वार्थतत्त्व-
त्संसर्गविषयकत्वविशेषितप्रतीतीच्छाज्ञानस्यैव शब्दधीहेतुताया अपेयत्वात् तत्रच
तादृशसंसर्गोपस्थितेरवश्यापेक्षणीयत्वादिति चेत् । सत्यम् । मासादिपटकताविहि-
नादिनिष्ठविशेषादिरूपमासत्वादिर्मासादिभेदेन नानेव मासादिपदपट्टितनि-
मित्तता परमनुगतत्वेन अन्यथा शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गात् सर्वोपसंहारेण व्युत्पत्ति-
विना प्रागप्रतीतमासादेः शब्दानुभवानिर्वाहाच्च । नच त्रिशत्त्वादिकं बुद्धिविशे-
षविषयत्वरूपं वाच्यम् दिनादेर्द्रव्यानात्मकत्वेन तत्र गुणरूपसङ्ख्याया असम्भवात्
द्रव्यात्मकत्वेऽपि क्रमिकेषु तेषु संख्योत्पत्तेरसम्भवात् तत्र बुद्धेरनतिप्रसक्तं वैल-
क्षण्यमनुगतं दुवचम् । जातिरूपस्य तस्य सङ्करमङ्गनिरस्तत्वात् तच्च दिनविषयक-
त्वरूपस्य तच्च दिनाद्यननुगमेनाननुगतत्वादिति वाच्यम् तावत्कालस्थायिनोर्द्रव्यः

योग्यतासंशयाज्जायमानः शब्दबोधो नोपपद्येत इत्याह तस्य शब्दधीहेतुत्वे चेति ।
विशकलितेति तथाच नालोपट्ट इत्यादौ इदं स्वाक्यं नालविषयताकाभेदविषय-
ताकथं विषयताकबोधपरमित्यापाकारकमेव तात्पश्यज्ञानं हेतुरिति भावः ।
परमिति त्वर्थकम् । अनुगतत्वेनेति मासत्वत्वेनेत्यर्थः एवञ्च मासपदान्मासत्व-
त्वरूपानुगतधर्मेण तत्तत्त्रिशत्त्वविशिष्टोपस्थितौ तद्धर्मवत्स्वनिरूपिताधेयत्वेन
योग्येन सम्बन्धेन मासादेरभावान्वयोभयतीति नव्यापकत्वानुपपत्तिरिति ।
सर्वोपसंहारेण व्युत्पत्तिम्विनेति निखिलमासवृत्त्येकरूपेण शक्तिप्रवृत्तिनेत्यर्थः ।
नचेति वाच्यमिति परेणान्वयः । द्रव्यानात्मकत्वेनेति एकस्योपपदयमारभ्यापरसू-
र्यादयपर्यन्तस्थापिपदार्थस्यैव पूर्वदिनत्वमुक्तं सच द्रव्यरूपस्यैव विनिगमका-
भावेन गुणादिरूपोपि वाच्य इति भावः । अस्तु या द्रव्यरूपस्य तथापि न
सक्यारूपं त्रिशत्यसम्भवतीत्याह द्रव्यात्मकत्वेपीति द्रव्यात्मकत्वेऽपि त्रिशतामेकधा
स्थित्यभावेनाविद्यमानसमवायिकारणकगुणोत्पत्तेरसम्भवात् त्रिशत्वं संख्यात्मकं
न तेषु सम्भवतीति भावः । न आपेक्षाबुद्धित्वमेवानुगतम् आपेक्षाबुद्धे कदाचित्
प्रत्यक्षरूपाया कदाचिदनुमितिरूपायाश्च सम्भवात् प्रत्यक्षत्वादिना सांकर्येणैव
क्षाबुद्धित्वस्य जातिरिति भावः । प्रत्यक्षत्वादिना सांकर्येणैव जातिरिति भावः ।
सांकर्येणैव जातिरिति भावः । पुनरनुगमासम्भव इति भावः । तच्च दिनविषयक-
त्वरूपस्य सूर्यादयविशिष्टत्वरूपस्य दिनत्वस्यानुगतत्वेन
बुद्धित्वमनुगतमेवेति वाच्यम् तादृशापेक्षाबुद्धित्वस्य एक-
पि सत्त्वात्त्रापि त्रिशत्त्वव्यवहारापत्त तादृशत्रिशद्दिनानि
कारकबुद्धिविशेष्यत्वमेव त्रिशत्त्वमिति तदैव सम्भवति
इति बोध्यम् । तावत्कालस्थायिन इति यथा सूर्यादयक्षण-

नृरूपः

चन्द्रम

तात्पर्य-

विभा-

स्यापि दिनादिरूपत्वसम्भवात् । मीमांसकानुयायिभिः सङ्ख्यायाः पदार्था-
न्तरत्वोपगमादगत्या । तन्मतस्यैवाश्रयणीयत्वात् सङ्ख्यादिरूपनानादिनादि-
निष्ठानुगतत्रिंशच्चादेः सुवचत्वाच्च । एवं मासमधीते चैत्र इत्यादावधिकरणतैव

विशिष्टस्यैकस्य दिनत्वं तथा त्रिंशद्दिनस्यायिन एकद्रव्यस्य मासत्वं तद्वतैकत्व-
स्यैव च - मासपदार्थतावच्छेदकत्वमित्याशयः । नचैकद्रव्यस्य मासपदार्थत्व-
एकदिनाध्ययनस्थले मासमधीत इति प्रयोगापत्तिरन्यापकत्वस्य प्रतियोगिवे-
धिकरण्यघटितस्यैव द्वितीयार्थत्वस्योक्तत्वादिति वाच्यम् । व्यापकत्वघटकाभावे
प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्याने मासत्वसमानाधिकरण्यन्निरुक्तसूर्यादयक्ष्णोत्पन्ना-
परसूर्यादयप्राक्क्षणस्यायिद्रव्यरूपदिनावच्छेद्याधिकरणत्वं तन्निरूपकत्वस्यपिशो-
पणत्वात् । तथाच यत्किञ्चिद्दिनाध्ययनस्थले मासत्वाधिकरणं यदध्ययनानधिक-
रणं दिनं तदवच्छेद्याधिकरणतानिरूपकत्वस्याध्ययनाभावे सत्त्वाधोक्तप्रयोगापत्ति-
रिति । प्रकारान्तरेण समाधत्ते मीमांसकानुयायिभिरिति नचैतत्पक्षेऽपि त्रिंशत्पर्यन्त-
त्रिंशत्स्य मासपदार्थतावच्छेदकत्वेऽतिप्रसङ्गं तत्तत्त्रिंशत्पर्यन्तं प्रवेशोचाननुगम-
इति वाच्यम् । सूर्यादयक्ष्णविशिष्टवृत्तित्रिंशत्पर्यन्तं तस्य मासपदार्थतावच्छेदकत्वात्
येश्चिद्रूपश्च स्ववृत्तत्वादिघटितानुपदोक्तचतुष्टयसम्बन्धेन तथाच क्रमेणैकसूर्यो-
दयक्ष्णोत्पन्नापरसूर्यादयप्राक्क्षणस्यायिषु पदार्थेषु सूर्यादयक्ष्णविशिष्टेषु यत्
त्रिंशत् तदेव मासपदमवृत्तिनिमित्तमतो नानुपपत्तिः नचैवमपि एकसूर्यादयक्ष्णो-
त्पन्नापरसूर्यादयप्राक्क्षणपर्यन्तस्यायिनोयावत्तत् पदार्थाः तेषु सर्वेष्वेव विनिग-
मकाभावाद्दिनत्वमभ्युपेयम् तेषाञ्च कालोत्पत्तिस्थितिमतां सर्वेषामेव सूर्यादय-
क्ष्णविशिष्टत्वेन तेषु त्रिंशत्पदार्थानादाय तद्वत्त्रिंशत्स्य वस्तुत एकदिवसेऽपि
सर्वेनैकदिनाध्ययनस्थलेऽपि मासमधीते इति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । एकसूर्यो-
दयक्ष्णविशिष्टस्तु द्रव्यावृत्तित्वेनापि निरुक्तत्रिंशत्स्य विशेपणीयत्वात् । अथै-
वमप्यन्तव्यवहितेष्वपि त्रिंशत्सु दिनेषु निरुक्तसूर्यादयक्ष्णविशिष्टत्वस्य स्वाध्या-
त्तत्र मासव्यवहारस्यानिष्टत्वे मासमधीते इति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । स्वाध्या-
व्यवहितोत्तरस्य शून्यस्वाध्यायोत्तरावृत्तित्वेनापि त्रिंशत्स्य विशेपणीयत्वात् तथाच
निरुक्तातिव्यवहितदिनवृत्ति त्रिंशत्स्य स्वाध्याव्यवहितोत्तरस्य शून्ययत् स्वाध्यायो-
त्तरं तदवृत्तित्वस्यैव सत्त्वान्नातिप्रसङ्गं नन्वेवमप्येकमासपर्यन्तस्यायिनो य ऊनत्रिं-
शत्पदार्थाः यश्चैकदिवसस्यायि निरुक्तसूर्यादयक्ष्णविशिष्ट एकः पदार्थस्तत्र त-
त्रिंशत्पदार्थैकदिनाध्ययनस्थले मासमधीते इति प्रयोगापत्तितादपस्यमिति
प्रकृते सूर्यादयक्ष्णविशिष्टव्याप्यत्रिंशत्स्य मासपदार्थतावच्छेदकत्वात् पञ्च
सत्त्वात् तस्योक्तव्याप्यत्वमतो न कश्चिद्दोष इत्ययमन्तव्यम् । लाघवमनुसृत्याह
एवमिति । द्वितीयार्थेति तथाच तत्र प्रकृत्यर्थस्याधेयतयाऽन्वयः । एकदिना-
ध्ययनस्थलेऽपि मासनिष्ठाधिकरणतानिरूपकत्वस्य । सत्त्वात्तत्र मासमधीते

द्वितीयार्थः । मासादिपदार्थावच्छेदकदिनपर्याप्तत्रिंशच्चादेर्धर्मिविशेषणतापन्नस्य
 द्वितीयार्थाधिकरणतायां चैत्रकर्तृकाध्ययनाधारतात्वादिव्याप्यधर्मावच्छिन्नं स्वरूपसंबन्धरूपमवच्छेद्यत्वं संसर्गतया भासतइत्युपगमेन सामञ्जस्यात् ।
 यत्किञ्चिदेकमासं व्याप्य यत्राधीतं तत्राध्ययनाधारतानामवच्छेद्यतावच्छेद-
 काधारतादृश्यन्यतमत्वविशेषादिरूपोक्तधर्मावच्छिन्नानतिप्रसक्तत्वेन तद्वृत्ति-
 शब्देनावच्छेदात् न्यूनकालाध्ययनस्थले च अतिप्रसक्ततया तादृशस्य
 मासत्वस्योक्तरूपावच्छिन्नाधारतानवच्छेदकत्वाच्चाप्रसङ्गातिप्रसङ्गयोरनवकाशात्
 मासादिपदप्रवृत्तिनिमित्तधर्मं चैत्राध्ययनाधारताया व्याप्यत्वस्य शब्दादलामेऽप्य-
 र्थतस्तल्लाभादितिद्वितीयाया अत्यन्तसंयोगार्थपरत्वमिति नानुशासनविरोधः ।
 नच भूतलेघटः भूतलं घटवदितिप्रत्ययबलादतिप्रसक्तोऽपि धर्म आधेयत्वाधा-
 रत्वयोरवच्छेदकइति वाच्यम् । तादृशप्रत्ययेऽवच्छेदकत्वभानानुपगमात् ।
 आधेयताया अतिप्रसक्तधर्मावच्छेद्यत्वे साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकधर्मात्मक-
 व्याप्तिशरीरे मिश्रादीनां स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशस्य व्यभिचारिण्यति-
 व्याप्त्या नष्टतिप्रसक्तमवच्छेदकमिति तत्स्थलीयचिन्तामणिक्रिक्रिाविरोधेनचासंभ-
 वदुक्तिकतापत्तेः । आधारताया अतिप्रसक्तधर्मावच्छेद्यत्वे यद्धर्मविशिष्टहेत्वधिकरणत्वं
 साध्याधिकरणतावच्छेदकमिति तल्लक्षणव्याख्यापक्षे स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्व-
 प्रवेशं व्यभिचारिण्यतिव्याप्त्याऽदूषयित्वा विरुद्धिकालावच्छिन्नवृत्तिकस्येत्या-

इतिप्रयोगापत्तिरतो धर्मिपारतन्वयेन मासत्वमप्यधिकरणतायामन्वेतीत्याह
 मासादिपदार्थावच्छेदकेत्यादि । एतद्वारं व्याप्रसङ्गातिप्रसङ्गयोरनवकाशादेतत्प-
 र्यन्तस्यायमाशयः । द्वितीयार्थाधिकरणतायां प्रकृत्यर्थतावच्छेदकमासत्वस्यावच्छे-
 द्यत्वसम्बन्धेनावयवः तत्रावच्छेद्यत्व स्वरूपसम्बन्धविशेषः तथाचैकदिनाध्यय-
 नस्थले मासमधीते इत्यस्य नापत्तिः अवच्छेद्यतासम्बन्धेन मासत्वस्यतत्रासंघात-
 अधिकदेशवृत्तितया मासत्वस्याधिकरणतानवच्छेदकत्वात् अथेव मासदिना-
 ध्ययनस्थलेऽपि मासमधीते इतिप्रयोगानुपपत्तिः तत्तद्दिननिष्ठाधिकरणताया-
 स्तत्तद्दिनभेदेनभिन्नतया मासत्वस्य तत्तदधिकरणताधिकदेशवृत्तित्वादितिचेन्न-
 प्रकृतावच्छेद्यतायाः स्वरूपविचारे एतच्छेकाया अनवतारात् तथाहि चैत्रकर्तृ-
 न्तु सामान्यतोऽवच्छेद्यत्वमात्रम् उक्तव्याप्यत्वधर्मः चैत्रकर्तृकाध्ययनाधारता-
 निष्ठान्यतमत्वरूपः एवञ्च मासदिनाध्ययनस्थले चैत्रकर्तृकाध्ययनाधारता-
 मासघटकयावद्दिवसनिष्ठाध्ययनाधारतायां साधेनोक्तान्यतमत्वव्यापकत्वात्

दिदूषणान्तरेण तत्परित्यज्य दीधितिकृतामनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वविव-
क्षाया असङ्गत्यापत्तेः । अस्तुवाऽऽयासज्यवृत्तिधर्मस्यातिप्रसक्तस्यापि दर्शितप्रती-
तिवलादाधाराधेयभावावच्छेदकत्वम् । व्यासज्यवृत्तेस्त्वतिप्रसक्तस्य तदवच्छेदक-
त्वमप्रसक्तम्, क्षितिजलोभयं गन्धवत् स्नेहगन्धोभयं क्षितावित्याद्यप्रतीतेः ।
अथवा द्वितीयाद्यर्थेऽध्ययनाधारत्वे तत्तन्मासादिरूपप्रकृत्यर्थविशेषणतापन्नं तत्त-
न्मासत्वादिव्यक्तीनां व्यापकतासंबन्धेन पारतन्त्र्येण विशेषणमुपेयते । तादृशं च
व्यापकत्वं, स्वसमानाधिकरणव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबन्धेन स्वा-
वच्छिन्नस्ययो भेदस्तदाश्रयधर्मवत्त्वं, तादृशधर्मश्च चैत्रोऽधीतइत्यादौ चैत्रीयाध्याप-
नाद्यधारतात्वं विशिष्यैव संबन्धेऽन्तर्भावनीयम् । मासान्तरनिष्ठातादृशाभावप्रति-

चैत्रकर्तृकाध्ययनाधारतात्त्वग्याप्यं यत्तावदभ्यस्तमत्त्वं तदवच्छिन्नतायाऽवच्छेद्यता
तस्या एकस्याः स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपाया उक्तविशदधिकरणतानिष्ठायाऽविश-
धनिरूपितरश्मिसम्भवाद्भेदोः । एकदिनाध्ययनस्थले चैत्रकर्तृकाध्ययनाधारता
एकदिननिष्ठे च तन्निष्ठावच्छेद्यता च नोक्तविशदाधारतावृत्त्यभ्यस्तमत्त्वावच्छिन्ना
किन्तु तद्व्यक्तित्वाद्यवच्छिन्नं सा च नविशत्यनिरूपितेति नातिप्रसङ्ग इति ।
व्याप्येति व्यप्यन्तमेतत् मासपर्यन्तं यत्राध्ययनमितिसु मुदितायैः । आधारता-
नामिति अस्यावच्छेद्यता सह अवच्छेदादित्यनेन च सहान्वयः । उक्ताध्ययना-
धारतानिष्ठा या अवच्छेद्यता तदवच्छेदको य आधारतावृत्त्यभ्यस्तमत्त्वादिरूप
चैत्रकर्तृकाध्ययनाधारतात्त्वग्याप्यो धर्मस्तदवच्छिन्नाः तदाध्यायाः, या
अधिकरणताः तदनतिप्रसक्तत्वेनेत्यर्थः । तद्वृत्तिविशेषत्वेन मासवृत्तिविशेषत्वेन ।
तादृशस्य मासत्वस्येत्यादि तत्तद्दिनवृत्तिविशेषरूपमासत्वस्य चैत्रकर्तृकाध्ययना-
धिकरणतानिष्ठायाऽभ्यस्तमत्त्वानतिरिक्तवृत्त्यवच्छेद्यता तदवच्छेदकत्वाभावादि-
त्यर्थः । ननुकालाध्ययनोरितिसूत्रेऽभ्यस्तसंयोगपदस्यात्यन्तिकसम्बन्धार्थकत्वात्
व्यापकत्वस्य द्वितीयाद्यर्थत्वे यथोक्तसूत्रस्वारस्यं न तथाऽधिकरणतार्थकत्वे इत्यत
आह मासादिपदेत्यादि । आधारताया इति पद्व्याप्तिरूपितत्वमर्थः । शब्दाद-
लोभेऽपीति अयमाशयः मासत्वेऽध्ययनाधारताव्याप्यत्वं यद्यपि न कस्यचि-
च्छब्दस्यार्थस्तथाप्यधिकरणतायां मासत्वस्यावच्छेद्यत्वसम्बन्धेनाभ्यये मामत्वे
तद्व्याप्यत्वमपि स मासतामेव यस्ययन्निष्ठावच्छेद्यत्वनिरूपकत्वं तस्य
तद्व्याप्यत्वमितिसामान्यव्याप्तः । अतिप्रसक्तोऽपीति प्रकृते तद्व्यप्यमात्रनिष्ठा-
धेयताया घटत्वमेवं तद्व्यप्यमात्रनिष्ठाधिकरणताया भूतलत्वमतिप्रसक्तमप्यव-
च्छेदकभयतीत्यर्थः । साध्यसामानाधिकरण्येति यत्सम्बन्धितावच्छेदकरूपधर्मा
यस्य तस्य साध्यातिरिक्तिविन्तामणोपादः तत्र प्रथमं यत्पद साध्यपरम् ।
सम्बन्धितापदं सामानाधिकरण्यपरं द्वितीयं यत्पददेहेतुपरं तथा च साध्यसा-

योगितावच्छेदकत्वस्य तादृशधर्मं सत्त्वेऽपि तत्तन्मासत्वसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितानवच्छेदकतादृशधर्मं उक्तसंबन्धेन तत्तन्मासत्वाद्यवच्छिन्नस्य यो भेदस्त-
दाश्रयत्वमक्षतमेवेति यत्किञ्चिदेकमासादिमात्रव्यापकाभ्ययनादिस्थलेऽपि तादृश-
प्रयोगनिर्वाहः । प्रतिमासमधीतइत्यादौ प्रत्यादिशब्दानां मासादिपदोपस्था-
प्यानुगतरूपावच्छिन्नमासत्वादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभा-

मानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवत्त्वमितिपर्यवसितम् । मिथादीनाम् पक्षधरं मिभा-
दीनाम् । स्वरूपसम्बन्धरूपेत्यादि यदिहि अतिप्रसक्तोऽपिधर्मो आधेयतावच्छेदक-
स्यात्तदा, धूमवानवच्छेदिरयादौ धूमसामानाधिकरण्यावच्छेदकं यद्विषयमपित्या-
देवेत्यस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्यप्रवेशो मिभादीनां नयुक्तः स्यात्
किंत्वमिति । रक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वस्यप्रवेशोयुक्तः स्यादितिभावः । अतिव्याप्त्येति
असम्भवदुक्तिकतापत्तेरित्यनेमान्वयः । आलोकविरोधमुक्त्या चिन्तामणिवि-
रोधमाह नद्यतिप्रसक्तमिति यद्यतिप्रसक्तोऽपिधर्मोऽवच्छेदकः स्यात्तदंतद्रूपस्यवि-
रोधः स्पष्टपक्षः । आधेयतायाः अतिप्रसक्तधर्मावच्छेदकत्वे दोषमभिधाय, आधार-
ताया अपि तपारत्वे दोषमाह आधारतायाइति । तल्लक्षणेति यत्सम्बन्धितेरेत्यादि-
चिन्तामण्युक्तलक्षणेत्यर्थः । विरुद्धदिकालेत्यादि भूगोलकमुदयगिरिमत् अस्ता-
वच्छेदावात् । कपालमेतद्वृषटवत् पतद्वृषटवसादिप्यादौ हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छि-
न्नाधिकरणतायां साध्याधिकरणतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकरथासम्भवा-
दव्याप्तिरतोऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वविवेशितम् । पञ्चाधिकरणताया
अतिप्रसक्तधर्मावच्छेदकत्वं यदित्यात्तदाऽत्र धूमवानवच्छेदिरित्यत्र प्रसिद्धस्थलपक्ष-
वन्धित्वावच्छिन्नाधिकरणताया धूमाधिकरणतावच्छेदकत्वसत्त्वादितिभ्यात्तेरप्रसि-
द्धोक्तस्थलान्व्याप्त्यपेक्षयोत्कृष्टदोषरूपाया सत्त्वे तदभिधानमेष दीधितिहृतामुचि-
तस्यादितिभावः । अव्यासज्यवृत्तित्वमिति व्यासज्यवृत्तित्वेकाध्याम्यसंख्या-
वच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगित्वम् । दर्शितप्रतीतिवलादिति भूतलेषटः
भूतलंघटवदिति प्रतीतिबलात् । व्याप्यवृत्तीति पतवमुक्तौ नु मासत्वाधिकरणेदिने
तत्तल्लक्षणावच्छेदेनाध्ययनाधारत्वाभावस्य, सत्त्वाद्यव्यापकत्वंनोपपद्यत अतपत-
वुक्तम् । स्वावच्छिन्नस्ययोभेदइति उक्तसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रति-
योगिताकभेदइत्यर्थः । स्वपदं तत्तन्मासत्वपरम् । ननु यत्र चैत्रेण पञ्चदशदिनपर्य-
न्तमेवाधीतमवशिष्टदिनेषु अन्येनाधीतं तत्रापि चैत्रो मासमधीते - इतिप्रयोगः
स्यादध्ययनाधारताया तन्मासत्वव्यापकत्वस्य सत्त्वादत आह तादृशधर्मइति।
सामान्यतो मासत्वव्यापकत्वमपहाय - तत्तन्मासत्वव्यापकत्वोक्तेः, प्रयोजनमाह
मासान्तरनिष्ठेत्यादि । एकपदवैयर्थ्यमिति, एतद्वृत्तिन्तनीयमउपसद्भिश्चरि

व्यदितव्यापकताबोधकतया यत्किञ्चिदेकमासव्यापकाध्ययनादिस्थले न तादृशः प्रयोगः । अथात्यन्तसंयोगार्थकद्वितीयाया एकादिपदं विनापि यत्किञ्चिदेकमासादिव्यापकताबोधकत्वे उपसद्भिश्चरित्वा मासमेकमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र एकपदवैयर्थ्यमिति चेन्न । तत्र मासाधिककालव्यापकत्वेऽपि मासव्यापकतयाधिककालव्यापकस्य होमस्य शास्त्रार्थतावारणायैकपदोपादानात् । तथा सति तस्य केवलार्थतया मासमात्रव्यापकतालाभाच्चादृशमयोजनोपपत्तेः । अतएवच यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति श्रुतिबोधिताग्निहोत्रानुवादेन सतिलव्रीहिचरुरूपद्रव्यस्य मासैकरूपकालस्यच विधाने वाक्यभेदः स्यादिति तादृशद्रव्यकालोभयविशिष्टस्य गौणाग्निहोत्र-

त्यामासमग्निहोत्रं जुह्वति मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजन्त इति बहुवचनान्त
एकपदाघटितेष्व च पाठः शास्त्रदीपिकादौ दृश्यते एवमित् जुहोति यजेत
इत्येकवचनान्तपाठस्य दृष्ट्वेऽपि मासमेकमित्येकपदाघटितस्तु न च-
विंशतीमासादिप्रत्यये दृश्यते इति । मासाधिककालेऽपि क्रियमाणस्य
होमस्य मासस्यापकत्वसम्भवति तादृशश्च होमो नेतद्विध्यर्थोऽतस्तद्वारणायैक-
पदोपादानमित्याह मासाधिकेत्यादि । अतएव मासमात्रस्यापकत्वलाभादेव ।
अस्य पूर्वपक्षो निरस्त इत्यनेनाश्वयः । यावज्जीवमित्यादि मीमांसा द्वितीयाध्या-
यतृतीयापादस्य चतुर्थिश्रुते पतदधिकरणं विवेचितं तद्विह संक्षेपतः प्रदर्शयते
कुण्डपायिनामयने श्रूयते 'उपसद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं जुह्वति मासं दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां यजन्त इति, तत्र यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति विधिमासमग्निहोत्रमनूष-
मासलक्षणगुणोऽप्राप्तत्वादितद्विधिना विधीयते न च मग्निहोत्रनामक कर्मान्तरमि-
ति पूर्वपक्षे । यथेति दान्तितम् किन्मासपञ्चगुणो नित्याग्निहोत्रमनूष विधीयते
अथवा उपसद्भिश्चरित्वेत्युक्तत्वात् उपसन्मासो भयम् तथानाथः उपस-
द्विधानस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् न द्वितीयः प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधाने
वाक्यभेदप्रसङ्गात् न च मासस्य पुरुषकृत्या सम्पादयितुमशक्यत्वादनुपादेयस्य
तस्य न विधेयत्वं सम्भवतीति वाक्यम् । उपादेयमनुपादेयम्वा यदप्राप्तं तदे-
व हि विधेयं भवति अप्राप्तपक्षपातित्वादिष्वे अतो मासस्याप्यप्राप्तस्य विधेयतया
विधेयभेदेन वाक्यभेदो दुर्यार एव एवञ्चास्य वाक्यस्य कुण्डपायिनामयनरूप-
कर्मान्तरस्य प्रकरणेऽपठितत्वात् नित्याग्निहोत्रप्रकरणस्यासन्निहितत्वात् तदुद्देशेन
गुणविधानम् किन्तु उपसन्मासाभ्यां विशिष्टं कर्मान्तरमेव विधीयते अग्निहोत्रश-
ब्देन कीर्तनं न तु नित्याग्निहोत्रधर्मप्राप्त्यर्थमिति अत्र चाहुतिविशेषरूपाया उप-
सद अव्यवहितान्तरत्यसम्बन्धेनैव विधेयता एवञ्च सतिलग्नौ द्विचरूपप्रव्यस्येति उप-
सदश्रवणकृत्यविशिष्टेति अथ तादृशश्रुतेऽर्थकालोभयविशिष्टस्येत्यादिक धन-
सम्यक् प्रतिभाति उक्तवाक्योदितहोमेऽग्निहोत्रशब्दोत्थापितातिर्दशिकवद्भ्यादि-
रूपप्रव्यस्यैव प्राप्तेः उपसदिति हि न सतिलग्नौ द्विचरूपप्रव्यस्यनाम कित्वाहुर्तेनाम

पदप्रतिपाद्यस्य कर्मान्तरस्यैव विधायिका तादृशी श्रुतिरिति सिद्धान्ते यावज्जीव-
कालान्तर्गतमासरूपकालांशेऽप्यनुवादकतासम्भवात्प्राप्ताग्निहोत्रानुवादेन द्रव्यस्यैव
विधानमुचितमिति पूर्वपक्षो निरस्तः । यावज्जीवमित्यादिश्रुत्या यावज्जीवन्याप-
कत्वे बोधितेऽर्थतो मासैकन्यापकतालाभेपि उपसच्चरुकरणकत्वविशिष्टहोमे तन्मात्र
न्यापकताया अलाभेन तस्यापि विधेयतया वाक्यभेदस्य प्राप्ताग्निहोत्रानुवादेन
द्रव्यविधिपक्षे दुर्वारत्वात् । अथ तादृशश्रुतेर्द्रव्यकालोभयविशिष्टस्य गौणाग्निहोत्रपद-
प्रतिपाद्यस्य कर्मान्तरस्य विधायकत्वेऽपि न कथं वाक्यभेदः । विधेयभेदस्यैताव-
ताप्यपरिहारात् । प्रत्युत धर्मिणोऽप्यधिकृतस्य विधानात् । एवंच 'प्राप्ते कर्मणि
नानेको विधातुं शक्यते गुणः । अग्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयतनत' इत्यपि
निर्युक्तिकमिति चेन्न । यत्र विधेयांशे युगपदनेकधर्माणां विशेषणतया भानं तत्र
विधेयविशेषणभेदेऽपि विशिष्टनिष्ठविधेयत्वाभेदेन वाक्यभेदविरहात् । अन्यथा भू-
तलं नीलघटवदित्यादावपि नीलवद्धटवदित्यादाविव वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अनुवा-
द्यांशे विशेषणतया यत्रानेकेषां विधानं तत्र तेषां विधेयता भिन्नैवेति वाक्यभेदः ।
यद्यपि तत्रोपसच्चरुकरणकहोमाधिकरणतात्वेन अधिकारिविशेषकृततादृशहोमा-
धिकरणतात्वेन वा मासैकन्यापकता मासन्पूनकालहोतृकृतहोमाधिकरणतायामप्य-
न्यान्यदिने पुरुषान्तरकर्तृकहोमाधिकरणतासत्त्वेनाक्षतैव, तत्तत्पुरुषकर्तृकतादृशहो-
माधिकरणतात्वेन व्याकतायाः श्रुतितात्पर्यविपत्त्ये च विधेयानन्त्यम्, तथापि
विभिन्नपुरुषकर्तृकहोमाधिकरणताद्वयावृत्तितादृशचरुहोमाधिकरणतामात्रवृत्तिधर्म-
त्वेनानुगतीकृत्य तत्तत्पुरुषकर्तृकतादृशचरुहोमाधिकरणतात्वावच्छिन्नव्यापकतानां

तदुक्तम् आपस्तम्बधोतसूत्रे । ११ प्रश्ने । ३ खण्डे १२ सूत्रे जुवेणोपसदजुहोतीति
सुप्रव्याख्यायाम् उपसदित्याहुतिसमाख्या तामाज्यस्थाख्यामाज्येनजुहोतीति ।
तैत्तिरीयसंहितायाम् १ काण्डे २ प्रपाठके १२ अनुवाकभाष्ये वेरिदुर्गोपसद-
नकारित्वेनता आहुतयउपसद उच्यन्ते । तत्रैव उपसदामाज्यद्विविधत्वेनेत्य-
प्युक्तम् ॥ तैरेतेस्त्रिभिर्मन्त्रेस्त्रिपुदिनेषु क्रमेणोपसदाख्या आहुतयो होतव्या इति-
सायणभाष्यम्-नृतीयाज्याय तृतीयपादस्य त्रयोदशाधिकरणे अधिकरणमालायाम्
दीक्षादिवसादूर्ध्वं सोमाभिषवद्विषसात्पूर्वकर्तव्याहोमाउपसदइत्युक्तमिति ।
कर्मान्तरस्येति यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीतिश्रुतिविहितमुख्याग्निहोत्रमिदमेत्यर्थः
। वाक्यभेदस्येति दुर्वारत्वादित्यनेनसम्बन्धः । यत्राप्राप्तकर्मस्थले कर्मण एक-
मनेकन्याविशेषणं तत्र तद्विशेषणविशिष्टस्यैव कर्मणोविधानात् विशिष्टनि-
ष्ठैकैव विधेयता ननु विशेषणभेदेनभिन्नेत्याह यत्नेत्यादि । भिन्नैवेति अनुवा-

संसर्गविधया विवक्षितत्वान्न दोषः । तादृशाधिकरणताद्वयावृत्तित्वं च, स्ववृत्तित्व-
स्वनिरूपकहामकर्तृनिष्ठभेदप्रतियो गिकर्तृकहोमाधिकरणतावृत्तित्वोभयसम्बन्धेना-
धिकरणताविशिष्टान्यत्वरूपमनुगतं बोध्यम् । मासमधीतइत्यादावपि चैत्रादि-
कर्तृकाध्ययनाधिकरणतात्वरूपव्यापकतावच्छेदकधर्मस्योक्तानुगतत्वरूपेणैवानुगमःका-
र्यः अतो मासमधीयानो दृष्टइत्यादौ विशिष्य चैत्रत्वाद्यनुपस्थितावपि नान्वययो-
धानुपपत्तिः । अन्यत्त्वयमूहनीयम् ।

दण्डं विना न घट उत्पद्यते, रासभं विनापि घट उत्पद्यत, इत्यादौ विना-
पदार्थोऽभाववान् । तत्पदसमभिध्याहृतद्वितीयाया अभावान्वयि प्रतियोगित्व-
मनुयोगित्वं वार्थः । अभाववत्त्वोत्पत्तावाधारत्वेनान्वयः, तथाच दण्डा-
भावनवद्व्युत्पत्तिकत्वाभाववान् घटो, रासभाभाववद्व्युत्पत्तिको घट इ-
त्याकारको बोधः । यद्यपि निपातार्थं नामार्थस्य साक्षादपि भेदेनान्वयः तथापि
संभवति सार्थकत्वे विभक्तेर्निरर्थकत्वमनुचितमिति द्वितीयायाः सार्थकत्वमुपेयते ।
भूतले न घटश्चन्द्रइव सुखमित्यादौ प्रथमायाः प्रतियोगितावच्छेदकत्वे प्रथमैव न साधुः
स्यात् । प्रातिपदिकार्थान्वयिनोऽन्यपदेनाभिधानस्थलएव प्रातिपदिकार्थेत्यादिसू-
त्रेण प्रथमाविधानादिति तत्र प्रतियोगित्वादिः संबन्धविधयैव भासतइत्युपेयते ।
दण्डं विना न घटोत्पत्तिरित्यादौ च विनान्तार्थं घटोत्पत्त्याद्यभावान्वयेऽनुयोगि-
विशेषणदण्डाद्यभावस्य च तदनुयोगितावच्छेदकत्वं भासते । द्रव्ये न गन्ध इत्य-
प्रयोगात् उपलक्षणीभूतधर्माविच्छिन्ने न नञर्थभावान्वय इतिव्युत्पत्तेरिति रास-
भविना न घटोत्पत्तिरिति न प्रयोगः । अतिप्रसक्ततया रासभाभावस्य घटोत्प-
त्त्याद्यभावानुयोगितावच्छेदकताविरहात् । अथवा अभाव एव विनार्थः दण्डं विना
न घट इत्यादौ च विनान्तार्थस्याभावस्य नञर्थं घटाद्यभावे प्रयोज्यतासंबन्धेनैवा-

यस्य सिद्धत्वेनापूर्वत्वाभावात्तदंशेविधेयताविरहेण विशेषणांशे एवविधेयतायाः
सत्त्वादितिभावः । प्रतियोगित्वमिति एतत्पक्षे निरूपकत्वसम्बन्धेन अनुयोगि-
त्यपक्षे तु स्वरूपसम्बन्धेनाभावेऽन्वयः अनुयोगित्वेच प्रतियोगिनो निरूपकत्व-
सम्बन्धेनान्वयः । नन्वेयमन्यत्रापि गतिः सम्भवतीति भेदानन्वयनियमेनि-
पातातिरिक्तत्वं किमिति निवेशनीयमतआह भूतले न घटइति । अन्यपदेनेति
अत्रशक्तिमार्थं पदत्वमिति नाभिप्रेतम् किन्तु व्याकरणपारिभाषिकमेवातोनानु-
पपत्ति । विनान्तार्थं दण्डाभाववति । उच्चावच्छेदकत्वभावे युक्तिमाह द्रव्येनगन्ध-
इति । धर्माविच्छिन्ने धर्माश्रये । इतिव्युत्पत्तेरिति यदिहि उपलक्षणीभूतधर्मा-

न्ययः । अतएव रासभं विना न घट इत्यादयो न प्रयोगाः । अतएव दण्डाद्य-
 भाववति घटादेष्टृत्वावपि जायते इत्यस्याध्याहारं विनैव दण्डं विना न घट इति
 प्रयोगोपपत्तिः । रासभं विना घट इत्यादौ च विनार्थस्याभावस्य सामानाधिकरण्य-
 संबन्धेन घटादान्वयः । दीधितिकृताप्यविनाभावो व्याप्तिरित्यत्र साध्यं, किन्तु
 साध्याभाववति योभाव इति यद्व्याख्यातं तत्र सप्तम्यन्तेन संसर्गविधया भासमानं
 तदधिकरणनिष्ठत्वमेवोपात्तं नतु विनार्थत्वेनाधिकरणम् । अभावाधिकरणपर्यन्तस्य
 विनापदार्थत्वेऽपि सप्तम्यापेयत्वरूपापदार्थविवरणरूपताया आवश्यकत्वात् । नच
 विनापदोत्तरस्तु सप्तम्यर्थ एवाभाववतीति सप्तम्या विटत इति वाच्यम् निपातोत्तर-
 विभक्तैर्निरर्थकत्वात् । अतएव सर्वत्र निपातोत्तरं साधुत्वार्थं प्रथमैवेति शब्दिकम् ।
 पृथिव्यामेव गन्ध इत्यादावेवकारमकृतिकसप्तम्या यदापेयत्वबोधकत्वमङ्गीकृतं
 दीधितिकृत्तिस्तत्रापि तेषां न निर्भरः । अस्तु वा तत्र प्रतियोगितया पृथिव्यन्य-
 वृत्तित्वभानानुरोधेनैवकारस्यान्यवृत्तित्वार्थकत्वं गौरवादुपेक्ष्य तत्रापेयत्वावचकत्वं
 क्लृप्तायाः सप्तम्याः कल्पनम् । मकृते चापेयत्वस्य संसर्गत्यैवोपपत्ती विनापदसा-
 काङ्क्षापेयत्वार्थकसप्तमीकल्पनं दुष्कल्पनमेव । एवकारस्यलेचाभावरूपपदार्थन्यरू-
 पतदर्थान्तरस्यापेयतासम्बन्ध इति न सम्भवति आपेयतादेस्तद्वत्येव संबन्धत्वाद् ।
 नतु तदभावे । नच तत्रापेयत्वाभावो न प्रतीयत अपितु तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
 योगिताकपृथिव्याद्यन्याभाव इत्युपेयम् तादृशप्रतियोगिताकत्वमेवाभावेऽन्यस्य
 सम्बन्धोऽस्त्विति वाच्यम् । आपेयतासंबन्धस्य प्रतियागिन आधारस्यानुयोगिन्या-

धवेऽपि नम्रगन्धयः स्यात्तदा ब्रव्येनगन्ध इति प्रयोग आपेयत गन्धाभावे
 ब्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्य सत्त्वात् ब्रव्यत्वस्य विशेषणत्वेतु विशिष्टगन्ध-
 महिम्ना लब्धस्य ब्रव्यरथावच्छेदेन गन्धाभावान्वयस्यानुपपत्त्या न तादृश
 प्रयोगः । अतिप्रसक्तयेति रासभाभावस्य घटोत्पत्तिमद्देशेऽपिसत्त्वात् ॥
 व्याप्तिवादचिन्तामणी पूर्वपक्षग्रन्थे नाप्यविनाभाव इत्युक्तम्
 तद्व्याख्यायां दीधितौ साध्यपदमध्याहृत्य साध्यविना साध्याभाववति
 यो भावोवृत्तिस्तद्विरुद्ध इत्युक्तम् तत्राधिकरणपर्यन्तस्य विनार्थकत्वोक्तिर्विरुध्यते
 इत्यत आह दीधितिकृताऽपीति ननुपृथिव्यामेव गन्ध इत्यादौ सप्तम्यर्थः प्रतियो-
 गित्वम् अन्योऽभावश्चैवकारार्थः एवकारोत्तरस्तु सप्तम्या वृत्तित्वमर्थस्तस्य प्रति-
 योगितासम्बन्धेनाभावेऽन्यस्य, तथाच पृथिव्यन्यवृत्तित्वाभावयानगन्धइतिषोडो-
 दीधितिकृत्सम्मतः सचनिपातोत्तरविभक्तैर्निरर्थकत्वोपपत्तये नोपपद्यते इत्यत आह
 पृथिव्यामेवगन्धइत्यादाविति । अस्तुवेति सप्तम्या, कल्पनमित्यनेनागन्धयः

धेये वृत्त्यनियामकत्वेभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । चैत्रः पचतीत्यादौ कृत्यादिसंबन्धस्यापदार्थत्वेऽपि पाककृतिमानित्यादौ मनुवादिपदेन विवरणवत् उक्तस्थले सामानाधिकरण्यस्य पदेन विवरणमपि न विराधमासादयति । विवरणीयार्थस्याप्यन्यलभ्यत्वेऽपदार्थतोपपत्तेरित्यलमसदावेशेन । विना वातं वृक्षः पतित इत्यादौ विनापदार्थस्याभावस्याश्रयतासंबन्धेन वृक्षेऽन्वयाद्वाताभावविशिष्टो वृक्षः पतित इति शब्दतो लभ्यते पतनेऽनुभवसिद्धौ वातजन्यत्वाभावलाभश्चार्थः, जन्यतायाः पदानुपस्थाप्यत्वात् तदभावस्य तस्यवृत्त्यनियामकसंबन्धत्वात्तदवच्छिन्नवाताभावस्य च शब्देन बोधयितुमशक्यत्वात् । पुत्रं विना गत इत्यादौ पुत्रादिपदं लक्षणया पुत्रगमनादिपरम् । विनापदबोध्यतदभावश्च समानकालीनत्वादिसंबन्धेन गमनेऽन्वेति । समानकालीनत्वघटकं कालनिष्ठं स्वाधिकरणत्वमनवच्छिन्नं बोध्यमतो गमनादिकाले तदनधिकरणदेशावच्छेदेन गमनाद्यभावसत्त्वेऽपि नातिप्रसङ्गः । केचित्तु उक्तस्थलेऽसाहित्यमेव विनापदायः तस्य च गमनादिकर्तृत्व्यन्वयः असाहित्यं च स्वकर्तृकसमभिव्याहृतगमनादिक्रियासमानकालीनतादृशक्रियाकर्तृत्वरूपसाहित्याभावः, क्रियान्वयिस्वकर्तृकतादृशक्रियासमानकालीनत्वाभाव एव वा विनार्थः । कर्तृत्वे पुत्रादेराधेयत्वेनान्वयः विभक्तिः साधुत्वार्थैव अस्तुवाधेयत्वं द्वितीयार्थः सप्तम्या अधेयत्वार्थकत्वेऽपि नात्र सप्तमीप्रसक्तिस्तस्याः कारकविभ-

। एतत्त्वं एवकारार्थं । तदर्थान्तरस्य एवकारार्थान्तरस्य । तत्सम्बन्धेति आधेयत्वसम्बन्धेत्यर्थः । इत्युपेयमिति पदमेतथाचेतिशेषः । उक्तस्थले अविनाभावो व्याप्तिरित्यत्र । आर्थइति प्रमाणांतरजन्यज्ञानविषय इत्यर्थः । गमनेऽन्वेतीति तथाच उक्तवाक्यात् पुत्रकर्तृकगमनाभावसमानकालीनगमनाभावः प्रतीयते । स्वाधिकरणत्वमिति स्वगमनाभावः । स्वकर्तृकसमभिव्याहृतेति स्वकर्तृकाया समभिव्याहृतगमनादिक्रिया तत्समानकालीनाया गमनादिक्रिया तत्कर्तृत्वेत्यर्थः । ननु पुत्रविनागत इत्यादौ स्वपदेन पितृग्रहणे द्वितीयाप्रकृत्यर्थपुत्रस्याग्निमेतादृशक्रियाकर्तृत्वे आधेयतासम्बन्धेनान्वया वाच्यस्तथाच पुत्रनिष्ठं यत्पितृकर्तृत्वमसमानकालीनगमनकर्तृत्वं तदभाववान् गमनानुकूलकृतिमान् पितेत्यन्वययोग्यानीकणीयस्तथाच यत्र पुत्रेणसार्कपितागच्छति तत्रापि पुत्रं विनापितागत इति प्रमाणापत्तिः पुत्रनिष्ठस्यकर्तृत्वस्य पुत्रपव सत्त्वात् स्वपदेन पुत्रस्यग्रहणे उक्तदोषघारणेऽपि द्वितीयाप्रकृत्यर्थस्य पुत्रस्यानन्वयोदुर्वारइति चेन्न स्वपदार्थस्य विद्वितीयाप्रकृत्यर्थे लाभेन स्वकर्तृकेत्यस्य कर्तृत्वनिरूपकेत्यत्र तात्पर्यात् प्रथमकर्तृत्वेऽपि आधेयत्वसम्बन्धेन द्वितीयाप्रकृत्यर्थस्य पुत्रादेरन्वयाज्ज्ञानुपपत्तिः । लाघवा-

न्ययः । अतएव रासभं विना न घट इत्यादयो न प्रयोगाः । अतएव दण्डा-
भाववति घटादेर्घटावपि जायते इत्यस्याध्याहारं विनैव दण्डं विना न घट इति
प्रयोगोपपत्तिः । रासभं विना घट इत्यादौ च विनार्थस्याभावस्य सामानाधिकर-
संबन्धेन घटादावन्ययः । दीधितिकृताप्यविनाभावो व्याप्तिरित्यत्र साध्यं, विना
साध्याभाववति योभाव इति यद्व्याख्यातं तत्र सप्तम्यन्तेन संसर्गविधया भासमानं
तदधिकरणनिष्ठत्वमेवोपात्तं नतु विनार्थत्वेनाधिकरणम् । अभावाधिकरणपर्यन्तस्य
विनापदार्थत्वेऽपि सप्तम्यापेयत्वरूपापदार्थविवरणरूपताया आवश्यकत्वात् । नच
विनापदोत्तरलुप्तसप्तम्यर्थ एवाभाववतीति सप्तम्या विवृत इति वाच्यम् निपातोत्तर-
विभक्तेर्निरर्थकत्वात् । अतएव सर्वत्र निपातोत्तरं साधुत्वार्थं प्रथमैवेति शब्दिकाः ।
पृथिव्यामेव गन्ध इत्यादयेरकारप्रकृतिकसप्तम्या यदापेयत्वबोधकत्वमङ्गीकृतं
दीधितिकृद्भिस्तत्रापि तेषां न निर्भरः । अस्तु वा तत्र प्रतियोगितया पृथिव्यन्य-
वृत्तित्वभानानुरोधेनैवकारस्यान्यवृत्तित्वार्थकत्वं गौरवादुपेक्ष्य तत्रापेयत्ववाचकत्वेन
कृताया सप्तम्याः कल्पनम् । प्रकृते चापेयत्वस्य संसर्गत्येवोपपत्तौ विनापदसा-
काङ्क्षापेयत्वार्थकसप्तमीकल्पनं दुष्कल्पनमेव । एवकारस्थलेचाभावरूपपदार्थन्यक-
पददर्थान्तरस्यापेयतासम्बन्ध इति न सम्भवति आपेयतादेस्तद्वत्येव संबन्धत्वात् ।
नतु तदभावे । नच तत्रापेयत्वाभावो न प्रतीयत अपितु तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकपृथिव्याद्यन्याभाव इत्युपेयम् तादृशप्रतियोगिताकत्वमेवाभावेऽन्यस्य
सम्बन्धोस्त्विति वाच्यम् । आपेयतासंबन्धस्य प्रतियागिन आधारस्यानुयोगिन्या-

अपेऽपि नान्वयः स्यात्तदा ब्रह्मेनगन्ध इति प्रयोग आपेयत गन्धाभावे
ब्रह्मत्वसामानाधिकरण्यस्य सत्त्वात् ब्रह्मत्वस्य विशेषणत्वेतु विशिष्टागन्ध
महिम्ना लब्धस्य ब्रह्मत्वावच्छेदेन गन्धाभावावयवस्यानुपपत्त्या न तादृश
प्रयोगः । अतिप्रसक्तयेति रासभाभावस्य घटोत्पत्तिमद्देशेऽपिसत्त्वात् ॥
-व्याप्तिवादचिन्तामणौ पूर्वपक्षग्रन्थे नाप्यविनाभाव इत्युक्तम्
तद्व्याख्यायां दीधितौ साध्यपदमध्याहृत्य साध्यंविना साध्याभाववति
यो भावोवृत्तिस्तद्विरुद्ध इत्युक्तम् तत्राधिकरणपर्यन्तस्य विनार्थकत्वोक्तिर्विरुध्यते
इत्यत आह दीधितिकृताऽपीति ननुपृथिव्यामेव गन्ध इत्यादौ सप्तम्यर्थः प्रतियो-
गित्वमन्योऽभावश्चैवकारार्थः एवकारोत्तरलुप्तसप्तम्या वृत्तित्वमर्थस्तस्य प्रति-
योगितासम्बन्धेनाभावेऽन्यतथाच पृथिव्यन्यवृत्तित्वाभाषयानगन्धइत्यौघो-
दीधितिकृत्सम्मत सखनिपातोत्तरविभक्तेर्निरर्थकत्वोपपत्तौ नोपपद्यते इत्यत आह
पृथिव्यामेवगन्धइत्यादाविति । अस्तुवेति सप्तम्या कल्पनमित्यनेनागन्धः

ये वृत्त्यनियामकत्वेभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । चैत्रः पचतीत्यादौ
 इत्यादिसंबन्धस्यापदार्थत्वेऽपि पाककृतिमानित्यादौ मनुवादपदेन विवरणवत्
 क्तस्थले सामानाधिकरण्यस्य पदेन विवरणमपि न विराधमासादयति । विवर-
 णीयार्थस्याप्यन्यलभ्यत्वेऽपदार्थतोपपत्तेरित्यलमसदावेशेन । विना वातं वृक्षः पतित
 इत्यादौ विनापदार्थस्याभावस्याश्रयतासंबन्धेन वृक्षेऽन्वयाद्वाताभावविशिष्टो वृक्षः
 पतित इति शब्दतो लभ्यते पतनेऽनुभवसिद्धौ वातजन्यत्वाभावलाभधार्थः,
 अन्यतायाः पदानुपस्थाप्यत्वात् तदभावस्य तस्यवृत्त्यनियामकसंबन्धत्वात्तदवच्छि-
 त्वात्ताभावस्य च शब्देन बोधयितुमशक्यत्वात् । पुत्रं विना गत इत्यादौ पुत्रादि-
 त्वं लक्षणया पुत्रगमनादिपरम् । विनापदबोध्यतदभावश्च समानकालीनत्वादिसं-
 बन्धेन गमनेऽन्वेति । समानकालीनत्वघटकं कालनिष्ठं स्वाधिकरणत्वमनवच्छिन्नं
 बोध्यमतो गमनादिकाले तदनधिकरणदेशावच्छेदेन गमनाद्यभावसत्त्वेऽपि नाति
 पसङ्गः । केचित्तु उक्तस्थलेऽसाहित्यमेव विनापदायः तस्य च गमनादिकर्तर्यन्वयः
 असाहित्यं च स्वकर्तृकसमभिव्याहृतगमनादिक्रियासमानकालीनतादृशक्रियाकर्तृ-
 त्वरूपसाहित्याभावः, क्रियान्वयिस्वकर्तृकतादृशक्रियासमानकालीनत्वाभाव एव वा
 विनार्थः । कर्तृत्वे पुत्रादेराधेयत्वेनान्वयः विभक्तिः साधुत्वाथैव अस्तुवाधेयत्वं
 द्वितीयार्थः सप्तम्या अभेयत्वार्थकत्वेऽपि नात्र सप्तमीप्रसक्तिस्तस्याः कारकविभ-

। एतत्तु पञ्चकारार्थे । तदर्थान्तरस्य पञ्चकारार्थान्तरस्य । तत्सम्बन्धेति आधेय-
 त्वसम्बन्धेत्यर्थः । इत्युपेयमिति पदग्रे तथाचेतिशेषः । उक्तस्थले अधिनाभावो
 व्याप्तिरित्यत्र । आर्धइति प्रमाणान्तरज्ञान्यज्ञानविषय इत्यर्थः । गमनेऽन्वेतीति
 तथाचैकवाक्यात् पुत्रकर्तृकगमनाभावसमानकालीनगमनाभयः प्रतीयते ।
 स्वाधिकरणत्वमिति स्थगमनाभावः । स्वकर्तृकसमभिव्याहृतेति स्वकर्तृकाया
 समभिव्याहृतगमनादिक्रिया तत्समानकालीनाया गमनादिक्रिया तत्कर्तृत्वेत्यर्थः ।
 ननु पुत्रादिनागत इत्यादौ स्वपदेन पितुर्ग्रहणे द्वितीयाप्रकृत्यर्थपुत्रस्याग्रिमे
 तादृशक्रियाकर्तृत्वे आधेयतासम्बन्धेनान्वया वाच्यस्तथाच पुत्रनिष्ठंयत्पितृकर्तृ-
 कगमनसमानकालीनगमनकर्तृत्वं तदभाववान् गमनानुकूलकृतिमान् पितेत्यन्वय-
 बोधा-जीकरणीयस्तथाच यत्र पुत्रेणसाकंपितागच्छति तत्रापि पुत्रंयिनापितागत
 इतिप्र-पितापत्तिः पुत्रनिष्ठस्यकर्तृत्वस्य पुत्रपय सत्त्वात् स्वपदेन पुत्रस्यग्रहणे
 उक्तो-पचारणेऽपि द्वितीयाप्रकृत्यर्थस्य पुत्रस्यानन्वयोदुर्बोरितिचेन्न स्वपदार्थस्य
 द्वि-तीयाप्रकृत्येव लाभेन स्वकर्तृकेत्यस्य कर्तृत्वनिरूपकेत्यप्रतात्पर्यात् प्रथम-
 कर्तृत्वे आधेयत्वसम्बन्धेन द्वितीयाप्रकृत्यर्थस्य पुत्रादेरन्वयान्नानुपपत्तिः । लाघवा-

कित्त्वेन क्रियान्वयिस्वार्थबोधकत्वात् । अत शेषपट्टीमसक्त्या तामेवोपपदविभक्ति-
 द्वितीया बाधत इतिसर्वा उपपदविभक्तयः पण्डचपवादिका इत्यस्याविराध इति ।
 विनासमानार्थकयोर्द्वेऽन्तरेणेति निपातयोरपि दर्शितव रीतिः एवं विनायुक्त-
 तृतीयापञ्चमीस्थलेऽपि ॥ मर्यादाभिविध्यर्थक्यावच्छब्दयोमेपि द्वितीया दृश्यते, तत्र
 मर्यादार्थको यावच्छब्दः आरभ्य तस्यां दशमीं तु यावत्प्रपूजयेत्पर्वतराजपुत्रीमित्या-
 दी मर्यादा सोमा कालरूपा देशरूपा च कालनिष्ठं तत्त्वं च तत्कालनिष्ठं समभिव्या-
 हृतकालमागभावानधिकरणस्वभावाधिकरणस्वसजातीययावत्कालवृत्तिसमाभ-
 व्याहृतक्रियानधिकरणत्वम् । एवंचोक्तस्थले यावच्छब्देन पूजारूपक्रियार्था
 शुक्लदशमीनिष्ठतादृशसोमात्वनिरूपकत्वं प्रत्याख्यते । तावतैवार्थतः शुक्लदशम्यां
 मर्यादात्वं लभ्यते । तन्निष्ठसोमात्वनिरूपकत्वच तदवृत्तित्वे सति कृष्णनवमीमाग-
 भावानधिकरणशुक्लदशमीमागभावाधिकरणतिथिकूटव्यापकत्वम् । तावता षोडश-
 तिथ्यधिकरणकषोडशपूजारूपस्यैककर्मणो विधेयतया लाभः व्याप्यकालसमुदाये
 स्वसजातीयत्वविशेषणात्पूजायामुक्तविशेषणद्वयकालान्तदण्डादिसमुदायाव्यापकत्वेपि
 न बाधः । अन्वयितावच्छेदकरूपेण साजात्यस्य विवक्षणादुक्तस्थले च तिथिभि-
 त्यस्याभ्याहारेण दशमीपदार्थतावच्छेदकस्य तिथित्वव्यवहितत्वेन वा यावत्पदार्थान्व-
 यितावच्छेदकतया तिथित्वभानात्तेन रूपेण दण्डादेर्दशमीसजातीयत्वाभावात् ।
 तिथिब्राह्मणकालविशेषरूपा, नतु चन्द्रमण्डलकलारम्भाद्यनुगुणक्रियामचररूपा
 पूजायास्तावत्क्रियावृत्तित्वासम्भवात् । अत्रच भागभाव एव यावत्पदार्थः त्रिती-
 यार्थः प्रतियोगिस्वमनुयोगित्व वा, तत्र तत्प्रकृत्यर्थदशम्या अन्वयः तावता
 दशमीमप्रतियोगिकमागभावलाभः । तस्य स्वप्रतियोग्यवृत्तिस्त्वविशिष्टव्यापकतासं-

दाह क्रियान्वयीति पतञ्ज परिचायकम् । तादृशक्रिया समभिव्याहृतगमनादि क्रिया
 मर्यादाभिविध्यर्थेति तेनखिला मर्यादा तत्सहितोऽभिविधि । यावत्तत्र
 सोमात्वञ्च । समभिव्याहृतेत्यादि तथाच कृष्णनवमीमागभावानधिकरणरूप
 शुक्लदशमीमागभावाधिकरणरूप तिथित्वेनधर्मेण शुक्लदशमीसजातीयो यत्र भावान्
 स कृष्णनवमीमारभ्य शुक्लदशमीत प्राक्काल एव नवमीत प्राक्कालस्य प्रकृत्यमो
 मागभाव नधिकरणत्वाभावात् शुक्लदशम्यादिरूपकालस्यच तद्दशमीमागति भावा
 धिकरणत्वाभावात् एवञ्चोक्ततत्तत्तिथ्यात्मककालवृत्तिर्था समभिव्याहृतपूज्यमागका
 क्रिया तदनधिकरणत्वं दशम्यामस्तोति तस्या सोमात्वोपपत्ति तदेतत्तस्याचोदयति
 तन्निष्ठसोमात्वेति उक्तदशमीनिष्ठसोमात्वेत्यर्थः । तदवृत्तित्वेस्तोति दशम्या
 पूजाधिकरणत्वेऽप्युक्तव्यापकत्वादेवेत्यतः पतञ्जकम् । यावत्पदार्थान्वयमागभावेति

बन्धेन पूजारूपसमभिध्याहृतक्रियायामन्वयः व्यापकत्वं च स्वाधिकरणतिथिनिष्ठा-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकपूजाविशेषत्ववत्त्वम् । स्वाधिकरणत्वं च स्वाधिकरण-
कृष्णनवमीप्रागभावावच्छिन्नभेदविशिष्टकालिकविशेषणतासंबन्धेन । एतेन कृष्ण-
नवमीप्रागभावाधिकरणप्रतियोगिकभेदस्याव्यावर्तकतया तत्सामान्यभेदनिवेशे भा-
विकृष्णनवमीप्रागभावाधिकरणत्वमादायप्रसिद्धिरिति परास्तम् । तथासत्यपि तत्त-
द्दशमीप्रागभावाधिकरणकालस्य स्वाधिकरणकृष्णनवमीप्रागभावावच्छिन्नभेदवच्च-
संबन्धेन तत्तत्प्रागभावाधिकरणत्वाक्षतेः । नचैवमपि व्यवहितपूर्वकृष्णनवमीप्रागभा-
वावच्छिन्नभेदघटितसंबन्धेनाव्यवहितपूर्वकृष्णनवमीपूर्वतिथीनामपि तत्तद्दशमीप्रा-
गभाववत्त्वात्तदधिकरणतिथिव्यापकत्वं पूजार्था न संभवतीति वाच्यम् स्वावच्छि-
न्नकृष्णनवमीप्रागभावाधिकरणत्वसंबन्धेन स्वावच्छिन्नभेदस्यैव प्रागभावसंबन्धे नि-
वेशनीयत्वात् । स्वाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमपि तादृशावच्छे-

सीमारूपस्य यावत्पदार्थस्यान्वयितेत्यर्थः । अनुयोगित्वमेवेति तत्र दशम्या-
निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वय तथाच दशमीनिरूपितानुयोगिताघटप्रागभावोर्थः
तापताऽपि दशमीप्रतियोगिकप्रागभावपक्ष लभ्यते । स्वाधिकरणेति स्वपद
दशमीप्रागभावपरम् एवमप्येऽपि । स्वप्रतियोग्यवृत्तित्वेत्यादि स्वप्रतियोग्यवृत्ति
त्व स्वव्यापकप्रबोधसम्बन्धेनेत्यर्थः । ननु कालिकसम्बन्धेन दशमीप्रागभा-
वाधिकरणत्वस्य विवक्षितकृष्णनवमीतः प्राक्कालेऽपिसंवाद्यापकत्वानुपप-
त्तिरभाह स्वाधिकरणत्वञ्चेति अत्रभाविक्कृष्णनवमीसुदासायकालिकरूपयन्तानु-
भायनम् । अव्यावर्तकतयेति कृष्णनवमीप्रागभावाधिकरणनिष्ठद्विधाध-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य कृष्णनवमीप्रागभावाधिकरणकालेऽपि संवाद ।
तत्सामान्यभेदनिवेश इति कृष्णनवमीप्रागभावत्वातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नप्रागभाव-
निष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितप्रतियोगिताकभेदस्य निवेश इत्यर्थः ।
तथासत्यपीति उक्तसामान्यभेदस्याप्रसिद्धत्वेऽपीत्यर्थः । अक्षतेरिति
स्वपदस्य विशेषविधान्तत्वात् । ननु शुक्रदशमीप्रागभावस्य
तादृशभेदविशिष्टकालिक सम्बन्धेनाधिकरणत्वमव्यवहितकृष्णनवमीतः प्राक्का-
लीनास्वपि तिथिपुवर्तते तत्पूर्वकृष्णनवमीप्रागभावस्य विनाशेन तस्यापि तादृश-
कृष्णनवमीप्रागभावावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य सत्त्वादित्याशंकां निराकरोति
नचैवमपीति दशमीप्रागभावावच्छिन्नत्वस्य कृष्णनवमीप्रागभावे निवेशेऽपीत्यर्थः ।
स्वावच्छिन्नेति स्वाध्ययेत्यर्थः । स्वावच्छिन्नभेदस्येति स्वावच्छिन्नप्रतियोगिता
कभेदस्येत्यर्थः । स्वपदशुक्रदशमीप्रागभावपरम् निवेशनीयत्वादिति तथाचोक्तः

दकत्वसंबन्धेन स्वावच्छिन्नस्य भेदः । अतस्तादृशावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाभावति-
वेशे यत्किञ्चिद्दशमीप्रागभावाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमादायासि-
द्धिवारणाय विशिष्य तत्तत्प्रागभावरूपस्वपदार्थस्य संबन्धमध्ये प्रवेशयतयाननुग-
मइति निरस्तम् ॥ देशरूपा सीमाच काशीतः कौशिकी यावद् यातीत्यादौ
तत्र कौशिक्याः गमनसीमात्वं प्रतीयते । तच्च काशीपूर्वकौशिकीपश्चिमदेशन्याप-
कगमनानधिकरणत्वम् यावत्पदेन च कौशिक्यनधिकरणकत्वे सति काशीपूर्वकौ-
शिकीपश्चिमदेशन्यापकत्वं गमने प्रत्याप्यते । तत्र द्वितीयाधोऽवधित्वमवधिमत्त्वं
वा प्रतीचीत्वाद्यन्वयि निष्कर्षः पूर्ववत्स्वयमूहनीयः ॥ अभिविध्ययौ

व्यवहिततिथिषु पतत्सम्बन्धेन स्वस्यैवसंवाधानुपपत्तिः । अत्रयद्यपि स्वाधि-
करणकृष्णनवमीप्रागभावावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य न्यूनधारकंतरवारकप-
र्याप्तियदितस्य प्रवेशोऽप्युक्तदोषोन सम्भवति स्वाश्रयीभूतयत्किञ्चित्कृष्ण-
नवमीप्रागभासस्य सत्त्वे निरुक्तभेदविरहात्तथापि लाघवादिदमुक्तम् ।
स्वाधिकरणनिष्ठाभावेत्यादि पतदारभ्याननुगम पतत्पर्यन्तस्यायमभिप्रायः ।
अयनिरुक्तभेदविशिष्टकालिकविशेषणतया शुक्लदशमीप्रागभावाधिकरणत्वमुक्त-
पूजानधिकरणेष्वपि तिथिष्वस्तीत्यतो न पूजायाः शुक्लदशमीप्रागभावव्यापकत्वं
संगच्छते यद्यि च यद्यद्दशमीपूर्ववर्तिनी नवमीमारभ्योक्तपूजनं विहितं तत्तद्दशमी
प्रागभावव्यापकत्वं विवक्ष्यते तदाऽननुगमइति चेन्न शुक्लदशमीप्रागभावावच्छिन्नप्रति-
योगिताकभेद एव देशीपूजायां विवक्षितः भेदश्च स्वाधिकरणत्ववन्निष्ठाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकः । स्वाधिकरण-
त्वञ्च स्वाधिकरणकृष्णनवमीप्रागभावावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदविशिष्टदर्शालि-
कसम्बन्धेन एवञ्च दशमीप्रागभासत्वेन तत्तत्प्रागभावानामुपस्थितत्वेऽप्युक्तसम्बन्ध-
घटकस्वपदेनैकैक्यक्तिरेवमाद्येत्यतो न दोषः नवसत्सर्गघटकतयाऽपि स्वाश्रयप्रवेशोऽ-
ननुगमपर्वेति वाच्यम् स्वत्वस्यात्र परिचायकतयेव प्रवेशात् तन्निरूपिताधिकर-
णत्वघटितसम्बन्धे तदन्याप्रतियोगिकत्वादिति । कौशिक्यनधिकरणकत्वे सतीति
पतदन्तश्च कौशिकीतोऽधिकगमनेऽपि काशीतः कौशिकीयावद्यातीति प्रयोग-
वारणायोक्तम् । कौशिकीसमीपमननान्येऽपि चैत्रादौ कौशिकी-
यावद्यातीति प्रयोगवारणाय विशेष्यदलम् । ननु कौशिकीयावद्गच्छ-
तोऽपि केनचिदेकेनैवाध्वना गमनं भवतीति कथं तदोपगमनं काशीपूर्वकौशिकी-
पश्चिमसर्गदेशन्यापकमिति चेन्न देशिकविशेषणत्वं स्वाश्रयवत्त्वान्यतरसम्बन्धेन
व्यापकत्वस्य विवक्षितत्वात् स्वाश्रयवत्त्वञ्च स्वनिरूपितदक्षिणत्वोत्तरत्वान्यतर
सम्बन्धेन । तथाच येन मार्गेण गच्छति तस्मिन् मार्गे देशिकविशेषणतायाः
तदतिरिक्तमार्गे स्वाश्रयवत्त्वस्य च सावानुपपत्तिरिति । देशन्यापकत्वमिति
देशनिष्ठा व्याप्यता तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना । निरूपकत्वस्य वृत्त्यनियामहेतया

यावच्छब्दः कार्तिकमारभ्य चैत्रं यावच्छीतं भवतीत्यादौ काशीतः
पाटलिपुत्रं यावद्वृष्टो देव इत्यादावभिविधिस्तत्पर्यन्ताभिव्याप्तिः । एवंच
प्रथमे कार्तिकपूर्वकालोत्तरचैत्रोत्तरकालपूर्वकालव्यापकत्वं चैत्रोत्तरकालाऽवृत्तित्व-
सहितं शीतभवने द्वितीये च काशीपश्चिमदेशपूर्वपाटलिपुत्रपूर्वदेशपश्चिमदेशव्याप-
कत्वं पाटलिपुत्रपूर्वदेशावृत्तित्वसहितं वृष्टौ यावच्छब्देन प्रत्याख्यते । विशेषः पूर्व-
वत् ॥ यावच्छब्दसमानार्थाकाङ्क्षशब्दस्थलेऽपि दर्शितव रीतिरवसेया । तद्योगे
च पञ्चमी साधुः ॥ यज्ञमनु प्रावर्षदित्यादावनुशब्दार्थः कारकत्वरूपं हेतुत्वम्
अनुलक्षणइत्यत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधायकमूत्रे लक्षणपदस्य कारकहेतुपर-
त्वात् । तत्रच यज्ञान्वितस्याधेयत्वरूपद्वितीयार्थस्यान्वयः हेतुतायाश्च निरूपकत्व-
सम्बन्धेन वृष्टावन्वयः, जन्यत्वं वानुशब्दार्थः तत्र निरूपितत्वरूपद्वितीयार्थस्य

तस्याभायप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वाभावाच्चमभिसम्बन्धायाह अवधिमस्त्वमेति ।

निःकर्षइति यावच्छब्दार्थे द्वितीयान्ताथस्य कौशिकीनिरूपितावधिमत्त्वस्यान्वयः ।
'यावच्छब्दार्थप्रतीचोत्पत्त्येव स्वाध्यायवृत्तित्वस्वव्यापकत्वोभयसम्बन्धेन गमनादि-
क्रियायामन्वयः व्यापकत्वमनु स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदयत्नम् अ-
वच्छेदकताय स्वाधिकरणनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्ना स्वाधि-
करणताय काशीनिरूपितपूर्वत्वविशिष्टस्वरूपसम्बन्धेन तत्र स्वाध्यायवृत्तित्वविशे-
षणावभिविधिस्यलव्यावृत्तिः केवलस्वरूपसम्बन्धेन प्रतीचीत्वाधिकरणे प्रयागादौ
गङ्गास्यासत्त्वाव्यापकत्वानुपपत्तिरतः काशीनिरूपितपूर्वत्वविशिष्टेत्युक्तम् ।
कार्तिकपूर्वकालेत्यादि आदिष्वनोत्तरत्वविशिष्टो यो वैशाखपूर्वत्वविशिष्टः
कालस्तद्व्यापकत्वमित्यर्थः । चैत्रोत्तरकालावृत्तित्वेत्यादि एतच्च फाल्गुन याव-
च्छीतमिति प्रयोगवाराणाय तदुत्तरकालावृत्तित्वस्यापिभानोपगमावुक्तम् ।
काशीपश्चिमदेशेत्यादि काशीपश्चिमदेशात्पूर्वदेशायः कारकादिः यश्च
पाटलिपुत्रादिस्तद्व्यापकत्वमित्यर्थः पाटलिपु-
त्रात्पूर्वस्मिन्देशे वृष्टोजातायां काशीतः पाटलिपुत्रंयावद्वृष्टोमेव इतिप्रयोग
पारणायाह पाटलिपुत्रपूर्वदेशावृत्तित्वेति । विशेषः पूर्ववदिति यावच्छब्दस्या
व्यवहितोत्तरक्षणपूर्वत्वमर्थः । द्वितीयान्ताथस्य चैत्रनिरूपितत्वस्याव्यवहितोत्तर-
त्वेऽन्वयः उक्तपूर्वत्वरूपयावच्छब्दार्थस्य स्वानधिकरणकालावृत्तित्व स्वनिष्ठाव-
च्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदयत्नरूपव्यापकत्वोभयसम्बन्धेन समभिव्याहृतशी-
तादिपदार्थेऽन्वयः स्वनिष्ठावच्छेदकताय कार्तिकाव्यवहितपूर्वक्षणप्रतियोगिक-
त्वंसाध्यत्वविशेषितस्वाध्यवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तत्र विशे-
षितान्तैत्युक्त्या कार्तिकपूर्वकालव्यावृत्तिः स्वानधिकरणेत्याद्वितीयसम्बन्ध-
निष्ठेतावच्छेदोत्तरकालव्यावृत्तिरिति । कारकत्वरूपम् क्रियानानकत्वरूपम् तथाच

यज्ञान्वितस्यान्वयः, जन्यतायाश्चाश्रयत्वसम्बन्धेन वृष्टावन्वयः । अन्वर्जुनं योद्धार
इत्यत्रापकर्षरूपं हीनत्वमनुशब्दार्थः अर्जुनावधिकत्वं द्वितीयान्तार्थस्तस्य चापकर्-
षेऽन्वयः । अवधित्वस्यापादानतारूपत्वेऽपि क्रियान्वयाभावान्न पञ्चमीप्रसक्तिः
अस्मादयं दीर्घ इत्यादौ भवतीत्यस्याध्याहारेणैव पञ्चम्युपपादनात् । अतः पष्ठप-
पवादतानिर्वाहः । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्, मातरं प्रति साधुः, यो मां प्रति स्यात्,
वृक्षं वृक्षं प्रतिसिञ्चतीत्यादौ लक्षणेत्थं भूतेत्यादि सूत्रानुशिष्टकर्मप्रवचनीयसम्बन्ध-
कप्रत्यादिशब्देषु प्रथमे परिचायकत्वरूपं लक्षणत्वं परिचेयत्वरूपं वा लक्ष्यत्वं कर्म-
प्रवचनीयार्थः । वृक्षप्रकाशेन चिद्यद्विद्योतनज्ञानादवृक्षस्य परिचायकता । द्विती-
यार्थधापेयत्वं निरूपितत्वं वा द्वितीये साधुत्वं प्रियकारित्वं साधुत्वघटकप्रियान्वयी
संबन्धः कर्मप्रवचनीयार्थः । संबन्धान्वयि प्रतियोगित्वं तन्निरूपकत्वं वा द्विती-
यार्थः मातृसम्बन्धिप्रियकारोत्याकारको बोधः । तृतीये भागः स्वत्वाश्रयः प्रत्या-
यर्थः तदन्वयी सम्बन्धो द्वितीयार्थः इत्थंचास्मत्संबन्धी यो भागः स्यादिति
बोधः । चतुर्थे कर्मण्येव द्वितीया, पत्वबाध एव संज्ञाफलम् प्रतिश्च निरर्थकः गृहे
गृहेऽश्वइत्यादाविव व्यापकताया द्विरुक्तिवल्लभ्यत्वात्प्रतिशब्दस्य व्यापकतार्थक-
त्ववक्तव्यत्वेन गृहं व्याप्नुवतेऽश्वा इत्यादाविव द्विरुक्तिरेव न स्यात् । नच
प्रतिशब्दस्यापि व्यापकतार्थकत्वं प्रतिदिनमधीतइत्यादौ क्लृप्तम् द्विरुक्तेरपि वृक्षं
वृक्षं सिञ्चतीत्यादौ क्लृप्तमिति प्रकृते संभेदे नान्यतरवैधर्म्यमिति न्यायाद्विद्योरेव व्या-

यज्ञवृत्तिहेतुतानिरूपकवर्णनप्रतीयते । व्युत्पत्तिनियामकस्य प्रतियोगितावच्छेदोऽस-
म्बन्धस्याभावाद्वाह जन्यत्वमेवेति । नन्ववधित्वार्थे पञ्चम्यनुशासनाद्द्वितीयानुपप-
त्तिरत आह अवधित्वस्येति । अध्याहारेणैवेति नच भवतीत्यादेरध्याहारेऽपि अव-
धित्वनिरूपकत्वस्य दीर्घत्वपञ्चान्वयो ननु भवनादाविति न तत्रापि क्रियान्वयित्व-
मिति बाध्यम् यतो भवनादाववधित्वस्यान्वयेऽपादानसंज्ञाविरहात् सम्बन्धसामा-
न्ये पष्ठ्येव स्यादती दीर्घं भवनादावेवावधित्वान्वयः । परिचायकत्वरूपमिति तस्य
निरूपकत्वसम्बन्धेन विद्युदादावन्वयादवृक्षमिष्टपरिचायकतानिरूपिका विद्युत्
प्रकाशनवतीत्यर्थः । लक्ष्यत्वपक्षेऽप्याह निरूपितत्वमेवेति । कर्मण्येवेति
कर्मप्रवचनीययुक्तेर्द्वितीयेत्युपपदविभक्त्यपेक्षया कर्मणिद्वितीयेति कारकविभ-
क्तैर्बलीयस्त्वात् । पत्वबाधइति कर्मप्रवचनीयसंज्ञया गत्युपसर्गसंज्ञायाबाधादुपस-
र्गास्तुनोतीतिसूत्रेण नष्टत्वम् । ननु प्रतेव्यापकत्वार्थकतया न निरर्थकत्वमत आह
गृहेगृहइतिद्विरुक्तिरेवनस्यादिति उक्तार्थानामप्रयोगइति शाब्दिकसिद्धान्तादिति
भाष्य । सम्भेदे नान्यतरवैधर्म्यमिति पकार्यबोधकपदयोरेकत्रचाक्ये सम्भेदे सम्बन्धे

पकताबोधकत्वमवर्जनीयमिति वाच्यम् । प्रतिमासमधीतइत्यादावव्ययीभाषे हि प्रथमातिरिक्तविभक्तेरसाधुत्वेन प्रतिशब्देन मासान्वितव्यापकत्व क्रियायां बोध्यते विभक्तिः साधुत्वार्था । वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चतीत्यत्र तु सेके द्वितीयार्थकर्मत्वावरुद्ध प्रकृत्यर्थवृक्षविशेषितव्यापकता बोधयितुं न शक्यते । एकविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणत्वे व्युत्पत्तिविरोधात् । कर्मत्वसंबन्धस्य च व्यापकताघटकत्वेन स्वीकरणीयतया वृत्त्यनियामकस्य तस्य तथात्वासम्भवाच्च । तस्य सेककर्मत्वआश्रय-

‘एकवाक्यघटकत्वे सति’ अन्यतरस्य वैयर्थ्यं न भवति किन्तु भवत्येव तदर्थकर्तव्यं निगमकभावादित्यर्थः । प्रथमातिरिक्तेत्यादि पतञ्जलिः प्रतिशब्दस्य व्यापकत्वाय कत्ववार्त्ताया साधुत्वार्थेति निरर्थिकाऽपि प्रथमा न केवलप्रकृतिः प्रयोज्येत्यनुशासनाद्भवति । ननु यत इति प्रतिशब्देनेति शेषः । अयमाशयः प्रतिशब्दस्य वृक्षादिव्यापकत्वाय कत्वशेकरानन्तरस्यादतः केवल व्यापकत्वमर्थो वाच्यस्तस्मिन् वृक्ष द्वितीयाप्रकृत्यर्थस्य निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयइति न सम्भवति वृक्षस्य द्वितीयायां धेयत्वान्नित्येन प्रतिशब्दाय व्यापकत्वेन सहायया सम्भवादिति । नन्वस्तु भाष्यामेव सद्ध वृक्षादेरन्वयोऽत आह एकविशेषणत्वेनेत्यादि अयम्भावः धर्मिपारतऽर्थविनकपदार्थनिष्ठविशेष्यता निरूपितविशेषणत्वप्रयोजकोपस्थिति विषयत्वस्य तदन्वयपदार्थनिष्ठविशेष्यतानि-रूपितविशेषणत्वप्रयोजकत्वमत्र भवति एवञ्च प्रकृतिप्रत्ययौ सहायभूत इति नियमात् प्रकृतिप्रत्यययोर्गुहीताकारुक्षत्रेण द्वितीयाय कर्मत्वे प्रकृत्यर्थान्वयस्यावश्यकत्वात् वृक्षपदजन्योपस्थितयिषयतायां कर्मत्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविशेषणत्वप्रयो-जकत्वस्यावश्यकतया व्यापकत्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविशेषणत्वप्रयोजकत्वं न सम्भवति प्रत्ययार्थनिष्ठविशेष्यताकस्वार्थनिष्ठविशेषणताकबोधसामग्याः प्रत्यया-र्थेतरनिष्ठविशेष्यताकस्वार्थनिष्ठप्रकारताकबोध प्रति प्रतिबन्धकत्वादिति । नन्वस्तु द्वितीयाया न कश्चिदर्थः प्रतिशब्दस्य च व्यापकत्वमर्थः तच्च धात्वर्थे सेकादौः कर्मत्वसम्बन्धेन वाच्यं द्वितीयाधीकार्यं तात्पर्यमाहिकेत्यत आह कर्मत्वसम्बन्धस्यैवेति । व्यापकताघटकत्वेन व्यापकतावच्छेदकत्वेन । नन्व-तस्य तथात्वासम्भवात् कर्मत्वसम्बन्धस्य व्यापकतावच्छेदकत्वासम्भवात् । नन्व-स्तु द्वितीयाय कर्मत्व प्रत्ययार्थं व्यापकत्वं तत्रानन्यलभ्यं शब्दाय इति न्याया-दभावप्रतियोगितानवच्छेदककर्मत्वमर्थः अभावेवाधेयत्वसम्बन्धेन वृक्षा-देरन्वयः व्यापकतावच्छेदकसम्बन्धश्च स्वरूपमेवेति नानुपपत्तिरत आह तस्ये-त्यादि । तस्य प्रतिशब्दस्य । सेककर्मत्व इति यद्यपि द्वितीयया कर्मतात्वेन-योपस्थिति स्तथापि प्रतिशब्दसमभिव्याहारात् सेककर्मतात्वेन व्याप-कत्व लभ्यते तथाच वृक्षनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकसेककर्मतात्वचत्कर्म

तासंबन्धघटितव्यापकताप्रत्यायनमपि न युज्यते । प्रकृत्यर्थसुवर्धयोरन्तरा नवर्था-
तिरिक्तभानस्य व्युत्पत्तिविरुद्धत्वात् । नामूढस्येतरोत्पत्तेः नानुपमृद्य प्रादुर्भावा-
दित्यादौ नवर्थमात्रस्य पञ्चम्यर्थहेतुताया विशेषणत्वेन प्रकृत्यर्थस्य च विशेष-
त्वेनान्वयात् तस्मात्प्रतिरनर्थक एव । द्विरुक्तान्वये तात्पर्यबलाच्च सेचनकर्मत्वे
वृक्षादेर्व्यापकत्वं संसर्गतयैव भासते । यदिच वृक्षं प्रतिपिञ्चतीत्यादावुपसर्गस्य
प्रतेर्वाच्यो घोत्या वा कश्चिदन्योऽर्थस्तदास्तु स एवात्रापि तदर्थः । अतएव तस्यै
वास्यापि प्रतिशब्दस्य प्रयोगो नानर्थकः । वस्तुतोऽनर्थकयोः कर्मप्रवचनीयाधि-
परिशब्दयोः प्रयोगवत्तादृशप्रतेरपि प्रयोगस्य प्रयोजनान्तरानुपपत्तिश्चिन्त्या ।
प्रतेर्यत्र व्यापकतार्थकत्वं, तत्र प्रतिवृक्षं सिञ्चतीत्यव्ययीभावसमाप्त एव नियतः ।
तदर्थकाव्ययस्याव्ययीभावसमाप्तविधेर्विभाषाधिकारीयताविरहेण नित्यत्वादतोऽ-
वीप्सया प्रतिवृक्षं सिञ्चतीतिवद्वृक्षं प्रतिसिञ्चतीति न प्रयोगः । यत्र व्यापकत्वा-

तानिरूपकसेकानुकूलकृतिः प्रतीयते । अन्तरा मध्ये । व्युत्पत्तिविरुद्धत्वादिति
प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिविरुद्धत्वात् । नवर्थस्य
मध्येऽपिभानमुपपादयति नामूढस्येत्यादिना तेषां मोहः पापीयान् नामूढस्वेत-
रोत्पत्तेरिति गौतमसूत्रम् ४ । १ । ६ । तेषां बोधोणाम्मध्येमोहो मिथ्याज्ञानं पापीया-
न् यतोऽमूढस्य मोहरहितस्य इतरयो रानद्वेषयोरुत्पत्तिर्न भवतीत्यर्थः । तथाच
नानार्थाभावे उत्पत्तेरन्वयातादृशाभावस्य पञ्चम्यर्थहेतुत्वेऽन्वयात् प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थ-
योर्मध्ये पक्षनानर्थान्वयोऽतो नानार्थातिरिक्तत्वेत्युक्तम् । अभावाद्भावोत्पत्ति-
नानुपमृद्यप्रादुर्भावादिति च गौतमसूत्रम् । ४ । १ । १४ । अस्यार्थस्तु बीजा-
दिकमनुपमृद्य अविनाश्याल्लकुरस्य यतोऽनोत्पत्तिरतोऽभावात् 'अभावरूपोपादा-
नात्, भावस्य कार्यस्योत्पत्तिरिति अयन्तु शून्यतावादिनां पूर्वपक्षः अत्रापि
प्रादुर्भावनवृत्तादर्थयोरन्वयो नानर्थस्य च पञ्चम्यर्थहेतुत्वेन सदान्वयोऽतो न
अर्थातिरिक्तत्वेत्युक्तम् । अनर्थकएवेति द्विरुक्तस्थले इतिशेषः ।
ननुतर्हि द्विरुक्तस्थले कथं वैलक्षण्यमतआह द्विरुक्तान्वयइति द्विर-
क्तस्थलीयान्वयबोधेत्त्यर्थः । संसर्गतयैवेति तथाच न प्रतेर्व्यापकत्वमर्थः ।
अन्योऽर्थइति क्रियान्वयी सजातीयक्रियोत्तरत्वरूपोऽयः । अत्रापि वृक्षं वृक्षं प्रति-
सिञ्चतीत्यत्रापि । अस्यापीति वृक्षं वृक्षं प्रतिसिञ्चतीति वाक्यघटकस्यापीत्यर्थः ।
। यथा अधिपरिशब्दयो र्वाच्योघोत्योवा नकश्चिदर्थं किंतु कर्मप्रवचनीययो-
स्तयोर्गतिगतायिति निष्ठातो न भवति तथाऽत्रापि प्रयोगसाधुत्वार्थकएव प्रति-
शब्दो ननु तस्य वाक्योघोत्यो वा कश्चिदर्थ इत्याह वस्तुतइति । नित्यत्वादिति

केनाव्ययेनाव्ययीभावसमासस्तदुचरं सर्वत्र प्रथमाविभक्तिरेव नतूपकुम्भे गच्छ-
 तिवत् प्रतिगृहेऽश्वा इत्यादिरपि प्रयोगः उक्तयुक्त्या तत्र प्रतिनाऽश्वादौ गृ-
 ढिव्यापकताया बोधयितुमशक्यत्वात् । तदाधारतादिरूपसप्तम्यार्थं च समासा-
 स्य गृहादिव्यापकत्वस्याश्रयतासम्बन्धेन तदर्थस्य व्यापकरूपधर्मिणो वाऽभेदसं-
 न्धेनान्वये मेयत्वे घटः घटवृत्तौ घट इत्यादिप्रयोगवारणाय कल्प्यायाः सप्तम्यर्थाधा-
 रताया आश्रयत्वसंबन्धेनाभेदसम्बन्धेन वा प्रकृत्यर्थानन्वयव्युत्पत्तेर्विरोधात् । उप-
 कुम्भेनिधेहि, उपकुम्भादागतः, उपकुम्भेन कृत, इत्यादौ च विवक्षितस्याधारत्वापादा-
 नत्वकर्तृत्वादौ कुम्भसमीपादेराधेयतासंबन्धेनान्वयस्याधेयत्वादौ निरूपितत्वसं-
 न्धेन तदन्वयस्य वा बोधे न कश्चिद्व्युत्पत्तिविरोध इत्युपपद्यन्ते तथा प्रयोगा
 इति ध्येयम् । त्वां च मां चान्तरेत्यादावन्तरान्तरेणयुक्तइति द्वितीयाया निरूपि-
 तत्वमर्थः । तस्यान्तरापदार्थतावच्छेदकमध्यत्वेऽन्वयः एवमन्यत्रापि तदर्थस्तुक्तदि-
 शा स्वयं परिच्छेद्यः ॥

इति द्वितीयाविभक्तयः ॥

यत्र समासे विग्रहो न भवति यदिवा विग्रहस्तदापि न समस्यमानपदेन स नि-
 त्यसमासः । अवीप्सयेति प्रतिशब्दस्य यत्र व्यापकत्वार्यकत्वं तत्र प्रतिबुद्धंति-
 यतीत्यादौ प्रतिशब्दस्याव्ययीभावसमासपठनतु बुद्धेर्बुद्धप्रतीति विग्रहो न वा-
 बुद्धप्रतीति । यत्तु प्रतिशब्दस्य वीप्सायां कर्मप्रयत्नवीप्साविधानसामर्थ्यात्तपोने-
 द्वितीयागर्भवाक्यमपीति भट्टोजि दीक्षितैरुक्ततत्र भट्टाचार्याणामभिमतम् उक्तयुक्ते ।
 तदाधारतेति अश्वाधारतेत्यर्थः । आश्रयतासम्बन्धेनेति अन्वये इत्यनेनसम्बन्धः ।
 यदि प्रतिगृहमिति समासायांगृहव्यापकस्तदाप्याह तदर्थस्येति समासार्थस्येत्यर्थः ।
 अमेदसम्बन्धेनेति तथाच गृहव्यापक्यदाधारत्वं तदाश्रयोऽश्वइतिबोधः ।
 प्रयोगवारणायेति अन्यथा तत्रापि सप्तम्यर्थाधारतायां मेयत्वस्याधारत्वसम्बन्धे-
 नान्वये मेयत्वनिरूपिताधारतावदाधारतावान्घट इतिबोधपरस्य मेयत्वेघट-
 इति वाक्यस्य पक्षसप्तम्यर्थाधारतायां प्रकृत्यर्थस्य तादात्म्येनान्वये घटबुध्य-
 मित्राधारत्ववान् घटइति बोधपरस्य घटवृत्तौघट इतिप्रयोगस्य चापत्तिरिति-
 भावः । कल्प्यायाइति व्युत्पत्तेरित्यनेनान्वयः । तदन्वयस्य कुम्भसमीपापान्वयस्या
 मध्यत्वेऽन्वयइति तथाच त्वन्निरूपित मन्निरूपितश्च मध्यत्वं प्रतीयते ॥

इति सर्वतन्त्रस्थतन्त्रमैथिलकुलमूषणधर्मदत्त शर्मेशिष्येण भक्तोपाख्य मैथिल
 लक्ष्मिनाथ शर्मणा काशीस्थहिन्दूविश्वविद्यालयवेदान्ताध्यापकेन
 निरचितो द्वितीयाप्रकाशः समाप्तः ॥

कारकविभक्तिरुत्तीयायाः क्रियान्वयि कर्तृत्वं करणत्वं चार्थः कर्तृकरण-
योस्तृतीयेत्यनुशासनात् । कर्तृत्वंच मुख्यं क्रियानुकूलकृतिरेव । साच कर्त्रा-
ख्यातसमभिव्याहृते चैत्रः पचतीत्यादौ क्रियाविशेष्यतयाख्यातेन प्रतिपाद्यते चै-
त्रेण पच्यते, शस्यते, इत्यादिकर्मभावाख्यातस्थले च क्रियायां विशेषणतया तृती-
याया सा प्रत्याख्यते । यत्तु तत्राख्यातार्थ एव कृतिः, तृतीयार्थश्चापेयत्वम् । तस्य
चाख्यातार्थकृतिविशेषणतयान्वयः, कृतेश्च क्रियाविशेषणतया तथाकृतिबोधने
चात्मनेपदरूपस्याख्यातस्य यगादिसमभिव्याहारज्ञानमपेक्षितम् पचति पचतइत्यादौ
तथा कृत्यन्वयाबोधात् । चैत्रेण ज्ञायते गम्यतइत्यादौ तृतीयाया आधेयतार्थत्वं
कलृप्तमेवेति न तत्कल्पनमधिकमिति तन्न । चैत्रेण पकमित्यादौ तृतीयायाः कृत्य-
र्थकताया आवश्यकत्वात् । तत्र कृत्यर्थकाख्यातविरहेण कृतः कर्तृकर्मवाचकत्वेन
कृत्यर्थकताविरहात् । यदिच कर्तृकृतः कृतायेव शक्तिर्नतु विशिष्टे ज्ञातेत्यादौ
स्वाध्यायार्थकतायाः कलृप्तत्वेन तत्र कृत्यन्वयादेव कर्तृलाभसंभवादित्युच्यते । तथापि
कर्मकृतः कृत्यर्थत्वमप्रसक्तमेव । उक्तप्रत्ययस्य कचित्कर्तृत्वबोधकत्वेऽपि चैत्रेण पाच्यः
दुष्पचश्चैत्रेणोदनः चैत्रेणोदनस्य पाक इत्यादौ कृतां न कृतिबोधकत्वमिति तत्र
कृतिबोधानुरोधेन तृतीयायाः कृतिपाचकत्वमावश्यकमेव । एवंच चैत्रेण पच्यत
इत्यादावपि तृतीयैव कृतिर्वोध्यते । तत्र चैत्रादेः संबन्ध एवाधेयत्वमित्यतएव
निर्वाहे कृतावाधेत्वस्य विशेषणतया भानोपगमस्यानुचितत्वात्, तथासति तत्सं-
सर्गस्यापि विषयताकल्पनाधिक्यात् तादृशवाक्यज्ञानघटितशाब्दसामग्र्यामधिकोप-
स्थितिनिवेशने च गौरवात् । अथ तत्र कृतेस्तृतीयार्थतोपगमे चैत्रेण पच्यते न
चैत्रेणेत्यादौ तृतीयान्तार्थमैत्रीयकृतेरभावः पाकेऽन्येतीत्युपेयम् तस्याश्च समवा

विशेषणतयेति तथाच पूर्वत्र चैत्रकर्तृकपाककर्मसङ्गुलादिः प्रतीयते ।
परत्र च चैत्रकर्तृकं शयनं प्रतीयते । क्रियाविशेषणतयेति अन्वयः
इति पूर्वेण सम्बन्धः । कृतिबोधनेचेति क्रियाविशेषणतया कृतिबोधने चेत्यर्थः ।
विशिष्टे कृत्याश्रये । उक्तप्रत्ययस्य कृत्यप्रत्ययस्य । पाच्यइत्यादिस्थ-
ानानुरोधेन धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितकर्तृत्वप्रकारकबोधप्रति तृतीयासम-
भिव्याहारज्ञानस्य तृतीयाजन्यपदार्थापस्थितेश्च कारणत्वस्यावश्यकतया ततएव
चैत्रेणपच्यते इत्यादावपि तृतीयया कर्तृत्वभाननिर्वाहे तस्या आधेयत्वार्थकत्वम-
नुचितमित्याह एवञ्चेति । गौरवादिति ननुस्वत्वादेः प्रकारतान्यवस्थापनयु-
क्त्याऽप्रापि लाघवादाधेयत्वस्यप्रकारत्वमेवयुक्तमितिचेत् भवेदेतदेव यदि लाघ-

यस्यैवन्धावच्छिन्नाभावो मैत्रकर्तृकपाकेऽपीत्यतिप्रसङ्गः । अन्यतायाश्च वृत्त्यनियामक-
तया तत्संन्धावच्छिन्नाभावः प्रसिद्धयत्येव न, मैत्रकर्तृकपाककर्मत्वाभावस्य
कर्मणि तण्डुलादौ प्रतीतिश्च कर्मवाचकपदासमभिव्याहारस्थले दुर्घटा । आधेयत्वस्य
तृतीयार्थत्वे चाधेयत्वाभावबोध एव कृतावज्ञीक्रियते । नच तथासति मैत्रचैत्रोभय-
कर्तृकपाकसत्त्वे चैत्रीयपाककृतौ मैत्रवृत्तित्वाभावसत्त्वात् मैत्रेण न पच्यतइति
प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । मैत्रेण न पच्यतइत्यतो वर्तमानपाकानुकूलकृतित्वाव-
च्छेदेन मैत्रवृत्तित्वाभावबोधनादुक्तस्थले च तादृशकृतित्वसामानाधिकरण्येन मैत्र-
वृत्तित्वसत्त्वाच्चादृशवाक्याप्रामाण्यात् । वर्तमानत्वस्य कृतिविशेषणतया च चैत्रेण
पच्यतेऽपच्यत नतु पच्यतइत्युपपद्यते । क्रियाविशेषस्य तथात्वात् यदा मैत्रेणान्य-
त्क्रियते नतु पच्यते तदा मैत्रेण न पच्यतइति प्रयोगश्च । नचाख्यातेन कालस्य
कृतिविशेषणतया बोधनात्कालविशेषविशेषितकृतित्वस्यान्वयितावच्छेदकतया तद-
वच्छेदेन नञाऽभावः शक्यो बोधयितुम् नतु कालक्रियोभयविशेषितकृतित्वाच्छेदेन,
कर्मप्रत्ययस्थले क्रियायाः कृतिविशेषणत्वाभावेनतद्व्यतिथिधर्मस्यान्वयितावच्छेदक-
त्वाभावादिति वाच्यम् । क्रियाविशेषपठितधर्मस्यान्वयितानवच्छेदकत्वेऽपि

वर्तमानस्य पदार्थान्वयपटिष्ठेन नत्वेवमस्ति किंतुप्रतीतिमनुसृत्य प्रतीतिमेषद्व-
तादर्शी न शब्दो याऽऽधेयत्वस्य प्रकारतांसाधयेदिति । अतिप्रसङ्गः मैत्रेणन-
पच्यते इतिप्रयोगप्रसङ्गः । दुर्घटेति अत्र यत्कर्तृकपाकक्रियायां अप्रसिद्धिस्तु-
तीयास्ततःप्रोथकपदसमभिव्याहृतनञपदस्थले तत्कर्तृकपाककर्मत्वाभावाभयवु-
द्धिरपिदुर्घटेतिबोध्यम् । मैत्रवृत्तित्वसत्त्वादित्यादि तथाचोक्तकृतित्वावच्छेदेन
मैत्रवृत्तित्वाभावबोधने उक्तवाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिर्न सम्भवतीत्यर्थः । वर्तमान-
त्वस्येति वर्तमानपाकानुकूलकृतित्वावच्छेदेनैत्यत्रेतिशेषः । इत्युपपद्यतइति व-
र्तमानत्वस्यकृतित्वविशेषणतयाऽनुपादानेनपाककृतित्वावच्छेदेन चैत्रवृत्तित्वा-
भावास्तथात अतीतानागतकृत्योश्चैत्रवृत्तित्वसत्त्वान्नोपपद्येतेतिभावः । क्रियाविशे-
पस्यतथात्वात् प्रकृतक्रियानुकूलकृतित्वस्यावच्छेदकत्वात् । प्रयोगश्चेति उपपद्यते
इतिशेषः अन्यथा क्रियान्तरानुकूलकृतौ मैत्रवृत्तित्वसत्त्वाद्धर्तमानकृतित्वाव-
च्छेदेन मैत्रवृत्तित्वाभावबोधनासम्भवादितिभावः । तद्व्यतिथिधर्मस्येति वर्तमान-
नपाकानुकूलकृतित्वस्येत्यर्थः । तद्वच्छिन्नत्वविशिष्टेति वर्तमानपाकायनुकूलकृति-
त्यव्यापकस्यरूपसम्भवेन मैत्रवृत्तित्वाभावः कृतौभासतेऽतो नानुपप-
दितिभावः । नन्वय क्वचलस्य कृतित्वस्यान्वयितावच्छेदकत्व-
ननुवर्तमानपाकानुकूलकृतित्वस्येति कथं तद्व्यापकत्वमभाससम्भवे

तदवच्छिन्नत्वविशिष्टविशेषणताया अभावसंसर्गतया भानसंभवेन सामञ्जस्यात् ।
नचान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव विशेषणसम्बन्धे भासतइति नियमः ।
तथासति शरदि पुष्प्यन्ति सप्तच्छदा इत्यादौ सप्तच्छदपुष्पोत्पत्तित्वादेः शरद्वृत्ति-
त्वान्वयितानवच्छेदकतया आख्यातान्तमतिपाद्यतावच्छेदकपुष्पोत्पत्तित्वावच्छेदेन
च शरद्वृत्तित्वान्वये बाधादवच्छेदकावच्छेदेनान्वयानुपपत्तेरन्वयितावच्छेदकसामा-
नाधिकरण्यमात्रेण च तदन्वयोपगमे शरदि पुष्प्यन्ति सप्तच्छदाः शरदि पुष्प्यन्ति
चम्पका इत्यविशेषेण प्रयोगापत्तेः । यदिच तत्र शरत्संबन्धः सप्तच्छदविशेषणतया
भासते न पुनराख्यातार्थं धातुमात्रार्थं वा पुष्पोत्पत्तौ, अतएव कारकविभक्तिरूप-
सप्तम्यनुपपत्त्या कालरूपविशेषणपदोत्तरं स्वातंत्र्येण सप्तमी सर्ववर्मणा सूत्रिता ।
एवंच क्रियानिमित्तत्वरूपकारकत्वगर्भकर्तृत्वस्याख्यातार्थत्वेन पुष्पोत्पत्तिनिमित्त-
त्वरूपाख्यातार्थस्य विशिष्टान्वयानुरोधेन शरत्संबन्धेऽप्यन्वय उपगन्तव्य इति का-
रकत्वस्याख्यातार्थत्वानुपगमेऽपि शीतलं सरोऽवगाढवतो निदापदुःखं व्यपैतीत्या-

भासते इत्याशंकां निराकरोति नचेति अस्य नियम इत्यनेनान्वयः ।
तथासतीति उक्तनिबन्धेऽभ्युपगतेऽसतीत्यर्थः । अन्वयितानवच्छेदकतयेति सप्त-
म्यन्तार्थशरद्वृत्तित्वं पुष्प्यन्तीत्यन्तार्थपुष्पोत्पत्त्याश्रयत्वेन सहान्वेति उत्पत्तेरिव
सप्तच्छदपुष्पविशेषेऽन्वयः तथाच शरद्वृत्तिर्या पुष्पोत्पत्तिस्तद्वन्तः सप्तच्छदा
इतिप्रतीयते एवञ्च शरद्वृत्तित्वस्याऽवयिनी पुष्पोत्पत्तिरेव नतु सप्तच्छदपुष्पोत्प-
त्तिरतः पुष्पोत्पत्तित्वमेवान्वयितावच्छेदकं नतु सप्तच्छदपुष्पोत्पत्तित्वमतो न
तदवच्छेदेनान्वयः सम्भवतीति भावः । नन्वस्तु पुष्पोत्पत्तित्वमेवान्वयितावच्छेदकं
मतभाह आख्यातान्तैस्यादि । बाधादिति पुष्पोत्पत्तित्वस्य वसन्तादिकालिकपु-
ष्पोत्पत्तावपि सत्त्वात्तत्र शरद्वृत्तित्वस्याभावात्तस्यपुष्पोत्पत्तित्वव्यापकत्वासम्भ-
वादिति भावः । प्रयोगापत्तेरिति चम्पकस्य समयान्तरे शरदि च विकसितत्वात् तथा-
प्रयोगः । नन्वेवमनुपदोक्तप्रयोगयोरविशेषापत्तिरत आह एवञ्चति । क्रियानिमित्तत्व-
रूपेति तत्रक्रियाया धातुतप्य लाभान्निमित्तत्वेऽसति कर्तृत्वादिकमाख्यातार्थः ।
धातव्यस्य निरूपितत्वसम्बन्धेन निमित्तत्वेऽनुकूलत्वसम्बन्धेन कृतौचान्वयः
कृतेरिव निमित्तत्वस्यापि चैत्रादायन्वयः तथा चतत्पक्षे चैत्रस्तण्डुलपचतीत्यादौ
तण्डुलकर्मकपाकानुकूलकृतिमानुपाकनिमित्तं च चैत्र इति बोधः । एवमसति प्रकृते
शरत्सम्बन्धविशिष्टे सप्तच्छदे पुष्पोत्पत्तिनिमित्तत्वस्यान्वये तद्विशिष्टे भासमा-
नसप्तत्रापि तज्जासते इतिरीत्या धर्मिपारतज्ञेयं शरत्सम्बन्धेऽपि पुष्पोत्पत्ति-
निमित्तत्वमभवेतीत्यतो नोक्तप्रयोगयोरविशेषापत्तिः शरत्सम्बन्धे चम्पकोत्पत्ति-

दाविबोद्देश्यविधेयभावमहिम्नोद्देश्यविशेषणशरत्संबन्धेन विधेयभूतपुष्पोत्पत्तेः प्रयो-
 ष्यप्रयोजकभावस्य संसर्गमर्यादया भानमिति चम्पकादिपुष्पोत्पत्तौ शरत्संबन्ध-
 निमित्तकत्वाभावान्नोक्तातिप्रसङ्ग इत्युक्तस्थलेऽवच्छेदकावच्छेदेनान्वय एव नोपेयत
 इत्युच्यते, तथापि तादृशनियमोऽप्रामाणिक एव । नच तादृशनियमानुपगम इह
 भवेन मैत्रेणैव पश्यते तेभ्यमित्यत्रैतद्भवनाधिकरणकतेमनपाकत्वेन रूपेण शब्दा-
 त्पाकानुपस्थित्या तदवच्छिन्ने मैत्रान्यसमवेतभविष्यत्कृतिविषयत्वव्यवच्छेदबोधा-
 संभवकथनं दीधिकृतां विरुध्येत इति वाच्यम्, अवच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ
 धर्मिणि विशेषणतया भासमानमेव रूपं विशेषणे अवच्छिन्नत्वसंबन्धेन विशेष-
 णमित्याशयेन तेषां तदभिधानात् । विशेषणसंबन्धे तदवच्छिन्नत्वमेव तदवच्छेदेन
 विशिष्टबुद्धौ भासतइत्युपगमे शब्दानुपस्थितरूपावच्छेदन विशेषणान्वये बाधका-
 भावात् । नचावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यावच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ विशेष-
 णांशे भानमसंभवदुक्तिकम् घटो द्रव्यमित्यादौ घटत्वावच्छेदेन द्रव्यत्वादिमत्त्वबुद्धौ
 द्रव्यत्वादिविशेषणस्य स्वरूपतएव भानादिति वाच्यम् । तादृशशब्दबोधे द्रव्यत्वा-
 द्यवच्छिन्नस्यैवामेदसंबन्धेन विशेषणत्वात् घटत्वादिविशिष्टे द्रव्यत्वादिविशेषणकता-
 दृशमत्पक्षेऽवच्छेदकावच्छेदेन भानानुपगमे क्षतिविरहात्, तथाच मैत्रेण न पच्य-
 तइत्यादौ पाककृतित्वस्यान्वयितानवच्छेदकत्वेऽपि अर्थलभ्यतादृशधर्मावच्छिन्न-
 त्वस्य संसर्गांशे भाने निराबाधमेवेति चेन्न । मैत्रेण न पक्व इत्यादौ कृतौ मैत्रा-
 दिबुचित्वाभावबोधासंभवेन कृतिजन्यत्वस्य तृतीयार्थतां स्वीकृत्य क्रियायां
 मैत्रादिकृतिजन्यत्वाभावबोधस्योपपन्नव्यतया मैत्रेण न पच्यतइत्यादावपि तद्बोधो-
 पगमेन सामञ्जस्यात् । नच यदा मैत्रः सुप्तस्तदा मैत्रेण पश्यते नतु पच्यतइति

निमित्तत्वाभावादिति भावः । शरत्संबन्धेनेति सहेतिशेषः । निमित्तकत्वाभावा-
 दिति समयागस्तरेऽपि तदुत्पत्तेर्जायमानत्वेन शरत्संबन्धस्यान्यथासिद्धत्वात् ।
 तादृशनियमः उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव विशेषणसंबन्धे भासते इति
 नियमः । विशिष्टबुद्धौ भासतइति ननुसामानाधिकरण्यावगाहिबुद्धावपीति-
 शेषः । द्रव्यत्वे उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वभानेन्वयितावच्छेदकद्रव्य-
 त्वत्वावच्छेदेनान्वयिनोद्भवत्वस्योपस्थितिः कारणवक्तव्यं न चेतदस्ती-
 त्याशकते नचावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्येत्यादि । अथेत्यादिनाऽऽधे-
 यत्पयादिभिर्ब्रह्मवित्तं बोधनिराकरोति इति चेन्नेति । मैत्रेणनपक्वइति

प्रयोगानुपपत्तिः मैत्रवृत्तिवर्तमानकृतेरप्रसिद्ध्या तादृशकृतिजन्यत्वाभावप्रत्यायना-
सम्भवात् वर्तमानत्वाविशेषिततदीयकृतिजन्यत्वाभावस्य बाधितत्वादिति वाच्यम् ।
आख्यातार्थवर्तमानत्वादेर्नवसमभिख्याहारस्यलेऽभावांशएवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्
अन्यथा विनष्टपटं न पश्यतीत्यादौ तादृशघटकर्मकवर्तमानदर्शनाद्यप्रसिद्ध्याऽ-
न्वयबोधानुपपत्तेः । प्रकृते च मैत्रीयवर्तमानकृत्यप्रसिद्धावपि वर्तमानकालावच्छि-
न्नतज्जन्यत्वाभावस्यैवपाके प्रतीत्या सामञ्जस्यात् । पाकत्वाद्यवच्छेदेनैव मैत्रादिक-
र्तृकत्वाभावबोधोपगमान्मैत्रादिकर्तृकपाकदशायामन्यकर्तृकपाके मैत्रादिकर्तृकत्वा-
भावसत्त्वेऽपि न पच्यते मैत्रेणेत्यादयो न प्रयोगाः । यत्र मैत्रेणौदनपच्यतेनतु
तेमनं तत्र मैत्रेण न पच्यते तेमनमित्यादिप्रयोगनिर्वाहाय तेमनपाकत्वाद्यवच्छेदेनैवा-
भावान्वयबोधोपगम्यते, न तु शुद्धपाकत्वाद्यवच्छेदेन, बाधितत्वात् यथा च
तेन रूपेण शब्दादनुपस्थितावपि तदवच्छेदेनान्वयबोधनिर्वाहस्तथोपपादितमापे-
यत्वस्य तृतीयार्थत्ववादिनैव । घटेन न पच्यतइत्यादयः प्रयोगाः आकाशं
न पश्यतीत्यादिप्रयोगसमानयोगक्षेमाः । अचेतनकाष्ठस्याख्यादेरपि कर्तृत्ववि-
वक्षया काष्ठं पचतीत्यादिवत् काष्ठेन पच्यत इति प्रयोगात् । तत्र व्यापाररूपे
कर्तृत्वे तज्जन्यत्वरूपे तत्कर्तृकत्वे वा तृतीयाया लक्षणा । एवं चैवोण ज्ञायते, इष्यते,
गम्यतइत्यादावाश्रयत्वरूपे कर्तृत्वआधेयत्वरूपे कर्तृमत्त्वे वा नश्यते घटेनेत्यादौ
प्रतियोगित्वरूपे कर्तृत्वेऽनुयोगित्वरूपे कर्तृमत्त्वे वा लक्षणा । कर्तृपदमपि व्यापारादि-
मत्पचेतनादौ भाक्तमेव । अचेतनादौ स्वरसतः कर्तृपदप्रयोगात् । अतएवच कृष्णो

यत्रमैत्रेणयत्नः क्रियते परतु पाकरीतेरपरिज्ञानात् साधनवैकल्याद्वा पाकोनस-
म्पद्यते तत्रत्योऽयं प्रयोगः । अथवाऽत्रकृत्यर्थकप्रत्ययादिविरहेण कृतेभानासम्भवे
तत्रमैत्रवृत्तित्वाभावबोधनासम्भव इतिभावः । अन्यबोधानुपपत्तेरिति तथाचो-
क्त्वाख्यातवर्तमानकालिकोयोविनष्टपटविषयकदर्शनाभावस्तदाश्रयो बोध्यते ।
तृतीयार्थत्ववादिनेति नयः । संवरोति कृतिजन्यत्वस्य तृतीयार्थत्वपक्षेऽप्यनुस-
रणीयेतिभावः । ननु घटेननपच्यते इत्यतो घटनिष्ठकृतिजन्यत्वाभावस्यवपाके
बोधनीयः सच न सम्भवति घटेकृतेरेवाप्रसिद्धेरित्यत आह घटेननपच्यतइति
। समानयोगक्षेमाइति चेन्नआकाशं नपश्यतीत्यस्याग्रामाप्योपगमेऽस्याप्यग्रामा-
प्योपगमः वृथानियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमुपगम्य निरु-
पितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभाववद्विषयिताश्रयदर्शनेना-
काशं नपश्यतीत्यस्योपपादनेऽत्राप्याधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकथदा-

यत्नवाचकत्वम् । नच यत्नवत् एव कर्तृपदार्थत्वे क करणयोस्तृतीयेत्यादौ कर्तृपद-
स्य मुख्यार्थत्वागे युक्तिविरहादचेतनकाष्ठादिवाचकपदयोगे कर्तृप्रत्ययानुपपत्ति-
रिति वाच्यम् सूत्रस्थकर्तृपदानां स्वतन्त्रः कर्तृतिस्मृत्कृतपरिभाषितकर्तृपरत्वात् । अन्यथा
तत्प्रणयनवैयर्थ्यमसङ्गात् । स्वतन्त्रत्वं च कारकान्तरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वे सति
कारकत्वम् । पुरुषव्यापाराधीनक्रियानुकूलव्यापारवतामेव काष्ठादीनामन्यव्यापारा-
नधीनक्रियानुकूलव्यापारवत्त्वरूपस्वातन्त्र्यस्य काष्ठं पचतीत्यादौ विवक्षया का-
ष्ठादेः कर्तृत्वम् । नच स्वातन्त्र्यविवक्षणेऽपि स्वातन्त्र्यस्य वास्तविकस्याभावात् तद्वोध-
काविभक्तीनामप्रमाणं दुर्वारमेवेति वाच्यम् । समभिव्याहृततत्क्रियाकारकान्तरव्या-
पारानधीनतत्क्रियानुकूलव्यापारस्यैव तत् 'क्रियावाचकपदसमभिव्याहृतप्रत्यया-
र्थत्वोपगमात् । अनधीनान्तविशेषणप्रयोजनं चैत्रः काष्ठैः स्थाव्यां पचतीत्यादि-
स्थले चैत्रस्थालीकाष्ठानिपचन्तीति प्रयोगापत्तिवारणम् । यत्रच चैत्रः पचति
काष्ठं पचतीत्यादौ समभिव्याहृतकारकान्तराप्रसिद्धिस्तन्त्रानधीनातविशेषणं
न प्रतीयतएव । तन्निर्वाहश्च तत्र लकारादेः स्वतन्त्रशक्त्यन्तरकल्पनात् ।
विशिष्टविषयकशक्त्या विशेषणाविषयकबोधोपगमनात् नच मैत्रः
चैत्रेण पाचयतीत्यादौ हेतुर्कर्तृसमभिव्याहारस्थले कर्त्तरि तृतीयानुपपत्तिः

भाष्यतत्कृतिजन्यपाकविषयकबोधोपगमः संभवतीत्यर्थः । प्रतियोगित्वरूपइति
तथाच घटनिष्ठप्रतियोगितानिरूपको नाश इतिबोधः । कर्तृपदमपीति घटः
कर्त्ताइत्यादिविशेषः । भाक्तमेवेति गौणमेवेत्यर्थः । अतएव अचेतने कर्तृपद-
स्य भाक्तत्वादेव युक्तिविरहादिति चैत्रेणपच्यतेइत्यादौचेतनकर्तृकस्थले सूत्रस्य
धारितादर्थेन काष्ठेन पच्यते इत्यादावचेतनकाष्ठादिबोधकपदात्कर्त्तरि तृती-
याऽनुपपत्तिरितिभावः । कारकान्तरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वेसतीति चैत्रस्त-
ण्डुलपचतीत्यादौ क्रियान्वयित्वरूप कारकत्वतण्डुलादावप्यस्तीत्यतएतदुक्तम्
उदासीनेऽतिप्रसङ्गवारणाय कारकत्वमित्युक्तम् । दुर्वारमेवेति बाधितार्थविषयकबो-
धजनकत्वादितिभावः । समभिव्याहृतक्रियेत्यादि तथाच काष्ठं पचतीत्यादौ
समभिव्याहृतपाकक्रियाकारकान्तरम् नचैत्रादिकं चैत्रादेस्तत्क्रियाजनकत्वेऽपि-
तद्वोधकपदस्योक्तबाध्याघटकत्वात् । लकारादेरिति आदिना तृतीयादिप-
रिग्रहः । विशेषणविषयकेति अत्रयुक्तिरुक्ता द्वितीयायामस्माभिः ॥
प्रकृते पाकक्रियायां चैत्रपच कारकान्तरव्यापारानधीनपाकानुकूलव्या-
पारवत्त्वेन स्वतन्त्रः कर्त्ता मैत्रस्तु पाकक्रियानुकूलव्यापारविरहवत्तया

कर्तृव्यापारस्य समभिध्यादृतहेतुकर्तृव्यापाराधीनत्वादिति वाच्यम् तत्र व्यन्तप्रति-
पाद्यपाचनादिप्रियायामेव हेतोः कारकतया स्वतन्त्रकर्तृव्यापारस्य पचादि क्रिया-
कारकव्यापारानधीनत्वात् । स्वतन्त्रं प्रयुञ्जानस्य पुंसो व्यापारस्तण्डुलरूपणा-
दित्याकादावन्यथासिद्धतया न कारणमिति पाकादिप्रयोजनव्यापारस्योऽपि
तस्य तत्क्रियाकारकत्वाभावात् अतएव त्रैतो मेत्रेण पाचयतीत्यादौ चेतः पचती-
ति न प्रयोगः । नच पञ्चभिर्हलेः कर्पेति गृहीत्यादौ भूमिलेखनरूपकव्यादिक्रि-
यायां स्वन्नकृत्तुं प्रयुञ्जानस्य गृहिणो व्यापारस्य दर्शितयुक्त्या लकारादिनाऽ-
भिधानासंभव इति कर्पयतीति न स्यात्कर्पयतीति च स्यादिति वाच्यः । तत्र कृपेः
प्रतिविधानार्थत्वात् । उक्तञ्च । “याजका यजन्तीति यजिर्हविः प्रक्षेपार्थः हलः
कृपतीति कृपि” प्रतिविधानार्थः” इति यजेर्देवतोद्देश्यरुद्रव्यत्यागेच्छाविशेषरूपार्थं
मुख्यतया तत्रच यजमानस्यैव कर्तृतया हवि प्रक्षेपरूपलक्ष्यार्थपरत्वं दर्शितं तत्र च
ऋत्विजामेव स्वातन्त्र्यम् । होतेत्यत्रापि हवि प्रक्षेप एव हुधातोर्भा ननु तादृश-
फलावच्छिन्नस्यागः । तथासति ऋत्विजस्तत्र स्वतन्त्रकर्तृताविरहेण होतृपदेन
प्रतिपादनासंभवात् । धात्वर्थतावच्छेदकफलकर्तृत्वमेव कर्तृप्रत्ययेन प्रतिपाद्यतइति
ऋत्विजिहोतृव्यवहारो न यष्टिः । अतः प्रतिग्रहीतव्यापारो न स्वत्यजनकस्तथा-

पाकक्रियाकर्तृत्वेनेति ननुतरा इत्यत्रकर्ता किमुपाचनप्रियायामेव स्य
तत्र इत्याह तत्रव्यन्तप्रतिपाद्येति । हेतोः पाककर्तृप्रयोजकस्य । स्वतन्त्रकर्तृव्या-
पारस्य चैवव्यापारस्य । स्वतन्त्रप्रयुञ्जानस्येति पाकप्रियाया स्वतन्त्रोपस्थैप्रस्त
प्रयुञ्जानस्य तत्प्रत्ययस्य मेत्रस्य य पाकानुकूलव्यापारानुकूलो व्यापार सत
कारणमित्यर्थः ॥ अतएव निष्प्रकृतिधातुप्रतिपाद्यप्रियाया भिजन्तप्रतिपाद्यक्रिया
कर्तृ कारणत्वविरहादेव । स्वतन्त्रकर्तृप्रयुञ्जानस्य इत्याहकान् प्ररविह
रित्यर्थः । दर्शितयुक्त्येति प्रयोजकव्यापारस्य प्रयोश्चकर्तृव्यापारजन्यक्रियाम
स्यग्यथासिद्धत्वेनेत्यर्थः । प्रतिविधानार्थत्वादिति भूमिलेखननिर्याहकवेतनप्रदा
नाविरूपव्यापाराद्यत्वात् । कर्तृत्वेति पूर्वार्कस्वातन्त्र्यस्य तस्मिन्नेव साधा
दितिभावः । ऋत्विजामेवेति ऋत्विजासमभिध्यादृतहवि प्रक्षेपक्रियाकारकान्तर
व्यापारानधीनव्यापारवदादितिभावः । निरुक्तमुख्याद्यपरत्वेऽप्युक्तप्रयोगोपपत्ति
कुर्वाणस्य जीभूतवाहनस्य मतमाह धात्वर्थतेत्यादि । प्रतिपाद्यते इति तथाच देव
तोद्देश्यकप्रत्ययगणरूप यद्वात्वर्थतावच्छेदकफल तत्कर्तृत्वस्य ऋत्विजि सत्वात्
ग्रैवहोतृपदप्रयोगानयजमाने । यदिप्रतिग्रहीतव्यापार स्वत्यजनक स्यात्तदा दा
धात्वर्थतावच्छेदकस्वत्यजनकत्वस्य तत्रापिसत्वात्तद्वतिदातृपदप्रयोगापत्तिरित्याह

सति तत्र दातृव्यवहारापत्तेरिति तु जीमूतवाहनः । अथास्तु चैत्रे मैत्रेण पाचयती-
 त्यादौ स्वतन्त्रकर्तृव्यापारस्य हेतुकर्तृव्यापाराधीनत्वेऽपि दर्शितरीत्या तस्य स्वतन्त्र-
 कर्तृत्वनिर्वाहस्तथापि तद्वाचकपदोत्तरं तृतीयानुपपत्तिः कर्तृत्वस्य णिच्प्रत्ययेना-
 भिधानादिति चेन्न । कर्तृत्वनिर्वाहकत्वसंबन्धेन पाकाद्यन्वयिनो हेतुकर्तृव्यापारस्य
 णिजर्यत्वेन स्वतन्त्रकर्तृत्वस्य णिचाऽनभिधानात् । कर्तृत्वरूपफलावच्छिन्नस्य तादृश-
 व्यापारस्य णिजर्यतामतेऽपि आश्रयोपरक्तस्य कर्तृत्वस्यान्यतो भानानिर्वाहेण कर्तुरन-
 भिधानात्तृतीयोपपत्तेः । आख्यातस्य धर्म्यवाचकत्वेऽपि कृतिविशिष्टबोधकत्वरूपस्य
 कर्त्रभिधानस्यासत्तत्वाच्चैत्रः पचतीत्यादौ न तृतीया । नचैवं मुख्यविशेष्यतया
 कृतिविवक्षया चैत्रेण पचतीति स्यादिति वाच्यम् । आश्रयातिरिक्तांशेऽविशेषण-
 तथा कृतिबोधनस्यैव कर्त्रभिधानरूपत्वात् तथा तदभिधानं च लकृत्तद्धितसमा-
 सानामेव । अतएव तैरेवाभिधानं वृत्तिकृता विवृतम् । इदं त्वबधेयम् । यद्यपि
 स्वतन्त्रव्यापारे एव तृतीयादेरनुशासनं, तथापि लाघवात्कृतिरूप एव कर्तृत्वे
 तृतीयादेः शक्तिः अचेतनव्यापारे निरुद्धलक्षणैव । अनुशासनस्यानादितात्पर्यमा-
 नग्राहकत्वात् । लाघवसहकृतस्यैव तादृशतात्पर्यस्य शक्तिकल्पकत्वात् । व्यापारे
 तत्सत्त्वेऽपि गौरवेण शक्त्यसिद्धेः । एवंच कर्तृत्वरूपकृतिबोधस्थले कारकान्तर-

तथासतीति । दर्शितरीत्येति जिह्वप्रकृतिधातुप्रतिपाद्यक्रियाप्रति णिजान्तप्रतिपाद्य-
 क्रियाकर्तुरन्यथासिद्धत्वेनेत्यर्थः । कर्तृत्वस्येति व्यापारानुकूलव्यापारस्येव णिजर्यं
 तथा फलीभूतव्यापाररूपस्येति शेषः । पाकाद्यन्वयिन इति पाकादिविशिष्टस्ये-
 त्यर्थः । तत्र पाकस्य धातुतपचलाभाज्वापारमात्रं णिचाऽभिधीयते कर्तृत्वनिर्वा-
 हकत्वसंबन्धः, आकाङ्क्षाभास्योऽतो न शक्यतावच्छेदकसंसर्गतयापि णिचा
 स्वतन्त्रकर्तृत्वप्रतिपाद्यते ॥ आश्रयोपरक्तस्य आश्रयसंबन्धस्य । अविशेषण-
 तयेति तथाच चैत्रः पचतीत्यादौ कृतेराश्रयोभूतचैत्रातिरिक्तेविशेषणत्वा-
 भावात् तत्राख्यातस्य कर्त्रभिधायकत्वमेवेति नानुपपत्तिर्न वा कृतेर्मुख्य-
 विशेष्यत्वविधक्षायां चैत्रेण पचतीति प्रयोगापत्तिः । कृताद्यत्र विशेषणत्वसामा-
 न्याभासस्य आश्रयातिरिक्तविशेषणत्वाभावस्य सुतरामेव सत्त्वादिति ।
 लकृत्तद्धितसमासानामेवेति लकारेण पचतीत्यादौ कृता पाचकत्वाद्दो तद्धितेन
 कृतपूर्वात्त्यादौ समासेन पच्योदनः कृतपाकत्वाद्दो कर्त्रभिधानं बोध्यम् ।
 तत्सत्त्वेऽपि तृतीयाया अनादितात्पर्यसत्त्वेऽपि । शक्त्यसिद्धेरिति तथाचाना-

व्यापारानधीनत्वं न प्रतीयतइतिवदन्तर्भावेण शक्तिकल्पने मानाभावः । व्यापार-
लक्षणिकेन कर्तृप्रत्ययेन लक्षणया तदन्तर्भावेण व्यापारबोधनादेव पूर्वोक्तातिप्रस-
ङ्गवारणात् अन्यथा तदन्तर्भावेण कृतिशक्तावपि तादृशातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वादिति ।
घटो जायते, ओदनः सिद्धयतीत्यादौ सत्कार्यविद्वेषिणां नैयायिकानां कारकत्वं
कर्तृत्वं च घटादेर्यथाश्रुतमूत्रानुसारेण दुरूपपादमेव । मुख्यं च क्रियाकर्तृत्वं न क्रियानु-
कूलकृतिमात्रम् । एकक्रियाविषयककृतितो यत्र नान्तरीयकक्रियान्तरनिर्वाहस्तत्र

दितात्पर्यज्ञानं प्रकृते निरुद्धलक्षणायामुपयुज्यते इति भावः । न च कृत्यादिता-
धारणस्य व्यापारत्वस्य जातित्वमुपगम्य तस्य तृतीयाश्रयतावच्छेदकत्वोपगमे
गौरवाभावा इति वाच्यम् गुणत्वाभावाधिकरणे क्रियायां व्यापारत्वस्य व्यापार-
त्वाभावाधिकरणे रूपादौ गुणत्वस्य च सत्त्वेन यत्नेचोभयोः सत्त्वात् गुण-
त्वेन साद्व्यापारत्वस्य जातिरसम्भवात् ॥ मानाभावइति तथाच केवल-
कृतित्वावच्छिन्नैव 'कृतिनिष्ठा' श्रयता ॥ नन्वेवमचेतनकर्तृस्थले व्यापार-
एव कर्तृप्रत्ययार्थोक्त्यस्तस्य च काष्ठादावधायित्वात् वैत्रकाष्टस्याख्यः
पचन्तीति पूर्वोक्तप्रयोगोपसिद्धताद् व्यापारलक्षणिकेनेत्यादि तथाच न तत्र
केवलव्यापारे लक्षणा किंतु समभिव्याहृतक्रियाकारकान्तरव्यापारानधीनत-
क्रियानुकूलव्यापारे । अन्यथा विशिष्टव्यापारे कर्तृप्रत्ययस्य लक्षणानङ्गीकारे ।
तदन्तर्भावे गकृतिशक्तावपि निरुद्धव्यापारानधीनक्रियानुकूलकृतौ शक्तिस्वी-
कारेऽपि । अचेतनकर्तृस्थले व्यापारे लक्षणाया आवश्यकतया शुद्ध-
व्यापारेलक्षणायां चैत्रकाष्टस्याख्यः पचन्तीतिप्रयोगप्रसङ्गाद्विशिष्टव्यापार एव
लक्षणेति भावः ॥ सत्कार्यविद्वेषिणामिति सत्कार्यतावादिनां सांख्यानमतेषु द-
ण्डचक्रादिना घटादेरभिव्यक्तिरेव नत्वावलक्षणसम्बन्धरूपोत्पत्तिः उपपादितश्चा-
यंपक्षः सांख्यतत्त्वकौमुद्यावाचस्पतिभिर्भः तथाच तन्मतेऽभिव्यक्तिरूपो यो धात्वर्थ-
स्तदनुकूलस्थितिरूपव्यापारस्य पूर्वसिद्धानाविर्मूर्तघटादौ सत्त्वान्न घटो भवतीत्यादे-
रनुपपत्तिः आरम्भवादिनां नैयायिकानाम्मते घटादेरुत्पत्तेः पूर्वमसत्त्वेनोत्पत्ति-
क्रियांप्रतिजनकत्वाभावात्कारकत्वासम्भवः स्वतन्त्रः कर्तेति यथाश्रुतमूत्रानुसारेण
कर्तृत्वासम्भवश्च परतत्त्वेन समभिव्याहृतक्रियाकारकान्तरव्यापारानधीनव्यापा-
रस्यैव कर्तृत्वरूपत्वबोधनेन घटस्यैवासत्त्वे तस्मिन् व्यापाराश्रयत्वासम्भवादिति ॥
अप्रपाकादे 'कृति' गमनज्ञानजन्मादेराश्रयत्वं नाशादेः प्रतियोगित्वादिकं यत्क-
र्तृत्वत्वेन ग्रामाणिकानां व्यवहारगोचरस्तावदन्यतमाश्रयः कर्तेत्ययथाश्रुतार्थाव-
लम्बनेन घटादीनां जन्मादिक्रियाकर्तृत्वं भवति सूपपादमित्याहुरस्मद्वगुरुचरणाः ।

कृतिमतस्तत्क्रियाकर्तृत्वाभावात्। अतएव तत्र मत्तो भूतं ननु मया कृतमिति व्यपदेश
इति। किन्तु तत्क्रियानुकूलत्वे सति तद्विषयिका याकृतिस्तदेव तत्कर्तृत्वम्। अन्योद्देशेन
नाराचक्षेपाद्यत्र ब्राह्मणवधस्तत्र मरणानुकूलस्य नाराचक्षेपरूपव्यापारस्य कृतिविषय-
त्वेऽपि ब्राह्मणमरणानुकूलव्यापारत्वेन तस्यानभिसंहितत्वाच्चेन रूपेण कृतिविषयत्वं न
तादृशव्यापारस्येति ब्राह्मणवधत्वशिष्टकर्तृत्वं न तादृशव्यापारकर्तुरिति न तस्य
संपूर्णप्रायश्चित्तव्यतिथिः। विशिष्टस्य कर्तृतायाएवसम्पूर्णप्रायश्चित्तप्रयोजकत्वात् अत-
एव संपूर्णप्रायश्चित्तप्रयोजकस्य कर्तृव्यापारस्य लक्ष्यताभिप्रायेण हिंसा-
लक्षणे मणिकृतां मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वादृष्टाद्वारकत्वविशेषणयोर्वादान-
मिति मिश्राभिधानसङ्गतिः। मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानस्य व्यापारस्यावश्यं मर-
णानुकूलव्यापारत्वेन प्रतिसंहितत्वाच्चादृशरूपेण कृतिविषयत्वमिति तादृशविशे-
षणस्य विशिष्टकर्तृतानिर्वाहकत्वाच्चद्विशेषणवतो व्यापारस्य नियमेन लक्ष्यत्वात्।
तच्छून्यस्य चालक्ष्यत्वनियमात्। अथ मरणोद्देशेनानुष्ठितस्यापि यत्र स्वभाभिधात-
त्वादिनैवेष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वधीविषयता ननु मरणानुकूलत्वविशेषिततद्रूपेण,
तत्र न मरणानुकूलत्वविशिष्टविषयिणी कृतिरिति तादृशव्यापारकर्तुर्न वधत्वविशि-

अनभिसंहितत्वात् अज्ञातत्वात्। वधत्वविशिष्टकर्तृत्वमिति ब्राह्मणमरणानुकूल-
व्यापारत्वाद्यच्छिन्नविषयताशालिनी तादृशव्यापारानुकूला याकृतिस्तद्व्यवहारा-
न्योद्देशेन नाराचप्रक्षेपकर्तुरित्यर्थः। सम्पूर्णस्यादि पतदारभ्योपादानमित्यन्तो-
मिधमग्न्यः। हिंसालक्षण इति मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वस्येति अदृष्टाद्वारकमरणानु-
कूलत्वमिति चिन्तामणिकृद्भक्तं हिंसालक्षणम् तत्रान्योद्देशेन नाराचप्रक्षेपाद्ब्रा-
ह्मणवधत्वकीयप्रक्षेपे ब्राह्मणहिंसाव्यापारणाय सत्यन्तम् शत्रुमरणोद्देशेनानुष्ठीय-
माने इयेनादावपुष्टाद्वारकशत्रुवधसाधनेऽतिप्रसङ्गवारणायदृष्टाद्वारकैर्युक्तम्।
प्रतिसंहितत्वात् ज्ञातत्वात्। तादृशरूपेण मरणानुकूलव्यापारत्वेन।
तादृशविशेषणस्य मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वस्य। विशिष्टकर्तृतानिर्वाहकत्वात्
मरणानुकूलव्यापारत्वविशिष्टकर्तृतानिर्वाहकत्वात्। तद्विशेषणवतः मरणोद्दे-
शेनानुष्ठीयमानत्वविशेषणवतः। व्यापारस्येति अदृष्टाद्वारकभिन्नस्येति शेषः।
लक्ष्यत्वात् हिंसालक्षणलक्ष्यत्वात् अस्य मिश्राभिधानसङ्गतिरित्यनेनान्वयः। अयेति
इति चेन्मैवमित्यनेनास्यान्वयः। मरणोद्देशेनानुष्ठितस्यापीति मरणनिष्ठोद्देश-

एकवृत्त्वमिति कथमुक्तविशेषणस्य विशिष्टकर्तृतानिर्वाहकत्वम् । यदि च मरणोद्देशे-
नानुष्ठीयमानत्वस्य मरणानुकूलत्वेन कृतिविषयत्वमेवार्थ इत्युपेयते, तदा व्यापारे
तद्विशेषणस्य तत्कर्तरि विशिष्टकर्तृतानिर्वाहकत्वेऽप्युक्तस्थले खड्गाभिघातादी
तादृशलक्षणाव्याप्तिर्दुर्वारैव तत्र संपूर्णप्रायश्चित्तस्य निर्विवादतया लक्ष्यताया
भावश्यकत्वात् । नच विशेषणीभूतफलनिष्ठोद्देश्यताख्यविषयतानिरूपकत्वे सां
व्यापारनिष्ठसाध्यताख्यविषयतानिरूपकत्वमेव विशिष्टविषयकत्वं कृतेरित्युपदर्शित-
स्थलेऽनुकूलतासंबन्धेन मरणवैशिष्ट्यस्य साध्यतारूपकृतिविषयतावच्छेदकताविरहे-
ऽपि न विशिष्टकर्तृत्वानिर्वाह इति मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वस्य मरणकामनाधीन-
कृतिविषयस्वरूपतैवेति वाच्यम् । ब्राह्मणं न हन्यादित्यादी धात्वर्थतावच्छेदकस्य

तानिरूपितसाध्यताख्यकृतिविषयतावच्छेदकत्वस्य । तत्रनेति इष्टसाधनतन्निष्ठप्रका-
रतानिरूपिता कृतिसाध्यतन्निष्ठप्रकारतानिरूपिता च विशेष्यता तत्तज्
ज्ञानीया यद्गमावच्छिन्नमभवति तद्गमावच्छिन्नैव कृतेः साध्यताख्यविषयतापि
भवति यच्च यत्रेष्टसाधनत्वादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितखड्गाभिघातस्यावच्छिन्न
विशेष्यता तत्र कृतेः साध्यताख्यविषयतापितदवच्छिन्नैवधाचया ननु मरणा-
नुकूलव्यापारत्वावच्छिन्नैत्यतोऽत्र खड्गाभिघातकर्तृत्वोपपत्तावपि ध्वजकर्तृत्वमनु-
पपन्नमिति मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वविशेषणस्य कथं मरणानुकूलव्यापारत्व-
रूपं यद्वधत्वं तदवच्छिन्नविषयताकत्वविशिष्टकर्तृत्वनिर्वाहकत्वमित्यर्थः ।
ननुकृतितालक्षणाघटकं मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्व मरणनिष्ठोद्देश्यतानिरूपित-
व्यापारत्वावच्छिन्नसाध्यताख्यकृतिविषयस्वरूपमेवधाच्यं तच्च यत्र मरणानु-
कूलव्यापारत्वावच्छिन्ने इष्टसाधनताज्ञानादिक तत्रैवास्तीति तस्यैवोक्तहिता-
लक्षणे लक्ष्यत्वमिति यद्विग्रहात्तदाप्याह यदिचेत्यादि । तादृशविशेषणस्य
मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वस्य । उक्तस्थले खड्गाभिघातत्वावच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधन-
ताप्रहादिस्थले । तादृशलक्षणाव्याप्तिं संपूर्णप्रायश्चित्तप्रयोजकहितालक्षणा-
व्याप्तिं तथाविधव्यापारत्वावच्छिन्नविषयताकृत्यभावादिति भावः ।
विशेषणीभूतेति प्रवृत्तेन मरणानुकूलव्यापारत्वात्मकधात्वर्थविशेषणीभूतं मरण-
रूपफलं बोध्यम् । हन्तेर्मरणानुकूलव्यापारार्थकतया च ब्राह्मणमरणानुकूलव्या-
पारजनिका स्वोद्देश्यकत्वसम्बन्धेन ब्राह्मणमरणविशिष्टाया कृति स्तस्याप्य-
निषेधशास्वार्थघटकत्वं वाच्यं तच्च नयुज्यते इत्याह ब्राह्मणमित्यादि । विरुद्ध-
त्वादिति एकत्रविशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतयाऽन्वयायोगादित्यर्थः ।

मरणस्य स्वोद्देश्यकत्वसंबन्धेन कृतावन्वयसंभव एव निरुक्तविशिष्टकर्तृत्वस्य निषेधविधिविषयत्वसंभवात्, व्यापारविशेषणतयोपस्थितस्य कृत्यंशे विशेषणत्वस्य व्युत्पत्तिविरुद्धत्वात् । अथ मरणोपलक्षितव्यापारकर्तृत्वस्य तादृशनिषेधविषयत्वेऽपि न क्षतिः । अन्योद्देशेन नाराचक्षेपस्यापि ब्राह्मणमरणोपधायकस्य नरकसाधनत्वात् । परंतु मरणरूपप्रायश्चित्तविधेरेव तदविषयकत्वमुपपादनीयम् तच्च मरणोद्देशेन तदनुकूलव्यापारे कर्तृत्वबोधकस्य शब्दस्य तद्विधावन्तर्भावोपपद्यतइति चेत् । एवमपि ब्राह्मणमरणकामनया यत्र न तन्मरणानुकूलव्यापारानुष्ठानमपितु फलान्तरकामनाधीनतन्मरणानुकूलव्यापारत्वप्रकारकचिकीर्षया तदनुष्ठितं तत्राव्याप्तिरेतन्मते दुर्वारैव, तत्रापि संपूर्णस्यैव प्रायश्चित्तस्याचरणादलक्ष्यतोपगमासम्भवादिति मैवम् । यत्र हि मरणानुकूलव्यापारत्वेन कृतिसाध्यतादिधीस्तत्रैव यत्र व्यापारविशेषत्वेनैव तद्धीस्तत्रापि मरणरूपफलकामनाधीनव्यापारविषयिणी कृतिमरणानुकूलत्वेन व्यापारमवगाहते । कृतेः कामनाविषयफलोपरागेणोपायविषयतोपगमात् । विमृष्टफलभानोपगमे यत्र तृप्तिकामनया भोजनं फलान्तरकामनया च गमनमवगाहमाना समूहालम्बनकृतिस्तत्र तृप्तये गमनं करोतीति व्यवहारापत्तेः । उपायांशे मरणस्यानुकूलत्वं संबन्धः प्रकारो वेत्यन्यदेतत् । एवंच मरणावच्छिन्नव्यापारविषयकत्वमुभयत्रैव कृतेरिति विशेषणावच्छिन्नविषयककृतिमत्त्वं विशिष्टकर्तृत्वमुभयस्थले निष्पत्स्युहम् । मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वमपि मरणानुकूलत्वोपरा-

मरणोपधायकोऽपि व्यापारस्तत्रिवयिका तदनुकूलाच्च याकृतिस्तद्रूप मरणोद्देश्यत्वापटितमेव यधकर्तृत्वं तदेव च ब्राह्मणं न हन्यादित्यादि निषेधशास्त्रविषयो 'मरणोद्देशेन मरणानुकूलव्यापारकर्तासंपूर्णप्रायश्चित्तमाचरेदिति विधिकरूपेनैवैव प्रायश्चित्ते विशेषः स्यादित्याह अथेति । तच्च तदविषयकत्वञ्च । यदित्यसंपूर्णप्रायश्चित्तविधौ मरणोद्देशेनेति प्रवेश्यते तदा धनादिग्रहणोद्देशेन यत्र ब्राह्मणवधस्तत्रमरणकामनाजन्यकृतिविषयत्वरूपस्य हितालक्षणषट्कविशेषणस्याभावात्तल्लक्षणाव्याप्तिरित्याह एवमपीति । व्यापारविशेषत्वेन खट्वाभिघातत्वादिना । व्यापारम्, व्यापारविशेषम् । यत्र मन्त्रादिनापाकः सम्पाद्यते तत्र मन्त्रादिप्रयोगवतुः पाकानुकूलायाः पाकविषयिकायाश्च कृतेः सत्येऽपि पाककर्तृत्वव्यवहारोऽभवतीति मन्थान

गेण कृतिविषयत्वरूपलक्षणघटकमिति न काचिदनुपपत्तिः । यद्यप्यदृष्टद्वारा पाकानु-
कूलकृतिमतोपि न पाकादकर्तृत्वमिति तत्क्रियाकर्तृत्वघटककृतानिष्ठतदनुकूलत्वं
एवादृष्टाद्वारकत्वमपेक्षितं, नतु क्रियानिष्ठफलानुकूलत्वेऽदृष्टाद्वारकत्वं तत्रापेक्षितमिति
व्यापारनिष्ठमरणानुकूलत्वेऽदृष्टाद्वारकत्वरूपमणिकारोक्तविशेषणस्य न कर्तृताघटकत्वं
तथाप्यनुग्रीयमानत्वमविष्टकृतेरेवादृष्टाद्वारकमरणानुकूलत्वं विवक्षितम् । विशिष्टकर्तृ-
त्ववादृष्टाद्वारकत्वविशेषितमरणानुकूलत्वेन कृतिविशेषणेन घटितमिति मिश्राशयः ।
तथा चैवं पर्यवसितम् हिनस्तेः प्रवृत्तिनिमित्तं मरणरूपफलावच्छिन्नव्यापारत्वमेव,
न हिंस्यादित्यादौ फलविशिष्टस्वनिरूपितकर्तृत्वसंबन्धेन हिनस्त्याद्यर्थस्यानिष्टवि-
शेषसाधनत्वं प्रतीयते श्येनस्य हिनस्त्याद्यर्थत्वेऽपि न तस्य तादृशकारणताव-
च्छेदकसंबन्धेन कचिदपि सत्त्वम् तत्कर्तुरदृष्टाद्वारकानुकूलताघटितफलकर्तृत्ववि-
रहेण विशिष्टकर्तृत्वादिति नानिष्टविशेषं प्रति हिंसात्वेन साधनत्वमिति न क्रियायां
विध्यर्थान्वयमतेऽपि श्येनविध्यर्थवाधः । वस्तुतः श्येनानुकूलकृतेर्मरणप्रयोजकत्वमेव
नतु मरणकारणत्वमन्यथासिद्धत्वात् मरणोपलक्षितान्यकर्तृत्ववद्भाभिघातादिरू-

आह यद्यपीति । न हिंस्यादित्यादाविति नश्वरमभिव्याहृतलिङ्गस्थलेऽनिष्टसाध-
नत्वं विधिप्रत्ययार्थस्तच्च समभिव्याहृतधात्वर्थेऽन्वेति तथाचानिष्टसाधनी-
भूतोमरणानुकूलव्यापारः प्रतीयते अनिष्टसाधनताच्च फलविशिष्टस्वनिरूपितकर्तृ-
त्वसम्बन्धावच्छिन्ना फलवैशिष्ट्यञ्च स्वाव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन स्वनिरूपि-
तकर्तृत्वञ्च स्वविषयिकाऽदृष्टाद्वारकस्वजनिकाच्च या कृतिस्तदाभ्यस्तम् स्वपदार्थे
फलवैशिष्ट्याप्रवेशे मरणानुकूलव्यापारसत्त्वे मरणभावेऽप्युक्तविध्याक्रान्तत्व-
स्यादतस्तदुक्तमिति । तादृशकारणतावच्छेदकसम्बन्धेन फलविशिष्टस्वनिरू-
पितकर्तृत्वसम्बन्धेन । असत्त्वमेवोपपादयति तत्कर्तुरिति विशिष्टकर्तृत्वादिति
उक्तरूपहिंसाकर्तृत्वाभावादित्यर्थः । हिंसात्वेनेति श्येनस्येतिशेषः श्येनस्याहिंसा-
त्वेऽपि अनिष्टविशेषं प्रति फलविशिष्टस्वनिरूपितकर्तृत्वसम्बन्धावच्छिन्ना हिंसा-
त्वावच्छिन्ना याकारणता सा श्येननिष्ठेत्यर्थः । विध्यर्थवाधः इष्टसाधनत्ववाधः शत्रु-
मरणरूपेष्टसाधनत्वस्य सत्त्वादितिभावः । मरणोपलक्षितेति मरणोपलक्षितोऽन्यकर्तृ-
त्ववद्भाभिघातादिरूपो यो वैरिधस्तं प्रतीयर्थः येन हि श्येनयागोऽनुष्ठीयते तद-
न्यपव कश्चिन् खड्गाभिघातेन शत्रुमारयतीतिभावः अत्र मरणविशिष्टमन्यकर्तृक-
खड्गाभिघातं प्रति हेतुत्वोपगमे विशिष्टान्वयमहिम्ना मरणप्रत्यपिहेतुत्वं लभ्येत

पर्वैरिवधं प्रत्येव हेतुताया वेदेन बोधितत्वात् । क्रियाजन्यकार्यं तत्क्रियानुकूल-
कृतिहेतुतानियमेऽपि खड्गाभिघातादावेव श्येनकृतेर्हेतुत्वात् तथा चानिष्टविशेष-
जनकतावच्छेदकप्रत्यासत्तिप्रविष्टमरणानुकूलत्वं मरणजनकत्वमेव, नतु प्रयोजक-
त्वमतोऽदृष्टाद्वारकत्वं न तत्र निवेशनीयम् । कारणत्वपर्यन्तनिवेशलाभायैव तदुपा-
दानम् । यदि च विशिष्टान्वयपरताया वेदे औत्सर्गिकत्वेन वधसाधनताबोधक-
श्रुत्या विशेषणीभूतमरणसाधनतापि श्येनस्य प्रत्याप्यते, तदापि श्येनानुकूलकृते-
मरणसाधनत्वमप्रामाणिकमेव । क्रियाजनककृतेस्तज्जन्यजनकतानियमस्याप्रामा-
णिकत्वात् । अधान्योद्देशेन नाराचक्षेपकर्तुर्विशिष्टविषयककृतिमस्वघटितविशिष्टकर्तृ-
ताविरहेऽपि यथार्थवधजन्यपापं प्रायश्चित्तं च तथा श्येनकर्तुर्विशिष्टकर्तृत्वेऽपि परापूर्व-
स्यावश्यकत्वाद्बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वबाधो दुर्वार एवेति चेन्न । अकामकृतेऽप्यर्द्ध-
मायश्चित्तश्रवणेन मरणावच्छिन्नव्यापारस्य विषयतामनन्तर्भाव्य स्वजनककृतिम-
स्वसंबन्धेन न्यूनपापे स्वतन्त्रहेतुत्वकल्पनात् । तद्वत्त्वेन विशिष्टकर्तुः श्येनकर्तृर्हि सा-
जन्यपापानुत्पत्तेः । न च लाघवेन मरणोपलक्षितव्यापारजनकत्वमेव कृत्यंशे प्रत्यास-
त्तिमध्ये निवेश्यतामिति वाच्यम् । श्रुत्यर्थबाधापादकलाघवस्याप्रयोजकत्वात् ।
वेदस्थले विशिष्टान्वयस्यौत्सर्गिकत्वेऽपि श्येनस्य मरणजनकत्वे विध्यर्थबाधप्रसंगेन
मरणं प्रति श्येनस्यान्यथासिद्धताया एवोपगन्तव्यतया तस्य जनकता-
गर्भहिनस्त्यर्थतावच्छेदकरूपशून्यताया अपि मूलपादत्वात् । न च यदि खड्गाभि-
घातजनकादृष्टव्यवहितस्य श्येनस्य मरणेऽन्यथासिद्धत्वं तदा हन्तृकृतजन्यव्या-
पारोऽपि तत्रान्यथासिद्धः स्यात् यश्च व्यापारो मरणेऽव्यवहितसाधनं, तत्र

अतोमरणोपलक्षितेत्युक्तम् । वेदेन श्येनेनाभिचरन्त्यजेतेत्यनेन । खड्गाभिघा-
तादावेवेति तथाच नायनियमोऽङ्गीकरणीयः प्रयोजनानुपलब्धादिति भावः ।
श्येनस्य मरणप्रतिहेतुत्वाभावेसिद्धेऽनिष्टविशेषप्रति दिनस्त्व्याघरस्य फलविशिष्टत्व-
निरूपितकर्तृत्वसम्बन्धेन यदनुपदेकारणत्वमुक्तं तत्र दृष्टाद्वारकत्वं न प्रवेश्यमित्याह
तथाचानिष्टविशेषेति । अनन्तर्भाव्येति कारणतावच्छेदकसम्बन्धघटककृतौ स्ववि-
षयकत्वमप्रवेश्येत्यर्थः । विशिष्टकर्तुः मरणविशिष्टव्यापारकर्तुः । तस्य श्येनस्या
जनकतागर्भेति मरणरूपफलावच्छिन्नव्यापारत्वमेव दिनस्तेः प्रवृत्तिनिमित्तं तत्रफ-
लावच्छिन्नत्व जनकत्वसम्बन्धेन फलविशिष्टत्वमेव एतादृशं च व्यापारत्व न
श्येने इति भावः । व्यापारोऽपि खड्गाभिघातादिरपि । अन्यथासिद्धः स्यादिति

तद्धेतुः कृतिरेवान्यथासिद्धेति मरणकारणव्यापारकारणकृतिमत्त्वं न कस्यापि हन्तुः
 स्यादिति वाच्यम् । तण्डुलविक्रियादिरूपफलव्यवहितस्यापि तुपादिमक्षेपस्य तत्करण-
 दशायां पचतीत्यादि व्यवहारानुरोधेन यथानन्यथासिद्धत्वं तथा खट्वग्नप्रक्षेपादिकरण-
 दशायां हन्तीति व्यपदेशानुरोधेन खट्वग्नप्रक्षेपादिरूपकर्तृव्यापारस्य तत्र व्यवहितस्या-
 पि मरणेऽनन्यथासिद्धत्वपक्ष्याभ्युपेयमिति सामञ्जस्यात् । तण्डुलक्रयणदशायां पचती-
 त्यादिव्यवहाराभावात् यथाक्रयणव्यापारो विक्रितावन्यथासिद्धस्तथा हाड-
 गादिनिर्माणदशायां हन्तीत्यव्यवहारात्तद्व्यापारो मरणेऽन्यथासिद्धतया
 न हिंसा । व्याघ्रमरणोद्देशेन कृतो यन्त्रार्पणादिर्यथातत्र दैवाग्-
 वादिमरणेऽपि नगवादिहिंसारूपस्तथा न व्याघ्रादिहिंसारूपोपि
 तत्करणदशायां हन्तीत्यप्रयोगात् । अतथात्वेऽपि तन्मरणोद्देश्यकादृष्टाद्वार-
 कतन्मरणप्रयोजककृतिजन्यव्यापारस्यापि हिंसावत् पापजनकत्वादुक्तस्थले गोव-
 धाभिसंधाने गोवधमायश्चित्ताचरणमित्यवधेयम् । एवं च चैत्रः पचतीत्यादा विष-
 यताघटितकर्तृत्वबोधनिर्वाहाय यथा कृतौ पाकादेरुपधायकत्वविपयित्वोभयसंबन्धे-
 नान्वयः, विपयितायाः संबन्धत्वेऽपि उपधायकत्वनिवेश आवश्यकः पाकाद्यनि-
 प्पत्तिस्थले पचति पश्यतीत्यादिप्रयोगस्य प्रामाण्यवारकत्वात्, तथा चैत्रेण
 पच्यतइत्यादावपि तृतीयार्थकृतेर्जन्यत्वविपयत्वोभयसंबन्धेनान्वयो बोध्यः ।
 कृतिजन्यत्वस्य तृतीयार्थत्वं जन्यत्वसंबन्धमध्यएव स्वनिरूपकविपयत्वं प्रवेशनीयम् ।
 कृतिविपयत्वमेव वा तृतीयार्थः । स्वनिरूपकजन्यत्वं विपयतायाः संबन्धमध्येऽन्त-
 र्भावनीयम् । काष्ठेन पचतीत्यादौ करणत्वं तृतीयार्थः । तच्च व्यापारवत्करण-
 त्वम् । व्यापारेकर्तृव्यापाराधीनत्वं निवेशनीयम् । अन्यथा कर्तुरपि करणतापस्या
 चैत्रत्रैत्रेण पचति, काष्ठं चैत्रेण पचतीत्यादिप्रमाणापत्तेः । नच कर्तृधेष्टादिरूप-
 व्यापारस्य तदीयकृत्यादिरूपव्यापाराधीनतया तद्विषेणदानेऽपि कर्तुः करणत्वं
 दुर्वारमेवेति वाच्यम् । स्वभिन्नत्वेन कर्तृविशेषणीयत्वात् । यज्ञकैव पाकादिक्रिया
 चैत्रेण काष्ठादिना मैत्रेण तुपादिप्रक्षेपेण निष्पाद्यते, तत्रचैत्रस्तुपैर्मैत्रःकाष्ठैः पचतीति

स्वजन्यशिरोविभागादिनेति शेषः । तुपादिप्रक्षेपस्येति अनन्यथासिद्धत्व-
 मित्यनेनान्वयः । तत्करणदशायां तुपादिप्रक्षेपकरणदशायां । अतथा-
 त्वेऽपि हिंसारूपत्वभावेऽपि । अदृष्टाद्वारकेति इदञ्च द्येनस्य पाप-
 जनकत्वधारणायोक्तम् । सम्बन्धमध्यएवेति स्वरूप स्वनिरूपकविषयत्वोभय-
 सम्बन्धेन जन्यत्वान्वयो बोध्यः । स्वभिन्नत्वेनेति स्वपदं करणत्वेनाभिमतपरम्
 तथाच स्वव्यापारप्रयोजकत्व स्वावृत्तित्वोभयसम्बन्धेन कर्तृविशिष्टव्या

प्रसङ्गः समभिव्याहृतकर्तृव्यापाराधीनत्वस्य तत्तत्करणव्यापारे भानमुपगम्य
 वारणीयः । नच समभिव्याहृतकर्त्रन्तर्भावेण तृतीयार्थत्वे कर्त्रसमभिव्याहारस्थले
 करणे तृतीयाया अपयोगापत्तिरिति वाच्यम् । तत्रापि हेताविति सूत्रेण हेतुतामा-
 त्रार्थकतृतीयासंभवाद् धनेन कुलं विद्यया यश्च इत्यादिवत् नहि तत्र करणे तृतीया-
 क्रियायोगाभावात् । नचैवमुक्तस्थले चैत्रस्तुपेण पचतीति प्रयोगस्य हेताविति
 सूत्रबलादापत्ताविष्टापत्तिं विनोत्तराभावात्समभिव्याहृतकर्त्रन्तर्भावस्य करणे स्वत-
 न्त्रतृतीयानुशासनस्यैव वा वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । उक्तस्थले पाके तुपहेतुकत्वा-
 भाववापेऽपि चैत्रस्तुपेण न पचति किन्तु दारुणेष्वेति प्रयोगोपपत्तये करणत्वे सम-
 भिव्याहृतकर्त्रन्तर्भावेण तृतीयायाः शक्तिकल्पनाया आवश्यकत्वात् । तद्ग्राहकतयैव
 करणे तृतीयानुशासनस्यावश्यकत्वात् । शरैः शातितपत्रोऽयमित्यादौ तृतीयायाः
 कारकविभक्तित्वएव तदर्थान्वितार्थकशातितदिपदेन समासस्य साधुतानिर्वाहा
 त् स्वतन्त्रतदनुशासनसार्थक्याच्च । नच तृतीयायाः समभिव्याहृतकर्त्रन्तर्भावेण
 करणत्वापत्तये तत्र समभिव्याहृतकर्त्रभावादकारकविभक्तित्वं करणे तृतीयानुशा-
 सनेऽपि दुर्वारमेवेति वाच्यम् । एतदनुरोधेन तत्र कर्तुरध्याहरणीयत्वात् । वस्तुतः
 समभिव्याहृतकर्तृव्यापाराधीनत्वे व्यापारवत्कारणत्वे च तृतीयायाः शक्तिद्वयम् ।
 कर्त्रसमभिव्याहारस्थले व्यापारवत्कारणत्वमात्रं प्रतीयते कर्तृसमभिव्याहारस्थले व्यापारे
 तद्व्यापाराधीनत्वमपीति सामग्रस्यम् । एवं हेत्वनुशिष्टतृतीयाया अकर्तृवृत्तेऽप्य-
 मीत्यनेन बाधनात्करणत्वविवक्षायां धनवता ऋणेन बद्धोपमित्यत्र तृतीयाया
 उपपत्तये करणे तृतीयानुशासनस्यावश्यकता बोध्या । कारणत्वं च फलोपधानरूपमेव
 करणतायटकम् अन्यथा कुठारादिकरणकच्छिदादौ दात्रादेरपि स्वरूपयोग्यतया

पारस्परकारणत्वं करणत्वमिति पर्यवसितमतोनाननुगमः । इति प्रसङ्ग इति
 चैत्रकर्तृकतत्त्वपुपकरणकत्वं मैत्रकर्तृकत्वं काष्ठकरणकत्वानामेकस्यां पाकक्रियायां
 सत्त्वात् । भानमुपगम्येति तथाच तुपनिष्ठव्यापारे चैत्रव्यापाराधीनत्वस्य काष्ठ-
 निष्ठव्यापारे मैत्रव्यापाराधीनत्वस्य च बाधितत्वात्रोक्तप्रयोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गः ।
 कारकविभक्तित्वएवेति प्रतियोगिपदान्यवदन्यत्कारकादपि । वृत्तिशब्देकदेशा-
 येन तस्यान्वयइत्यते इत्यभियुक्तोक्तेरिति भावः । विनापि कर्तृपदाध्याहारं शरैः
 शातितपत्रइत्यादावन्वयबोधस्यानुभवसिद्धत्यादाच्च वस्तुत इति । स्वरूपयोग्यतयेति
 ननु छिदात्वावच्छिन्नं प्रति दात्रत्वेन कारणत्वं न सम्भवति दात्राभावेऽपि कुठा-

करणत्वापत्तेः ॥ लिङ्गज्ञानस्यानुमितिकरणतामते धूमेन वह्निमनुमिनोतीत्यादा धूमादिपदं तज्ज्ञानपरम् व्यसिर्विशिष्टहेतुज्ञानस्य व्यापारस्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहीपरामर्शः स चात्मनोयोगादिरूपानुमातृपुरुषव्यापाराधीन इति तस्य निरुक्तकरणत्वमवाधितमेव । धूमादिलिङ्गकवन्धुमितौ यत्र लिगान्तरादघटादिभानं तत्र धूमेन घटमनुमिनोमीति न मयोगः । अन्वयितावच्छेदकतद्विधेयकानुमितित्वावच्छेदेनैवान्वयितावच्छेदकधूमादिविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नत्वेन भासमानस्य करणत्वस्य निरूपकत्वभानोपगमात् निरूपकत्वं तु करणतामात्रस्य तृतीयापार्थतावादिनां प्राचां मते संसर्गः नव्यमते तु करणतानिरूपकत्वस्यैव नवार्थाभावे प्रतियोगित्वेनान्वयात्तावत्पर्यन्तस्य तृतीयार्थतया प्रकारतेत्यन्यदेतत् ।

परेतु लिङ्गज्ञानस्य करणत्वेऽपि धूमेनानुमिनोतीत्यादौ धूमादिपदं मुख्यार्थपरमेव हेताविति सूत्रेणैव तत्र तृतीया । हेतुत्वस्य कारणतावच्छेदकसाधारणप्रयोजकत्वरूपस्य तत्र विवक्षितत्वात् । जनकज्ञानविषयधूमादेशानुमितिकारणतावच्छेदक-

रेणछिदोत्पत्तेः नापि कुठारत्वेन तदभावेऽपि दात्रेणछिदोत्पत्तेः अतोऽव्यवहितोत्तरत्वं दितप्य कार्यकारणभयोवाच्यः तथाच कथंस्वरूपयोग्यत्वं कुठारकरणकच्छिदायां दात्रस्य, कारणतावच्छेदकधर्मस्यैव स्वरूपयोग्यत्वरूपत्वादिति चेन्न सर्वेषांछिदाकरणानां कुठारादीनामन्यतमत्वेनेव कारणत्वात् यत्रान्यतमत्वेनकारणत्वे सहकारिनियमानुपपत्तिस्तत्रैव तृणारणिमणिम्यायेन प्रत्येकधर्मपुरस्कारेण कारणत्वमित्यभिप्रायकोऽयमर्थः इतिप्रतिभाति । तस्य धूमादिज्ञानस्य । अवच्छेदेनैवेति अस्य निरूपकत्वेऽन्वयः अयमाशयः धूमेनवह्निमनुमिनोतीतिवाक्यस्थले धूमेनेत्येतत्पर्यन्तार्थं धूमज्ञानत्वावच्छिन्नकरणत्वनिरूपकत्वे वह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितित्वावच्छिन्नत्वं भासते तत्रचावच्छेदकत्वं नानतिरिक्तवृत्तिस्वरूपम् धूमज्ञानत्वावच्छिन्नकरणतानिरूपकत्वाभावात्त्यामालोकलिङ्गकानुमित्यामपि वह्निविधेयकानुमितित्वस्य सत्त्वात् किंतु स्वरूपसम्बन्धरूपमेव एवञ्च धूमलिङ्गकवह्निमनुमितौ घटादेभनोऽपि धूमज्ञानत्वावच्छिन्नकरणतानिरूपकतायां वह्निविधेयकानुमितित्वावच्छिन्नत्वाभावात् धूमेनघटमनुमिनोतीतिप्रयोगइति । प्रतियोगित्वेनान्वयादिति निरूपकत्वस्यवृत्त्यनियामकस्यप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वाभावात् । अन्यदेतदिति उभयथापि निरूपकतायांतदुशानुमितित्वावच्छिन्नत्वभानमावश्यकमेवेतिभावः । मुख्यार्थमेवेति

तया प्रयोजकत्वमक्षतमेव । उक्तसमूहालम्बनस्यलेऽतिप्रसंगश्च घटविधेयकानुमि-
 तित्वावच्छेदेन धूमप्रयोजकतानिरूपकत्वभानाभ्युपगमेन वारणीयः । वस्तुतो जनक-
 तावच्छेदकादिनिष्ठप्रयोजकतानिरूपकत्वं कार्यस्येव कार्यतावच्छेदकस्याप्यक्षत
 प्रतीतिसाक्षिकं च । तथाचानुमितिविशेषणतत्तद्विधेयकत्वरूपसुवन्तार्थेव तृती-
 यार्थान्वय उपगम्यते । समूहालम्बनानुमितिनिष्ठघटादिविधेयकत्वस्य धूमाद्य-
 प्रयोज्यतया नोक्तातिप्रसङ्गः । धुमेन वह्निमनुमिनोति न घटेनेत्यादावनुमितौ
 घटादिप्रयोज्यत्वाभावो नान्वेति अपितु नञर्थभावाप्रतियोग्यन्वयिनि
 बन्धादिविधेयकत्वावच्छेदो यत्र धूमादिलिङ्गकवद्वानुमितौ घटादिरूपलिङ्गा-
 धीनं द्रव्यत्वादिभानं तत्र धूमेन वह्निमनुमिनोति न घटेनेति
 प्रयोगोपपत्तिः । समूहालम्बनरूपतादृशानुमितौ घटादिरूपलिङ्गप्रयोज्य-
 त्वाभावस्यासत्त्वेऽपि बन्धादिविधेयकत्वे तद्व्याधात् नह्यनुमितावपि द्रव्यत्वादि-
 विधेयकत्वावच्छिन्नघटादिलिङ्गप्रयोज्यत्वस्य बन्धादिविधेयकत्वावच्छेदेनाभावोऽ
 बाधित इति संभवति प्रयोज्यताया व्याप्यवृत्तित्वात् । एतेनानुमितौ धूमादि-
 लिङ्गज्ञानकरणकत्वं तृतीयया प्रत्याप्यते । करणएव तृतीया तत्रेति मतं प्रत्युक्तम
 उक्तस्थलेऽनुमितौ नञर्थान्वय योग्यताया अनुपपत्तेः । वह्न्यादिविधेयकत्वे धूमा-
 दिज्ञानरूपकरणजन्यतावच्छेदकत्वतदभावौ तृतीयान्ततत्समभिध्याहृतनञ्भ्यां
 प्रत्याप्यत इत्यपि न सत् । कारकविभक्त्यर्थस्य क्रियातिरिक्तेऽनन्वयात् । न
 चोक्तस्थले वह्न्यादिविधेयकत्वावच्छेदेन घटादिरूपलिङ्गज्ञानजन्यतावदनुमितिम-
 स्वाभावः पुरुषनिष्ठो नवा प्रत्याप्यते तादृशानुमितिर्घटादौ वह्न्यादिलिङ्गत्वभ्रम-

धूमादिपरमेवेत्यर्थः । उक्तसमूहालम्बनेति यत्र धूमादिलिङ्गकवद्वानुमितौ लिङ्गा-
 न्तरादघटादिभानं तत्रेत्यर्थः । नञर्थभावेत्यादि नञसमभिध्याहारस्थले
 घटन वह्निमनुमिनोतीत्यादौ घटनिष्ठप्रयोजकतानिरूपकत्वस्य वह्निनिष्ठविधे-
 यताकत्वपदान्ययान्नञ समगिन्याहारस्थलेऽपि तत्रैवान्वयो युक्तइतिभा-
 यः । ननुघटादिप्रयोज्यत्व प्रव्यत्वादिविधेयताकत्वावच्छेदेनैवानुमितावन्तीकार्य
 ननु घटन्यादिविधेयताकत्वावच्छेदेन तथा चोक्तस्थले घटादिप्रयोज्यत्वा-
 भावस्यानुमितावन्वयोपगमेक्षति विरहइत्यत आह नह्यनुमितावपीति । व्या-
 प्यवृत्तित्वादिति अव्याप्यवृत्तित्वानङ्गीकारेऽप्युक्तरीत्योपपत्तिसम्भवादिति भावः ।
 एतेन नञसमभिध्याहारस्थलेऽनुपपत्तिदोषेण । अनन्वयादिति हेतुतृतीयो-

पञ्चमीवारणम् । ज्ञापकत्वं च तत्रज्ञानजनकप्रमाविषयत्वं ज्ञाप्यत्वमपि प्रमाजन्य-
ज्ञानविषयत्वम् । अतो बह्व्यादेर्व्याप्यताभ्रमेण धूमादिज्ञापकत्वसत्त्वेऽपि वह्निना
वह्नेर्वा धूमवानयमित्यादयो न प्रयोगाः । प्रमात्वंच, यावद्भ्रमभिन्नत्वरूपं विवक्षणी-
यम् तेन धूमव्याप्यो वह्निरित्यादिज्ञानस्य वह्नित्वाद्यंशे प्रमात्वमादाय नोक्ताति-
प्रसङ्गः । द्रव्यत्वादेः प्रमेयत्वावच्छिन्नबह्व्यादिज्ञापकत्वेऽपि विशिष्टद्रव्यत्वत्वादिना-
वह्नित्वाद्यवच्छिन्नज्ञापकत्वेऽपि च पर्वतो वह्निमान् द्रव्यत्वाद् द्रव्यत्वेन वेत्यादिर्न
प्रयोगः । अन्वयितावच्छेदकवह्नित्वद्रव्यत्वत्वादिना ज्ञाप्यज्ञापकभावस्य तृतीयादिना
बोधनात् तत्र तेन रूपेण ज्ञाप्यज्ञापकभावविरहात् । एवं ज्ञाप्यवह्न्यादिमस्त्वान्वयि-
तावच्छेदकपर्वतत्वावच्छिन्नांशे ज्ञापकत्वं ज्ञाप्यत्व वा प्रतीयत इत्यपि नियमः । तेन
पर्वतो वह्निमान् महानसत्त्वान्महासत्त्वेन वेत्यादयो न प्रयोगाः । अत्रेदमवधेयम् ।
पर्वतो वह्निमान् धूमात् न द्रव्यत्वान्नापि महानसत्त्वादित्यादौ नवा बह्व्यादौ द्रव्यत्व-
महानसत्त्वादित्याप्यत्वाभावबोधने बाधः तत्र प्रमेयत्वादिना द्रव्यत्वादित्याप्यत्वस्य
महानसत्त्वादौ महानसत्त्वादित्याप्यत्वस्य चसत्त्वात् वह्नित्वादिना द्रव्यत्वादित्याप्य-
त्वस्य पर्वतादौ महानसत्त्वज्ञाप्यत्वस्य चाप्रसिद्ध्या नाभावप्रत्यायनसंभव इति
ज्ञानप्रयोज्यत्वं ज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वरूपं समभिव्याहृतपर्वतादिविशेष्यतानिरूपितं
विधेयत्वञ्च विशकलितं पञ्चम्यर्थः विशिष्टलाभोऽन्वयबलात् । एवंचोक्तस्थले
नया विधेयतायां द्रव्यत्वमहानसत्त्वादित्याप्यत्वप्रयोज्यत्वाभावः प्रत्याख्यते ।
तत्प्रयोज्यत्वं च प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नविधेयतायां प्रसिद्धम् । नचैवं पर्वतो वह्निमान्
न धूमादित्यादेरपि प्रसङ्गः धूमत्वाद्यवच्छिन्नविषयकज्ञानप्रयोज्यतत्तद्वह्नित्वाद्यव-
च्छिन्नविधेयताया बह्व्यादावबाधितत्वादिति वाच्यम् । पर्वतादिविशेष्यतानिरूपि-
तवह्नित्वावच्छिन्नविधेयतात्वावच्छेदेन विधेयतायां नञाऽभावान्वयबोधोपगमात् ।

सचनधूमनिष्ठतृप्तिवस्याश्रयः । यावद्भ्रमभिन्नत्वमिति तच्च प्रकारतावि-
शिष्टविशेष्यताशून्यत्वम् चेतिष्टञ्च स्वनिरूपितत्वस्यावच्छेदकधर्मावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकप्रतियोगिव्यधिकरणाभाववन्निष्ठत्वोभयसम्बन्धेनेति । उक्ता-
तिप्रसङ्गः वह्निनाधूमवानित्यादिप्रयोगप्रसङ्गः । विशिष्टद्रव्यत्वेति पर्य-
तपुत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्ववैत्यर्थः । तत्रप्रमेयत्वादिनेति प्रमेयवान्द्रव्यत्वादि-
त्यादौ प्रत्यत्यहेतुना प्रमेयत्वेन यद्नेरप्यनुमितेर्जायमानत्वाद्गह्विरपि

यत्र वहित्वावच्छिन्नविधेयतात्वमन्वयितावच्छेदकं तत्रैव तदवच्छेदेनेतरान्वयः
 संभवति । अत्रच वहित्वावच्छिन्नत्वाविशेषितं विधेयतात्वमेव तथेति कथं तदवच्छे-
 देनाभावान्वय इतितु न शङ्क्यम् पञ्चम्याद्यर्थविधेयताया वह्यादौ वहित्वाद्यवच्छेदे-
 नान्वयोपगमात्तदवच्छेदेनतदन्वयेचावच्छेदकतद्रूपस्य तद्विशेषणांशे धर्मिपारतन्त्र्येण
 प्रकारत्वात् । प्रकृते स्वरूपसम्बन्धरूपवहित्वाद्यवच्छिन्नत्वेन सहितस्य विधेयतात्वस्यै-
 वान्वयितावच्छेदकत्वाद् । वह्यादिपदमेव तदवच्छिन्नविधेयताशालिज्ञानपरम् तदुत्तर-
 मतुवादिप्रत्ययो विशेष्यतारूपसम्बन्धपर इति प्राचीनमतेतु वहित्वाद्यवच्छिन्नविधेय-
 तात्वस्यान्वयितावच्छेदकत्वमविवादमेव । विधेयतायास्तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नविधेय-
 तात्वेन पञ्चम्याद्यर्थत्व स्वीकरणीयम् । तेनायं जानाति, आत्मत्वान्न द्रव्यत्वादि-
 त्यादौ विषयतासंबन्धावच्छिन्नायां प्रकृतविशेष्यतानिरूपितज्ञानविधेयतायां
 द्रव्यत्वादिरूपलिङ्गज्ञानप्रयोज्यत्वसत्त्वेऽपि नावच्छेदकावच्छेदेनाभावान्वययोग्यत्वम्
 संबन्धविशेषावच्छिन्नविधेयतात्वरूपान्वयितावच्छेदकावच्छेदेनाभाववत्त्वबोधोधात् । एवं
 ज्ञानप्रयोज्यत्वमविष्टं ज्ञानमपि तत्तत्संबन्धावच्छिन्नप्रकारकत्वविशेषितमर्थः तेन सम-
 वायेन हेतुत्वपरस्यायं वहिमान् तद्रूपान्न तु धूमादिति प्रयोगस्य नायोग्यता ।
 वहि विधेयतायां संयोगेन धूमप्रकारकज्ञानप्रयोज्यत्वसत्त्वेऽपि समवायसम्बन्धावच्छि-
 न्नतत्प्रकारताशालिज्ञानप्रयोज्यतात्वरूपान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्याबाधात्-
 सम्बन्धविशेषपटितधर्मस्यान्वयितावच्छेदकतयाभरणनियामं तु तात्पर्यमेव वह्यादि-
 विधेयताया व्याप्त्यादिघटकाभावादिज्ञानप्रयोज्यत्वसत्त्वेऽपि पर्वतो वहिमानभावा-
 दित्यादिर्न प्रयोगः मुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारताया एव निवेशनीयत्वादिति
 दिक् । केन हेतुना कस्मै हेतवइत्यादौ विभक्तिभिर्हेतुताविशिष्टे हेतुताबोधयितुमश-
 क्यता पीनशब्दादिति न शङ्क्यम् । हेतुशब्दस्य स्वरूपयोग्यपरत्वात्, विभक्तेः फलोप-
 धानपरत्वात् । दण्डवान् रक्तदण्डवानितिवत् कार्यविशेषानुपरक्तहेतुताविशिष्टे कार्य-
 विशेषोपरक्तहेतुताबोधेऽनाकाङ्क्षताविरहाच्च । नचान्वयबोधसंभवेऽपि हेतुशब्द-
 प्रयोगवैयर्थ्यम् फलोपधायकतालाभे स्वरूपयोग्यताया अर्थाङ्गाभसंभवादिता

प्रकृत्यशाप्य इति भावः । महानसादाविति सप्तम्या अवच्छेदकत्वमर्थस्तथाच
 महानसायच्छेदेन यद्वा महानसत्प्रज्ञानज्ञाप्यत्वस्येत्यर्थः । अन्वयवलात्
 योग्यतावलात् । विधेयतात्वमेतयेति विधेयतात्वेनेव पञ्चम्योपस्थितेति भावः ।
 विशेषणांशे पञ्चम्यार्थविशेषांशे । अयं जानातीति समवायेनाप्रसाध्यता । प्रयोज्य-
 त्वसत्त्वेऽपीति कारणतावच्छेदकीभूतधर्ममात्रस्य कार्यतावच्छेदकधर्मप्रयोजकत्वात् ।
 सम्बन्धविशेषेति समवायेत्यर्थः ॥ मुख्यविशेष्यतेति तथाच परामर्शस्याभावाविषयक-

वाच्यम् । विभक्तेरन्यार्थताया अप्यन्यत्र दृष्टत्वात्हेतुतापरत्वनिश्चयार्थं तत्प्रयोगात् ।
सहार्थयोगेऽपि साहित्यप्रतियोगिवाचकपदात् तृतीया पुत्रेण सहागतः पुरुष इत्या-
दौ । अथ यदि महशब्दार्थः समभिब्याहृतपदोपस्थाप्यक्रियासमानकालीनक्रियान्व-
यित्वम् । तदन्वयित्वं च समभिब्याहृतक्रियाबोधकपदेन क्रियाया यादृशः सम्बन्धः
साहित्यान्वयिनि प्रत्याख्यते, तादृशतत्सम्बन्ध एव सच पुत्रेणेत्यादौ कर्तृत्वम् ।
दध्ना सहौदनो भुज्यतइत्यादौ कर्मत्वादितृतीयाथोऽपि स एव सम्बन्धः ।
तथाच पुत्रकर्तृकागमनसमानकालीनागमनकर्तृत्वदधिकर्मकभोजनसमानकालीन-
भोजनकर्मत्वादिकं पुरुषौदनादौ तत्र तत्र प्रतीयत इत्युच्यते । तदा सह शब्देनैव
तत्तत्क्रियाकर्तृत्वबोधने क्रियापदवैयर्थ्यम् द्विधा क्रियाभानस्यानुपयुक्तत्वात् क्रिया
न्वयिनि क्रियान्वयबोधस्योद्देश्यतावच्छेदविधेययोर्भेदेन निराकाङ्क्षतयाऽसंभवाच्च ।
नच तत्तत्क्रियासमानकालीनत्वमार्गसहशब्दार्थः तस्य च क्रियापदोपस्थापितक्रि-
यायामेवान्वय इति क्रियापदसहितसहशब्दादेवोक्तविशिष्टार्थलाभ इति न कस्यापि-
वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । एवं सति पुत्रेण सहागत इत्यादौ सहशब्दार्थस्य क्रियापदा-
र्थान्वयित्वेन सपुत्र आगतइत्यादिसमासस्थलेऽपि पुत्रागमनकालीनत्वरूपसमासा-
र्थस्य क्रियायामेवान्वयस्योपगन्तव्यतया पुत्रपदस्य चैत्रपदसामानाधिकरण्येन प्रयो-
गानुपपत्तेरिति चेन्न । समभिब्याहृतपदोपस्थाप्यक्रियाकाल एव सहशब्दार्थः
तस्य क्रियान्वयिनि नामार्थएवान्वयः तादृशकालविशिष्टे नामार्थे क्रियान्वयेच क्रि-
यायापि तादृशकालावच्छिन्नत्वं भासते उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधे-
यान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् अतः क्रियाद्वयसमानकालीनत्वलाभ इति सामञ्ज-
स्यात् । अथवा आगमनसमानकालीनागमनादिकमेव सहशब्दार्थः । तस्य कर्तृत्वादि-
सम्बन्धेन पुरुषादान्वयः । तादृशसम्बन्धेन तद्विशिष्टे चागत आगच्छतीत्यादिपदो-
पस्थाप्यगमनकर्तृकर्तृत्वादीनामभेदेभेदाभ्यामन्वये न व्युत्पत्तिविरोधः । विधेयस्यो-
द्देश्यतावच्छेदकप्रकाराभेदविरहात् । नच सहशब्दार्थान्वयबलादेव तत्क्रियाकर्तृत्वस्य
पुरुषादौ लामे प्रकारतयापि क्रियापदेन तत्प्रतिपादनमफलमिति तत्प्रयोगो व्यर्थ
इति वाच्यम् । समभिब्याहृतपदेन तत्तत्क्रियाया अनुपस्थाने सहशब्देनापि तत्तत्क्रि-

त्येऽपि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नया मुख्यविशेष्यतया निरूपिता या प्रकारता साहे-
तुतावच्छेदकावच्छिन्नैव नत्वभावत्वावच्छिन्नेति भावः । प्रयोगवैयर्थ्यमिति
केनयसति कस्मैवसतीत्यादितपत्र तल्लाभादिति भावः । क्रियान्वयिनीति पुत्रेण-
सहागतपितेत्यादौ उपपत्तितागमनकर्तृत्वविशिष्टे आगतइत्यादिपदबोधस्य आग-
मनकर्तृत्वविशिष्टस्यान्वयोनिराकाङ्क्षत्वाच्च सम्भवतीत्यर्थः । नामार्थयोर्भे-
दान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादाह सहशब्दार्थेति । अन्तर्भावनीयत्वादिति तथाच

याघटितसाहित्यस्याशक्यस्य बोधनं न संभवतीति क्रियापदप्रयोगस्यावश्यकत्वात्
सहशब्दार्थक्रियायाः कर्तृत्वादिसंबन्धेन नामार्थेऽन्वयश्च न व्युत्पत्तिविरुद्धः । सहश-
ब्दस्याधातुत्वाद्, प्रातिपादिकत्वेऽपि निपातत्वाच्च । नच प्रासोष्ट्यं शत्रुघ्नमुदारचे-
ष्टमेका सुमित्रा सहलक्ष्मणेनेत्यादौ शत्रुघ्नप्रसवलक्ष्मणप्रसवयोः समानकाली-
नत्वा भावात्क्रिया द्वयसमानकालीनतायाः सहशब्दार्थत्वासंभव इति वाच्यम्
तत्रापि स्थूलकालघटितसमानकालीनत्वसत्त्वात् । नच कालत्वेनैव कालस्य
तदर्थान्तर्भावे पुत्रागमनपूर्वमागन्तरि आगतोऽयं न पुत्रेण सहेति प्रयोगानु-
पपत्तिः । पुत्रागमनाधिकरणस्थूलकालवृत्त्यागमनकर्तृत्वसत्त्वेनान्वयितावच्छेद-
करूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाहित्याभावबाधादिति वाच्यम् । तत्र क्षणत्वेनैव
कालस्य सहशब्दार्थेऽन्तर्भावनीयत्वात् । एवं यत्र एककालेऽपि विभिन्नस्थले
भुजानमधिकृत्य न सह भुङ्क्तइति प्रयुज्यते तत्रैकशालारूपभोजनाधारोऽपि
सहशब्दार्थेऽन्तर्भावनीयः । अतएवालापाद्गात्रसंस्पर्शान्निष्वासात्सहभोजना-
दित्यादिना पतितभोजनसमानकालीनभोजनमात्रस्य पापजनकत्वं, न बोध्यते
एकपक्षवत्तेरपि विवक्षणात् । एवं “याजनं योनिसंबन्धं स्वाध्यायं सा
भोजनम् । सद्यः पतति कुर्वाणः पतितेन न संशयः” इत्यादावेकदैकपात्रभोजन-
स्यैव सद्यःपातहेतुत्वं मत्याद्यते, तत्र तादृशार्थस्यैव सहशब्देन विवक्षणात् । अथ
नामार्थस्यैव सहार्थविशेष्यतयान्वयोपगमे पुत्रेण सह नागच्छत्यपमित्यादौ सहशब्दा-
र्थपुत्रसाहित्याभाव एव पुरुषांशे नञ्वा बोध्यतइत्युपगन्तव्यम् तच्च नोपपद्यते
तथासत्याख्यातार्थोद्देश्यतावच्छेदकतयैव नञर्थभानस्योपगन्तव्यतया प्रसज्यप्रतिषेध-
स्थले निषेधस्य तं प्रति प्राधान्येन भाननियमव्याधातात् । एवमनागच्छन्तमपि
पुरुषमधिकृत्य तथा प्रयोगात्त्रायोग्यताप्रसङ्गाच्च । एतेन तत्र पर्युदासनञ्चत्क्रिया-
योगपरित्याग इत्युक्तावपि न प्रतीकारः । नच तत्रागमनाभावकाल एव पुरुषान्वयी
सहशब्दार्थः तथाच पुत्रागमनाभावकालावच्छिन्नपुरुषे वर्तमानकालावच्छिन्न
अगमनाभावः प्रतीयतइति न काचिदनुपपत्तिरिति वाच्यम् । यत्रास्य पुत्र आयाति न
त्ययं तत्रापि तादृशप्रयोगात् । तत्रच पुत्रागमनकालावच्छिन्नस्यागमनकर्तृत्वाभावस्य-

प्रयोगानुसारेण क्वचित्क्षणत्वेन क्वचित्तत्स्थूलकालत्वेनचप्रवेशः । इत्युपगन्तव्य-
मिति प्रतिथोग्यभाषान्वयोनित्ययोगक्षेमाविति न्यायात् । तन्मिति आख्यातार्थ-
प्रति । तत्रायोग्यनेति पुत्रागमनसमानकालीनागमनाभाववान् पिता आगमनकर्त-
तिथोपस्थपितरिगमनाभावाद्भ्रमप्रतयातज्जनकस्योक्तप्रयोगस्य प्राभाष्यमोपपद्येते-
तिभावः । ननुषटोपपत्तइत्यादौपर्युदासनञ्चस्य नामार्थेष्वान्वयोभयति न क्रि-
यायां तथाप्रवृत्तेऽप्यद्वोकार्थं तथाचानुपदोक्तः प्राधान्येनभाननियमोऽप्रामाणिकः
सङ्गृहीतोवास्तव्यतआह एतेनेति उक्तायोग्यत्वप्रसंगेनेत्यर्थः ।

सत्वेऽपि पुत्रागमनाभावकालावच्छिन्नपुरुषे वर्तमानकालावच्छिन्नागमन-
कर्तृत्वाभावस्यासत्त्वेनायोग्यतापातात् । मैवम् । सहस्रद्वयार्थस्तत्तत्क्रियाकालः कचि-
त्तत्क्रियान्वयिप्रथमान्तपदार्थेऽन्वेति क्वचिच्च समभिग्याहृतक्रियायाम् । सपुत्र-
आगच्छतीत्यादौ पुत्रेण सहागच्छति य इति विग्रहात् । प्रथमान्तान्यपदार्थ एव पुत्रा-
गमनकालान्वयो नतु क्रियायामिति न पूर्वोक्तानुपपत्तिः । नवान्यपदार्थपुरुषालाभः ।
नचैवं समासलभ्यस्य पुत्रागमनकालावच्छिन्नस्य पुंसो विग्रहवाक्येनापि प्रतिपाद-
नाद्बहुव्रीहिमात्रस्य नित्यसमासत्वमिति नियमो भज्येतेति वाच्यम् बहुव्रीहिमात्रस्य
तथात्वानियमात् प्रथमान्तानुपस्थाप्यान्यपदार्थबोधकबहुव्रीहेरेव तत्राभ्युपगमात् ।
अत्रचान्यपदार्थस्य प्रथमान्तोपस्थाप्यत्वात् । नच वृष्टे देवे गत इतिवत् प्रथमार्थे
बहुव्रीहेरसाधुत्वमिति वाच्यम् अनेकमित्याद्यनुशिष्टबहुव्रीहावेव तन्नियमात् ।
अत्रच सूत्रान्तरेण तद्विधानात् । अतएव तदारम्भोऽपि । पुत्रेण सह नागच्छती-
त्यादौ च क्रियायामेव तादृशसहार्थान्वय इति पुत्रागमनकालीनागमनकर्तृत्वाद्य-
भावः प्रथमान्तार्थं प्रतीयतइति सर्वं सुस्थम् । भारमनुद्वहन्तं पुत्रमनुद्वहन्त्यामपिग-
र्दभ्यां, “ सहैव दशभिः पुत्रैः ” रित्यादौ वर्तमानेत्यध्याहाराद्वर्तमानत्वक्रियायादा-
यैव साहित्यबोध इति वदन्ति ।

इत्थंभूतलक्षणइत्यनेन लक्षणवाचिपदानुत्तीयाऽनुशिष्यते । लक्षणत्वं च व्यावर्त-
कत्वं तच्च विशेष्यवृत्तित्वेसति विशेष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वम्,

तादृशप्रयोगात् पुत्रेणसहनागच्छतीतिप्रयोगात् । नपूर्वोक्तानुपपत्तिरिति समस्यमा-
नपदार्थेनैवसहान्वयाग्रसमासानुपपत्तिरित्यर्थः । नित्यसमासत्वमिति विग्रहया-
न्यप्रतिपाद्यस्यार्थकसमासत्वं नित्यसमासत्वम् भवतिच गोप्यतिः धना-
धिप इत्यादौ तत्पुरुषे लृष्णसर्पइत्यादौकर्मधारयेच कथञ्चिदेव समासार्थजातिविशेषे
पावच्छिन्नानां विग्रहवाक्यतोयोधाभावान्नित्यसमासत्वम् बहुव्रीहेस्तु सर्वस्येय
स्यार्थस्यचित्राभिन्नगोसम्बन्ध्यायात्मकस्य यत्सम्बन्धिचित्राभिन्नगवादिः
पार्थप्रतिपादकविग्रहवाक्याप्रतिपाद्यत्वेन नित्यसमासत्वमिति । सूत्रान्तरेण
तेनसहेतितुल्ययोगे इतिसूत्रेण । यदा पुत्रा भारंवहन्ति गर्दभोच यदाच गर्द-
भो भारं पुत्रचवहति तदा गोकप्रयोगानुपपत्ति गर्दभ्यांपुत्रकर्तृकभारवहनसमा-
नकालीनभारवहनकर्तृत्वस्य पुत्रकर्मकवहनसमानकालीनभारवहनकर्तृत्वस्यचस-
न्धादित्यतआह भारमनुद्वहन्तमित्यादि । विशेष्यवृत्तित्वेसतीति इदञ्च गन्धेनजल-
मितिप्रयोगधारणायोक्तम् । विशेष्यतावच्छेदकेत्यादि तथाच अटामिस्तापसइत्यादौ

तदाश्रयश्रमो द्विविधो विशेषणमुपलक्षणं च । विद्यमानं सद्वावर्तकं विशेषणम् । पुरुषादौ वर्तमानकालावच्छेदेन विद्यमानो दण्डादिः । अविद्यमानं सद्वावर्तकमुपलक्षणम् तापसादेः कालान्तरीणजटादिकम् । विशेषणस्य संबन्धो मनुवादिभिः प्रत्याख्यते अस्मिन्नस्यास्तीत्यर्थे विहितानां तेषां वर्तमानसंबन्धार्थकत्वात्, अतो जटाभिस्तापस इत्यादावविद्यमानजटादेः संबन्धविषया मनुवाद्यनवकाशात् तृतीयैव । तृतीययाविद्यमानत्वस्यैवाविद्यमानत्वस्याप्यप्रत्यायनात् । विशेषणवाचिपदादपि तृतीयायथा ज्ञायमानत्वेन लिङ्गं करणमित्यादौ । अथ तत्र ज्ञायमानत्वादिवैशिष्ट्यं तृतीयया लिङ्गादौ न प्रत्याख्यते अपि तु पदार्थकदेशे करणत्वादावेव तदवच्छिन्नत्वमिति चेत्तथापि सा विशेषणतृतीयैव अनुशासनान्तराभावात् । वस्तुतो लिङ्गादौ ज्ञायमानत्वादिवैशिष्ट्यबोधनेऽपि संबन्धविषया करणत्वज्ञायमानत्वाद्योरवच्छेद्यावच्छेदकभावभानसंभवादेरुद्देशान्वयस्वीकारोऽनुचितः । नच संबन्धविषया करणत्वपददेशेऽवच्छिन्नत्वभानेऽप्येकदेशान्वयवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । करणाभेदरूपे करणत्वे करणस्य संबन्धविषया भासमाने ज्ञायमानत्वावच्छिन्नत्वस्यावच्छेदकतया भानोपगमेनैकदेशान्वयं विनाप्यवच्छेद्यावच्छेदकभावभानात् । अथ दण्डवानयमासीद्दण्डी-

वचतापसेजटाया भभावेनतापस्त्वसमानाधिकरणस्या भावस्य प्रतियोगित्वं जटायामस्तीति तस्या लक्षणमयम् लक्षणत्वस्योक्त्यारूपत्वादेवच प्रमेयत्वेन घटइत्यादयो न प्रयोगाः । अत्रोक्तप्रतियोगित्वं वैशिष्ट्यञ्च तृतीयार्थं तथाचोक्तप्रतियोगित्वस्य जटायामन्वयः तस्याश्च वैशिष्ट्ये एवञ्च तापसत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिजटाविशिष्टस्तापसइतियोधः । एव दण्डेनपुरुषइत्यादावपि बोध्यम् । नचैव द्रव्यत्वेनगुणधानित्यादौ गुणादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्य द्रव्यत्वादावभावात्तृतीयाऽनुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्रोक्तसूत्रेण तृतीयायाभिविधानेऽपि स्थापकहेतो तस्या संभवावादिति । विद्यमानंसदिति प्रतीतिकाले इति शेषः । एवंपरमपि । अप्रत्यायनादिनि सम्बन्धमात्रद्वितृतीययाप्रत्याख्यते ननुवर्तमानत्वावर्तमानत्वंइतिभावः । नप्रत्याख्यत इति तथासति करणत्वे ज्ञायमानत्वावच्छिन्नत्व नलभ्येतेतिभावः । अनुशासनान्तराभावादिति इदन्तु न मनोरमम् । प्रकृत्यादिभ्यउपसंख्यानमित्यस्यावच्छिन्नत्वायें तृतीयाविधायकस्यवार्तिकस्य सत्त्वात् कथमन्यथा द्रव्यत्वेनविषयोघटइत्यादौ घटत्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगिद्रव्यत्वाचकपदात्तृतीयोपपद्यतेति उक्तवार्तिकेन विधीयमानायास्तृतीयया प्रकृतेऽवच्छिन्नत्वमर्थस्तस्य हि विषयत्वेऽन्यस्तथाच द्रव्यत्वावच्छिन्नविषयतायान् घट इत्यन्ययबोधः । उक्तञ्च पदवाक्यरत्नाकरे प्रकृत्यादिगणजजाता तृतीयानुत्पत्त्यात्मताम् । अत्रच्छेदकतावृत्तिप्रकारत्वादि शंसतीति ।

तवानित्यादौ दण्डस्यातीततया विशेषणत्वासंभवान्मनुवाद्यनुपपत्तिरिति चेन्न ।
 प्रकृतशब्दप्रयोगाधिकरणकालावच्छिन्नस्येव विधेयान्तरसमभिव्यहारस्थले तदधि-
 करणकालावच्छिन्नस्यापि संबन्धस्य मनुवादिना प्रत्यायनात् । तत्रातीतकालसत्त्वा-
 दिरूपविधेयाधिकरणातीतादिकालावच्छिन्नसंबन्धस्यैव मनुवाद्यर्थत्वात् अविद्यमा-
 नानोऽपि दण्डादिर्धर्मान्तरसंबन्धसमानकालीनतया धर्मान्तरान्वयिनि विशेषणम् ।
 तत्प्रकारेण भासमाने धर्मान्तरान्वयबोधो विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्त्युच्यते । नत्वसाव-
 न्वयिन्युपलक्षणम् नवा तादृशबोधस्तदुपलक्षितान्वयबोध इत्युच्यते । क्वचिद्विधेया-
 न्तरसमानकालीनमपि विशेषणं तदनन्वयिनया तदन्वयिन्युपलक्षणमुच्यते यथा
 रूपवान्तरसवानित्यादौ रूपादिकं रसान्वयिनि, सास्नावान् गोपदवाच्य
 इत्यादौ सास्नादिकं गवादिपदवाच्ये । क्वचिद्विधिसम्बद्धधर्मान्तरसम्बन्धपि-
 धर्मो धर्मान्तरसंबन्धितानवच्छेदकतया धर्मान्तरसंबन्धिन्युपलक्षणमतो दण्ड-
 पुरुषावित्यादिसमूहालम्बनबोधो दण्डाद्युपलक्षितपुरुषादिविषयको नतु विशि-
 ष्टविषयक इत्युच्यते । विशेष्यसम्बन्धासंबन्धपि तत्संबन्धितावच्छेदकतया
 तद्वति विशेषणम् । अतएव संज्ञाविशिष्टसंज्ञादिज्ञाने संज्ञादेर्विषयत्वमन-

करणाभेदरूप इति अयमाशयः ज्ञायमानत्वेनलिङ्गकरणमित्यत्र लिङ्गे ज्ञायमान-
 स्व स्वरूपसम्बन्धेन करणज्ञाभेदसम्बन्धेनान्वेति सत्त्वाभेदः करणत्वमेव प्रकार-
 तावच्छेदकधर्मस्यैव प्रकारवृत्तित्वविशिष्टस्याभेदरूपत्वात् तत्र करणस्वरूपाभेद-
 संसर्गे ज्ञायमानत्वावच्छिन्नत्व भासते ज्ञायमानत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वात्विधेय-
 संसर्गे उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वभासस्योत्सर्गिकत्वादिति यदिच तदभेदस्य-
 तत्रतासाधारणरूपत्वमेव तदातु नायमार्गः साधोयानित्यवधेयम् । अविद्यमानोऽ-
 पीति प्रयोगकाले इत्यादि । तदनन्वयितया विधेयान्तरानन्वयितया अन्वय-
 इवविधेयान्तरेणसह तस्यधर्म्यशेभासमानोऽयः सपवप्राप्तोऽस्तिचदण्डवानस्यासौ-
 दित्यादौविद्यमानातीतकालसत्त्वादेर्विधेयस्य धर्मिणिपुरुषे यपवसम्बन्धः सपववि-
 धेयस्य धर्मिणिद्रव्ये भासमानस्यसमवायस्याभेदस्यथा सम्बन्धस्य विरहात् यस्य
 कस्यचित्सम्बन्धस्यग्रहणे सामानाधिकरण्यादेस्तत्रापिसंभवेन रूपस्यापि विशेष-
 णत्वमेव स्यादित्याहुर्गुञ्चरणाः ॥ रूपादिकमिति रससमानकालीनमपिरूपादिक
 रसानन्वयितया रसवतउपलक्षणमित्यर्थः । दण्डपुरुषावित्यादीति अत्रधर्मोपुरुषः
 तत्सम्बद्धधर्मान्तरं द्वित्वं तत्सम्बन्धपि दण्डरूपोधर्मः द्वित्वरूपधर्मान्तरनि-
 रूपितसम्बन्धितायाः पुरुषनिष्ठायाअनवच्छेदकतया द्वित्वसम्बन्धिनि पुरुषे
 उपलक्षणम् यदिद्वि दण्डविशिष्ट पुरुषत्व द्वित्वसम्बन्धितावच्छेदकस्यात्स्यात्तदा
 दण्डो विशेषण नत्वेतदस्तीत्यर्थः । तत्सम्बन्धितेति विशेष्यनिरूपितसम्बन्ध-

द्रीकुर्वतां प्राभाकराणां प्राचीननैयायिकानां च मते तदस्थज्ञानविषयतयैव विषयता-
वच्छेदकत्वात्संज्ञादेः प्रकारस्य ज्ञानविषयविशेषणत्वम् । अतएव द्वित्वनाशकाली-
नायां द्वे द्रव्ये इति बुद्धौ न द्वित्वविषयकत्वमपितु द्वित्वविशिष्टविषयकत्वमेव, द्वित्व-
पविशेषणधीजन्यत्वादित्याचार्याः । एवमप्रतियोगित्वाविशेषेऽपि घटसामान्याभा-
वादिप्रतियोगिनि घटत्वादिकं विशेषणं नीलादिकमुपलक्षणमित्युच्यते । कचिच्च
विद्यमानमप्यतद्व्यावृत्तिन्यूनाधिकवृत्तितया तत्र न विशेषणमित्युच्यते किंतूपलक्षणम्
यथा विद्यमानापि जटा तापसउपलक्षणं, नतूपलक्ष्यतावच्छेदकशमदमादिविशेषण-
मित्यलम् । कचिद्विशेषणस्यापि संबन्धो मत्वर्थीयेन बोध्यते घटोऽयं विनाशी-
त्यादिप्रयोगदर्शनादिति दीधितिकृतः । तदसत् । आवश्यकार्थधातूत्तरणिनिप्रत्य-
येनापि तत्र विनाशिपदव्युत्पत्तिरिति ॥ इति तृतीया ॥

ब्राह्मणाय गां ददातीत्यादौ संप्रदानचतुर्थ्या ब्राह्मणादिसंप्रदानकत्वं दांनादौ
बोध्यते । संप्रदानत्वं च मुख्यभाक्तसाधारणं क्रियाकर्मसंबन्धितया कर्त्रभिप्रेतत्वम् ।

तेत्यर्थः । तद्वति विशेष्यसम्बन्धवति । संज्ञाविशिष्टेति देवदत्तइत्यादिवाक्यज-
न्यबाधस्थले विशेष्यस्वभावोदेवदत्तनिष्ठपक्षेति तच्छून्यापि संज्ञा ज्ञाननिरूपितसम्ब-
न्धिताया देवदत्तनिष्ठाया अवच्छेदिकास्तां विषयतया ज्ञानवत्तिदेवदत्तेसां
विशेषणभवतीत्यर्थः । तदस्थज्ञानविषयतयेति देवदत्तइत्यादिवाक्यजन्यबोधात्पूर्वं
यदेवदत्तेति पदात्मिकाया सहायाज्ञानं तद्विषयतयेत्यर्थः । अतएव उक्तरूपस्य
विशेषणत्वस्याद्रीकारादेव । इतिबुद्धाविति अत्रापि विशेष्यस्य द्वेद्रव्ये इति ज्ञानस्य
सम्बन्धोपपत्त्यलक्षणां द्वित्वविशिष्टनिष्ठपक्षे नतु द्वित्वनिष्ठोऽपीत्युक्तज्ञाननिरूपिता
या सम्बन्धिता द्रव्यनिष्ठा तदवच्छेदकतया द्रव्यविशेषणमित्यर्थः । अप्रतियोगि-
त्वाविशेषेऽपीति अत्रापि अभावरूपविशेष्यस्यैव सम्बन्धः प्रतियोगित्वलक्षण-
स्तच्छून्यमपि घटत्वम् अभावनिरूपिता या घटनिष्ठा सम्बन्धिता तदवच्छेदक-
तया अभायसम्बन्धवति घटे विशेषणं भवति नत्वंच नीलादिकमित्यर्थः ।
आवश्यकार्थकेति आवश्यकार्थधर्मयोगिनिरिति सूत्रविरहितेति शेषः । व्युत्पत्तिरिति
तथावापश्यंभाविनाशसम्बन्धो घटइति बोधः । विनाशवानशदइत्यादि प्रयोगस्तु न
प्रामाणिकइत्यप्यंशम् ।

इति सर्वतत्प्रत्ययनप्रमिथिलामण्डलमण्डन धमदत्त (प्रसिद्ध

. वज्ञा) शर्मशिष्यमथिल लक्ष्मोनाथ शर्मरचिते

व्युत्पत्तिनादप्रकाशे नृनीयाप्रकाश. समाप्तः

नाम्नशिष्यापणमस्तु

क्रियाकर्मत्वं क्रियाजन्यफलशालित्वं तदूतासंबन्धस्तान्निष्ठफलभागित्वमेव । तथाच
क्रियाजन्यफलभागितया कर्तुरिच्छाविषयत्वं पर्यवसन्नम् । कर्मणा यमभिप्रेतीत्यस्य
कर्मणा यमभिसंबद्धुमिच्छतीति शाब्दिकैर्विवरणादुक्तस्थले त्यागरूपक्रियाज-
न्यगोनिष्टस्त्वभावितया दातुरिच्छाविषयोब्राह्मण इति तस्य संप्रदानत्वत्वम् ।
अथ निरुक्तस्य संप्रदानत्वस्य कर्मत्वस्याविरोधः कर्तुमीप्सतेति सूत्रेण कर्तुः
क्रियया व्याप्तुमिष्टस्य कर्मसंज्ञाविधानात् । क्रियया व्याप्तुमिष्टत्वमपि हि क्रिया-
जन्यफलभागितयेच्छाविषयत्वमेव । न च तदायुक्तमित्यनेन तद्वागितयाऽनभिप्रेत-
स्यापि तदाश्रयस्य तत्संज्ञाविधानात् कर्मत्वं क्रियाजन्यफलशालित्वमेव नत्विच्छा-
गर्भम् संप्रदानत्वं त्विच्छागर्भमतो भेदइति वाच्यम् । कर्मत्वस्येच्छाऽघटितत्वे मूलभेदे वै-
यर्थ्यापत्तेः । न च तदाश्रयस्येवानभिप्रेतस्यापि कर्मत्वेन तत्साधारणक्रियाजन्यफलशा-
लितयेष्टस्यापि ग्रामादेः कर्मतोपपत्ताविच्छाघटितकर्मतापरमूलवयर्थ्यमेवेति वाच्यम् ।
इच्छाघटितस्य निरुक्तरूपस्य यत्राबाधस्तत्र तादृशरूपमपि कर्मप्रत्ययेन प्रतिपाद्यत
इत्येतत्प्रतिपादनाय सूत्रद्वयप्रणयनात् । अतएव यत्रीढनस्य गलाधःसंयोगेच्छया
यो व्यापारस्ततो विपादेरपि तत्संयोगस्तत्र विपादी क्रियाजन्यफलशालित्वाभाव-
वापेऽपि तेन रूपेणेच्छाविषयत्वाभावोऽबाधितस्तत्र विषमनेन न भुज्यत इति प्र-
योगोपपत्तिः, इच्छाघटितकर्मत्वतात्पर्येण च देवाद्विषं भुज्यतइति प्रयोगस्य चो-
पपत्तिः । न च धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वेनोद्देश्यत्वं कर्मत्वम् तदनवच्छेदक-
फलशालित्वेनोद्देश्यत्व संप्रदानत्वमिति विशेषः । स्वस्वत्वार्थासावच्छिन्नत्याग एव

। श्री गणेशायनमः । फलशालित्वमिति फलमत्र स्वत्वम् न च दानस्य
त्यागविशेषतया स्वस्वत्वध्वंसप्रत्येव जनकत्वमुचितं ननु परस्वत्वप्रत्यपि त-
त्प्रति प्रतिगृहीतृस्वीकारस्यैव जनकत्वस्योचित्यादिति वाच्यम् ब्राह्मणाय
त्यक्तायां न वि गौरिय ब्राह्मणस्य नममेति सार्वजनीनप्रतीतिरेव तत्साधक-
त्वात् अतएव विदेशस्थं पात्रमुद्दिश्य त्यक्तस्वधनस्य स्वीकारमन्तरेण
पात्रस्य मरणे पितृदायत्वेन तद्वनं पुत्रादिभिर्गृह्यतेऽन्यथा पुत्रादिरि-
यादासीनोरपि तद्वनस्यारण्यकुशादेरिवोपादत्ता यथेष्टविनियोकाच्च न प्रत्य-
यं द्यादिति । तद्वता कर्मत्ववता । तन्निष्ठफलभागित्वम् कर्मत्ववन्निष्ठफलभा-
गित्वम् । अथेति अस्यैवमित्यनेनान्वयः । तदाश्रयस्य क्रियाजन्यफलाश्रयस्या
तत्साधारणेति अनभिप्रतसाधारणीया क्रियाजन्यफलशालिता तयेत्यर्थः
अत्र इष्टस्यापि प्रामादेः तत्साधारणक्रियाजन्यफलशालितया कर्मत्वोपपत्तावि-
त्यन्वयः । तादृशरूपमपि क्रियाजन्यफलशालितयेच्छाविषयत्वमपि । इच्छा-
वहितकर्मत्वप्रतिपत्तौ युक्तिमाह अतएवेति स्वस्वत्वत्वं सावच्छिन्नत्यागः जनकत्व-

ददात्यर्थं नतु परस्वत्वफलावच्छिन्नोऽपीति वाच्यम् । उपेक्षायामपि ददातेषु
 ख्यार्थतापत्तेः । मैवम् । फलाश्रयतयेष्टत्वमेव हि कर्मत्वम् । फलसंबन्धितयेष्टत्वे
 संप्रदानत्वम् । ब्राह्मणादिश्च न त्यागजन्यस्वत्वाश्रयतया दातृशिष्टोऽपि तु तन्नि-
 रूपकतयैवातो न तस्य कर्मता । नचाश्रयत्वमपि संबन्धविशेष इति गवादेरपि
 संप्रदानत्व दुर्वारम् । आश्रयत्वेनाभिप्रायस्थले कर्मसंज्ञया बाधादन्य एवहि संबन्धः
 संप्रदानताघटक इति यद्युच्येत, तदा वृक्षायोदकमासिञ्चति, पत्ये शेत इत्यादौ से-
 कजन्यजलसंयोगशयनजन्यमीत्याद्याश्रयतयाभिप्रेतस्य वृक्षपत्यादेः संप्रदानत्वा-
 नुपपत्तिरिति वाच्यम् । धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वभिन्नफलसंबन्धस्य संप्रदा-
 नत्वशरीरे निवेशेन सामञ्जस्यात् । वृक्षायोदकमासिञ्चतीत्यादौ द्रवद्रव्यक्रियानु-
 कूलव्यापारो धात्वर्थः सम्प्रदानतानिर्वाहकसयोगश्च न तादृशधात्वर्थतावच्छेदक
 इति तदाश्रयत्वं निरुक्ताश्रयताभिन्नमेवेति तत्प्रकारकाभिप्रायविषयवृक्षादेः संप्रदान-
 तानिर्वाहात् । नच पत्ये शेतइत्यादौ धात्वर्थतावच्छेदकफलाप्रसिद्ध्यातदनुपपत्तिः ।
 भेदप्रतियोगिप्रविष्टधात्वर्थतावच्छेदके फलत्वानिवेशेनप्रसिद्धिसंभवात् एवंचब्राह्मणाय
 गां ददातीत्यादौ ब्राह्मणनिरूपितत्वेनस्येच्छाविषयगोनिष्ठस्वत्वजनकत्यागकर्तृतिबोधः
 निरूपितत्वेन कर्तृरिच्छाविषयत्वं द्वितीयान्तार्थगोष्ठित्वान्वयिधात्वर्थतावच्छेदक
 स्वत्वान्वयिचतुर्थार्थः । स्वत्वजनकत्यागश्च ददात्यर्थः । अत्र केचित् । ददातिद्योगे
 धात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वनिरूपकत्वमेव संप्रदानत्वं तदेव च मुख्यम् । तथाच तत्र

सम्बन्धेन स्वस्वत्वप्रसविशिष्टत्याग स्वत्वश्च यथेष्टविनियोगार्हत्वम् ।
 मुख्यार्थतापत्तेरिति तत्रापिस्वत्वप्रत्ययसजन्यत्यागस्यसत्त्वात् । आश्रयतयेति
 आप्रयत्वसम्बन्धविशिष्टः सयोगादिरूपावेत्यभिहितप्राक् । तन्निरूपकतया
 त्यागजन्यस्वत्वनिरूपकतया । नचेति वाच्यमितिपरेणान्वयः ।
 धात्वर्थतावच्छेदकस्यादि धात्वर्थतावच्छेदकयत्कञ्च तदाश्रयत्वभिप्रेतय फल-
 मन्व्यन्धस्तस्येत्यथ । नन्वेवमपि द्रवद्रव्यसयोगानुकूलव्यापारस्य
 निधत्तयर्थतया धात्वर्थतावच्छेदकीभूतसयोगात्प्रकृष्टाश्रयत्वभिप्रेतय
 फलसम्बन्धस्तद्वतयत्यस्य वृक्षादावभाषातश्च संप्रदानत्वानुपपत्तिरतआह
 वृक्षायेत्यादि । अप्रसिद्धयेति अकर्मवधातुस्थले व्यापारपर्यन्तस्य धात्वर्थत्वा-
 भाषान । भेदप्रतियोगीनि तयाच प्रकृते शयनत्वस्य धात्वर्थतावच्छेदक
 स्थानाप्रतिष्ठि । प्राप्नोन्निरूपित गोनिष्ठस्वत्वमवत्पितोच्छामभिष्टेत्यादि
 प्राप्नोन्निरूपितत्वेनेति वृत्तायार्थः प्रसिद्धत्वम् । तदेवचमुख्यमिति लाघवात्

तस्याश्च स्वविषयसंयोगादिजनकत्वस्वजन्यत्वोभयसंबन्धेन सेकादिक्रियायामन्यः ।
 उक्तस्थले च यत्क्रियाव्यक्त्या जलसंयोगादिर्दृष्टादौ जन्यते तत्र कालान्तरी-
 णपुरुषान्तरीणेच्छयाः स्वविषयसंयोगादिजनकत्वसंबन्धसत्त्वेऽपि स्वजन्यत्वाभावा-
 न्नोभयसंबन्धेनेच्छावैशिष्ट्यमित्ययोग्यतैवेति वदन्ति । अत्रेदं बोध्यम् । उद्देश्यत्वाग-
 भत्त्यागजन्यस्वत्वभागित्वस्य ददातिसंप्रदानतारूपत्वे चैत्रमात्रोद्देशेन यदत्तं तत्र तादृ-
 शदानेन दम्पत्योर्मध्यगं धनमित्यतस्तत्पत्न्या अपि स्वत्वस्य प्रामाणिकतया पत्न्या-
 अपि संप्रदानत्वेन चैत्रपत्न्यै दत्तमिति व्यवहारापत्तेः । नच पत्युः स्वत्वमेव पत्नी-
 स्वत्वं जनयति नतु तत्सामग्रीति वाच्यम् । स्वत्ववति स्वत्वान्तरानुत्पत्तेः । तथाच
 सर्वत्रैवोद्देश्यत्वान्नर्भाव आवश्यकः । भवतु च पितृभ्यो दद्यादित्यत्रापि मुख्यमेव
 संप्रदानत्वं चतुर्थ्यर्थः तथाच पूर्वोक्तस्थलेस्त्रियाः सम्बन्धसत्त्वेऽपिनेच्छायाः
 स्त्रीविशेषितस्वत्वविषयकत्वमपितु पतिविशेषितस्वविषयकत्वमेवेति । अस्तु
 वा स्वस्वत्वेच्छाधीनतत्कत्वमेव मुख्यं दानरूपक्रियासंप्रदानत्वं पितृस्वत्वाप्र-
 सिद्ध्या न तेषां संप्रदानत्वं चतुर्थ्यर्थं धात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वान्वयि निरूपितत्वं
 स्वत्वस्य च स्वत्वध्वंसेच्छारूपे त्यागे स्वजनकत्वस्वेच्छाधीनत्वोभयसंबन्धः तच्छाभ्य-
 विशिष्टस्य धातुशक्यतामते शक्तिलभ्य एव, तदन्तर्भावैणैव शक्यभ्युपगमात् ।
 फलव्यापारयाः पृथक् धात्वर्थतामते आकाङ्क्षाबलादेव तादृशसंबन्धलाभः । पि-
 तृभ्यो दद्यादित्यत्र च धात्वर्थान्तर्गतस्वत्वे चतुर्थ्या पित्रायन्वयी निरूपितस्वरूपो
 मुख्योऽर्थो बाधितत्वाच्च प्रत्याख्यतेऽपितु निरूपितत्वेनेच्छाविषयस्वरूपो
 लक्ष्यार्थ एव ददातिस्तु तत्र मुख्य एव श्राद्धस्यापि ब्राह्मणापेक्षयादानत्वात् ।
 श्राद्धे ब्राह्मणस्य संप्रदानतानिर्वाहः, अस्ति चोद्देश्यतापि ब्राह्मणस्येत्यादिकमभि-
 दधानस्य श्रुताणेरपि संप्रदानत्वश्चरितोद्देश्यत्वांशपरित्यागानिर्भरोऽवगम्यते ।
 कर्मणायमभिप्रेतीति सूत्रं प्रणयतो महर्षेः पाणिनेरपि संप्रतोऽयमर्थः । शत्रवे भयं
 ददातीत्यादौ जनयतीति भाक्तोऽर्थः । एवं चोत्पादकव्यापाररूपे धात्वर्थं भयरूपं
 कर्म तद्योगितयोद्देश्यत्वात् श्रवणादेः सम्प्रदानत्वम् ।

युद्धाय सैन्यत इत्यादौ सैन्यनादिक्रियाजन्यफलासम्बन्धाद्युद्धादेर्न सम्प्रदा-
 दानसम्प्रदानेतिपादो युक्त सम्प्रदानस्याक्रियात्वेन सकर्तृकत्वासम्भवात् सम्प्र-
 दानपदार्थघटक क्रियान्वयाभिप्रायेण वा तथा पाठः । अनिर्द्धारितत्वश्चकर्तुः
 चैत्रत्वादिशरीरगतजातिविशेषविशिष्टावच्छिन्नत्वेनानवधृतत्वमिति । वस्तुतोऽत्र
 अनिराकर्तृसम्प्रदाने त्वेवयुक्त पाठः । यदग्नयेच प्रजापतयेचसाय जुहोती-
 त्यादाचनिराकर्तृसम्प्रदानत्वस्य वक्ष्यमाणस्यापि युक्तत्वात् । तत्र सेक-
 क्रियाव्यक्तौ । अतएवेत्याद्युक्तदोषादाह अस्तुवेति । स्वस्वत्वेच्छेत्यादि

तानिर्वाह इति नेयं संप्रदानचतुर्थी अपित्तेधानाहर्तुं व्रजनीत्यर्थे एवेभ्यो व्रजनीत्येव युद्धं कर्तुं सोढुं वा सनद्धतइत्यर्थविवक्षया क्रियार्थोपपदस्येतिसुत्रान्तरेण तस्य स्थानिनोऽश्रयमाणस्य क्रियार्थोपपदस्य तुमुन्न्तधातोः कर्मणि स्वार्थ- निष्कर्मत्वे विवक्षिते स्वोत्तरं चतुर्थीत्यर्थः । तथाचाहरणकरणसहनाद्युद्देश्यकत्वं तादृशचतुर्थ्यर्थ इत्यवधेयम् । अथ यदग्नये च प्रजापतये च साय जुहोतीत्यादाव- म्यादेरिव सर्वभूतेभ्य उत्सृष्टं मयैतज्जलमृजितमित्यादौ, सर्वप्राणिनामिव पशुना रुद्र यजत इत्यादावपि त्यागविशेषरूपक्रियायां रुद्रादेरनिराकर्तृसंप्रदानतया चतुर्थी स्यादिति चेन्न । गौरवितप्रीतिहेतुक्रिया यज्यर्थः तदर्थतावच्छेदकफलं प्रीतिस्तदाश्रयतया रुद्रस्य विवक्षितत्वात्कर्मसंप्रकृत्येन द्वितीयैव ननु चतुर्थी । त्यागात्मकतादृशक्रियायां निरुक्तानिराकर्तृसंप्रदानत्वेतत्पि तदविवक्षणात् । प्रीतिभागितयोद्देश्यत्वरूपसंप्रदानत्वविवक्षायां च रुद्राय यजतइत्यपि प्रयोगः । उभयविवक्षायां परत्वेन कर्मसंज्ञया बाधाद्वितीयैव । जुहोत्युत्सृजत्यादेः प्रीतिरु- पकलावच्छिन्नत्यागावाधकतया त्यागरूपक्रियाजन्यप्रीतिभागिनोऽपि देवतादेस्त- स्कर्मावाविरहान्नैव प्रजापतिं जुहोति भूतान्युत्सृजतीत्यादयः प्रयोगाः ।

रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यत्र ददातिर्न त्यागार्थकोऽपितु परायत्तीकरणार्थको गौणः । तदायत्तीकरणं च प्रकृते तत्कर्तृकनिर्णयनेच्छाप्रकाशको व्यापारः । तदे- कदेशे कर्तृत्वे रजकस्य सम्बन्धविवक्षायां शैपिकी पृष्ठी । इन्तुः पृष्ठं ददातीत्यत्र

स्य सम्प्रदानत्वेनाभिमतम् । तन्निष्ठा या स्वयेच्छा सागपिममस्वन्धं भवत्वित्यादि- रूपा तदधीन स्वतंत्रं सम्प्रदाननिरूपितं भवति एवञ्चोक्तस्थले चैत्रपत्न्याः स्वतंत्र- तदिच्छाधीनत्वविरुद्धाप्रपत्तिः । अनिराकर्तृसम्प्रदानतयेति यस्मैप्रयच्छति स यदि स्वीकरोति तदासप्रतिगृहीतृरूपं सम्प्रदानमुच्यते यस्तु फलभागितयेच्छाविषया- ऽपि दीयमानं यस्तु नस्वीकरोति नापि प्रतिषेधति स उदासीनोऽनिराकर्तृसम्प्रदान- मित्युच्यत इति । क्वचित्पुस्तकेऽप्यापि अनिर्द्धारितकर्तृसम्प्रदानतयेति पाठः । गौरवितप्रीतीति गुरुफलप्रदत्वेन प्रीतीगुरुत्वं बाध्यम् गौरवश्चतस्रस्यर्गादिजनक- तावच्छेदकजातिविशेषः ।

प्रीतिभागितयेति नञ्चैव प्रीतिर्धात्वर्थतावच्छेदकतया तद्भागितयोद्देश्यत्वेऽपि रुद्रस्य न सम्प्रदानत्वं युक्तम् किंतु कर्मत्वमेव आश्रयत्वभिन्नफलसम्बन्धस्यैव क्रियाजन्यफलसम्बन्धितयेदत्वरूपसम्प्रदानत्वशरीरे निवेशस्य पूर्वमुक्तत्वादि- त्चेन्न यज्जधातोर्प्रति स्वस्वन्धवासानुकूलव्यापाररूपत्यागपदार्थः तज्जन्य फलमत्र प्रीतिर्नैवस्या धात्वर्थकोटीप्रवेशेन तथाचनधात्वर्थतानवच्छेदकप्रीतिरूप फलभागितयोद्देश्यस्वरूपादेः कर्मत्वमिति । निर्णयनेति शोधनेत्यर्थः । शैपिकेपृष्ठीति तथाचात्र रजककर्तृकयज्ञकर्मकयज्ञिर्णयने तदिच्छाप्र-

तत्कर्तृकतादनानुमितिप्रकाशकव्यापार एव ददात्यर्थः तदेकदेशे कर्तृत्वे इन्द्र-
सम्बन्धविवक्षायां पक्षो । एवं संवाहकस्य चरणं ददातीत्यादावृहनीयम् ॥ नारदा-
रोचते कलह इत्यादौ रुच्यर्थानामित्यनुशामनेन प्रीतिजनकरूपरुच्यर्थघटक-
भागिनः सम्प्रदानसंज्ञा विहिता तत्र चतुर्थ्यर्थ आश्रितत्वं प्रीतावन्वेति तादृश-
क्रियाश्रयतया कलहादेः कर्तृता ॥ पुष्पेभ्यःस्पृहयतीत्यत्र स्पृहाविषयपुष्पस्य स्पृहेरी-
प्सित इत्यनेन सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी तदर्थो विषयित्वं तस्येच्छारूपक्रियायामन्वयः ॥
पुत्राय क्रुध्यतीत्यत्र क्रुधद्रुहेत्यादिमूत्रेण कर्मणः सम्प्रदानसंज्ञा । तत्रापि चतुर्थ्य-
र्थो विषयित्वं कोपेऽन्वेति क्रोधस्य द्वेषविशेषात्मकतया भक्तिश्रद्धादिवत् ज्ञान-
विशेषरूपत्वेन वा सविषयरुत्वाद् । एवं शत्रवे द्रुषतीत्यादावपि तेनैव सम्प्रदान-
त्वं द्रोहोऽपचिकीर्षा अहितेच्छेति यावत् । अहितभागितयायाविषयता तन्निरु-
पकत्वं चतुर्थ्यर्थ इच्छान्वयी, अहितान्वय्याधेयत्वं वा, अतः कर्मणेत्यादिमूत्रस्या-
विषयः ईर्ष्या अक्षान्तिः परोत्कर्षासहिष्णुता परोत्कर्षगोचरो द्वेष इति
यावत् तद्विषयस्य परस्य तेनैव सम्प्रदानता । अमूया गुणिनि दोषाविष्करणम्
तद्विषयाप्यनेनैव सम्प्रदानता विषयताविशेषस्तत्र चतुर्थ्यर्थः ।

विप्राय शर्त धारयतीत्यादौ धारेरुत्तमर्ण इत्यनेन धनिकविप्रादेः सम्प्रदानता ।
अथ कोऽयं धार्यर्थः न तावद्द्रव्यान्तरदानमङ्गीकृत्य परदत्तद्रव्यादानम् । तथा
सत्यादानात्परतो धारयतीति प्रयोगानुपपत्तेः आदानस्यावर्तमानत्वात् । नचैष्टा-
प्तिरापरिशोधनं तथा प्रयोगात् । नापि तादृशादानध्वंसः अधमर्णस्य तदकर्तृत्वात् ।
नचादानमिच्छाविशेषस्तदतः पुंसस्तदाश्रयतया तत्कर्तृत्ववत्तद्ध्वंसाश्रयतया तत्क-
र्तृत्वमप्यक्षतमिति वाच्यम् । एवमप्यादानध्वंसस्य परिशोधनोत्तरमपि सत्त्वेन
तदानीमपि धारयतीति प्रयोगापत्तेः । नच परिशोधनमागभावविशिष्टो निरुक्तादा-
नध्वंस्तथा ऋणीकृतद्रव्यान्तरपरिशोधनमागभावदशायां परिशुद्धमृणमादाय धार-
यतीत्यापत्तेः । नच स्वप्रतियोगिनिर्वाहकाङ्गीकारविषयद्रव्यदानमागभावविशिष्टादा-

काशकव्यापारयानितिवोधः । विषयित्वमिति मुख्यविशेष्यत्वमित्यर्थः तेन
पुष्पेभ्यो वनेस्पृहयतीत्यत्र न वनस्य सम्प्रदानता वनेपुष्पमेधयन्वितीकृत्यायां
वनस्यविशेषणतयाभानात् पुष्पविशिष्टंवनमेधयत्वितीच्छायां वनायस्पृहयतीति-
भवत्येवेत्याहुरस्मद्गुरुचरणाः । आपरिशोधनम् परिशोधनपर्यन्तम् । तदकर्तृ-
त्वादिति आदानध्वंसस्य कलसस्वसामग्रीसाध्यत्वमेव नत्वधमर्णसा-
ध्यत्वमिति भावः । स्वप्रतियोगिनिर्वाहेत्यादि स्वमन्त्रादानध्वंसः तत्र

नध्वंसस्तथा यदृणं परिशोधितं तावद्द्रव्यं च पुनर्गृहीत्वा पुनः परिशोधनीयं तदा-
 दाम धारयतीत्यापत्तेः । उदीच्यपरिशोधनस्यापि स्वरुर्त्तव्यतयापूर्वाभ्युपगमविषय-
 त्वत्त्वं तत्प्रागभावस्य पूर्वगृहीतपरिशोधनोत्तरमपि सत्त्वात् । नच स्वप्रतियो-
 ग्यादाननिर्वाहकाभ्युपगमविषयीभूतं यद् द्रव्यदानमेकक्षणवच्छिन्नैकाधिकरणवृ-
 त्तित्वसम्बन्धेन तद्विशिष्टान्यप्रागभावविशिष्टादानध्वंसस्तथा । उक्तस्थले चोदीच्य-
 परिशोधनप्रागभावः प्रथमादानप्रयोजकाभ्युपगमविषयप्रथमपरिशोधनविशिष्टः प्रथम-
 परिशोधनप्रागभावश्च प्रथमपरिशोधनोत्तरं नास्त्येवेति नोक्तातिप्रसङ्ग इति
 वाच्यम् । एवमपि यस्य ऋणस्य परिशोधनमप्रसिद्धं तदादानपूर्वकालीनस्य तावद्
 द्रव्यं मया तुभ्यं देयमित्यभ्युपगमस्य तदुत्तमर्णादेश्यकत्वेन स्वकर्तृकान्योद्देश्यक-
 तावद्द्रव्यदानमेव विषय इत्युपेयम् । तदुत्तमर्णादेश्यकतत्कर्तृकतावद्द्रव्यदानस्याप्र-
 सिद्धत्वात्तथाचान्योद्देश्यकतत्कर्तृकतावद्द्रव्यदानोत्तरतद्भ्युपगममविषयद्रव्यदान
 विशिष्टान्यप्रागभावासत्त्वाद्धारयतीति व्यवहारानुपपत्तिरिति चेत् । अत्राहुः ऋणग्रहणे-
 नाधमर्णानिष्ठः परिशोधननाशोऽदृष्टविशेषो जन्यते । तेनैवादृष्टेन ऋणमपरिशो-
 भ्यतस्य नरकादिकमुत्पद्यते । तथाच द्रव्यान्तरदानाभ्युपगमपूर्वकपरदत्तद्रव्यादानज-
 न्यादृष्टविशेषवत्त्वमेव धारयतेरम् । तद्व्यवक्रदानान्वयि कर्तृत्वं तत्र चतुर्थार्थः । नच
 ऋणाशोधनमेव दुरदृष्टजनकमुपपातक्रमध्ये तस्यैव परिगणनात्, ननु
 ऋणादानम् तस्य तथात्वे मानाभावादिति वाच्यम् ऋणादानस्य
 दुरदृष्टविशेषजनकत्वेऽपि परिशोदनेन तस्य नाश इति बोधनायाप-
 रिशोधनस्य नरकरूपफलोपधानप्रयोजकत्वाभिप्रायेण तस्योपपातक्रमध्ये परिग-
 णनोपपत्तेः । ऋणमादायापरिशोधकस्य नरकभागितया ऋणादानस्यैव दुरदृष्टसा-
 धनतया कल्पनीयत्वात् । गृहीतर्णपरिशोधनापेक्षया लघुत्वात् । अपरिशोधनस्य
 हेतुत्वे परिशोधनपूर्वकालेऽप्यपरिशोधनसत्त्वे दुरदृष्टोत्पत्तेरावश्यकतया परिशोधनस्य
 तेनाशकताया आवश्यकतयाचास्माकं तत्कल्पनाधिक्यविरहात् । परिशोधनोत्तरकाले
 परिशोधनाभावसत्त्वेन तद्वलात्तदुत्तरमदृष्टवारणाय परिशोधनध्वंसस्य प्रतिबन्धक-
 तायाः कल्पनीयतया भवन्मतेऽति गौरवाच्चानच परिशोधनानुत्तरमरणमेव पापजनकं

तियोगि यद्द्रव्यादानं तन्निर्वाहकोयोऽङ्गीकारं तावद्द्रव्यं मयादेय-
 मित्याकारकस्तद्विषयीभूतयद्द्रव्यदानं तत्प्रागभावविशिष्टेत्यर्थः । पूर्वर्णप-
 रिशोधनोत्तरात्तत्परिगणनात्प्रागभावमाह यदृणमित्यादिना । तद्व्यवक्रदानान्वयीति
 उक्तार्थवदकपरदत्तेत्येतद्भट्टक यद्वा तद्वन्वयित्यर्थः । चतुर्थार्थेऽति

वाच्यं तथाच नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । गृहीतद्रव्यमपरिशोध्यमरणस्थले
तद्रव्यपरिशोधनाप्रसिद्धया तदनुचरत्वादिघटितरूपेण हेतुतायाः कल्पयितुमशक्य-
त्वादित्यलम् ॥ यूपाय दारु इत्यादौ न संप्रदानचतुर्थी, अपि तु तदर्थं
सूत्रान्तरेण । तादर्थ्यं च स एवार्थः प्रयोजनमस्य तत्त्वम् । समभिव्याहृतपदार्थे
तादर्थ्यविवक्षायां तद्वाचकपदाच्चतुर्थीति तदर्थः । प्रयोजनत्वं चात्र न जन्यत्वं
दुःखादेः पापादिजन्यतया दुःखाय पापमित्याग्रापत्तेः, नापि जन्यतयेच्छाविषयत्वम्
स्वर्गादि पुण्यादिजन्यत्वेनेच्छाविषयत्वात् स्वर्गाय पुण्यमित्याद्यापत्तेः । नचेष्टापत्ति
तथासति पक्वतुं प्रजतीत्यर्थं पाकाय प्रजतीति निर्वाहाय तुमर्थतिसूत्रप्रणयनवैय
र्थ्यात् पाकादेर्निरुक्तप्रजनार्थतयैव तद्वाचकपदाच्चतुर्थ्युपपत्तेः । अपितु समभि-
व्याहृतपदार्थनिष्ठव्यापारेच्छानुकूलेच्छाविषयत्वं तत्प्रयोजनत्वं तत्प्रयोजनकत्वरूप
पतादर्थ्यं च तदिच्छाधीनेच्छाविषयव्यापाराश्रयत्वं दारुणो यूपेच्छाधीनेच्छाविषय-
तत्तणादिरूपव्यापारवत्तया यूपार्थत्वमिति तद्विरक्षया यूपपदाच्चतुर्थी । इच्छाधीने-
च्छाविषयव्यापाराश्रयत्वं चतुर्थ्यर्थः प्रथमेच्छायां यूादेः प्रकृत्यर्थस्य विषयतया
ऽन्यः । एव रन्ध्रनाय स्थालीत्यादावृक्षम् । तत्रतादृशव्यापारस्तण्डुलारणादिः
पुण्यादेः स्वर्गच्छाधीनेच्छाविषयव्यापारानाश्रयतया न स्वर्गायपुण्यमित्यादिप्रयोगो
प्रजननादेः पाकानुकूलव्यापारानाश्रयतया न पाकाय प्रजतीत्यादायनेन चतुर्थीति
तुमर्थीच्चेत्यादिभूतम् । तदर्थं तुमुन्नन्तयद्वातुना यादृशोऽर्थः प्रत्याग्यते समभि-
व्याहृतत्रियाऽन्यत्रादिसंभारानुद्वाद्युघटितभावाकृन्ताच्चतुर्थीति पक्वतुं प्रजतीत्यत्र
तुमुन्नन्तेन प्रजने पारमिषयेच्छाधीनेच्छाविषयत्वं यो यते । तुमुन्नन्तुलाविति-
सूत्रेण समभिव्याहृतत्रियायां प्रकृतक्रियासमानकृत्कृत्यसहिततदिच्छाधीनेच्छाविष-
यत्वरूपतदर्थरूपेण निश्चिन्तायां तुमुन्नन्तुलोर्विधानात् । एतत्सूत्रस्यापि स्वर्गाय
तथाच दारुदत्तायशतधारयतिमेव इत्यादिसंभारानुद्वाद्युघटितभावाकृन्ताच्चतुर्थीति
मपूययदयदत्तयतृकदानवर्माभूत शतकमकादानजन्माद्यष्टविशयवानमेव इति वाच्य
यद्यपि दर्शान्तरादिव धारयत प्रयोगो यथा । सेधनयतनमृणमि
हमपदीनाय धारयति । अतिवण्डिचण्डयण्डिजियदाम्यपण्डितिभीतिताभय
तीम । इयत्र धारयतरभावात्पदानानुद्वाद्यापारादय अणपदस्यावश्यदेयल
क्षणा यतनपदस्य साध्यत्वाया मद्यमि यत्र चतुर्थ्यर्थ पुण्यविशेष सच प्रयो
ग्ययतनमप्यन व्यापारऽस्ति तथाच सयत्माभ्यावदयदयवमयामत्युण्यप्रया
ज्यायाऽभीष्टप्रयाजकदानानुद्वाद्यापारस्तदाश्रयस्तत्रमिति वाच्य । सूत्रान्तरेणेति
अत्रनादर्थ्यं यथायाच्यनि यातयजनतिशुभम् । तद्वाचरादिति तादर्थ्यं
एव । एवदथाऽयमत्राय सदिभ्यः । नस्वर्गायपुण्यमित्यादिप्रयोगइति

पुण्यमित्यादिर्न विषय इति सोऽसाधुरेव । एषानाहर्तुं व्रजतीत्यर्थे एधेभ्यो व्रजती
 त्वत्र एधस्य न व्रजनप्रयोजनत्वं सिद्धत्वेन व्रजनानुकूलेच्छाया अविषयत्वात्
 व्रजनेनस्य तदनुकूलव्यापारानाश्रयत्वाच्चेति न तादर्थ्ये इति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्नापि
 तुमर्थादित्यादेरेधपदस्य क्रियारूपभावंवचनत्वाभावादिति तत्र क्रियार्थोपपदस्येति
 चतुर्थी । तदर्थश्च क्रियार्थोपपदस्तुमुन्नन्तो यो धातुरप्रयुक्तस्यतस्य यत्कर्म तत्प्रयोगं
 विना तदर्थकर्मतया यद्विवक्षितं तद्वाचकाच्चतुर्थीति । तत्र चाहर्तुंमिति तुमुन्नन्तार्थः
 समभिच्याहृतक्रियान्वयिद्वितीयार्थकर्मत्वान्वय्याहरणं, तादृशार्थकर्मतया एधस्य विव-
 क्षितत्वात्तत्र चतुर्थी । चतुर्थ्या एवार्थस्तत्कर्मकाहरणप्रयोजनकत्वम् । पाकाय
 व्रजतीत्यादौ पाकं कर्तुंव्रजतीत्यर्थविवक्षायांनेनैव सूत्रेण चतुर्थ्युपपत्तावपि यदा
 पाककृतीच्छाधीनेच्छाविषयत्वरूपं न व्रजनस्य विवक्षितमपितु पाकेच्छाधीनेच्छावि-
 षयत्वरूपं पाकार्थकत्वमेव तत्रापि चतुर्थ्युपपत्तये तुमर्थादिति सूत्रम् । अश्वाय
 यास इत्यादावश्वपदस्याश्वभोजनपरतया तादर्थ्यचतुर्थ्येव । आहियत इत्यस्याश्वया-
 हारेणाश्व भोजयितुमाहियत इत्यर्थविवक्षया क्रियार्थोपपदेत्यादिमूत्रेण चतुर्थ्युप-
 पत्त्या अश्वपदस्य मुख्यार्थपरत्वोपपादनेऽपि अश्वयास इत्यश्वपदस्य तद्भो-
 जनपरतायास्तादर्थ्यचतुर्थ्याभावइयकता अन्यथाऽऽहृतपदसापेक्षतया चतुर्थीसमा-
 सानुपपत्तेः । नच तथापि समासानुपपत्तिः, रन्धनाय स्थालीत्यादौ तद्वारणाय
 चतुर्थी तदर्थंतिमूत्रेण समासे प्रकृतिविकारभावस्य नियामकत्वानुसरणादिति
 वाच्यम् । आरामशृङ्गाश्वयासादौ चतुर्थीतियोगविभागेन शान्दिकैः समासोपपाद-
 नात् । नमःस्वस्त्यादिशब्दयोगेऽपितदर्थविशेषणवाचकपदान्नमःस्वस्तीत्यनेन चतु-
 र्थ्यनुशिष्यते । नमःशब्दार्थस्त्यागो नमस्कारश्च एषोऽर्थः शिवाय नम इत्यादौ
 त्यागार्थकोनमशब्दः॥ चतुर्थ्या च तत्र प्रकृत्यर्थस्य शिवादेरुद्देश्यत्वं मत्याख्यतोत्यागश्च
 यदि शिवस्यायं भवत्वित्यादिफलेच्छाधीनस्वस्वत्वाभावेच्छारूपस्तदा त्यागोद्दे-

इदन्तुनसम्यक् तथाप्रयोगस्येष्टत्वात् अतएव गिरिधरोपाध्यायैः जनकत्वमुपकार-
 कत्वमपकारकत्वञ्च तादर्थ्यमुक्तम् तत्र यूषायदारु पटायतन्तवः घटायदण्ड इत्यादौ
 जनकत्वमर्थः उपकारकत्वं द्विविधम् उपचायकत्वस्तुखजनकत्वञ्च नत्र अश्वाय-
 यासः काननायवृष्टिरित्यादौ उपचायकत्वम् ब्राह्मणायदधि कामिने युवतिरि-
 त्यादौ सु जनकत्वम् अपकारकत्वं चतुर्विधम् अपचायकत्वमनुत्पादकत्वम्
 नाशकत्वम् दुःखजनकत्वञ्च तत्र दन्तिनेनयवन्धः नरकायदीपदानम् तापायो-
 शीरम् मशकेभ्योधूम इतिक्रमेणोदाहरणानि नोध्यानि । अप्रयुक्तस्य-
 तस्ययत्कर्मत्येतद्विबुधाति तत्प्रयोगंनिनेति । समासानुपपत्तिरिति

इयत्वं त्यागजनकेच्छायाः स्वत्वभागितया विषयत्वम् । यदिच त्यागरूपेच्छैव स्वस्वत्वाभावमिवान्यदीयत्वेन त्यज्यमानगतं स्वत्वमपि तत्र विषयीकरोति, नतु तज्जनकेच्छा तदा स्वत्वभागितया त्यागविषयत्वमेव तदुद्देश्यत्वम् । शिवादेर्विग्रह-
 चामतेऽपि स्वीकाराभावात् तदाकारतया ध्यातमन्त्रस्य त्यागोद्देश्यतामते सुतरांतद-
 भावाच्च । त्यज्यमानोपचारादौ स्वत्वाभावेऽपि तदीयत्वेन द्रव्ये स्वत्वावगाहि-
 नीच्छा विसंवादिरूपेव । द्रव्यनिष्ठेऽन्यदीयस्वत्वे बाधितं शिवादिनिरूपितत्वं
 शिवादिनिरूपितप्रसिद्धस्वत्वान्तरे वा बाधितं तत्तद्द्रव्यसंबन्धमवगाहते । नच
 स्वत्वान्तररूपफलेच्छां विना स्वस्वत्वाभावगोचरेच्छैव न संभवतीति शिवादिस्वत्वं
 त्यागस्यैव विषय इति पक्षोऽसंभवदुक्तिक इति वाच्यम् । स्वस्वत्वाभावविषयकेच्छा-
 याः पुण्यादिरूपफलजनकत्वात्तद्विषयस्य पुण्यादिजनकतावच्छेदकस्यापि पुण्यादिफ-
 लकत्वात् । अन्यथा तत्स्वत्वस्यापीष्टाजनकतया स्वतोऽपुरुषार्थतया च प्रथममपि तदि-
 छाया असंभवेन प्रथमकल्पस्यापि हेयत्वापातात् । तत्र च प्रथमकल्पे स्वस्वत्वप्रकारके-
 च्छाजन्यत्वं जन्यतासम्बन्धेन तादृशेच्छावच्छेदाच्चतुर्थार्थः तत्रप्रकृत्यर्थस्य शिवादेर्विष-
 यताविशेषसम्बन्धेनान्वयः द्वितीयकल्पे च विषयिताविशेषपक्षवच्चतु-
 र्थार्थः—तत्रचनिरूपितत्वसंबन्धेन शिवादेरन्वयः, नमःपदार्थस्यागस्यचविषय-
 ताविशेषसम्बन्धेन द्रव्येऽन्वयः । द्रव्यस्यैव वा विशेष्यतया
 भासमानत्यागे विषयिताविशेषसम्बन्धेनान्वयः । नच प्रथमान्तपदार्थस्य
 मुख्यविशेष्यतानियमः भूतले न घट इत्यादौ निपातार्थस्यापि मुख्यविशेष्यतया
 भानात् । शिवायोत्पत्तिजतीत्यादाविव नात्रानिराकर्तृसम्प्रदानतानियमः नमः
 पदार्थस्य त्यागस्पृष्टत्वाभावात् । नमःपदेन च स्वमयोक्तृपुरुषकर्तृकत्वोपरा-
 गेनैव त्यागोऽभिधीयते अन्योच्चरितनमःपदेनान्यदीयत्यागावोधनात् ।
 तत्पुरुषोच्चरितनमःपदात् त्यागवाधे सति त्यागे त्यज्यमाने द्रव्ये
 चान्यदीयत्वसंशयानुदयान् । अतएव त्यागे तदीयत्वबोधनायाहं ददत्त्यादिवदहन्मम
 इति न प्रयुज्यते । नवा परकीयत्वबोधनाय चैत्रो नम इत्यादि । कृत्विजा च
 यत्नमानरूपपुरुषान्तरीयतत्तद्द्रव्यत्यागे स्वीयत्वमारोप्येव पूजायां नमःपदं प्रयुज्यते ।
 सचारोपस्तस्य विशेषदर्शनदद्यामप्याहार्यतयोपपद्यत इति प्रतिनिधिप्रयुक्तस्य
 मापेक्षमसमवयवदिति नियमात् । शिवादेर्विग्रहचामतेऽपीति देवतालक्षणादिकं
 तद्विधार्थप्रकाशं प्रकाशयिष्यामि । स्वीकाराभावादिति नित्यनृतस्पृष्टशिवादेरिद-
 ममभयनियतोत्पत्तिरूपस्य स्वत्वोत्पत्तिप्रयोजकस्य स्वीकारस्याभावादित्यर्थः । नम्य-
 म्यत्र प्रसिद्धं शिवादिस्वत्वस्य त्यज्यमानद्रव्येऽवगाहते इच्छा तदेव चास्या वि-
 सम्भवादिप्रमपिम्याप्रचागम्य तत्प्रसिद्धमिदमिदंकाप्परिहरति द्रव्यनिष्ठ इत्या-
 दिना । क्रियात्वाभावादिनि धानुप्रतिपाद्यत्वाभावेननिशेषः क्रियात्रयफलकता-

दानवाक्यस्यैव पूजायां तादृशस्य नमः पदघटितवाक्यस्यापि बाधितार्थत्वेऽप्यदृष्टज-
नकत्वं निरुद्धम् । अस्मच्छब्दादिवत्स्वोच्चारणकर्तृत्वोपलक्षितपुरुषविशेषवाचका-
न्मःपदादिशेषरूपेण पुरुषभानम् । अशक्यस्य चैत्रत्वादेर्भानासंभवे तस्यापि
वाच्येऽन्तर्भावः स्वीकरणीयः तदनुगमकं चोपलक्षणीभूतमेककालीनोभयावृत्त्यु-
च्चारयितृशरीरवृत्तिजातित्वप्राप्त्यन्ताननुगमेऽपि शक्त्यैक्यं कथंचिदुपपादनीयं, सर्व-
न्याशुक्त्यैवयवत् । उपलक्षणमविष्टमुच्चारण वेदीयत्वेन विशेषणीयमतः पूजाभि-
न्नयादृच्छिकान्नत्यागबोधनायान्न दीयत इतिवदन्नं नम इति न प्रयोगः ।
योग्यतासत्त्वेऽपि तत्र नमःपठनयोगस्य वेदाबोधितत्वेन तदघटिततत्पदशक्यपुरुषोप-
लक्षणरूपामसिद्ध्याऽवाचकत्वात् । अतएव यथा नीचप्रीतिहेतुक्रियास्थले पूजय-
तीत्यादिवारणाय पूजयत्यादिवाच्यप्रीतो गौरवितवृत्तित्वं, स्वसमभिव्याहृतपदार्थ-
कर्तृपुरुषानधिकोत्कर्षवद्बृत्तित्वरूपमुपलक्षणमुपेयते । उक्तस्थले च योग्यतासत्त्वेऽपि
नीचवृत्तिप्रतोतेस्तत्त्वाभावेन तत्तात्पर्येण पूजयत्यादेर्न प्रयोगः । तथा नीचोद्देश्यक-
स्यागतात्पर्येण नमःपदप्रयोगात्तद्विप्रसन्नवारणाय गौरवितोद्देश्यकत्वागएव नमः
पदशक्तिरित्यनादेयम् । गौरवितोद्देश्यकत्वस्य नमःपदार्थशरीरे निवेशेऽपि गौरवि-
तोद्देश्यकपूजातिरिक्तद्रव्यत्यागबोधनाय नमःपदप्रयोगवारणायोक्तविशेषणस्यो-

लितयोद्देश्यत्वे सत्योदासोन्यमेव यदि अनिराकर्तृसम्प्रदानत्वमिति भावः । पुरुषवि-
शेषवाचकादिति निरुक्तपुरुषकर्तृकत्यागवाचकादिभ्यर्थः । ननु शिष्यनिरूपितवि-
षयिताशालीनैवेद्यविषयकश्चैत्रकर्तृकस्याग इव नैवेद्यशिष्याय नम इति वाक्याबुधो-
धनीयः सच चैत्रत्वाद्यन्तर्भावेन वृत्तिविनागोपपद्यतेऽत आह अशक्यस्येति । ए-
ककालीनेति चैत्रत्वादिजातिर्हि वात्स्यायनस्यामारभ्यबुद्धावस्थापर्यन्तमुपचयापच-
याभ्यांभिन्नेषु तत्तच्छरीरेषु शुगपदनवस्थितेष्ववतिष्ठते इति भावः । कथञ्चिदि-
ति नमःपदं नमःपदविशिष्टभवत्वित्यतोच्छाया नमःपदशक्ति-
रूपत्वोपगमेनेत्यर्थं वैशिष्ट्यञ्च स्वतादात्म्यं स्वोच्चारयितृवृत्त्येकका-
लिकशरीरद्रव्यावृत्तिजातित्वसमानाधिकरणावच्छेदकतानिरूपितावच्छिन्नान्यस-
म्यन्धावच्छिन्नशरीरनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितात्मनिष्ठाघेयत्वमस्यन्धावच्छिन्नप्र-
कारतानिरूपितत्यागनिष्ठविशेष्यतारुबोधजनकत्वोभयमस्यन्धेन पचञ्च स्यत्व-
स्य सम्यन्धघटकत्वान्नानुगमं चैत्रादीनमः पदस्योच्चारयितृत्वग्रहे नमः पद-
शक्यत्वस्य शरीरवृत्तिचैत्रत्वादिजातिविशेषविशिष्टावच्छिन्नात्मवृत्तित्यागादीसु-
ग्रहतया ततस्तेनरूपेणबोधस्यापिसम्भवइत्याहुरस्मद्गुरुवरणाः । तदघटितेत्यादि-

चारणेप्यवश्यं निवेशनीयतया तत् एव तदतिप्रसङ्गवारणात् । इन्द्राय स्वाहा
 तुभ्यं स्वपेत्यादौ अग्निप्रक्षेपोपहितदेवोद्देश्यकृत्यागबोधकस्वाहापदपिष्ठुद्देश्यकृत्याग-
 बोधकस्वधापदयोरपि नमःपदवद्देशनादेशितोच्चारणकर्तृत्वोपलक्षितपुरुषीयत्याग-
 वाचकता । अन्यथा पूर्ववदेवातिप्रसङ्गः । एवं च देवोद्देश्यकत्वादेरपि न वाच्यान्त-
 र्भावः । अतादृशत्यागतात्पर्येण स्वाहादिप्रयोगस्य देशनादेशितत्वविरहेणैवानति-
 प्रसङ्गात् । अतएव तान्त्रिकपूजायामर्घ्याचमनीयादिदानेऽग्निप्रक्षेपोपहितपिष्ठु-
 द्दशकृतत्वविरहेऽपि स्वाहास्वधाप्रयोगस्य नासमवेतार्थता । एवंच सति नमःस्वाहा-
 स्वधाशब्दानामेकस्थलेऽन्यप्रयोगस्यापि वेदबोधितत्वाभावेनैव नातिप्रसङ्गः ॥
 नतिरूपो नमःपदार्थश्च स्वापकर्षबोधनानुकूलः स्वीयव्यापारः चतुर्थ्याचापकर्षान्व-
 यवधित्वमवधिमन्वा प्रत्याख्यते । स्वमुच्चारयिता, तथाच चैत्राद्युच्चारितान्नमो हर-
 यइत्यादिशब्दाद्वैयर्थ्याधिकचैत्रापकर्षबोधनानुकूलवैयर्थ्याव्यापार इत्याकारको बोधः ।
 नारायणं नमस्कृत्येत्यादौ नमःशब्दयोगेऽपि न चतुर्थी । द्वितीययः कारकविभ-
 क्तित्वेन बलीयस्या वाधात् । अथात्र नारायणादेर्नमस्कारघटकापकर्षावधित्वमेव
 तच्च न कर्मत्वम् । कर्मत्वं च क्रियाजन्यफलशालित्यादिरूपमेव तच्च न तस्येति
 द्वितीयाया नाप्यविषयः नचापकर्षबोधरूपफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वं तत्रावाधितमेवेति
 तद्विवक्षयैवद्वितीयोपपत्तेरिति वाच्यम् । एवंसति नारायणावधिकापकर्षबो-
 धरुदण्डवत्प्रणिपातादिजन्यतादृशापकर्षबोधाश्रयतायाः पुरुषान्तरसाधारणतया
 नारायणप्रणामदशायां मनुष्यं नमस्करोतीत्यादिप्रयोगापत्तिः । यदिचापकर्षावधि-
 त्वप्रकारकबोधानुकूलव्यापारो नमस्कारस्तदघटकबोधविशेष्यतया नारायणादेः
 कर्मत्वम् । क्रियाजन्यफलशालित्वरूपे कर्मत्वे च व्यापारांशेऽनुकूलतासम्बन्धेन
 विशेषणीभूतं फलमेव विवक्षणीयम् । अत्र चानुकूलत्वमेव व्यापारांशे विशेषणमि-

तैनवेद्याधितोच्चारणेन घटितयज्ञम-पदशक्यस्योच्चारयितृपुरुषकर्तृकस्यागघटक
 पुरुषस्यापलक्षणं वेदत्राधितस्वोच्चारणकर्तृत्वं तस्याप्रसिद्धेत्यर्थः । उक्तविशेष-
 णस्य वेदीयत्वविशेषणस्य । देशनादेशितेति विधिवोधितेत्यर्थः । असमवेतार्थता
 असम्प्रदायार्थता । तत्रावाधितमिति यद्यपि नारायणादेरोश्चरन्त्यातत्र
 नित्यस्यैवज्ञानस्य स्वीकारात् क्रियाजन्योक्तबोधाश्रयत्व न सम्भवति तथापि
 एतरीरोपाधिरहितपक्षेऽप्येव नित्यज्ञानसत्त्वं ननु तद्विशिष्टे श्रुतिस्मृतिपुरा-
 णादिपर्यालोचनया ज्ञानेच्छाकापप्रसादादीनामुत्पत्तेः प्रतिलम्भादित्यवधेयम् ॥

नमःपदार्थव्यापारएव सत्त्वात् । मैवम् । नमस्करोतीत्यादौ कृधातुनैव व्यापारबो-
धात् । अत्रच स्वापकर्षाविधित्वप्रकारकबोधविषयतामात्रं निपातार्थः । अत्र स्वं
समभिध्याहृतः कर्ता, तथाच तादृशबोधविषयताप्रयोजकव्यापारानुकूलकृतिमानिति
समुदायाधीनो बोधः तादृशविषयताश्रयतया नारायणादेः कर्मत्वम् । यतो धात्वर्थ-
तावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वमित्यत्र धात्वर्थतावच्छेदकत्वं न धातुशक्यतावच्छेद-
कत्वमपितु व्यापाररूपार्थेऽनुकूलतासंबन्धेन विशेषणतया धातुप्रतिपाद्यत्वम् । प्रकृते
निपातार्थस्य धात्वर्थे साक्षादन्वये तादृशबोधविषयत्वरूपस्य तदवच्छेदकत्वमक्षत-
मेव । नचैवं पूर्वदेशादेर्गम्यादिकर्मत्वं दुर्वारं, विभागादौ क्रियाजन्यत्वसत्त्वेऽपि नि-
रुक्तधात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावात् । नहि विभागादिर्गम्याद्यर्थं कथमपि विशेषण-
तया भासते । एवं च नारायणादेः करोतिकर्मत्वेऽपि नमःपदादिकं विना न तद्यो-
गे नारायणादिपदोत्तरं द्वितीया तदर्थापेक्षत्वान्वयिकलोपस्थापकाभावेन तदर्थान्व-
यात् । नापि नारायणं फलं करोतीति प्रयोगापत्तिः फलस्यात्र धात्वर्थव्यापारेसा-
क्षाद्विशेषणत्वात् । निपातातिरिक्तनामार्थस्य धात्वर्थं भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् ।
धात्वर्थसाक्षाद्विशेषणीभवत्येव फले द्वितीयार्थापेक्षत्वान्वयात् । अतएव पुरस्कृत्य
शित्खण्डनमित्यादावपि शित्खण्ड्यादेः कृतिकर्मता धात्वर्थव्यापारविशेषणपुरःपदरूप-
निपातार्थाग्रदेशावस्थानरूपफलाश्रयत्वात् ॥ नारायणो नमस्कृत्यते, ज्यायानपुरस्क-
यतइत्यादौ निपातार्थफलं धात्वर्थव्यापारेविशेष्यतयैव भासते । तदन्वितमाध्यत्वं
कर्माख्यातादिना प्रत्याख्यते । अथैवमपि कारकविभक्तेः साक्षाद्धात्वर्थान्वयित्व-
नियमभङ्ग इति नेन्न । तादृशनियमे निपातातिरिक्तार्थमन्तराऽकृत्वेत्यस्यैव साक्षा-
दर्थत्वात् । अन्यथा घटो दण्डाज्जायते न पारिमाण्डल्यादित्यादौ कारकपञ्चम्या

रिति । पुरुषान्तरस्य न कर्मतेति नचोक्तबोधरूपफलस्य समवायेन पुरुषान्तरेऽपि
सत्त्वात्तस्य कर्मत्वापत्तिरितिवाच्यम् फलतावच्छेदकसम्बन्धेनैव फलोपपत्तयस्य
विधिश्रिततया समवायस्यात्र फलतानवच्छेदकत्वात् विशेष्यतायाएव तयात्वा
दिति । ननु घटं करोतीत्यादौ घटादेः कृत्यार्थकृतिकर्मत्वमिवाप्यापि नारायणस्य
तत्कर्मत्वमेवास्त्वित्याशङ्क्याह कृतिविषयतायाश्चेति । नारायणं फलं करोतीति
फलमत्र स्थनिष्ठापकर्षाविधित्वप्रकारकबोधविषयत्वं तस्यानुकूलत्वसम्बन्धेन
व्यापारेऽन्वये उक्तरीत्योक्तविषयत्वस्य धात्वर्थतावच्छेदकतया तस्य नारायणे
सत्त्वात्कर्मत्वापत्तिरितिभावः । कारकपञ्चम्याइति अत्रच दण्डनिरूपितप्रयो-

जन्याद्यर्थान्वयिनि नवर्थाभावे प्रतियोगितया स्वार्थप्रयोज्यत्वादिवोधनासंभवात् । पारिमाण्डल्यादिनिरूपितमपिप्रयोज्यत्वं विषयितयातदवच्छिन्नजनकताकज्ञानादौ प्रसिद्धम्, प्रयोज्यत्वविशिष्टोत्पत्तिरेव वा तत्र धात्वर्थः । तत्र पञ्चम्यन्तार्थपारिमाण्डल्यनिरूपितत्वस्याभावो नवा बोध्यते । उक्तरीत्या क्रियायोगे नमस्कार्यस्य कर्मत्वेऽपि स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यादौ चतुर्थी अपकर्षावधित्वमात्रे प्रकृत्यर्थवृत्तित्वान्वयविवक्षया । केचित्तु नारायणं नमस्कृत्येत्यादौ नमः पदं नतिकर्मपरम् तथाच नारायणंनतिरुमीकृत्येत्यर्थविवक्षया घटं शुकं करोति शुक्रीकरोतीत्यादौ घटादेरिव नारायणादेः कृतिकर्मता । शिखण्डिनं पुरस्कृत्येत्यादौ पुरःपदमग्रस्थितपरम् । एवं घटं साक्षात्करोतीत्यादौ साक्षात्पदं प्रत्यक्षविषयपरम् । एवं दुःखमाविष्करोतीत्यादावप्याविः पदं ज्ञानगोचरार्थकमिति सर्वत्रपूर्ववद्द्वितीयानिर्वाह इत्याहुः । तन्न नमःपदस्य धर्मिवोधकत्वे हरिराविर्भवतीत्यादिवन्नमो भवतीति प्रयोगप्रसङ्गात् तस्मान्नमस्करोत्याविष्करोतिपुरस्करोति अलं करोतीत्यादौ नमःप्रभृतयो निपाता धर्मवाचका एव, लाघवात् । तत्तद्धर्माश्रयस्य दर्शितरीत्यैव कर्मतोपपत्तेः । आविर्भवतीत्यादिप्रयोगानुरोधेन चाविरादिशब्दानां प्रकटताश्रये धर्मिणि लक्षणोपेयते । शुकः पट इत्यादौ शुक्लादिशब्दानामिव । अस्तु वा तत्रापि प्रकटतादिरूपो धर्म एव तदर्थस्तस्यैव धात्वर्थभावे धर्मरूपेऽभेदान्वयः । क्रियायां स्वार्थाभेदान्वये आविरादेरेवाकाङ्क्षा स्वीक्रियते न तु नमः पदादेरिति न नारायणो नमो भवतीत्यादेः प्रसङ्गः । शुक्रीकरोतीत्यादौ चिप्रत्ययान्तस्यापि शौक्यादिधर्म एवार्थः । अभूततद्भावे तदनुशासनात् । अभूतस्य पूर्वकालावच्छेदेन शुक्लादिभावरहितस्य तद्भावः शौक्यादिः । अथवा अभूतः पूर्वकालावच्छेदेन धर्मिण्यविद्यमानस्तद्भावः शौक्यादिः, शुक्रीभवतीत्यादौ तु दर्शिता गतिः । न

ज्यतावदुत्पत्तिमानघटः परिमाण्डल्यनिरूपितप्रयोज्यत्वाभाववदुत्पत्तिमान इति बोधः । स्वार्थेति पञ्चम्यर्थेत्यर्थः । पारिमाण्डल्यविशिष्टवैशिष्ट्याद्यधगाद्विज्ञानादौ पारिमाण्डल्यविशिष्टविषयकज्ञानस्य कारणत्वमवश्यवक्तव्यम् तच्च विषयित्वसम्यन्धावच्छिन्नपारिमाण्डल्यनिष्ठावच्छेदकताकम् कार्येच कारणतावच्छेदकप्रयोज्यत्वं सार्वजनीनमत उक्तविशिष्टवैशिष्ट्याद्यधगाद्विज्ञानस्य पारिमाण्डल्यप्रयोज्यत्वं निरावाधमेवेत्याह पारिमाण्डल्यादौति । पूर्ववद्वितीयेति घटं शुकलीकरोतीत्यादौ यथा घटादेः कृतिकर्मतया तद्वोधकपदाद्वितीया तथेत्यर्थः । धर्मिवोधकत्वे नतिकर्मरूपधर्मिवोधकत्वेऽधर्मवाचकाएव नतिकर्मत्वाविरूपधर्मवाचकाएव । दर्शितागतिरिति आविर्भवतीत्यादौ धर्मिणिलक्षणा धर्म

चाभूततद्भावपर्यन्तस्य चिप्रत्ययवाच्यत्वे गौरवाच्छुक्लादिपदोपस्थाप्यपदार्थताव-
च्छेदकशौक्याद्यन्वयो अभूतत्वं चिप्रत्ययार्थोऽस्तु । शुक्लतर इत्यादी तरवाद्यर्थो-
क्तपक्षेव च्यर्थस्यापि व्युत्पत्तिवैचित्र्येण पदार्थतावच्छेदकेऽन्वयसंभवादिति वाच्यम् ।
मन्तेऽपि शौक्यादिभावस्यैव चिप्रत्ययार्थतोपगमेन गौरवानवकाशात् । पूर्व-
कालावच्छिन्नस्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसहितस्याधेयत्वस्य प्रत्ययार्थं प्रकृत्यर्थस्य
संबन्धतया भानोपगमे शौक्यादावभूतत्वलाभेनैव जलपरमाणुः शुक्लीभवतीति
प्रयोगाभसङ्गात् । शौक्यादेर्धर्मत्वेनैव वाच्यता नतु ताद्रूप्येणेति न शक्त्यानन्त्यम् ।
प्रकृत्यर्थतावच्छेदकतत्तद्धर्मनिष्ठाधेयताविशेषाणामेव संबन्धतया भानोपगमाद्धर्मन्त-
रस्याभूतत्वमादाय न जलपरमाणुः शुक्लीभवतोऽप्यादिप्रसङ्गः । प्रकृत्यर्थतावच्छेद-
कगतप्रागविद्यमानत्वस्य चिप्रत्ययार्थत्वमते अशुक्लीभवतीत्यादीप्रकृत्यर्थतावच्छेदक-
शौक्याद्यभावस्य प्रागापि क्वचिद्विद्यमानतया तदभावान्वये योग्यतानुपपत्तिः ।
तत्तद्धर्मिण्यविद्यमानत्वस्य च्यर्थत्वे शक्त्यानन्त्यमिति पूर्वकालावच्छिन्नोऽभाव
एवाविद्यमानत्वम् । तस्य च प्रकृत्यर्थतावच्छेदके समानाधिकरण्यसहितप्रतियोगित्व-
संबन्धेनान्वयो वाच्यः । प्रकृत्यर्थं च तादृशसंबन्धेनाभावविशिष्टस्य वैशिष्ट्यभान-
रूपयेम् । अन्यथाऽन्यत्र स्वाभावसमानाधिकरणस्याशौक्यादेः सर्वदाऽशुक्ला-
कादावपि सत्त्वेन काकोऽशुक्लीभवतीति प्रयोगः स्यात् । अत्राभावरूपपदार्थान्तर-
विशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवैशिष्ट्यभानं च प्रकृत्यर्थं न संभवति । प्रकृत्या स्ववृत्ति-
सङ्कारेण स्वार्थं यादृशविशेषणावच्छिन्नप्रकृत्यर्थतावच्छेदकीयसंबन्धो न प्रत्याख्यते
प्रकृत्यर्थतावच्छेदकीयतादृशविशेषणा
पदान्तरसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षाऽपि
वच्छिन्नसंबन्धाप्रत्याख्येन प्रकृत्यर्थतावच्छेदकीयसंबन्धे चिप्रत्ययार्थाभावविशिष्ट-
प्रतियोगिकत्वरूपविशेषणस्य प्रकृतिवृत्त्याऽभासमानस्य भानासंभवादित्यनुपपत्तिः ।
अस्मन्मते तु भवत्यर्थं भावे चिप्रत्ययान्तार्थस्थापेयतासंबन्धेन पूर्वकालावच्छिन्न-
स्वाभावाधिकरणविशिष्टस्याशौक्यादेः सामानाधिकरण्यसंबन्धेनैवान्वयस्योपगमन्त-
व्यतया तेन संबन्धेन चाधिकरणविशिष्टाशौक्यादिना विशिष्टस्य भवत्यर्थस्यैवा-

परत्वरूपाया या गतिः सैवेत्यर्थः । ताद्रूप्येण शौक्यत्वादिना ।

इति सर्वतन्त्रस्वतन्त्रमैथिलकुलमूपण श्रीधर्मदत्त (वच्चाशा) शर्मशिष्येण
छद्ममीनायशर्मणा मैथिलेन विरचिते व्युत्पत्तिवादप्रकाशे चतुर्थी
प्रकाशः समाप्तः । सौम्यशिवार्पणमस्तु

ख्याताद्यर्थं आश्रयत्वे निरूपितत्वसंबन्धभानात् । तादृशविशिष्टनिरूपिताश्रयत्वस्य च पूर्वकालावच्छेदेनाशौक्याद्यभावाधिकरणएव सत्त्वेन नोक्तातिप्रसङ्गः । अन्य-
त्त्वयमूह्यम् । स्वस्ति भवतइत्यादावाशीः स्वस्त्यर्थः । सा च परहितविषयक-
स्वेच्छा । स्वमुच्चारयिता, हितान्वयी संबन्धश्चतुर्थः । एवं च भवदीयहितविषयिणी
मदीयेच्छेति बोधः । कल्याणाद्यर्थकोऽपि स्वस्तिशब्दः स्वस्त्यस्तुमहमित्यादौ,
तत्रापि चतुर्थ्यर्थः संबन्धः स्वस्त्यर्थान्वयीत्यलम् ॥ इति चतुर्थ्यर्थनिरूपणम् ॥

वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ पञ्चम्या प्रकृत्यर्थस्य वृक्षादेः पतनादिक्रियापादानत्वं
प्रत्याख्यते । अपादानत्वं च स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतक्रियाजन्यविभा-
गाश्रयत्वम् । पर्णादेः स्वनिष्ठवृक्षादिविभागजनकस्वपतनाद्यपादानत्ववारणाय भू-
तान्तं क्रियाविशेषणम् । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे विभागे पञ्चम्याः शक्तिद्वयम् ।
भेदे विभागे च वृक्षादेः प्रकृत्यर्थस्यापेयतासंबन्धेनान्वयः । प्रतियोगितावच्छेदकत्व-
माश्रयत्वसंबन्धेन । विभागश्च जनकतासंबन्धेन क्रियायामन्वेति । जनकतासंबन्धस्य
प्रतियोगितानवच्छेदकतया नञा तत्संबन्धावच्छिन्नविभागाभावः क्रियायां बोधयितुं
न शक्य इति चेत्तर्हि विभागजनकत्वमेव पञ्चम्यर्थोऽस्तु प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्येव
तस्याप्याश्रयतासंबन्धेन क्रियायामन्वयः । एवं च वृक्षनिष्ठभेदप्रतियोगि-
तावच्छेदकतन्निष्ठविभागजनकपतनाश्रयः पर्णमित्याद्याकारक उक्तस्थले बोधः । अथ
पञ्चमीसमभिव्याहृतनञोक्तयोः पञ्चम्यर्थयोर्द्वयोरेवाभावद्वयं बोध्यते, यथायोगमेक-
तरस्य वा । नाद्यः पक्षः । पर्णवृक्षात्पतति न स्वस्मादित्यत्र स्वनिष्ठपतने स्वनिष्ठभे-
दप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावसत्त्वेऽपि स्वनिष्ठविभागजनकत्वाभावासत्त्वेन वृक्षा-
त्पतति न भूतलादित्यत्र पतने भूतलादिनिष्ठविभागादिजनकत्वाभावसत्त्वेऽपि तन्नि-
ष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावासत्त्वेनायोग्यतापत्तेः । नापि द्वितीयः । वृक्षात्पर्णं
पतति न पर्णादित्यत्र पत्रनिष्ठपतने पत्रनिष्ठविभागाजनकत्वस्येव पत्रान्तरनिष्ठभेद-
प्रतियोगितावच्छेदकतया पत्रनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यापि बाधायोग्यताया
निर्वाहयितुमशक्यत्वादिति । अत्राहुः । विभागो जनकत्वं च पञ्चम्यर्थः । विभागे
प्रकृत्यर्थस्यावधिकत्वं संबन्धस्तेन संबन्धेन प्रकृत्यर्थविशिष्टस्य विभागस्य निरूपित-

शक्तिद्वयमिति क्रियायाः समभिव्याहृतधातुनेवलाभाद्विशिष्टशक्तिकल्पने
गौरवादितिभावः । आश्रयत्वसम्बन्धेनेति क्रियायामन्वेतीत्यभिप्रेणसंबन्धः ।
विभागजनकत्वमेवेति एवकारेण-केवलविभागो व्यावर्त्यते । अभावासत्त्वेनेति

तविशेषसंबन्धेन जनकत्वेऽन्वयः । जनकत्वं च फलोपधानरूपं विशिष्टनिरूपितता-
दृशजनकत्वस्य क्रियायाम्, नञ्समभिव्याहारस्थलेच क्रियान्वयिन्यभावे प्रतियोगि-
त्वेनान्वयः वृक्षपत्रादिविभागजनकपत्रादिकर्म च न पत्राद्यवधिकत्वविशिष्टविभागोप-
धायकम् । स्वावधिकत्वविशिष्टविभागानधिकरणत्वेन विशिष्टविभागसामानाधिकर-
ण्यभावात् । फलोपधायकत्वस्य फलसामानाधिकरण्यगर्भत्वान्नोक्तानुपपत्तिः । वृक्षा-
द्विभजते इत्यादावपि वृक्षावधिकत्वं विभागे प्रतीयते । तत्रापादानतायाः अवधिता-
रूपत्वाद् वृक्षाद्यवधिकत्वविशिष्टविभागनिरूपितमेवाश्रयत्वमाख्यातेन बोध्यतेऽतो
वृक्षः स्वस्माद्विभजत इति न प्रयोगः, यथाहि स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगः
स्वस्मिन्न वर्तते तथा स्वावधिकविभागस्य स्ववृत्तित्वेऽपि स्वस्य न विशिष्टविभा-
गाधिकरणत्वमित्यविवादमेव । अवधित्वादिकं च स्वरूपसंबन्धविशेषः । यद्वा, वि-
भागोऽधिकरणता प्रयोजकत्वं च वृक्षात्पततीत्यादौ पञ्चम्यर्थः । विभागेऽवधित्व-
संबन्धेन प्रकृत्यर्थान्वयः । तद्विशिष्टविभागस्य निरूपितत्वविशेषसंबन्धेनाधिकरणता-
संबन्धेन प्रकृत्यर्थान्वयः । तद्विशिष्टविभागस्य निरूपितत्वसम्बन्धेन प्रयोजकतायामन्वयः पत्रादिकर्म-
यामन्वयः अधिकरणतायाश्च निरूपितत्वसम्बन्धेन प्रयोजकतायामन्वयः पत्रादिकर्म-
णि च न तदवधिकत्वविशिष्टविभागनिरूपितामन्यमात्रनिष्ठाधिकरणताप्रति प्रयोज-
कत्वम् । कारणस्यापि स्वाश्रयनिष्ठकार्याधिकरणतामात्रप्रयोजकत्वादिति साम-
नस्यात् । अथ वृक्षात्पतति, वृक्षाद्विभजते इतिवत् वृक्षाद्यजनतीत्यादिर्न कथं
प्रयोगः । पञ्चम्यर्थस्य विभागजनकत्वस्य विभागावच्छिन्नक्रियारूपस्यागेऽवधिम-
स्वरूपपञ्चम्यर्थस्य च विभागरूपधार्तृतावच्छेदकफलेऽन्वये बाधकाभावात् । नच
विभागावच्छिन्नक्रियायां विभागान्वयोऽन्युत्पन्नः । उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरेक्या-
दिति बाध्यम् । जनकतासंबन्धेन विभागावच्छिन्ने प्रकृत्यर्थविशेषितविभागजनक-

अस्य अयोग्यतापत्तेरित्यनेन संबन्धः । फलोपधानरूपमिति तच्च कार्यान्वय-
वितप्रोक्तक्षणावच्छेदेन कार्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकध-
र्मवत्त्वेसति कार्यसमानाधिकरण्यरूपम् । विशिष्टनिरूपितेति वृक्षाद्यधिकत्ववि-
शिष्टविभागनिरूपितेत्यर्थः । प्रतियोगित्वेनान्वयइति तादृशस्थलेहि वृक्षाद्य-
धिकविभागनिरूपितजनकत्वाभाववत्पतनाश्रयः पर्णमितिबोधः । तत्कर्मणि पर्ण-
निष्ठपतनक्रियायाम् । ननु वृक्षाद्विभजते इत्यादौ विभागस्य धातुनैव लाभात्तस्य
पञ्चम्यर्थत्वानुपपत्तिरित्यत आह वृक्षाद्विभजतइत्यादावपीति । जनकत्वस्य फलोपधा-
यकत्वरूपस्यप्रत्येयो गौरवादाह यद्वेति । प्रयोजकतायामन्वयइति तथाच वृक्षावधि-

त्वान्वये व्युत्पत्तिविरोधविरहात् । नच पञ्चम्यर्थविभागजनकत्वावधिमन्वयोरन्वयबोधे
धातुविशोपाधीनव्यापारविभागोपस्थितेहेतुत्वोपगमात्तदभावेन त्यजधातूपस्थित-
त्तदर्थं न पञ्चम्यर्थान्वय इति वाच्यम् । त्यजिपत्योस्त्यजिविभज्योश्च पर्यायताभ्रम-
दशायां त्यजत्पर्थव्यापारविभागयोः पञ्चम्यर्थान्वयात् त्यजधातुजन्यतत्तदर्थोपस्थि-
तेरपि पञ्चम्यर्थान्वयहेतुताया अवश्यवाच्यत्वात् । नच पञ्चम्यर्थविभागजनकत्वा-
न्वयबोधे धातुजन्यविभागरूपफलानवच्छिन्नव्यापारोपस्थितिस्तादृशावधिमन्वान्वये
च धातुजन्यविभागमुख्यविशेष्यकोपस्थितिहेतुरिति त्यजधातुजन्यविभागावच्छिन्न-
व्यापारोपस्थिति विषयव्यापारविभागयोः पञ्चम्यर्थविभागजनकत्वावधिमन्वान्वया-
संभव इति वाच्यम् । फलव्यापारयोः पृथग्यात्वर्थतामते त्यजधातोरपि प्राधान्येन
विभागस्य तदन्तवच्छिन्नस्पन्दस्य चोपस्थित्या तदुपस्थिति विषयतादृशार्थयोरपि
तत्तत्पञ्चम्यर्थान्वयसंभवादिति चेन्न । फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थतामते उक्त-
रीत्यैव सामञ्जसात् । तयोः पृथग् धात्वर्थतामते च फलविषयकव्यापारविषयकबोधे
जनयतुधातुपदमित्येतादृशभगवदिच्छारूपा फलव्यापारयोरेकैवशक्तिः पुष्पवन्तादिप-
दवत् । नतु फलविषयकबोधेव्यापारविषयकबोधेचजनयत्वितिसमूहालम्बनात्मकबोध-
निष्ठतत्तद्विषयकत्वावच्छिन्नविभिन्नविषयताशालिसंकेतरूपा । तथासति नानान्यन्तिरा-
विशेषेणकदाचित्फलव्यापारयोरेकैकपरित्यागेनाप्येकैकस्य बोधप्रसङ्गात् । तथाच विभा-
गे पञ्चम्यर्थविधिमन्वान्वयबोधे सङ्केतीयबोधनिष्ठविषयत्वांशे विभागेतरविषयकत्वा-
नवच्छिन्नत्वावगाहिधातुशक्तिज्ञानं क्रियांशे विभागजनकत्वरूपपञ्चम्यर्थान्वयबोधे च
तादृशबोधनिष्ठविषयतांशे विभागविषयकत्वानवच्छिन्नत्वावगाहिधातुशक्तिज्ञानं हे-
तुरुपेत इतित्यजधातोस्तादृशज्ञानमभ्रान्तस्यासंभवीत्यतिप्रसङ्गानवकाशात् । शक्ति-
द्वयादिवह्निर्विश्वेकैरपि कर्तृकर्मप्रत्ययस्थले फलव्यापारयोर्विशेषणविशेष्यभाववैप-
रीत्येनान्नाद्व्यबोधसंभवात् । विशिष्टप्रकृतावेव विशेषणविशेष्यभावविपर्यासानिर्वाहात् ।
यदिच फलव्यापारयोः शक्तिभेदे एकार्थपरित्यागेनापराधबोधप्रसङ्गवदुक्तरूपसङ्केतो-

कस्यचिद्विशिष्टविभागाधिकरणताप्रयोजकपतनस्यपणेशतत्त्वान्मानुषपत्तिः । धातुविशेषेति
पतिप्रभृतीत्यर्थः । व्यापारविषयकत्वावच्छिन्नबोधनिष्ठविषयतानिरूपितासती फल-
विषयकतायवच्छिन्नबोधनिष्ठविषयतानिरूपिता या जनकत्वनिष्ठविषयता तद्विरु-
धितविषयतायद्वानुपदमित्याकारकेच्छारूपः । निरूप्यनिरूपकभाषानापन्नाभ्यां फल-
विषयकत्वव्यापारविषयकत्वभ्यां विशिष्टा न शक्तिरिति व्यख्यापयति नतुफल-
विषयकमिति । यदिचेति शब्दशक्तौ नृशब्दस्पन्दते इति प्रयोगोभयस्येधेत्युक्तम् ।

पगमेऽपि पुष्पवन्तपदशक्त्यविशेषेण तत इव सकर्मकधातुतोऽपि विशेषणविशेष्य-
भावानापन्नस्यैवार्थद्वयस्यान्वयबोधः स्यान्नतु तदापन्नार्थद्वयविषयक इत्युच्येत तदा
संकेतस्य बोधांशे विशेषणतयाभासमानयोः फलव्यापारविषयकत्वयोरेवच्छेद्यावच्छे-
दकभावावगाहित्वमपि स्वीकरणीयम् । विशेषणविशेष्यभावेन भासमानयोरेव फल-
व्यापारयोर्विषयताद्वयमवच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नमिति तथैव तयोर्भानम् । पुष्पवन्त-
पदसंकेते च चन्द्रसूर्यविषयतयोरेवच्छेद्यावच्छेदकभावो न भासते अतस्तत्पदात्तयोर्विश्व-
द्वलमेव भानमिति न काप्यनुपपत्तिः । यदि च वृक्षात्स्फन्दत इत्यादिर्न प्रयोगस्तदा
सकर्मकधातोः फलविशिष्टव्यापारवाचकतामते पञ्चम्यर्थविभागजनकत्वबोधे विभा-
गानवच्छिन्नफलवच्छिन्नव्यापारविषयकधातुशक्तिज्ञानजन्योपस्थितिः फलव्या-
पारयोर्विशिष्टधानुपरक्तयोर्धर्तृत्व्यतामते च संकेतीयबोधनिष्ठविषयतांशे विभागविष-
यकत्वानवच्छिन्नत्वफलान्तरविषयकत्वावच्छिन्नत्वोभयावगाहिज्ञानजन्योपस्थितिः
कारणमभ्युपगन्तव्येत्यलमधिकेन ॥ व्याघ्राद्विभेति दस्युभ्यो रक्षतीत्यादौ भीत्रा-
र्थानामित्यनेनापादानत्वम् । भयं च परतोऽनिष्टसंभावना । त्राणं चानिष्टनिवृत्त्यनु-
कूलोव्यापारः । तदर्थकधातुयोगे तादृशानिष्टजनकमपादानसंज्ञमिति सूत्रार्थः ।
एवं च पञ्चम्यर्थस्तत्र प्रयोज्यत्वम् । तच्च निरुक्तधात्वर्थघटकानिष्टेऽन्वेति । अथ यस्य
व्याघ्राधीनमनिष्टमसिद्धमथ च व्याघ्रहेतुकत्वेन मरणादिकं संभावयति तत्पुरुषपरो
व्याघ्रादयं विभेतीति कथं प्रयोगः प्रमाणम् । अनिष्टे व्याघ्राधीनत्वस्य बाधादिति
चेत् भयार्थकधातुयोगे प्रयोज्यताप्रकारकत्वं पञ्चम्यर्थः । तच्चानिष्टसंभावनायामन्वेति
मकृते च व्याघ्राधीनत्वस्य तत्पुरुषीयानिष्टे बाधेऽपि अनिष्टसंभावनायां तत्प्रका-
रत्वमबाधितमेवेति नानुपपत्तिः । एवं च शत्रुभ्रमेण मित्रादपि विभेतोत्पादिवा-
क्यस्यापि प्रामाण्यनिर्वाहः । एवं च भयार्थकधातुयोगे भयहेतुत्वेन संभावितमपादा-
नमित्येकः सूत्रार्थः । अनिष्टविरहानुकूलव्यापाररूपवाणार्थकधातुयोगे तदनिष्टप्र-
योजकं तदित्यपरः । अनिष्टं च दुःखमेव सर्वत्रानुगतम् । यज्जन्यं दुःखं कस्यापि न
प्रसिद्ध्यति तादृशस्पादिकष्टकादेर्यथापादानत्वमिष्यते तदा तन्निष्टस्वदुःखोपधा-

अनिष्टसंभावनायामिति तथाच व्याघ्रप्रयोज्यत्वनिष्टप्रकारताका-
निष्टविशेष्यताकसंभावनावानितिबोधः । यथापादानत्वमिष्यतइति पत-
त्प्रण्डनायसरे विभक्त्यर्थनिर्णयेण्डमेघ पाठोद्धृतोऽतस्तथैवात्र संयोजितः ।
तन्निष्टेत्यादि दुःखोपधायकव्यापारविरहानुकूलव्यापारो धात्वर्थः पञ्चम्य-
र्थाधेयत्वस्योक्तव्यापारेऽन्वयः दुःखे च द्वितीयांशधेयत्वान्वयः तथा चादे-

यकव्यापार विरहानुकूलव्यापारस्तदपादानकं स्वकर्मकं रक्षणमिति वक्तव्यम् । घटाद्यचेतनकर्मकरक्षणं विनाशोपधायकव्यापारविरहगमं निर्वाच्यम् ॥ यवेभ्योगां वारयति कूपादन्धवारयतीत्यादौ वारणार्थानामित्यनेन यवकूपादेरपादानत्वम् । वारणक्रियाप्रतिषेधस्तदर्थकधातुयोगे ईप्सितस्तत्तत्क्रियाजन्यफलभागितया तत्तत्क्रियाकर्तुरभिप्रेतोऽपादानमिति सूत्रार्थः । क्रियाच भक्षणगमनादिरूपा । तात्पर्यवशात्त्वचित्कस्याश्चित्प्रतिषेधो वारयत्यादिना बोध्यते । प्रतिषेधः कर्तृत्वाभावानुकूलव्यापारः । कर्तृत्वाभावरूपधात्वर्थतावच्छेदकफलशालितया गवान्धादेः कर्मता । यवादिपदोत्तरपञ्चम्या यवादिगतत्वेनेच्छाविषयफलकत्वं भक्षणादौ प्रत्याख्यते । इच्छा च भक्षणादिक्रियाकर्तृगवादिनिष्ठातदर्थेऽन्तर्भावनीया । एवं चोक्तस्थले यवकूपादिनिष्ठत्वेन गवान्धादीच्छाविषयो यो गलाघः संयोगोत्तरदेशसंयोगादिर्गवादिनिष्ठतत्फलकव्यापारविशेषकर्तृत्वाभावानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमानित्याकारको बोधः । अन्धादेर्यद्यपि कूपगमनत्वादिना नेच्छा तथाप्यभिमुखदेशगमनत्वादिना कूपगमनादेरिच्छा वर्तत एवेति । वस्तुगत्या यः कूपादिदेशस्तद्गतत्वेन क्रियाजन्यसंयोगस्य तद्विच्छाविषयत्वमक्षतमेव । नच प्रकृतयवकूपादिनिष्ठफलविशेषजनकत्वमेव पञ्चम्यर्थोऽस्तु,

रक्षन् रक्षतीत्यादौ अहिवृत्तिर्यश्चैवृत्तिदुःखोपधायकव्यापारस्तदभावानुकूलव्यापारवानिति प्रतीयते । इदमभावधेयम् नरकात्त्रायते इत्यादौ नरकस्यापादानतानुपपत्तिः दुःखरूपे नरके दुःखोपधायक व्यापाराभावस्य नैसर्गिकत्वेन चैत्रादिव्यापाराज्जन्मत्वादिति । वस्तुतो भयस्य द्वेषत्वावान्तरजातिरेव विभेतेः प्रवृत्तिनिमित्तम् भयस्यैव धात्वर्थतया फलाभावाच्च विभेतेरिति धदकर्मकत्वम् विषयविषयिभावकूपेण हेतुता पञ्चम्यर्थः तथाच चौराद्विभेतीत्यतः चौरविषयकभयवानित्येव बोधः प्राणमपि भयाभावानुकूलो व्यापारः तत्रोक्ताभावरूपफलाभयतया चैत्रादेः कर्मस्य पञ्चम्यर्थविषयत्वस्य भयेऽन्वयः पञ्च व्याघ्रात्प्रायते चैत्रमित्यादौ चैत्रवृत्तिर्या व्याघ्रविषयकभयाभावस्तदनुकूलव्यापारः प्रतीयते इति नकाचिदनुपपत्तिः । ननु घटाद्यचेतने दुःखाभावात् दुःखोपधायकव्यापाराभावघटितधात्वर्थघटकदुःखे घटादिपदोत्तरद्वितीयार्थाधेयत्वस्यान्वयानुपपत्तिरत आह घटाद्यचेतनेति यन्निष्ठस्य घटादिनाशोपधायक व्यापाराभावस्यानुकूलोपधायक व्यापारः स तदपादानकं घटादिकर्मकरक्षणमित्यर्थः ननु ऊचिद्गमनप्रतिषेध कचिक्षणप्रतिषेध एव क्रमेण यद्नरमेव क्रियाणां प्रतिषेधो वारयतेत्यर्थः स्यात्तथा च तत्तदयान्तर्भावेन धातोः शक्यपगमे शक्यतेरानन्त्यम् अनभ्युपगमे च तत्तदर्थं भानानुपपत्तिरत आह तात्पर्यवशादिति । भक्षणादाविति समभिव्याहारविशेषगृहीततात्पर्यविषयो मूले भक्षणादावित्यर्थः तदर्थं पञ्चम्यर्थः यवकूपादिनिष्ठत्वेनेति

किमिच्छान्तर्भाषेणेति वाच्यम् । यत्र चैत्रादेर्नान्तर्रीयकतया विषभोजनादिकं न तु
स्वेच्छातस्तत्र तद्भोजनविरोधिब्यापारकर्तारि चैत्रं विषाद्वारयतीति न प्रयोगोऽपि
तु सवित्राद्वारयतीत्यादिरेव तत्र पूर्वप्रयोगवारणाय सूत्रकृता ईप्सित इत्यनेन स न
प्रत्येनेच्छोपादानात् । अतएव यद्यत्रादिकं केनापि न युक्तं तत्कर्मकभोजनाप्रसि-
दावपि भोजनफले संयोगविशेषे तद्यत्रादिगतत्वेनेच्छाविषयत्वप्रसिद्ध्या तद्यत्राद्वा-
वारयतोत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । एवं च तत्र भक्षणादौ तद्यत्रादिकर्मकत्वगवादिकर्तृ-
कत्वोभयाभावबोधाय केषांचित्प्रयासोऽनादेयप्वेति ॥ पण्डितात्पुराणं शृणोतिउपा-
ध्यायादधीते, रामादधीतसंदेश इत्यादानाख्यातुराख्यातोपयोग इत्यनेनापादानता
तत्र प्रकृत्यपण्डितादिकर्तृकाच्चारणाधीनत्वं पञ्चम्यर्थः तस्य च श्रवणोच्चारणार्थ-
विशेषज्ञानादिक्रियायामन्वयः ॥ मृत्पिण्डाद् घटो जायते इत्यादौ जनिकर्तुः प्रकृति-
रित्यनेनापादानत्वम् तत्र प्रकृतित्वं न विकारित्वम्, प्रकृतिविकृतिभावाभावेऽपि
“मावक्रेक्यतो भरतस्ततोऽभूद्, वायोर्जातः” इत्यादौ पञ्चमोदर्शनात् । नहि सुतव-
पुपो मातापितृशरीरविकारत्वमापनुं तदोयथुकक्षाणितादिविकृतित्वमेव भुक्शोणि-
तादेः शरीरस्थत्वेऽपि मलमूत्रादोरिव शरीरावयवताभावात् । नच तत्र हेतुपञ्चम्येव
नापादानपञ्चमाति वाच्यम् । गुणातिरिक्तहर्तो पञ्चम्यनुशासनविरहात् । अन्यथा दु-
र्ग्यात्वा जायते, घातकाभ्यां घटा जायत, शृङ्गादनुजायत, इत्यादावपि हेतुपञ्चम्य-
वोपपत्तौ जनिकर्तृरत्यादिसूत्रस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः । तस्मात्कारणत्वमेव प्रकृतित्वम् ।
दण्डाद्धटा जायत इत्यादयोऽपि प्रयागा इष्ट्यन्त एव । अतएवेश्वरस्य द्रव्यादि-
कार्याप्रकृतित्वेऽपि यतो द्रव्यं गुणाः कर्मत्यादौ पञ्चमी । नच प्रकृतिपदेन कारण-
मात्रविवक्षायामपि क्रियाविवक्षाभावादपादानपञ्चम्यनुपपत्तिर्हेतुपञ्चमी च प्रकृतेऽ
नुपपन्नैवेति वाच्यम् । अगत्या जायत इत्यादिक्रियाध्याहारेण तत्र पञ्चम्या
उपपादनीयत्वात् ॥ हिमवता गङ्गा प्रभवतोत्यादौ भुवः प्रभव इत्यनेनापादानता ।
येष्वप्योभूते भक्षणादावित्यर्थः । तदर्थं पञ्चम्यर्थः । यवकृपादिनिष्ठत्वेनेति यव
निष्ठोगलाध-संयोगोभवत्वित्यादौच्छा बोध्या । अनादेयप्वेति भक्षणनिष्ठोद्विष्टा-
यच्छिन्नप्रतियोगिताकायोऽभावस्तदनुकूलव्यापारोधात्तथः प्रतियोगितायामेव
गोनिष्ठकर्तृताकत्ववृत्तिवस्यचान्वयः यदि यवनिष्ठकर्मताकत्ववृत्तिवस्यचान्वयः
धारणं नस्यात्तदा भक्षणे गोरुर्तुं यवकमेकञ्चस्यादतो चारण भक्षण-
निष्ठोभयाभावप्रयोजकम् । प्रयासश्च द्वितीयाया अन्यत्रवृत्तधात्तथैतानच्छेद-
कफलशालित्वरूपकर्मत्वबोधकव्युत्पत्तिसंकीर्णो व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनाच्च । तद्
ययचारभ्यत्वस्य तद्विकाररूपत्वादाह नहीनि । अतएव प्रकृतित्वस्याप्र कारणत्व-
रूपत्वादेव । उपपादनीयत्वादिति इदमवधारयम् यतो द्रव्यगुणा कर्म तथा जातिः

यत्संवन्धात्मभवनं प्रथमप्रकाशः स प्रभवः । प्रथमप्रकाश एव प्रभवत्यर्थः । पञ्चम्यर्थः
 संवन्धाधीनत्वं तादृशक्रियायामन्वेति संवन्धे च हिमवदादेः प्रकृत्यर्थस्यान्वयः ।
 उपाध्यायादन्तर्दत्ते छात्र इत्यादावन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छतीत्यपादानता । अन्तर्द्धि-
 रन्तर्धानम् स्वनिष्ठान्यकर्तृकदर्शनेनविषयताविरहोद्देशको व्यापारः । एवं व्यापा-
 रानुकूलतयान्तर्द्धानघटको यत्कर्तृकदर्शनविषयताविरहोद्देशः सोऽपादानमिति
 सूत्रायः । उक्तस्थलीयपञ्चम्या अन्तर्द्धिघटकदर्शनान्वयि कर्तृतानिरूप-
 कत्वमेवार्थ इत्युपाध्यायकर्तृकदर्शनेनविषयताया यः स्वनिष्ठोऽभावस्तदुद्देश्यक-
 व्यापारकर्ता छात्र इति तत्रान्वयबोधः । इदन्तु बाध्यम् । अस्मादर्थ-
 दीर्घोऽस्मादर्थं तार इत्यादौ नापादानपञ्चमी, दीर्घाद्यवधेरपादानत्वस्या-
 ननुशासनात् । ध्रुवमपायइत्यनेन हि अपाये विभागरूपक्रियायां क्रियान्तरजन्य-
 विभागे च यदवधिभूतं तस्यापादानत्वं विधीयते न त्ववधिमात्रस्य । यदि चापाय-
 पदं वस्तुमात्रोपलक्षणं तदा तदुपादानमनर्थकं स्यात् । अथ तत्पदेन क्रियामात्रमुप-
 लक्ष्यते अस्मादीर्थ इत्यादौ च भवतीत्यध्याहारः । मृदोर्ध्वभवनं च दीर्घतैवेति क्रि-
 यायाः सावधित्वम् आवश्यकत्वं क्रियाध्याहारस्तद्योगमन्तरेण कारकत्वस्यानिर्वा-

पराऽपरेत्यत्र जायते इत्यस्याध्याहारं तुमश्रयस्त्वात् जातेनित्यत्वात् अतोऽत्र हेतुपञ्च-
 म्येव नचैषमनुपपत्तिस्तद्वस्था उत्पादकत्वं ज्ञापकत्वं चेति द्विविधमेव हि हेतु-
 यथायोग्यं विविक्षितम् एवञ्चात्र प्रकृतित्वं न कारणत्वमात्रं किन्तु
 समवायिकारणत्वमेव तथा च तन्तुभ्यः पटो जायते इत्यत्र पञ्चम्या, समवाया-
 वच्छिन्नत्वमर्थः समवाये प्रकृत्यर्था निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वेति समवायावच्छिन्नत्वं
 ज्ञान्यत्वरूपे धात्वर्थेऽन्वेति तथाच तन्तुनिरूपितसमवायसंबन्धावच्छिन्नज्ञान्यत्वाभ-
 यः पट इत्यन्वयबोधः दण्डादघटा जायत इत्यादौ तु हेतुपञ्चम्येवेतिवदन्ति । प्रकृत्य-
 र्थस्यान्वयइति तथाच हिमवत्सम्बन्धाधोनप्रथमप्रकाशवती गच्छेति बाधः ।
 विरहोद्देशइति उद्देश इच्छा अत्र चौरादिकर्तृकदर्शनेनविषयत्वाभावप्रकारकेच्छा
 सत्त्वे तदधीनव्यापारासत्त्वे च चौरादिकलीयते इति न प्रयोगोऽतोऽन्तर्धानघटक
 इत्यननुकम् तथाच निरुक्तविरहोद्देश्यक व्यापाररूपयदन्तर्धानं तन्निरुक्तविरहप्र-
 कारकेच्छाधीनव्यापारस्वरूपमेव तदघटकत्वञ्चनोक्तविरहोद्देशाया इति भावः ।
 यस्तुतो यत्र स्वकर्मकदर्शनाभावेच्छया शत्रुचक्षुर्नाशित तत्रायशत्रानिली-
 यते इतिप्रयोगोऽतद्व्याप्नुपविषयत्वाभावेच्छाप्रयोज्यव्यवहितदेशसंयोगोऽन्तर्द्धिः
 पञ्चम्याः कर्तृत्वमर्थः तच्चाक्षुपेऽन्वेति तथाच उपाध्यायादन्तर्द्धते चाल इत्यादौ
 उपाध्यायकर्तृकचाक्षुपविषयत्वाभावाद्देहिकार्येच्छा तत्प्रयोज्यव्यवहितदेश-
 संयोगरूपव्यापाराश्रयो चाल इति बोधः । नापादानपञ्चमीति किन्तु पञ्चमी
 विभक्ते इत्यनेनेतिशेषः । ननु भयतीत्यस्याध्याहारोऽपि भयनक्रियायाः साव-
 धिकत्वविरहादोपतादवस्थ्यमत आह दीर्घभवनञ्चेति । अवधित्वनिरूपकइति

न्यापेक्षया तारेऽपि भवतीति चेत्तर्हि अस्मात्तार इत्यत्र साजात्यसमानाधि-
करणसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकजातिरूपतारपदप्रवृत्तिनिमित्तघटक साजात्ये
साक्षात्कारे च पञ्चम्यर्थान्वयो वाच्यः । तावतैव दर्शितातिप्रसङ्गधारण-
संभवात् । तत्रसाजात्यं तद्वृत्तिशब्दत्वजातिस्तस्याः साक्षात्कारस्य च न सावधि-
कत्वमिति कथमवधिकत्वरूपमदानत्वं तत्र पञ्चम्यर्थः । नच साजात्यघटक-
जातेः सावधिकत्वाभावेऽपि वृत्तेः सावधिकत्वमस्त्येव । एवं साक्षात्कारो विलक्षण-
विषयिताशालिज्ञानं विषयिताच सावधिकैवेति तत्र पञ्चम्यर्थान्वयेन सामञ्जस्यमिति
वाच्यम् । यतो वृत्तेर्विषयितायाश्च स्वाधारविषयप्रतियोगिकत्वमेव नतु तदवधिकत्व-
म् । तदवधिकत्वतत्प्रतियोगिकत्वयोर्वस्तुनोर्भेदात् । अन्यथा घटे वृत्तं घटमवगा-
हत् इत्यत्र घटाद्वृत्तं घटादवगाहनं इति प्रयोगस्य घटस्यापादानत्वेन दुर्वारत्वात् । एतएव
प्रतियोगिताया अपादानत्वानात्मकतयाऽन्यादिशब्दयोगे प्रतियोगिवाचकपदात्पञ्च-
मी सूत्रान्तरेणानुशिष्टा । प्रतियोगित्वस्यापादानत्वरूपत्वे तद्वैयर्थ्यापत्तेः । अथान्या-
दिशब्दार्थभेदादेः क्रियात्वाभावेन कारकत्वासंभव इति मुनिः सूत्रान्तरं प्रणिनायेति
चेत् । तर्हि तारादिघटकवृत्त्यादेः क्रियात्वमनुमन्यते भवता । तस्मादत्र पञ्चम्युप-
पादकं सूत्रान्तरमनुसर्तव्यमिति । गुणो द्रव्याद्विन्न इत्यादौ अन्यारादिति सूत्रेणैव
पञ्चमी । अन्यपदस्यान्यार्थकपरत्वादिति बहवः । नचान्यपदेन तदर्थकविवक्षणे
तत्समानार्थकेतरपदोपादानवैयर्थ्यम् । अन्येतरपदयोरेकस्यान्योन्याभावविशिष्टार्थ-
परत्वात् अपरस्य पृथक्स्वरूपगुणविशिष्टार्थपरतया सार्थक्यात् । पृथग्विनेत्यादि-
सूत्रे पृथक्पदोपादानं तद्योगे वैकल्पिकवृत्तीयोपपत्त्यर्थम् । वस्तुतस्तत्र पृथक्पद-
मसाहित्यार्थकं, नतु पृथक्त्व गुणवदर्थकम् । दूनोतिचन्द्रात्पृथगप्यनङ्ग इत्युदा-
हरणेऽसाहित्यस्यैव प्रतीतेः । अथ अन्यादिपदं नान्योन्याभावार्थकपदपरं,
अपितुपृथक्स्वरूपगुणविशिष्टार्थकतथासति घटः पटो नेत्यादावपि नव-
स्तदर्थकतया तद्योगे पञ्चम्यापत्तेः । नचान्यपदमन्योन्याभावविशिष्टार्थक-
पदपरम् तस्यापि विशिष्टार्थवाचकत्वात् । नञ्पदं च न तथा तदुपस्थितार्थस्य

तच्च आधारार्थधित्वमेव यदव्यमित्यभिप्रेत्याह वृत्तेरिति । विषयनिरूपकत्वरूप
विषयावधिरूपमेव विषयित्वमित्याह सावधिकैवेति । आधारप्रतियोगिकत्व-
मेव वृत्तित्वं विषयप्रतियोगिकत्वमेव च विषयित्वमित्याह यतोवृत्तेरिति
गुणवदर्थम् पृथक्त्वगुणवदर्थकम् । धर्मपात्रवाचकत्वादिति तथाच

नामान्तरार्थं भेदान्वयसंभवेन लाघवेन तस्यार्थपात्रवाचकत्वादिति वाच्यम् । द्रव्या-
 द्वगुणस्य भेद इत्यादौ पञ्चमीनिर्वाहाय भेदार्थरूपदस्यैवोपादेयत्वात् । अन्यादिपदस्यापि
 वाच्यविशेषणभेदार्थकत्वादित्युक्तरोत्यामूत्रेऽन्येतरो भयपदोपादानसार्थकत्वाम्भवाद्-
 ति चेन्न । अन्योन्याभाववाचकपदस्य पञ्चम्यनुपयोगित्वे द्रव्यादन्यो गुण इत्यादौऽप्य-
 नुपपत्तेः गुणान्तरं पृथक्त्वरूपगुणासंभवेनान्योन्याभावस्यैवान्यपदार्थत्वात् । अन्योन्या-
 भावार्थकपदस्य पञ्चमीप्रयोजकत्वे तत्र निपातानिरिक्तत्वविशेषणपक्षेऽपि न व्युत्पत्तेः
 पञ्चमीवारणसंभवात् । वस्तुतस्त्यन्योन्याभावीयप्रतियोगित्वरूपाय विवक्षायां पञ्चमी
 ननुपदोपस्थापिताभावस्य च प्रतियोगिता न विभक्त्या बोध्यते नवर्यं प्रतियोगि-
 तयैवापेक्षत्वातिरिक्तविभवत्यर्थान्वयस्य व्युत्पन्नत्वाच्च चैत्रस्येत्यादौ पट्टाद्यर्थस्य
 नवर्यप्रतियोगित्वाद्गतो न तद्योगे पञ्चमी । अथ पृथक्तागुणानङ्गीकर्तृमीमांसकमते सूत्रं
 अन्येतरपदयोरेकतरोपादानवैयर्थ्यं दुर्वारमुक्तं तस्या सार्थकत्वान्भवादिति चेन्न ।
 तन्मतेऽप्येकपदस्य प्राधान्येनान्योन्याभाववाचकस्यापरपदस्य तद्विशिष्टवाचकस्य
 संग्राहकतया सार्थकत्वात् । न च पटाद्भेद इत्यादौ क्रियायोगादपादानपञ्चम्येव । धातु-
 पस्थाप्यपदार्थप्रतियोगिताया अपादानत्वरूपत्वे घटे वर्तत इत्यादौ पञ्चमीप्रयोगस्य
 परत्वेनाधिकरणसङ्गत्यादिना बाधादेवानवकाशात् । अभावीयविलक्षणप्रतियोगि-
 ताया एव वा तथात्वात् । घटादन्यत्वमित्यादौ चापादानत्वासंभवेऽप्यन्यपदयोगेनेव
 पञ्चमी । तत्रान्यपदाद्विशेषणतया भासमानभेद एव प म्यर्थान्वयोपगमात् ननु
 भावप्रत्ययात्प्राधान्येन भासमाने तस्मिन् पदार्थरूपदेशेऽपि संसंवन्धिके प्रतियोगि-
 संवन्धान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वादिति वाच्यम् । प्राधान्येन भावप्रत्ययाज्जासमानेऽ-
 प्यन्यत्वे घटादिप्रतियोगिकत्वान्वयविवक्षया घटादन्यत्वमिति प्रयोगात्तन्निर्वाहायै-
 वान्येतरपदद्वयोपादानम् । 'अथवा ध्रुवमपाये इत्यत्रावधित्वमेष विवक्षितं ननु प्रति-
 योगित्वमुभयानुगतरूपाभावादिति पटाद्भेद इत्यादौ पञ्चम्यनुपपत्तयेऽन्योन्याभावार्थक-

पदोपादानम् । वस्तुतोऽन्येतरपदं स्वरूपपरमेव । अर्थपरत्वे घटादन्य इति वदुः घटादेक इति प्रयोगापत्तेः । यद्येकपदस्यान्यत्वरूपेण नान्यार्थकताऽपि तु समभिव्याहृतान्यत्वोपलक्षिते वस्तुनि बुद्धिविषयतावच्छेदकघटत्वादिनैव । चैत्रएकमानयति भैत्रथापरमित्यादौ घटत्वपदत्वादिनैवानयनकर्मतादिपतोत्तेन नु पटत्वन्यत्वादिना । अन्यत्वा न्वविप्रतियोगिवाचकपदाममभिव्याहारात् । अन्यथा तद्योगे पञ्चम्या असाधुत्वेऽपि घटस्यैकइति प्रतियोगिनि पठथापत्तेरित्युच्यते तदाप्यन्यार्थकतदादिपदयोगे पञ्चमी प्रयोगापस्याऽर्थग्रहणासंभवं इति । तथाच पटाद्भिन्नं घटाद्भिन्न इत्यादौ पञ्चमीनिर्वाहाय तत्रापादानत्वमेव कथं चिदुपपादनीयम् । तथाहि । भिदधानोर्नान्योन्याभावोऽर्थो घटाद्भिन्ननि पट इति प्रयोगापत्तेः भिद्यते पट इत्यादिप्रयोगानुपपत्तेश्च, कर्त्तरि यगात्मनेपदासंभवात् अदेवादिकत्वात् परस्मैपदित्वाच्च श्यनूकर्त्तात्मनेपदयोरनवकाशात् । अकर्मकधातुयोगे कर्मकर्तृविवक्षाया अप्ययोगात् । कस्यचिदकर्मकस्य योगेऽप्यर्थान्तर्भावोऽपि कर्मकर्तृत्वस्योपपादनायत्नात् अन्योन्याभावस्याजन्यतया तदर्थकधानोऽर्थान्तर्भावस्य दुष्करत्वात् । भिद्यते कुमूल इत्यादौ भिदेर्विदारणार्थकत्वेन सकर्मकतया कर्मकर्तृत्वसंभवात् । अतोऽन्यत्वेन ज्ञापनं भिद्धात्तोरर्थः । ज्ञापनं ज्ञानविषयताप्रयोजकत्वात्तिप्रसङ्गमता तदाश्रयोऽसाधारणधर्म एव भिदाकर्तृत्वाद्भेदक उच्यते । अन्यत्वमकारकानुमितिविषयतारूपत्वात्त्वार्थतावच्छेदकफलाश्रयो भिदाकर्मतया भेदः

निपदादयमप्यन्यत्वाकारकादपीत्यभिप्रेक्ष्यते रिति भावः । अन्येतर पदोपादानमिति तथाच तत्रैकं भेदार्थकपदपरम अपरञ्च भेदविशिष्टार्थकपरममिति । अर्थग्रहणासम्भरइति स्वभिन्नायं योभक्तत्वादपिदन्ममभिव्याहारस्थले चेन्नस्त पश्यतोत्यादौ चैत्रादिपदोत्तर पञ्चम्यापत्तेरिति भावः । अन्योन्याभावाधिकत्वे व्यापारावाचकतयाऽकर्मकत्वेन कर्मणि लकारासम्भवाद्वाह भिद्यते पटइति । ननु कर्त्तर्येवाप्युक्तं न प्रयोग इत्यत आह कर्त्तरिति । नन्वकर्मकधातोरपि कर्मकर्त्तरिप्रयोगदर्शनादशेषिकुतोऽनन्तयेत्याशङ्कापि दृष्टं कस्यचिदकर्मकस्येति । भिदाकर्तृत्वादिति तथाच पटत्वं घटात्पटं भिन्नतोऽप्यादिवाक्यमेव साधोयः ध्रुवमपावेऽपादानमिति सूत्रेहि प्रतियोग्यव्यन्यतरन्यमेवापादानन्यमगत्या विप्रक्षणीयम्

एवं पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते इत्यादौ पृथिव्यादेः कर्तृत्व न केवलकर्तृता ।
 अन्योन्यापावे साध्ये सर्वतान्त्रिकाणां तादृशप्रतिज्ञालिखनं केषांचिदनवधानेन ।
 प्रतिज्ञास्यबह्यादिर्गदं बह्यादिज्ञानविषयतार्थकम् हेत्ववयवस्थपञ्चम्याज्ञाप्यत्वं
 नार्थोऽपि तु द्रव्योद्भवमेवेति मणिकारादिमतानुसारेणैव केषांचिदिति सूक्ष्मविशेष-
 नचतुराः । अर्जुनः क्रोशालक्ष्यं विधत्ति अद्यशुक्त्वायं द्रव्यहाज्रोक्ता इत्यादौ
 तत्समीपञ्चम्यौकारकमध्ये इतिपञ्चमी प्रकृत्यर्थयोरध्वकालयोः कारकद्वयव्यवधाय-
 कताभिधत्ते तथाच स्वाधिष्ठितदेशानन्तरकोशात्मकाध्वभागानन्तरदेशस्य विध्य-
 त्पञ्चनइत्यादि प्रथमस्थले बोधः । समपिष्याद्वतर्कनधिष्ठितदेशानन्तर्यं विशेषणतया
 प्रकृत्यर्थान्वयि, विशेष्यतया प्रकृत्यर्थान्वयि चानन्तरदशस्थत्वं पञ्चम्यर्थः । ईर्ष्यै-
 कार्थान्वितापरपदार्थान्वितापरस्वार्थबोधकत्वप्यत्र व्युत्पात्तवैचित्र्यादेरुपदस्य स्वी-
 क्रियते भोजनकृत्याधिकरणैतद्विषयानन्तरद्वयहानन्तरादनर्थाच्चभोजनकृतिमानयमि-
 त्याकारकबोधधर्मस्थले।कारकपदेनक्रियानुकूलव्यापाररूपकारकपदार्थताच्छेदकस्या-
 पिविवक्षितत्वात् एकक्रियानुकूलकृत्यन्वायनः प्रकृत्यर्थाधिकरणकालानन्तरकालो-
 नत्वस्य प्रकृत्यर्थेविशेषणीभवदपरक्रियानुकूलकृत्याधिकरणकालानन्तरस्यच बोधक-
 त्वेऽपि पञ्चम्युपपत्तिः । कारकद्वयमभ्यर्तिताचात्र कालस्य नोपपद्यते कर्तृत्वस्यात् ।
 अतएवोक्तम् कर्तृशब्दयोर्मध्य चायं काल इति ॥ इति पञ्चमी ॥

साध्यकस्थले पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते इति प्रतिज्ञानुपपत्तिः उपदर्शितरीत्या
 उक्तवाक्येन पृथिव्यामितरभेदाप्रतीतेरत आह अन्यान्याभावेसाध्य इति । अन-
 वधानेनेति येषां प्रतिज्ञाघटकनाशबोधकपक्ष साध्यपरमेव हेतुपञ्चम्या ज्ञाप्य-
 त्वमेवार्थः तेषाम्भते पृथिवी इतरेभ्योभिद्यते इत्यस्य भेदसाध्यकप्रतिज्ञास्यं नुदप
 पादमितिभावः । मणिकारमतानुसारेणैवति प्रतिज्ञेत्यनुपपद्यते मणिकारमतानु-
 सारेणोक्तवाक्यात् इतरभेदानुमितिविषयतावता पृथिवीतिबोधजननात् तन्मत-
 नुमादिनां न प्रमाद इति भावः । पञ्चम्या अर्थद्वयमाह सर्वाभिव्याहनेत्यादिना ।
 कारकपदेनेति सूत्रघटकतेशेषः । विवक्षितत्वादिति पञ्चम्युपपत्तिरित्यने-
 नाग्वीत । ननु प्रथमोदाहरणे अर्जुनरूपकर्तृकारक लक्ष्यरूपकर्म-
 कारकयोर्मध्ये क्रमस्य विद्यमानत्वात्तद्वाचकशब्दात्पञ्चमी शुक्ता द्वितीयोदाह-
 रणेन इदमर्थकर्तृकारकद्रव्यरूपाधिकरणकारकयोर्मध्ये कालपक्ष नास्तीति
 कथपञ्चमीत्यत आह कारकपदेनेति तथा चोक्तव्यापारद्वयमपि लक्षणया सूत्रस्य
 कारक पदार्थाऽनोनानुपपत्तिः । एकक्रियेति भुक्त्वापदपतिपाच भोजनक्रियेत्य-
 र्थः । प्रकृत्यर्थाधिकरणेति अत्राधिकरणपदं सम्पातय्यातम् । कर्तृशब्दयोः
 कर्तुः क्रियानुकूलव्यापारयोः । इति पञ्चमी प्रकाशः ॥
 साम्बक्षिचार्पणमस्तु

संबन्धविवक्षायां कारकविभक्त्यप्रसक्तेः शेषे पट्टीत्यनेन चैत्रस्येदमित्यादौ पट्टी विधीयते । चैत्रस्य द्रव्यमित्यादौ स्वत्वस्य, चैत्रस्य स्वं, घस्य कारणं चैत्रस्य हस्तः, इत्यादौ प्रतीयमानानां निरूपितत्वावयवत्वादीनां संबन्धत्वेनैव पट्यर्थता न तु विरुध्य स्वत्वत्वादिना शक्तयानन्त्यप्रसङ्गात् । संयोगादि संबन्धसत्त्वेऽपि चैत्रस्य नेदं वास इत्यादौ स्वत्वादिसंबन्धविशेषबोधतात्पर्येण यत्र नञ् प्रयुज्यते तत्रविशेषरूपेण पट्ट्या लक्षणैव । सुबि-
भक्तौ लक्षणेतिप्रवादस्यानुशासनासत्त्वे एकविभक्त्यर्थेऽपरविभक्तेन लक्षणे-
त्येतत्परत्वात् । अतएव च कृयोगापि हि पट्टी संबन्धत्वेनैव बोधयतीति मिथ्याः ।
इत्यमेव च संबन्धत्वेन कर्मत्वादिविवक्षया मातुः स्मृतमित्यादावधीगर्थेऽनुशास-
नस्य नियमपरतया सार्थवयोपपादनं वृत्तिकृतामुपपद्यते । संबन्धलविशिष्टसंबन्ध-
विवक्षायां शेषे पट्टीत्यस्य पट्ट्यविधायकत्वं तादृशानुशासनस्य विधित्वमेव स्यात्
अतएव च “आमं शूद्रस्य पक्कान्नं पक्कमुच्छिष्टमुच्यते” इत्यत्र पक्कमित्यनुपज्य-
मानायाः पट्ट्याः संबन्धत्वेन कर्तृत्वमर्थः न तु स्वत्वम् । शूद्रकर्तृकवृत्तात्सर्गे चर-
होमानुपपत्तेरिति नवीनस्मार्त्तानां मतप्रत्युपपद्यते । नच तत्र कृयागा पट्टी कर्तृत्व-
त्वेनैव बोधयतीति वाच्यम् । निष्ठायोगे तस्या निषेधात् । अतएव “नाग्निस्तृप्यति
काष्ठानां न पुंसां वामलोचना” इत्यादौ करणत्वादेः संबन्धत्वेन विवक्षया पट्ट-
युपपत्तिः तृतीयादिविधिविषयतया विशेषरूपेण करणत्वादिसंबन्धविवक्षायां पृथ-
नुपपत्तेः । अथ संबन्धत्वेन संबन्धस्य पट्टीवाच्यत्व पुरुषस्य दण्ड इत्यादौ दण्डस्य
पुरुष इत्यादिरपि प्रयोगः स्यात् । एवं दण्डी पुरुषो रूपवान् घट इत्यादिवदण्डरूपादेः

अनुशामनासत्त्वे इति अनुशासनसत्त्वेन पशुनारुद्रयज्ञे इत्यादौ कर्मत्वं
तृतीयायाः सम्प्रदानत्वं द्वितीयायाश्च लक्षणाया इत्यत्रमेवेति भावः । एकविभक्त्यर्थे
इति अतएव चैत्रोपपत्तीत्यादौ प्रथमादेन द्वितीयाय कर्मत्वे लक्षणाऽस्ती न तत्र
चैत्र कर्मकगमनप्रतीतिः । एतत्परत्वादिति तथा चानुशासनचिरदेऽपि स्वत्वादे-
विभक्त्यन्तरावन्त्यधिरहेण पट्ट्याः स्वत्वत्वेनरूपेण स्वरत्वे लक्षणायां बाधकाभा-
व इति भावः । अतएव सम्बन्धत्वरूपेण सम्बन्धे पक्कस्याः शयतेरुपगमा-
देव । कृयोगापि कर्तृकर्मणोः कृतोतिभूयचिह्नितापि । सम्बन्धत्वेनैवेति नतुकर्तृ-
त्वकर्मत्वरूपादिरूपेणैवार्थः घटसंयुक्तेऽपि कुचिन्दे कुचिन्दे पटस्यकर्ता न घटस्ये-
त्यादौ कर्मत्वत्वेन कर्मत्वभावेन तु लक्षणयैव सम्पादनोपपत्त्युक्तं कर्तृकर्मणोः कृती-
तिभूय न प्रसममभिप्रायः । अस्यैव निरुद्धलक्षणासम्पादकमतो न व्यर्थमित्यवधेयम् ।
अनुपपत्तेरिति शूद्रस्येत्यत्र पट्ट्याः कर्तृत्वार्थकत्वेन होमसाधनीभूत चरद्वयस्य

पुरुषयटाद्यनाधारत्वेऽपि पुरुषी दण्डो घटवद्रूपमित्यादिः प्रयोगो दुर्वारः, तदत्रा-
 स्तीत्यर्थ इव तदस्येत्यर्थं मनुषो विधानात् । दण्डरूपादिपदोत्तरपट्टया चैत्रघटादि-
 निष्ठतदर्थसंबन्धप्रतिपादने तदुत्तरमत्वर्थीयस्य प्रसंगादिति चेत् । विशिष्य केषां-
 चित्संबन्धानां पट्ट्यर्थतोपगमेऽपि घटस्य रूपमित्यादिप्रयोगानुरोधेन समवेतत्वादेः
 पट्ट्यर्थताया आवश्यकत्वेन हस्तस्य चैत्रः, चैत्रवान् हस्तः शाखाया वृक्षः वृक्षवती
 शाखेति कथं न प्रयुज्यते पूर्वप्रयोगाभावादिति चेत्तुल्यम् । नराणां क्षत्रियः शूरो
 नरेषु वा, अध्वगानां रथगामिनः शीघ्रतरा अध्वगेषु वा गवां कृष्णा संपन्नक्षीरा
 नरेषु वेत्पादौ यतश्च निर्द्धारणमित्यनेन पट्टीसप्तम्यौ विधीयेते, तदर्थश्च जात्यादि-
 विशेषणविशिष्टयद्दर्मावच्छिन्नस्य तादृशविशेषणशून्यतद्दर्मावच्छिन्नव्यावृत्तत्व-
 विशिष्टविधेयवत्तया प्रतिपादनं तद्दर्मावच्छिन्नार्थकपदात्पट्टीसप्तम्याविति । प्रकृतैव
 क्षत्रियत्वादिविशेषणविशिष्टे नरादौ तच्छून्यनरादिव्यावृत्तत्वेन शौर्यविशेषादिरूप-
 विधेयबोधोऽभिमत इति नरादिपदात्पट्टी । नरेभ्यो राक्षसाः शूरतमा इत्यादौ
 राक्षसत्वादिविशेषणविशिष्टे तच्छून्यनरादिव्यावृत्तशूरतमत्वविवक्षायापि न निरुक्त-
 निर्द्धारणं राक्षसत्वादिविशिष्टस्यनरादिसामान्यधर्मानवच्छिन्नत्वात् नराणां
 क्षत्रियः शूरतम इत्यादौ क्षत्रियादिनिष्ठशूरतमत्वादौ नरादिसामान्यव्यावृत्तत्वाधातु-
 शून्यत्वान्तैः व्यावृत्त्यवधेर्विशेषणम् । तद्दर्माश्रयत्किंचिद्व्यावृत्तत्वविवक्षणे द्रव्येषु
 घटो गन्धवानित्यपि स्यात्, गन्धादर्थत्किंचिद्द्रव्यव्यक्तिव्यावृत्तत्वात् । तादृशविशेष-
 णशून्यसामान्यव्यावृत्तत्वनिवेशे नराणां क्षत्रियः शूरतम इत्यादावेव तदसंभवः ।
 शूरतमत्वादेः क्षत्रियत्वादिशून्यराक्षसाद्यव्यावृत्तत्वादतस्तद्दर्मावच्छिन्नैति ॥ अथ
 विधेये जात्यादिविशेषणशून्यसाधारणधर्मावच्छिन्नान्वितं व्यावृत्तत्वं साधारणधर्मा-
 वच्छिन्नवाचकपदोत्तरपट्टयादेरेवार्यो वाच्यः । तावता च नरत्वादिरूपसाधारण-
 धर्मावच्छिन्नव्यावृत्तत्वस्यैव लाभःसंभवति नतु क्षत्रियत्वादिशून्यत्वविशेषितनरादि-
 व्यावृत्तत्वस्य प्रकृत्यर्थं नरादौ तादृशविशेषणशून्यत्वबोधकाभावात् नच पट्टया एव
 तदप्यर्थः शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गात् । नच भेद एव पट्ट्यर्थः तत्रच क्षत्रियादिपदार्थस्य

प्राज्ञेण कर्तृकपाककर्मभूतस्य शूद्रकर्तृकपाकाभावेनोच्छिष्टत्वा-
 भावान्न तद्वोमानुपपत्तिरितिभावः । अतस्तद्दर्मावच्छिन्नेतीति तथाच
 तद्दर्मावच्छिन्नव्यावृत्तत्वपदेन तद्दर्मव्यापकभेदप्रतियोगितायच्छेदकत्वं वि-
 धक्षितमतो न दोषः । शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गादिति क्षत्रियस्य शून्यत्वे रथगामित्व

प्रतियोगित्वेनान्वयात् क्षत्रियान्यनरादिव्यावृत्तत्वलाभः शक्तिभेदं विनैवेति वाच्यम् ।
 एवमपि संख्यातिरिक्तविभक्त्यर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव भानमिति व्युत्पत्तिविरो-
 धापरिहारात् । नरेषु क्षत्रियाणामेव शौर्यमित्यादौ क्षत्रियादेर्विभक्त्यर्थविशेषणतयो-
 पस्थितस्य भेदे विशेषणतया भानोपगमे व्युत्पत्त्यन्तविरोधाच्च । अस्तु लक्षणया
 नरादिपदादेव क्षत्रियान्यनरत्वादिविशेषरूपेणोपस्थितिरिति चेत् । अस्तु । व्यावृ-
 त्तत्वं किं तावत् कुत्र वा तदन्वयः । व्यावृत्तत्वं तदवृत्तित्वम्, शूरतमादिपदोपस्था-
 पिते धर्मं तदन्वय इति चेन्न । पदार्थतावच्छेदकेन पदार्थान्तरानन्वयात् । पदार्थानां
 जातिमिति सत्तेत्यादौ जातिमदन्यपदार्थवृत्तित्वसामान्याभावस्य सत्तादौ बाधित-
 त्वात् । तादृशपदार्थसमवेतत्वाद्यभावस्य चाप्रसिद्धेर्व्यावृत्तिबोधासंभवाच्च ।
 एवं द्रव्येषु कम्बुग्रीवादियान् घट इत्यादौ घटत्वादिधर्मस्यान्वयितावच्छेदकरूपेणा-
 नुपस्थितत्वाच्च व्यावृत्तत्वान्वयबोधो दुर्घट इति । अत्र केचित् नराणां क्षत्रियः
 शूर इत्यादौ क्षत्रिय इव लक्षणया क्षत्रियान्योऽपि क्षत्रियपदार्थः शूरपदस्यापि शूर
 इव तदन्योऽप्यर्थः पदयोर्भेदः क्षत्रिये तदन्यस्मिन्धान्वेति, तथा च नराभिन्नः क्षत्रियः
 शूरो, नराभिन्नक्षत्रियान्यो न शूर इत्यर्थः । नराणां क्षत्रियेषु शौर्यमित्यत्रापि
 क्षत्रियपदं मात्रदुभयार्थकम् । शौर्यपदं च तत्तदप्यन्ताभावाार्थकम् । तथाच नरा-
 भिन्नक्षत्रिये शौर्यं तदन्यस्मिन्स्तदभाव इति बोधः । उद्देश्यविधेययोर्वाद्दशसंबन्धो
 भावान्वयबोधे भासते तत्संबन्धावच्छिन्नविधेयाभावः उद्देश्यवाचकविधेयवाचकपद-
 योर्बन्धधिकरणस्थले विधेयपदलक्ष्यार्थः तयोः समानाधिकरणस्थले तु विधेयधर्मि-
 भिन्न इति सामान्यतो व्युत्पत्तिरित्याहुस्तन्न । 'तथासति' तस्मै पुरुषोत्तमाय

शून्याये एवमेव तत्र तत्रापीत्यनन्त शक्तिप्रसङ्गोऽप्यः । भेदएवेति तथाच भेद-
 त्वमप्यष्ट धर्म एव शून्यतावच्छेदको ननु तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकादिषट्को
 ऽतो न शक्त्यानन्वयम् एवञ्च भेदेव्यावृत्तत्वेच शक्तिप्रत्येकाङ्गो करणीयमिति ।

उद्देश्यविधेययोरिति अयमाशयः पदार्थानां जातिमिति सत्तेत्यादौ विधेय-
 करणस्थले उपदिशितरीत्या पदार्थाभिन्नजातिमत्तत्तत्ता तदन्यस्मिन् सत्ताभावः
 इति बोधादुद्देश्यविधेययोः जातिमत्तत्तयोः समवाय सम्बन्धभानात्सम-
 वायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्ताऽभाषोऽप्यजहत्स्यायंलक्षणया सत्ता-
 पदेनयोप्यते । पदार्थेषु जातिमान् सत्तावानिन्यादौ समानाधि-
 करणस्थलेन पदार्थाभिन्नजातिमानसत्तायान् पदार्थाभिन्नजातिमद्भिन्नो
 न सत्तावानिति बोधात् सत्तायत्पदेनोक्तवृत्त्या सत्तायद्भिन्नो बोध्यते ।
 तस्मैपुरुषोत्तमायैति पुरुषेण तस्मै उत्तमायेति स्थिते उपदिशितरीत्या तत्पदार्थयोः

नम इत्यत्र तत्पदार्थतदन्ययोरेव पुरुषपदार्थाभेदविवक्षणे उत्तमपदेनासामर्थ्यात्समा-
सामसक्तेर्न निर्धारणइति निषेधाश्रयणेन प्रकाशकृतां पठ्ठीसमासखण्डनानौचित्य-
प्रसङ्गात् । एवं नरेषु शूरस्य क्षत्रियस्येदं राज्यमित्यादौ शूरपदार्थाशूरान्वितक्षत्रिय-
पदार्थक्षत्रियान्यस्य पष्ठचर्थसंबन्धादौ नान्वयः किंतु शूरान्वयिक्षत्रियादेरन्वय इत्ये-
तन्नोपपद्यते । श्वेतं सैन्धवं भुङ्क्ते इत्यादौ कर्मतादिविशेषणतया लवणादियुद्ध-
मुख्यविशेष्यतयाऽश्वादेरभानादेकपदोपस्थापितयोर्द्वयोस्तत्प्रकृतिकविभक्त्यर्थं एकस्य
विशेषणतयाऽपरस्य तद्विशेषणतया भानस्याव्युत्पन्नत्वात् । एवं द्रव्येषु क्षितिपा-
यसी रसवती इत्यादौ क्षितिजलोभयत्वाद्यवच्छिन्नभिन्न रसवदाद्यन्वयबोधो न
संभवति । रसादिमत्यपि प्रत्येकमुभयत्वावच्छिन्नमेदसत्वात् । नापि प्रत्येकभदा-
वच्छिन्ने तथैव वाधात् । नाप्येकभेदविशिष्टापरभेदावच्छिन्ने एकपदस्य तादृश-
भेदावच्छिन्नलक्षकत्वे परपदार्थं रसवदाद्यन्वरूपविधेयानन्वयात् । इन्द्रधट्टकै-
पदार्थमात्रे विधेयान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । नापि पदाभ्यां लक्षणया तत्तद्विभोप-
स्थितश्च अमेदेनैकभिन्नान्विते अपरभिन्ने तथापि पदार्थद्वये विधेयान्वयानुपपाद-
नात् । इन्द्रे समस्यमानपदार्थानां परस्परमनन्वयादित्यपि चिन्त्यम् । यत्तु नराणां
शूरः क्षत्रिय इत्यादौ शूरत्वान्वयी अमेदः पष्ठचर्थः । नराभिन्नशूरत्वाद्यवच्छेदेन
क्षत्रियाभेदाद्यन्वयः । एवंच क्षत्रियान्ये नरेऽर्थतः शौर्यव्यवच्छेदलाभ इति । तद-
त्यन्तमसत् । नराणां क्षत्रिये शौर्यमित्यादौ, क्षत्रियाणां कर्णः प्रचुरं ददातीत्यादौ
चातिर्वाहात् । इदं तु तत्त्वम् निर्धारणविभक्त्येव्यावृत्तत्वमेवार्थः । व्यावृत्तत्वं चा-
भेदान्वयिविधेयसमभिध्याहारस्थलेऽन्योन्याभावप्रतियोगित्वम् । भेदान्वयिस्थले
चात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् तस्मैच विधेयतावच्छेदकावच्छेदेनान्वयः । अतो न द्वि-
त्वाद्यवच्छिन्नाभावमादायातिप्रसङ्गः । अभावे च प्रकृत्यर्थस्य नरादेः क्षत्रियत्वादि-

तत्तद्व्यवयोः पुरुषस्याभेदेनान्वयस्तत्पदार्थयोश्चोत्तमतदन्ययोरन्वय इत्येवोपग-
न्तव्यमेवञ्च पुरुषपदार्थात्तमपदार्थयोरन्वयविरहेण पुरुषपदोत्तमपदयोः सामर्थ्य-
विरहादेव समासाप्राप्ती ननिर्धारणे इत्यनेन समासनिषेधाभिधानप्रकाशकृता
मनुपपन्नमितिभावः । शूरपदार्थेति शूरपदलक्ष्यायैत्यर्थः । अनुपपत्तौ हेतुमात्रं
श्वेतसैन्धवमित्यादिना पदार्थान्तरविशेष्यतानापन्नप्रकृत्यर्थं स्थल पद्योक्ता
व्युत्पन्न त्यमित्युक्तिरपि न सम्भवतीत्येतदाविः कर्तुंश्वेतमिति विशेषणपदमु-
पात्तम् । अनिर्वाहादिति अभेदान्वयस्य बाधितत्वादितिभावः । इतिषष्ठीमकाशः ॥
साम्बन्धिवार्णमस्तु

रूपोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नभेदविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकन रत्वादिव्यापकाधिकरणतानिरूपितापेयतासंबन्धेनान्वयः । एतावतैव जात्यादिरूपविशेषणशून्यप्रकृत्यर्थनरादिसामान्यव्यावृत्तेर्विधेयधर्मं लाभः । द्रव्याणां क्षितिपाथसी रसवती इत्यादौ भेदद्वयादिविशिष्टद्रव्यत्वादिव्यापकतैव संबन्धः । विधेयस्य शूरतमादेर्निर्द्धारणविभक्तिप्रकृत्यर्थतावच्छेदकनरत्वादिविशिष्टतादात्म्यादिरेव संबन्धतया भासते अतो नराणां राक्षसः शूर इत्यादेर्नापत्तिः । अन्यत्स्वयमूह्यम् ॥ इति पट्टी ॥

अधारसप्तम्या आपेयत्वमर्थः, तस्य क्रियाधामन्वयः । आधारापेयभावश्च न संयोगादिरूपसंबन्धात्मकः । कुण्डादिसंयोगिनो बदरादेरपि कुण्डाधारताप्रसङ्गात् । अपि तु पदार्थान्तरमेव । सच संबन्धविशेषावच्छिन्नः संयोगेनाधिकरणं समवायेनाधिकरणमित्यादिव्यवहारात् । अथ वोक्ताऽतिप्रसङ्गमिया संयोगेनाधारत्वमेवातिरिक्तम् । समवायसंबन्धावच्छिन्नं च तत् समवायरूपमेव । नच संयोगवत् समवायस्यापि संबन्धत्वेन द्विष्टतया रूपादेरपि पटाद्यधिकरणताप्रसङ्गः । तथासति तुल्ययुक्त्याधिकरणत्वस्यापि द्विष्टतया तादृशातिप्रसङ्गस्य दुर्बारत्वात् । यदि चाधारताया आधारेऽनुयोगित्वं संबन्ध आधेये च प्रतियोगित्वमिति संबन्धवैलक्षण्याच्चातिप्रसङ्गः आधारतानुयोगिताया एवाधारव्यवहारप्रयोजकत्वादित्युच्यते, तदा समवायस्यापि तद्वैलक्षण्यानातिप्रसङ्गवारणादतिरक्ताधारतायां मानाभावात् । स्पर्शाधारत्वाव्यादेरूपाधारतावारणायाधेयभेदेनाधारत्वमतिरिक्तमिति न सत् । आपेयभेदमिन्नाधिकरणतानामतिरिक्तसमवायस्य च कल्पनापेक्षयाऽऽपेयभेदेन समवायभेदस्यैवोपगन्तुमुचितत्वात् । अथ संयोगेनाधिकरणत्वमपि संयोगरूपमस्तु । कुण्ड-

आपेयत्वमिति आधारत्वस्य समन्वयत्वेन भूतत्वे न घट इत्यादौ निरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक पदाधिकरणत्वाभावोद्योषनीयः । स च पृथगनियामक सम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वपक्षे न सम्भवतीति भावः आधारताप्रसङ्गादिति संयोगस्य समवायेनोभयत्र सत्त्वादिति भावः । आधारत्वमेवातिरिक्तमिति अयमाशयः सम्बन्धांतरस्य विशिष्टबुद्धयनुरोधेनैव कल्पनीय-त्येऽपि संयोगस्य न तथात्व तस्य प्रत्यक्षप्रमाणेन द्विष्टतया सिद्धस्यैव सम्बन्धत्वात्पक्षश्च संयोगस्याधारत्वरूपत्वे उक्तातिप्रसङ्गोदुर्धारणपक्ष उक्ताधिकरणत्वस्य तु विशिष्टबुद्धयनुरोधेनैव कल्पनीयतया यत्रैव विशिष्टप्रतीतिस्तत्रैव कल्पनादतो न दोषः तुल्ययुक्त्येति सम्बन्धत्वेनेत्यर्थः । आपेयभेदमिन्नेति

वदरादिसंयोगानां कुण्डादिकमनुयोगि न तु वदरादिकमिति नातिप्रसङ्गः । न चैव-
 मपि कुण्डादेः कुण्डादिनिष्ठसंयोगानुयोगितया कुण्डाधारतापत्तिः । तादृशसंयोगस्य
 कुण्डादिनिष्ठत्वेऽपि तत्प्रतियोगिकत्वानुपगमाच्चतत्प्रतियोगिकसंबन्धानुयोगिताया एव
 तदाधारव्यवहारप्रयोजकत्वात् । नचासौ संयोगो वदरादौ कुण्डविशिष्टबुद्धि-
 प्रयोजकतयोभयानुयोगिकएकएवमुभयप्रतियोगिकोऽपीति वदरादौ कुण्डाद्याधा-
 रत्वंदुर्वारमिति वाच्यम् । आधेये संयोगेनाधिकरणविशिष्टबुद्धेरप्रामाणिकत्वात्,
 कुण्डे वदरमित्यादिविशिष्टबुद्धौ संयोगप्रतियोगिताया एव संबन्धत्वात् ।
 पदे रूपमित्यादौ समवायप्रतियोगितावत् । अन्यथा तादृशविशिष्टबुद्धिवलाप्रपादावपि
 पदादिसमवायानुयोगिताप्रसङ्गादिति चेन्माभूत्तत्संबन्धावच्छिन्नाधारत्वमप्यतिरिक्तम् ।
 यत्तु तत्पतनप्रतिबन्धकसंयोगवत्त्वं तदाधारत्वं कुण्डादिपतनप्रतिबन्धकसंयोगवत्त्वं
 च न वदरादौ तत्संयोगसत्त्वेऽपि तस्य पतनादिति । तदसत् । यस्य पतनमप्रसिद्धं
 तदाधारत्वासंग्रहात् । स्वस्मिन्स्वपतनप्रतिबन्धकसंयोगसत्त्वेन स्वस्यापि स्वाधारता-
 प्रसङ्गाच्च । स्वान्यत्त्वे सति स्वनिष्ठपतनानुत्पादकप्रयोजकसंयोगवत्त्वं तदिति चेन्न ।
 एतदनुपस्थितावप्यधिकरणव्यवहारादित्यलम् । अथाधारसप्तम्या आधेयतार्थकत्वे
 भूतलाद्यधेयत्वाभावे-
 भूतले वर्त्तते घट इत्यादौ धात्वर्थस्य वृत्तेराधेयतारूपत्वेन तत्र भूतलाद्याधेयत्वाभावे-
 नायोग्यताप्रसङ्ग इति चेन्न तत्र निरूपकत्वस्यैवाधारतारूपत्वेन निरूप्यत्वस्यैव सप्त-
 म्यर्थत्वात् । भूतलादिनिरूप्यत्वस्य च घटादिनिष्ठत्वाववाधात् । अतएव इति-
 हेतुस्तदुद्भवइत्यादौ हेतौ हेतुतायां बोद्धव्यपदार्थोत्पत्तिवृत्तित्वाभावेऽपि हेतुतायामु-
 त्पत्तिनिरूपितत्वसत्त्वेन सप्तम्युपपत्तिः । अथवा वृद्धातोरेपि आधारत्वमेवार्थस्तन्नि-
 रूपकत्वमेव घटादेस्तत्कर्तृत्वम् । एवंच तादृशधात्वर्थे भूतलाद्यधिकरणकत्व
 मेव सप्तम्यन्तेन बोध्यते तत्र तदवाधात् । अथाधारसप्तम्या क्रियायां प्रकृत्यर्था-
 धिकरणकत्वं यदि बोध्यते तदा चैत्रे चैत्रो गच्छतीत्यादिप्रयोगापत्तिः । तत्र धात्व-
 र्थस्य स्पन्दादेः कर्त्रादिवृत्तित्वात् । भुवि गच्छतीत्यादिश्च न स्यात् । चैत्रनिष्ठक्रि-
 यायां भुवि बाधादिति चेन्न । तत्र कर्तृघटितपरम्परासंबन्धावच्छिन्नाधारताया
 एव सप्तम्यर्थत्वेन सर्वसामञ्जस्यात् । परम्परासंबन्धस्यापि प्रतीतिवलेन कचिदाधा-

जगदीशतर्कालङ्कारैस्तु नचैकधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्व लाघवादेकमेवोचितम्
 रूपत्वेन नीलस्याधिकरण स्फटिकमित्यादि प्रयोगापत्तेः, इत्यादिना भिन्नमेध-
 धिकरणत्वं प्रदर्शित शब्दशक्ती । कर्तृघटितेति स्वाभयकर्त्राधेत्यसम्बन्धे

राधेयभावनियामकत्वोपगमात् । अवच्छेद्यताविशेषोऽप्याधारसप्तम्यर्थः । यथा वीणा-
यां शब्दः, वृक्षाग्रे कपिसंयोग इत्यादौ, एषु कारकतानिर्वाहाय भवतीत्यध्याहारः ।
अथवा सप्तम्यधिकरणेवेति चकारेणाकारकाधारवाचिनोऽपि सप्तमी, अतएव
साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वमित्यत्र साध्यवद्भिन्ने यः साध्याभाव इति स-
प्तमीतत्पुरुषेण व्याख्यानं संगच्छते तत्र क्रियाध्याहारे सापेक्षतयाऽसामर्थ्येन स-
मासानुपपत्तेः । चर्मणि द्वीपिनमित्यादौ निमित्तात्कर्मयोगइत्यनेन सप्तमीप्रकृत्य-
र्थचर्मर्देहननादिक्रियानिमित्तत्वं बोधयति । निमित्तत्वं च न कारणत्वम् । चर्म-
र्देहननादिक्रियाकारणत्वे मानाभावात् । पूर्ववर्तित्वेऽपि इच्छाकृत्यादिना अन्य-
थासिद्धत्वात् । अपितु क्रियाजनिका या विनियोज्यत्वेनेच्छा तद्विषयत्वं स्वविष-
यकतादृशेच्छाधीनत्वमेव तत्र क्रियान्वयी सप्तम्यर्थः तदेवदेशविषयितायां निरु-
पकत्वेन प्रकृत्यर्थान्वयः । चर्मर्दिषात्यव्याघ्रादेः संबन्धश्च न सप्तम्यर्थः अपितु
सप्तम्याः साधुत्वे स्वरूपसन्नपेक्षितः ॥ गोषु दुह्यमानासु गत इत्यादौ यस्य च
भावेनेत्यनेन गवादिपदात्सप्तमी तत्समानाधिकरणदुह्यमानादिपदाच्च नीलं घटमा-
नयेत्यादौ नीलादिपदाद्द्वितीयावद्दिशेषणपदस्य विशेष्यपदसमानविभक्तिकत्वनिय-
मात् । सप्तमीविधायकसूत्रे च भावपदं क्रियापरम् । तथाच यद्विशेषणकृदन्तार्थ-
विशेषणतापन्नक्रियया क्रियान्तरस्य लक्षणं व्यावर्त्तनं तद्वाचकपदात्सप्तमीति त-
दर्थः । उक्तस्थले गमनादिक्रियादोहनादिसमानकालीनत्वादिवपुरस्कारेण बोध्यत-

नेत्यर्थः स्वमत्रक्रिया । अपितुक्रियाजनिकेति गिरिधरोपाध्यायास्तु कर्मयोगे
इत्यत्रकर्मपद क्रियापरम् क्रियायोगेसति निमित्तवाचकारेणसप्तमीत्यर्थः निमित्तश्च
यत्प्राप्तोच्छ्राप्रयोज्यायाक्रिया यत्प्रयोजिकायायाक्रिया तदुभयम् तत्राप्यधर्मणिद्वीपिन
हन्तीत्यादौ तत्र सप्तम्याः प्राप्तोच्छैवार्थः तस्याः प्रयोज्यत्वसम्बन्धेन धात्वर्थेऽ-
न्वयः तथा च चर्मप्राप्तोच्छ्राप्रयोज्यहननकर्तृत्व प्रतीयते एवमन्यत्रापि द्वितीयश्च
अविधारजनीक्षये यदुदेतीत्यादौ अत्र अविधारजनीक्षयार्थेयदुदेतीतिबोधात्
तादर्थ्यमनुकूलत्वरूप सप्तम्यर्थः तस्योदयन क्रियायामन्वयः इत्यर्थः तादर्थ्ये
ऽध्ययनेनयसतीत्यादौ तृतीया मुक्तयेहरिभजतीत्यादौ चतुर्थी प्रकृतेसप्तमीचेति
तिथौ विभक्तयः फलिताः तत्र न परस्पर वाच्यवाचकभावः किन्तु प्रयोक्तुरि-
च्छेय नियामिका एव सहकारित्व जनकत्व च निर्मितत्वम् तत्राप्युपरागेच्छाया-
दित्यादौ अत्र सप्तम्याः स्वजन्येष्टविशेष जनकत्वमर्थः स्नानेऽन्वेति द्वितीयश्च
गोषधेप्रायश्चित्तमित्यादौ अत्र सप्तम्या जग्यत्वमर्थः तस्य दुरितनाशकत्वरूप-
प्रायश्चित्तत्वस्यैकदेशे दुरितेन्ययः एवमन्यत्रानुसंधेयमिति प्राहुः । यद्विशेषणे-

याभिमेता । अतो व्यावर्त्तकविशेषणमविष्टतादृशक्रियाया अपि व्यावर्त्तकतया तत्क-
र्माद्यभेदान्वयविशेष्यगवादिपदात्सप्तमी । अतस्तादृशसप्तम्याः समानकालीनत्वा-
दिकमात्रमर्थः । तत्र दुह्याद्युपस्थापितदोहनादेर्निरूपकत्वेनान्वयादोहनसमानकाली-
नत्वादिकं गमनादौ लभ्यतइति न युक्तम् । दुह्याद्युपस्थापितक्रियायाः कृदर्थविशेष-
णतयोपस्थितायाः समानकालीनत्वादिविशेषणत्वासंभवात् प्रकृत्यर्थगवादिनान-
न्वितस्य सप्तम्या बोधनासंभवाच्च, किंतु समभिव्याहृतदोहनादिक्रियैव सप्तम्यर्थः
तस्याश्चसमान कालीनत्वादिकं क्रियान्तरे संबन्धः । तत्र वृत्तमानार्थककृतसमभि-
व्याहारस्थले समानकालीनत्वं दोग्धव्यासुतगइत्यादि भविष्यदर्थकृत्स्थले प्राक्काली-
नत्वं दुरधासुतगइत्यादावतीतार्थकृत्स्थले उत्तरकालीनत्वं संबन्धतया भासते पाथसि
पीते तृषा शाम्यतीत्यादावतीतार्थकृत्समभिव्याहारात्कार्यकारणभावोऽपि संबन्धत
या भासत इत्यादिकमूहनीयम् । गुणान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ सतीत्यनन्तरं सत
इत्याध्याहार्यमन्यथा लक्षणीयक्रियाभावेनोक्तसूत्राविपयतया सप्तम्यनुपपत्तेः । तत्र
चास्रधातोरर्थ आधारता गुणान्यत्वाद्याधारतायाथ सचाधारतायां तद्वन्निष्ठत्वं संब-
न्धतया भासतइति चिन्तामणिकारोक्तसामानाधिकरण्यलाभनिर्वाहः । शयानेन
चैत्रेण भुक्तमित्यादौ शयनभोजनादिक्रिययोः समानकालीनत्वभानेऽपि तत्र लद-
मत्ययैव समभिव्याहाराद्भोजनादिसमानकालीनत्वं शयनादिक्रियायां बोध्यतेऽतो
न सप्तमी अन्यतस्तदनभिधानएवानभिहिताधिकारोक्तसूत्रेण सप्तमीविधा-
नात् । इति सप्तमी ।

त्यादि एषश्च गोविशेषणीभूतकृदन्तार्थं दोहनकर्मरूपे विशेषणतापन्ना दोहनक्रिया
गमनक्रियां व्यावर्त्तयत्यतो गोपदात्सप्तमी । कृदन्तार्थंति कालार्थककृदन्तार्थेत्यर्थः ।
तेन पुरुषेपुपाचकेपु व्रजतीतिप्रयोगः कृदुपादानात् पुरुषेपुपुष्टचरेपु व्रजतीति
न प्रयोगः । गमनादौ लभ्यत इति तथाच बुद्धमानाभिन्नगोवृत्ति दोहनसमानका-
लीनगमनाश्रयः प्रतीयते । विशेषणत्वासम्भवादितिपक्षत्र विशेषणतयोपस्थितस्या-
न्यत्र विशेषणतयाऽन्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । ऊहनीयामेति तेन क्षीयन्ते
चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे इत्यादौ दर्शन कर्मक्षययोः कार्यकारणभा-
व बोधोनानुपपन्नः । सम्बन्धतयाभासते इति तथाच सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन
गुणान्यत्वाधारताविशिष्टाधारतावत्सत्ताकाप्यमिति बोधः । सप्तमीविधानादिति
धस्तुत्रोऽत्र कर्तृवृत्तीयाया बाधिकायाः सत्त्वादेय न सप्तमी ॥
इति सप्तमीप्रकाशः
साम्बन्धिव्यापणमस्तु

चैत्र त्वया भुज्यतामित्यादौ संवोधने चेति प्रथमा संवोधनमेवाह, तच्च वक्तुर-
व्यवहितशब्दजन्यबोधाश्रयत्वेनेच्छा। प्रथमार्थतादृशेच्छाया विशेष्यतासंबन्धेन प्रकृत्य-
र्थविशेषणतया भानम्। अयं संवोध्यत्वज्ञानं विनापित्वया भुज्यतामित्यादिवाक्या-
धीनस्य चैत्रादेर्वाक्यार्थबोधस्य भोजनादि प्रवृत्तेश्च निर्वाहात् चैत्रेत्यादिप्रथमान्तपद-
प्रयोगोऽनर्थक इति चेन्न। संवोध्यतानुमापकासाधारणाभिभूत्यादिविरहे विशिष्यचै-
त्रत्वाद्यच्छिन्ने युष्मत्पदशक्तिग्रहनिर्वाहस्यैव तत्प्रयोजनत्वात्। चैत्रत्वाद्यवच्छिन्ने सं-
वोध्यत्वग्रहं विना संवोध्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नवाचकयुष्मत्पदस्य वि-
शिष्यचैत्रत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तेर्निश्चेतुमशक्यत्वान्। न चैवमपि यत्रानन्तरवाक्यं न
युष्मच्छब्दघटितं चैत्राप्र घटोऽस्तीत्यादौ तत्र संवोधनपदसार्थक्यं दुरुपपादमेवेति वा-
च्यम्। तत्रापि तत्तद्वाक्ये स्वीयवाक्यार्थबोधार्थोच्चरितत्वरूपतात्पर्यनिश्चयार्थमेव त-
त्पदप्रयोगात्। तादृशतात्पर्यनिश्चयं विना श्रुतादपि तत्तद्वाक्याच्चैत्रादेः शाब्दबोधा-
संभवात्। चैत्रस्याभानयनादिबोधाय यैत्रस्य च लवणानयनादिबोधायोच्चरितारतै-
न्धवमानयेति वाक्याद्वैपरीत्येन चैत्रमैत्रयोस्तत्तद्वाक्यार्थबोधवारणाय तदीयतदर्थबोधे
तदीयतद्बोधार्थोच्चरितत्वरूपतात्पर्यनिश्चयस्य हेतुताया आवश्यकत्वात्।
संख्यातिरिक्तमुबधेः प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव भासत इति नियमे संख्याभेद-
वत्संवोधनभेदोऽपि निवेशनीयः अतः संवोधनस्य प्रकृत्यर्थविशेषणतया भानेऽपि
न क्षतिः। संवोधनस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव वा भानमुपेयम्। वस्तुतो नामार्थस्य

भानमिति तथाच स्वतृकर्तृकभानन कर्मोदनविषयकः त्वयाभुज्य-
तामिति वाक्याधीनो यो बोधस्तदाश्रयत्वप्रकारकं वक्षिष्मन्विषयश्चैत्र
इति बोधः सम्बोधन पदार्थतावच्छेदकज्ञाने वाक्यार्थस्य विषयित्वसम्बन्धे-
नान्वयात् ॥ यत्र चैत्रस्य सम्मुखस्थितपयवक्ता त्वयाभुज्यताम इत्य-
भिदधाति तत्र विचक्षणश्चैत्रो विद्वक्षण प्रेक्षणचेष्टादिना स्वस्मिन्नितक-
सम्बोध्यत्वमनुमाय गृह्येतपुष्मत्पदसंकेतः त्वयाभुज्यतामिति वाक्यार्थं परिच्छेदुं
प्रभवति यत्रत्यन्तरितो वक्ता त्वयाभुज्यतामिति व्रथीति श्रोतारश्च वद्वः
संज्ञित तत्र युष्मत्पदशक्तेः परिच्छेत्तुमशक्यतया न बोधः सम्भवतीत्यतस्तत्र
सम्बोधनपद प्रयोग आवश्यक इत्याह सम्बोध्यतानुमापकेत्यादिना। चैत्रेत्यादि-
सम्बोधनपदप्रयुज्यमाने वक्तृनिष्ठा या मनुचरितवाक्यजन्यबोधाश्रयश्चैत्रो
भयत्यतीच्छा तावुच्छेद्योच्चरितत्वरूपतात्पर्यं सुखेनावधारयितुं शक्नोति
सम्बोध्योऽतः सम्बोधनपद प्रयोक्तव्यमित्याह तत्राप्योत्यादिना। स्वीयेत्यादि
स्वीयात् वाक्येऽप्येति स्वपदार्थोक्त्या। निर्युक्तिकमिति गोकुलनाथोपा-

मत्पर्ययमन्तरा कृतैव क्रियान्वय इत्यनुरोधात्सुवर्थकर्मत्वादेः प्रकृत्यर्थविशेष-
प्यतएव भानमुपेयते तत्तूक्तनियमानुरोधेन, तथा नियमे मानाभावात् । संबोधनवि-
भक्त्यन्तप्रकृत्यर्थस्यान्यत्र विशेषणतयाऽनन्वयात्संबोधनस्य विशेष्यतया भानं निर्धु-
क्तिकमिति कृतं विस्तरेण । इति संबोधनम् ।

प्रातिपदिकमकृतिकाः स्त्रियामित्यनेन विहिताष्टावादयः क्वचित्स्त्रीत्वं प्रकृ-
त्यर्थविशेषणतया बोधयन्ति । अजा अश्वा शूद्रा श्यामा चपला ब्राह्मणी गौरी
सुकेशी गर्भिणीत्यादौ । स्त्रीत्वं च योनिमस्त्वम् । नच स्त्रीपरपदात्साधुत्वार्थेष्टावादि-
प्रत्ययो नतु स्त्रीत्वं तस्यार्थः क्वचित् स्त्रीत्वबोधश्च स्त्रीप्रत्ययप्रकृतितात्पर्यविषय-
त्वरूपलिङ्ग एवेति वाच्यम् । खट्वादौ व्यभिचारेण तादृशहेतोः स्त्रीत्वासाधक-
त्वात् प्राणित्वेन विशेषणेऽपि देवतादौ व्यभिचारात् । वस्तुतस्त्वजवत्यपि अजा
नास्तीत्यादिप्रयोगात्स्त्रीत्वस्य नयर्थान्वयितावच्छेदकतया भानमावश्यकम् अन्यथा
पुंसाधारण जातिविशेषावच्छिन्नाभावस्य बाधेन तादृशप्रयोगस्य प्रामाण्यानुपपत्तेः
नच प्रातिपदिकार्थ एव स्त्रीत्वं तस्य च तदर्थएव जात्यादिमिति विशेषणत्वेनान्वयः
स्त्रीप्रत्ययास्तु द्योतका एव । अतएव “स्वार्थो द्रव्यं च लिङ्गं च संख्या कर्मादि-
रेव च । अमी पञ्चैव नामार्थास्तत्रः केषांचिदग्रिमाः ” इति शाब्दिकानां कारि-
कापि सङ्गच्छते । तत्र स्वार्थो जात्यादिरूपो गवादिपदमुख्यार्थः द्रव्यं गवादिरूप-
स्तद्धर्मी तन्मते औपचारिको गवादिपदार्थः । लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थत्वमावश्यक-

ध्यायानां तु सम्बोधनविभक्तिप्रकृत्यर्थस्यान्यत्र विशेषणतयैव बोधोऽभिमत
स्तथाहि ज्ञानोद्देश्यपेच्छा सम्बोधनम् तत्रज्ञानमिच्छा च खण्डशः प्रथमार्थः तत्र
प्रातिपदिकार्थः समवेतत्वसम्बन्धेन ज्ञानेऽन्वेति ज्ञाने चोद्देश्यतासम्बन्धेनेच्छा
एवञ्च ब्रह्मनपालयेत्यादौ ब्रह्मसमवेतेष्टज्ञानविषयएकत्वत्कर्तृकमाशंसाविषयपाल-
नमिति शाब्दिकस्य ब्रह्मसमवेतेष्टज्ञानविषय आशंसाविषयपालनकर्तृकत्वमिति
तात्त्विकस्य शाब्दबोधः ज्ञानसमवायितयोद्देश्यत्वरूपं सम्बोध्यत्वं प्रथमया प्रत्याख्यते तादृशरूप-
प्रतीयते । अत्र यापुशरूपावच्छेदेन सम्बोध्यतावच्छेदकोपलक्षितधर्मविशिष्टपक्ष युष्म-
द्विशिष्टमेव युष्मदा परामृश्यते सम्बोध्यतावच्छेदकोपलक्षितधर्मविशिष्टपक्ष देवत्व-
त्पदशक्तेः तथाच देव त्व पुरुषोत्तमोऽसीत्यादौ पुस्त्वैकत्वविशिष्टदेवत्वावच्छेदेन
सम्बोध्यत्वमेकपक्षनप्रथमया प्रत्याख्यते त्वपदेनापि पुस्त्वैकत्वविशिष्ट देवत्व-
विशिष्ट उच्यतेअतएवष्टे ब्राह्मणास्त्यप्रसीदेतिन प्रयोगइति अधिक तु पदप्राक्य-
रत्नाकरे विभक्त्यर्थनिर्णयेषावलोकनीयम् ॥

इति सम्बोधनप्रकाशः

साम्प्रतिशर्पणमस्तु

स्त्रियामित्यनेनेति स्त्रियामित्यधिकारोक्तसूत्रेणेत्यर्थः । तस्यचतदर्थएव

मेव नात्र ब्राह्मणोऽपितु ब्राह्मणीत्यादौ पुंस्त्वबोधकपदान्तराभावेन तद्वोधानुप-
पत्तेः । ब्राह्मणादिपदाच्च जात्यादेर्द्रव्यस्य च भानं नियतमेव लिङ्गभानं
तात्पर्ययोग्यताधीनं क्वचित्कम् ब्राह्मणीत्यादौ पुंस्त्वाद्यबोधादिति
वाच्यम् । उक्तयुक्त्या पुंस्त्वस्य प्रातिपदिकार्थत्वेऽप्यनन्तानां प्रातिपदिक
पदानां स्त्रीत्वार्थकत्वे गौरवात् लाघवेनाल्पीयसां स्त्रीप्रत्ययानां तदर्थकत्वं
कल्पनीचित्यात् । अतएव स्त्रीत्वसंग्रहाय प्रातिपदिकार्थेत्यादिमूत्रे लिङ्गग्रहणम् ।
अन्यथा प्रातिपदिकार्थेण तदन्तर्भावेन पृथक् तदुपादानानुपपत्तेः । क्वचित्स्त्रीप्र-
त्ययः स्त्रियं भार्यात्वेन प्रकृत्यर्थविशेष्यतया बोधयति आचार्याणी मानवी शूद्रीत्या-
दौ । भार्यात्वं संबन्धविशेषः तत्रैव च निरूपकत्वेन प्रकृत्यर्थान्वयः । खट्वाटवी-
देवतापदे च स्त्रीप्रत्यया नार्थबोधकाः । तत्र प्रकृत्यर्थं योनिमश्वरूपस्त्रीत्वस्यायोग्य-
तयाऽनन्वयात् । नच शब्दगतं स्त्रीत्वादिरूपधर्मान्तरमेव तत्र परम्परासंबन्धेनार्थम्
ततया भासत इति श्रीपतिदत्तोक्तं युक्तम् । तद्भानं मानाभावात् । युक्त्याख्यावित्यत्र
ख्याख्यपदं स्त्रीलिङ्गशब्दपरं नतु स्त्रीत्वविशिष्टार्थकशब्दपरम् । तेनाटव्यादिशब्दानां
स्त्रीत्वविशिष्टाबोधकत्वेऽपि न नदीसंज्ञानुपपत्तिः । अतएव श्रीभूमभृतीनां स्त्रीप्रत्य-
यान्तत्वाभावेन स्त्रीत्वविशिष्टाबोधकत्वेऽपि नदीसंज्ञाप्रसक्त्या नेयडुवङ्कस्थानाविति
निषेधसंगतिः । नचैवं सेनान्ये स्त्रियै इत्यादावपि नदीसंज्ञा स्यात् सेनान्यादि-
शब्दस्य तत्र विशेष्यनिधनतया स्त्रीलिङ्गत्वादिति वाच्यम् । प्रयोगानुसारेण वि-
शेष्यसमभिव्याहारानधीनायाः स्त्रीलिङ्गताया विवक्षणीयत्वादिति संक्षेपः ॥ इति
लिङ्गार्थनिरूपणम् ।

तद्धितप्रत्यया अपि नामप्रकृतिकाः क्वचित्प्रकृत्यर्थेन स्वार्थैकदेशस्य, क्व-
चित्च तेन स्वार्थस्यान्वयबोधं जनयन्ति । तत्र गार्गस्तित्यत्रापत्यार्थविहिततद्धि-
तार्थस्यापत्यस्यैकदेशे जन्यत्वे निरूपकतया प्रकृत्यर्थगर्गाधन्वयः । गार्ग्ये इत्यादौ
तद्धितार्थं गोत्रापत्यैकदेशपुत्रघटकजन्यत्वे तथा तदन्ययः । गार्ग्यायण इत्यादौ
तद्धितार्थस्य युवापत्यस्यैकदेशे जन्यत्वे गार्ग्यस्य जीवति तु वंशे युवेतिपरिभाषित-

स्त्रीत्वस्य च प्रातिपदिकार्थं एव । स्त्रियंभार्यात्वेनेति भार्यात्वेनरूपेणस्त्रीविशेष्य
ताकबोधजनयतीत्यर्थः आचार्यभार्यात्वादिर्होत्रोधाकारः । अत्रस्त्रियमित्यस्यस्थाने
स्त्रीत्वमितिपाठकरूपेण कस्यचिदविषयाविलितमेव तथासत्तिहि भार्यात्वनिष्ठ-
प्रकारताकस्त्रीत्वनिष्ठविशेष्यताकबोधएव ग्रन्थतोलभ्येत सच बाधितविषयक-
पदेति बोध्यम् । नार्थबोधकाहिति किंतु पदसंस्कारका इतिशेषः ।

इतिलिङ्गार्थनिरूपणप्रकाश
साम्बशिरापरणमस्तु

युवार्थघटकजीवने च गर्गादिरन्वयस्तेन गर्गादिजीवनकालीनो गर्गगोत्रापत्यस्यापत्य-
मपिमिति बोधः । माञ्जिष्ठं वास इत्यत्र तेन रक्तमित्यर्थं तद्धितो विहितः । तत्संब-
न्धाधीनतदीयरूपारोपविषयत्वं तेन रक्तत्वम् शब्दः पीत इत्यारोपमादाय शब्दादेरा-
रोप्यपीतिमाद्याश्रयहरितालादिरक्तत्वस्य वाराणायाधीनान्तमारोपे विशेषणम् ।
पटादेश्वधुरादिनारक्तत्वस्य वारणाय तदीयत्वं रूपविशेषणम् । अत्रच रागकरणस्य
पञ्जिष्ठादेः प्रकृत्यर्थस्य तद्धितायैकदेशसंबन्धे प्रतियोगितया रूपे चाश्रयतयाऽन्वयः ।
शूल्यमुख्यमित्यादौ तद्धितायै संस्कृतैकदेशे पाकादिरूपसंस्कारे शूलोखादेः
प्रकृत्यर्थस्याधिकरणत्वेनान्वयः । पौपी रात्रिरित्यादौ नक्षत्रयुक्तकालार्थ-
तद्धितः कालस्य नक्षत्रयुक्तत्वं च तन्नक्षत्रशशिभोगाश्रयत्वं, तदेकदेशे
शशिभोगे च कर्मतया तन्नक्षत्रान्वयः । पौषो मासः पौषो वर्ष इत्यादौ
सास्मिन्नित्यनेन हि विहितस्य तद्धितस्य पौर्णमासीघटितत्वावच्छिन्नोऽर्थः
पौर्णमास्यां प्रकृत्यर्थपौष्यादेरभेदेनान्वयः पौषादिपदं च न केवलं यौगि-
कम् पौषः पक्ष इत्यादिव्यवहारविरहात् अतो रूढमपि । अतएव सूत्रे संज्ञाग्रहणम्
रूढिनिरूपकतावच्छेदकं च मासनिष्ठशुक्लप्रतिपदादिदशान्ततिथिसमुदायत्वं नतु
त्रिंशत्तिथिरूपमासत्वमात्रम् । यत्किंचित्तिथ्यवधिकत्रिंशत्तिथिसमुदाये मासव्यव-
हारेऽपि चान्द्रसौरपौषादिविहितपौष्यादिघटितत्रिंशत्तिथ्यन्तर्गततिथिषु पौषादि-
व्यवहारविरहात् । अथैवमपि सौरे पौषादिव्यवहारस्य निर्विवादतया धनुःस्थर
विविशिष्टत्वेन न कथं पौषादिपदशक्यतावच्छेदकमुपेत्य इति चेन्न । सौरे पौषादौ
पौष्यादिपूर्णिमाया अलाभे योगरूढिलभ्यपौषपदार्थविकोपापत्तेः । नच तत्र रूढि-

नाम प्रकृतिका इति नामप्रकृतिकत्यन्तु परिचायक नतु लक्षणम् सुचि-
भक्तौ क्यजादौचातिव्याप्तेः पचतितरामित्यादावव्याप्तेश्च किन्तु सुवधात्वं शभि-
नत्वेऽस्ति धात्यविहितप्रत्ययत्वमिति । गोत्रापत्यैकदेशेति स्वपुत्रनिरूपितसाक्षात्प-
रम्परा साधारण जन्यत्ववत् स्वगोत्रमुच्यते तथाच सूत्रम् अपत्यं पौत्रप्रभृतिगो-
त्रमिति । युवापत्यमिति स्वपुत्रनिरूपित निरुक्तजन्यत्ववत् पित्रादिजीवनकालीनं
युवापत्यमित्युच्यते तथाचसूत्रम् जीवतितुवंश्येयुवेति । पौष्यादेरिति पुष्पनक्ष-
त्रयुक्तकालस्येत्यर्थः । पौषशुक्लचतुर्दशीमारभ्य माघशुक्लनतुर्दशीपर्यन्ततिथिसमुदा-
यस्य सायनमासव्यवहार विषयस्य पौष्यभिन्नपूर्णिमाघटितत्वेऽपि न पौषादि-
व्यवहारविषयत्वमित्याह यत्किञ्चिदिति । धनुःस्थरविविशिष्टत्वमेवेति नक्षत्रस्य
सम्यक्संज्ञादापि सत्त्वेन पौषादिपदशक्यतावच्छेदकत्वं शङ्कितुमप्यनर्हमिति चेन्न
धनुःकर्मकरविकर्तृकभोगानधिकरणकालावृत्तित्वेऽस्ति धनुःकर्मकरविकर्तृक-
भोगाधिकरणकालपर्याप्तसमुदायत्वस्यैव पौषपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे तात्पर्यात्
नचैवमपि पञ्चदशदिनादिवृत्तिसमुदायत्वस्य न वारणमिति याच्यम् निरुक्त
विशिष्टदिनकाल्यत्वेनापि विशेषणोपेत्यात् वैशिष्ट्यस्य च

मात्रमवलम्ब्यैव पौपादि व्यवहारः सौरपौपादौ मुख्य इति वाच्यम् । तथासति योगार्थव्युत्पादनवैयर्थ्यात् । अथ विलुप्यतां वर्षविशेषे पापादिपदमुख्यार्थः का क्षतिः तत्र लक्षणया सौरमासे पौपव्यवहारस्योपगन्तव्यत्वात् स्थलपञ्चादौ पङ्कज-व्यवहारवदिति चेत्तर्हि तत्र पापादिपदमुख्यार्थमासनिमित्तकाब्दिकश्राद्धादिविलोप-प्रसङ्गः । यथाश्रुतशूलपाणिग्रन्थानुसारिणस्तु धनुरादिस्थरव्यारब्धशुक्लप्रतिपदादि-दर्शान्तेषु धनुरादिस्थरविसमाप्यमकरादिस्थरविसंक्रांतिमन्मासाभिन्नधनुरादिस्थर-व्यधिकरणशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तेषु वा पौपादिपदस्य रूढत्वमेव स्वीकुर्वन्ति, न तु यौगिकत्वम् । “अन्त्योषान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयाविति, वचनात् । पौपादिमासीयपौर्ण-मास्यां पुष्यादियोगस्यानियमात्” न च योगानादरं लाघवात्तत्तद्वाशिस्थरविविशि-ष्टकालरूपसौरादिमासएव पौपादिपदशक्तिरुचितेति वाच्यम् । सा वैशाखस्यामा-वास्या या रोहिण्या संवध्यते इत्यादिश्रुतिवलाच्चान्द्रएव वैशाखादिपदशक्तिसिद्धेः । वस्तुतो नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यत्र नक्षत्रयोगयोग्यत्वमेव विवक्षितम् । पुष्याद्य-श्रुक्तायामपि पौपादिपूणिमायां पौष्यादिव्यवहारात् । अन्यथा माढ्यां यदि नया नास्तौत्पादेरसंगत्यापत्तेः पुष्यादियोगयोग्यता च धनुरादिस्थरव्यारब्धपक्षी-यत्वं तद्भाक्रान्तपौर्णमासीघटितत्वरूपयोगलभ्यतावच्छेदकं नियतमेव पौपादेरिति नोक्तानुपपत्त्या यागकत्वनिर्वाकरणसंभवस्तत्पदानाम् । अथैवं निरुक्तरूपस्य पुष्याद्यघटिततया तेन रूपेण पूणिमाबोधकपौष्यादिशब्दानां यौगिकत्वप्रसक्तिरेव नास्ति पौपी रात्रिरित्यादौ पुष्यादियोग एव प्रतीयते न तु निरुक्तं योग्यत्वम् । मक-रादिस्थरव्यारब्धकृष्णपक्षीयरात्र्यादावपि तथा व्यवहारादिति नक्षत्रेण युक्तः काल-

स्वानधिकरणस्य स्वाभ्याव्यवहितधनुःकर्मकरविभोगाधिकरणत्वोभयसम्बन्धेन वाक्यत्वात् अत्र स्वानधिकरणत्वस्यानुक्तौ मासमध्यवर्तिदिनमाद्याप्रसिद्धिः स्यादतस्तदुक्तम् स्वाभ्याव्यवहितरात्र्यन्तरीयदिनमाद्याप्रसिद्धिः स्या-दतस्तदुपादेयम् स्वाभ्याव्यवहितरात्र्यन्तरीयदिनमाद्याप्रसिद्धिधारणाय च निरुक्तभागाधिकरणस्य मुपात्तमिति बोध्यम् । रूढिमात्रमिति योगार्थवाधस्थले समु-दायशक्त्या रूढवर्थमात्रविषयकबोधस्योपगमादिति भावः । वैयर्थ्यादिति रूढव-र्थयोगार्थयोरेभेदोपपादनसम्भवे योगरूढत्वमेवोपगम्यते एवञ्च पौपपदयोगार्थस्य पुष्यनक्षत्रासस्पृष्टमासव्यावर्तकतया रूढ्यर्थस्यच पक्षादियौगिकव्यावर्तकतयाऽ-भेदात्त्वयोपपत्तेर्भवति योगरूढयोः सार्यकत्वम् सौरमासेरूढिस्वीकारेण पुष्यनक्ष-त्रासम्बद्ध मासव्यावर्तकत्वाभावेन यौगिकत्वव्युत्पादनं वैयर्थ्यमावहती भावः । पौपशब्दस्य योगरूढत्वेऽपि पूर्वोक्तरीत्या धनुःस्थरविविशिष्टत्वमेव रूढवर्थताव-च्छेदकमस्तु येषुवर्षेषु पौषपूणिमातः प्रागेव मकरसंक्रांतिस्तेषु सौरमासे योगार्थ-विरहेऽपि न क्षतिस्तत्र लक्षणयैव सौरमासस्य पौषशब्देन व्यवहारसम्भवात् शुक्लप्रतिपदादि दर्शान्ते रूढिस्वीकारो व्यर्थइत्याशङ्कते अथेति । विलोपप्रसङ्ग

त्र योग एव विवक्षणीयो नतु योगयोग्यत्वमिति पूर्णमास्यां पौष्यादिपदस्य न
गेकत्वसंभवश्चेन्नवतु पौष्यादिपदं निरुक्तरूपावच्छिन्नपूर्णमासमेव पौष्यादिपदा-
तद्योगपुरस्कारेण मासवाचकत्वे वाधकाभावाद्यौगिकत्वं कथं प्रत्याख्येयम् । नच
ऽस्मिन्पूर्णमासीति सूत्रस्यास्मिन् पौष्यादिपूर्णिमायोग्यतेत्यर्थविवक्षया धनुरादि-
शिस्थरव्यारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्ते तद्धितान्तसमुदायरुदिग्राहकतयोपपत्तौ यो-
रुदिस्वीकारोऽनुचित इति वाच्यम् । केवलरुदिपक्षे समुदायशक्यतावच्छेदकशरीरे
ऽरब्धान्तविशेषणप्रक्षेपेण गौरवात् । पौषतैपमाघादिनानापदानां गुरुधर्मावच्छिन्ने
ऽक्तिकल्पनमपेक्ष्य सास्मिन्नित्यर्थेऽण प्रत्ययस्यैकशक्तिकल्पनाधिक्यस्योचितत्वात्
। यो गोरुदिपक्षे पौषादिपदानां योगार्थरुद्वयार्थभेदान्वयबोधजनकत्वकल्पनाधि-
त्येन गौरवमिति वाच्यम्, भवन्मतेऽपि तत्तदर्थं यौगिकरुदत्वभ्रमदशायां सति च
। तदर्थभेदान्वयपरत्वग्रहे तथान्वयबोधस्य दुरपह्वतया तत्र तादृशबोधहेतुताकल्पन-
स्यावश्यकत्वादिति दिङ् । वैष्णवी ऋक् ऐन्द्रं हविरित्यादौ देवतार्थवित्तितद्धि-
तस्य तद्देवताकत्वमर्थः मन्त्रस्य तद्देवताकत्वं तदुद्देश्यरूपत्यागकरणत्वेन वेदबोधि-
तत्वम् । अथ मन्त्रस्य त्यागकरणत्वं बाधितमेव विनापि मन्त्रमिच्छाविशेषरूपस्य
तस्योत्पत्त्या व्यभिचारात् । इष्टसाधनताज्ञानघटितकलूतसामग्र्या अन्यथासिद्धत्वा-
च्चेति मन्त्रस्य करणतां कथं वेदो बोधयेद् बोधयन्वा प्रमाणं भवेत् । सत्यम् ।
मन्त्रस्य त्यागकरणत्वं त्यागाद्बोच्चारणकत्वं नतु तज्जनकत्वमतो न दोषः । हविष-
स्तद्देवताकत्वं च तदुद्देश्यकत्यागकर्मत्वम् । तस्यागोद्देश्यताया एव तद्देवतापदार्थ-
त्वात् । नचैवं घृतादिसंप्रदानब्राह्मणस्य घृतादिदेवतात्वापत्तिः । उद्देश्यपदेन वेद-
बोधितद्रव्यस्वामित्वप्रकारेण विपयताया एव विवक्षितत्वात् । संप्रदाने च स्वामित्व-

इति यन्मासस्ययत्तिद्यौवोमृतः द्वादशमासपूर्तौ तन्मासीयतत्तिथौ विहितस्य तद्योय
साम्प्रत्सरिकब्राह्मणस्य द्वादशमासोत्तरं तन्मासीयतत्पक्षीयतत्तिथेः कदाचिदलाभे
षिछोपः स्यादित्यर्थः । धनुरादीति आदिपद माघादिव्यवहारोपपादकमकरादि-
संग्राहकम् पक्षग्रेऽपि । असङ्ख्यापत्तेरिति तुल्ययुक्त्या मघासम्बन्धादेय माघी-
यत्व व्यवहारस्योपपादनीयतया तत्र मघानिवेधस्यायोग्यत्वेनासङ्ख्यापत्तेरि-
त्यर्थः । रात्र्यादावपीति पुष्यनक्षत्रयोगे इति शेषः । तथाच्यवहारादिति पुष्य-
नक्षत्रयोगनिबन्धनबोधोत्तिव्यवहारादित्यर्थः । त्यागाद्बोच्चारणेति मन्त्रोच्चार-
णस्यापि तत्र सहकारित्वं मन्त्रोच्चारणं विना त्यागमात्रेणादृष्टोत्पत्तिविरहादिति-
बोध्यम् ॥ देवतापदार्थत्वादिति अथ देवतापदनिष्ठा चेतननिष्ठावेति
विचारणीयम् तत्र सीमांसका इन्द्रादिपदनिष्ठेव देवतापदार्थता नतु
चेतननिष्ठा न चैव शिष्याय गान्ध्यादित्यादौ त्यागजन्यफलशालि-

स्यावाधितत्वात् । नच त्यागोद्देश्यताया अतुर्ध्यापि बोधनात्तद्धितचतुर्थ्यर्दिवतात्-
 बोधकतायामविशेषात् । "तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रलिङ्गेन वा पुनः । देवता-
 सङ्गतिस्तत्र दुर्बलं तु परं परम् " इत्यनेन विरोध इति वाच्यम् । त्यागोद्देश्यतायां
 वेदमेयत्वस्याधिकस्य निवेशनीयतया चतुर्थ्या तदंशबोधनेन तस्योपायान्तरबोध्य-
 तया चतुर्थ्यधीनदेवतात्वबोधस्य विलम्बिततया तद्धितापेक्षया चतुर्थ्या जघन्यतो-
 पपत्तेः देवतार्थविहिततद्धितेनैव देवतात्वघटकतदंशस्यापि बोधनात् । अथ चतुर्थ्या
 वेदमेयत्वांशस्य साक्षाद्बोधनेऽपि त्यागोद्देश्यत्वस्य साक्षाद्बोधनेन पित्रादीनां
 साहित्यावच्छिन्नानां पितृभ्यो दद्यादिति चतुर्थ्यधीनत्यागोद्देश्यताबोधस्य पितरौ
 देवता इति तद्धितसमानार्थकदेवतापदाधीननिरपेक्षत्यागोद्देश्यत्वबोधापेक्षयाऽविल-
 म्बितत्वेन साहित्यावच्छिन्नानां निरपेक्षणां वा श्राद्धोद्देश्यत्वमित्यत्र चतुर्थ्यपेक्षया
 देवतापदस्य बलवत्स्वरूपं शूलपाणिपर्यालोचितं विनिगमकं न संगच्छत इति
 चेन्न । पितृभ्यो दद्यादिति चतुर्थ्या साहित्यावच्छिन्नस्य त्यागोद्देश्यताबोधे तत्र
 वेदसमानार्थकस्मृतिवाक्यजन्यत्वग्रहे सत्येयामामाष्यशङ्कानुदयः, तादृशग्रहश्च विल-
 म्बितः देवतापदान्यागोद्देश्यताबोधश्च तदुद्देश्यतांशे वेदयोधितत्वावगाही स्वस्मिन्-
 मामाष्यशङ्कान्युदासाय न ज्ञानान्तरमपेक्षते, स्वस्यैव स्वात्मकोद्देश्यताबोधांशे व्या-
 वर्तकवेदजन्यत्वावगाहनात्, अप्रामाण्यशङ्काकलंकितश्च बोधो जातोऽप्यकिंचित्कर
 इति देवतापदस्य श्रुतिरिति निश्चीयमानमाष्यकबोधजनकतया बलवत्त्वेन विनिग-

स्वरूपसन्मदानत्वस्य श्रुतियोध्यवरदातृत्वस्यचाचेतनेऽनुपपत्तिः किञ्च चेतनस्य
 देवत्वाभावे तत्तन्मन्त्रानुपूर्वीविशेषाणामेव शिवादिपदशक्यतावच्छेदकत्वस्य वा-
 च्यतया शिवशङ्करादिपदानां पर्यायत्वानुपपत्तिः धाजपेथ राजसूयादियागस्ये-
 ष्वपदेप्रापकत्वानुपपत्तिश्चेतिवाच्यम् भावानवबोधात् नहि वयमिन्द्रादिपदानां
 सहस्राक्षत्वादिविशिष्टे शक्तिमपाकुर्मः किन्तु देवतापदयाच्यत्वं देवतापदस्य हि
 देशनादेशितचतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्वं शक्यतावच्छेदकम् उक्तनिर्देश्यत्वश्च वेद-
 बोधित यच्चतुर्थ्यन्त तत्त्वेनोच्चार्यत्वम् सच वेदः पेन्द्रंध्यमावास्यायामि-
 त्यादिरूपस्तत्र देवतार्थविहिततद्धितेन चतुर्थ्यन्तत्वेनोच्चार्यत्वरूपदेवतात्वस्ये-
 ष्वपदेबोधनात् अतपेन्द्रादिपदमेवतत्रदेवतानतु शक्रादिपद शक्रपदे चतुर्थ्यन्तत-
 योच्चार्यत्वस्यतत्र वेदेनाबोधनादिति । नचैवमपि धृति स्वाहेत्यादावुक्तचतुर्थ्यन्त-
 पदनिर्देश्यत्वविरहाजृतेदेवत्वानुपपत्तिः चतुर्थ्यपदेन तदयंकत्वस्य विवक्षिततया
 तत्रत्यप्रथमाया एव चतुर्थ्यासमानार्थकत्वादित्याहुः ॥ केचित् चेतनस्यदेवतात्व-
 मतेऽपि प्रतिपाद्यतासम्बन्धेन इन्द्रायस्वाहेत्यादिमन्त्रघटकेन्द्रादिपदविशिष्टार्थस्यैव
 देवतात्वमन्यथ । पर्यायान्तरेणापि न्यागापत्तेः एवञ्च विनिगमनाविरहात्मतिपादक-

पनाया उपपत्तेः । एवं आद्यार्थावाहनप्रकाशकात् पितर इत्यादिमन्त्रबहुवचनोप-
स्थापितसहित्यावच्छिन्नावाहनबोधेन साहित्यावच्छिन्नानां आद्यदेवतात्वलाभेऽपि
मन्त्रलिङ्गस्य विपक्षबाधकतर्कादिसापेक्षव्याप्तिनिश्चयाधोनतया सुतरां पितरो देवता
इत्यवो दुर्बलतेति बोध्यम् ॥ कापोतं राजतं जनतेत्यादौ समूहार्थविहितस्य पर्याप्त-
समुदायत्वावच्छिन्नोऽर्थः पर्याप्तौ प्रकृत्यर्थकपोतत्वावच्छिन्नस्यान्वयः । कपो-
तशुक्लस्य आदिपर्याप्तसमुदायत्वस्य पर्याप्तिश्च न न्यूनवृत्तिकपोतत्वादिनाऽवच्छि-
यते, अतो न तादृशसमुदाये कापोतादिव्यवहारः । पर्याप्त्यवच्छेदकत्वे चान्यून-
वृत्तित्वमेव च तन्त्रं न त्वनतिरिक्तवृत्तित्वमपि । अन्यथा आकाशत्वादेरिव घटत्वा-
देरपि द्वित्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकता न स्यात् । आकाशाविति वत् घटावित्यपि न
स्यात् । इत्थं च कपोतमात्रवृत्तिशतत्वादिपर्याप्तावपि अतिरिक्तवृत्तिकपोतत्वादेर-
वच्छेदकतानिर्वाहात् । कपोतशतादावपि कापोतादिव्यवहारोपपत्तिः पर्याप्त्यति-
प्रसक्तधर्मस्य तदनवच्छेदकत्वे गत्यन्तरं चिन्तनीयम् । इति तद्वितार्थः ।

धातुप्रकृतिकाश्च लकारकृत्सन्त्यङ्गिचप्रभृतयः प्रत्ययाः केचिदात्वार्थान्वि-
मर्षिकं स्वार्थं ब्रुवते । अर्थान्नस्मनभिधानाश्च केचिदाकाङ्क्षानिर्वाहकतया प्र-
कृतिभिः स्वीयार्थबोधनएवोपकुर्वते । तत्र लडादिदशलकाराणां लः कर्मणि च

तात्पर्यमन्धेना यं विशिष्टमन्त्रोऽपि देयतेति वदन्ति ॥ नैयायिकास्तु अचेतनस्य
निश्चितचतुर्थ्यन्तपदस्य न्मन्त्रादिपदवाक्यत्व किन्तु सहस्रक्षदेवेव इन्द्र सहस्राक्ष
इत्यादिप्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यस्थलेऽभेदाभ्यस्यमानुभवसिद्धत्वात् शिवादि-
पदानामचेतनार्थकत्वे शिवायगान्धर्वादिभ्यादौ सम्प्रदानस्यानुपपत्तेः अचेतनस्य
वरदासुत्यासम्भवेन देवतानां वरदानुत्पत्तिविरोधाच्चेति मन्त्रकरणकत्यागो
द्देश्यस्यैवैष देवतात्वमुपेयमिति इन्द्रादिचेतनपददेवतेति । तच्चोक्तस्यागोद्देश्य-
त्वविरहाकाले इन्द्रादीनां देवतात्वव्यवहारविधुर्यप्रसङ्गः यदाकदाचित्सादृशोद्देश्यताव-
त्त्वस्यैव देवतात्वव्यवहारोपपादकत्वात्तान् चैवमपि इन्द्रादिशरीरानवच्छेद्यत्वदृष्ट्या-
यामपि तदात्मनि देवतात्वप्रसङ्गः इन्द्रादिपदानां तत्तच्छरीरविशेषविशिष्टपञ्चात्मनि
शक्तयोकातिप्रसङ्गानवकाशादिति प्राहुः । विरोध इति चतुर्थ्यादौ दीर्घत्वप्रयोजक-
स्याभावादिति भावः । तद्वमं विशिष्टस्याधेयतया पर्याप्तावच्छेदे धर्मपारतन्त्र्येण-
स्वव्याप्यत्वसम्बन्धेन तद्वमस्यान्वयस्वीकारेऽपि घटावित्यादौ गतिसम्भवात्स्वरू-
पसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वभानान्नन्युपगमेऽपि नक्षतिरित्याह पर्याप्त्यातिप्रसक्तेति ।

इति तद्वितार्थप्रकाशः ॥

अधिकमिति धान्ययातिरिक्तमित्यर्थः ॥ स्वीयेति स्वं प्रकृतिः । बोधकताया इति

भाये चार्कर्मभ्य इति सूत्रेण कर्तृकर्मभावेऽनुशिष्टानां कर्तृत्वसामान्यमर्थः । तावन्मात्राभिधानेनैव प्रथमान्तपदोपस्थाप्यविशेषणतया तदन्वयेन कृतिविशिष्टस्य कर्तृबोधनिर्वाहाल्लकारस्य तद्वोचकतया न लः कर्मणीति सूत्रविरोधः, बोधरूपाया एव तत्र सप्तम्यर्थत्वात् न तु वाचकतायाः गौरवेण विशिष्टधर्मिणि शक्तेर्भावात् । मैत्रः पचतीत्यादील्लकारे प्रथमान्तपदसामानाधिकरण्यप्रवादस्याभेदेन तदर्थान्वितस्वार्थबोधपरत्वाभावेऽपि कथंचिदुपपादनसंभवात् । अथ तृतीयायाः साधुतानियामकं लकारादिना कर्तुरनभिधानमपि कर्तृत्वविशिष्टाबोधनमेव न तु विशिष्टशक्त्याऽबोधनपर्यन्तमतो विशिष्टस्य लकारावाच्यत्वेऽपि चैत्र पचतीत्यादौ न तृतीयापत्तिः । अन्वयबलेन विशिष्टबोधात् । चैत्रः पक्तेत्यादौ कृत्यत्ययस्य धर्मिणि शक्तावपि न क्षतिः । शक्त्यधीनविशिष्टबोधसाधारणबोध्यैवानभिधानपदार्थमतिरिक्तत्वात् । अनभिहिते कर्तरि तृतीयेत्यनुशासनेऽपि सप्तम्यर्थो बोधकत्वमेव । तथाच चैत्रेण पच्यतइत्यादौ तृतीयार्थकर्तृत्वस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव भानान्न कर्तृत्वविशिष्टधर्मिबोधकत्वमिति सूत्रार्थविरोधः । यदिच तत्र कर्त्रादिपदं धर्मपरम् । तथाच समभिव्याहृतल्लकाराद्यनभिहित कर्तृत्वं तृतीयार्थ इति सूत्रार्थः चैत्रेणपच्यत इत्यादौ कर्तृत्वस्य तृतीयामात्रार्थत्वाल्लकारेण तदनभिधानं सुघटमित्युच्यते, तदा तत्रानभिधानशब्दार्थो भवतैव वक्तव्यः । न तावदवाचकत्वं तदर्थं । लकारसामान्यस्यैव कर्तृत्वशक्तत्वेनानुक्तेरसंभवात् । कर्तरि यकोऽसाधुत्वादेव चैत्रः पच्यते इत्यादिप्रयो-

तथाच कृत्याश्रये तुबोधयिषितेऽस्ति लकार स्यादिति सूत्रार्थः । कथञ्चिदिति आख्यातस्य तदर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वेनेत्यर्थः । अन्वयबलेनेति लकारेण कृतिमात्रोपस्थितावपि तस्याश्रयत्वसम्बन्धेनान्वये कर्तृरूपविशिष्टविषयबोधनिर्वाहात् न तृतीयाविधायकसंज्ञाक्षरार्थानुरोधेन लकारस्य कर्तरि शक्तिरावश्यकीतिमात्रम् । धर्मिणि शक्तावपीति कृतिमात्रे तु नशक्तिनामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याल्युत्पन्नतयाऽऽश्रयत्वसम्बन्धेन कृतेरन्वयासम्भवात् । नक्षतिः न तृतीयापत्तिः । अनभिधानपदार्थोऽप्रावाचकत्वमबोधककर्तृत्वविषयत्वाप्रयोजकत्वम्येतद्विकल्प्य प्रथमं दूषयति न तावदिति अयमभि

गवारणात् यगाद्यनुत्तरत्वस्य कर्तृत्वशक्त्यावच्छेदककोटावनिवेशात् । तत्र तन्निवेशे
पच्यन्ते मापाः, भिद्यते कुसूलः, ल्यते वेदार इत्यादौ कर्मकर्तुः मापकुसूलकेदारदेः
कर्तृत्वबोधानुपपत्तिः । नच तत्र स्वयमेवेत्यस्याध्याहारेणान्वयस्वयंपदोत्तरतृतीयया
कर्तृत्व बोध्यते नतु लकारेणेति वाच्यम् । स्वयमित्याद्यध्याहारं विनापि तत्र
कर्तृत्वबोधोपाभ्युपगमात् । तत्र लकारेण कर्तृत्वाबोधने कर्मकर्तुः कर्मवत्कर्मणा तुल्य
कर्तृत्वबोधोपाभ्युपगमात् । तत्र लकारेण कर्तृत्वाबोधने कर्मकर्तुः कर्मवत्कर्मणा तुल्य
क्रिय इत्यतिदेशवैयर्थ्यापातात् । लकारस्य कर्मत्वबोधकतैव यगात्मनेपदविष्-
विष्वज्जावरूपातिदेशफलनिर्वाहात् । नच कर्मकर्त्तरि लकाराधीनकर्मत्वबोधस्याप्या-
वश्यकता वस्तुगत्या कर्म कर्तुः कर्मत्वातिदेशे चैत्रः स्वं पश्यति स्वं हन्तीत्यादावपि-
यगात्मनेपदादिप्रसङ्गात् । लकारेण कर्मत्वविवक्षायामेव कर्मत्वातिदेशस्य स्वीकरणी-
यत्वात् तथाच त्वन्मतेऽपि कर्मत्वातिदेशासंगतिरिति वाच्यम् । कर्मत्वविवक्षायाम-
पि कर्तृत्वविवक्षणे कर्तृकर्मादिंसंज्ञासमावेशविरोधेन परत्वात्कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया
बाधेनात्मनेपदविष्वज्जावाद्यनुपपत्तेः । कर्त्तरि श्रुवित्याद्यपवादविषयतया यकोऽत्य-
निर्वाहादिति सार्थकत्वात् । नच कर्मत्व कर्तृत्वयोरुभयोस्तत्र बोधस्वीकारे तदे-
करस्याख्यातार्थतयोद्देश्यतावच्छेदकतया भानासंभवात्समूहालम्बनबोधएव स्वीकर-
णीय इति वाक्यभेदापत्तिरिति वाच्यम् । एकत्र द्वयमिति रीत्या तदुभयबोधस्य
समूहालम्बनविलक्षणस्य स्वीकारात् । यदि च विधेयद्वयज्ञानं समूहालम्बनात्म-
कमेव । अतएव विधेयभेदे वाक्यभेद इति मीमांसकसिद्धान्तोऽपोत्युच्यते, तदास्तु

मायः कर्तृत्ववाचकशब्दाभावे कर्तृबोधकपदोत्तरकर्तृत्वेऽर्थे तृतीयेति सूत्रार्थो यत्त-
स्य. पञ्चमं चेत्रेणपच्यते इत्यादावपि तृतीयाऽनुपपत्तिः लकारस्य कर्तृत्ववाचकत्वेन
कर्तृत्ववाचकशब्दस्यैव सत्त्वात् नच चैत्र पच्यते इत्यादौ कर्तृत्व बोधानुदयात् यगा
द्यनुत्तरत्वविशिष्टस्यैवलकारस्य कर्तृत्वबोधकत्वात् कर्तृत्ववाचकतावच्छेदकतावा-
चच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूप वृत्तिप्रतियोगिताकाभावा-
त्तथापि तन्निधानपदार्थत्वेन तस्य चेत्रेणपच्यते इत्यादौ सत्त्वात्तानुपपत्तिरिति वाच्यम्
उपपद्येतेय रीतिर्यदिहि चैत्र पच्यते इतिप्रयोग साधुः स्यात्तदा नचेधमस्तीति ।
यगाद्यनुत्तरलकारत्वस्य कर्तृत्वशक्त्यावच्छेदकत्वे दोषमप्याह तत्र तन्निवेश इति ।
कर्मवदित्यादि अत्र तुल्यशब्द एकार्थक तथाच कर्मस्यक्रियाऽभिन्नक्रियायानुक्ततां
कर्मवत्त्वादित्यर्थं यत्कर्मैव यदा स्वव्यापारप्राधान्येन कर्तृत्वेन विचक्ष्यते तदा
तदात्मक- कर्त्ता कर्मतुल्योभवति कर्मणि लकारे यथा यगात्मनेपदविष्-
विष्वज्जावादि कार्य भवति तथा तस्मिन्नपि लकारे भवतीति तात्पर्यार्थः ।
वस्तुगत्या कर्मकर्तुरिति आख्यातोपस्थापितकर्मस्थानन्वयि यत् प्रकृतक्रियाकर्म त-

धातोरेव स्वकर्मकक्रियायां लक्षणा, कर्तृत्वसंबन्धमध्यपूव वा स्वनिरूपकक्रियारूपत्व-
स्याप्यन्तर्भाव इत्यलम्। एवमकर्मकत्वेऽपि प्रस्तुतेगौः, प्रास्नोष्टगौः नमतेदण्डमूलमनंर-
दण्ड, इत्यादौ व्यर्थान्तर्भावेणैव कर्मकर्तृतानिर्नाहोऽतो “न दुहस्तुनमां यक्चिणा” इति

दात्मकस्य प्रकृतक्रियाकर्तृत्वित्यर्थः। अतिदेशासङ्गतिरिति कर्मणि तल्लकारस्य
विहितत्वे घिनाऽप्यतिदेश यगादि यावत्कार्यसम्भवादिति भावः। तदेकतरस्येति
भानासम्भवादित्यनेनान्वयः। आख्यातार्थतयेति अत्र कर्तृत्वकर्मत्वयोरित्यनुपपन्न-
ते। आख्यातार्थोद्देश्यतायच्छेदकतयेति समस्तपाठे तु कर्तृत्वकर्मत्वयोरुभयोरे-
वाख्यातपदार्थतया तदेकतरस्योद्देश्यतायच्छेदकतया भानासम्भवं एकपदस्यार्थ-
योरुद्देश्यविधेयभावस्य क्वचिदप्यनुभवायोगोचरत्वात् अतएव तादृशस्थलेऽपि मृ-
ष्टविधेयाशदोपमालङ्कारिका यण्यन्तोति। भानासम्भवादिति आख्यातस्य स्वार्थ-
निष्ठविधेयताकबोधपक्षलाक्षात्त्यादिति भावः। स्वकर्मकक्रियायामिति स्वमप्रकृतां
तथाच तण्डुल पच्यते इत्यादौ तण्डुलकर्मकपाककर्ता तण्डुल इति बोधजननाद्भवति
समुदाहलम्बनतोषलक्षण्यमिति। नन्वेव चैत्रकर्मकदर्शनकर्तृत्वेन विवक्षितत्वस्य
कर्मवद्भावप्रयोजकस्य चैत्रः स्वपश्यतीत्यादावपि सत्त्वात्त्रापि कर्मवद्भावपत्ति-
रिति चैत्र धातूपस्थाप्य स्वकर्मकत्वविशिष्टक्रियाकर्तृत्वेन विवक्षितत्वस्यैव कर्मव-
द्भावप्रयोजकत्वेन विवक्षणीतया प्रकृते चैत्रकर्मकत्वस्य द्वितीयया लब्धस्य धातु-
पस्थाप्यत्वाभावात् पतहोपानुसन्धानेनेव वा कर्तृत्वसंबन्धमध्यपययवेत्यादि
कल्पांतरानुसरणादिति पतत्पक्षे तण्डुल पच्यते इत्यादौ पाककर्तृगाथान्
तण्डुल इति बोध तद्वत्ताच्च स्वाभ्यस्तव स्वनिरूपकक्रियाकर्मत्वोभयसंबन्धेनेति
अत्र च परे कर्मत्व कर्तृत्वोभयविषयतानिरूपितकविशेष्यतायावेन तापयंवि-
षयत्वस्य कर्मवद्भावप्रयोजकत्वात् तण्डुलनिष्ठविशेष्यतायाः कर्मत्वनिष्ठसांसर्गि-
कविषयतया कर्तृत्वनिष्ठप्रकारतयाच निरूपितत्वान्न तण्डुल पच्यते इत्यादौ
वतुपपत्तिर्न वा चैत्रः स्वपश्यतीत्यादावपि चैत्रनिष्ठविशेष्यतायाः कर्मत्वनिष्ठ-
सांसर्गिकविषयतानिरूपितत्वाभावात् द्वितीयार्थकर्मत्वस्य तत्र प्रकारतयैव भानात्
तस्य ससर्गत्वपक्षेऽपि तन्निष्ठसंसर्गितानिरूपितत्वस्य धात्वर्थ एव सत्त्वादित्यत्र-
भेद्यम्। नन्वेतावता प्रकृतग्रन्थेन कर्मकर्तृत्वस्थले तत्तत्क्रियाकर्मत्व कर्तृत्वञ्च प्रत्याप्यते
इत्यायातम् तत्र कर्मत्व ससर्गविधया प्रकारविधया वा भासते इत्यन्यदेतत् नच
तत्सम्भवति अकर्मकैर्म्योऽपि धातुभ्य कर्मकर्तरि लकारस्य विधानात् अन्यथा न-
दुहस्तुनमाम्, इति निषेधसूत्रस्य वैयर्थ्यमित्याशं कामन्तर्भावितप्यर्थेनामभ्युप-
गम्य परिहरति एवमिति। नमते इति णम प्रवृत्ते शब्दे चेति स्मरणाच्छब्ददू-
षेऽर्धे नमतेरकर्मकर्तृत्वमिति बोध्यम्। केवलकबोधकलङ्कादिस्थले कर्मणि ल-
ङादिस्थलेच प्रयोगस्वरूपभेदेऽपि लङादिस्थले स्वरूपभेदाभावात् तत्र वाचक-

यकिण्निषेधोपपत्तिः । एवं चैत्रेण पक्षयत इत्यादौ कर्तृत्ववाचकताया दुरपह्वत्वात्
तृतीयानुपपत्तिः । चैत्रः पक्षयत इत्यादौ लकारेण कर्तृत्वबोधनादितिस्यलकारसाधारण-
रूपस्य तद्वाचकतावच्छेदकताध्रौव्याच्च । नापि तदबोधकत्वं तदनभिधानं चैत्रेण
पक्षयत इति वाक्यजबोधे कर्तृत्वविषयके तादृशवाक्यघटकसकलपदानामेव जनकतया
तद्व्यपकलकारस्यापि कर्तृत्वबोधकतया वाङ्मात्रेणाप्रत्याख्येयत्वात् कर्तृत्वविषय-
त्वाप्रयोजकत्वं लादीनां तदनभिधायकत्वं चैत्रेण पक्षयत इत्यादौ धात्वर्थविशेषण-
तया कर्तृत्वविषयता तृतीयाप्रयोज्यैव न स्वाख्यातप्रयोज्या । आख्यातस्याध्रयता-
संयन्धावच्छिन्नकर्तृत्वप्रकारताया एव कार्यतावच्छेदकत्वादित्यपि न सम्यक् ।
पक्षतीत्यवान्तरवाक्यार्थबोधासंग्राहकतया प्रकारताया एवाख्यातजन्यतावच्छेदकत्वा
संभवात् । प्रथमान्तसमभिध्याहारज्ञानस्य योग्यताज्ञानादेर्वा जन्यतायामुक्तप्रकारताया
अवच्छेदकत्वात् । यदिच प्रथमान्तपदसमभिध्याहृताख्यातपदजन्यतावच्छेदकतयैव
धर्मविषयतानिरूपितकर्तृत्वविषयताया आख्यातप्रयोज्यत्वम् । कर्तृत्वविषयतासा-
मान्यं च नाख्यातपदज्ञानसामान्यजन्यतावच्छेदकं तादृशसामान्यकार्यकारणभावे
मानाभावादिस्तुच्यते, तदापि चैत्रेण पक्षयते तण्डुल इत्यादिवाक्यार्थबोधस्य परस्पर-
समभिध्याहृतपदसमूहरूपवाक्यज्ञानहेतुकतया तद्वाक्यार्थविषयतान्तःपातिकर्तृत्वावप-
यताया वाक्यघटकाख्यातप्रयोज्यत्वं दुर्वारमेवेति । यैवम् । अनभिहितेति कर्त्तरि
तृतीयेत्यस्य कर्तृत्वविशेष्यतया प्रातिपदिकार्थविवक्षिते तृतीयेत्यर्थः । प्रातिपदि-
कार्थं विशेषणतयैव कर्तृत्वेऽविवक्षिते इति यावत् । अवधारणपरतया प्रातिपदिकार्थ-
विशेष्यतया कर्तृत्वेविवक्षिते तदुत्तरं तृतीयेति पर्यवसितम् । अतश्चैत्रः पक्षतीत्या-

तावच्छेदकभेदेनापि तृतीयाऽनुपपत्ति परिहृत्तुमशक्येत्याह एवं चैत्रेणेत्यादि । द्वितीय
दूषयति नापीति । तृतीयपक्ष दूषयति कर्तृत्वविषयत्वाप्रयोजकत्वमिति । उक्त-
प्रकारताया अवच्छेदकत्वादिति तथाच लादीनां सामान्यतः कर्तृत्वविषयताप्र-
योजकत्वमेवेति । तादृशसामान्यकार्यकारणभाव इति महावाक्यार्थयुद्धी खण्डवा-
क्यार्थज्ञानस्य कारणत्व इत्यर्थः । मानाभावादिति खल्लेकपोतन्यायेन एकस्या-
प्यान्ययद्वन्द्वः सम्भवादितिभावः । पक्षकारार्थाभावाद्यदितत्वेन लघुभूत
माह प्रातिपदिकार्थविशेष्यतयेति कर्तृत्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्र-
योजकप्रातिपदिकानृतीयेत्यर्थं तेन चैत्रश्चैत्रेण दूषयते इत्यादौ कर्तृत्वनिष्ठप्रकार-
तानिरूपितविशेष्यता प्रयोजकप्रथमचैत्रपदान्न तृतीया । ननु चैत्र पक्षतीत्यादौ
कर्तृत्वस्य प्रातिपदिकार्थन्ययित्वेऽप्युक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायादेष तृतीयापत्ति

दावाख्यातेनकर्तृत्वबोधनादुक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायाचूतोयापत्तिविरहात् । प्रातिपदिकार्थान्वयितयाकर्तृत्वविवक्षायामित्येव सम्यक्किं विशेष्यतयान्वयित्वपर्यन्त-निवेशनेनेति नाशङ्क्यम् । संख्यातिरिक्तसुवर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैवान्वय इति व्युत्पत्तिमृचकत्वेन विशेष्यतयान्वयित्वपर्यन्तस्यावश्यं विवक्षणीयत्वाद्यथाश्रुतसूत्रार्थानुरोधेन कर्त्तरि लकारविभक्तयोः शक्तिवादिभिर्वैयाकरणैरपि प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्त्तरि विवक्षिते तृतीयेत्येव सूत्रार्थो वाच्यः । अन्यथा चैत्रेण पच्यत इत्यादौ कर्त्तुरनभिधानस्योक्तक्रमेण दुर्वचतापत्तेरित्यलमधिकेन । अयानभिहिते-कर्त्तरि तृतीयेत्यस्योक्तार्थकत्वे चैत्रादिकर्तृकत्वविशेषितपाकादिविवक्षया चैत्रेण पचतीत्यादिमयोगापत्तिः । नच परस्मैपदार्थकर्तृत्वान्वयिविशेष्यविरहान्न तथा प्रयोगः विशेष्यतयापि कर्तृत्वबोधसंभवात् । चैत्रमैत्रोभयकर्तृकपाकस्थले चैत्रकर्तृकपाककर्त्ता मैत्र इत्यन्वयतात्पर्येण चैत्रेणपचतिमैत्र इति प्रयोगस्य दुर्वारत्वाच्च । नच कर्तृत्वातिरिक्ते विशेषणतापन्नायां कर्तृत्वेवा विशेषण-तानापन्नायां क्रियायामेव तृतीयार्थकर्तृत्वान्वयो व्युत्पन्न इति वाच्यम् । चैत्रेण पाचयति मैत्र इत्यादौ ष्यर्थकर्तृत्वविशेषणतापन्ने पाकादौ चैत्रादि-कर्तृकत्वान्वयेन तादृशव्युत्पत्तेरसिद्धेः । नच लकारार्थकर्तृत्वविशेषणतानापन्नक्रियाविशेषणतया कर्तृत्वबोधकत्वं सुपां व्युत्पन्नमिति न कश्चिदोप इति वाच्यम् । उक्तस्थले चैत्रेण पचवान् मैत्र इति प्रयोगापत्तेः । मैवम् । आश्रयाति-रिक्ताविशेषणतापककर्तृत्वविशेषणतानापन्नक्रियायां तृतीयार्थकर्तृत्वान्वयव्युत्पत्तौ न किञ्चिद्वाधकम् ।

मैत्रेण पाचयतीत्यादौ कर्तृत्वनिर्वाहकव्यापारो जिजर्यः । तत्राश्रयातिरिक्ते व्यापारे विशेषणं कर्तृत्वमिति तद्विशेषणतापन्नक्रियायां तृतीयार्थकर्तृत्वविशेषणत्वे न किञ्चिद्वाधकम् । चैत्रेण पचति मैत्र इत्यादयश्च न प्रयोगाः । तत्राश्रयएव कृतेर्विशेषणतया तद्विशेषणतानापन्नक्रियायां तृतीयया कर्तृत्वबोधनासंभवात् । कृतिविशेकप्यकबोधामिप्रायेण चैत्रेण पचतीति वारणायाश्रयविशेषणत्वमुपेक्ष्या-श्रयातिरिक्ताविशेषणत्वं निवेशितम् । अनभिहिते कर्त्तरि तृतीयेत्यस्यापि निरुक्त-क्रियाविशेषणतया प्रातिपदिकार्थान्वयिकर्तृत्वविवक्षायां तदुत्तरं तृतीया भवतीत्ये-

विरहाद्विशेष्यतयेत्यस्वव्याचर्याभाव इत्याशङ्कते प्रातिपदिकार्थेत्यादि-। चैत्रेण-भूयतइत्यादौ चैत्रकर्तृकमवनमितिबोधात् भवन न कस्यचिद्विशेषणमतस्तृती-याऽनुपपत्तिरत आह कर्तृत्वेति । अमुख्यार्थे व्यापारादौ ।

नार्थ इति दिक् । कर्तृत्वं च चैत्रः पचतीत्यादौ क्रियानुकूल कृतिरेव । तस्या
एवानुकूलकृतित्वेन कृतित्वेन वाऽऽख्यातवाच्यता । रथो गच्छति, काष्ठं पचती-
त्यादौ च क्रियानुकूलव्यापाररूपे कर्तृत्वे निरुद्धलक्षणा कृतित्वजातेः प्रवृत्तिनिमित्ति-
त्वे लाघवात् । मीमांसकास्तु । व्यापारत्वेनैव शक्तिः, पचतीत्यादावपि तेनैव
रूपेण बोधोपगमात् । एवंचाचेतनेऽपि प्रयोगो मुख्य एव । कृतित्वस्य लाघवं
चाकिंचित्करम् । यत्र लघुगुरुरूपाभ्यां बोधो निर्विवादस्तत्रैव लघुरूपावच्छिन्ने
शक्त्युपगमात् । प्रकृते च कृतित्वेन बोधस्य सविवादत्वात्, तथापि तदवच्छिन्ने
शक्त्युपगमे तत्रास्युक्त्यर्थेऽनादितात्पर्यकल्पनायां गौरवात् । एवं बीजादिनाङ्कुरः
कृत इत्यादौ विनापि यत्नं कृञः प्रयोगात्, तस्यापि व्यापारसामान्यार्थकता
अतः करोतिविवरणीयार्थकत्वेऽपि नाख्यातस्य यत्नत्वावच्छिन्नवाचकता न वा
किं करोति पचतीति प्रश्नोत्तरयोः समानप्रकारकबोधजनकत्वानुरोधेन तथात्वम् ।
अत्र कैचित् । पचतीतिवाच्यजन्यबोधे सति यत्नत्वावच्छिन्ने वर्तमानत्वसंश-
यानुदयाच्च यत्नत्वावच्छिन्ने वर्तमानत्वबोधकत्वसिद्धौ तदवच्छिन्ने शक्तिर्ला-
घवात्सिध्यति । नहि यत्राविनाश्रुतक्रियाविशेषलिङ्गकानुमानलभ्येन यत्रलाघ-
वच्छिन्नेन समं वर्तमानत्वान्वयबोधकत्वमाख्यातस्यार्थाध्याहारमतेऽपि संभवति, लडा
दिकृतवर्तमानत्वान्वयबोधे लडादि तत्समभिव्याहृतथात्व-यतरजन्यविशेष्योपस्थितेः
कारणताया आवश्यकत्वात्, अन्यथा निराकाङ्क्षयत्नादिपदमात्राद्यन्ताद्युपस्थिता-
वपि तत्र वर्तमानत्वादेर्लडादितो बोधप्रसङ्गात् । नचार्थाध्याहारवादिना द्वारं पिधानं
कृतिरित्यादितो द्वारकर्मककृतेरिव पचति यत्न इत्यादितः पाकयत्नो
वर्तमान इत्याद्याकारको वर्तमानत्वादेर्विषयपदेतिवाच्यम् । परस्परसा-
काङ्क्षपदार्थद्वयान्वयबोधपवाध्याहृतस्येव निराकाङ्क्षपदादुपस्थितस्यार्थस्य विषय-
तापास्तैरुपगमात् । तत्रान्वयानुभावकसाकाङ्क्षपदसत्त्वात् । प्रकृते चान्वयबोधस्या-
काङ्क्षानुपयोगिपदार्थान्वयविषयकत्वेन तेषामप्यसंमतत्वात् । तत्स्वीकारे निरा-
काङ्क्षस्याप्यनुभावकत्वस्वीकारापत्तेः । शब्दबोधे आकाङ्क्षानुपयोगप्रसङ्गाच्चेति
तत्र । तात्पर्यलिङ्गेन यत्नत्वावच्छिन्ने वर्तमानत्वानुमितरेवोपगमात् । तादृशवर्त-
मानत्वप्रतीतौ शब्दत्वप्रतीतेः सविवादत्वादित्याहुः । अत्र नैयायिकाः । रथोग-
च्छतीत्यादावाश्रयत्वमेवाख्यातार्थो ननु व्यापारः । अन्यदीयमनानुकूलनोदना-
दिविलक्षणव्यापारवति गच्छतीत्युपगमात् । एवंच काष्ठं पचतीत्यादि प्रयोग
एव व्यापारशक्तिमाख्यातस्य साधयेद् यदि स्वारसिकः स्यात् । तदेव न । नहि

चैत्र पचतीत्यादिप्रयोगेण फाष्ठं पचतीत्यादिप्रयोगस्याग्निशेषः । एवमचेतने स्वर-
सतः कर्तृपदप्रयोगात् ठञोऽपि यत्नत्वविशिष्टोर्थः । एतं चैत्र एव पचति पाक-
कर्त्ता नत्वेतनं फाष्ठादीत्यादिप्रयोगाल्लकारस्य यत्नत्वविशिष्टार्थकताया आवश्यक-
त्वात् । लाघवाच्चैत्र शक्तिर्व्यापारे लक्षणेति । नच यत्नत्वाख्यातायाश्चानिह
चिर्जीवनयोनियत्नसाधारणतया लकारश्चाप्यत्राच्छेदकत्वासंभवा इति वाच्यम् ।
निष्ठयादियत्नस्याख्यातवाच्यतोपगमे क्षतिरिरहात् । निष्ठयादेः पाकानुहृत्ता-
विरहेण तत्काले पचतीतिप्रयोगापत्तिरिरहात्, इष्टसाधनताज्ञानजन्यताच्छेदक-
प्रवृत्तित्वजातेरेवास्मात्प्रवृत्तिनिमित्ततोपगमाद्वा । अतएवैश्वरकृतेर्जन्यमात्रजनक-
त्वेऽपीश्वर पचति ईश्वरो भुक्त्वा इत्यादयो न प्रयोगाः । नचैवमीश्वरो वेदं वक्ति
मधुरायां कृष्णो गिरतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः । अत्राख्यातस्य लक्ष्यार्थन्यापार-
योधकतोपगमात् । ईश्वरकृतिसाधारणवर्गस्याख्यातप्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽपि तत्र व्या-
पारलक्षणाया आवश्यकत्वात् । तथाहि । आत्मा पचति शरीरं पचतीत्यादिस्वा-
रसिकप्रयोगरिरहादाख्यातार्थकृतेच्छेदक्यताच्छेदकशरीरविशेषावच्छेदेन समवायेना-
न्वयनिषेधः स्वीकरणीयः । चैत्रादिपदस्य शरीरविशेषपरिशिष्टात्मपरतया चैत्रः प-
चतीत्यादौ शरीरविशेषात्मकोद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनात्मनि समवायेनान्वयसंभ-
वात् । गौरः पचतीत्यादावपि गौरादिपदस्य गौरशरीराद्यवच्छिन्नात्मनि आख्या-
तस्यैव वा व्यापारे लक्षणोपगमात् । एवमेश्वरकृतेः शरीरानवच्छिन्नत्वादुक्तस्थले
कृतेस्तद्वान्वयसंभव इति व्यापारलक्षणा आवश्यकी । ईश्वरकृतिसाधारणयत्नत्वा-
वच्छिन्न एवाख्यातार्थः । असाधारणानुकूलत्वं यत्ने क्रियायाः संबन्धतया भासते
नत्वनुकूलतामात्रम् । असाधारणानुकूलताया एवाकाङ्क्षानिरूपकत्वोपगमादतोऽ-
स्मदादिकर्तृरूपाकाङ्क्षिक्रियानुकूलकृतिमादाय नेश्वरः पचतीतिप्रयोगः । वेदवचना-
दौ च ईश्वरकृतेरेवासधारणकारणत्वात् ईश्वरो वेदं वक्तीत्यादयः प्रयोगा इत्यपि
केचित् ॥ अथ कृतेराख्यातस्य कथञ्च वाच्यत्वे करोतीत्यादौ कृतेर्द्विधा भानं स्यात्
। धातुप्रत्यययोर्द्वयो कृतिरोपकत्वादिति चेन्न । एको द्वावित्यादौ एरुत्वद्वित्वा
दिवोधरूपकृतिप्रत्ययोभयसत्त्वेऽप्येकैवैकत्वादिधीवत्प्रकृतेऽपि बाधरूपाभावात् तत्र
विभक्तेः साधुत्वार्थरूत्वेऽत्रापि तथात्वात् । अथ तर्हि करोति चैत्र इत्यादौ माति
पदिसार्थं साक्षादेव कृत्यन्वयः स्यात् । स च नामार्थधात्वर्थयोभेदेन साक्षादन्व-
यस्याव्युपपत्त्यात् तथा न संभवतीति नामार्थधात्वर्थयोः साक्षादन्वयोपगमे कर्म
तादिवोधकविभक्तेरसत्त्वेऽपि तण्डुलः पचतीत्यादौ कर्मतादिसंबन्धेन तण्डुलादेः

पाकादावन्वयसंभवेन तादृशवाक्याच्छुद्धकर्मकपाकादिवोधोपापत्तेः । नच प्रातिपदिक-
कार्थप्रकारकक्रियान्वयबोध एवाव्युत्पन्नो नतु क्रियाप्रकारकप्रातिपदिकार्थविशेष्य
कबोधोऽपीति वाच्यम् । यटः करोतीत्यादितः कर्मतासंबन्धेन कृत्यादेः
यदादावन्वयाभावात् क्रियाप्रकारकनामार्थविषयकबोधस्याव्युत्पन्नत्वादिति चेन्न ।
उक्तातिप्रसङ्गवारणाय धातोः कर्मतादिसंबन्धेन क्रियान्वयाबोधकत्वव्युत्पत्ते-
रुपगमान्नत्वाश्रयतासंबन्धेन कृत्यादिरूपक्रियान्वयाबोधकत्वव्युत्पत्तेरित्यदोषात् ।
नच तादृशतिप्रसङ्गवारणाय धातुजन्यकृत्यादिप्रकारकान्वयबोधे प्रत्ययजन्य
विशेष्योपस्थितेर्हेतुता वाच्या । तादृशकारणाभावात् प्रातिपदिकार्थविशे-
ष्यकबोधोपि न संभवतीति वाच्यम् । कर्मत्वादिसंबन्धेन कृत्यादिप्रकारक-
बोधस्याप्रसिद्ध्या सामान्यकल्पनेनापादकाभावात् तादृशकारणताया अकल्प-
नात् । नच क्रियते चैत्र इत्यादौ कृतिप्रकारकबोधवारणायैव उक्तकारणता-
कल्पनमावश्यकमिति वाच्यम् । सति तात्पर्यं इष्टत्वात् । कर्तृविशेष्यकान्वयबोध-
परधातूत्तरयकोऽसाधुत्वाच्च प्रामाणिकानां न तथा प्रयोगः । करणं चैत्र इत्यादौ
चैत्रादौ धात्वर्थकृतेराश्रयतासंबन्धेनान्वयबोधवारणाय तादृशकार्यकारणभावकल्प-
नमित्यपि न । तादृशबोधे आख्यातान्तधातुना समभिध्याहारज्ञानहेतुनयैवोक्तस्थले
तादृशबोधवारणसंभवात् । दीधितिकृतस्तु गच्छति जानाति करोतीत्यादौ आ-
ख्यातस्याश्रयत्वे निरुद्धलक्षणायाः स्वीकाराच्च नामार्थं क्रियायाः साक्षादन्वय इ-
त्याहुः । तन्मते यद्यप्याश्रयत्वसंबन्धस्याधिकस्य जानाति चैत्र इत्यादिवाक्यजन्य
बोधविषयताकल्पनेन गौरवं, तथापि यत्र धातोर्ज्ञानाश्रयत्वे लक्षणाग्रहः शक्तिभ्रमो
वा तत्र चैत्रादिविशेष्यको ज्ञानाश्रयत्वादिकारको बोध आश्रयतायाः संसर्गतावा-
दिनामप्यनुमतः । चैत्रादिविशेष्यकाश्रयतासंसर्गकज्ञानादिकारकशाब्धबोधस्तु
दीधितिकारमते कचिदपि न प्रमिद्यतीति तादृशशाब्दबोधे योग्यताज्ञानादेर्हेतुता-
कल्पनं तथाविधशाब्दबोधाङ्गीकर्तुमणिकारस्य मते आवश्यकमिति गौरवम् ।
वस्तुतस्तु चैत्रेण ज्ञायते यट इत्यादौ कर्मप्रत्ययस्थले यावतां पदार्थानां विषयता,
तावतां चैत्रो जानाति यटमित्यादि कर्तृप्रत्ययस्थले तथात्वं, परंतु विशेष्यविशेषण-
भाववैपरीत्यम् । एवं कर्मप्रत्ययस्थले यस्य ससंबन्धिकपदार्थस्य यदंशे विशेष्यता
कर्तृप्रत्ययस्थले तन्निरूपकतायास्तदंशे प्रकारता इत्यनुभवस्य दुरपह्नवत्वाभिप्रायेणा-
श्रयत्वस्याख्यातार्थतां दीधितिकार उत्तरीचकार । चैत्रेण ज्ञायते इत्यत्राश्रयत्वरूप-
वृत्तीयार्थस्य चैत्रविशेष्यत्वात् । चैत्रो जानातीत्यत्राश्रयतानिरूपकत्वरूपाधारताया-

धैर्वांशोऽप्रकारस्य तादृशानुभवविरोधात् । नच चैत्रेण ज्ञायत इत्यत्राप्यापेयत्वं सं-
सर्ग एव न तु विशेष्यमिति वाच्यम् । तथासति आत्मना ज्ञायते न घटेनेत्यादौ
घटादिवृत्तित्वाभाववोधानुपपत्तेः । आधेयत्वस्य तृतीयार्थताविरहेण तृतीयान्ताद्य-
टादिवृत्तित्वरूपप्रतियोग्यनुपस्थितेः आधेयत्वसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकतया च तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटाभाववोधस्य तत्रोपगमासंभवात् । तादृशसम्ब-
न्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे ज्ञाने न घट इत्यादिवाक्यजन्यप्रत्यये ज्ञानाय-
धिकरणकतादृशसंबन्धावच्छिन्नघटाभावस्याप्यवगाहनसंभवाद्घटे ज्ञानं न वेत्या-
दिसंशयनिरासाय कदाचिज्ज्ञाने न घट इत्यदिकमपि प्रयुज्येत । अतएवानुक्-
लकृतिमत्त्वादिरूपकर्तृत्वादेरपि चैत्रः पञ्चतीत्यादौ प्रकारता मणिकृतापि स्वीक्रि-
यते नतु संसर्गता । न पञ्चतीत्यादावन्वयवोधानिर्वाहात् । तादृशसंबन्धस्य वृत्त्य-
नियामकतया अभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तत्संबन्धावच्छिन्नक्रियाविरहप्रत्य-
यस्य तत्रोपगमासंभवात् । एवं चैत्रेण ज्ञायत इत्यादावाधेयत्वस्य तृतीयया अविब-
क्षणे प्रातिपदिकार्यमात्रविबक्षया तद्विषयानुशिष्टप्रथमैव स्यात् । जानाति चैत्र इ-
त्यादौ चाख्यातेन कर्तृत्वाविबक्षणे घात्वर्थरूपभावमात्रपरतया परस्मैपदस्य आदि-
विकरणस्य वा साधुतापत्तिः । भावकर्मणोरित्यात्मनेपदविधायकानुशासनविषय-
त्वात् कर्त्तरीत्यधिकारीयप्रयादिभ्यः आइत्यनुशासनाविषयत्वाच्चेति, तत्राख्या-
तस्य कर्तृत्वबोधकतायुक्तिस्तु न साधीयसी इतराविशेषणतया क्रियाबोधपरत्व-
रूपभावविबक्षायामात्मनेपदानुशासनविषयतोपगमादुक्तस्थले परस्मैपदसाधुताया-
स्तादृशभावविबक्षादिविरहस्य आद्यनुशासनविषयत्वोपगमेन आदिविकरणस्य सा-
धुतायाश्च निर्वाहसंभवात् । पञ्चन् पञ्चतीत्यादाविबोधेऽप्यतानवच्छेदकविधेयाभेदेन
जानन् जानातीत्यादेर्निराकाङ्क्षतानिर्वाहायापि जानातीत्यादावाख्यातस्याश्रयतार्थ-
कतोपगम आवश्यकः । अन्यथा कृदन्तप्रतिपाद्यतावच्छेदकस्य ज्ञानादिरूपविधेयभि-
न्नतया निराकाङ्क्षताविरहेणतथाप्रयोगापत्तेः। एतेनतत्राश्रयतायाःप्रकारतोपगमे जाना-
ति चैत्र इत्यादिवाक्यज्ञानघटितशब्दसामग्र्या भिन्नविषयप्रत्यक्षादिप्रतिबन्धकताया-
माख्यातजन्याश्रयत्वोपस्थित्यादिरूपाधिककारणानां निवेशे गौरवेणाश्रयतयाः सं-
सर्गत्वमेवोचितमित्यादिकमनुपादेयम् । नश्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वरूपकर्तृत्वमाख्या-
तार्थस्तादृशसंबन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन न नश्यतीत्यादौ नाशप्रतियो-
गित्वाभाववोधस्यैव स्वीकरणीयतया न संसर्गतासंभवः । अथाख्यातस्य कर्तृत्वश-
क्तानवच्छेदकं रूपं दुर्बलम् । नच तिङ्त्वं तथा तसादिसाधारणस्य तिङ्त्वस्य

दुर्वचत्वात् । नच पाणिनीयसङ्केतसंवन्धेन तिङ्पदवच्यमेव तिङ्त्वं तिवाद्यष्टादशसु
तत्पदसंकेतग्राहकं च आदिरन्त्येनेति सूत्रमेव तत्संकेतमविदुषामनधीतपाणिनीय-
तन्त्राणां तिप्त्वादिना शक्तिभ्रमादेव शब्दबोध इति वाच्यम् । एवंसति घटादिवा-
चकघटादिपदेष्वपि कस्यचिच्छब्दस्य पुरुषविशेषीयसंकेतसंभवेन तुल्यपुवत्या
तथापि तच्छब्दस्यैव शक्ततावच्छेदकतापत्त्या तिवादिषु पाणिनेस्तिङ्पदसंकेतवत्तत्र
शब्दान्तरसंकेतस्यापि अन्यपुरुषीयस्य संभवात् । तत्तच्छब्दानामपि प्रवृत्तिनिमित्त-
तायाः सुवचत्वाद्भिनिगमनानुपपत्तेः । अत्र केचित् । तिवादिसंस्थानिनो लकारस्य
लत्वजातिपुरस्कारेण कृतिवाचकता । पचतीत्यादौ लकाराश्रवणेऽप्यादेशेन
तिवादिना स्थानिनः स्मरणान्ततत्पदार्थोपस्थितिः । अदेशादेशिभायमविदुषां तु
तिप्त्वादिना शक्तिभ्रमादेवार्थोपस्थितिः । यत्र तिवादेर्लक्षित्वज्ञानं नास्ति श्रुतल-
काराचार्योपस्थितिस्तत्र पचतीत्यादिवाक्याच्छब्दबोधवारणाय पचतीत्याद्यानुपूर्वी-
ज्ञानजन्यबोधे तिवादेर्लक्षित्वज्ञानमपि हेतुः । न चोक्तस्थले धातुसाकाङ्क्षत्वज्ञाने
भवत्येव शब्दबोधस्तदसत्त्वे च कारणाभावादेव नापत्तिरिति वाच्यम् । पचतीत्यादौ
तिवादिना लकारस्योपस्थापनेऽपि तत्तद्धातुसाकाङ्क्षतया तत्स्मारकाभावेन शब्द-
बोधानुपपत्तेः लकारे धातुसाकाङ्क्षत्वग्रहस्य शब्दबोधहेतुत्वासंभवात् । नहि तत्तद्धातु-
साकाङ्क्षत्वेन लरित्यादिस्थानीयेन तद्रूपावच्छिन्नमेव तिवादिः स्मारयेत् अपितु
लत्वेनैव तथात्वमिति । एवं तत्तद्धातुपदार्थवहितोत्तरत्वरूपतत्साकाङ्क्षत्वेन येन
पुंसां न लकारः श्रुतस्तस्य तेन रूपेण तत्स्मरणसंभव इति । अत्रेदं चिन्त्यते ।
लकारतियाद्यारनतिप्रसक्तस्थान्यादेशभावस्य दुर्वचत्वात् तिवादिसमारितलकारस्य
वाचकत्वं न विचारसहम् । तिवादेरेव यत्र वाचकताग्रहस्तदनुरोधेन पचतीत्याद्या-
नुपूर्वीज्ञानस्य तिवादिजन्योपस्थितिसहकारेण शब्दबोधोपधायकताकल्पनस्यावश्य-
कतया लकारजन्योपस्थितिसहकृततादृशानुपूर्वीज्ञानतियादिधर्मिकलादेशत्वज्ञानघटि-
तसामान्यन्तरकल्पने गौरवेण लाघवात्तिवादेरेव ताद्रूप्येण शक्तिकल्पनाया उचितत्वं
चेत्याख्यातसामान्यस्य कर्तृत्वञ्च तद्विशेषस्यात्मनेपदस्य कर्मत्वे शक्तिर्न तु
यथाश्रुतग्राहिवैयाकरणमत इव कर्मरूपधर्मिवाचकत्वं गौरवात् । प्रथमान्तपदार्थ-
कर्मत्वान्वयबलादेव कर्मताविशिष्टधर्मिभासंभवात् । नचात्मनेपदस्य शानच्प्रत्य-
यस्य धर्मिणि शक्तेः पच्यमानमानयेत्यादौ पच्यमानादिनिष्ठानयनकर्मत्वाद्यनुरोधे-
नावश्य क्त्वात्तत्पदोपपत्तौ आख्यातरूपात्मनेपदस्य धर्मवाचकत्वं नियुक्तिकमिति
वाच्यम् । तरुज्ञानचसाधारणस्यात्मनेपदत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वएव तथोक्तिसंभवात्

तादृशात्मनेपदत्वस्य चागुरोर्निर्वचनासंभवात्, पाणिन्यादिसंकेतसंबन्धेनात्मनेपद-
 वस्य शक्ततावच्छेदकताया उक्तरीत्याऽनवकाशात् । अतस्तादीनां तत्तद्रूपेण
 शक्तिकल्पनस्यावश्यकतया लाघवात्कर्मत्वएव तत्कल्पनात् । कर्मत्वं च त्यज्यते ग्रामो
 गम्यते ग्राम, इत्यादौ धात्वर्थतावच्छेदकीभूतसंयोगविभागादिरेव विशेष्यतया तिङ्-
 वाच्यः । चैत्रेण गम्यते ग्राम, इत्यत्र तृतीयार्थस्तत्कर्तृकत्वरूपमाधेयत्वं तस्य धात्वर्थ संयो-
 गात्मकफलावच्छिन्नेस्पन्दलक्षणेव्यापारे तस्यचजन्यतासम्बन्धेनात्मनेपदार्थसंयोगरूप-
 फले तस्यचाश्रयतासंबन्धेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्यग्रामेऽन्वय इति चैत्रवृत्तिर्यः संयो-
 गावच्छिन्नस्पन्दस्तज्जन्यसंयोगवान् ग्राम, इत्याकारकः आशब्दबोधः । चैत्रेण त्यज्यते
 ग्राम, इत्यत्र संयोगस्थाने विभागमन्तर्भाव्य बोधोऽपपादनीयः । अथ चैत्रनिष्ठक्रियाज-
 न्यसंयोगविभागादेर्ग्रामादाविव चैत्रादावपि सत्त्वात्, चैत्रेण त्यज्यते गम्यते चैत्र,
 इत्यपि स्यात् न स्याच्च चैत्रेण न गम्यते, न त्यज्यते चैत्र, इत्यादीति चेत् । अत्र
 दीधितिकारमभृतयः फलमिव तत्र क्रियान्वयि परसमवेतत्वमपि कर्माख्यातार्थः ।
 परत्वं च भेदरूपे प्रतियोगितया फले आश्रयतयान्वयिनः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्या-
 न्वयः । चैत्रे चैत्रान्यसमवेतक्रियाजन्यसंयोगादिमन्वस्यान्वयायोन्यत्वात् । तादृश-
 संयोगाद्यभावस्य च तत्रान्वययोग्यत्वान्न तत्रापच्यनुपपत्त्योरवकाश इत्याहुः । तत्रेदं
 विन्त्यन्ति । प्रथमान्तपदोपस्थाप्यकर्मणोऽन्वयिनावच्छेकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रति-
 गितया भेदांशेऽन्वयोपगमेऽपि चैत्रेणि चैत्रस्य द्वित्वादिनाभेदसंभवेन तरसमवेत-
 क्रियायां परसमवेतत्वाक्षनेरुक्तदोषोद्गारासंभवः । अन्वयितव्यच्छेदकावच्छिन्नप्रति-
 योगितया तत्र तज्ज्ञानस्वीकारे चैत्रेण द्रव्यं गम्यते इत्यादावनुपपत्तिः, द्रव्यत्वाव-
 च्छिन्नभिन्नसमवेतत्वादेः क्रियादौ बाधात् । नच तत्र द्रव्यपदं लक्षणया चैत्रान्यद्रव्य-
 परमिति वाच्यम्, मन्देन गम्यते मन्द इत्यादौ मन्दस्य मन्दान्यमन्दपरत्वासंभवान् मन्दा-
 न्यसमवेतमन्दवृत्तिक्रियाया अप्रसिद्धचानुपपत्तितादवस्थ्यात् । अननुगतमन्दगततत्त-
 द्वाचक्षित्वोपस्थित्यनैत्यात् । कर्तृव्यक्तिभिन्नमन्दत्वेन लक्षणाग्रहस्य तादृशवाक्यजन्य-
 धीपूर्वत्वस्य नियमतोऽसंभवात् । नच फलविशेष्यव्यक्तोनां तत्तद्व्यक्तित्वाव-
 च्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धेन परत्वेऽन्वयात्संयोगोपस्थितेश्चानपेक्षणाच्चानुपपत्ति-
 रिति वाच्यम् । संसर्गतात्पर्यज्ञानानुरोधेन तदुपस्थितेरपि आशब्दबुद्धावपे-
 क्षणीयत्वात् । तद्व्यक्त्या तद्व्यक्तिर्न गम्यते इत्यादावभावप्रतियोगिकोऽटि-
 प्रविष्टतद्व्यक्तितावच्छिन्नभिन्नसमवेत तद्व्यक्तिसमवेतक्रियाया असिद्धेः ।
 येतु फलं भेदश्च कर्मप्रत्ययार्थः, फले जन्यतासंबन्धेन भेदे च स्वावच्छिन्नप्रतियो-
 गिताकत्वसंबन्धेन क्रियाया अन्वयः भेदफलयोश्च कर्मण्याश्रयतासंबन्धेनान्वयः ।

चैत्रसमवेतक्रियावच्छिन्नभेदस्य चैत्रो नाश्रय इति तादृशक्रियाजन्यफलाश्र-
यत्वेऽपि तस्य चैत्रेण चैत्रो गम्यत इति न प्रयोगः । मन्दो मन्देन
गम्यते इत्यादेरकमन्दादिनिष्ठक्रियावच्छिन्नभेदसहितस्य तज्जन्यफलस्य मन्दा-
न्तरं सत्त्वानुपपत्तिरिति युवते । तन्मतेऽपि चैत्रेण चैत्रो न गम्यते
इत्यादेरनुपपत्तिर्दुर्वारैव । चैत्रे चैत्रसमवेतक्रियावच्छिन्नभेदाभावसत्त्वेऽपि तादृ-
शक्रियाजन्यफलाभावस्य बाधात् । नच फलाभावो नञा न तत्र प्रत्याख्योऽपि तु
भेदाभाव एव कर्मणीति वाच्यम् । यदा चैत्रेण ग्रामो न गम्यते तदापि तादृश-
प्रयोगानुपपत्ते तादृशभेदाभावस्य ग्रामे बाधात् । नच भेदस्य सामानाधिकर-
ण्यसंबन्धेन फलेऽन्यथः तादृशसंबन्धेन क्रियावच्छिन्नभेदविशिष्टस्य क्रियाजन्यफल-
स्यैव चाभावो नञा कर्मणि प्रत्याख्यत इति न दोषः विशिष्टाभावस्योभयत्र
सत्त्वादिति वाच्यम् । एवमपि मन्देन यत्रापरमन्दो न गम्यतेऽपि तु ग्रामादिरेव
तत्र ग्रामादिगन्तरि मन्दे मन्दान्तरनिष्ठक्रियावच्छिन्नभेदसहितस्य स्वात्मकमन्दनिष्ठ-
क्रियाजन्यग्रामादिसंयोगस्य सत्त्वेन विशिष्टाभाववाचान्मन्देन मन्दो न गम्यते
इत्यादेरनुपपत्तिः । यदि फलमेव कर्माख्यातार्थस्तस्याश्रयस्वानुकूलक्रियावच्छि-
न्नभेदस्योभयसंबन्धेन कर्मण्यन्वयः, नञ्समभिव्याहारे च तदुभयसंबन्धावच्छिन्ना-
क्रियाजन्यफलाभाव एव तत्रान्वयोत्पुच्यते, तदापि यत्र चैत्रमेवयोरुभयरूपसंयोगस्य
गस्तत्र चैत्रनिष्ठतादृशसंयोगस्य चैत्रे आश्रयत्वस्वानुकूलक्रियावच्छिन्नभेदस्योभय-
संबन्धेन सत्त्वाच्चैत्रेण चैत्रो न गम्यते इत्यस्यानुपपत्तेः । चैत्रेण चैत्रो गम्यते इ-
त्यापत्तेश्च । अत्रोच्यते । भेदः फलं च कर्माख्यातार्थः । स्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कत्वसंबन्धेन चैत्रादिनिष्ठक्रियाविशेषितभेदस्य स्वसामानाधिकरण्यस्वप्रतियोगिता-
वच्छेदकजन्यतयोभयसंबन्धेन फलेऽन्यथः । विशिष्टफलस्य नञ्समभिव्याहारे विशिष्ट-
फलाभावस्य नञ्समभिव्याहारे च कर्मण्यन्वयः चैत्रमैत्रयोरुभयरूपसंयोगस्य फले
चैत्रवृत्तिक्रियावच्छिन्नभेदस्य चैत्रेऽसत्त्वेन विशिष्टफलाभावोऽक्षतः । यत्र मन्देन
ग्रामो गम्यते नतु मन्दान्तरं तत्र मन्दनिष्ठग्रामसंयोगे-मन्दान्तरनिष्ठक्रियावच्छिन्न-
भेदसामानाधिकरण्यस्य तन्मन्दान्तर्भाविण सत्त्वेऽपि तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेद-
कमन्दान्तरनिष्ठक्रियाजन्यत्वस्यासत्त्वाच्छब्दवृत्तितोभयसंबन्धेन मन्दनिष्ठक्रियावच्छिन्न-
भेदविशिष्टस्य फलस्याभावो मन्देऽक्षत एवेति न कश्चिदोषः । कर्तृप्रत्ययस्थले चा-
प्येतया प्रकृत्यर्थान्वितस्य फलस्य भेदरूपापत्तौ सामानाधिकरण्यस्वजनकक्रिया-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयसंबन्धेनान्वयः तादृशभेदस्य च स्वप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वसंबन्धेन क्रियायाश्च । यत्र चैत्रक्रियायां ग्रामे न संयोगोऽपि त्वन्यत्र तत्र ग्रामं

गच्छति चैत्र इति प्रयोगवारणाय स्वजनकक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्यस्य चैत्रो
 ग्रामं गच्छतीत्यादौ चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति प्रयोगवारणाय सामानाधिकरण्यस्य संब-
 न्धमध्ये निवेशः । चरमस्थले चैत्रग्रामसंयोगस्य ग्रामनिष्ठचैत्रक्रियावच्छिन्नभेदे
 संबन्धद्वयसत्त्वेऽपि चैत्रवृत्तित्वविशिष्टस्य तत्संयोगस्य तादृशभेदे सामानाधिकरण्यवि-
 रहाच्चैत्रक्रियायां तद्भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि नातिप्रसङ्गः । चैत्रश्चैत्रं न
 गच्छतीत्यादौ च तादृशभेदान्वितक्रियाकृतृत्वाभाव एव चैत्रे प्रतीयते, नतु क्रि-
 यायां द्वितीयाथैविशिष्टभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबन्धावच्छिन्नाभावः । ता-
 दृशसंबन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वात् । यदि तात्पर्यविशेषवशात् क्रियानुयोगिकोऽप्य-
 भावः कश्चित्प्रतीयते इत्यनुभवसिद्धं तदा प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि द्वितीयाथ-
 र्थत्वमुपगम्य विशिष्टभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावान्वय एव तत्रोपगन्तव्य इति
 दिक् ॥ फलावच्छिन्नव्यापारबोधकधातूनां फले व्यापारं च शक्तिद्वयम् कर्माख्या-
 तस्थले फलं धात्वर्थव्यापारस्य विशेषणतया भासते तत्र द्वितीयाथैयत्वान्वयः कर्मा-
 ख्यातस्थले फलं धात्वर्थव्यापारस्य विशेष्यतया भासते तस्य विशेष्यतया आख्यातार्थ-
 आश्रयत्व तद्विशेष्यतया कर्मेति दीधितिकृतः । केचित्तु, संयोगादिरूपफलावच्छि-
 न्नव्यापारबोधकानां गमिमभृतीनां कर्मप्रत्ययापेक्षया बहूनां फले शक्तिकल्पनामपेक्ष्य
 कर्मप्रत्ययानां फले शक्तिकल्पनमेव लघीयः, धातूनां च व्यापारमात्रवाचिता । धातोः
 फलबोधकतामते नामार्थधात्वर्थयोराधारापेक्षयासंबन्धेन साक्षादन्वयासंभवात्फला
 श्रयत्वस्य कर्मणि प्रकारतया भानस्योपगन्तव्यतया तत्संसर्गस्याधिकस्य भानकल्प-
 नेनापि गौरवं फलस्य प्रत्ययार्थत्वे च तदाश्रयत्वं संबन्ध एवेति लाघवम् । नच
 धातूनां व्यापारमात्रवाचित्वे ग्रामं त्यजतीत्यादितोऽपि ग्रामं गच्छतीत्यादित
 इव संयोगादिरूपफलावच्छिन्नस्पन्दबोधापत्तिः । ग्रामस्त्यज्यते इत्यादितोऽपि
 ग्रामो गम्यतइत्यत इव स्पन्दजन्यसंयोगादिमन्वेन भानप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
 कर्मप्रत्ययस्य संयोगविभागादिरूपनानाफलवाचित्वेऽपि तत्तत्फलबोधे धातुवि-
 शेषसमभिव्याहारज्ञानस्यापेक्षयातिप्रसङ्गविरहात् । न्यत्रति गच्छति स्पन्दते
 इत्यादौ कर्मासभिव्याहृते बोधवैलक्षण्यं च तत्तद्धातूनां फलविशेषावच्छिन्न-
 व्यापारलक्षणोपगमेनोपपादनीयम् फलान्वितस्वार्थव्यापारबोधकत्वं गम्यादेः स्व-
 भावाधीनं तदभावात्स्पर्शान्दिप्रभृतिष्वकर्मकत्वव्यवहार इत्याहुस्तत्र । या गमिमभृती-
 नामिव त्यजिगमिमभृतीनामपि पर्यायतेति भ्रमदृष्ट्यायां याति गच्छतीत्यादाविव
 त्यजति गच्छतीत्यादितोऽप्यविलक्षणबोधोत्पत्त्या धातुविशेषसमभिव्याहारस्य फल-
 विशेषबोधनियामकताकल्पनासंभवात् । नच ग्रामं त्यजतीत्यादितः संयोगावच्छिन्न
 व्यापारबोधस्तात्पर्यसत्त्वे इत्यतएव । त्वन्मतेऽपि तात्पर्यानुरोधेन लक्षणया तद्वो-

षोत्पत्तेरावश्यकत्वात् । परंतु तत्र विभागादिरूपफलएव फलप्रत्ययतात्पर्यस्यानादि-
 तया संयोगादिरूपफलप्रत्यायनेच्छया स्वरसतो न तादृशप्रयोग इति वाच्यम् ।
 विना शक्तिभ्रमं लक्षणग्रहं च ग्रामं त्यजतीत्यादितः सत्यपि तात्पर्यं संयोगावच्छि-
 न्नव्यापाराप्रतीतेरानुभवेकतया धातोः फलविशेषवाचिताया आवश्यकत्वात् । ज्ञायते
 इत्येते क्रियते घट इत्यादौ विषयस्वरूपं कर्मत्वं तदर्थः । नच कृतिविषयतायाः फल-
 तत्साधनतदुपादानमाधारणतया यत्र घटः क्रियते इत्यादि प्रयुज्यते तत्र जलाहरणं
 कपालं क्रियते इत्यादिप्रयोगस्यापत्तिरिति चेत् । कृत्यर्थकधातुसमभिव्याहृतकर्मप्रत्य-
 यस्य चिकीर्षाप्रयोज्यसाध्यताख्यविलक्षणविषयत्वमेवार्थः । उक्तस्थले च कपालादौ
 कृतेस्तादृशविषयत्वाभावाच्चोक्तप्रयोगप्रसङ्गः । काशाः कटंक्रियन्ते इत्यादौ साध्यताख-
 यविषयताश्रयकर्मन्तरसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययेन व्यापार्यतारूपविषयतापि प्रत्याख्यते
 तदुपादानतया कृतिविषयकाशादौ साध्यतारूपकृतिविषयताविरहेऽपि न तादृशप्र-
 योगानुपपत्तिः । तादृशकर्मसमभिव्याहाररूपतत्प्रयोजकविरहात् काशाः क्रियन्ते
 इत्यादौ काशादौ व्यापार्यताबोधानुपपत्तेर्न तादृशप्रयोग इति काशाः कटाः क्रिय-
 न्ते इत्यादावपि विशेष्यभेदेन वाक्यार्थभेदात्कर्मद्वयवाचकपदयोः समभिव्याहार-
 व्यापार्यताबोधानुपपत्तेश्च । क्रियते इत्यत्र विषयतायाः कर्मप्रत्ययार्थत्वे पाकानु-
 पपायककृतिमादाय पाकोऽकारीत्यादिप्रयोगापत्तिरित्यादिकन्तु दूषणं निराकृत-
 मथस्तात् ॥ कर्तृकर्मत्ववत्कालविशेषेऽनुशिष्टा लडादयः कालविशेषमपि बोधयन्ति ।
 तत्र लट्प्रत्ययस्य वर्तमानकाले शक्तिः । पचतीत्यादौ कृत्यादिरूपव्यापारबोधक-
 प्रत्ययोपस्थाप्यकालस्तादृशव्यापार एवान्वेति नतु क्रियायाम् । यदा पुरुषो व्यापा-
 ररूप्यस्तदधीनामिसंयोगादिरूपः पच्यादेरर्थो विद्यते तदायं न पचतीति प्रयोगादयं
 पचतीत्युक्ते इदानीमयं पाकपक्षवाक्यवेति संशयनिवृत्तेः पूर्वापरीभावापन्नस्याख्या-
 रोपणादिव्यापाराणां विशिष्य पच्याद्यर्थघटकत्वेन प्रत्येकतद्वाचापारेषु कालान्वय-
 बोधापेक्षया कृत्यादिरूपकार्यं तदन्वयस्यैव लाघवेनोचितत्वाच्च । वर्तमानकालश्च
 तत्तच्छब्दप्रयोगाधिकरणकालरूपस्तत्तच्छब्दार्थः अतो नैककालमयुक्तलडादितोऽ-
 परलडादिप्रयोगाधिकरणकालीनत्वस्य कृत्यादावन्वयः । स्वप्रयोगाधिकरणकाल-
 त्वेन स्ववाच्यत्वे स्वत्वानुगमात् शक्त्यानन्त्यम् सामान्यतो व्युत्पत्तेर्दुर्घटतया पूर्व-
 व्यक्तबोधानुपपत्तिः सर्वनामविचारदर्शितरीत्या समाधास्यते । विशिष्य तत्तत्काल-
 त्वावच्छिन्नबोधस्यानुभवसिद्धतया सर्वनामशक्तौ बुद्धिस्थत्वादिवच्छब्दप्रयोगाधिक-

अथस्तात् द्वितीयायाम् । कालद्वयादृचीत्यादि अत्र प्रकृतप्रयो-

रणत्वमुपलक्षणविधया व्यावर्तकं वाच्यम् । नच तत्कालत्वस्यैवंसत्यवाच्यत्वे तज्ज्ञानानुपपत्तिरसमाधेयैवेति वाच्यम् । शब्दप्रयोगाधिकरणवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मत्वेन तत्कालत्वानामेवोपलक्षणीयत्वात् । अथ शब्दप्रयोगाधिकरणवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मो वर्षत्वादिकमपि कालद्वयावृत्तिधर्मत्वनिवेशेपि एतद्रूपमासत्वादि व्यावर्तनमशक्यम् । क्षणद्वयावृत्तिक्षणवृत्तधर्मत्वेन तद्व्यावर्तनेच अध्ययनाद्यनधिकरणेऽप्यध्ययनाद्यधिकरणस्थूलकालान्तर्गतक्षणेऽसमाहारव्याध्ययने पुंसि चिन्तामणिमयमधीत इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः । यदिच स्वप्नागभावाधिकरणस्वाश्रयकर्तृकप्रकृतक्रियाप्रागभावाधिकरणशब्दप्रयोगाधिकरणकाल एव वर्तमानकाल आधेयतासंबन्धेन कृतावन्वेत्यतो नोक्तस्थले चिन्तामणिमयमधीत इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः आरम्भाविधिसमाप्तिपर्यन्तस्य स्थूलकालस्यापि तथात्वेन शब्दप्रयोगाधिकरणक्षणादिरूपान्तरालकालेऽध्ययनाद्यनुकूलकृतिविच्छेदेऽपि शब्दप्रयोगाधिकरणत्वोपलक्षिततादृशस्थूलकालवृत्तित्वस्यापि तादृशक्रियानुकूलकृताववाधेन योग्यतानिर्वाह इत्युच्यते, नदा येन समग्रचिन्तामणिमधीत्य किञ्चित्कालोचरं पुनश्चित्तामणिमध्येप्यते तत्रान्तरालदशायामप्यथ चिन्तामणिमधीत इति प्रयोगावत्तिः । यदि स्तुतिपाठादिबिच्छेददशायामपि प्रत्यहमर्थं स्तुतिं पठतीत्यादिवदुक्तस्थलेऽपि दर्शितप्रयोग इष्ट एवेत्युच्यते तदापि स्वपदेन विशिष्य तत्तत्कृतीनामुपादानेनाननुगमो दुरुद्धर एवेति चेन्न । शब्दप्रयोगाधिकरणवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मत्वेनोपलक्षणेनानुगतीकृततत्क्षणदिनमासवर्षत्वाद्यवच्छिन्नएव काले लटः शक्तिः । क्रियारम्भात्पूर्वं कर्मसमाप्त्युत्तरं चाधीतेपचतीत्यादिप्रयोगवारणाय कृत्यादिरूपव्यापारे तादृशकालस्य स्ववृत्तिप्रागभावाप्रतियोगित्वस्ववृत्तिध्वंसाप्रतियोगिमप्रकृतक्रियाकर्तृनिष्ठत्वाभ्यां विशेषितेनाधेयतासंबन्धेनान्वयनियम उपगन्तव्यः । तत्तत्क्रियारम्भपूर्वमपि तत्समाप्त्युत्तरमपि वा वर्तते यस्तत्तत्क्रियानुकूलकृत्यधिकरणकालस्तस्य दर्शितविशिष्टाधेयतासंबन्धस्तादृशकृतौ बाधितोऽप्रसिद्धो वेति न शब्दप्रयोगाधिकरणता

गानधिकरणकालावृत्तीत्येव वक्तुमुचितम् प्रकृतप्रयोगाधिकरणतदनधिकरणकालद्वयावृत्तीत्यभिधानस्य नैरर्थक्यात् वर्षत्वस्य प्रयोगानधिकरणमासवृत्तित्वादेव वारणादिति । एतद्रूपमासत्वादीति अथ एतद्रूपपदस्य त्रिशद्दिनस्यापि तत्किञ्चिद्व्यक्तिविशेषात्मकेत्यर्थः । आदिपदेन अखण्डैकव्यक्तिवृत्तिवर्षत्वादे परिग्रहः । क्षणसमुदायत्ववारणायाह क्षणद्वयावृत्तीति अखण्डैकव्यक्तिविशेषवृत्तिमासत्वव्याधर्तनाय क्षणवृत्तीत्युक्तम् । स्वप्नागभावेति स्वपदमत्र भक्तमानत्यान्यधिकृतिरमूपा । ननु स्ववृत्तिप्रागभावाप्रतियोगित्वाद्दो स्वत्वमुपलक्षण

शकालमादाय दर्शितप्रयोगापत्तिः । सम्बन्धे स्वपदार्थस्य विशिष्य निवेशेष्यप-
त्तिश्चिन्त्या । नच क्रियानुकूलकृतिसून्यान्तरालदशायां स्थूलकालमादाय पचति
गधीते इत्यादिवचादृशकृत्यधिकरणक्षणेऽपि स्थूलकालावच्छिन्नाभावमादाय न
चति नाधीते इत्यादिप्रयोगस्तत्र नवो वर्तमानक्षणमात्रान्विततादृशक्रियानुकूल-
ह्यभावबोधरूतानियमात् । उक्तरीत्या विशिष्य शब्दप्रयोगाधिकरणक्षणादिरूपका-
दस्यापि लट्प्रत्ययेन बोधनसंभवात् । नञ्समभिध्याद्धारस्यलेऽपि प्रतियोगिन्येव
कालान्वय इति तु न सत् । तत्तत्क्षणवृत्तिपाकादिकृतेरभावस्यान्यक्षणावच्छेदेन त-
दानीतनस्थूलकालावच्छेदेन तादृशकृतिमति सत्त्वेनोक्तातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् ।
नच कालानवच्छिन्नाधारतासंबन्धेन नञर्थस्य पुरुषेऽन्वयान्नोक्तातिप्रसङ्ग इति वा-
च्यम् । तादृशस्थूलकाले यत्रात्मनि पाकादिकृतिस्तादृशकालान्तर्गततादृशकृत्यन-
धिकरणक्षणे न पचतीत्यादिप्रयोगोपपत्तये तत्क्षणावच्छिन्नपाकादिकृत्यभावबोध-
स्यैव तत्र तत्र स्वीकरणोपतया क्वचित्प्रतियोग्यमसिद्धेर्दुर्वारत्वात् । व्यापारायोध-
केन च लडादिप्रत्ययेन क्रियायामेव वर्तमानतान्वयो बोध्यते जानातीत्यादौ नतु
लढ्याश्रयत्वादौ ज्ञानाद्यसत्तेऽपि तदाश्रयत्वादिसंबन्धे सति जानातीत्यादिप्रयोगा
पत्तेः । ज्ञानादिविशिष्टे आश्रयत्वादौ कालान्वयमुपगम्यातिप्रसंगवारणे विशेषणे
ज्ञानादावपि तदन्वयस्यावश्यकाये तस्यैव स्वीकारोचित्यात् । नश्यतीत्यादौ किय यां
कालान्वयस्वीकारे विनष्टादावपि नश्यतीत्यादिप्रयोग स्यादिति तत्रोत्पत्तेरपि
लढाद्यर्थत्वमुपगम्य तत्रैव कालान्वयं दीवितिकटुपञ्चगाम । वस्तुतस्तु नाशत्वमुत्प-
त्तिमदभावत्वम् तथाच धातुप्रतिपाद्यतावच्छेदकोत्पत्तावेव कालान्वय इत्येव साधीयः ।
वर्तमानकालस्योत्पत्तिसंबन्धेन धात्वर्थेऽन्वय इत्यपि वदन्ति ।

लट्प्रत्ययेन पश्यतीत्यादौ प्रत्ययाप्यङ्कतो ज्ञास्यतीत्यादौ क्रियायां भविष्यत्वं
प्रत्याप्यते । यद्यपि भुव उत्पत्त्यर्थकतया अनागतकालोत्पत्तिकृत्वं भविष्यच्छब्दा-
र्थस्तथापि पश्यतीत्यादौ कृत्यादावनागतत्वमात्रस्य प्रतीतिरूपेपते उत्पत्तिप्रतीतेर्नि-
ष्कलत्वान्भविष्यत्युत्पत्तस्यत इत्यादौ धातुनैव तादृशोत्पत्तिः प्रत्याप्यते न ज्ञास्यतीत्यादौ
विशेषणम्या आये प्रागभाप्रतियोगित्वाभायस्याप्ययनादावभावादयमधीते
इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः । द्वितीये स्वत्वस्याप्युक्तप्रतियोगितावच्छेदककोटो प्रवे-
शादननुगम इत्याशङ्क्याह सम्बन्धेस्वपदार्थस्येति तथाच निश्चककालत्वव्याप्य-
धर्मोपलक्षितानां क्षणदिनादानां स्वभावमेदवत्सम्बन्धस्याध्ययनादाववाधितत्वा-
न्नानुपपत्तिः स्वाध्यत्वञ्च स्ववृत्ति प्रागभाप्रतियोगित्वसम्बन्धेन अप हि स्वत्वं
परिचायकमित्यवधेयम् ।

च दर्शिता गतिः । तथाच वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वम् प्रतियोगितासंबन्धेनान्वयी वर्तमानप्रागभावोवा लृट्प्रत्ययार्थः प्रागभावानङ्गीकारं वर्तमानकालध्वंसं एव तदर्थध्वंसस्य कालोपाधित्वेन स्वसमानकालपदार्थाधारतया अनागतकृते-
वर्तमानकालध्वंसोत्पत्तिमत्तया उत्पत्तिसंबन्धेन कृत्पादाबन्धः । अथ पचमाने-
ऽप्युदीच्यपाकानुकूलकृतिमादाय पक्ष्यवीत्यादि प्रयोगोपपत्तिः पाकानुकूलकृ-
तित्वावच्छेदेन चानागतत्वबोधस्वीकारो न संभवति । पूर्वपूर्वपाकानुकूल-
कृतौ तद्वापात्पक्ष्यमाणेऽपि पक्ष्यतीति प्रयोगानुपपत्तेः । तत्तत्पाकानुकूलकृति-
त्वावच्छेदेनापि तदन्वयासंभवः तत्तत्पाकत्वेन पदादेनुपस्थितेः । नापि यत्किंचि-
त्पाकानुकूलाद्यकृतित्वावच्छेदेन तदन्वयः आद्यत्वापस्थापकपदाभावात् । तत्तद्व्य-
क्तिमनन्तर्भाष्य दुर्वचत्वाच्चेति चेन्न । प्रागभावस्य वर्तमानत्वं शब्दप्रयोगाधि-
करणक्षणवृत्तित्वं वर्तमानप्रागभावस्य प्रत्ययार्थत्वे तस्य स्वविशिष्टकालवृत्तिकृति-
जन्यपाकानुकूलत्वविशिष्टप्रतियोगितासंबन्धेन वर्तमानकालध्वंसस्य तदर्थत्वे च
स्वपूर्वकालीनकृतिजन्यपाकानुकूलत्वविशिष्टायेत्यसंबन्धेन कृत्यशेऽन्वयोपगमे
उदीच्यकृतौ वर्तमानप्रागभावादेर्दृष्टित्वविशिष्टसंबन्धात्सत्त्वेनातिप्रसङ्गविरहात् । ध्वंस-
पूर्वत्वं च तदनधिकरणत्वमेव । नचान्तरालिककृतिजन्यस्य पच्यधेव्यापारस्य
पूर्वव्यापारानुकूलकृत्यजन्यतया आन्तरालिककृतेः पूर्वकृतिजन्यपाकानुकूलत्वमक्षत-
मेवेति तस्या अपि निरुक्तविशिष्टसंबन्धेन वर्तमानप्रागभावादिसत्त्वमक्षतमेवेति
वाच्यम् । कृतिजन्यपाकेत्यत्र कृतिजन्यव्यापाराधीनफलानुकूलव्यापारस्य विवक्षि-
तत्वात् ।

पक्तेत्यादौ लुटोऽनद्यतनभविष्यत्वमर्थः । अनद्यतनभविष्यत्वं च शब्दप्रयो-
गाधिकरणदिवसावृत्तित्वे सति शब्दप्रयोगकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वम् शब्दप्र-
योगाधिकरणदिवसध्वंसोत्पत्तिकत्वं वा । केचित्तु भविष्यत्वमेव तस्यार्थः । क्रिया-
याः कृतेर्वा स्वरूपसदनद्यतनत्वमेव तत्साधुतानियामकम् असाधुत्वादेवाद्य पक्ष्य-
तीत्यादौ पक्तेति न प्रयोग इत्याहुस्तत्र । तथासति भविष्यत्वादिकमपि नाख्या-
तार्थः स्यात् । स्वरूपसद्भविष्यत्वादिकमेव लुटादिप्रत्ययस्य साधुतानियामकम् ।
असाधुत्वादेव पश्यति पक्तेतिवत्पचतीत्यादौ पक्ष्यतीत्यादिप्रयोगविरह इत्यस्यापि
वक्तुं शक्यत्वात् । पचति पक्ष्यतीत्यादेरविलक्षणबोधजनकत्वमनुभवविरुद्धमिति
कालविशेषबोध आवश्यक इति चेत्, तदा पक्ता पक्ष्यतीत्यादेरपि विलक्षणबोध-
जनकत्वस्यानुभविक्ततया अनद्यतनत्वान्वयबोधोऽपि दुर्वारः । यदिच पक्ष्यतीत्या-
दिवाक्यजन्यबोधे सति भविष्यत्वादिसंशयानुदयाद्भविष्यत्वादेः शाब्दधीविषय-
त्वमावश्यकमित्युच्यते, तदानद्यतनत्वबोधेऽपि ईदृशीमेव युक्तिं गृहाण । एवं न

पश्यतीत्यादावभावे अनागतकालावच्छिन्नत्वमानमावश्यकम् । अन्यथा पश्यत्यपि.
 वर्त्तमानवृत्तपाककृत्यभावमादाय न पश्यतीत्यादिप्रयोगप्रसंगात् । नच पश्यत्प्रत्य-
 गात् यत्किञ्चित्कालावच्छेदेन वर्त्तमानमभावमादाय न पश्यतीति प्रयोगो दुर्वार-
 रयेति वाच्यम् । अनागतकालावच्छिन्नत्वं हि तत्र वर्त्तमानक्षणध्वंसावच्छिन्नत्वम् ।
 तादृशध्वंसनिष्ठा अवच्छेदकताऽनवच्छिन्ना ग्राह्या अनागतकृतिपति च पुंसि तद-
 भाववृत्तौ वर्त्तमानक्षणध्वंसरूपः कालः प्रतियोगि वृत्तावप्यवच्छेदक इति विरोधभ-
 ज्जनाय तादृशकृत्यनवच्छेदकावान्तरकालावच्छिन्नत्वावच्छेदक उपेय इति नोक्ताति
 मसङ्ग इत्युक्तयुक्त्या अनागतत्वस्य यथा लुटाद्यर्थत्वं तथाऽप्य पश्यति न पश्यत्यप्रा-
 नयतनकालावच्छिन्नत्वस्याभावेऽभाने श्व. पश्यत्यप्यद्यतनानागतकालावच्छि-
 न्नपाककृत्यभावमादाय न पश्येति प्रयोगप्रसङ्गेन लुटोऽनद्यतनार्थत्वमावश्य-
 कम् । अनागतानद्यतनकालावच्छिन्नत्वमपि उक्तरीत्यातिप्रसङ्गवारणाय प्रकृत-
 शब्दप्रयोगाधिकरणदिनध्वंसनिष्ठानवच्छिन्नावच्छेदकताकस्वरूपं ग्राह्यम् । अव-
 च्छेद्यावच्छेदकभावश्च संबन्धविधया भासते ध्वंस एव पदार्थ इत्यव-
 धेयम् । अथ नञ्ममभिव्याहारस्थलेऽपि कृतावेव कालान्वयोऽस्तु ।
 अनागतकृतिश्च महालयस्याप्रामाणिकतया सर्वत्र प्रसिध्यतीति न
 प्रतियोग्यप्रसिद्धिः अभावान्वयश्चात्मनि कालानवच्छिन्नाश्रयतासंबन्धेनोपगम्यता-
 मिति चेन्न । यदुत्तरकाले चैत्रीयौदनपाकादिकमप्रसिद्धं तदानीं चैत्र ओदनं न
 पश्यतीति प्रयोगानुपपत्तेः अनागतचैत्रीयौदनकर्मकपाकानुकूलकृत्यमप्रसिद्ध्या तद-
 भावप्रत्यायनासंभवात् । नचाभावे कालान्वयोपगमेपि यत्तदुल्लभ्यत्तयादिकर्मकपाक
 एवाप्रसिद्धस्तद्व्यवस्थादिपरस्येतत्तदुल्लं नपश्यतीत्यादिवाक्यस्याप्रमाणत्वापत्तिः प्र-
 तियोग्यमप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वानिति तत्रपाके तद्व्यक्तिकर्मकत्वाभाव एव नञा बोध्यत इति
 उपगन्तव्यम् तथा चोक्तस्थलेपि तत्तत्पाके चैत्रीयौदनकर्मकत्वाभावबोधोपगमेनो-
 पपत्तिरिति वाच्यम् । पाके तत्कर्मकत्वाभावबोधोपगमे तादृशपाकानुकूलानागतकृतेः
 कर्त्तरिभानस्योपगन्तव्यतया तदुत्तरं कदाचिदपि येन न पश्यते तादृशकर्त्तृसमभि-
 व्याहृतदृशितवाक्यस्यप्रामाण्योपपादनासंभवात् । अगत्या तु यत्कर्मको यत्कर्त्तृकः

कृतावेवेति पक्षकारेण नञर्थभावे तदन्वयो व्यावर्त्यते । ननु कृतौ तदन्वये
 यदनन्तरं पाको नभविष्यति अपितु तत्तत्पदार्थध्वंसक्रमेण महाप्रलय एव
 स्यात्तत्र तदुल्लभ्यं न पश्यतीति प्रयोगानुपपत्तिः तत्र पाकानुकूलानागतकृते-
 रप्रसिद्ध्या तदभासस्य नञा प्रत्यायनासंभवादित्यत आह महाप्रलयस्येति ।

पाको प्रसिद्धस्तादृशकर्मकर्तृघटितार्थकनञ्पदवद्वाक्यस्यायोग्यतोपाम्यते । केचित्तु तत्रापि पाके तत्कर्मकृत्वाभावस्य तादृशे च कर्तरि पाककृत्यभावस्य बोधमुपगम्य प्रामाण्यमुपपादयन्ति । तात्पर्यसत्त्वे एकेनापि नञ्भावावयवबोधनसंभवात् । नचैवं तण्डुलमात्रं पचति पश्यति वा चैत्रेऽपि तण्डुलमयं न पचति न पश्यतीति प्रयोगः स्यात् । तत्तण्डुलाकर्मकपाकानुकूलवर्त्तमानादिकृत्यभावावाधादिति वाच्यम् यतः सुवर्धप्रतियोगिकस्वार्थाभावान्वितक्रियाकर्तृत्वाभावबोधकत्वं नञ् आकाशं न पचति घटइत्यादावपि न स्वीक्रियते तादृशबोधजनकताया अभ्युत्पन्नत्वात् येनोक्तातिप्रसंगः स्यात् किन्तु पाक आकाशकर्मकः पाककृत्यभाववान् घट इत्यादि समूहालम्बनबोध एवोक्तस्थले च चैत्रे पाककर्तृत्वाभावबोधान्न प्रामाण्यप्रसंगः अस्तु वा तत्राभावान्वितक्रियाकर्तृत्वाभाव विषयकोऽसमूहालम्बनरूप एव बोधस्तथापि न दर्शितातिप्रसंगः तादृशबोधेऽन्वयितावच्छेदकावच्छेदेन प्रथमाभावभाननियमात् पाकत्वावच्छेदेन च तण्डुलादिकर्मकत्वाभावान्वये योग्यताविरहात् । अन्य आकाशं न पश्यतीत्यादावपीदृशी गतिः । अथ यच्चण्डुलादिकर्मको यत्पुरुषकर्तृकः पाकोऽप्रसिद्धस्तत्पुरुषेऽन्यकर्मकपाककर्तृत्वस्य तण्डुलादौ चान्यपुरुषपक्ष्यमानत्वादेर्भ्रमदशायां तण्डुलमयं न पश्यतीत्यादिवाक्यस्य बोधकताया अनुभवसिद्धत्वेनापाकर्तृमशयत्वान्नोक्तप्रकारः सार्थायान् विरोधिनिश्चयसङ्गेन तत्पुरुषे पाककर्तृत्वसामान्याभावस्य पाकत्वावच्छेदेन तण्डुलकर्मकत्वाभावस्य च प्रतीत्यसंभवादिति चेन्न । तत्र तादृशवाक्यस्य एकाभावावगाहिभ्रमजनकत्वोपगमात् । नच सर्वत्रैव तदुपगमोचितत्वेन प्रयासवैफल्यमिति वाच्यम् । विशेषदर्शिभिरप्रसारकैरपि तथाविधवाक्यप्रयोगात् तस्य प्रसिद्धार्थकतासंपादनस्यावश्यकत्वात् । नच तच्चण्डुलादिकर्मकत्वं तन्निष्ठविकृतिजनकत्वं तदपि वा प्रसिद्धमिति कथं पाके तदभावमन्य इति वाच्यम् । भिक्तित्यादावेव तच्चवृत्तित्वाभावबोधोपगमात् ।

अपाक्षीदित्यादौ लुङोऽतीतकालोर्थः तस्याप्याख्यातसामान्यार्थकृत्यादावन्वयः तस्य च सम्बन्ध आधेयत्वम् अथवा कालविशेषणतयैवातीतत्वं लुङोर्थः आश्रयतासम्बन्धेन च तस्य कृत्यादावन्वयः कालान्तर्भावस्य व्यर्थत्वात् । अतीतत्वं वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वं वस्तुतो वर्त्तमानध्वंस एव लुङार्थः तस्य प्रतियोगितासंबन्धेन कृत्यादावन्वयः । मध्यदशायामपाक्षीदित्यादिप्रयोगवारणमुक्तरीत्या बोध्यम् ।

लुङ्प्रत्ययस्यातीतत्ववदनद्यतनत्वमप्यर्थः । अद्य पचत्यपचदित्यप्रयोगात् । अभून्पृष्ठ इत्यादावनद्यतनत्वसत्त्वेपि तद्विवक्षया नलङ्प्रत्ययेन लुङ्वाचः । अतो-

प्यनद्यतनत्वबोधकत्वं लङ्प्रत्ययस्यावश्यकम् । स्वरूपसदनद्यतनत्वस्य लङ्साधुता-
नियामकत्वेऽनद्यतनत्वस्य वस्तुसतो विवक्षामात्रेणोक्तस्थले लङ्धारणानुपपत्तेः ।
इदमप्यनद्यतनत्वं प्रकृतशब्दप्रयोगाधिकरणदिनावृत्तित्वम् । अथवा स्वातन्त्र्येणानद्य-
तनत्वं न लङर्थः किंतु तादृशदिनाद्यक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वरूपमनद्यतनातीतत्वं
विशिष्टमेवातीतत्वमनद्यतनत्वम् ।

परोक्षत्वं च लिटोर्थः । अध्यास्त सर्वतुल्यतामयोध्यामित्यादौ परोक्षत्वस-
त्त्वेऽपि परोक्षत्वाविवक्षया न लिट् । परोक्षत्वं वक्तुः साक्षात्काराविषयत्वम् । केचित्तु
स्वभिन्नकर्तृकत्वमेव परोक्षत्वमतएव लिङुत्तमपुरुषासंभवेनापरोक्षतायामपि लिट्
साधुत्वे णलुत्तमो वेत्यादेशापकत्वमुपायकारोक्तं संगच्छते । अन्यथा निद्रादिदशायां
स्वकर्तृकगमनादिक्रियायाः रूपरोक्षत्वसंभवेन द्वापकत्वासंगतेरित्याहुः । कलिङ्गे
दृष्टोति नाहं कलिङ्गान् जगामेत्यादावत्यन्तापहनवस्थले सूत्रान्तरं क्रियाया अप-
रोक्षत्वेऽपि लिङ्विधानात् तादृशज्ञापकवलेन व्याप्तेन किरणावलीमित्यत्र लिट्
साधुत्वोपपादनमुपायकृतामयुक्तमेवेति बोध्यम् । अत्यन्तापहनवधायाधितपरोक्षवि-
परीतबोधनाय तदुपपादकाभावप्रतिपादनेच्छा कलिङ्गाधिकरणकदर्शनादेरुपपादकं
कलिङ्गगमनादिकं तेन विना तदसंभवात् । अत्यन्तापहनवस्वरूपसत्त्वेऽपि लिट्साधु-
तानियामकः ।

लिङ्गलोढोर्विधिरर्थः, परप्रवृत्त्यर्थं तत्प्रेयोगात् । विधिः प्रवर्तकज्ञानविषयो
धर्मः स च धर्मो न्यायनये कृतिसाध्यत्वं बलवदनिष्ठाननुयन्धित्वसहितमिष्टसाध-
नत्वं च, ओदनकामः पचेत्स्वर्गकामो यजेतेत्यादावोदनस्वर्गादिरूपं यत्फलं
तत्साधनत्वं पाकयागादि क्रियायां प्रतीयते । तादृशफलानां च तत्तद्रूपेण लिङ्ग-
दिशक्यतावच्छेदककोटिप्रवेशे शतयानन्त्यं सर्वसाधारण्येन व्युत्पत्त्यनुदयेनापूर्वफल-
साधनबोधानिर्वाह्येतीष्टत्वेन तेषामनुगमः । इष्टत्वं समभिव्याहृतपदोपस्थापितका-
मनाविषयत्वमतः स्वर्गकामः पचेत्त्यादौ शक्तिभ्रमशून्यस्य नौदनादिसाधनत्व-
धीर्नवा तत्तात्पर्येण तथा प्रयोगः प्रमाणिकानाम् इष्टत्वज्ञानस्याप्रवर्तकत्वेऽपि शक्य-
फलानुगमार्थं तस्य शक्यता । वस्तुतस्तु अशक्यस्यैव तस्य शक्यानुगमकता स-
नामस्यले बुद्धिस्थित्ववत्तेन रूपेण फलानां संकेतविषयतां विना शक्यैक्यासंभवात्
तस्य संकेतविषयत्वोपगमेऽपि यथा न तस्य वाच्यता तथा मपञ्चितमन्यत्र । अत्र
चेष्टत्वस्यशब्दबोधेऽभ्यानाद्विशिष्टेष्टतावच्छेदकस्वर्गत्वादिप्रकारेण शब्दबोधोत्पत्त्य-
विधिवाक्यात्प्रवर्तकज्ञाननिर्वाहः । यत्तु इष्टत्वेन फलभानेऽपि स्वर्गकामादिपदैकदेशो

स्थितस्वर्गत्वावच्छिन्नस्य विध्यर्थकदेशे इष्टेऽभेदान्वयात्प्रवर्तकज्ञाननिर्वाह इति । तदपि न सत् वृत्तिशब्दैकदेशे इतरानन्वयनियमात् स्वर्गत्वादिप्रकारेण कामनाधीनप्रवृत्तौ स्वर्गत्वादिविशेषितफलसाधनताज्ञानस्य हेतुतया अभेदेन स्वर्गादिविशेषितफलसाधनताज्ञानस्यानुपयोगित्वाच्च । अभेदेन स्वर्गादिप्रकारकस्वर्गादिप्रसाधताज्ञानमपि स्वर्गत्वादिप्रकारकप्रवृत्तौ हेतुः । अतएव स्वर्गकामो यजेतेत्यादितः प्रवृत्तिरिति तु न युक्तम् । स्वर्गत्वप्रकारककामनाया अधिकारत्वानुपपत्तेः । अयेष्टत्वस्य शक्योपलक्षणत्वे तदंशाभाननिर्वाहेऽपि स्वर्गत्वादेरशक्यस्य भानं न संभवति अशक्यस्य भानोपगमेतिप्रसङ्गादिति चेत् । स्वर्गत्वाद्यवच्छिन्ने समन्विष्टावृत्तकामनाविषयत्वज्ञानसद्वृत्तस्य तादृशकामनाविषयत्वावच्छिन्नशक्तिज्ञानस्य स्वर्गत्वादिप्रकारकशान्दधीहेतुत्वोपगमेऽतिप्रसङ्गानवकाशात् । वस्तुतस्तत्तादृशकामनाविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितस्वर्गत्वादिविशिष्टसाधनत्वे शक्तिस्वीकारात्सर्वसामञ्जस्यम् । नच स्वर्गत्वादिविशिष्टसाधनत्वस्य विधिप्रत्ययवाच्यत्वं न संभवति स्वर्गत्वादेर्गङ्गास्नानादिजन्यस्वर्गादिसाधारण्येन यागादिजन्यतानवच्छेदकतया यागादौ स्वर्गत्वादिविशिष्टसाधनत्ववाधात् नहि जन्यतानवच्छेदकधर्मो जनकत्वनिरूपके विशेषणमिति वाच्यम् । स्वर्गत्वादेः शक्यविशेषणत्वेऽपि तदुपलक्षितवैज्यात्यावच्छिन्ननिरूपितजनकतया यागादाववाधितायाः स्वर्गादिजनकतात्वेन विधिप्रत्ययतो भानसंभवात् । घटत्वादिविशिष्टवाचकपदघटितावृत्तं द्रव्यत्वेनैव जानातीत्यादिवाक्यात् घटत्वाद्युपलक्षितघटादिविशेष्यकत्वभानवत् । नच तद्धर्मवच्छिन्ननिरूपिततत्साधनत्वज्ञानं विना तद्धर्मप्रकारकफलेच्छाधीनप्रवृत्तिनिर्वाह इति शङ्क्यम् । वह्नित्वादिकारकेच्छातोऽपि तृणादिसम्बधानेऽभ्रान्तप्रवृत्तरानुभविक्त्वात् भूयः सुखार्थिनामपि भ्रमं विना क्रियाविशेषे प्रवृत्तेश्च तद्धर्मवच्छिन्नफलार्थिप्रवृत्तौ तद्धर्मप्रकारेण भासमानफलं प्रति साधनताज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वात् । सच धर्मः कार्यतावच्छेदकतया भासतां कार्यशो उपलक्षणतयैव येत्यन्यदेतत् । नहि वह्नित्वादिकं तृणादिजन्यतावच्छेदकं व्यभिचारिसाधारणत्वात् । नवा भूयस्त्वादिकं कस्यचिज्जन्यतावच्छेदकमर्थवशसंपन्नत्वात् । एवं सति घटत्वावच्छिन्नफलार्थी तन्त्वादौ कथं न प्रवर्तते तन्त्वादेरपि घटत्वाद्युपलक्षितजन्यसत्त्वादिविशिष्टनिरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्नसाधनतावत्त्वादिति चेत् फलानुपपन्ननिश्चयात्तस्य स्वातन्त्र्येणप्रवृत्तिप्रतिवन्धकत्वात् फलोपधायकसाधनत्वस्य वा विधिप्रत्ययार्थतया घटकामस्तन्तुमुपादानीत्यादिर्न प्रयोगः । नच तथापि स्व-

गैवादेर्यागादिनिष्ठकारणताघटकव्यापकतानिरूपकतानवच्छेदकतया स्वर्गत्वाव-
 च्छिन्ननिरूपितव्यापकताघटितकारणताया वाधः स्वर्गादिनिष्ठकार्यतावच्छेदकवै-
 जात्यस्य च कारणताग्रहोत्तरकालकल्पत्वेन प्रागनुपस्थित्या तदवच्छिन्ननिरूपि-
 तव्यापकताबोधासंभव इति स्वर्गकाम इत्यादौ विध्यर्थबोधानुपपत्तिर्दुर्वारैवेति वा-
 च्यम् । स्वरूपसंबन्धरूपाया एव कारणताया विध्यर्थत्वोपगमात् । अन्यथा सिद्धि-
 निरूपकतानवच्छेदकनियतोत्तरवर्त्तितावच्छेदकधर्मवत्स्वर्गकत्वमेव स्वर्गकारणत्वं ।
 नियतोत्तरवर्त्तितावच्छेदकधर्मो विशिष्य उत्तरकालकल्पो जातिविशेष एव नि-
 यतोत्तरवर्त्तितावच्छेदकत्वेन सामान्यरूपेण शब्दबुद्धौ भासते नियतोत्तरवर्त्तिताव-
 च्छेदकत्वं च कारणतावच्छेदकत्वाभिमतधर्मावच्छिन्नतद्व्यापाराभावाधिरुणतावि-
 शिष्टोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकत्वम् अधिकरणता
 वैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणावच्छिन्नस्वाश्रयनिष्ठत्वसं-
 न्येन । वस्तुतः स्वर्गनिष्ठधर्मावच्छिन्ननिरूपितनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकधर्मव-
 त्वमेव स्वर्गकारणत्वम् । नियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकत्वं चाव्यवहितपूर्वकालावच्छिन्न-
 वृत्तिकाभावघटितदेशिकव्यापकतायाः स्वाश्रयत्वस्वाश्रयनिरूपितव्यापारत्वस्वा-
 न्यतरसम्बन्धेनावच्छेदकत्वमेव व्यापकतानिरूपकतावच्छेदकवैजात्यस्य विशि-
 प्यानुपस्थित्यापि स्वर्गधर्मत्वेन ज्ञानं संभवत्येव । व्यापकताघटकाभावप्रति-
 योगितायां स्वरूपतोवच्छेदककोटिप्रविष्टाया अपि जातेव्यापकताभावे
 स्वर्गधर्मत्वादिनाभावे नवाधकम् स्वर्गधर्मत्वादेरुपलक्षणतयाभावात् । प्रति-
 योगितासंबन्धेन प्रतियोगिप्रकारकज्ञानएव प्रतियोगिकोटावुपलक्षणप्रकारा-
 भाननियमात् । प्रकृते च कारणताशरीरघटकाभावस्य प्रतियोगितामकारेण
 भाननियमात् । अतएव स्वरूपतो वह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य वक्षि-
 त्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नाभावत्वेन लक्षणप्रवेशस्य
 संभवदुक्तिकता । इत्यमेव चेष्टतावच्छेदकधर्माणामुपलक्षणीभूतेनेष्टतावच्छेदकत्वेन
 व्यापकताघटकाभावप्रतियोगितावच्छेदककोट्यप्रविष्टेनापीष्टतावच्छेदकधर्माणां सर्व-
 साधारणशक्तिग्रहे भानमुपपद्यत इति । एतेन नियतोत्तरवर्त्तितावच्छेदकधर्मवत्स्वर्ग-
 कत्वस्य विध्यर्थतामते यागादिधर्मिकतादृशकारणता ग्रहस्य प्रवृत्तिहेतुता वाच्या ।
 तदपेक्षया च स्वर्गादिधर्मिकनियतोत्तरवर्त्तितावच्छेदकधर्मरूपयागादिसाध्यताज्ञान-
 स्य प्रवृत्तिहेतुत्वे तादृशसाध्यताविशिष्टमात्रस्य विध्यर्थत्वे च लाघवम् तादृशसाध्य-
 ताया निरुक्तसाधनान्तर्गतत्वादितोष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वं प्रवर्त्तकत्वं च व्याह्रियेत ।

एवं यत्र कारणतावच्छेदकधर्मोऽप्यनुपस्थितोतिप्रसक्तेन न्यूनवृत्तिना वा धर्मेण कार-
 रणमुपलक्षितं तत्र शब्दात्कारणताग्रहानुपपत्तिश्चेति निरस्तम् । व्यापकतायदित-
 तकारणतायाः साध्यतामपेक्ष्यागरीयस्या एवोक्तरीत्या प्रवर्चकत्वादिसंभवात् । ता-
 दृशसाधनताशरीरेव्यापकतावच्छेदकत्वेनैव कारणतावच्छेदकप्रवेशात्तदग्रहे विशिष्ट-
 तदुपस्थित्यनुपस्थित्यनुपयोगाच्चेति । विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवाय एव स्वर्गा-
 दिनिष्ठयागादिजन्यतावच्छेदकसम्बन्धः । तथाच वैजात्यस्य सम्बन्धघटकतयैव व्या-
 पकताशरीरे निवेशान्नोपस्थित्यपेक्षा । नवा कारणताविघटकव्यभिचारावकाश-
 इत्याहुः । तदसत् । विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवायत्वेन संबन्धतायां मानाभावात् ।
 तादृशसंबन्धघटितव्यापकताया विधिप्रत्ययार्थत्वे तस्य स्वर्गादिनिष्ठवैजात्यभेदेन
 शक्तिबाहुल्यमपमद्वात् तादृशकार्यसंबन्धघटितेष्टकारणतायाश्च प्रमाणान्तरेणाप्रत्यायि-
 तत्वात् । तत्र शक्तिग्रहानुपपत्त्या शब्दबुद्धौ तद्वानानुपपत्तेश्च । नचेष्टतावच्छेदक-
 त्वोपलक्षितस्वर्गत्वावच्छिन्ने कारणताघटकाधिकारणादिपदार्थं च तद्वदृशः शक्ति-
 रूपेया । आकाङ्क्षावशाचाधिकरणरूपविध्यै विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवायस्य
 संबन्धतया भानात्तादृशकार्यसंबन्धघटितकारणतायाः शब्दबोधे भानमुपगन्तव्यम् ।
 नतु तादृशसंबन्धान्तर्भावेण शक्तिरिति न काचिदनुपपत्तिरिति वाच्यम् । एवंसति
 संसर्गतात्पर्यज्ञानानुरोधेन तादृशसंसर्गोपस्थित्यपेक्षाया दुर्वारत्वात् । नच तत्संसर्गेण
 विशेषणविशिष्टविशेष्यपरस्वज्ञानमेव संसर्गभाननियामरूढं तत्रापि च संसर्ग-संसर्ग
 एव नतु विशेषणमिति न ज्ञानापेक्षेति वाच्यम् । विशेषणविशिष्टविशेष्यस्य वा-
 यपार्थत्वेन पूर्वमनिश्चिततया तत्परस्वग्रहस्य शब्दबोधात्पूर्वमसंभवात् । तत्तत्संब-
 न्धविषयतानिरूपितविशेषणादिविषयताशालिवोधपरस्वज्ञानस्यैव हेतुतया तत्र संब-
 न्धस्य विशेषणतया तदुपस्थितेरावश्यकत्वात् । एवं विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवा-
 यसंबन्धेन स्वर्गत्वावच्छेदेन जन्यतोपगमे स्वर्गत्वस्याश्वमेधजन्यत्वसामानाधिकरण्य-
 मात्रमेव हि शब्देनापि प्रतीयते नतु स्वर्गत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वमसामर्थ्यादिसंभ-
 वाच्चेत्यादिमिश्रग्रन्थविरोधः । यत्तु वैजात्यमेव कार्यतावच्छेदकं तत्र संबन्धविष-
 यैव कारणतायदकं कार्यतावच्छेदकरूपमिष्टिनिरूपितकार्यतावच्छेदकसंबन्धेन कार्य-
 यन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वस्य कारणताशरीरे निवेद्यत्वादिति । तदप्यसत् । कार्य-
 स्य कार्यतावच्छेदकरूपेणैव निवेद्यनीयतया तदुपस्थित्यपेक्षाधोऽन्यात् । नच संबन्ध-
 संकोचे प्रत्येकत्वेनैव कार्यप्रवेशः संभवतीति वाच्यम् । विजातीयस्वर्गवन्निष्ठाभाव-
 प्रतियोगित्वान्वस्यागुरोरावच्छेदकरूपमप्येव विजातीयस्वर्गोपसमवायसंबन्धेन प्रत्येक-

निष्ठाभावप्रतियोगितात्वरूपसुरूपमावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः । एतेन स्वर्गत्वमेव
 प्रागजन्मतावच्छेदकमवच्छेदकताघटकसमवायसंबन्धसंकोचे न व्यभिचार इत्यपि
 निरस्तम् । तादृशसंबन्धविशेषणेष्टतावच्छेदकविशिष्टस्य प्रमाणान्तरावेद्यतया
 तत्र शक्तिनिश्चयासंभवात् । नहि समभिव्याहृतफलबोधकपदोपस्थाप्यताव-
 च्छेदकत्वरूपोपलक्षणधर्मेण यथा स्वर्गत्वादीनां शक्तिग्रहे भानं तथो-
 पलक्षणीभूततादृशपदोपस्थाप्यतावच्छेदकसंबन्धत्वेन विजातीयस्वर्गनिष्ठसमवाया-
 देरपि तत्र भानसंभवः । स्वर्गपदाच्छुद्धसमवायेनैव स्वर्गत्वविशि-
 ष्टस्योपस्थितौ विशिष्टसमवायेन स्वर्गत्वविशिष्टस्य स्वर्गपदार्थस्योपगमे लक्षणाप्रस-
 ङ्गात् । शुद्धसमवायेन स्वर्गत्वविशिष्टविषयककामनावतोऽनधिकारप्रसङ्गात् ॥ मीमां-
 सकास्तु अहरहः संध्यामुपासीतेत्यादौ नित्यतया निष्फले संध्योपासनादाविष्ट-
 साधनत्वस्यायोग्यत्वेनान्वयासंभवात्तदुसाधनत्वं लिङ्ग्यम् । अथ संध्यावन्दनादेर-
 पर्थवादोपस्थापितब्रह्मलोकावाप्त्यादिफलसाधनत्वमप्याहृतम् । यत्र नित्येऽर्थवा-
 दादपि न फलोपस्थितिस्तत्रापि फलाभावनिश्चायकप्रमाणाभावाद्योग्यतासंशयसं-
 भवेन फलसाधनत्वप्रत्ययो लिङ्गादितः संभवत्येव । नच तद्वैधो नोपयोगी
 निष्फलतया ज्ञाते चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्तिवारणायैष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुता-
 वश्यफलत्वेन नित्यविधेः प्रवृत्तिनिर्वाहाय तस्य फलसाधनताबोधकताया आवश्यक-
 तादिति चेन्न । “संध्यामुपासने ये च सततं संशितव्रताः” इति श्रुतौ सततमिति श्रुतेः
 संध्यावन्दनादिवाधस्तेन स्वीयसंध्यावन्दने ब्रह्मलोकावाप्तिसाधनताबोधनेऽपि तस्य संध्यावन्दने
 ततया अहरहः संध्यावन्दने ब्रह्मलोकावाप्तिसाधनताबोधनेऽपि तस्य संध्यावन्दने
 प्रवृत्त्यनिर्वाहात् यत्र च नित्ये विशिष्यफलबोधकोऽर्थवादादिर्नास्ति तत्र विधिप्र-
 त्ययेन इष्टत्वेन फलसाधनताबोधस्य जननेऽपि इच्छाविषयताऽवच्छेदकस्वर्गत्वा-
 दिरूपविशेषधर्मप्रकारेण फलविषयकतत्साधनताबोधस्यानिर्वाहेण प्रवृत्त्यनिर्वाहः ।
 इष्टसाधनताज्ञानाद्यदितकारणस्तोमात्मिकायाः संध्यावन्दनाद्यभावगोचरनरकादि सा-
 धनताज्ञानाधीनतद्गोचरद्वेषदितसामग्रया एव संध्यावन्दनादौ प्रवर्तकताया उपग-
 लिङ्ग्यमिति तत्रमीमांसकानां भट्टपादप्रभृतोनां मते शाब्दी भाषनादिः प्राभाकर-
 मतेच कार्यात्मकोऽपूर्वा इति प्रागेवप्रदर्शितोऽस्मा भि रतो नेहप्रपञ्च्यते इति
 शिष्यम् ।

(१८५१)

शाकेशीतकराशुगन्धिपसुभारोचिमिते हायने
 धेनव्यामदले दिनेशदिवसे दशेऽधिवाराणसि ।
 लक्ष्मीनाथ विपश्चिताऽतिरुचिरोग्रन्थप्रसूनाञ्जलि-
 पूतः पर्वतपुत्रिकापतिपदे प्रीत्याऽपितो राजताम् ॥ १ ॥

न्तव्यतया नित्यस्थले इष्टसाधनताबोधस्यानुपयोगिताया दुर्वरित्वात् । नच विश्व-
 जिता यजेतेत्यत्र विशिष्टफलाश्रवणेऽपि यथा स्वर्गकामपदस्याध्याहारेण तत्समभि-
 व्याहाराद् विशेषरूपावच्छिन्नस्वर्गसाधनताबोधस्तथा नित्यस्थलेऽपि विशेषवर्ध-
 प्रकारकस्वर्गसाधनबोधसंभवात् उक्तप्रवृत्तिसामग्यन्तरकल्पनमयुक्तमिति वाच्यम् ।
 बहुवित्तव्ययायाससाध्यविश्वजिद्यागेन तत्तद्ग्रामपञ्चादिकलोद्देशेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः,
 तद्विधेः स्वर्गफलतात्पर्यनिश्चयात्संध्यावन्दनादौ चाल्पायाससाध्ये ग्रामादिकलोद्देशे-
 नापि प्रवृत्त्युपपत्तेः, तद्विधेः स्वर्गपरत्वनिश्चयायोगात् । स्वर्गादिकलकामनारहि-
 तैर्मृदुभिरपि संध्यावन्दनाद्याचरणादुक्तप्रवृत्तिसामग्रीकल्पनस्यावश्यकत्वाच्च ।
 तादृशसामग्रीं विना प्रायश्चित्तादाविष्टासाधने प्रवृत्त्यनिर्वाहाच्च । नच तत्रापि
 पापध्वंसेष्टसाधनताज्ञानात्प्रवृत्तिर्निर्वहति । सुखदुःखाभावेतरगोचरेच्छायां इष्टसा-
 धनताज्ञानस्य नियमतोऽपेक्षायां निष्फलपापध्वंसस्येष्टत्वासंभवात् । नरकसा-
 धनगोचरद्वेषस्य तद्वध्वंसगोचरेच्छाजनकत्वोपगमेऽस्मत्समीहितव्यामिष्टसाधनत्वज्ञा-
 नाप्यतिप्रवृत्तिसामग्र्यामविवादान् । कृतिसाध्यताज्ञानसहितेच्छासामान्यसामग्रीत-
 थिकीर्षादितेर्निष्फलेऽपि संध्यावन्दनादौ निर्वाहेण प्रवृत्त्युपपत्तेः । नच नरकानु-
 त्पाद एव प्रायश्चित्तस्य संध्यावन्दनादेश्च फलमितीष्टसाधनताज्ञानयदितैव प्रवृत्तिसामग्री
 नरकद्वेषवतां च तदनुत्पादे नियमत एवेच्छेति तेषां नित्यसंध्यावन्दनाद्यनुष्ठानमु-
 पपद्यते । अन्यैश्च तत्रानुष्ठेयते इति वाच्यम् । नरकानुत्पादस्य तत्प्रागभावात्मकस्य
 प्रतियोगिविकल्पप्राप्तेन फलत्वासंभवात् । अत्यन्ताभावरस्य प्रतियोगिविरोधितया
 फदाचित्पापान्तरेण यस्य नरकदुःखं जनितं जनिष्यते वा तदात्मन्यसत्त्वान्नित्यत्वेन
 चोपयोः फलत्वासंभवात् । योगक्षेमसाधारणसाधनतायाश्च गुरुशरीरत्वेन प्रवृत्त्यनु-

निःस्पृश्योजनप्रनायनतत्परेण धर्मास्तुभारतधरातलनायकेन ।

विष्णोर्मोहनमोहनमाळयोय विष्णुपरेणदययापरिदयमानः ॥ २ ॥

विश्वधत्ते मिथिलामहोमधिगते दायामभिधाने वसन

प्राप्ते पिभ्यश्चिसारिणीतिलितिके सन्निभ्यधियाळये ।

छात्रानस्मि मुदा प्रभूतविषयायागानह पाठयन्

धोकामेभ्वरसिंह राज्ञित्यर्थः मोत्याऽधर्मीशासति ॥ ३ ॥

इति मेथिलङ्गाळङ्कारसर्वतन्त्रस्यतन्त्र भोयषाहा गुरुचरणाभ्युज्जसेयन

लब्धविषय काशोदयहिन्दुविषयिपालये वेदाग्राध्यापकेन धील-

रमोनायका श्रमेणा पिरिबितो व्युत्पत्तिवादप्रकाशः समाप्तः

साम्प्रदायार्पणमस्तु ॥

पयोगित्वात् । यदपि मण्डलीं कुर्यादित्यादिवाक्यप्रामाण्यवारणायेष्टसाधनत्वस्य
विध्यर्थत्वमावश्यकमिति तदपि न । मण्डलीकरणादिजन्यतद्वृत्तसादिरूपफलेऽपि
कदाचित्कस्यचिदिष्टसाधनताभ्रमेणेच्छोत्पत्त्या मण्डलीकरणादावपीष्टसाधनत्वावा-
धेनेष्टसाधनत्वविध्यर्थतामतेऽपि तद्वाक्यप्रामाण्यस्यावश्यकतया इष्टापत्तेः । स्वर्गका-
मो मण्डलीं कुर्यादिति वाक्यजन्यबोधे च स्वर्गकामनाया मण्डलीकरणादिनिष्ठ-
कत्वव्यत्यययोजकत्वभावेन तदर्थवाधेन तद्वाक्याप्रामाण्योपपत्तेः । न चेष्टसाधनत्वस्य
विधिप्रत्ययार्थत्वानुपगमे स्वर्गकामोयजेतेत्यादिवाक्याद्यागादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तिः ।
तत्राभावगोचरद्वेषघटितसामग्र्यसंभवात् यागाद्यभावस्य नरकादिरूपद्विष्टसाधनत्वा-
भावात् दृष्टसाधनत्वबोधकमानाभावेन तज्ज्ञानघटितसामग्र्या अपि भवन्मते दुर्घट-
त्वादिति वाच्यम् । दृष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थताविरहेऽपि स्वर्गसाधनं न स्वर्गकामनाधी-
नकृतिसाध्यमितीतरबाधवलात्स्वर्गकामकृतिसाध्यतान्वयितावच्छेदकतया स्वर्गसाधन-
त्वस्योक्तविधिजन्यबोधे भानाद्यागादाविष्टसाधनताज्ञानादेव प्रवृत्तिनिर्वाहात् । इत्थं च
सन्ध्यावन्दनादौ तत्कालावच्छिन्नशौचादिकमेवाधिकारो नतु फलकामनापि ।
अतः फलकामनाशून्यस्यापि शौचादिमतः सन्ध्यावन्दनाकरणं प्रत्यवायजनकं फ-
लकामनायास्तत्राधिकारत्वे तच्छून्यस्यानधिकारितया तदकरणं न प्रत्यवायमावहेत् ।
न च सुसुप्तापवादेन स्वर्गादिरूपफलकामनायाः कदाचिदसंभवेऽपि नरकाभावरूप-
फले नियमत एवेच्छासंभवतीति न शौचादिमतः सन्ध्यावन्दनाद्यकरणस्य प्रत्यवा-
यजनकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । नरकाद्यनुपस्थित्यैव तदभावाज्ञानेन तदिच्छा-
विरहोपपत्तिरित्याहुः । तदसत् । ध्वंसादेरत्यन्ताभावविरोधिताया निष्प्रमाणकतया
नरकादयन्ताभावस्यैव प्रायश्चित्तसन्ध्यावन्दनादिफलत्वसंभवादिष्टसाधनताज्ञानाद्य-
घटितप्रवृत्तिसामग्र्या असिद्धेः, करणान्तरकल्पनापेक्षया गुरुशरीरश्लेमसाधनताज्ञान-
स्यैव सर्वत्र प्रवृत्तिहेतुतेति दण्डादृष्ट इत्यादिप्रतीतिवलात्स्वरूपसंबन्धविशेषरूपस्य
श्लेमसाधारणसाधनत्वस्योपगमे तच्छरीरगौरवस्याप्यभावाच्चेति नित्यस्थले शौचा-
दिफलकामनयोरुभयोरधिकारत्वेऽपि प्रत्येकमेव तयोरधिकारिता नतु मिलितयो-
रिति फलकामनाशून्यस्यापि शौचादिमतोऽधिकारितया तस्यापि नित्याकरणं प्र-
त्यवायजनकम् अथवा सन्ध्यावन्दनाकरणेन प्रत्यवायजनने अधिकारैकदेशशौ-
चादिमत्त्वमेव सहकारि नतु फलकामनापि तदसत्त्वेपि प्रत्यवायोत्पत्तेः सर्वसिद्ध-
त्वात् एतेन संवलिताधिकारानुपगमे शौचादिशून्यफलकामनावतो दैवान्नित्याकरणं
प्रत्यवायं जनयेदिति निरस्तम् । अतएव नित्यकाम्यजन्यन्तीत्रतादा फलकामनाया

अधिकारत्वस्य सर्वसिद्धतया शौचादिमतः फलकामनारहितस्य तदकरणं प्रत्यवार्यं जनयतीति ॥ अपरे तु चैत्यं न वन्देति वाक्यप्रामाण्यानुरोधेनेष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थ-
 त्वमावश्यकम् कृतिसाध्यत्वादिमति चैत्यवन्दनादौ कृतिसाध्यत्वाद्यभावस्य नञ्-
 बोधने तद्वाक्यस्याप्रामाण्यापत्तेः । कृतिसाध्यतायाश्च विभित्वं निर्युक्तिकम् । तद-
 नङ्गीकारेऽपि कृतेराख्यातसामान्यार्थतया विधिप्रत्ययस्यापि तदर्थकतया पचेतेत्या-
 दौ कृतेः पाकानुकूलत्वभानस्यावश्यकतयार्थात्पाकादावपि कृतिसाध्यताभानात् कृ-
 तिसाध्यताया विधित्वेऽपि तत्तत्कालतत्तत्पुरुषविशेषितकृतिसाध्यताविषयकस्य प्रव-
 र्त्तकज्ञानस्य शाब्दबोधोत्तरमेव स्वीकरणीयतया विधिवाक्यजशाब्दबोधतः साक्षात्प्र-
 वृत्त्यनिर्वाहात् । अस्तु वा साध्यतासंबन्धेनैवाख्यातसामान्यार्थकृतेः क्रियायां विधिप्र-
 त्ययजन्यबोधे भानम् । प्रवर्त्तिका चिकीर्षापि साध्यतासंबन्धेन कृतिप्रकारिका क्रिये-
 ष्छेव । नच लडादिस्थले आख्यातार्थकृतेः क्रियाविशेष्यतयैव भानमिति व्युत्पत्तेः,
 बलवदनिष्टानुबन्धित्वादां न तस्याः क्रियाविशेषणतया भानसंभव इति वाच्यम् । व्युत्प-
 त्तिवैचित्र्येण तदुपपत्तेः । शक्त्यभेदेऽपि व्युत्पत्तिभेदे बाधकाभावात् । अतएव प्राचीनै-
 राख्यातार्थस्यैव कृतेः कर्मप्रत्ययस्थले क्रियाविशेषणतया भानमुपेयते एवं क्वचित्पा-
 कादाविव सर्वत्रैव यागपाकादेः लौकिकप्रमाणादेव कृतिसाध्यताबोधो निर्वहतीति,
 वदन्ति । न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधविधेः प्रामाण्यानुरोधतः बलवदनिष्टान-
 नुबन्धित्वस्य विध्यर्थे प्रवेशः । निषिद्धेऽपि कलञ्जभक्षणादौ तृप्त्यादिरूपेष्टसाधन-
 त्वसत्त्वेन तदभावस्य नञ् बोधने प्रामाण्यानुपपत्तेः । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य,
 विधित्वे तस्यैवाभावो बलवदनिष्टनरकानुबन्धिनि तत्तत्कर्मण्यवाधितो बोध्यत इति,
 तत्प्रामाण्योपपत्तिः । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्येष्टसाधनताविशेषणतया वाच्यत्वे
 विशिष्टाभावस्यैव शाब्दबोधे भानम् । सोऽपि विशेषणाभावो यतोऽवाधितः कलञ्जभ-
 क्षणादौ विशिष्टाभावबोधानन्तरमेव तल्लिङ्गकानुमानगम्यो बलवदनिष्टानुबन्धित्व-
 रूपस्तदननुबन्धित्वाभावः प्रवर्त्तकमिव निवर्त्तकमपि ज्ञानं श्रुतिवाक्यात्परम्परयैव ननु-
 साक्षात् । एतन्मते च न तादृशाभावस्य शाब्दबोधे भानं पदार्थकदेशतया इतरविशे-
 षणतयोपस्थितत्वेन नञर्थविशेषणतयाऽनिष्टाननुबन्धित्वान्वयासंभवात् । वस्तुतो वि-
 शिष्टशक्तौ विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात् पृथगेव बलवदनिष्टाननुबन्धि-
 ताया वाच्यत्वम् । नच बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे इष्टसाधनत्वस्य विशेष्यत्वे विधिवा-
 क्यतः क्रियाविशेष्येष्टसाधनताज्ञानासंभवात् क्रियागोचरचिकीर्षाद्यर्थं विधिवाक्य-
 जशाब्दबोधोत्तरमिष्टसाधनत्वप्रकारकक्रियाविशेष्यरूढानान्तरं कल्पनीयमिति तदक-

त्यनप्रयुक्तलाघवेव बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वस्य विशेषणत्वे विनिगमकमिति वाच्यम् ।
क्रियायां बलवदनिष्ठासाधनत्वज्ञानस्यापि तत्रोचरेच्छाहेतुतया बलवदनिष्ठासाधनत्व-
स्येष्टसाधनत्वविशेषणत्वमते क्रियाविशेष्यकतत्त्वकारकज्ञानान्तरस्य कल्पनीयतया मत-
द्वये कल्पनासाम्यतात् । यदिच बलवदनिष्ठासाधनत्वज्ञानमेव द्वेषसामग्रीत्वेनेच्छाप्रति-
बन्धकं नतु तदसाधनत्वज्ञानमिच्छाहेतुस्तदोक्तस्य विशेष्यविशेषणभावे विनिगमकस्य
संभवेऽपि विशिष्टस्य वाच्यत्वे श्येने विध्यर्थवाधेन तद्विधायकश्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्गं
इति शक्तिभेदस्य श्येने केवलेष्टसाधनताबोधस्य चोपगम आवश्यकः । मणिकृतापि
विशिष्टस्य वाच्यत्वे श्येने विध्यर्थवाधेन तत्र बलवदनिष्ठासाधनत्वस्याभानं लिखि-
तम् । तदभानं विशिष्टशक्तिपक्षे न संभवति । विशिष्टशक्तिर्विशेषणविनिर्माणेन विशे-
ष्यांशाभासकत्वात् । तत्तद्धर्मप्रकारेण पदार्थविषयकशाब्दबोधे तत्तद्धर्मोऽशक्यता-
वच्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहिज्ञानस्य हेतुत्वात् । अन्यथा विशिष्टस्वर्गादिवाचकस्वर्गादि-
पदादिना लक्षणां केवलं सुखत्वादिमकारकशाब्दबोधापत्तेः । यदिच केवलसुखत्वा-
दिना स्वर्गादिरूपसुखबोधो लक्षणामन्तरं स्वर्गादिपदादिष्यतएव नेष्यते परं
सुखान्तरबोधस्तत्र शक्तिविरहादिति शक्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवगाहित्वमनुपयोगी-
त्युच्यते तदापि बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वस्य शक्यतायां श्येननिष्ठ-
वैरिवधसाधनत्वस्य बलवदनिष्ठासाधनत्वनियतत्वेन तदसाधनत्वविशिष्टत्वेन विधि-
मत्तयावाच्यतया श्रुतरां तत्र विध्यर्थत्वानिर्वाह एव । यत्तु श्येनस्यादृष्टाद्वारकत्वघटि-
तहिंसालक्षणानाक्रान्ततया बलवद्दुःखाजनकत्वमिति मतान्तरम् । तदसत् । तथा-
सति श्येने तात्त्विकप्रवृत्तिवारणाय बलवद्दुःखाप्रयोजकत्वज्ञानस्यैव प्रवृत्तिहेतुताया
उपगन्तव्यतया तस्यैव विध्यर्थताया आवश्यकत्वेन श्येने तद्विधायकश्रुतेरप्रामाण्यप्रस-
ङ्गादेवस्थ्यात् । श्येनस्य हिंसात्वविरहेऽपि अभिचारतया नरकजनकत्वस्य दुर्वार-
त्वाच्च । यत्तु अभिचरन्नित्यस्य वैरिवधगोचरमवलोकामनाविशिष्टार्थतया तादृशकाम-
नाविशिष्टस्यैव पुरुषस्य बलवद्द्वेषविषयाजनकत्वरूपबलवदनिष्ठाननुबन्धित्वघटकद्वेषा-
नुदयात् तादृशकामनाविशिष्टवृत्तिबलवद्द्वेषविषयाजनकत्वं श्रुतिवाक्यात् प्रत्येतव्यं,
तच्च श्येनेऽवाधितमेव वैरिवधे उत्कटरागवतस्तज्जन्यनरके बलवद्द्वेषानुत्पत्त्या तादृ-
शनरकस्य वैरिवधोत्कटकामनाविशिष्टवृत्तिद्वेषाविषयत्वात् । नञ्चकदा एकत्रावर्त्तमा-
नयोरेकतरमपरविशिष्टवृत्तीति मिश्राणां मूलाभिप्रायवर्णनं तदपि न बलवद्द्वेषविष-
यदुःखजनकत्वप्रतियोगिकाभावस्यातिप्रसक्ततया बलवद्द्वेषविषयदुःखजनकत्व-
त्वावच्छिन्नाभावस्य वाच्यतास्वीकारे पुरुषविशेषीयबलवद्द्वेषविषयदुःखजनकत्वा-

भावस्य प्रत्ययासंभवात् तादृशदुःखजनकत्वे अभावे च खण्डशक्तिस्वीकारे विशिष्ट-
शक्तिस्वीकारपरित्यागात् । एवं यत्रोत्कटरागो यदा तत्रैव नोत्कटद्वेषस्तदा तज्जन्ये
फले उत्कटरागदशायां च तज्जन्यदुःखरूपफलान्तरे उत्कटद्वेषे न किञ्चिद्वाधकमिति
वैरिवधे उत्कटरागदशायां च श्येनजन्यनरके बलवद्द्वेषो दुरपवाद एव अस्तुवा फल-
विशेषोत्कटरागघटिता उपायगोचरोत्कटरागसामग्री तत्रैव तज्जन्यतया ज्ञाते सति
फलान्तरेऽप्युत्कटद्वेषविरोधिनी तथापि नरकवैरिवधयोरेकतरं प्रति श्येनस्य हेतुत्वा-
ग्रहदशायां तयोर्वलवद्द्वेषरागयोर्गुणपत्संभव एव । यत्तु दीक्षाज्ञपशुघातस्य
नरकासाधनतया मा हिंस्यादित्यत्रावैधहिंसैव विवक्षितेति श्येनस्य नरकासाधन-
त्वोपपादनं, तदपि न । तावतापि अभिचारविधया तथात्वस्य दुर्वाख्यात् ।
अथ खण्डशक्तिमवलम्ब्यानिष्टासाधनत्वविनिर्मुक्तिं क्वचिद्विधोद्योगमे-
श्वेतं छागमालमेतेत्यादावपि तत्परित्यागसंभवात् अविरोधेन मा हिंस्यादित्यत्र
श्रुत्यर्थसंकोचो न स्यादिति सांख्यमतमेव साधीय इति चेत्स्यादेव अविरोधेऽपि
ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तर्कं कौण्डिन्यायेत्यत्रैव सामान्यविधेर्विशेषेतरपरत्वं व्यु-
त्पत्तिसिद्धमिति मा हिंस्यादित्यत्र संकोचः । अथ वा कथंचिद्वाधकापनयसंभवेनौ-
त्सर्गिकार्थपरित्याग इति हिंसानिषेधसंकोचेनैवोपपत्तौ न श्वेतं छागमालमेतेत्यादौ
विधिप्रत्ययस्य बलवद्विनिष्टासाधनत्वार्थपरित्याग इत्यर्थः । अथ यागपाकादिजन्य-
श्रमादावपि कदाचित्कस्यचिद्वलवद्द्वेषोदयात् यजेत पचेतेत्यादौ अप्रामाण्यप्रसङ्गो
दुर्वारः । यत्तु बलवद्विनिष्टासाधनत्वं न लौकिकविध्यर्थः । किं तु न कलञ्जमि-
त्यादिश्रुतेः प्रामाण्योपपत्तये वैदिकलिङ्गैव तदर्थकता तत्रापि बलवद्विनिष्टं नरकमेव
साद्रूप्येणार्थः । अत इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकश्रमादेः कदाचित् द्वेषविषयतया न यागा-
दौ विध्यर्थबाध इति तदपि न, शार्कं न भुञ्जीतेत्यादिवैयकवाक्ये बलवद्विनिष्टाज-
नकत्वनिषेधपरत्वं विना प्रामाण्यानुपपत्तेः तत्रापि रोगाजनकत्वं विध्यर्थस्तदभावो
नवा बोध्यतइति चेद् सिक्तायां न गच्छेत् पुण्ये नोद्वेहेदित्यादिज्योतिःशास्त्रवचन-
स्य नैकः पर्वतमारोहेदित्यादिवाक्यस्य च का गतिः । तत्रापि विधिष्य तत्तद्विनि-
ष्टासाधनत्वस्य विधिप्रत्ययार्थत्वे शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गो व्युत्पत्त्यनुपपत्तिश्च । अत्र वद-
न्ति द्वेषविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितनरकत्वाद्याश्रयसाधनतात्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभावकूटे तादृशाभावत्वेनानुगते एकैव विधिप्रत्ययस्य शक्तिः उपलक्षणीभूत-
द्वेषविषयतावच्छेदकत्वं परित्यज्य नरकादसाधनत्वं प्रतीयते कुत्रचिन्नरकासाधनत्वं
कुत्रचिद्रोगसाधनत्वं प्रतीयतइत्यत्र तात्पर्यमेव नियामकं प्रतियोगितायाः प्रकार-

तया भानात् प्रतियोगितावच्छेदकघटकनरकत्वादौ द्वेषविषयतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणतया शक्तिग्रहे भानमविरुद्धम् । नच प्रमेयत्वादेरपि उपलक्षणतया भानमविरुद्धमिति प्रमेयत्वादेरुपलक्षणतया नरकत्वाद्यनुगमकत्वं कथं न स्वीक्रियते विनिगमकाभावादिति वाच्यम् । सुखाद्यसाधनत्वस्य विध्यर्थताविरहेण प्रमेयत्वादेः सुखत्वादिसाधारण्यंनोक्तरूपस्येत्यस्यैव विनिगमकत्वात् । नच तात्पर्याभावात् सुखाद्यसाधनत्वबोधकत्वोपपत्तौ विध्यर्थत्वेऽपि सतिविरह इति वाच्यम् । तस्य विध्यर्थत्वेन तत्तात्पर्येणाधुनिकानां न भुञ्जीतेत्यादिप्रयोगापत्तेः ॥

॥ इति महामहोपाध्यायगदाधरभट्टाचार्यकृतो व्युत्पत्तिवादः समाप्तः ॥ शुभं भवतु ॥

(शाब्दबोधेचेति) शाब्दबोधश्च शब्दादमुमर्थप्रत्येमीति प्रतितीसिद्धानुभ-
पस्यसाक्षाद्व्याप्यशाब्दत्वज्ञान्याधयः प्रत्यक्षादिभ्यो विलक्षणपथ । नन्यस्तु
चिदितपदतदर्थसंगतीनां समधिगतशब्दन्यायतत्त्वानामाकाङ्क्षासन्निधियोग्य-
ताद्यनुसन्धानयतां निःप्रत्यूहससर्गबोधोदयः सिद्ध्यतुच पदज्ञानजन्यतावच्छेद-
कतया शाब्दत्वं जातिरपि परन्तु तत्रानुमितित्वव्याप्यत्व किमिति नोपेत्यते
तथासति हि समानविषयकशब्दबोधप्रति प्रत्यक्षसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्व
स्याकल्पनाह्लाद्यधम् समानविषयकानुमितित्वावच्छिन्नप्रति प्रत्यक्षसामग्र्याः
कलुषप्रतियन्धकतयैव निर्वाहात् सतिचैवमेकस्यामेव व्यक्ती शब्दत्वानुमितित्वयोः
परापरभाषापन्नयोः समावेशात् समानविषयकशब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्यनुमिति-
सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वान्तरमपि न कल्पनीयमिति महलाद्यधम् । अथ शाब्दबो-
धस्यानुमितित्थोपगमे व्याप्तिज्ञानावखिलानुमितिकारणघटिताकाङ्क्षाज्ञानादि-
घटताच शाब्दसामग्रीयाच्या तथाच विभिन्नविषयकप्रत्यक्षप्रति शाब्दसामग्रीत्वेन
या प्रतिबन्धकता तदवच्छेदककोटी व्याप्तिज्ञानादीनामपि प्रवेशेन सामग्रीत्यस्यै-
कविशिष्टापरत्वरूपत्वे तेषां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाधिरहेण च
विपरीतमेव गौरवमितिचैवैधम् । यथाहि अनुमितिसामग्र्या लिङ्गभेदेनान्वय-
व्यतिरेकस्याभिभेदेन च भिन्नतया तदघटककारणानां व्याप्तिज्ञानादीनामैकरूपेण
कारणताधिरहेण परस्परजन्यानुमितौ व्यभिचारस्तद्वारणाय तत्तद्व्यवहितोत्तरत्व-
मात्रस्य कार्यतावच्छेदककोटी प्रवेशेऽपीष्टतावच्छेदकावच्छिन्न साधनतादिज्ञानस्य
प्रवृत्त्याद्युपयोगित्वेन बहिर्मत्पक्षेतादिविषयकानुमितित्वेन प्रयोजनस्यादिप्रतिसन्धा-
ने तदवच्छिन्नसाधनतादिज्ञानस्यैवापेक्षिततयाऽनुमितित्वादीनां कार्यतानवच्छे-
दकत्वे उक्तेष्टसाधनतादिज्ञानासम्भवासदर्थमवयवधाक्यप्रयोगो नोपपद्येततत्त कार-
णवैजात्येऽपि सर्वेषुतथाविधज्ञानेष्वनुमित्वमनुभववलादास्वीयते यथावाऽनुमिति
त्वावच्छिन्न प्रत्यभाषज्ञानत्वेनसामान्यकार्यकारणभावमितिप्रसङ्गभङ्गायविशेषसा-
मग्र्याः सहकारित्वज्जीपेत्य व्याप्तिमात्रस्याभावघटितत्वेन तत्ज्ञानस्य सर्वत्रानुमि-
तित्वेलेसम्भवात् सर्वास्वनुमितिव्यक्तिव्यनुमितित्वमुरीक्रियते तथा तत्तदाका-
तिस्थलेसम्भवात् सर्वास्वनुमितिव्यक्तिव्यनुमितित्वमुरीक्रियते तथा तत्तदाका-
विषयविशेषमनुमितित्वञ्च प्रवेद्य व्याप्तिज्ञानावघटितयाऽऽकाङ्क्षाज्ञानादिघटित-
व्यवहितोत्तरापरपदत्यरूपतयाऽव्यवहितोत्तरत्वस्यच तत्क्षणध्वंसाधिकरणक्षण-
ध्वंसानधिकरणत्वे सति तत्क्षणध्वसाधिकरणत्वरूपतयाऽभावघटितत्वेनाका-
ङ्क्षाज्ञानस्याभावविषयकत्वेनानुमितिसामान्यकारणस्यापि शाब्दस्थले सत्वेन
तद्व्यवहाकाङ्क्षाज्ञानादिविशेषसामग्रीसहकारित्वोपगमेन व्याप्तिज्ञानाद्यजन्य-
त्येऽपि शाब्दबोधस्यानुमितित्वसम्भवात् प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटी व्याप्तिज्ञा-
नादेरधिकस्याप्रवेशेन लाघवस्यानपायादितिचेन्न । एवमेव विनिगमनाधि-
रहेणानुमितेरपि शाब्देऽन्तर्भावयितु शक्यत्वात् अनुमितेरपि शाब्दत्वोपगमे
समानविषयकानुमितित्वावच्छिन्न प्रति प्रत्यक्षसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वं न

कल्पनीयम् समानविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति प्रत्यक्षसामग्रीत्वेन क्लृप्तप्रति-
बन्धकतयैव निर्वाहात् नापि समानविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्यनुमितिसा-
मग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयमेकस्मिन्नेव ज्ञाने उभयधर्मवत्त्वस्योभयसामग्री-
जन्यत्वस्य चोपगमेनानुपपत्तिविरहः । नच पदज्ञानादिकं विनाऽनु-
मित्यनुपपत्तिः । धिभिन्नविषयकप्रत्यक्षप्रति यानुमिति सामग्रीनिष्ठप्रतिबन्धकता
तदवच्छेदककोटावाकाङ्क्षाज्ञानादेरपि प्रवेशेन महागौरवश्चेतिषाव्यम
शाब्दसामान्ये ज्ञानत्वेनकारणतां विशेषसामग्र्याः सहकारितां
चोपगम्य आकाङ्क्षाज्ञानावयवदिता अनुमितिकारणत्वेन सम्प्रतिपन्नव्या-
ख्यादिज्ञानादिना घटितेवानुमित्यात्मकशाब्दसामग्रीयाच्या केवलशा-
ब्दसामग्रीचाकाङ्क्षाज्ञानादिघटितैयवाच्येस्यस्यापि वक्तुंशक्यतया पूर्ववत्
संबन्धोपरिहारस्य मुख्यत्वात् । नन्वनुमितेः शाब्दत्वे शाब्दयामीत्यनुभवापत्ति-
रितिचेत् शाब्दस्याप्यनुमितित्वेऽनुमिनोमीत्यनुभवापत्तिस्तुस्थैव शाब्दाद्यानुमि-
तिरेवानुमिनोमीत्यनुव्यवसायहेतुरितिचेत् अनुमित्यन्यशाब्दपक्षे शाब्दयामीत्य-
नुव्यवसायहेतुरित्यपि तुल्यमेव । व्यातिज्ञानादिकार्यतावच्छेदककोटीः शाब्दत्वाप्र-
येशादनुमितौ शाब्दत्वासम्भव इतिचेदाकाङ्क्षाज्ञानादिकार्यतावच्छेदककोटावप-
नुमितित्वाप्रवेशाच्छाब्दस्यानुमितित्वासम्भव इत्यपिसमानम् । यद्विच नशाब्दया-
मीत्यनुभवानुमिते शाब्दत्वं तदा नानुमिनोमीत्यनुभवान्न शाब्दमतेरनुमितित्व-
मित्यपि सुपक्ष तस्मान्न शाब्दमतिरनुमितिर्नञ्चा अनुमितिः शाब्दमतिः नञ्चा
शाब्दत्वानुमितित्वे परापरभाषमाणेनेति॥ अथैवमपि प्रत्यक्षत्वमेव शाब्दे कृतो
नोपेयते लौकिकसन्निकर्षाभावेऽपि ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्ते सम्भवात् शाब्दमात्रे
पदार्थोपस्थितेः तदात्मिकायाः सत्त्वात् । नच ज्ञानलक्षणा स्वविषयविषयकमेव प्रत्यक्षं
जनयतीतिशाब्दमताथपूर्वव्यक्तिमान मनयाऽशक्यमिति वाच्यम् नीलत्वादिज्ञानरू-
पया सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्याऽपूर्वस्यापिभानोपपत्ते । सामान्यलक्षणप्रत्यासत्यनङ्गीका-
रपक्षे न प्रत्यक्षत्वसंभवइतिचेत् सन्निकर्षातन्मतेऽपीश्वरज्ञानस्यैवशाब्दबोधस्या-
पि प्रत्यक्षत्वं सम्भवात् ज्ञानाकरणकज्ञानत्व तत्र तत्प्रयोजकं शाब्दमती तु पदज्ञान-
करणकस्याग्न प्रत्यक्षत्वसंभवइतिचेत् ज्ञानसामान्ये मनसः करणत्वपक्षे पदज्ञाना-
देरकरणत्वाच्छाब्दमतेरपि ज्ञानाकरणकत्वेन प्रत्यक्षत्वं दुरपह्वम् । शाब्दबुद्धौ
प्रत्यक्षतथोपगमे चाक्षुपत्वादिजात्या शाब्दत्वे साङ्ख्यं प्रसङ्गइति चेन्नाक्षुपत्वादिब्या-
वृत्तव्यक्तिर्बन्धे शाब्दत्वस्य स्वीकारे तदसम्भवात् । मानसत्वेन साङ्ख्यंमितिचेत्
मानसत्वव्याप्यत्वस्यैव शाब्दत्वेस्वीकारे तदसम्भवात् ॥ अतएव न शाब्द-
यामीत्यनुभवानुपपत्तिः शाब्दबोधस्यातिरिक्तत्वपक्षइत्यतत्पक्षेऽपि तावतीध्वे-
पव्यक्तिपु शाब्दत्वज्ञातेः स्वीकारात् । नच नीलोघट इत्यादिवाक्यजन्य-
योपानन्तर नीलघटं साक्षात्करोमीत्यनुभवापत्तिः यदशे लौकिकः सन्निक-
र्षस्तदशपथ साक्षात्करोमीत्यनुभवस्य स्वीकृतत्वात् । नच लौकिक
सन्निकर्षाभावेऽपि मण्डूक्यसाञ्जनरञ्जितनयनस्यपुमो यशोरगविभ्रमांतरमुरगसा-
क्षात्करोमीत्यनुभवानुपपत्तिस्ततशोरगस्यालौकिकया ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्त्याभानादिति
वाच्यम् लौकिकसन्निकर्षस्यलक्ष्य दोषविशेषजन्यविभ्रमस्यलेऽपि साक्षात्करोमीत्य

नुभप्रस्योपगतत्वादिति ॥ शाब्दत्वजातिशाब्दबोधं तत्कारणाकादक्षाज्ञानादिक-
धोपगच्छतः शाब्दमतौ प्रत्यक्षत्वमभ्युपगच्छतस्तवैव किलावधिमिति चेत् अस्ति-
तत्तथाहि विशिष्टवैशिष्ट्यावगादिवुक्तौ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य
कारणत्वं संघादिनामधिप्रतिपन्नम् तत्रास्माभिर्लाघवान्नेषिभिरनुमितेरप्युक्तयु-
क्तिनिघडेनानुमितित्वव्यापकमानसत्वमेवोररीकरणायम् तथाच विशिष्टवैशिष्ट्या-
वगादिसमृतेर्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविरहेऽपि जायमानतया तत्साधारणं
विशिष्टवैशिष्ट्यावगादिवुद्धित्वं नकार्यतावच्छेदकं किन्तु तादृशमन्यक्षत्वमेव तथा-
च शाब्दानुमित्योः प्रत्यक्षत्वानभ्युपगमे तथाविधशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति विशेष-
णतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य पुण्यं कारणत्वं कल्पनीयमेव तथाविधानुमितित्वा-
वच्छिन्नप्रत्ययोति गौरवम् । स्मृत्यन्यविशिष्टवैशिष्ट्यावगादिकान्तवत्त्वं कार्यताव-
च्छेदकत्वे तथाविधानैककार्यकारणभावाकरूपेऽपि स्मृत्यन्यत्वतथाविधज्ञानत्व-
योः परस्परविशेष्यविशेषणभावे विनिगमनादिरहेण गुरुधर्मावच्छिन्नकार्यता-
ज्ञापपत्तिः । यदिच विशिष्टवैशिष्ट्यावगादानुभवत्वमेव कार्यतावच्छेदकमभ्यु-
पगम्यं तावतैव स्मृतेर्वारणं शाब्दबोधादेः सप्रवृत्त्युच्येततदपि प्रत्यक्ष-
त्वातिरिक्तानुभवरवभातौ प्रमाणाभावेनास्मदित्तिद्धिरिति चेदत्रास्मदगुरु-
धरणाः विभिन्नविषयप्रत्यक्षं प्रतिशाब्दसामग्र्या अनुमितिसामग्र्याश्च प्रतिष-
न्धकतयाऽन्यथुद्धादेः प्रत्यक्षत्वोपगमे नीलपटइतिशाब्दसाम-
ग्र्यां पीतः पटइति शाब्दसामग्र्याश्चतस्यां समूहालम्बनशाब्दबोधानुपपत्तिः
नीलपटविषयकशाब्दसामग्र्याः पीतपटात्मकविभिन्नविषयकशाब्दरूपं प्रत्यक्ष-
प्रति प्रतिषन्धकत्वात् पीतपटशाब्दसामग्र्याः नीलपटशाब्दात्मकप्रत्यक्षप्रति-
षन्धकत्वाच्चेति । यद्यमेवचानुमितेरपि समूहालम्बनस्यानुपपत्तिरुक्ता ॥ यदिच
शाब्दभिन्नविभिन्नविषयकप्रत्यक्षत्व प्रतिषन्धयतावच्छेदकमेवमनुमितिभिन्नवि-
भिन्नविषयकप्रत्यक्षत्व प्रतिषन्धयतावच्छेदकमित्युच्यते तदा शाब्दभिन्न-
त्वादेर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनादिरहेण गुरुधर्मावच्छिन्नानेकप्रतिष-
न्धतापत्तिरित्यवधेयम् ॥

(विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तित्वात्पर्येत्यादि) अत्र विशेष्यवाचकपदोत्तर
त्वात्पर्येविषयेत्युक्तौ विवक्षितसौन्दर्यगतेकत्वके सुन्दरद्वि बहुयोग्या इत्यादौ
विशेष्यवाचकपदविषयोत्तरबहुपदतात्पर्यविषयबहुत्वसंख्याविरुद्धैकत्वसंख्यायाः
सुन्दरपदोत्तरानुसन्धीयमानविभक्त्या अविवक्षितत्वविरहात् समानवचनत्वानु-
पपत्तिः नच समानवचनत्वस्योक्ताविवक्षितत्वव्यापकतया उक्ताविवक्षितत्ववि-
रहेऽपि तत्सावे वाचकाभावरतिवाच्यम् समानवचनत्वस्य प्रयोजकान्तराभावेन
उक्ताविवक्षितत्वप्रवृद्धि तत्प्रयोजकताया वाच्यतया उक्ताविवक्षितत्वसमानवच-
नत्वयोः समव्यापकत्वस्यैष्टव्यत्वेनानुपपत्तिसम्भवात् । नन्वेवमपि विशेष्य-
वाचकपदोत्तरत्वेनानुसन्धीयमानत्वस्यैवाश्रयमाणविभक्तियत्वनुरोधेन वाच्य-
तया विभक्तित्वेनाश्रयेऽपि प्रकृते बहुपदस्यैव सुविभक्तेरपि तथानुसन्धीयमान-
तया तत्तात्पर्यविषयैकत्वविरुद्धत्वस्यैकत्वेऽसम्भवान्मानुपपत्तिरिति विभक्ति-

त्वेनप्रवेशोच्यर्थेइतिचेन्न प्रमाणवेदशाखावाच्यघटे इत्यत्रैकत्वार्थकवाच्यपदपूर्व-
 वृत्तिर्यहुवचनान्तशाखापदघटिते वाक्येऽसमानवचनत्वानुपपत्तेः विशेष्यवाचकवे-
 दशापापदोत्तरत्वेनानुसन्धीयमानवाच्यपदतात्पर्यविषयैकत्वसंख्याविरुद्धसंख्या-
 या विशेषणवाचकप्रमाणपदेनाविचक्षितत्वादिति । यथाश्रुते स्तोकेपचत
 इत्यादौ विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयद्वित्वविरुद्धैकत्वस्यावि-
 चक्षितत्वात् समानवचनत्वापत्तिरतो विशेष्यवाचकप्रातिपदिकोत्तरेत्यस्य
 विशेष्यवाचकपदोत्तरसुप्तात्पर्येत्यस्य वा प्रवेशस्यावश्यकत्वे लाघवात्
 सुप्त्वेनैवप्रवेशोयुक्त षष्ठश्च विभक्तित्वेन प्रवेशपवनास्तीति कुत्र कैमर्थ्यशङ्केत्यपि
 ५.विद्वाहुः ॥ यत्र बहुत्वान्ययतात्पर्येण बहुवचने प्रयोक्तव्ये दोषयशादेकवचनप्रयुक्तं
 तत्र वेदः प्रमाणमित्यादौ समानवचनत्वप्रयुक्तमसाधुत्वमुपपत्तिरिति विशेष्यदर्शिनः
 तच्च विभक्त्यर्थत्वेन संख्यायाः प्रवेशे नोपपद्येत विशेष्यवाचकवेदपदोत्तरविभक्त्यर्थ-
 संख्याविरुद्धसंख्याया अविचक्षितत्वस्य समानवचनत्वप्रयोजकस्य सत्वात् अतोवि-
 भक्तितात्पर्यविषयेत्युक्तम् तथाच तथाविधतात्पर्यविषययहुत्वविरुद्धैकत्वस्य विच-
 क्षितत्वादसाधुत्वमुपपद्यत इति । अत्र निरुक्तविषयत्वेनैव संख्यायाः प्रवेशे आधेय-
 त्वस्याधेयरूपत्वपक्षे प्रमाणवेदेपुद्वित्वान्यप्रमेयमित्यादौ सप्तम्यधधियत्वस्य द्वित्वा-
 न्यप्रमेयनिष्ठस्य तत्स्यरूपतया वेदपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषययोगाधेयत्वरूप द्वि-
 त्वान्यप्रमेयस्तद्विरुद्धत्वस्य तद्विभक्त्यर्थवसितस्यैकत्वेऽभावात् समानवचनत्वा-
 पत्तिरतः संख्यात्वेन प्रवेशःकृतः तथाच निरुक्तविभक्तितात्पर्यविषयतावच्छेदकसं-
 ख्यात्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नभिन्नत्वस्य विरुद्धत्वान्तात्पर्यस्यैकत्वे सत्त्वान्नानुपपत्तिः ।
 विशेषणविभक्तेरभेदार्थकम्यमते नीलोघटइत्यादौ घटपदोत्तरस्वर्थैकत्वभिन्नस्या-
 भेदस्य विचक्षितत्वात्समानवचनत्वानुपपत्तिरतः संख्याविरुद्धसंख्यापर्यन्तानुभा-
 वनम् । विशेषणवाचकपदोत्तरत्वेनानुसन्धीयमानविभक्त्याऽविचक्षितत्वमित्यत्र
 विभक्तिर्वेनाप्रवेशे प्रकृशमितिर्वस्मादितिचिग्रहनिष्पन्न प्रमाणार्थकप्रमितिपद-
 घटित 'वेदधाक्यप्रमितिर्वहयोघटा' इत्यादिवाक्ये समानवचनत्वानुपपत्तिः प्रमि-
 तिपदोत्तरत्वेनानुसन्धीयमानत्वस्य विभक्तेरिव बहुपदस्यापि सत्त्वात् तेन
 वेदवाक्यपदोत्तरस्यैकत्वविरुद्धयहुत्वस्य विचक्षितत्वात् समानवचनत्वप्रयोजका
 भावात् ॥ यत्र विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्त्या संख्याया अविचक्षितत्व तत्र
 विशेष्यविशेषणवाचकपदयोः समानवचनत्वमित्युक्तौ विचक्षितैकत्वार्थकैकवचना-
 न्तविशेषणपदघटिते वेदत्वगतैकत्वान्ययतात्पर्येण प्रयुक्तं वेदः प्रमाणमितिवाक्ये
 समानवचनत्वानुपपत्तिः प्रमाणपदोत्तरविभक्त्यैकत्वस्य विचक्षितत्वात्ततोवि-
 रुद्धान्तोपादानमिति । किञ्च प्रमाणगतयहुत्वस्य विवक्षादरेऽपि प्रत्य-
 क्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीत्येष साधु नतु प्रत्यक्षानुमानोपमान-
 शब्दाः प्रमाणमिति तत्र विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्त्या संख्याया
 विचक्षितत्वेनोक्तसमानवचनत्वप्रयोजनकाभावेन प्रयोजकान्तरस्यासत्त्वेन च तथा-
 विधशब्दाः प्रमाणमित्यपि स्यात् विरुद्धान्तोपादाने च यहुत्वस्य यहुत्वविरु-
 द्धत्वाभावात् दोष इत्यवश्यम् ॥ अथेवमपि स्तोकेपचतइत्यादौ विशेषणवाचक-

स्तोकपदोत्तरविभक्त्या संख्याया अविवक्षणाद्विशेष्यवाचकपदस्य द्वित्रान्ततानु-
पपत्तिरिति चेन्न विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयविशेष्यान्वयिसंख्या-
यिरुद्धेत्यादेर्नियमशरीरघटकत्वात् प्रकृते च द्वित्वस्य पाककर्तृत्वव्याप्तौ ननुपाकेऽतो-
नदोषइति विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तेः सुप्त्वेन प्रवेशित्वे तच्छक्यैव नोन्मिषती-
त्यपि बोध्यम् ॥ नन्वेवमपि स्तोकं पाकाविन्यादावापत्तिर्नवारितेति चेदत्र त्रुमः
विशेषणवाचकपदं क्रियाविशेषणवाचकातिरिक्तत्वेन विशेषणीय तत्त्व क्रियावि-
शिष्टान्यत्वम् वैशिष्ट्यञ्च स्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रकारताप्रयोजकत्वमिति तावदेव स्तोकंपचतः स्तोकपाकौ स्तोकंपचावि-
त्यादावनुपपत्तिपरिहारइति ॥ ननु शोभनारामद्वारा इत्यत्र विशेष्य-
वाचकद्वारपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयसंख्याया अप्रसिद्धत्वात् समान-
वचनत्वानुपपत्तिरिति चेन्न स्वतात्पर्यविषयतावच्छेदक संख्यात्वव्याप्यधर्मा-
वच्छिन्नभिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकविशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्त्यभाव-
वत्संख्याविषयाविषयत्वाभावस्य वाच्यतयोकसम्बन्धस्यात्र द्वारपदोत्तरवि-
भक्तेर्यधिकरणतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावस्य कंबलाव्यति-
दिति ॥ अथ मैथिलीरामद्वारा इत्यत्र विशेष्यवाचकमैथिलीपदोत्तरसुतात्पर्य-
विषयैकत्वभिन्नसंख्याया विशेषणवाचकद्वारपदोत्तरविभक्त्या अविवक्षणात्
समानवचनत्वापत्तिरिति चेन्न उक्तनियमशरीरेऽसतिवाधके इत्यस्यापि धक्तव्यतया
द्वाराः पुत्तिचमून्येत्यनुशासनस्य बाधकस्य सत्त्वात् । तथाच नियतवचनकान्य-
त्वविशिष्टनिष्कविषयाविषयत्वाभाव समानवचनत्वप्रयोजक इति पर्यवसितम्
नियतवचनकत्वञ्च धर्मेविशिष्टत्वम् वैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छिन्नपरस्व स्वविशिष्टशा-
ब्दजनकतावच्छेदकविभक्तिनिष्ठविषयतानिरूपिताव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छि-
न्नविषयतावच्छेदकानुपूर्वीमावोभयसम्बन्धेन विभक्तिनिष्ठविषयतायां वैशिष्ट्यञ्च
स्वाभावयत्पसम्बन्धेन स्वाभावश्च स्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितसंख्यानित्त-
प्रकारताप्रयोजकविषयतावत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक विषयतावत्त्वञ्च
एवसमानाधिकरणसुष्ठिभाजकधर्मसामानाधिकरण्य स्वावच्छेदकानवच्छिन्नत्व
स्वनिरूपितान्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविषयता-
निरूपितत्वैतद्विषयसम्बन्धेन घटादिपदोत्तरविभक्तौ च न घटत्वविशिष्टत्वमतोन
घटादिपदस्य नियतवचनकत्वम् तथाहि घटत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपित
घटादिपदस्य नियतवचनकत्वम् तत्समानाधिकरणप्रथमात्वसं-
ख्यानिष्ठप्रकारताप्रयोजिका यासु निष्ठविषयता तन्निरूपितान्यवहितोत्तरत्वसम्ब-
न्धावच्छिन्नघटपदत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितत्वस्य च औनिष्ठविषयतायां
सत्त्वादेवमन्यत्राप्युक्तम् । तत्र वैशिष्ट्यघटकप्रथमसम्बन्धानुपादाने
श्रीत्वरूपधर्ममादाय तद्वैशिष्ट्यस्य द्वारसदृशाचरणकर्षकाचारक्रियन्तनिष्पन्न-
द्वारपदोत्तरत्वादि विभक्तिनिष्ठविषयतायामपि सत्त्वेन तन्निरूपितान्यवहितो-
त्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकानुपूर्वीमावस्य तस्मिन्ननियतवचन-
केऽपि द्वारपदे सत्त्वादतस्तदुपादानम् तथाहि श्रोत्र्यावच्छिन्नविषयतानिरूपितसं

ख्यानिष्ठप्रकारताप्रयोजकविषयत्वस्य बहुव्रीहिसत्त्वतात्पर्येण प्रयुक्तायां विवक्षितसंख्याकदारपदोत्तरजसादिविभक्तौ सध्वेन तद्वत्त्वस्य अनियतवचनकदारपदोत्तरस्वादिविभक्तावपि सत्त्वात् । अनियतवचनकशब्दमात्रेऽतिप्रसङ्गवारणाय द्वितीयसम्बन्धनिवेशः । दारपदोत्तरजसादिविषयतायां ह्योत्थावच्छिन्नविषयतानिरूपितसंख्यानिष्ठविषयताप्रयोजकशसादिनिष्ठविषयतावत्त्वस्य वारणाय त्रितयसम्बन्धघटकप्रथमोपादानम् । पथमेव दारपदोत्तरजसविषयतायां जसविषयतावत्त्वस्य वारणाय द्वितीयोपादानम् । ह्योत्थावच्छिन्नविषयतानिरूपितसंख्यानिष्ठप्रकारताप्रयोजकख्यादिपदोत्तरस्वादिनिष्ठविषयतावत्त्वस्य वारणाय तृतीयस्योपादानमिति अधिकंगूढार्थतत्त्वाल्लोकेऽन्वेष्टव्यम् ॥

प. ९ पत्रे नवमपंक्तौ अधिकंतुगूढार्थतत्त्वाल्लोके इत्यतः प्राक् । अथैवमपि शोभनः पशुरित्यत्र शोभनपदज्ञभ्योपस्थितेः स्वीयमुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन शोभनमात्रघटितस्या लोमलाङ्गलादावपि सत्त्वात्तत्रापि शोभनपदार्थान्वयप्रसङ्गः । नच सकृदुचरितः शब्दः सकृदेवार्थमयतीति न्यायात्पशावन्वितस्य तस्य न लोमादावन्वयः सम्भवतीति याच्यम् लोमादायेव तदन्वयोऽस्तु न पशावित्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् लोमादौ विभक्त्यर्थसंख्यान्वयप्रसङ्गस्य बाधकाभावाच्चेति चेन्न विशेष्यताविशिष्टविशेष्यतात्वसम्बन्धेन शब्दबुद्धौ स्वीयमुख्यविशेष्यताप्रयोज्यत्वसम्बन्धेनोपस्थितेः कारणत्वस्य विवक्षितत्वात् वैशिष्ट्यञ्च स्वतादात्म्य स्वप्रयोजकवृत्तिज्ञानीयविषयताविशिष्टविषयतानिरूपितविषयत्वाप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयताविशिष्टत्वोभयसम्बन्धेन पतद्वैशिष्ट्यद्वय स्वातादात्म्य स्वावच्छेदपक्षाभ्यन्तरसम्बन्धेन अस्ति च नीलो घट इत्यादी घटत्वावच्छिन्नविशेष्यतायां स्वप्रयोजकवृत्तिज्ञानीयविषयत्वाभिन्नविषयतानिरूपितघटत्वनिष्ठविषयत्वाप्रयोज्यनीलत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितायां स्वतादात्म्यमित्युक्तप्रयोजकोपपत्तिः अत्र विषयताविशिष्टत्वस्यानुक्तौ लाङ्गलत्वप्रकारतानिरूपितलाङ्गलनिष्ठविशेष्यतायामपि स्वप्रयोजकवृत्तिज्ञानीयविषयतानिरूपितलाङ्गलत्वनिष्ठविषयत्वाप्रयोज्यलोमनिष्ठविषयतानिरूपितलाङ्गलत्वावच्छिन्नविषयतावच्छेदपत्वस्य सत्त्वात् तत्र निरुक्तसम्बन्धेनोपस्थित्यभावाद्घटितैरेकव्यभिचारः स्यादतस्तदुपात्तम् तथा सति लाङ्गलनिष्ठायाः लाङ्गलत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितायाविशेष्यतायाः स्वस्यां तादात्म्यस्यैव लोमनिष्ठप्रकारतानिरूपितायां स्वावच्छेदपत्वस्य सध्वेन लाङ्गलनिष्ठविशेष्यताद्वयस्याप्युक्तयिशिष्टतया तन्निरूपिता या लाङ्गलत्वनिष्ठा याच लोमनिष्ठा विषयता तदप्रयोज्यविषयतापदेन घटादिविषयतायाप्यग्राह्यतया तन्निरूपितविषयताविशिष्टत्वस्य तत्राभावात्तन् व्यभिचार इति ॥

स्वसमभिव्याहृतपदार्थत्यदि अत्र इहयदोऽस्त्येतादी निरुक्तपदार्थसंगित्वमेतद्देशवृत्तिपदादावप्यस्तीत्यतः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकेत्युक्तम् । नन्वत्र समभिव्याहृतपरिकीरितपदायंसंसंगित्वस्य विषयत्वेन नीलपोतोभयघटवद्भूतलादयोधकेतुपदनिष्पन्नच-

दितात् अथ नीलोघट इति वाक्याग्निवह्नैकत्वभानानुपपत्तिः एतद्देशवृत्तित्वरूपयत्किं
 श्रित्यर्थसंसर्गित्वविशिष्टघटत्वस्य पीतघटेऽपि सत्त्वेन तद्रूपतिभेदप्रतियोगितापच्छे-
 दकत्वस्यैककत्वे सत्त्वादिति समभिध्याहृतयावत्पदार्थसंसर्गित्वस्य विवक्षणेऽप्यत्र-
 कालिकादिना नीलपदार्थसंसर्गित्वस्य पीतघटेऽपि सत्त्वादनूपपत्तितादवस्थस्यम्
 नच प्रकृतशब्दबोधविषयस्यैव संसर्गस्य विवक्षणान्न कालिकमादायात्रदोष इति
 वाच्यम् एवमपि हि कालिकेन नीलरूपवद्भूतल बोधकेदशब्दनिष्पन्नात्रपदघटितात्
 "अत्र नीलोघट" इत्यादिवाक्याज्ज्ञायमानेषो धे कालिकस्यापि विषयतया तेन
 सम्बन्धेन नीलपदार्थसंसर्गित्वस्य भूतलवृत्ति पीतघटेऽपि सत्त्वादुक्तदोष-
 तादवस्थस्यम् नच यावत्तः समभिध्याहृतपदार्थान्तर्निष्ठविषयतानिरूपित
 शब्दबोधोप्य ससर्गताविशिष्टत्वं विवक्षणीयम् वैशिष्ट्यञ्च स्यादभयानुयोगित्वस्या-
 भयप्रतियोगित्वान्यतरसम्बन्धेन निरूपितत्वञ्च साक्षादेव विवक्षणीयवत्तु परम्प-
 रासाधारणम् येन नीलनिष्ठविषयतया परम्परानिरूपिता कालिकनिष्ठसंसर्गताऽपि
 प्रहोनुंशयेत। तत्र फलभुङ्क्ते इत्यादी द्वितीयाधायित्वसंसर्गानुयोगित्वस्य
 फलेऽभावात् स्यादभयप्रतियोगित्वेयुक्तमिति वाच्यम् एवमपि हि अत्रपदोऽस्ती
 त्यादौ समभिध्याहृतयावत्पदार्थमध्ये एतद्देशस्यापि ग्राह्यतया तन्निष्ठविषयतया
 साक्षान्निरूपिता या निरूपितत्वनिष्ठसंसर्गता तन्निशिष्टत्वस्य निरुक्तान्तरसम्ब-
 धेन घटेऽभावादेकत्वस्यैककत्वमनार्थतायावत् इति चेन्न एककत्वनीलवृत्तित्वस्यै-
 ककत्वमनार्थत्वात् उपलक्षणतायच्छेदकसम्बन्धश्च स्वविशिष्टनिष्ठमेदप्रतियोगिता-
 नयच्छेदकत्वम् वैशिष्ट्यञ्च स्वप्रकृत्यर्थतायच्छेदकत्वञ्च स्वविशिष्टसंसर्गता
 निरूपकत्वोभयसम्बन्धेन वैशिष्ट्यञ्च स्वप्रयोज्यशब्दबोधोप्यविषयत्वसामानाधि-
 करण्य स्वप्रकृत्यर्थनिष्ठविशिष्टत्वानिरूपितप्रकारताप्रयोजकप्रत्ययप्रयोज्यशब्दबो-
 धोप्यविषयत्वसामानाधिकरण्यान्यतरसम्बन्धेन संसर्गतानिरूपकत्वञ्च अनुयोगित्व-
 प्रतियोगित्वान्यतरसम्बन्धेन संसर्गताभयवत्त्वम् संसर्गतायेवप्रमाणान्तरसिद्धा तनु-
 प्रकृतशब्दबोधनिरूपिताः। एवञ्च नीलपीतोभयघटवति अत्रनीलोघट इत्यस्य नानुप-
 पत्तिः नीलघट निष्ठस्यैवेतद्देशनिरूपिताधेयत्वस्य प्रकृतवाक्यजबोधे भानात् अन्य-
 निष्ठस्य तस्य भाने प्रमात्वासम्भवात् घटनिष्ठविशिष्टत्वानिरूपितप्रकारताप्रयोजक-
 प्रत्ययप्रयोज्यशब्दबोधविषयत्वसामानाधिकरण्य नीलोघट निष्ठवृत्तित्वनिष्ठसंस-
 र्गतत्वं तन्निरूपकत्वस्य तद्घटत्वसत्त्वात्। अत्रच द्वितीयादायेककत्वस्योपपत्तये
 तदर्थकमेत्वादिसंसर्गतास ग्राहकस्य स्वप्रयोज्येत्यादिप्रथमस्य प्रथमायाञ्च तदुपपत्त-
 ये द्वितीयस्य च सम्बन्धस्य प्रवेशः। अत्र घटोऽस्तीत्यादौ विहर्षभूतवृत्तित्वरूप संस-
 र्गप्रतियोगित्वस्य देशादीसत्त्वात् द्वितीयाचर्यकर्मत्वादि संसर्गानुयोगित्वस्य फलं-
 भुङ्क्ते इत्यादीधात्वर्थं सत्त्वाच्च तत्तद्रूपतिभेदप्रतियोगितापच्छेदकत्वस्यैव तत्तदेक-
 त्वे सत्त्वात् सर्वत्रानुपपत्तिधारणाय स्वप्रकृत्यर्थतायच्छेदकत्वस्योपादानम् ॥ अथैव
 मपि पशुनायजे . . . . .
 निरूपकत्वस्य . . . . .
 गितापच्छेदकत्वस्यैव तत्तदेकत्वे सत्त्वात्तेषामेककत्वमनार्थतायावत् इति चेन्न एक-

चन विशिष्टैकत्वस्य तत्रैकवचनार्थत्वात् वैशिष्ट्यञ्च स्वयिशिष्टनिरूपकतायिशि-
ष्टान्यत्वसम्बन्धेन वैशिष्ट्यञ्च स्वप्रकृत्यर्थतावच्छेदक सामानाधिकरण्य स्वयिशिष्ट-
संसर्गताकत्वोभयसम्बन्धेन वैशिष्ट्यञ्च स्वप्रयोऽयेत्यादि प्रागुक्तान्यतरसम्बन्धेन
निरूपकतायैशिष्ट्यञ्च स्वसामानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्व स्वनिरू-
पितसंसर्गतायिशिष्टसंसर्गतानिरूपकतासामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन वैशि-
ष्ट्यञ्च स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्व स्वनिरूपकनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन निरूपकता-
चात्र सर्वान्यतरसम्बन्धेनसंसर्गताप्रययिशिष्टत्वरूपा पूर्वाकैव इत्यञ्जनद्विधि-
बोध्यनानायागोयनानापशुनिष्ठनानानिरूपकता एकवचनविशिष्टास्तासाञ्च सम्ब-
न्धघटकत्वपदेनैकैकस्या एवग्रहणमिति एतच्चागोयैतत्पशुनिष्ठनिरूपकतायाः स्व-
पदेन ग्रहणे तन्निरूपितसंसर्गता एतत्पशुवृत्तिकरणत्वनिष्ठैव भवितुमर्हति
स्वनिरूपकैतद्यागनिरूपितत्वघटितोभयसम्बन्धेन तद्विशिष्टसंसर्गतापि नैव
तन्निरूपकत्वस्यनिरुक्तान्यतरसम्बन्धेन एतद्यागे एतत्पशावेव च सत्त्वात्
तत्सामानाधिकरण्यस्य एतत्पशुनिष्ठैकत्वएवसत्त्वेऽपिस्वपदप्राप्तनिरुक्तनि-
रूपकतासामानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैतदेकत्वेविरहेण निदक-
विशिष्टान्यत्वस्य सत्त्वानुपपत्तिः पशुवृत्त्यकरणकयामस्य च नैतद्विधि-
बोध्यत्वम् तदीयपशुनिष्ठतत्तदेकत्वे निरुक्तविशिष्टान्यत्वविरहात् तथाहि
पशुनिष्ठतन्निरूपकतासामानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य चालनी-
भ्यायेनैकत्वव्रजे सत्त्वात् तादृशतत्पशुनिष्ठनिरूपकतानिरूपिता या
तत्करणत्वनिष्ठा संसर्गता तदवच्छेदकीभूतकरणतात्यावच्छिन्नत्वस्य तन्निरू-
पकतयागनिरूपितत्वस्य च तत्तत्करणत्वनिष्ठसंसर्गताव्रजेऽपिसत्त्वेन तन्निरूपक-
त्वस्य पशुव्रजेऽपिसत्त्वेन तत् सामानाधिकरण्यस्य तत्तदेकत्वे सत्त्वाच्चेति एत-
च्चैतादृशस्यलक्षण्यत्रतु प्रागुक्तैवरीतिरिति ॥ एकत्वपरिष्कारप्रकारान्तरन्तु
अस्मदगुरुभिर्गूढार्थत्वालोके विस्तरणप्रपञ्चितमिति ।

१७ पत्र २० प. इत्युक्तमधस्तादित्यस्याग्रे । ननु यद्यदाकाङ्क्षाज्ञानसत्त्वेऽभे-
दसम्बन्धावच्छिन्नमीलत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताशा-
लिशाब्दबोधोजायते तत्तदाकाङ्क्षाज्ञानाभावकूटाभावत्वेनैवकारणत्वमस्तु नचाप्रा-
प्यननुगमः निरुक्तप्रकारतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिशब्दबोधोपा-
बधितपूर्ववर्त्याकाङ्क्षाज्ञानवृत्त्युभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाषकूटाभाव-
त्वेनानुगमसम्भवमिति चेन्न अप्रामाण्यज्ञानानामुत्तेजकत्वस्यावश्यकतया
एकप्राकाङ्क्षाज्ञानेऽप्रामाण्यज्ञानसत्त्वेऽप्यन्याकाङ्क्षाज्ञानाच्छब्दबोधोन्पश्या सा-
मान्यतोऽप्रामाण्यज्ञानाभावस्य कारणतावच्छेदककोटौ निवेशयितुमशक्यतया
तत्तदाकाङ्क्षाज्ञानधर्मिकतत्तदप्रामाण्य ज्ञानाभावानां विशेषतो निवेशस्यावश्यक-
त्वात् नचाप्रामाण्यज्ञानानामपि यद्यदप्रामाण्यज्ञानसत्त्वेआकाङ्क्षाज्ञानादियावत्का-
रणसत्त्वे नीलोघटइति शब्दबोधो नोत्पद्यते तत्तदभावकूटत्वेनैव प्रवेशे दोषाभाव-
इतिवाच्यम् । अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिननीलोघटइत्याकाङ्क्षाज्ञानोत्तरं नीलः कलश-
इत्याकाङ्क्षाज्ञानसत्त्वेनीलघटशब्दबोधोत्पत्त्या तदप्रामाण्यज्ञानाभावस्य निवेशयितु-

मशक्यत्वेन नील कलश इत्याकाङ्क्षाज्ञानोत्पत्तिक्षणेऽपि तच्छब्दबोधोत्पत्तिप्रस-
ङ्गादिति ॥ नन्यस्तु तत्तदाकाङ्क्षाज्ञानानामन्यतमत्वेनैवापण्डोपाधिरूपेण कारण-
त्वे लाघवादिति चेन्न तत्राप्युक्तरोत्याऽप्रामाण्यज्ञानाभावानां विशिष्यैव प्रवेशनी-
यतया तन्निवेशासम्भवात् नच तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावकूटविशिष्टतत्तदाकाङ्क्षाज्ञा-
नघृत्त्यन्यतमत्वेन कारणत्वेऽनुपपत्तिविरहइति वाच्यम् अन्यतमत्वविशेषणतया तत्त-
दाकाङ्क्षाज्ञानानांप्रवेशे तेषामपि कारणत्वावच्छेदकत्वापत्त्या तेषां विशिष्यविशेषणभा-
वे विनिगमनाधिरहेण महागौरवात् विशिष्टस्य केवलादनन्यत्वेन केवलेप्याका-
ङ्क्षाज्ञानेऽन्यतमत्वस्य सत्त्वेनापत्यपरिहाराच्चेति तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावकूटस्यो-
पलक्षणत्वेऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितादप्याकाङ्क्षाज्ञानाच्छास्त्रापत्तेरपरिहाराच्चेति ॥

अथ तत्तदाकाङ्क्षाज्ञानानां स्वस्वान्वयवहितोत्तरत्वावच्छिन्नं प्रति जनकत्वे तेषां
योग्यताज्ञानसहकारित्वानुपपत्तिः नीलोद्यटइत्याकाङ्क्षाज्ञानविनापि नीलः
कलश इत्याकाङ्क्षाज्ञानयोग्यताज्ञानादिघटितसामग्रीत शाब्दोत्पत्त्या नीलः
कलश इत्याकाङ्क्षाज्ञान विनापिच नीलोद्यटइत्याकाङ्क्षाज्ञानयोग्यताज्ञाना-
दिघटितसामग्रीतः शाब्दोत्पत्त्याच तत्तदाकाङ्क्षाज्ञानासम्बधानेऽपि योग्य-
ताज्ञानस्य फलोपधायकत्वादिति चेन्न सहकारिनियमस्य सामग्री-
व्याप्तिरूपतया व्यापकधर्मावच्छिन्नकार्योत्पत्तौ व्याप्यधर्मावच्छिन्नसा-
मग्र्या अपेक्षिततयाऽनुपपत्तिविरहात् तथाहि तद्वर्मावच्छिन्नकार्योत्पत्तिं प्रति
तद्वर्माव्यापककार्यतावच्छिन्नकीभूतयावद्वर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावत्कू-
टविशिष्टत्वेसति तद्वर्माव्याप्यधर्मविशिष्टत्वेसति तद्वर्मावच्छिन्नकार्यतानिरू-
पितकारणत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगिकूटत्वेन सामग्र्या व्यापकतया
व्यापकीभूतांसामग्रीं विना व्याप्यीभूतयाः शाब्दोत्पत्तेरनुपपत्तेराकाङ्क्षाज्ञानविना
न शाब्दबोधः । अत्र तद्वर्माव्याप्यधर्मविशिष्टत्वेसतीत्यस्यस्थाने तद्वर्माव्याप्यध-
र्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावत्कूटविशिष्टत्वेसतीत्युक्तौ व्याप्यीभूतयाव-
द्वर्मावच्छिन्नसामग्र्या अपेक्षितत्वप्रसङ्गेन एकैकशाब्दोत्पत्तौ यावदाकाङ्क्षाज्ञान-
सायस्यावश्यकत्वप्रसङ्गः स्यादनस्तथोक्तम् वैशिष्ट्यञ्च स्यावच्छिन्ननिरूपितका-
रणतावत्कूटव्यवस्थामध्येनैत्यवधेयम् ॥

१८ प. ११ पंक्तौ नव्यमिचार इत्यस्याग्रे नन्वेवमपि अभेदसम्बन्धावच्छिन्न-
नीलत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नविशिष्यताकशाब्दयुद्धित्वमाश्रय
तत्तदाकाङ्क्षाज्ञानकार्यतानवच्छेदकतया तत्तदाकाङ्क्षाज्ञानविरहेऽपि योग्यताज्ञा-
नादिसत्यदशायां नीलस्पष्ट इत्यादिवाक्यासद्वर्मावच्छिन्नोत्पत्तौ यावकाभाव
इति चेन्न व्यापकधर्मावच्छिन्नकार्योत्पत्तौ अपेक्षिताया व्याप्यधर्मावच्छिन्न-
सामग्र्या विरहेणाप्यसम्भवादिति ॥

१८ प २३ पंक्तौ मूदार्थतत्त्वालोके इत्यस्याग्रे तदपीड स्पष्टावभासार्थ-
प्रपञ्च्यते । नीलोद्यटः नीलः पद इतिसमूहालम्बनाकाङ्क्षाज्ञाने इदंज्ञानमव्य-
वहितोत्तरत्वसम्बन्धेन नीलपदाभावयति घटपदे तत्सम्बन्धेन नीलपदप्रकारता
निरूपिततानाश्रयवन्निवृत्ते नीलपद इति शाब्दबोधो जायते ननु नीलोद्यट इति

तदुत्तरोधेन अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्यस्य कारणतावच्छेदककोटी निवेशनीयतयो
 कस्यले नीलः पट इति शब्दबोधानुपपत्तिरतोऽभेदसम्बन्धावच्छिन्ननीलत्वा-
 वच्छिन्नप्रकारताकषट्त्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्थम् अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दित
 नीलोपट इत्याकाङ्क्षाज्ञानसत्त्वे नीलपटविषयकानुमितिसामग्रीसत्त्वे चानुमित्यु-
 त्पादेन व्यतिरेकव्यभिचारस्यधारणाय शब्दत्वं च कार्यतावच्छेदककोटी प्रवे-
 श्यम् न च नीलोपट नील-फलश इत्याकाङ्क्षाज्ञाने एकतरांशोऽप्रामाण्यज्ञाना
 स्कन्दिते जायमानायां नीलघटादन्वयबुद्धौ व्यभिचारधारणाय कार्यतावच्छेदक
 कोटावेद्याप्रामाण्यज्ञानाभावस्य निवेद्यतया नीलोपटः नीलःपट इत्याकाङ्क्षा
 ज्ञानस्थलीयप्रदर्शितव्यभिचारयोस्ततएव धारणाप्रियस्यादिप्रवेशो व्यर्थ इति-
 वाच्यम् अप्रामाण्यज्ञानेऽप्रामाण्यज्ञानस्य तत्राध्यप्रामाण्यज्ञानस्याभावाः नीलोपट
 इत्याकाङ्क्षाज्ञानमव्यवहितोत्तरत्यसम्बन्धेन नीलपदाभाववति घटपदे
 नीलपदप्रकारकमित्याकारकस्य प्रथमव्यवहितपूर्वत्यसम्बन्धेन घटपदा-
 भाववति नीलपदे घटपदप्रकारकमित्याकारकस्य नानाविधस्य तत्तदप्रामा-
 ण्यज्ञानस्या भावाः प्रवेशनीयाः तेषाञ्च यद्यदप्रामाण्यज्ञानसत्त्वे नीलोपट
 इतिशब्दबोधानुत्पादस्तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटत्वेनैव कारण-
 तावच्छेदककोटावेद्य प्रवेशस्य युक्त्यात् कार्यतावच्छेदककोटी तेषामुक्त
 कूटत्वेन रूपेण प्रवेशस्तु न सम्भवति अव्यवहितोत्तरत्यमात्रस्य कार्यतावच्छेदकत्वं
 फलस्वरूपानवधारणात् अपितु यद्यदप्रामाण्यज्ञानसत्त्वे नीलोपटइत्याकाङ्क्षाज्ञानोत्तरं
 नीलपद्यते तत्तद्व्यक्तिस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटत्वेनैव प्रवेशनमुचित तच्च
 न सम्भवति अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिताकाङ्क्षाज्ञानोत्तरमपि यस्यकस्यचिदुत्प-
 स्तरिति ॥

२१ प. ३. पंक्तौ प्रसिद्धत्वेऽपि नक्षतिरित्यस्याग्रे । अथैवमपि भेद-
 स्त्वेन घटाभावस्यापि तादृशत्वाद्प्रसिद्धयुक्तिर्न युक्ता भेदत्वेतरधर्मानवच्छिन्न
 भेदनिष्ठप्रतियोगिताकाभावस्योक्तावपि भेदत्वेन भेदघटोभयाभावो न
 वार्यते भेदत्वेतरधर्मानवच्छिन्नभेदमात्रवृत्तिप्रतियोगिताकाभावत्वञ्च भेदत्वेन
 तद्भेदाभावसाधारणम् भेदत्वमात्रावच्छिन्नभेदत्वव्यापकप्रतियोगिताकाभाव-
 त्वमपि भेदत्वेन भेदघटोभयाभावसाधारणम् भेदत्वावच्छिन्नभेदत्वसम
 नियतप्रतियोगिताकाभावत्वञ्च भेदत्वेन तद्भेदतद्भिन्नभेदोभयाभाव-
 साधारणम् भेदत्वेन यावद्भेदाभावसाधारणञ्चेति चेन्मैवम् । भेदत्वगतैक-
 त्ववृत्ति स्वरूपत्वेतरधर्मानवच्छिन्नससर्गतानिरूपितप्रतियोगिताकाभावस्याभेदप-
 दार्थत्वेऽप्रसिद्धौ तात्पर्यात् वृत्तित्वञ्च स्वनिरूपितावच्छेदकतात्वावच्छि-
 न्नप्रतियोगिताकर्षणानुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेनेति । अत्रोक्तससर्गतानि-
 रूपितत्वप्रवेशात् समवायेन भेदाभावस्य स्वरूपसमवायोभयसम्बन्धेन भेदाभा-
 वस्य च धारणम् । न चैवमपि भेदत्वेन तद्भेदाभावस्य न धारणम् एतदभावीय
 प्रतियोगितायाः अपि भेदत्वगतैकत्ववृत्तित्वात् । भेदत्वव्यापकत्वस्य प्रतियोगितायां
 प्रवेशेऽपि भेदत्वेन तद्भेदतद्भिन्नभेदोभयाभावस्य न धारणमिति वाच्यम्

निरूपकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्व स्वनिरूपितानुयोगितानिरूपितनिरूपकताव-
च्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन
वृत्तित्वस्य चाच्यत्यात् पक्षश्च भेदत्वेनतद्भेदाभावादिनिरूपितप्रतियोगिता-
निरूपिततद्भेदाभावादिरूपानुयोगितानिरूपिततद्भेदनिरूपितनिरूपकतानिरूपि-
तावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्य तद्वेदत्वरूपतद्व्यक्तित्वगतैकत्वपक्ष-
साधं ननु भेदत्वगतैकत्वेऽपीति न दोषः । नचोक्तोभयसम्बन्धघटकप्रथमसम्बन्धप्र-
वेशे प्रयोजनधिरहः घटत्वेन भेदाभावस्य तद्भेदत्वेन भेदाभावस्य च धारणाय
तदावश्यकत्वादिति ॥

३७ प २६ भेदविशिष्टयत्तद्व्यवस्थामिति ननु तादात्म्यस्य भेदघटितत्वे भेदस्य ता-
दात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपत्वेनारमाश्रयोऽप्रदोपइति चेन्न भेदत्व-
स्यानुयोगिताविशेषरूपतयोरूपत्वाभावादिति । अथोभयभेदस्य केवलान्वयितया
तमादाय तद्व्यक्तित्वाद् भेदविशिष्टयस्यैव सत्त्वम् नच व्यासउपवृत्तिधर्माव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन भेदो विशेषणीयइतिचाच्यम् तद्व्यक्तित्वेन तद्व्यक्तिय-
दोभयभेदमादायोक्तदोषतादवस्थ्यादितिचेन्न एकत्ववृत्तिप्रतियोगिताकभेदवि-
शिष्टात्म्यत्वस्य विषयित्वात् वृत्तित्वश्च स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्व स्वनिरूपकानुयोगितानिरूपितनिरूपकतावच्छेद-
कतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेनेत्यवधे-
यम् ॥

४८ । प ११ पं. नदोष इत्यास्याग्रे, इदं नु बोध्यम् एकज्ञानीयसमानाधिकरण
विषयतयोरवच्छेद्यावच्छेदकभाव इतिगदाधरमतम् तयोरभेदइति जगदीशमतम्
तदेतयोर्गदाधरभट्टाचार्यमतमेव सम्यक् तथाहि अभेदपक्षे रक्तदण्डवत्पुरुषवा-
न्देश इतिज्ञानं प्रति पुरुषाभाववान् दण्डइतिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तिः
तत्प्रतिबन्धयतावच्छेदकस्य संयोगसम्बन्धावच्छिन्नपुरुषत्वावच्छिन्नप्रकारतानि-
रूपितदण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वस्य रक्तत्वावच्छिन्नप्रकारतानि-
रूपितदण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वाभिन्नप्रकारतानिरूपितपुरुषत्वावच्छिन्नविशे-
ष्यत्वाभिन्नप्रकारतानिरूपितदेशत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनि तस्मिन्
ज्ञाने सत्त्वात् दण्डत्वावच्छिन्नस्य विशेष्यत्वस्य प्रकारत्वस्य वैकल्यात्प्रतिबन्धयता
वच्छेदकधर्मवत्त्वस्याक्षतत्वात् तद्व्यवस्थाय संयोगसम्बन्धावच्छिन्नपुरुषत्वावच्छिन्न-
प्रकारतात्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितनिरूप्यतावच्छिन्नविशेष्यताशालि-
ज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धयतावच्छेदकत्वोक्तौ गौरवस्य दुःपरिहरत्वादिति ॥

५१ प ३४ पक्षी मङ्गलावधमित्यस्याग्रे । अथ धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन
योग्यताज्ञानस्य कारणत्वपक्षे यत्र ब्रह्मघटः प्रमेयोघट इति समूहालम्बनयोग्यता
ज्ञानम् इदंज्ञानघटाभावावति ब्रह्मे घटप्रकारताकमित्यप्रामाण्यज्ञानात्स्कन्दितम् तत्र
जायमानस्य प्रमेयोघटइतिशब्दबोधस्यानुपपत्तिः अप्रामाण्यज्ञानात्स्कन्दितघट-
त्वावच्छिन्नप्रकारताकयोग्यताज्ञानस्यासत्त्वात् समवायस्य प्रत्यासत्तित्वे तु प्रमेयो-
घट इतिशब्दयुक्तौ घटाभाववन्निष्ठप्रमेयत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्यनिष्ठविष-
यतानिरूपितघटप्रकारताकस्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशून्यप्रमेयोघट इति

योग्यताज्ञानस्य कारणतायां याच्यतया नानुपपत्तिरिति च धर्मितायच्छेदकतासं-
 म्यन्धेन घटत्वावधारिच्छत्रप्रकारतावशाद्बुद्धौ स्वविशिष्टावच्छेदकतासम्यन्धेन
 ज्ञानत्वेन कारणत्वंऽनुपपत्तिरिति दातुं यद्विशिष्टस्य स्वीयघटत्वावधारिच्छत्रप्रकारता
 निरूपितविशेष्यताकत्वस्याभाववत्त्वोभयसम्यन्धेन स्वाभावश्च स्वनिष्ठविशेष्य-
 तानिरूपितघटत्वावधारिच्छत्रप्रकारतावत्त्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितघटाभाववत्त्वनिष्ठवि-
 शेष्यत्वनिष्ठविषयतानिरूपितस्वरूपसम्यन्धातिरिक्तसम्यन्धानवच्छिन्ननिरूपित
 त्वनिष्ठविषयतानिरूपितविषयतावदवच्छेदकतावत्त्वसम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता
 क अवच्छेदकतायत्ताच्च स्वसामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकसम्यन्धावच्छिन्नत्व
 स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वस्थानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्यन्धावच्छिन्नस्वरूप-
 त्वत्वेन चतुष्टयसम्यन्धेन एवम् इदं ज्ञानघटाभावरतिप्रस्य घटप्रकारताकम् इत्यप्रा-
 माण्यज्ञाने सप्तम्यभिलष्यमानाया विशेष्यताया धर्मिपारतन्त्र्येण द्रव्यत्वस्य स्वनि-
 ष्टावच्छेदकतानिरूपितत्वसम्यन्धेन भानात् उक्तप्रामाण्यज्ञानास्कन्धितयाग्यता
 ज्ञानस्य स्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितघटत्वावधारिच्छत्रप्रकारत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपि-
 तघटाभाववत्त्वनिष्ठविशेष्यत्वनिष्ठविषयतानिरूपितनिरूपितत्वनिष्ठसासंगिकविषयता
 निरूपितविषयतावदवच्छेदकतावत्त्वसम्यन्धेन द्रव्यत्वनिष्ठावच्छेदकताया सात्वेन
 स्वाभाववत्त्वधिरहात्त द्रव्यत्वैशाब्धोधस्यापत्तिरथा प्रत्यक्षऽनुपपत्तिः । यत्र च
 इदं ज्ञान घटाभाववत्त्वनिष्ठद्रव्यत्वावधारिच्छत्रविशेष्यतानिरूपितघटप्रकारताकम्,
 इत्याकारकप्रामाण्यज्ञानं तत्र द्रव्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वस्य
 विशेष्यताया प्रकारविधौ भानेन निरूपितत्वनिष्ठविषयताया स्वरूपस-
 म्यन्धावच्छिन्नत्वेऽपि स्वरूपसम्यन्धातिरिक्तसम्यन्धानवच्छिन्नत्वस्य निरूपित
 त्वनिष्ठविषयत्वे साध्यात्तन्निरूपितविषयतावत्त्वमवच्छेदकतायामक्षतमेवति । तत्र
 पि यत्र पृथिवीघट द्रव्यघट इतिसमूहालम्बनयोग्यताज्ञानं पृथिवीघट इत्य-
 शोऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्धितं तत्र द्रव्यत्वनिष्ठावच्छेदकताया वैशिष्ट्यवधारणाय चतु-
 ष्टयघटकस्य प्रथमस्य सम्बन्धस्य निवेशः । एव कालेन द्रव्यत्वविशिष्टधर्मिकस्य
 समवायेन द्रव्यत्वविशिष्टधर्मिकस्य च घटप्रकारकसमूहालम्बनयोग्यताज्ञान-
 स्य एकतराशोऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्धितस्य अवच्छेदकताद्वये वैशिष्ट्यवधारणाय
 द्वितीयस्य । जातिमान् घट इत्यघट इतिसमूहालम्बनस्य द्रव्यघट इत्यशोऽप्रा-
 माण्यज्ञानास्कन्धितस्यावच्छेदकताद्वये वैशिष्ट्यवधारणाय तृतीयस्य एव तस्यैव
 च ज्ञानस्य जातिमान् घट इत्यशोऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्धितस्यावच्छेदकताद्वये वैशि-
 ष्ट्यवधारणाय चतुर्थस्य च प्रवेशः । नचैवमपि यत्र द्रव्यघट इति योग्यताज्ञान-
 नमिदं ज्ञान घटाभाववति घटप्रकारकमित्यप्रामाण्यज्ञानास्कन्धितं तत्र द्रव्यघट
 इतिशाब्धोधोधापत्तिर्यतदप्रामाण्यज्ञाने द्रव्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वस्य
 घटाभाववत्त्वनिष्ठविशेष्यतायामभासमानतया स्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितेत्यादि
 निरुक्तसम्बन्धस्य व्यधिकरणतया तेन सम्बन्धेन स्वाभावस्यापि द्रव्यत्वनिष्ठा
 वच्छेदकताया सत्त्वादिति चेन्न यत्तादृशाप्रामाण्यज्ञानाभावाना योग्यताज्ञान
 कारणतावच्छेदककोटौ विशिष्ट्यैव निवेशनीयत्वादिति ।

५७ प ३४ पंक्तौ गुरुचरणैरित्यस्याग्रे तदपि निःकृष्य प्रदर्श्यते तथाहि यद्यपि स्वजनकक्षानीयवृत्तिनिष्ठेत्यादिमूलोक्तसम्बन्धेनैवोपस्थितेः कारणत्वं तथापि लाघवज्ञानसहकारेण इतरवाधसहकारेण वा यथाऽनुमितिर्व्यापकः तानयच्छेदकरूपेणापि विधेयं विषयो करोति तथा पदान्तरज्ञानाद्यकल्पनलाघ-
पज्ञानसहकारात् कारणतानयच्छेदकेनापि प्रव्यंघ्रइत्याद्याकाङ्क्षाघटकद्रव्यपद-
धाच्यत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकताविशिष्टप्रकारतासम्बन्धेनोपस्थि-
तिस्थितिरपेक्ष्यतेऽतोनानुपपत्तिरिति ॥

५९ प १५ पंक्तौ प्रयोजनाभावात् एतदग्रे नन्वत्र वृत्तिविषयतायाः वृत्तित्वाद्य-
च्छिन्नत्वेन प्रवेशो वृत्तित्वसमानाधिकरणत्वेन वा नाद्यः वृत्तित्वस्य शाब्दयो-
धानुकूलपदपदार्थसम्बन्धत्वरूपस्य शकिलक्षणेभ्यसाधारणस्य घटो घटपदशक्य-
इत्यादिज्ञानीयशक्तिनिष्ठविषयतानयच्छेदकत्वात्। न द्वितीयः घटो घटपदसम्बन्धो-
त्यादिज्ञानजन्योपस्थितेरपि शाब्दयोधजनकत्वापत्तेः सम्बन्धत्वाद्यच्छिन्नविषयता-
याः सम्बन्धमात्रनिष्ठत्वेन शाब्दयोधानुकूलपदपदार्थसम्बन्धरूपवृत्तावपि सत्त्वादि-
तिवैन्न वृत्तित्वस्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वेन प्रवेशे दोषाभावात् अथैवमपि पदधर्मिकया-
द्यकत्वाद्यगाहिज्ञानजन्योपस्थितेः पदधर्मिकलक्षकत्वज्ञानजन्योपस्थितेइव शाब्द-
जनकतया न तयोः समग्रइति चेन्न स्वजनकक्षानीयवाच्यत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपि-
तधर्मितायच्छेदकताविशिष्टप्रकारता स्वजनकक्षानीयपदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानि-
रूपितधाचकत्यनिष्ठप्रकारत्वाद्यच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितनिरूपितत्वसम्बन्धाय-
च्छिन्नप्रकारतायच्छेदकताविशिष्टप्रकारता स्वजनकक्षानीयवाच्यत्वसम्बन्धित्वरूप-
लक्ष्यत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायच्छेदकताविशिष्टप्रकारता स्वजनकक्षानी-
यपदनिष्ठविशेष्यतानिरूपितलक्षकत्यनिष्ठप्रकारत्वाद्यच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित-
निरूपितत्वसम्बन्धायच्छिन्नप्रकारतायच्छेदकताविशिष्टप्रकारतान्यतमसम्बन्धेनो-
पस्थितेः कारणत्वस्य विवक्षित्वादिति ॥

६० प ३३ पंक्तौ नापत्तिरितीत्यस्याग्रे यदिच सख्यारूपस्यापेक्षानुज्जिविषय-
त्वरूपस्यापेक्षानुद्धिरूपस्य वा द्वित्वस्य नानात्वेन एकद्वित्वेऽपरद्वित्वभेदस्य
सत्तयाऽऽपत्तेस्तादृक्स्थयमित्युच्यते तदा तद्रूपवृत्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यताय-
च्छेदकतात्वाद्यच्छिन्नपर्याप्तचतुयोगितायच्छेदकत्वसम्बन्धेन शाब्दबुद्धौ तद्रूपाय-
च्छेदकतायच्छिन्नपर्याप्तिकायच्छेदकताकप्रकारताविशिष्टान्यत्व कारणम् वैशि-
ष्ट्यञ्च स्वायच्छेदकतात्वाद्यच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्तचतुयोगितायच्छेदकत्व-
सम्बन्धेनेति ॥

६१ प ७ पंक्तौ सत्त्वादिति एतदग्रे यत्तु निरूपकपर्याप्त्यनुयोगितायच्छेदक-
त्वसम्बन्धेन शाब्दबुद्धौ न तद्धर्मभेदस्य कारणत्वं किंतु तद्धर्मावच्छिन्नानुयोगि-
ताकपर्याप्तिकायच्छेदकताकविषयतायच्छेदकतात्वाद्यच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्य-
नुयोगितायच्छेदकरूपभेदस्य तद्धर्मन्यापकधर्मभेदस्यवा कारणत्वम् तथा च घटत्व-
गतैकत्वाद्यच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकायच्छेदकताकविषयतापदेन नीलघटत्वाय-

च्छिन्नविषयताया अपि ग्रहोत्पत्त्यवयवतया तद्वच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकभेदस्य घटत्वगतैकत्वव्यापकरूपभेदस्य च नीलत्वनीलघटत्वगतसमुदायस्येऽभावाभावापत्तिरनयात्र प्रथमकल्पो न युक्तः घटत्वगतैकत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकविषयतास्य नीलघटत्वावच्छिन्नविषयतायामिव पोतादिघटत्वावच्छिन्नविषयतायामिव सत्त्वेन तादृशविषयतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकसमुदायत्वभेदस्य निरुक्तसमुदायस्ये सत्त्वादित्याच्यम् तदभावावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकविषयताविशिष्टाभ्यवस्य प्रथमकल्पार्थत्वात् वशिष्टश्च स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तथाच घटत्वगतैकत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकविषयतास्य नीलघटत्वावच्छिन्नविषयतायामिव पोतादिघटत्वावच्छिन्नविषयतायां सत्त्वेऽपि सम्बन्धघटकत्वपदेन प्रातिस्विकरूपेण तत्तद्विषयतायापय प्रहणादिति नीलघटत्वावच्छिन्नविषयताया अपि स्वपदप्राप्ततया तदनुयोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्यैव नीलत्वनीलघटत्वगतसमुदायस्ये सत्त्वाभापत्तिरित्याहुस्तन्म जातित्वेन घटत्वावगाहिनो जातिमानघटइति शाब्दबोधस्य उक्तपक्षमयेऽप्यनुपपत्तिः घटत्वजातिस्वगतद्वित्वे निरुक्तविषयताविशिष्टत्वस्य घटत्वगतैकत्वव्यापकत्वस्य च साधादिति ॥

३१ । ७ पक्षो अप्राहुरस्मद्भुवचरणा इत्यस्यामे घटत्वगतैकत्ववृत्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन शाब्दबुद्धौ घटत्वनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकतावच्छिन्नप्रकारतावदन्यत्वे हेतु प्रकारतावत्तावत् स्वनिरूपितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तथाच न घटो घट इत्यस्य नवा नीलघटो घट इत्यस्यापत्तिरुक्तप्रकारतापदेन नीलघटत्वावच्छिन्नप्रकारताया अपि धारणेन तन्निरूपितावच्छेदकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्यैव नीलत्वनीलघटत्वगतसमुदायस्ये सत्त्वात् । नवा घटो नीलघट इत्यस्यानुपपत्तिरुक्तकार्यकारणभाषानाकांक्षतत्वात् । यथं जातित्वघटत्वगतद्वित्ववृत्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन शाब्दबुद्धौ जातिस्त्वावच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रकारतावदन्यत्वे हेतु तथाच जातिमान् जातिमान् इत्यस्य जातिमत्त्वो जातिमानित्यस्य च नापत्तिः नवा सातिमान् जातिमत्त्व इत्यस्यानुपपत्तिः उक्तकार्यकारणभाषानाकांक्षतत्वादिति । यथ नीलत्वनीलघटत्वगतत्रित्ववृत्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन शाब्दबुद्धौ नीलत्वावच्छिन्ननीलनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितघटत्वनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितप्रकारतावदन्यत्वे हेतु तथाच नीलघटो नीलघट इत्यस्य त्रय्यनीलघटो नीलघट इत्यस्य च नापत्तिर्नवा घटो नीलघट इत्यस्यानुपपत्तिरिति ॥ अथैवमपि कालिकेन घटत्वविशि-

ष्टत्वेसति समवायेन द्रव्यत्वविशिष्टपदेन समवायेन घटत्वविशिष्टत्वेसति कालिकेन द्रव्यत्वविशिष्टपदेन च तच्छब्देन घटितात् सप्त इत्यादिवाक्यात् शाब्दबोधोपपत्तिरक्षय्यधारणेवेति चेन्नेति पूरणीयम् ।

६२ । १५ पंक्तौ घटोनघटइत्यापनुमितेरित्यादि नन्वेतदयुक्तं घटभेदव्याप्यवान्-घट इत्याकारकपरामर्शमन्तिरेण घटत्वावच्छिन्नधर्मिक घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकथेदानुमित्यापादनस्याशक्यतयोक्तपरामर्शस्यादायत्वादादायपरामर्शस्यानुमितिजनकस्यानभ्युपगमादिति चेन्न भेदव्याप्यवान् घट इति परामर्शदद्यायां भेदापेक्षया घटभेदो लघुरिति लाघवज्ञानसत्त्वेऽनुमित्यापादनसम्भवेनानुपपत्तिविरहादिति प्रदर्शितश्चेतद् व्युत्पत्तिवादविवृत्तावस्मन्मातामहस्यानुजैस्तात्किं चूडामणिभिर्दिग्गतविक्रयात्कीर्त्तिभिर्विश्वनाथशर्मभिरिति ॥

७५ । १ पंक्तौ अनाधिक्यादिति अथात्रापि अप्रामाण्यज्ञानात्कण्ठितादाकाराज्ञानाच्छब्दबोधवारणाय कारणतावच्छेदककोटावप्रामाण्यज्ञानात्कण्ठितत्वस्य राजपुरुषो प्रत्यं घटइति समूहालम्बनात्मकस्यैकतरांशेऽप्रामाण्यज्ञानात्कण्ठितस्याकाराज्ञानस्य सप्तदशायां शाब्दानुपपत्तिवारणाय विषयविशेषस्य च निवेश आवश्यक एव । किञ्च नीलस्य घट इत्यस्य निराकाङ्क्षत्वोपपादकैर् पूर्वसम्भवे कार्यतावच्छेदककोटाविति लेखस्यारस्येताव्यवहितोत्तरत्वातिरिक्तस्य विषयविशेषस्यापि कारणतावच्छेदकतया प्रवेशस्य स्वभावात् स्वग्रन्थविरोधश्चेति चेन्मैधम् अप्रामाण्यज्ञानाभाषानामनुगतरूपेण कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशे विषयनिवेशो नावश्यकतामर्हतीत्याह्लोच्य तथा त्रैवेशाभिप्रायेणात्र विषयनिवेशस्य परित्यक्तत्वात् । पूर्वग्रन्थस्यचाननुगतरूपेण तेषां कारणतावच्छेदककोटौ प्रवेशाभिप्रायकत्वात् । अथर्वतद्ग्रन्थस्य ससर्गतामतोपपादकस्य पूर्वपक्षग्रन्थतया न सिद्धान्तप्रतिपादकपूर्वग्रन्थविरोधोदोषः उत्तरग्रन्थे एतत्खण्डनाप्रदर्शनस्य द्विकप्रदर्शनपरत्वेनाप्युपपत्तिसम्भवादिति । अथर्वमेव योग्यताज्ञानस्यापि तादात्म्येन नीलादिप्रकारकघटविशेष्यकज्ञानरूपस्य नीलसंसर्गव्याप्यवत्ताज्ञानादिरूपस्य च नानाविधस्य पक्षरूपेण कारणत्वासम्भवात् स्वस्वाव्यवहितोत्तरत्वावच्छिन्नप्रत्येक कारणत्वं निर्वाच्य मितिगत योग्यताज्ञानाकाङ्क्षाज्ञानादीनां परस्परसहकारित्व प्रत्याशया आकाङ्क्षाज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वयोग्यताज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वयोर्वाप्य व्यापकभावविरहादिति चेदत्राहुरस्मद्गुरुवरणाः यत्रकजातीयकार्येण विभिन्नजातीयकारणानामन्यतमत्वेनान्वयव्यतिरेकप्रदोऽन्यतमत्वस्य च कारणतावच्छेदकत्वे दोषदर्शनं न च कार्यगतवैजात्यासम्भवे व्यभिचारवारणाय कारणव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वं कल्प्यते ननु सर्वत्र तथा चात्रोक्तयुक्ताऽव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेसिद्धे तत्प्रियकशाब्दत्वस्य कार्यविशेषणतयोपस्थितस्य व्यभिचारावारकतयो कार्यतानवच्छेदकत्वेऽपि नीलोघटइत्यादिशब्दबोध सामग्रीघटवत्तदाकाराज्ञानादिकारणान्तर्याणां नीलोघटः नीलः फलश इत्याद्याकाङ्क्षाज्ञानाव्यवहितमनिरूपितत्वरूपेण नीलोघट इत्यादिशाब्दत्वव्यापकानां

व्याप्यत्व नीलोघट इत्यादिशाब्दस्ये सुग्राह्यमिति नीलोघट इत्यादि शब्दयोध-
मुत्पिपादयिषुस्त्वयाविधशाब्दस्य व्यापकत्वत्तदाकार्क्षाज्ञानान्यतमानगत्य विनाऽ
नुपपन्नमित्यवधारयन् नीलोघटइत्यादियस्य प्रयुक्ते इतिनाकादशाज्ञान विना
नवा योग्यताज्ञानादिकं विना शब्दयोध इति सर्वमपवादतम्

८० प. २७ पं. प्रतिषध्यप्रतिषन्धकभावा इति घटदमे अतएव विभिन्नविषय-
कप्रत्यक्षाणि शाब्दविशिष्टान्यप्रत्यक्षस्येनानुगतमस्य विषयत्वसम्बन्धायच्छिन्नप्रति-
योगिताकेच्छाभावयच्छाब्दविशिष्टान्यप्रत्यक्षस्यावच्छिन्न प्रति शाब्दसामग्री-
त्वेन प्रतिषन्धकत्वं वाच्यं घटिशिष्टस्य स्वविशिष्टविशेष्यताकत्वसम्बन्धेन स्वविशि-
ष्टस्य स्वोपप्रकारतायसम्बन्धेन प्रकारतायता च स्थायच्छेदकधर्मावच्छिन्न-
प्रकारताकत्व स्वनिरूपितविशेष्यताच्छेदकावच्छिन्नप्रत्ययोभयसम्बन्धेनैत्युक्तावपि
न निस्तारः रातपुरुषशाब्दसामग्र्यां नीलोघटशाब्दसामग्र्यां पदप्रत्यक्षसामग्र्यां
राजपुरुषशाब्दान्यज्ञानं जायतामितिच्छायां च सत्यां पदप्रत्यक्षपत्तेः । एव
यत्र शाब्दप्रत्यक्षयोः सामग्री तदुभयेच्छाव तत्र प्रत्यक्षपत्तियोरणाय शा-
ब्देच्छाविरहविशिष्टायाः प्रत्यक्षेच्छाया उत्तेजकत्व वाच्यं शाब्दस्य तत्र विषयविशेष-
घटितमेव प्रवेशनाहम् अन्यथा घटप्रत्यक्षसामग्र्यां घटप्रत्यक्षेच्छायां पदशाब्द-
सामग्र्यां वृक्षशाब्देच्छायाश्च सत्यां पदशाब्दापत्तेरनुगम्यनियेशनासम्भवादिति ॥

८१ प. १३ प. प्रतियोगित्वमिति इत्यस्यामे अतएव निरक्षशाब्द-
विशिष्टान्यप्रत्यक्षत्वेनानुगतविभिन्नविषयकप्रत्यक्षमिति स्वविषयतायच्छेदकध-
र्मावच्छिन्नप्रत्यक्षसामग्रीविशिष्टस्य स्वविषयतायच्छेदकावच्छिन्नशाब्दसामग्री-
विशिष्टस्यसम्बन्धायच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याभावयत्वं स्वसामानाधिकरण्यैतन्नित-
यसम्बन्धायच्छिन्नप्रतियोगिताकेच्छाभावविशिष्टशाब्दसामग्रीत्वेन प्रतिषन्धकता
वाच्यं तत्र घटप्रत्यक्षेच्छायां पदप्रत्यक्षसामग्र्यां नीलोघट इत्यादिशाब्दसामग्र्याश्च
सत्यां प्रत्यक्षवारणाय प्रथमस्यसम्बन्धस्य निवेशः नीलोघटशाब्दसामग्र्यां प्र-
त्यक्षसामग्र्यां राजपुरुषशाब्दान्यज्ञानं जायतामितिच्छायाश्च सत्यां पदप्रत्यक्षवार-
णाय द्वितीयस्य निवेशः पुरुषान्तरीणेच्छावारणाय तृतीयस्य निवेशः एवञ्च
न संसर्गतावादिनां प्रतिषन्धकताकल्पनमधिकमित्यपि निरस्तम् राज्ञः
पुरुषइतिशाब्दसामग्र्यां घटप्रत्यक्षसामग्र्यां पदप्रत्यक्षसामग्र्यां घटप्रत्यक्षे-
च्छायाश्च सत्यां पदप्रत्यक्षपत्तेरिति ॥

नन्वस्तूकरीत्या विभिन्नविषयकप्रत्यक्षत्वमनुगमस्य इच्छावदन्यविभिन्नविषयक-
प्रत्यक्षत्वावच्छिन्न प्रति शाब्दसामग्र्या प्रतिषन्धकत्वं लाघवात् इच्छावताच
प्रयोज्यत्वसम्बन्धेन समानविषये प्रत्यक्षस्यैवोत्पादाद्विभिन्नविषयकत्वस्यापि
प्रतिषध्यतावच्छेदकतया प्रवेशः । नचेच्छाविरहेऽपि शाब्दसामग्रीसत्त्वे इच्छा-
विशिष्टप्रत्यक्षवारणाय तत्तदिच्छाविशिष्टप्रत्यक्षे तत्तदिच्छायाः कारणत्वं वाच्यं
मिथ्यननुगतकार्यकारणभावोऽननुगतप्रतिषध्यप्रतिषन्धकभावतुल्य उक्तानुगतप्र-

विषयप्रतिबन्धकभावकल्पनं पुनरधिकमिति विपरीतगौरवमिति वाच्यमयतः
सामग्रीत्यस्यैकविशिष्टापरत्वरूपत्वेन विशेष्यविशेषणभावे विनिगमना विरह-
प्रयुक्तमनेकं गुरुधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वं यदापि सामग्रीत्वं नैकविशिष्टापरत्वं
तदापि इच्छावदन्यत्वस्य प्रतिबन्धयतावच्छेदकत्वपक्षे घटपटादिदशविषयकप्रत्यक्षं
प्रति राज्ञः पुरुष इति वाक्यज्ञानघटितशब्दसामग्र्या एकप्रतिबन्धकत्वमेकैश्च चैत्रस्य
पुरुष इति वाक्यज्ञानघटितशब्दसामग्र्या इति प्रतिबन्धकताद्वयम् इच्छाविशिष्टघ-
टादिदशप्रत्यक्षं प्रति इच्छायाः कारणत्वद्वयकम तत्तद्दशविषयकप्रत्यक्षं प्रति इच्छा
विरहविशिष्टशब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे विशतिः प्रतिबन्धकत्वानीति पक्षद्वये
सुकरमेवज्ञातुं लाघवं गौरवञ्चेति अभिप्रेक्षितं राज्ञः पुरुष इत्यादिशब्दसामग्र्यां घटप्र-
त्यक्षसामग्र्यां पटप्रत्यक्षसामग्र्यां घटप्रत्यक्षेच्छायाश्च सत्यां जायमाने घटप्रत्यक्षे
पटस्यापि भानापत्तिः कार्यभूतस्य प्रत्यक्षस्येच्छावशेनाप्रतिबन्धत्वात् इच्छाया
उत्तेजकत्वपक्षे पटप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टशब्दसामग्र्यभावस्य पटविषयताप्र-
योजकस्याभावात् नापत्तिरित्याहुः ॥ यस्तुतः इच्छावदन्यतया विधप्रत्यक्षत्वस्य
निरुक्तसामग्रीप्रतिबन्धयतावच्छेदकत्वे निरुक्तसामग्र्यभावकार्यतायच्छेदकत्वमप्यु-
क्तप्रत्यक्षत्वस्योरीकृतं व्यतया मयोज्यत्वसंसर्गस्यापि कार्यतावच्छेदकघटकत्वाप-
त्त्याऽऽप्तमाश्रयोद्वयमिति व्यवधेयम् ॥

अथ स्वसामानाधिकरण्य स्वविषयत्वोभयसम्बन्धेन इच्छावदन्यविभिन्न-
विषयकप्रत्यक्षप्रति शब्दसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वं वाच्यं विभिन्नविषयकप्रत्य-
क्षत्वस्य च शब्दविशिष्टान्यप्रत्यक्षत्वेनानुगमस्य प्रदर्शितत्वात् न ससर्गतामते
प्रतिबन्धकताधिक्यमिति चेन्न प्रत्यक्षत्वेन शब्दावगाहोच्छाया विषयतासम्बन्धेन
प्रत्यक्षेऽसत्त्वात्तादृशोच्छासत्वं शब्दापत्तेदुर्गतरत्वात् स्वविषयतावच्छेदकतापर्या-
प्त्यधिकरणधर्मव्यवस्थेन स्वविषयत्वस्थाने निवेशेऽपि पटप्रत्यक्षेच्छायां राज्ञः
पुरुष इत्यादिशब्दसामग्र्यां घटपटप्रत्यक्षसामग्र्योश्च सत्त्वोः घटपटयोः प्रत्य-
क्षापत्तिरित्यवधेयम् ॥

अथ राजस्वत्वभाववान् पुरुषः सुन्दर इत्यादिप्रत्यक्षं प्रति चैत्रस्य पुरुष
इत्यादि वाक्यज्ञानघटितशब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्योभयमतसिद्धत्वेन
क्वापत्तात् राजस्थत्याभावत्पुरुषविषयतानिरूपितसुन्दरविषयताकप्रत्यक्षं प्रति
तादृशविषयतायद्विभूतविषयताकशब्दसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वं वाच्यं तच्च
राज्ञः पुरुष इत्यादि शब्दसामग्रीसाधारणमिति चेच्छोत्तेजकत्वानुरोधेनापि
प्रतिबन्धकताधिक्यमिति चेन्न एकसामग्रीत्वस्यानुगतानतिप्रसक्तस्य दुर्निरू-
पत्तादिति ॥

८२ प. २० पं. । परिग्रह इत्यस्यानन्तरम् निवेशनाधिस्येन गौरवमिति
अथ राजस्वत्वघटपुरुषविषयकबुद्धित्वव्यापकप्रतिबन्धयतानिरूपितप्रतिबन्ध-
कत्वावच्छिन्नाभावोऽनुगतरूपेण शब्दसामग्रीकोटौ निवेशनीयस्तथाच
राजाभाववत्स्वत्वमिति निश्चयाभावो राजस्वत्वाभाषवान् पुरुष इति निश्चया-

भाषश्च तथापि इति न तयो पार्यक्येन प्रयश इति नैतयोर्विशेष्यविशेषण-
 भाषयित्तिगमनाधिरहप्रयुक्तं शाब्दसामग्र्यप्रतिबन्धकताया प्रकाशतायादिना
 गौरव न च ससंगतामते स्वन्वसम्बन्धायच्छिन्नप्रतियोगिताया राजाभाषप्रकार-
 तानिरूपितपुरुषस्यायच्छिन्नविशेष्यताशालिनश्चयस्यायच्छिन्नाभाषा लघीयान्
 शाब्दसामग्र्योकोटौ निविशत इति याच्यम् ससंगतामतेऽपि पुरुषराजाभाषः
 राजाभाषयान् पुरुषः राजव्यापकाभाषयान् पुरुष इत्यादिनायाधिधाना पाधनि-
 श्चयानामभाषा प्रवेशनीया इत्युक्तरोत्या गौरवमिति तत्परिहारस्य ससंगता-
 यादिभिरपि स्वत्यसम्बन्धावच्छिन्नराजस्यायच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपुरुषस्याय-
 च्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वायच्छिन्ना
 भाषप्रवनिवेश्य इति पाधनिश्चयाभाषनिवृत्तप्रयुक्ता लाघवगौरवविचारो
 मतद्वयेऽपि नादरणीय एवेति चेन्न यत्रस्थले भाषिज्ञानप्रमत्तप्रामाण्यज्ञानान्न
 तरक्षणे पाधनिश्चयशाब्दसामग्र्यप्रत्यक्षसामग्र्योणामकदाऽवस्थान तत्राप्रामाण्य-
 ज्ञानात्कन्दितपाधनिश्चयस्याप्रतिबन्धकतयाऽऽत्मिक्षणे जायमानाशास्त्रमतिमुपम-
 र्दयेन्प्राप्त्यक्षिकोऽनुभव तदग्रिमक्षणेऽप्रामाण्यज्ञाननाशन पुनः शाब्दसामग्र्यसम्ब-
 लनेऽपि अप्रामाण्यज्ञानानात्कन्दितपाधनिश्चयनिष्ठप्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकतया
 तदवच्छिन्नाभाषस्य तदानीमभावात् । न चाप्रामाण्यज्ञानकालेऽपि पाधनिश्चये
 प्रतिबन्धकत्वापत्त्या तदुत्तरक्षणे कार्यप्रतिरोधवारणाय प्रतिबन्धकत्वेऽवाप्यवृ-
 त्तिरस्यवाङ्गीकरणीयतयोस्तप्रतिबन्धकत्वायच्छिन्नाभाषस्य तदानीं सत्तया
 शाब्दसामग्र्या प्रतिबन्धकीभूताया सत्त्वान्न प्रत्यक्षापत्ति यद्विच प्रतिबन्धकत्व
 नाव्याप्यवृत्ति प्रतिबन्धकतायच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धेव कार्यानुपादप्रयोजकम्
 प्रतिबन्धकतायच्छेदकावच्छिन्नाभाषसम्बन्धमेव च कार्यानुपादप्रयोजकमित्युक्तस्थले
 प्रतिबन्धकत्वावच्छिन्नाभाषासत्त्वाच्छाब्दसामग्र्यविरहेण प्रत्यक्षापत्तिर्तुर्वादेत्युच्यते
 तदा राजस्वरस्य पुरुषपिपयकसुद्धित्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकताय-
 च्छिन्नाभाषस्यैव प्रवेश कार्यः नचोभयाभाषादिवारणाय स्वनिरूपितायच्छेदक-
 तायावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितायच्छेदकत्वसम्बन्धेन प्रतिबन्धकता-
 यच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितायच्छेदकरूपवृत्ति प्रतियो-
 गिताकाभाष एव निवेशनीयः सच यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकत्वेऽपि सम्भवतोवाच्यम्
 निरुक्तप्रतिबन्धकताविशिष्टरूपवृत्तिप्रतियोगिताकाभाषस्य विषयित्वात् वैशि-
 ष्ट्यश्च स्वरनिरूपितायच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितायच्छेद-
 कत्वसम्बन्धेनेति चेन्नैवम् येन रूपेण प्रतिबन्धकत्व तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिता-
 काभाषत्वेनैव हि प्रतिबन्धकाभाव शाब्दसामग्र्योकोटौ निवेशनीय प्रतिबन्धक-
 त्वस्य कारणीभूताभाषप्रतियोगित्वरूपतया तस्य कारणतायच्छेदकत्वे आत्मा-
 श्रयप्रसङ्गादित्युक्तीत्या लाघवगौरवविचारोऽनादरणीय एवेत्यवधेयम् ॥

८५ प ३१ य गुरुचरणे पतस्याग्रे तदपीह प्रदर्श्यते तथाहि यत्र राज्ञ
 पुरुष इत्यादौ वृत्त्यादे स्वत्वादौ शक्तिप्रमात्स्वत्वोपस्थिति तत्र स्वत्वप्रकारक
 बोधस्योभयमतविद्धतया स्वत्वससर्गकबोधे तादृशकाक्षक्षानादिघटितसाम-

ग्रीकल्पनं संसर्गतावादिनामधिकम् विभिन्नविषयकप्रत्यक्षं प्रति शाब्दसामग्र्याः प्रतिषेधकत्वालोचनेवाति गौरवम् । यद्विच तत्र स्वत्वोपस्थितावपि स्वत्वाद्धौ विभक्तेः शक्त्यायकल्पनलाघवानुरोधेन स्वत्वसंसर्गकबोधपक्ष जायते तादात्म्यस्य संसर्गताविचारे विभक्त्या तादात्म्यस्योपस्थितावपि तत्संसर्गकबोधस्यैव ग्रन्थकृता प्रदर्शितत्वादित्युच्यते तदापि राज्ञः पुरुष इत्यादौ राजपुरुष इत्यादौ च राजादिपदस्य राजसम्बन्धेलक्षणायां राजसम्बन्धप्रकारकबोधस्योभयमतसिद्धतया राजप्रकारकबोधप्रयोजकसामग्रीकल्पनं संसर्गतामते पुनरधिकमिति चेन्न राजादिपदस्य राजसम्बन्धे लक्षणास्थले प्रकारतावादिभिः राजसम्बन्धसम्बन्धवान् पुरुषइत्यन्वयबोधस्योपगमस्तव्यतया संसर्गतामते तदकल्पनेन सामग्रीद्वयकल्पनाया मध्येऽपि तीव्रता । नच राजस्यत्वसम्बन्धलक्षणायां संसर्गतामतेऽपि तत्प्रकारकबोधस्य स्वीकरणीयतया संसर्गतामते सामग्रीद्वयकल्पनया गौरवमिति वाक्यम् प्रकारतामते तत्र स्वीकरणीयस्य राजस्यत्वसम्बन्धसम्बन्धप्रकारकबोधस्य संसर्गतामतेऽनभ्युपगमेन तुल्यत्वात् । नच तत्रापि लक्षणाया तादृशधीधउपपादनीयः तत्र तत्र लक्षणायामनवस्थापातात् तादृशसम्बन्धानुपस्थित्यादिभिर्वैविधान्त्या न लक्षणा तत्र तत्संसर्गकबोधस्य संसर्गतामतेऽनभ्युपगम्यतया तुल्यताया दुःपरिहरत्वात् । नयाधिकविषयप्रवेशनप्रयुक्तप्रदर्शितवाधनिश्चयप्रतिषेधकत्वादिकल्पनागौरव संसर्गतायादिनां दुर्वारमिति वाच्यम् दृष्टेते राजमातङ्गा इत्यादिप्रामाणिकप्रयोगस्य प्रकारतापक्षे दुरुपपादतया गौरवस्याकिञ्चित्करत्वादिति॥

साम्बन्धिवार्णमस्तु

इति सर्वतन्त्रस्वतन्त्र मिथिलादेशालङ्कार धर्मदत्तापरनामक श्रीवच्चाज्ञा शर्मशिष्य श्रीलक्ष्मीनाथज्ञा शर्मणा मैथिलेन विरचितं स्वकृतरूप व्युत्पत्तिवादप्रकाशरूप परिशिष्टं समाप्तम् ॥

सप्रकाशव्युत्पत्तिवादस्य शुद्धिपत्रम्

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
ति तस्य	ति अथवा शाब्दबोधप- दस्य शाब्दबोधत्वमर्थो लक्षणया सप्तम्या व्या-			उ-स्त्व	पृष्टीत्य	१६	२३
				स्यत्वानु	स्यानु	२०	७
				नीत	रत	२०	२०
				गकस्य	गस्य	२१	१२
प्रधा	प्र यद्वा	४	२६	थावा	थो या	२२	८
साच्च	सान	५	१७	काभा	कमेदाभा	२२	१३
न्यया	न्ययो	७	१६	न्या	न्यो	२२	८
मवज्ञा	मला	८	१०	पूर्वोक्त	पूर्वोक्तपक्षे विद्यमानं	२३	११
नार्था	नार्थ	६	२१	भावे	भाषपरिक्लिप्तनि-		
हित्यत्वत्य	हित्ययस्त्व	६	३०	यमे		२३	२४
पदपर	पदोत्तरैक्यचनपर	११	२१	ल्येष	तु	२४	१४
दप	दोत्तरैक्यचनप	१२	२६	युक्त	युक्तस्य	२४	१५
दस	दोत्तरैक्यचनं तास	१२	७२	चेन्न	चेन्न नीलपदस्य पदपर-		
धादिति त	धात् त	१३	१		ब्रह्मपदोपलक्षकत्वात्-		
त्वावं	त्वयिपक्षणादे	१३	२		किञ्च	२४	२०
तार्थोति	ताति	१३	२२	वात्	वात् नीलत्वजात्येष-		
त्वे त्व	त्व ष	१५	६		च्छिन्नाधिकरणत्वे	२४	२१
कार	कारि	१५	१३	तावेव	तौ वा	२४	२२
रतुणविशि-रविशिष्टनृणत्वे		१५	१७		(अत्र पृष्ठाङ्काशुद्धिः)		
वृत्त्ये					पाठस्तु समीचीन		
यस्य	यतानिरूपकत्व	१६	६		एष	३३	२५
धाधेयत्वं	दाधेयतानिरूपकत्वं	१६	१२	आध	आधे	३३	१
पर	पद	१७	१२	स्तुतच्छब्द-	स्तु त		
दशरीरो	दशरीरे	१७	१६	स्तु त		३३	५
सुत्या	प्रथमात्वा	१६	१४	ज्ञघ	ज्ञो घ	३३	१
सुत्या	प्रथमात्वा	१६	१६	त्वानि	त्वाधि	३३	१२
वेन	वेन विभक्तिपदस्य	१६	१६	घटेनि	घट इति	३३	१६
	सुप्परतया	१६	१६	कारेणेत्य	कार इत्य	३३	२०
सुत्वोत्वा	प्रथमात्वा	१६	१८	यम् अ	योऽ	३३	२४
यत	य तस्य त	१६	२७	त्वाका	ताका	३४	१३
सुत्वे	प्रथमात्वे	१६	२८	इतिबोध्यम् इति		३४	३३
औत्वा	द्वितीयात्वा	१६	२२				
उक्त्वे	पृष्टीत्ये						

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प्र०
येव सं	येन अपूर्वव्यची नाम-		
	वेदान्वयबोधानुपप-		
	त्तेः संसर्गज्ञानस्य		
	विशिष्टयुद्धाचहेतु-		
	त्वेनानुपस्थितस्या-		
	पि संसर्गतयानानस		
	म्भयेन त्वं	३५	२
घन्धे	पन्धेन	३५	३
नीय	ने	३६	११
तद्	तज्	३६	११
दृशं	दृशसत्ताचगाहि	३६	१६
नाह्नी	नानह्नी	३६	२२
रे या	रे वा	३६	२१
भ्येति	न्धेनेति	३६	३३
क्षित्	क्षितम्	३६	३४
न प्रतियो-	नाभाषाशे		
भ्यंये		३७	६
रजत	रक्त	३७	१०
प्रती	प्रतीति	३७	१२
णाणि	णांश	३७	१७
प्रत्य	अप्रतियोगिताप्रत्य	३७	१६
टादा	टत्तादा	३७	२६
त्तिसा	स्यसा	३७	३३
वेन	वेण न	३७	३३
दैव	दैवैव	३७	३४
विशेष्यं	विशिष्य	३८	१
तुल्य	तुल्य	३८	५
दान्तु	हादन्तु	३८	१०
नीलव्यक्ती-	नीलघटव्यक्तीनां	३८	१४
नांघटव्य-			
कीनाञ्च,		३८	१४
त्वह	वह	३८	१५
पाथ	बोध्य	३८	१५
सह	सस ह	३८	१६
स्थणे	स्थले	३८	२१

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प्र०
भवः त	भवः तथा च संसर्गता-		
	भेदेन प्रकारव्यविशेष्य-		
	त्ययामेदात् नीलाघटा		
	इत्यादावेकवाक्यव्यवि-		
	रहप्रसङ्गः	३७	२८
नभो	नभो	३६	६
वातुक	वात् प्रतियोगितानिरू-		
	पितसंसर्गताया विषय-		
	तानात्मिकाया अतिप्रस-		
	कधर्मानयच्छेद्यत्वा-		
	तुक्त	३६	१०
यां अप	यामप	३६	१२
सत्स	तत्स	३६	१५
घानी	घनी	३६	१६
योगि	योग्य	४०	२
मधिमि	मभि	४०	७
केमे	केऽमे	४०	६
नभे	नन्वभे	४०	१०
नां अ	नाय	४०	२०
अ प्र	आभेदप्र	४०	२२
अक्त	उक्त	४०	२५
प्रतीलाघप	मिति लाघप	४०	२६
प्रीति यत्रु	पीति यत्र	४०	२६
बलुता	बलुता	४०	२६
भ्यमे	प्यमे	४०	३०
सत्त्वादेः-	अतएव सत्त्वादेः संस-		
ससर्गपु	गंतापू	४०	३०
कर्मात्मगिति	कर्मात्ममिति	४०	३२
वाचः	वाचः सुखहेतुं पश्य-		
	तीत्यादौ सुखहेतोश्च ४१ ५		
नच	ननु	४१	३०
रयो	रणयो	४२	२३
तस्यापि	तस्याविषयत्वात्		
	तस्यापि	४२	३०

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प्र०	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प्र०
दर्शितः	दर्शितः चस्तुतः प्रथ-			कार्यं क	कार्यमत्क	६५	१३
	मान्तपाठोऽप्युपलभ्यत-			पुरुष	पुरुष	६६	१
	एव ।	४८	६	वर्त	वर्त	६६	२७
नचै	नचै	४८	२०	पदार्थस्य	पदस्य	६७	१
तोनान्योऽ	तनान्यद्	४६	८	यत्सान्ध-	यत्सम्यन्धि-		
योध्यम्	योध्यम् अयमपि पूर्वोक्त-			पाता	पीता	६७	१४
	स्यैव गुढार्थतस्यालो-			रणः	रणैः	६७	२६
	कप्रदर्शितस्यैवाशयः ।	४६	२७	स्थोना	स्थाना	६८	१३
शभा	एभा	५०	६	ध्यव	ध्यताय	६८	१५
तीतिभाषः	तीति	५०	१०	ननुराजा	राज	६८	१५
शाब्दो वो	शाब्दयो	५१	३१	स्थत्वा	राजस्थत्वा	७८	२४
तद्धर्माय	तद्ध	५२	५३	पुरुषवै	पुरुषे सुन्दरत्ववै	७८	२६
कता	कसम्यन्धता	५३	१	षणता	ष्यता	७८	२६
स्तत्का	स्तस्यास्तत्का	५३	१	शेषणता	शेष्यता	७६	३
भ्यवात्य	भ्यत्याय	५३	२६	शेषणता	शेष्यता	७६	१६
तिभाषः	ति	५५	८	क्षत्वत्वा	क्षत्वा	७६	२८
तत्तद्ध	तद्ध	५५	२४	जया	तया	८०	७
येनयेन	येन येन सम्यन्धेन	५५	३४	इति	इतिभाषः	८०	२७
रस्यरस	रस	५६	६	प्रथिव	प्रतिष	८५	२०
प्रत्याहे	प्रत्यासत्त्या हे	५६	३४	वधे	वशिष्टमवधे	८५	२१
नघ	न द्रव्यत्वायच्छिप्रविशे-			मितिशेषः	मिति पूर्वेषु स		
	भ्यताकघ	५७	१६		म्यन्धः	८७	१६
तिस्तु	तिः	५७	३३	बोधोप	बोधस्योप	८०	२०
स्तलि	व्येन	६०	१२	कपदा	करादा	८६	१६
विधे	विशे	६४	१३	नाघ	नवाघ	८६	३३
प्येत	व्येत	६४	१६	तरण	करण	८७	१८
हि इच्छा	हि इन्द्रादिनिरूपितह-			स्यक्ता	स्योक्ता	८७	२६
	विर्विशपनिष्टस्यत्वो-			घ्न नव	घ्नघ	१००	३४
	त्पादकेच्छा	६५	५	लेऽस	लेऽपि स	१०१	२६
र्यायत	र्याय तदुक्तं भामत्यां			पेक्षया	पेक्षया	१०३	२८
	तद्यकार्यं स्वात्मनिनि-			किबोधप	किमात्रप	१०६	४
	योज्यंनियुक्तानं नियो-			नायाप	नाप	१०६	४
	गरतिमानान्तरापूर्वत-			न्योऽत्राका	न्यभाका	१०६	१०
	याऽपूर्यमिति चाख्या-			तत्कालेच	तज्जननं च	१०८	३
	यते त	६५	२१	यकुम	स्थानुम	१०८	६

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प्र०	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प्र०
देनेय	देन	१०८	१२	प्रजप	प्रजाविष	१४६	२४
योधेन	याधेन	१०८	१२	कर्मत्व	कर्तृत्वं कृतिरूप		
त्माप	त्वायव	१०८	२५	कृतिरूपं	माश्रयत्यरूपं		
तानव	तावच्छेदकताय-			तमि	गौणमपि	१४७	२९
	च्छेदकसम्यग्धा-			ततममि		१४८	७
	नव	१०९	२	घटत्वात्	परत्वात्	१४८	१०
तानवच्छे-	तापच्छेदकतेत्या			कर्मत्वं	कर्तृत्वं	१४८	१४
दकताया-				सुखस्येय	सूयस्येय	१४८	२१
इत्या		१०२	२१	शत्रुभि	शत्रुभि	१४८	३४
घटभेदप्रति-	कालिकसम्यग्धा			भोजन	भोजननिरूपित	१४९	१
योगिता		१०९	२१	गत्वम्	गित्वम्	१४९	२
देर्घटभे	देःकालिकेनघटवज्जे	१०९	२१	त्य घ	त्यतो घ	१४९	२०
देनचउ	दाहु	११२	९	भाधेये	भाधेय	१४६	२४
पातथ	पोतथ	११४	१५	गलाधेः	गलाधः	१४९	२६
सत्यन्तम्	सत्यन्तम् अत्रफल-			शर्म	शकर्म	१५०	१६
	शालित्थं स्याश्रय-			पुर	पूर	१५०	२२
	त्पस्वनिष्ठप्रकृतकि-			तीत्येय	तीत्येय	१५०	२७
	याकर्तृसमवेतेच्छी-			तिर्मेनो	तिर्मेनो	१५०	२८
	यप्रकारतानिरूपित-			चेनीया	चेनीया	१५०	२६
	विशेष्यत्यान्यतर-			केहुत्य	करत्य	१५०	३०
	सम्यग्धेन तेन			णिज्ये	णिज्येन	१५१	६
	फार्शीगच्छन्प-			हाख्याता	दाख्यातार्थ	१५१	७
	धिमृतइत्यादौ			तथा उक्तस्य तथोक्तस्य धात्व-			
	नानुपपत्तिः	१२७	१९	धात्वर्थस्य	र्थस्य	१५१	१५
नस्ये	नमि	१२८	२६	धातुच्च	धातुच्च	१५१	२०
र्थना	र्थवोधता	१२९	१३	क्षामेव	क्षायामेव	१५१	२१
मूपिका	मूपका	१३८-१७		मिशेमिन	विशेषित	१५१	२३
सत्त्वादतो	सत्त्वात् अभाव-			शववि	शवधि	१५२	१
	मात्रे उत्पत्तिमद-			यवा	यगा	१५२	१४
	भावार्थकध्वसा-			थामं	प्राप्त	१५२	२०
	दिपदस्य स्वार-			यकृ	प्रकृ	१५२	२२
	सिकप्रयोगापत्ते-			योपित	योगित	१५२	२२
	श्चेत्यतो	१२८	१९	योगन	योगजन	१५३	५
प्रकारक	विषयक	१४५	२	योगे	योग	१५६	२
पृच्छक	प्रच्छक	१४६	८	नमेन वि	गमेन लौकिकवि	१५७	४

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
यिता	यता	१५८	८
लौकिक	लौकिक	१६०	१५
निश्चयो	भ्रमो	१६१	५
आश्रयत्वं	द्वित्वमपि लक्षण-		
द्वित्वनिरू-	या तदर्थः आश्रय-		
पकत्वं चा-	त्यमिव निरूपक-		
व्यानार्थः	स्वमप्याख्यातार्थः		
	इति पाठान्तरम् । १६१ १८		
याम् । य	निश्चयोऽघटादावि-		
	ति भ्रमात्मकइति-		
	शेषः ययाम् य । १६१ ११		
यप्रतियो-	यनिरूपक		
गिक		१६४	१६
दित्याह अ-	दितिद्वयम्		
तोयद्विमत्ये-			
नेत्यादि		१६५	१८
पदोप	पदोत्तरविभक्त्युप	१६७	७
प्रतियोगि	अनुयोगि	१६७	२२
द्वितीय	प्रथमाशङ्काजिरा-		
	कृत्य द्वितीय	१६८	२०
धात्वर्थैसा	लोहितपदोत्तरमि		
क्षादि		१६८	२०
रङ्गपदो	रजतपदो	१६६	२६
रजतप	रङ्गप	१६६	२६
भ्यनौकार्थं	भ्यार्थं	१७०	२
वृत्त्युत्पत्ति-	वृत्त्यसा		
रूपासा		१७०	१६
तथाच	स्वमत्र नौकादिकं		
	तथाच	१७०	२४
ताया	ताया वा	१७१	५
नच	ननु	१७२	२५
		१७२	२८
धात्वर्था	सन्नार्था		
कर्मत्वान्व-	कर्मत्वस्यै		
यस्यै		१७४	५
कर्मभो	कर्मकभो	१७४	१५

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
व्याक्तेरे	व्यक्तेरै	१७४	२२
क्षन	क्षयत	१७५	४
यकसु	यविधायकसु	१७६	२
क यो	कज्ञानवानिति यो	१७८	२६
क्यजन्ता	क्यजन्ता	१७६	२६
क्यजन्ता	क्यजन्ता	१७६	३०
प्रकृति	विकृति	१८०	३२
विकृतिवि-	प्रकृति विवेचयि-		
चारोबोध्यः	प्यति	१८०	३२
ओदनादेः	कुण्डलादेः		
कुण्डलादेर्वा		१८१	१२
कारणं	कारणादिकं	१८१	१२
यौत्पत्तिमा	कार्यसमये		
क्षणे		१८१	१३
तण्डुला	सुवर्णा	१८१	१३
विद्यमाना-	अविद्यमानावा,		
वा, कुण्डला	ओदना	१८१	१३
विद्यमानम्-	ऽविद्यमानमपि,		
पि कनका	तण्डुला	१८१	१४
दो समवा-	प्रकृति		
यिकरण		१८१	१५
समवायि-	प्रकृतिनाश		
कारणनाश		१८२	१४
शिकरीति	शिक्रियत	१८२	१६
अनिरूपक-	अनिरूपकताकाधि		
ताकधि		१८६	२६
मुपरिष्ठात्	मध्यस्तात्	१८१	२७
१२अनु	११अनु	१८८	२२
पट	घट	२२४	२२
नञ्स	नमस	२२७	२१
काचता	कचित्ता	२३४	१५
रिति। पुरुषा	पुरुषा	२४६	२१
ताकानिष्ठ	ताकानिष्टनिष्ठ	२५५	२५
येण्डमेध	येऽयमेव	२५५	२७

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
त्यर्थः । तदर्थं त्यर्थः				गन्धः, वृ	शब्दः कर्णशब्दः वृ	२०	२
पंचम्यर्थे				अतस्ताह-	अप्रचस		
ययकृपादि-				शस		२५१	२
निष्ठत्येनेति		२५६	३१	धात्वविहित धात्वविहितप्रत्य			
यविपयोभू- तदर्थे				प्रत्यय		२५५	२२
ते भक्षणा-				एवमेऽपि एवमप्रेऽपि		१७७	२४
दाचित्यर्थः ।				अथदेवता	अथ देवतापदा-		
तदर्थे		२५७	२३	यता		२७७	२६
प्रविपाद प्रतिपाद		२६५	३	ससगिता संसर्गता		२८२	२५
पूर्वप्रयोगा- पूर्वपूर्वप्रयोगा-				धात्वर्थेऽप्य धात्वर्थेऽनिष्ठविशे-			
भावादिति- भावाच्च प्रयोग				ध्यतायामेव		२८२	२५
चेत्तु इतिसमाधानं तु		२६६	६	ऽपूर्वा इ	ऽपूर्व इ	३०३	२६
विधेयबोधो विधेयसम्बन्धो		२६५	१२	दृश्य	दृश्य	३०४	२२
न्तविरो न्तरविरो		२६६	४	परस्परज	परस्परं तत्तज्ज	३१०	१७
यम धर्म		२६६	७	प्रतिनी	प्रतीति	३१०	१
तदन्त्य तत्तदन्त्य		२६७	१	ज्ञानस्याभावाः	ज्ञानस्य	३१६	१०
रत्यान्य रत्यान्य		२६७	१५	स्याभावाः	स्यचाभावाः	३१६	१४

अवशिष्ट विद्वतिः स्वयमेव दृष्टया संतोषनीयम् ।

प्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास हरिदासगुप्तः—
चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,
बिबार्डिजस प्रेस, बनारस सिटी ।

॥ श्रीः ॥

→॥ प्रौढमनोरमा ॥←

महामहोपाध्याय—श्रीभट्टोजीदीक्षित—विरचिता ।

महामहोपाध्याय श्रीहरिदीक्षितविरचित लघुशब्दरत्नव्याख्यासमेत।

महामहोपाध्यायश्रीभैरवमिश्रविरचित—शब्दरत्नव्याख्याया, लवपुरीय

प्राच्यमहाविद्यालयप्रधानाध्यापकवेदान्त—व्याकरणाचार्य—साहित्य—

मीमांसातीर्थश्रीमाधवशास्त्रिभाण्डारीविरचितप्रभाणासक

टिप्पण्या, आयुर्वेद—व्याकरणाचार्य—साहित्यतीर्थ—धर्म-

शास्त्रशास्त्रिपदवीकश्रीयुतपण्डितजगन्नाथशास्त्रिकृतया-

ऽव्ययीभावप्रकरणस्थ—शब्दरत्नप्रदीपक-

नामकटिप्पण्या, च समलङ्कृता ।

विद्वद्बृन्द ।

आप लोगों को यह सूचित करते अत्यन्त हर्ष होता है कि उपरोक्त मनोरमा पर शब्दरत्न तथा भैरवी व्याख्याके साथ वेदान्त-व्याकरणाचार्य—साहित्य—मीमांसातीर्थ श्रीयुत पं० माधवशास्त्री भाण्डारी विरचित प्रभाटिप्पणी तथा अनेकशास्त्र के विद्वान् श्रीयुत पं० जगन्नाथ शास्त्री जी कृत अव्ययीभावप्रकरण पर शब्दरत्न प्रदीपक नामक टिप्पणी से अलङ्कृत होने से यह सस्करण इतना सुन्दर तथा परीक्षोपयोगी हुआ कि सीर्फ अल्प समय में ही प्रथम सस्करण हाथो हाथ विक्री हो जाने से इस समय बहुत ही अल्प पुस्तकें शेष रह गई हैं और जोसका मूल्य केवल विद्याथर्यों के लाभ के लिए पूर्व मूल्य से घटा कर सीर्फ ३) रु० मात्र नियत किया गया है। इस लिए विद्यार्थियों को ऐसा अपूर्व शुभ अवसर हाथ न जाने नहीं देना चाहिए। अन्यथा पुस्तक समाप्त हो जाने से केवल पश्चात्ताप मान ही रहेगा।

प्राप्तिस्थानम्—चौखम्बा संस्कृत ७-

१९९ सिटी ।

प्रभा-विभा-ज्योत्स्ना-संवलित-

सशब्दरत्नमनोरमायाः विज्ञापनम् ।

अथि भोः भोः विद्याविलासचतुराः अभिनवनिबन्धबन्धरसिकाः विद्वद्राः,
सरलद्वयाः पाणिनीयाश्चाप्रवराश्च; परमः प्रमोदसमयः भवतामप इति भवन्तो
विदां कुर्वन्तु ।

एतच्छब्द-अस्माभिः सर्वत्र प्रचलितपरीक्षायां पाठ्यत्वेन निर्धारितायाः सशब्द-
रत्नमनोरमायाः सर्वसंस्करणशेषरायमाणं सर्वाङ्गसुन्दरमन्ययीभावान्तं गुढका-
स्वरूपं नूतनं संस्करणमारब्धम् । तस्य प्रथमो भागः पञ्चसन्ध्यन्त इदानीं मुद्रितो
वर्तते । अन्यद्भागद्वयं (अठवर्ष भावान्तम्) शीघ्रमेव वर्यं भवत्करकमणेषु समर्प-
यिष्यामः ।

अस्मिन् संस्करणे आजमगदस्थसनावनधर्मसंस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यापकव्या-
करणवाचाध्यापकेष्वपि विभूषितपण्डितजगन्नाथशास्त्रिभिरा ज्योत्स्ना नाम्नी टीका,
पूर्वसंस्करणद्वये नियन्त्रा विद्वद्भिरनुमोदिता विष्णुधर्मिभिः सुमुमुक्षुसंस्कृतकण्ठेन
प्रशसिता लवपुरोयराजकीयप्राच्यपाठशालाप्रधानाध्यापकलक्ष्मणव्याकरणवेदान्ताचार्य-
साहित्यमीमांसातीर्थोद्भुपाधिमण्डितपण्डितभाण्डारोत्पुपाहमाधवशास्त्रिभिरा प्रभा
नाम्नी टिप्पणी च,

परिभाषेन्दुमनोरमाध्यापकेष्वप्यसम्पादकैः टीकाटिप्पणानुभाषकैः साहित्यव्याक-
रणतन्त्रे लक्ष्मणव्याकरणदीपकैः जोशीतुपाहसदाशिवशास्त्रिभिः कृता विभा नाम्नी
टिप्पणी, परीक्षोपयोगिनो प्रभोक्तरीत्यरूपा रत्नदीपिका च, प्रसिद्धतमपण्डित-
राजगन्नाथकृत-कुचमर्दिनी चामिनिवेशिता ।

सर्वसंस्करणशिरोभूतेनानेनैव संस्करणेन विद्यावतां परीक्षादिस्वनां छात्राणां
च समाचिनोपयोग इति किम्वहुना ।

अस्य पुस्तकस्य सर्वोपकारतां ज्ञातव्यं कृतायां कावलोक्त्य प्रथमभागस्य मूलं
॥१॥ द्वादशाङ्कं निर्धारितम् । सम्पूर्णस्य च मूल्यमपि व्ययमात्रे अत्यल्पं भविष्यति ।

अस्य ग्रन्थस्य ऋयसमये अस्मत्प्रकाशितम् पुस्तकमवलोक्य पुस्तकान्तरं क्लेश्यं
तर्हि क्लेश्यमिति सर्वथा भवत्सु प्रार्थना ।